महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे समग्र वाङ्मय

खंड १ला

भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न : संशोधन आणि चिंतन

संपादक : **गो. मा. पवार**

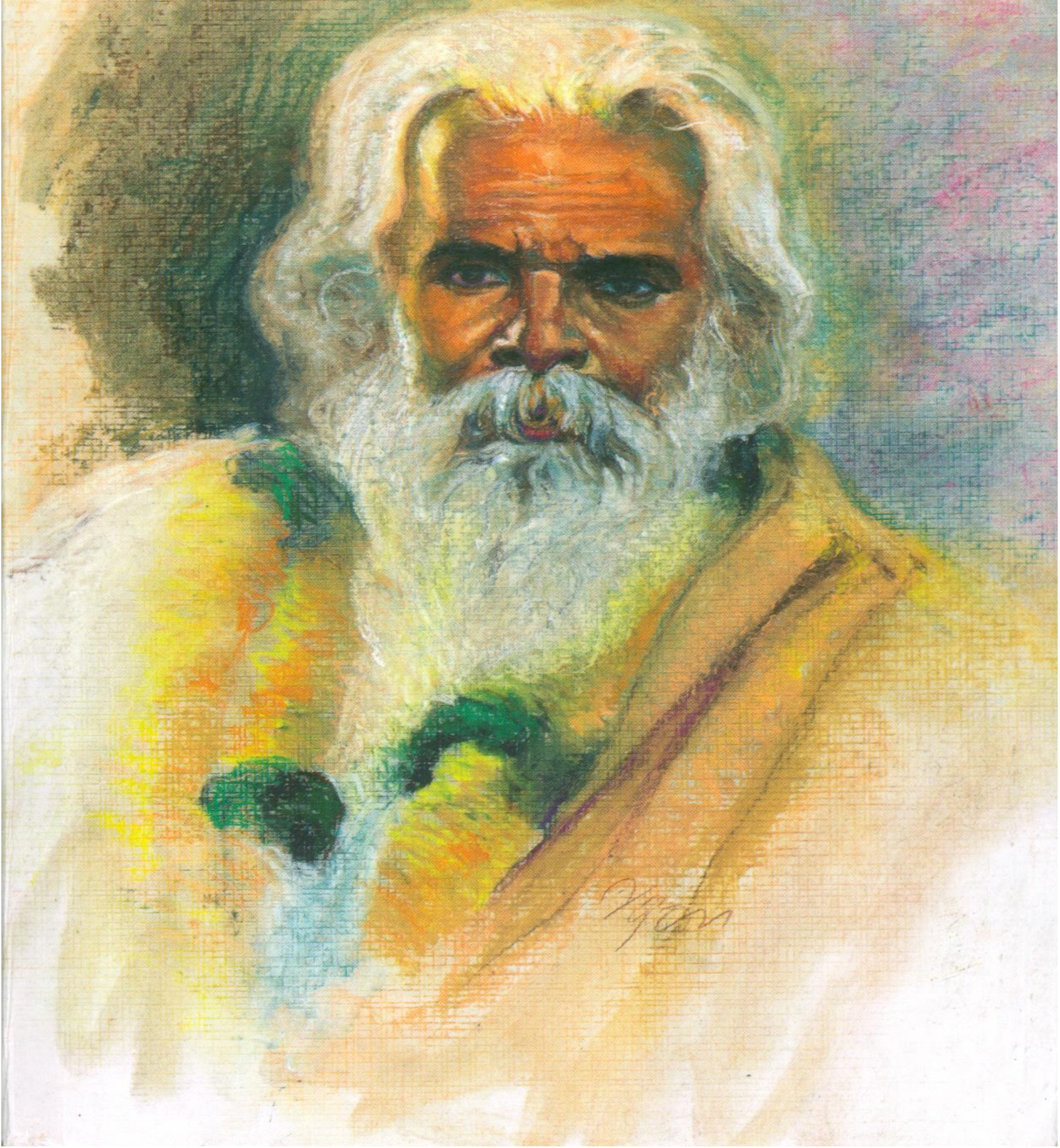

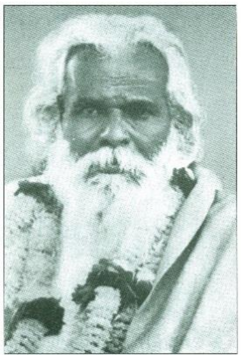

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे
(१८७३ - १९४४)

विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारतामध्ये अस्पृश्यतेसारखा माणुसकीला कलंकभूत असणारा प्रश्न अस्तित्वात आहे याची कोणाला फारशी जाणीवसुद्धा नव्हती, अशा काळात सामाजिक पातळीवरील अस्पृश्यता नाहीशी करण्यासाठी व अस्पृश्यवर्गाची सर्वांगीण उन्नती करण्यासाठी १९०६ साली 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन' ही अखिल भारतीय पातळीवर कार्य करणारी संस्था स्थापन करण्याचा द्रष्टेपणा आणि कर्तेपणा महर्षी शिंदे यांनी दाखविला. भावनगरपासून मंगलोरपर्यंत मिशनच्या अनेक शाखा स्थापन करून, शेकडो परिषदा आणि सभा घेऊन त्यांनी अंगीकृत कार्य झपाटून व समर्पणशील वृत्तीने केले. त्यांच्या प्रयत्नाने अखिल भारतीय काँग्रेसमध्ये अस्पृश्यतानिवारणाचा ठराव १९१७ मध्ये मंजूर झाला. महर्षी शिंदे हे अस्पृश्यतानिवारण कार्याच्या जागृतिपर्वाचे प्रणेते व ह्या कार्याचे अग्रदूत होते. महर्षी शिंदे हे शिस्तशीर संशोधन करणारे संशोधक, प्रगल्भ वैचारिक लेखन करणारे विचारवंत व आल्हाददायक ललित लेखन करणारे लेखकही होते.

अनुक्रमणिका

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे
समग्र वाङ्मय
खंड १ ला

भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न :
संशोधन आणि चिंतन

अनुक्रमणिका

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे वाङ्मय

१. *विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे लेख, व्याख्याने व उपदेश,*
(संपा.) बी. बी. केसकर,
मुंबई, दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, १९१२.

२. *The Theistic Directory and A Review of the Liberal Religious Thought and Work in the Civilized World,*
Depressed Classes Mission, Parel, Bombay, १९१२.

३. *भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न,*
नागपूर, नवभारत, ग्रंथमाला, १९३३.

४. *माझ्या आठवणी व अनुभव (पूर्वार्ध),*
पुणे, वत्सला प्रकाशन, १९४०.

५. *माझ्या आठवणी व अनुभव (पूर्वार्ध व उत्तरार्ध),*
पुणे, श्री लेखन वाचन भांडार, पुणे, १९५८.

६. *शिंदे लेखसंग्रह*
(संपा.) मा. प. मंगुडकर, पुणे, ठोकळ प्रकाशन, १९६३.

७. *भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न,*
(संपा.) मा. प. मंगुडकर, गो. मा. पवार इत्यादी
समाज कल्याण विभाग, महाराष्ट्र शासन, १९७६.

८. *महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांची रोजनिशी*
(संपा.) गो. मा. पवार,
औरंगाबाद, मराठवाडा साहित्य परिषद, १९७९.

९. *धर्म, जीवन आणि तत्त्वज्ञान*
(संपा.) मा. प. मंगुडकर, गो. मा. पवार इत्यादी
मुंबई, समाज कल्याण विभाग, महाराष्ट्र शासन, १९७९.

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे
समग्र वाङ्मय
खंड १ ला

भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न :
संशोधन आणि चिंतन

संपादक
गो. मा. पवार

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई

अनुक्रमणिका

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे : समग्र वाङ्मय (खंड १ ला)
भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न : संशोधन आणि चिंतन

प्रथमावृत्ती : १५ ऑगस्ट २००९

प्रकाशक :
सचिव,
महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ,
रवींद्र नाट्यमंदिर इमारत
दुसरा मजला
सयानी रोड
प्रभादेवी, मुंबई ४०० ०२५

© प्रकाशकाधीन

मुद्रक :
न्यू एज प्रिंटिंग प्रेस
भूपेश गुप्ता भवन,
८५, सयानी रोड,
प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५

मुखपृष्ठावरील चित्र : विजय मोहिते

किंमत : रु ३६०/-

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

निवेदन १२
संपादकीय १४
विभाग पहिला प्रबंध भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न २५
भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न खंड पहिला अस्पृश्यतेचा इतिहास ३०
प्रकरण पहिले सामान्य आलोचन ३१
व्याख्या ३१
उदय ३२
व्याप्ती ३३
ताबू ऊर्फ विटाळ ३४
हिंदी अस्पृश्यतेचे संशोधन ३५
ऐतिहासिक व प्रागैतिहासिक कालविभाग ३६
प्रकरण दुसरे पुरातन अस्पृश्यतेचे रूपनिदर्शन ३७
बुद्धोदयकालीन अस्पृश्यता ३७
बुद्धपूर्वकालीन ऊर्फ प्रागैतिहासिक अस्पृश्यता ३८
१.पाणिनीचा काल ३८
२.अव्वल औपनिषद काल ३९
३.ब्राह्मणकालीन अस्पृश्यता ४०
४.श्रीकृष्ण काल ४३
५. वेद-मंत्र काल ४६
प्रकरण तिसरे बौद्ध कालातील अस्पृश्यता ५०
प्रकरण चौथे मनुस्मृतिकालीन अस्पृश्यता ५९
प्रकरण पाचवे उत्तरयुगीन अथवा अर्वाचीन अस्पृश्यता ६३
प्रकरण सहावे ब्रह्मदेशातील बहिष्कृत वर्ग ७२
खंड दुसरा अस्पृश्यतेचा प्रश्न ८४
प्रकरण सातवे संख्या आणि लक्षणे ८५
संख्येची आणि व्याख्येची ओढाताण ८८
लोदियन कमिटीच्या रिपोर्टातील संकलनात्मक कोष्टक ९०
अखिल हिंदुस्थानातील अस्पृश्यांची प्रांतवार संख्या ९१
स्वच्छ व अस्वच्छ अस्पृश्यांची जातवार संख्या (१९०१) ९२

प्रकरण आठवे नावांची व्युत्पत्ती व इतिहास १०६
महार (महाराष्ट्र) १०६
माल (बंगाल, आंध्र) १०८
मेघ (पंजाब, गुजराथ) १०९
मांग (महाराष्ट्र) ११०
हुलया, पुलया (कर्नाटक, तामील नाड) १११
चेरुमा (मलबार) १११
परैया (परयन्) - (तामील नाड) ११२
येझवा अथवा तिय्या (मलबार) ११३
पळ्ळन् (तामील नाड) ११३
चक्किलियन अथवा शक्लीया (तामील नाड) ११३
चांभार (सर्व प्रांत) ११३
नमशूद्र आणि राजबंशी (बंगाल) ११४
बाउरी, बाथुरी (ओरिसा) ११४
सवर, शबर (ओरिसा) ११४
बळाई (माळवा) ११४
ढाणक (गुजराथ गंगथडी वगैरे) ११५
तुबायाझा (ब्रह्मदेश) ११५
संडाला, डूनसंडाला (ब्रह्मदेश) ११५
फयाचून अथवा फयाकून (ब्रह्मदेश) ११५
प्रकरण नववे धर्म ११७
प्रकरण दहावे सामाजिक स्थिती १२७
प्रकरण अकरावे राजकारण १३६
वैदिक काळातील कटकट १३७
एका महार वीराचे धार दिव्य १४७
मेटे नाइकी १४८
गोतात महाराचा समावेश १४९
ऐरण दिव्य १५०
रवा दिव्य १५०
शिदनाक महार १५१

महारांचे बावन हक्क १५२
दामाजीपंत व विठ्या महार १५३
बेदरच्या बादशहाचे ताम्रपट १५५
महारांची लग्ने जोशांनी लावण्याबाबत १५६
संदर्भ ग्रंथांची यादी १६९
सूची १७१
विभाग दुसरा लेख व व्याख्याने १८२
४. बहिष्कृत भारत २०६
५. निराश्रित साहाय्यक मंडळी २२६
६. भारतीय निराश्रित साहाय्यकारी मंडळीची संस्थापना २२८
७. डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनची चवथी जयंती २३३
८. एकनाथ व अस्पृश्य जाती २३५
९. अस्पृश्यवर्गाची उन्नती २३८
१०. डी. सी. मिशनचा १७वा वाढदिवस २३९
११. अस्पृश्यतानिवारणाचा आधुनिक इतिहास २४१
१२. अस्पृश्यता व हिंदूंचा संकोच २५५
१३. पूर्व बंगाल्यातील अस्पृश्यवर्गाच्या उच्च शिक्षणाची प्रगती २५७
१४. अस्पृश्यांची शेतकी परिषद २६०
१५. अस्पृश्यांचे राजकारण २६४
विभाग तिसरा परिशिष्टे २६८
१. १८९८ च्या डायरीतील उतारा २६९
२. अस्पृश्यांचा गैरसमज २७०
३. स्वाशय निवेदन २७२
४. हेच आमचे उत्तर २७३
५. अस्पृश्योद्धाराच्या मार्गातील धोंड २७४
६. अस्पृश्यता घालविण्याचा बिनतोड उपाय २७६
७. अस्पृश्यतेचा प्रश्न २७७
८. सांप्रदायिक अस्पृश्यता २७८
९. महर्षी शिंदे व महात्मा गांधी यांचा पत्रव्यवहार २७९
१०. साउथबरो कमिशनपुढील साक्षी २८१

११. BRAHMO SAMAJ, THE DEPRESSED CLASSES, UNTOUCHABILITY ३३१

The Progress attained by the Depressed classes ¬ ३३५

१२. V. R. SHINDE BY THAKKAR BAPA ३३९

विभाग चौथा अहवाल ३४२

१. Poona — ३५८

२. Manmad — ३५८

४. Indore — ३५८

५. Akola — ३५८

६. Amraoti — ३५८

७. Dapoli — ३५८

८. Mangalore — ३५८

९. Madras — ३५९

१०. Mahableshwar — ३५९

११. Nasik — ३५९

Buddha — ३६१

Jesus Christ — ३६१

तुकाराम ३६१

OBJECT — ३६३

STATISTICS ३६३

— ३६३

Sir George Clarke : ३६५

Sir N. G. Chandavarkar : ३६५

H. H. Sayajirao Gaikwar : ३६५

Surendranath Tagore : ३६५

Lala Lajpatrai : ३६५

Sir R. G. Bhandarkar : ३६५

Sir Richard Lamb ३६५

Dr. Stanley Reed : ३६५

The last Annual Gathering ३६७

Origin ३६७

The Object ३६९

Constitution ३६९

Bhajan Samajas ¬ ३७०

Charitable Dispensary ¬ ३७०

The Purity Servant ¬ ३७१

General Sympathy ¬ ३७१

The Ladies Committee ¬ ३७१

Situation ¬ ३७३

Admission &c ¬ ३७३

४. Range of Education given ¬ ३७३

५. The Annual Transference Examination ३७३

Special provision ¬ ३७४

What the School has done and what It wants to do ¬ ३७५

परिषद कमिटीच्या कामाचा रिपोर्ट ७७८

भारतीय नि. सा. मंडळीची महाराष्ट्रीय परिषद दिवस पहिला ७८३

भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीची महाराष्ट्र परिषद दिवस तिसरा ८०६

भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीच्या पुणे शाखेचे फ्री बोर्डिंग ८३०

भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीची महाराष्ट्रीय बंधुभगिनींना विनंती ८३१

भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळी.. ८३२

निवेदन

भारताच्या आणि विशेषतः महाराष्ट्राच्या गेल्या दोनशे वर्षांच्या सामाजिक इतिहासाचा आपण जेव्हा सर्वांगीण विचार करतो, तेव्हा सर्व जग झपाट्याने प्रगतीकडे चाललेले असताना भारतीय समाज तेवढा मागासलेला का राहिला, याचे उत्तर सहज सापडते. हे उत्तर भारतीय हिंदू समाजातील चातुर्वर्ण्य आणि त्यामुळे शतकानुशतके निर्माण झालेल्या जातीय श्रेणी, त्यांतून आलेली विषमता आणि भेदभाव यांकडे आपणास घेऊन जाते. या जातीय विषमतेमुळे आपोआपच उच्चश्रेणी आणि नीचश्रेणी यामध्ये समाज दुभंगला गेला. खरे पाहिल्यास इंग्रज राज्यकर्त्यांना आपल्या प्रजेचे या सामाजिक विषमतेमुळे अपार नुकसान होते आहे, याची जाणीव नव्हती असे नाही. किंबहुना ज्या पश्चिम दिशेकडून इंग्रज राज्यकर्ते भारतावर राज्य करण्यासाठी पराक्रम गाजवीत आले, त्याच पश्चिमेकडील सुधारणेच्या वाऱ्यांनी अठराव्या-एकोणिसाव्या शतकांतील हिंदुस्थानला नवी जाग आणली असे म्हणता येईल. पण त्यासाठी तत्कालीन राज्यकर्त्यांपेक्षा भारतातील सामाजिक विषमतेची तीव्र जाणीव झालेल्या एतद्देशीय द्रष्ट्या पुरुषांनीच पुढाकार घेतल्याचे दिसते. मग ते बंगालमध्ये राजा राममोहन रॉय असोत वा महाराष्ट्रामध्ये ‘दर्पण’कार बाळशास्त्री जांभेकर, महात्मा जोतीबा फुले, लोकहितवादी असोत; त्यांनी समाजाचा जो बहुसंख्य भाग अशिक्षित, अंधश्रद्धानिष्ठ आणि रूढीग्रस्त राहिला होता, त्याला नव्या शिक्षणातून, प्रबोधनातून, वैचारिक मंथनातून सुधारणेकडे नेण्याचे, नवे भान आणण्याचे अमूल्य कार्य अंगिकारल्याचे दिसून येते. भारतामध्ये नव्याने सुरू झालेल्या पत्रकारितेचा त्यांनी त्यासाठी यथार्थ उपयोग करून घेतला. इंग्रजी शिक्षणाचा व त्यातून लाभत असलेल्या नव्या विचारांचा, अभिनव ज्ञानशाखांचा त्यांनी स्वीकार तर केलाच पण तत्कालीन राजसत्तेला फारसे धक्के न देता (ते काम नंतरच्या काळात लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी आदींनी पार पाडले.) समाजाला जेवढे म्हणून शिक्षणाकडे, उन्नतीकडे व समतेकडे नेता येईल, तेवढे नेण्याचे आपल्या परीने आटोकाट प्रयत्न केले. भारतीय समाजातील ‘अस्पृश्यता’ व तिचे निर्मूलन हे एक मोठेच आव्हान होते. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभकाळात या आव्हानाचा मुकाबला करण्यासाठी महाराष्ट्रातून एक लोकोत्तर व्यक्तिमत्त्व उभे राहिले व ते विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या रूपाने. विठ्ठल रामजी शिंदे यांच्या अस्पृश्यतानिर्मूलनाच्या व बहुजन समाजाचे प्रबोधन करण्याच्या उत्तुंग कामगिरीमुळे त्यांना ‘महर्षी’ ही पदवी जनतेनेच प्रदान केली. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे हे नाव महाराष्ट्रीय अभिजन आणि बहुजन समाजाने मान्य केले व त्याच नावाने महर्षी आज ओळखले जातात.

मानव समाजामध्ये सर्वत्रच धर्मभावनेचा मोठा प्रभाव असतो. भारतीय समाज त्याला अपवाद नाही. सनातन हिंदू धर्मातील चातुर्वर्ण्याच्या अनिष्ट प्रथा व त्यामुळे समाजाचे होणारे नुकसान, तसेच या देशातील विविध धर्म-पंथ यांतील भिन्नतेमुळे देशामध्ये एकात्मतेची भावना निर्माण होऊ शकत नाही; या साऱ्याची जाणीव धूर्त इंग्रज राज्यकर्त्यांना होतीच. परंतु वरवर तरी त्यांनी सामाजिक सुधारणांची पखरण करण्यात यश मिळविले होते. परंतु जोतीबा फुले, लोकहितवादी, छत्रपती शाहू महाराज, वि. रा. शिंदे यांसारख्या बहुजन समाजाच्या कैवाऱ्यांनी इंग्रजांनी दिलेल्या शिक्षणाचा फायदा घेऊनच समतेच्या नव्या विचारांची ध्वजा समाजपुरुषाच्या हाती दिली व देशामध्ये सामाजिक सुधारणांच्या परिवर्तनाचे पर्व सुरू झाले. त्यासाठी महर्षी वि. रा. शिंदे यांनी हिंदू धर्माखेरीज अन्य धर्मांचाही साकल्याने अभ्यास केला. त्यासाठी इंग्लंडमध्ये जाऊन विविध धर्मसंस्था, वेगवेगळी मिशने यांचे निरीक्षण केले व पारंपरिक धर्मापेक्षा समतेवर आधारलेला मानवता धर्म मोठा हे तत्त्व स्वतःच्या मनावर बिंबविले. त्यासाठी त्यांनी ‘प्रार्थनासमाजाचा’ स्वीकार केला; जेथे अस्पृश्यतादी भेदाभेद अस्तित्वात नव्हते.

अनुक्रमणिका

एकोणिसाव्या शतकामध्ये सुरू झालेले परिवर्तनचक्र विसाव्या शतकाच्या आगेमागे न्या. रानडे, ना. गोखले, आगरकर यांनी समाजसुधारक विचारांनी व लो. टिळक व महात्मा गांधींनी राजकीय विचारांनी वेगाने पुढे चालविले आणि त्याला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या समर्थ कर्तृत्वाची जोड मिळाली. सबंध देशाचा विचार करता महाराष्ट्रामध्ये सामाजिक सुधारणांचा जो जागर गेल्या दीडदोनशे वर्षांच्या काळात सुरू झाला, त्याची फळे आज एकविसाव्या शतकातील महाराष्ट्राला लाभत आहेत.

या समाज-जागरामध्ये महर्षी वि. रा. शिंदे यांचे योगदान केवढे महत्त्वाचे होते, ते आधुनिक महाराष्ट्रातील आजच्या पिढीला व भावी पिढ्यांनाही अवगत व्हावे, या हेतूने महर्षींचे विचारधन व त्यातही भारतीय समाजाला एखाद्या खग्रास ग्रहणामध्ये ग्रासणाऱ्या अस्पृश्यतेविरुद्ध त्यांनी केलेले संशोधन, चिंतन आणि कार्य ग्रंथरूपाने प्रकाशित करावे, असे महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने ठरविले व त्यानुसार या ग्रंथसंपदेमधील पहिला खंड आज महाराष्ट्राच्या स्वाधीन करण्यात येत आहे. यथाकाल पुढील दोन खंडही प्रकाशित होतील. महर्षी वि. रा. शिंदे यांचे चरित्रकार श्री. गो. मा. पवार यांनी परिश्रमपूर्वक हा खंड सिद्ध केला. त्याबद्दल त्यांना धन्यवाद दिले पाहिजेत. 'न्यू एज प्रिंटिंग प्रेस' या ख्यातनाम मुद्रणालयाने ग्रंथाचे मुद्रण आपल्या लौकिकानुसार सुरेखपणे पार पाडले आहे. त्यांनाही त्यासाठी धन्यवाद द्यायला हवेत.

माझ्या अध्यक्षीय कारकीर्दीत हा महत्त्वपूर्ण सामाजिक दस्तावेज प्रसिद्ध करता आला, याबद्दल मला विशेष धन्यता वाटते, त्याशिवाय महाराष्ट्र राज्याच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षामध्ये हा योग घडून यावा, याचेही एक महत्त्व आहेच.

मधु मंगेश कर्णिक

अध्यक्ष

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ

अनुक्रमणिका

संपादकीय

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळाने थोर समाजसुधारक, विचारवंत व संशोधक महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे समग्र साहित्य संपादित करून प्रकाशित करण्याचा निर्णय घेतला. त्या निर्णयानुसार महर्षी शिंदे यांचे समग्र वाङ्मय तीन खंडांमध्ये प्रकाशित करावयाचे मंडळाने योजिले आहे. त्यांपैकी पहिल्या खंडात महर्षी शिंदे यांचे अस्पृश्यताविषयक सगळे संशोधन आणि चिंतन, त्याचप्रमाणे त्यांच्या आकलनाला उपयुक्त ठरेल अशा प्रकारची मूलभूत स्वरूपाची संशोधनसामग्री एकत्रित करण्यात आलेली आहे. महर्षी विठ्ठल शिंदे यांच्या समग्र वाङ्मयाचा हा पहिला खंड *भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न : संशोधन आणि चिंतन* या शीर्षकाखाली प्रसिद्ध करण्यात येत आहे. त्यांच्या लेखनाचा दुसरा खंड हा वैचारिक लेखनाचा असून तिसऱ्या खंडामध्ये महर्षी शिंदे यांचे आत्मपर स्वरूपाचे समग्र ललित लेखन समाविष्ट करण्यात येणार आहे.

महर्षी शिंदे यांचे सगळे वाङ्मय उपलब्ध असणे ही महाराष्ट्राची आत्यंतिक निकडीची, सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वाची बाब आहे. महाराष्ट्र आणि भारत यथातथ्य रीतीने सर्वांगीण स्वरूपात समजून घेण्याच्या दृष्टीने महर्षी शिंदे यांचे वाङ्मय मौलिक स्वरूपाचे आहे, याबाबतीत विचारवंतांचे दुमत होणार नाही. याचे कारण महाराष्ट्राची आणि भारताची सामाजिक पुनर्घटना करण्याचे लोकोत्तर कार्य करणाऱ्या विभूतींपैकी महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे हे एक महान व्यक्तिमत्त्व होते. ही सामाजिक पुनर्घटना न्यायाच्या, समतेच्या व विवेकाच्या पायावर आधारलेली असावी, असा त्यांचा प्रयत्न होता. अन्य सुधारकांपेक्षा महर्षी शिंदे यांचा वेगळेपणा असा, की ते सामाजिक सुधारणा व्हाव्यात एवढेच सांगून थांबणारे नव्हते, तर ह्या सुधारणा प्रत्यक्षात आणण्यासाठी आत्यंतिक तळमळीने कार्य करणारे धडाडीचे कर्ते पुरुषही होते. आपला विचार, उक्ती व कृती यांच्यामध्ये सुसंगती राखण्याचा सच्चेपणा व धडाडीही त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात होती. म्हणून सुधारकांच्या प्रभावळीतसुद्धा ते आपल्या वेगळेपणाने उठून दिसतात. म्हणूनच त्यांच्या कार्याचे यथायोग्य आकलन होण्याच्या दृष्टीने त्यांचे समग्र साहित्य अभ्यासणे आवश्यक आहे.

सामाजिक पातळीवरील अस्पृश्यतानिवारणाच्या कार्याला अखिल भारतीय पातळीवर विसाव्या शतकाच्या प्रारंभकाळापासून हात घालणारे; अस्पृश्य, स्त्रिया व शेतकरी या वर्गांच्या सुधारणेसाठी झटणारे, तसेच मुरळी सोडण्यासारख्या दुष्ट सामाजिक रूढी नष्ट करण्यासाठी प्रयत्न करणारे आणि मौलिक स्वरूपाचे संशोधन व लेखन करणारे महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे व्यक्तिमत्त्व कसे घडले व त्यांच्या हातून ऐतिहासिक महत्त्वाचे सामाजिक सुधारणाविषयक कार्य कोणत्या प्रकारे घडले, याचा थोडक्यात का होईना परिचय करून देणे आवश्यक वाटते.

विठ्ठल रामजी शिंदे यांचा जन्म २३ एप्रिल १८७३ रोजी जमखंडी येथे प्रतिष्ठित मराठा कुटुंबात झाला. हल्ली कर्नाटक राज्यात असलेले जमखंडी हे गाव त्या काळी छोटेखानी ब्राह्मणी संस्थान होते. कानडी व मराठी अशा दोन्ही भाषा तिथे बोलल्या जात असत. कर्नाटक व महाराष्ट्र अशा दोन्ही संस्कृतींचा मेळ या गावी होता. लहाणपणची श्रीमंती जाऊन त्यांच्या कुटुंबाला पुढे दारिद्र्य आले. दारिद्र्याचा अनुभव त्यांच्या मनाच्या घडणीत महत्त्वाचा ठरला असावा. कारण आयुष्यात त्यांनी गरिबांचा, दीनदुबळ्यांचा व पीडितांचा कैवार घेतला. त्यांचे वडील वारकरी संप्रदायाचे होते. घरातील वारकरी संप्रदायाचे सात्त्विक वातावरण व आईवडिलांच्या शुद्ध आचरणाचे संस्कार यातून आपली भावी सामाजिक सुधारणा उदय

अनुक्रमणिका

पावली, असे शिंदे यांना वाटते. “मी प्रार्थनासमाजात गेल्यामुळे सुधारक झालो नाही, तर आधीच सुधारक होतो, म्हणून प्रार्थनासमाजात गेलो” असेही त्यांनी म्हणून ठेवले आहे.

शिंदे यांच्या घरातील वातावरण उदारमतवादी व सुधारकी होते. त्यांच्या घरात पडदा पाळण्याची जुनी रीत पाळली जात नसे, की जातिभेदही पाळला जात नसे. आपल्या घरात जातिभेदाचा संस्कारच कुणाच्या मनावर झाला नसल्यामुळे आधुनिक सुधारकांप्रमाणे जातिभेद सोडण्याचा खटाटोप करण्याचा प्रश्नच उद्‌भवत नाही, असेही त्यांनी नमूद केले आहे. अशा वातावरणात विठ्ठल रामजींच्या मनाची घडण झाली.

१८९१ मध्ये जमखंडी येथून मुंबई विद्यापीठाची मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा चांगल्या तऱ्हेने उत्तीर्ण झाल्यानंतर ते विद्यापीठीय शिक्षणासाठी १८९३ च्या प्रारंभी पुण्याच्या फर्ग्युसन महाविद्यालयात गेले. महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या काळातच युनिटेरियन या उदारमतवादी धर्ममताचा त्यांना परिचय झाला व त्यासारखीच एकेश्वरवादी धार्मिक तत्त्वप्रणाली असणाऱ्या प्रार्थनासमाजाशी त्यांचा संबंध आला; व ते प्रार्थनासमाजात जाऊ लागले. त्यांचे धर्मविषयक वाचन आस्थेने सुरू झाले. न्या. रानडे, डॉ. भांडारकर, का. बा. मराठे या प्रार्थनासमाजीय ज्येष्ठांची व्याख्याने त्यांना ऐकावयास मिळू लागली. या साऱ्याचा साकल्याने परिणाम होऊन १८९८ मध्ये त्यांनी प्रार्थनासमाजाची रीतसर दीक्षा घेतली. महाराष्ट्रातील प्रार्थनासमाज म्हणजे बंगालमधील राजा राममोहन रॉय यांनी १८३३ मध्ये स्थापन केलेल्या ब्राह्मसमाजाचे भावंडच होय. धर्म ही जीवनातील एक स्वतंत्र बाब नसून सर्व जीवन व्यापून टाकणारी आत्यंतिक महत्त्वाची गोष्ट आहे, अशी त्यांची धारण झाली. भ्रामक धर्मकल्पनेमुळे निर्माण झालेली जीवनातील अनिष्टे नष्ट करण्यासाठी व जीवनाचा स्तर उंचावण्यासाठी उन्नत अशा एकेश्वरी धर्माचा आश्रय घेणे व त्याचा समाजाच्या सर्व थरांत प्रसार करणे त्यांना अत्यंत निकडीचे वाटू लागले. ह्या जाणिवेतूनच त्यांनी आपले सर्व आयुष्य उन्नत अशा ब्राह्मधर्माचा प्रसार करण्यासाठी प्रचारक होण्याच्या हेतूने वाहावयाचे ठरविले. त्या हेतूनेच इंग्लंडमधील ऑक्सफर्ड येथील धर्मशिक्षणासाठी जाण्याचे ठरविले व भारतातील प्रार्थनासमाज व ब्राह्मसमाज यांच्याकडून त्यांची निवडही झाली.

१९०१ ते १९०३ अशी दोन वर्षे विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी ऑक्सफर्ड येथील मँचेस्टर कॉलेजमध्ये शिक्षण घेण्यात व्यतीत केली. या काळात त्यांनी तुलनात्मक धर्मशास्त्र, ख्रिस्ती धर्म, बौद्ध धर्म, पाली भाषा, तत्त्वज्ञान व समाजशास्त्र या विषयांचा अभ्यास केला. मात्र धर्माचे पुस्तकी शिक्षण घेण्यावरच न थांबता त्यांनी इंग्लंडमधील विविध धर्मसंस्था वेगवेगळ्या प्रकारची मिशने चालवून परोपकाराची कामे कशी करतात, याचे नीट अवलोकन केले. त्याच वेळी आपण हिंदुस्थानात परत गेल्यानंतर अशाच प्रकारचे कार्य करावे, अशी जाणीव त्यांच्या मनात निर्माण झाली.

१९०३ सालच्या नोव्हेंबरमध्ये ऑक्सफर्ड येथील अभ्यासक्रम संपवून शिंदे भारतात परत आले व मुंबई प्रार्थनासमाजाचे प्रचारक (मिशनरी) म्हणून काम करावयास त्यांनी प्रारंभ केला. प्रार्थनासमाजाचे कार्य करीत असताना त्यांना भारतभर प्रवास करावा लागत असे. या काळात, हिंदुस्थानातील विविध प्रांतांतील अस्पृश्यवर्गाची स्थिती किती हलाखीची आहे, स्पृश्यवर्गाकडून त्यांच्यावर किती अनन्वित जुलूम होतो, अस्पृश्यतेच्या दुष्ट रूढीमुळे अवमानित स्वरूपाचे पशुवत जिणे त्यांना कसे जगावे लागते, हे त्यांनी बघितले; व अस्पृश्यवर्गाच्या दुःखाची वेदना त्यांच्या अंतःकरणाला झोंबली. याचा परिणाम म्हणून अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी आणि या वर्गाची सुधारणा करण्यासाठी आपण आपले आयुष्य समर्पित करून

कार्य करावे, असा दृढ निश्चय त्यांनी प्रबळ आंतरिक प्रेरणेने केला. अस्पृश्यवर्गाची स्थिती व ती सुधारण्याचे उपाय यासंबंधी त्यांनी 'इंडियन सोशल रिफॉर्म असोसिएशन'पुढे व्याख्यान दिले व त्यानंतर या व्याख्यानाची एक लहानशी इंग्रजी पुस्तिकाही ऑगस्ट १९०६ मध्ये प्रसिद्ध केली. याच वेळी त्यांनी अस्पृश्यवर्गाच्या जीवनामध्ये संपूर्ण पालट घडवून आणण्याच्या हेतूने अखिल भारतीय पातळीवर मिशनप्रमाणे कार्य करणारी एक संस्था स्थापन करण्याचा मनोदयही प्रकट केला व प्रत्यक्षात मुंबई येथे १६ ऑक्टोबर १९०६ रोजी 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया' या संस्थेची स्थापना केली.

अस्पृश्यतानिवारण कार्याला युगप्रवर्तक प्रारंभ महात्मा जोतीबा फुले यांनी एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्याला केला. मात्र समकालीन सुशिक्षित वर्गाच्या साहाय्याच्या अभावी त्यांचा प्रयत्न लवकरच खंडित झाला व विसावे शतक उजाडले. त्या वेळी अस्पृश्यतेसारखी माणुसकीला काळिमा आणणारी रूढी भारतीय समाजामध्ये अस्तित्वात आहे, याची फारशी जाणीवही कोणाला नव्हती. अस्पृश्यवर्गीयांना शिक्षण देण्याचे काहीएक प्रयत्न मुंबई, बडोदा, मद्रास, मंगळूर येथे चालले होते. मात्र त्यांचे स्वरूप स्थानिक होते. सामाजिक पातळीवरील अस्पृश्यतेची जाणीवच कोणाला नव्हती, एवढी ही चाल लोकांच्या अंगवळणी पडली होती व ती स्वाभाविक म्हणून सगळ्यांनी पत्करली होती. अशा या काळात भारतीय समाजाला कलंकभूत असणारी सामाजिक पातळीवरची अस्पृश्यतेची रूढी नष्ट करण्यासाठी व अस्पृश्यवर्गाची सुधारणा करण्यासाठी महर्षी शिंदे यांनी स्थापन केलेली अखिल भारतीय पातळीवर कार्य करणारी मिशनसारखी संस्था म्हणूनच ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाची ठरते.

एकदा मिशन ही संस्था स्थापन केल्यानंतर शिंदे यांनी तिचे कार्य पश्चिम आणि दक्षिण भारतात झपाट्याने वाढविले. त्यांनी आपल्या कार्याचे स्वरूप द्विविध मानले. एक, शतकानुशतके अस्पृश्य मानले गेल्यामुळे निकृष्टावस्था प्राप्त झालेल्या ह्या समाजाला शिक्षण देऊन, उद्योगाची कौशल्ये शिकवून, त्यांचा स्वाभिमान जागृत करणे व त्यांना उत्तम नागरिक करणे; तर त्यांच्या कार्याचा दुसरा भाग म्हणजे सामाजिक पातळीवरील अस्पृश्यता नष्ट करण्याचा. ही अस्पृश्यता असते कोठे? तर स्वतःला स्पृश्य म्हणविणाऱ्या लोकांच्या भ्रामक समजुतीमुळे व या समजुतीला रूढ धर्माचे व चालीचे पाठबळ मिळाल्यामुळे ती स्पृश्यवर्गीयांच्या मनात निर्माण झालेली असते. स्पृश्यवर्गीयांच्या मनातील ती अस्पृश्यताविषयक जाणीव नष्ट करणे हा अत्यंत महत्त्वाचा भाग होता. हे कार्य करण्यासाठी आपल्या जातिनिष्ठ समाजरचनेत ज्याच्या सांगण्यावर स्पृश्य समाजाचा विश्वास बसू शकेल, अशा स्पृश्यवर्गातूनच हे काम करण्यासाठी कर्तबगार मनुष्य अवतरणे आवश्यक होते. ही कामगिरी पार पाडण्याचे इतिहासदत्त कार्य महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी अत्यंत प्रभावीपणे केले.

मिशनच्या स्थापनेनंतर प्रारंभापासूनच शिंदे यांनी या कामाला वेग आणला. मिशनसाठी त्यांना सात आजीव कार्यवाह मिळाले. मुंबई येथे चार शाळा व उद्योगशाळा सुरू केल्या. अस्पृश्यवर्गीय स्त्रियांसाठी निराश्रित सेवासदनाची स्थापना केली. या वर्गातील लोकांसाठी दवाखाना उघडला. विद्यार्थ्यांसाठी वसतिगृहे चालविली. मुंबईबाहेर भावनगर, नागपूर, अकोला, इंदूर, मनमाड, पुणे, इगतपुरी, हुबळी, धारवाड, मद्रास, मंगळूर इत्यादी ठिकाणी, पश्चिम व दक्षिण हिंदुस्थानात मिशनच्या बारा शाखा उघडल्या. १९०९ व १९१२ साली पुण्यास मिशनच्या व्यापक प्रमाणात प्रांतिक परिषदा भरविल्या व १९१८ साली मुंबई येथे भव्य प्रमाणात अस्पृश्यतानिवारक परिषद भरविली.

शिंदे यांनी केलेल्या कार्यामधून अस्पृश्यांसंबंधी करावयाच्या कामाबद्दल त्यांची समज जशी प्रकट होते त्याचप्रमाणे त्यांचे संघटनकौशल्यही दिसून येते. अस्पृश्यवर्गीयांसंबंधी काम करताना त्यांनी आपली राजकीय मते बाजूला ठेवली व ना. गोखले, लो. टिळक, ॲनी बेझंट, लाला लजपतराय, म. गांधी इत्यादी जहाल-मवाळ राजकीय व्यक्तींचे साहाय्य घेतले. बडोद्याचे श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड, इंदूरचे तुकोजीराव होळकर, म्हैसूरचे कांतिरव महाराज यांच्यासारखे संस्थानिक; सर जॉन क्लार्क, सर म्यूर मॅकेंझी, डॉ. मॅन यांसारखे इंग्रज अधिकारी; श्री शिवराम जानबा कांबळे, श्रीपतराव डांगळे, नाथा महाराज यांसारखे अस्पृश्यवर्गातील पुढारी या सर्वांचे सहकार्य मिळविले. अस्पृश्यतानिवारणाचा प्रश्न राष्ट्रीय सभेने हाती घ्यावा, यासाठी त्यांनी सात-आठ वर्षे सातत्याने प्रयत्न केला. अखेरीस १९१७च्या कलकत्त्याच्या अधिवेशनात डॉ. ॲनी बेझंट यांच्या अध्यक्षतेखाली हा ठराव मंजूर होऊन अस्पृश्यतानिवारण हा राष्ट्रीय सभेच्या कार्याचा एक भाग झाला. महर्षी शिंदे यांनी अस्पृश्यतानिवारणाचे कार्य संस्थात्मक प्रयत्नांच्या द्वारा पहिल्यांदाच अखिल भारतीय पातळीवर नेले. त्यात त्यांची तळमळ, दूरदृष्टी आणि कार्यकुशलता दिसून येते. अस्पृश्यवर्गाच्या उन्नतीचा ध्यास त्यांनी आयुष्याच्या अखेरपर्यंत घेतला होता.

अस्पृश्यवर्गाची उन्नती करणे हा असा शिंदे यांच्या जीवनातील कर्तृत्वकाळापासूनचा ध्यास होता, त्याचप्रमाणे अस्पृश्यतेसंबंधी संशोधन करणे, हाही त्यांच्या आस्थेचा एक प्रमुख विषय होता. अस्पृश्यवर्गाची स्थिती सुधारण्यासंबंधी वरच्या वर्गाच्या लोकांनी चालविलेले प्रयत्न त्याचप्रमाणे त्या वर्गातील मंडळींचे स्वतःच्या उद्धाराचे प्रयत्न ध्यानात घेऊन 'इंडियन सोशल रिफॉर्म असोसिएशन'ने व प्रार्थनासमाजाने एकत्र येऊन त्यांच्यासंबंधी काय करण्याची आवश्यकता आहे यासंबंधी प्रतिपादन करणारा 'इलेव्हेशन ऑफ दि डिप्रेस्ड क्लासेस' हा लेख १९०५ च्या डिसेंबरमध्ये तीन हप्त्यांत 'सुबोधपत्रिके'च्या इंग्रजी बाजूमधून प्रसिद्ध केला. भारतामधील विविध प्रांतांतील अस्पृश्यवर्गाची स्थिती, त्यांचे स्वरूप, अस्पृश्यवर्गातील विविध जातींची नावे ह्यासंबंधीचा स्वतःच्या निरीक्षणाच्या आधारे त्यांचा अभ्यास चाललेला होता. त्याला १९०१ मधील सरकारी खानेसुमारीचा आधार देऊन 'ए मिशन फॉर दि डिप्रेस्ड क्लासेस – ए प्ली' या शीर्षकाचा लेख त्यांनी 'इंडियन सोशल रिफॉर्मर'च्या अंकात तसेच स्वतंत्र पुस्तिकेच्या रूपाने ऑगस्ट १९०६ मध्ये प्रसिद्ध केला. या लेखामध्ये अस्पृश्यवर्गाच्या सर्वांगीण सुधारणेसाठी व अस्पृश्यतानिवारण्याच्या कार्यासाठी एक देशी मिशन असण्याची आवश्यकता त्यांनी प्रतिपादिली. शिंदे यांचा हा लेख म्हणजे भारतातील अस्पृश्यवर्गासंबंधी लिहिलेला पहिला संशोधनपर लेख म्हणावा लागेल. शिंदे हे आयुष्यभर प्रत्यक्ष अस्पृश्यतानिवारणाचे कार्य करीत होतेच. शिवाय अस्पृश्यता कशी निर्माण झाली, इतिहासकाळापासून तिचे स्वरूप काय होते, याबद्दल त्यांचे संशोधन व चिंतन चालू होते. त्याविषयी वेळोवेळी ते लेखही लिहीत होते. 'बहिष्कृत भारत' (१९०८), 'अस्पृश्यतानिवारणाचा आधुनिक इतिहास' (१९२२), 'ब्रह्मदेशातील बहिष्कृत वर्ग' (१९२८) हे त्यांचे प्रमुख संशोधनपर लेख होत. अस्पृश्यतेसंबंधी समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणातून लिहिलेला त्यांचा *भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न* हा प्रबंध १९३३ साली प्रसिद्ध झाला.

महर्षी शिंदे यांच्या समग्र वाङ्मयाच्या या पहिल्या खंडात त्यांच्या सर्व अस्पृश्यताविषयक लेखनाचा तर समावेश केला आहेच, शिवाय त्यांनी केलेल्या अस्पृश्यतानिवारण कार्यासंबंधी मूलभूत स्वरूपाची संशोधनसमाग्री येथे एकत्रित केलेली आहे. या खंडाच्या पहिल्या विभागात महर्षी शिंदे यांचा *भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न* हा मौलिक स्वरूपाचा भारतातील अस्पृश्यता या विषयावरचा पहिला म्हणता येईल असा प्रबंध समाविष्ट केलेला आहे. ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागामध्ये महर्षी शिंदे यांच्या अस्पृश्यताविषयक लेखांच्या व व्याख्यानांचा समावेश केलेला आहे. या भागाच्या प्रारंभीच महर्षी शिंदे यांचे १९०५ व १९०९ साली त्यांनी इंग्रजीमध्ये लिहिलेले लेख दिलेले आहेत. इंग्रजी व मराठी अशा लेखांचा येथे एकत्रित स्वरूपात समावेश

करण्याच्या पाठीमागे उद्देश असा आहे की महर्षी शिंदे यांनी अस्पृश्यताविषयक लेखनाला, त्यांच्या एतद्विषयक संशोधनाला किती आधीपासून प्रारंभ केला होता, हे वाचकांच्या यथायोग्यपणे ध्यानात यावे. या भागातील अस्पृश्यताविषयक लेखनातून महर्षी शिंदे यांच्या अंतःकरणात अस्पृश्यवर्गाबद्दल किती अपरंपार प्रेम होते, कळकळ होती व या वर्गाच्या प्रश्नांबाबत त्यांची वैचारिकता कशी मूलभूत स्वरूपाची होती, याचा प्रत्यय येऊ शकेल.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या तिसऱ्या विभागामध्ये काही महत्त्वपूर्ण परिशिष्टे देण्यात आलेली आहेत. ह्या परिशिष्टांवरून, 'सुबोधपत्रिके'तील स्फुट लेखांवरून अस्पृश्यताविषयक प्रश्नांची समकालीनांची समज व मानसिकता कोणत्या प्रकारची होती, हे आपल्या ध्यानात येऊ शकते. महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यामध्ये दुरावा निर्माण होण्याचे एक कारण म्हणजे अस्पृश्यवर्गाचे निवडणुकीतील प्रतिनिधित्व कोणत्या प्रकारचे असावे याबद्दल त्यांच्या भूमिकांबद्दलचे समज-गैरसमज होत. महर्षी शिंदे यांच्याबद्दलची या संदर्भातील भूमिका त्यांच्या साऊथबरो कमिशनपुढील साक्षींचे नाव घेऊन अनेकजणांनी सांगितल्याचे दिसून येते. प्रस्तुत ग्रंथात साऊथबरो कमिशनपुढील महर्षी शिंदे व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या साक्षी जशाच्या तशा उद्धृत केल्या आहेत. त्यावरून महर्षी शिंदे यांच्यावर त्या काळामध्ये केली गेलेली टीका कशी अनाठायी होती व नंतर टिकवून धरून वाढीस लावलेला महर्षी शिंदे यांच्याबद्दलचा गैरसमज कसा विपर्यस्त होता, हे वाचकांच्या व अभ्यासकांच्या ध्यानात येऊ शकेल. अस्पृश्यवर्गाबद्दल आंतरिक कळकळ असणाऱ्या या दोन्ही विभूतींच्या भूमिकेत मूलभूत विरोध तर नाहीच, उलट सारखेपणा आहे, असेच ध्यानात येईल. या दोघांच्या साक्षींच्या जोडीनेच तुलना करण्यासाठी बहुजन समाजाचे एक पुढारी श्री. भास्करराव जाधव व अस्पृश्यवर्गाचे पुढारी श्री. गणेश आकाजी गवई या दोघांच्या साक्षी तेथेच समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत.

ब्राह्मसमाजाने केलेले अस्पृश्यतानिवारणाचे कार्य ज्या एका इंग्रजी पुस्तिकेत नमूद केलेले आहे, ती पुस्तिकाही येथे समाविष्ट केलेली आहे. या पुस्तिकेत नमूद केल्यावरून महर्षी शिंदे यांच्या कार्याचा वेगळेपणा व भरीवपणा ध्यानात येऊ शकतो. महर्षी शिंदे यांचे मिशनच्या प्रारंभिक कामातील एक सहकारी व त्याचप्रमाणे अस्पृश्यवर्गाच्या कार्यातील म. गांधींचे निष्ठावंत सहकारी श्री. ठक्करबाप्पा यांचा महर्षी शिंदे यांच्यावरचा इंग्रजीतील मृत्युलेख समाविष्ट करण्यात आलेला आहे. विठ्ठल रामजी शिंदे यांना आपण चार गुरूंपैकी एक व आपल्या जन्मदात्यानंतर त्यांनाच आपण मानतो; त्यांच्या पायाशीच आपण सार्वजनिक कार्याचे धडे घेतले आहेत, असे त्यांनी नमूद केले आहे. त्यांनी असेही म्हटले आहे, की 'ही गोष्ट सर्वज्ञात आहे की मुंबई प्रांताकडील अस्पृश्यवर्गाच्या सुधारणेचे ते जनक होत. पंजाब व उत्तरप्रदेश सोडला तर सर्व भारतातील या प्रकारच्या कार्याला प्रारंभ करणारे ते पहिले पुरुष व या कार्याचे अग्रदूत होते.' ठक्करबाप्पा यांच्यासारख्या अस्पृश्यतानिवारणाच्या कार्याला वाहिलेल्या निष्ठावंत समकालीन पुरुषाने महर्षी शिंदे यांच्या योग्यतेचे यथायोग्य आकलन व मूल्यमापन केले, असे म्हणावे लागेल.

प्रस्तुत खंडाच्या चौथ्या भागात दोन अहवाल समाविष्ट केले आहेत. त्यावरून १९०६ ते १९१२ या पहिल्या सहा वर्षांच्या मिशनच्या कार्याचा वृत्तान्त साधार व विश्वसनीयपणे समजू शकतो. १९१२ साली महर्षी शिंदे यांनी पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये मिशनची म्हणजे 'भारतीय निराश्रित साहाय्यकारी मंडळीं'ची महाराष्ट्र परिषद भरविलेली होती. तिचा साद्यंत अहवाल परिषदेनंतर प्रकाशित करण्यात आला.

अनुक्रमणिका

प्रस्तुत अहवाल म्हणजे अस्पृश्यतानिवारण कार्याचा व महाराष्ट्राच्या सामाजिक इतिहासाचाही महत्त्वपूर्ण दस्तऐवज म्हणावा लागेल. मिशनच्या स्थापनेला सहा वर्षे झाल्यानंतर मिशनच्या महाराष्ट्रातील हितचिंतकांची ही व्यापक परिषद विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी आपल्या सहकाऱ्यांच्या सहकार्याने ऑक्टोबर १९१२ मध्ये सर रामकृष्णपंत भांडारकर यांच्या अध्यक्षतेखाली पुण्याच्या फर्ग्युसन कॉलेजच्या ॲम्फी थिएटरमध्ये भरविली. अस्पृश्यतानिवारण कार्याबद्दल व अस्पृश्यांच्या सर्वांगीण उन्नतीचा विचार करण्याच्या हेतूने भरविलेल्या या परिषदेची अनेकविध मौलिक वैशिष्ट्ये होती. संपूर्ण महाराष्ट्रातून अस्पृश्यवर्गातील सर्व जातींचे प्रतिनिधी तसेच या कार्याबद्दल आस्था असणारी समाजातील कर्ती मंडळी परिषदेला निमंत्रित करण्यात आली होती. या परिषदेचे आयोजन करण्यासाठी स्वागतसमितीने किती अपार कष्ट घेतले व विठ्ठल रामजी शिंदे यांनी किती दूरदृष्टी दाखविली, हे संपूर्ण अहवालावरून दिसून येते. अस्पृश्यवर्गासंबंधी करावयाच्या विविध कार्यांसंबंधी समाजातील पुढाऱ्यांनी विद्वत्तापूर्ण व सुधारणेची दिशा दाखविणारी भाषणे केली. अस्पृश्यवर्गातील महार, मांग, भंगी इत्यादी विविध जातींतील पुढाऱ्यांनी आपापल्या जातीचे विशिष्टत्वाने प्रश्न मांडले. सातारा येथील मांग जातीच्या लोकांना जन्मजात गुन्हेगार समजून दैनंदिन हजेरीची कशी सक्ती आहे, हे श्रीपतराव चांदणे यांनी आपल्या निबंधातून मांडले, तर पुण्याच्या नाथा महाराज मेहतर यांनी पुण्याच्या ड्रेनेजचे काम सुरू झाल्याने आपल्या पोटावर पाय येईल, असे सांगून परिस्थितीचा दारुण दैवदुर्विलास लोकांपुढे मांडला. अशा प्रकारे तीन दिवस अस्पृश्यताविषयक प्रश्नांचा मूलभूत स्वरूपाचा तसेच व्यावहारिक पातळीवरून विचार झाला.

परिषदेसाठी सर्व जातींची मिळून दोनशेसाठ पाहुणेमंडळी बाहेरगावावरून आलेली होती. अस्पृश्य मानल्या गेलेल्या वर्गातील चारशे व स्पृश्यवर्गातील पन्नास मंडळींचे मिळून सहभोजनही झाले. स्त्रियांच्याही स्वतंत्र सभा झाल्या. श्री. महाभागवत (भावी शंकराचार्य), प्रोफेसर लक्ष्मणशास्त्री लेले यांच्यासारख्या जुन्या परंपरेतील मंडळींनीही परिषदेत भाग घेतला. अशा तऱ्हेने ही अत्यंत आदर्श स्वरूपाची नमुनेदार परिषद झाली. महर्षी शिंदे यांना तर या परिषदेमुळे पुणे या सनातन शहराचे अंतःकपाट उघडल्यासारखे वाटले. अशा या परिषदेचा साद्यंत वृत्तान्त हा केवळ अस्पृश्यतानिवारण कार्यातच नव्हे तर महाराष्ट्राच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाचा महत्त्वपूर्ण इतिहास होय.

एकंदरीत महर्षी शिंदे यांच्या अस्पृश्यताविषयक सगळ्या लेखनाच्या बरोबरच अस्पृश्यताविषयक प्रश्नांची सर्वांगीण माहिती व्हावी, अभ्यासकांना व संशोधकांना या प्रश्नाच्या आकलनासाठी व पुढील संशोधनासाठी मूलभूत स्वरूपाची सामग्री उपलब्ध करून द्यावी, हाही उद्देश या खंडातील सगळे लेखन एकत्रित करण्यामागे आहे.

'महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळा'चे विद्यमान अध्यक्ष श्री. मधु मंगेश कर्णिक यांनी तसेच पूर्वाध्यक्ष प्राचार्य रा. रं. बोराडे यांनी महर्षी शिंदे यांच्या समग्र वाङ्मयाचे संपादन करण्याची जबाबदारी माझ्यावर टाकली, याबद्दल साहित्य संस्कृती मंडळाच्या या दोन्ही अध्यक्षांचा तसेच मंडळाचा मी अत्यंत ऋणी आहे.

गो. मा. पवार
संपादक

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचा जीवनपट

२३ एप्रिल १८७३	जन्म; जमखंडी या संस्थानच्या गावी (हल्ली कर्नाटक राज्यात).
१८९१	मॅट्रिक्युलेशन ही परीक्षा उत्तीर्ण.
१८९२	जमखंडी येथील हायस्कूलमध्ये शिक्षक.
१८९३-१९९८	पुणे येथील फर्ग्युसन कॉलेजमध्ये शिक्षण.
१८९५	पुणे येथील राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात स्वयंसेवक. — अमेरिकेतील युनिटेरियन धर्मप्रचारक रेव्ह. जे. टी. संडरलँड यांचे भाषण ऐकून एकेश्वरी धर्मपंथाबद्दल प्रथम माहिती मिळाली.
१८९८	प्रार्थनासमाजात प्रवेश व दीक्षा. — मुंबई विश्वविद्यालयाची बी. ए. परीक्षा उत्तीर्ण.
१८९९-१९००	मुंबई येथे एलएल.बी. च्या दुसऱ्या वर्षाचा अभ्यास.
१९००	ब्रिटिश अँड फॉरेन असोसिएशनच्या वतीने इंग्लंडातील ऑक्सफर्ड येथील मँचेस्टर कॉलेजमध्ये धर्मशिक्षणासाठी निवड.
१९०१-१९०३	ऑक्सफर्ड येथील मँचेस्टर कॉलेजात तुलनात्मक धर्म, पाली भाषा, बुद्ध धर्म, ख्रिस्ती धर्मसंघाचा इतिहास, समाजशास्त्र व तत्त्वज्ञान या विषयांचा अभ्यास. — इंग्लंडमधील वेगवेगळ्या शहरांतील लोकोपयोगी कार्य करणाऱ्या विविध मिशननी चालविलेल्या संस्थांचे निरीक्षण. — इंग्लंड, स्कॉटलंड, फ्रान्स, हॉलंड, जर्मनी, स्वित्झर्लंड व इटली या देशांमध्ये प्रवास. — तेथील समाजस्थितीचे विशेषतः गरीब लोकांचे अवलोकन. प्रेक्षणीय स्थळे, इमारती, चित्रे व शिल्पाकृती पाहिल्या.
१९०३	१ ते ४ सप्टेंबर रोजी ॲम्स्टरडॅम येथे भरलेल्या आंतरराष्ट्रीय उदार धर्मपरिषदेस ब्राह्मसमाजाचे भारतातील प्रतिनिधी म्हणून उपस्थित. 'हिंदुस्थानातील उदारधर्म' या निबंधाचे वाचन.
ऑक्टोबर १९०३	मुंबई येथे आगमन. — श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांच्या सूचनेवरून बडोदे संस्थानातील अस्पृश्यवर्गासाठी चालविलेल्या शाळांची तपासणी करून महाराजांना अभिप्राय सांगितला. — मुंबई प्रार्थनासमाजाचे प्रचारक म्हणून धर्मप्रचारकार्याला प्रारंभ. पोस्टल मिशन, उदार धर्मग्रंथ वाचनवर्ग, तरुण ब्राह्मसंघ या कार्यांना नव्याने सुरुवात.
१९०३-०६	ब्राह्मधर्म प्रचारार्थ हिंदुस्थानभर दौरा. अस्पृश्यवर्गाच्या स्थितीचे अवलोकन.

अहमदनगरजवळील भिंगार या गावी अस्पृश्यांच्या सभेत भाषण करीत असताना अस्पृश्योद्धाराच्या कामासाठी स्वतःला वाहून घेण्याची प्रेरणा.

१८ ऑक्टोबर १९०६	भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळी (डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया) या अखिल भारतीय पातळीवर अस्पृश्योद्धारासाठी कार्य करणाऱ्या संस्थेची स्थापना. अध्यक्ष सर नारायण चंदावरकर; स्वतः जनरल सेक्रेटरी.
१९०४-१९१३	अखिल भारतीय एकेश्वरी धर्मपरिषदेचे चिटणीस म्हणून कार्य संघटित केले.
१९०८	श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांच्या अध्यक्षतेखाली बडोदे येथे लक्ष्मीविलास पॅलेसमध्ये अस्पृश्यवर्गाच्या स्थितीबद्दल अभ्यासपूर्ण व्याख्यान. 'बहिष्कृत भारत' या नावाने पुस्तिकेच्या रूपाने, तसेच मासिक 'मनोरंजन'मध्ये प्रसिद्ध.
१९१०	मुंबई प्रार्थनासमाजाच्या धुरिणांशी मतभेद झाल्याने प्रार्थनासमाजाचा संबंध सोडला.
१९१२	धर्मकार्याचा एक भाग म्हणून 'दि थीइस्टिक डिरेक्टरी' (The Theistic Directory and A Review of the Liberal Religious Thought and Work in the Civilized World) या पुस्तकाचे संपादक व लेखन. — धर्मप्रचारार्थ लिहिलेले लेख, व्याख्याने इत्यादिकांचे पुस्तक *विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे लेख, व्याख्याने आणि उपदेश* या नावाने बी. बी. केसकर यांनी संपादित केले. — भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीचे मुंबई येथील ठाणे पुण्यास हलविले. — मिशनची महाराष्ट्र परिषद पुणे येथे यशस्वीपणे भरविली. सुमारे ४०० स्पृश्य-अस्पृश्य जातींचे पुढारी व प्रतिनिधी यांचे सहभोजन.
१९१३-१४	गुन्हेगार समजल्या जाणाऱ्या मांग लोकांसाठी हल्लीच्या सांगली जिल्ह्यातील कुपवाड येथे मांगांचे शेतकी खेडे वसविण्याचा प्रयत्न असफल.
१९०६-१९१८	भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीच्या कार्याचा पश्चिम व दक्षिण हिंदुस्थानात विस्तार.
१९१६	लखनौ करारास—हिंदू—मुस्लीम ऐक्यास—जाहीर पाठिंबा. — अस्पृश्यांची स्थिती सुधारण्याबद्दल हिंदुस्थान सरकारास सूचना.
१९१७	ॲनी बेझंट यांच्या अध्यक्षतेखाली कलकत्ता येथे भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या अधिवेशनात शिंदे यांच्या प्रेरणेने अस्पृश्यतानिवारणाचा ठराव मंजूर.
१९१८	श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांच्या अध्यक्षतेखाली मुंबई येथे पहिली अखिल भारतीय अस्पृश्यतानिवारण परिषद भरविली. — अस्पृश्यतानिवारणाचा ठराव मंजूर. आपण व्यक्तिगत जीवनात अस्पृश्यता पाळणार नाही अशा प्रतिज्ञापत्रावर विविध प्रांतांतील तीनशे पुढाऱ्यांच्या अनुमतीदर्शक सह्या मिळाल्या.
१९१९	साऊथबरो कमिटीपुढे साक्ष. जातवार प्रतिनिधित्वासाठी अस्पृश्यवर्गाचा अपवाद करून त्यांना नऊ टक्के जागा देण्यात याव्यात व त्यांच्याबाबतीत मतदानपात्रतेच्या

	अटी शिथिल करण्यात याव्यात अशी मागणी.
	— पुणे नगरपालिकेने मुलांप्रमाणे मुलींनाही सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध करून द्यावी यासाठी चळवळ संघटित केली.
१९२०	महात्मा गांधींच्या अध्यक्षतेखाली नागपूर येथे अस्पृश्यतानिवारण परिषद.
	— मुंबई कायदे कौन्सिलच्या निवडणुकीस मराठ्यांसाठी राखीव असलेल्या जागेवरून उभे राहण्यास नकार. बहुजनपक्ष या नावाचा जाहीरनामा काढून साधारण जागेवरून निवडणूक लढविली, तीमध्ये पराभूत.
१९२२	मिशनच्या पुणे येथील अहल्याश्रम या इमारतीचे बांधकाम पूर्ण.
१९२३	मिशन ताब्यात घेण्याची अस्पृश्यवर्गातील असंतुष्ट पुढाऱ्यांची उत्सुकता ध्यानात घेऊन मिशनची नवीन घटना तयार करून मिशन अस्पृश्यवर्गाच्या हाती सुपूर्द केले व मिशनच्या कामातून बाहेर पडले.
१९२४-२५	मंगळूर येथे ब्राह्मसमाजाचे आचार्य म्हणून काम.
१९२४	त्रावणकोर संस्थानातील व्हायकोम येथे साधू शिवप्रसाद या पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यासमवेत मंदिरप्रवेशासाठी सत्याग्रह.
१९२५	सातारा येथील प्रांतिक सामाजिक परिषदेचे अध्यक्ष.
१९२६	कुटुंब हे केंद्र समजून उन्नत धर्माचा प्रसार करण्याच्या हेतूने कौटुंबिक उपासना मंडळाची पुणे येथे स्थापना.
१९२७	बौद्ध धर्माचे अवलोकन करण्याच्या हेतूने ब्रह्मदेशचा प्रवास. तेथील अस्पृश्यवर्गाची पाहणी. ‘ब्रह्मदेशातील बहिष्कृत वर्ग’ हा संशोधनपर लेख भारत इतिहास संशोधक मंडळासमोर वाचला. तसेच ‘नवाकाळ’ व ‘बहिष्कृत भारत’ यांमध्ये प्रसिद्ध.
१९२८	ब्रह्मसमाज शतसांवत्सरिक महोत्सवानिमित्त उत्तर भारतात दौरा. गावोगावी व्याख्याने देऊन प्रचारकार्य.
१९२८-१९३२	पुणे, बोरगाव, चांदवड, तेरदळ तेथील शेतकरी परिषदांमध्ये व भोर येथील संस्थानी प्रजापरिषदेत अध्यक्ष म्हणून सहभाग. शेतकऱ्यांना व संस्थानी प्रजेला मौलिक स्वरूपाचे मार्गदर्शन.
१९३०	कायदेभंगाच्या चळवळीमध्ये सहभाग व झंझावती प्रचार. सहा महिन्यांनी सक्तमजुरीची शिक्षा येरवड्याच्या तुरुंगात भोगली.
१९३२	अस्पृश्यवर्गाच्या स्वतंत्र मतदारसंघाच्या मागणीस विरोध.
१९३३	*भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न* हा या विषयावरील पहिला ठरणारा संशोधनपर प्रबंध प्रसिद्ध.
	— श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड पारितोषिक प्राप्त व महाराजांच्या हस्ते जाहीर गौरव.

	— शिंदे यांच्या प्रेरणेने वाई येथे प्रार्थना संघाची स्थापना.
१९३४	मुंबई येथे ४१ संस्थांच्या वतीने जाहीर गौरव व मानपत्रसमर्पण.
१९३५	बडोदे येथील मराठी साहित्य संमेलनात तत्त्वज्ञान व समाजशास्त्र या शाखा संमेलनाचे अध्यक्ष.
१९३७	रयत शिक्षण संस्थेच्या आजीव सेवकांच्या शपथविधीस कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्या विनंतीवरून आजारी स्थितीत हजर व शुभाशीर्वाद.
२ जानेवारी १९४४	पुणे येथील राहत्या घरी देहावसान.

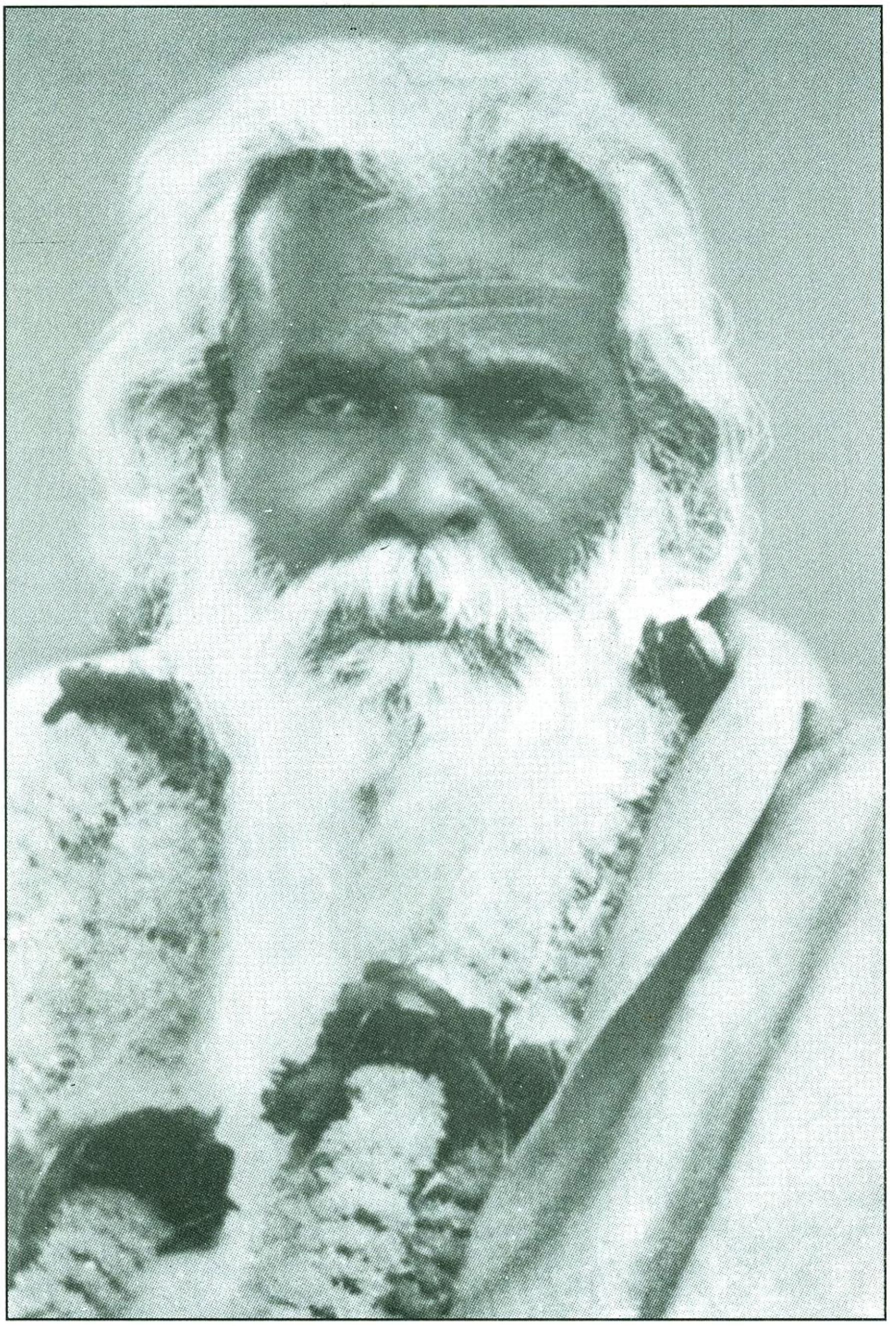

महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे

जन्म : २३ एप्रिल १८७३ मृत्यू : २ जानेवारी १९४४

अनुक्रमणिका

विभाग पहिला
प्रबंध
भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न

अनुक्रमणिका

भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न

लेखक
विठ्ठल रामजी शिंदे, बी. ए.
'भारतीय निराश्रित साहाय्यकारी मंडळी'चे संस्थापक इ. इ.

अनुक्रमणिका

अर्पण

पतितपावन

श्रीमंत सर सयाजीराव महाराज गायकवाड

सेनाखासखेल, समशेर बहादुर,
फर्झंद-इ-खास-इ-दौलत-इ-इंग्लिशिआ;
जी.सी.एस्. आय्; जी.सी.आय्.ई; एल्एल्. डी.

ह्यांच्या मननीय अस्पृश्योद्धारकार्याचे
अल्पसे स्मारक म्हणून

हा ग्रंथ

महाराजांच्या खास परवानगीने
त्यांना अत्यादरपूर्वक अर्पण केला असे.

विठ्ठल रामजी शिंदे

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

इ.स. १९०८च्या सुमारास अस्पृश्यतेसंबंधी मी माझा मराठीतील पहिला विस्तृत निबंध लिहिला. तो **'बहिष्कृत भारत'** ह्या मथळ्याखाली इ.स. १९०८च्या डिसेंबर महिन्याच्या 'मनोरंजन' मासिकात सचित्र प्रसिद्ध झाला. तोच पुढे श्रीमंत गायकवाड महाराजांच्या आज्ञेने पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाला. ह्यापूर्वी इ.स. १९०४ सालापासून ह्याच विषयावरील माझे इंग्रजीतील लेख, आकडे व इतर प्रमाणांसह, 'टाइम्स ऑफ इंडिया', 'सोशल रिफॉर्मर' वगैरे पत्रांतून प्रसिद्ध होत होते. अस्पृश्यतानिवारणासाठी आमच्या देशात गेल्या शतकापासून कोणते व कसे प्रयत्न झाले ह्याचा समग्र पण संक्षिप्त इतिहास मी इ.स. १९२३ साली लिहिला, तो मराठी 'ज्ञानकोशा'त प्रसिद्ध झाला आहे. तथापि, अस्पृश्यतेची उत्पत्ती, विकास आणि ती घालविण्याचा पद्धतशीर उपाय ह्या विषयावर समाजशास्त्राच्या दृष्टीने सोपपत्तिक विचार अद्यापि झाला नाही. निदान तो कोणी केलेला माझे तरी आढळात नाही.

हिंदुस्थान सरकारने खानेसुमारीचा अहवाल, डिस्ट्रिक्ट आणि इंपीरियल गॅझेटिअर्स, एथ्नॉग्राफिक सर्व्हे इ. ग्रंथावली सुरू केल्यापासून, काही प्रसिद्ध पाश्चात्त्य समाजशास्त्र्यांचे लक्ष भारतीय वर्णव्यवस्थेकडे लागले आहे. इबेट्सन, सिनार्ट, नेसफील्ड, रिस्ले, रस्सल इ. शोधकांनी जातिभेदाची मीमांसा करताना ओघाने 'अस्पृश्यां'विषयी काही प्रासंगिक विचार प्रकट केले आहेत; पण प्रत्यक्ष अस्पृश्यता ही संस्था जगात कशी निर्माण झाली, व तिचा विकास विशेषतः भरतखंडात कोणकोणत्या कारणांनी व टप्प्यांनी घडून आला ह्या चित्तवेधक विषयासंबंधी म्हणण्यासारखी एकादी उपपत्ती कोणी ठरविलेली माझ्या आढळात अद्यापि आलेली नाही. मुंबई विश्वविद्यालयातील तरुण पदवीधरांकडून वेळोवेळी अस्पृश्यता ह्या विषयावर एक पारितोषिक निबंध मागविण्यात येत असतो. परीक्षणासाठी हे निबंध मजकडे येत असतात. त्यावरून पाहता वृद्धांप्रमाणेच तरुणांनीही ह्या विषयाच्या उपपत्तीकडे आजवर दुर्लक्षच केलेले मला आढळले. रा. सातवळेकरांनी 'स्पर्शास्पर्श' नावाचे एक सुंदर पुस्तक संस्कृतातील उतारे देऊन प्रसिद्ध केले आहे. काही विद्वान ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी विवक्षित 'अस्पृश्य' जातींची स्थिती प्रत्यक्ष निरीक्षण करून निःपक्षपाताने प्रसिद्ध केली आहे. तथापि, अशा त्रुटित ग्रंथांतूनही एखादी ऐतिहासिक उपपत्ती ठरविण्याचा नुसता प्रयत्नही झालेला दिसत नाही. एकंदरीत, नव्या, जुन्या, तरुण, वृद्ध, स्वकीय, परकीय इ. कोणत्याही विद्वानांच्या डोळ्यांवर हा विषय शास्त्रीय दृष्टीने अद्यापि यावयाचाच आहे. व्यावहारिक गोंधळ मात्र बराच गाजत आहे. त्यात सरकारचा डफ, काँग्रेसचे तुणतुणे, हिंदु-मुसलमानांचा नाच आणि ब्राह्मण-ब्राह्मणेतरांच्या टाळ्या, ह्यांचा एकच कल्लोळ माजला आहे. ह्या गोंधळाचा प्रस्तुत प्रयत्नांशी मात्र कसलाही संबंध पोचत नाही, हे टीकाकारांनी कृपा करून ध्यानात राखावे. हा प्रयत्न केवळ शास्त्रीय दृष्टीने व निर्विकार मनाने करण्यात आला आहे. वाचकांनीही केवळ त्याच प्रकाराने त्याचा स्वीकार करावा.

मजकूर लिहिण्याच्या कामी वगैरे माझे परलोकवासी मित्र कृष्णराव गोविंदराव पाताडे ह्यांची फार मदत झाली. पण हा प्रथम भाग प्रसिद्ध झालेला पाहण्यासाठी ते जगले नाहीत; ह्याबद्दल मला फार खेद होत आहे. ह्या ग्रंथाचा बराच भाग माझेजवळ बरेच दिवस लिहून पडला होता. तो प्रसिद्ध करण्याचे श्रेय नवभारत ग्रंथमालाकारांनी स्तुत्य चिकाटी दाखवून आपल्याकडे घेतले, हे जाहीर करणे माझे कर्तव्य आहे. या विषयाचे माझे अध्ययन अद्याप चालूच आहे. अद्यापि दोन खंड दुसऱ्या पुस्तकाच्या रूपाने लिहावयाचे आहेत.

अनुक्रमणिका

श्रीमंत सर **सयाजीराव महाराज गायकवाड** ह्यांनी हा अल्पग्रंथ त्यांना अर्पण करण्याची परवानगी दिली, याबद्दल मी त्यांचा फार ऋणी आहे.

गुरुवार, २० जुलै इ. स. १९३३

अहल्याश्रम, नानाची पेठ, **विठ्ठल रामजी शिंदे**

पुणे शहर.

अनुक्रमणिका

भारतीय अस्पृश्यतेचा प्रश्न
खंड पहिला
अस्पृश्यतेचा इतिहास

अनुक्रमणिका

प्रकरण पहिले

सामान्य आलोचन

अस्पृश्यता ही एक पुरातन सामाजिक जागतिक संस्था आहे. तिचा व्याप सर्व जुने जग भरून, निदान आशिया खंड धरून तरी, असल्याचे पुरावे प्राचीन इतिहासात, व हल्लीच्या काळातही, वर्तमान असलेले आढळतात. पूर्वेकडे चीनात व जपानात अस्पृश्यता अद्यापि रेंगाळते. ब्रह्मदेशात तर मी स्वतः शोधून स्पष्ट पाहिली आहे. पश्चिमेकडे सामान्यतः भूमध्य समुद्राच्या पूर्वेकडील प्राचीन राष्ट्रांत, विशेषतः इस्त्रायल लोकांत, ही संस्था होती. जेथे जेथे देवपूजकांची व पुरोहितांची एक निराळी जात आणि वृत्ती स्थापित झाली आणि अशा वार्तिकांच्या प्रेरणेने राजकर्त्यांच्या व त्यांच्या प्रभावळीतल्या उच्चवर्णीयांच्या रक्ताला जेथे जेथे सोवळेपणा आला, तेथे तेथे ही संस्था जुन्या-नव्या जगाच्या इतिहासात उदयास आली आहे. म्हणून ही संस्था आर्यांचेच अगर कोणा एका विशिष्ट मानववंशाचे एक विशेष कृत्य आहे, असे मानण्याचे कारण नाही. तथापि, इतके मात्र निर्विवाद आहे की, आपल्या भरतखंडात, विशेषतः दक्षिणेकडील द्राविड देशांत, ह्या सामाजिक तोडग्याचा प्रयोग आर्य अथवा द्राविड म्हणविणारांकडून जितक्या पद्धतशीर रीतीने अगदी ह्या घडीपर्यंत करण्यात आला आहे, आणि ह्या प्रयोगाला येथे जे यश आले आहे, तो प्रयोग, ती पद्धत आणि ते यश इतरत्र कोठेच—निदान येथील प्रमाणात तरी—आढळणार नाही. म्हणून अस्पृश्यता ही भारतीय सामाजिक संस्कृतीचे एक विशिष्ट आणि मुख्य लक्षण आहे, असे म्हणणे इतिहासज्ञाला भाग पडेल, असे मला वाटते.

व्याख्या

प्रस्तुत विषयासाठी अस्पृश्यतेची थोडक्यात एक कामचलाऊ व्याख्या करणे अवश्य आहे. सोयेर, सुतक, रजोदर्शन, सांसर्गिक रोग, इत्यादी वैयक्तिक, कौटुंबिक आणि प्रासंगिक बाबींसंबंधी अस्पृश्यता हल्लीदेखील हिंदुस्थानात, तशीच बाहेरील राष्ट्रांतही पाळलेली पुष्कळ ठिकाणी आढळते. फरक इतकाच की पहिल्या तीन बाबी जंगली लोकांत व चौथी सुधारलेल्या देशांतील रुणालयांतच आढळते. पण ही नैमित्तिक अस्पृश्यता ह्या निबंधाचा विषय नव्हे. नित्य अस्पृश्यता हीच केवळ ह्या निबंधाचा विषय आहे; आणि ह्या निबंधाच्या हेतूपुरती, ह्या अस्पृश्यतेची कामचलाऊ व्याख्या मी करीत आहे.

विवक्षित जातीच्या जाती ऊर्फ राष्ट्रे वंशपरंपरेने अस्पृश्य मानणे, त्या जाती अशा अस्पृश्य राहाव्यात म्हणून त्यांना अगदी गावाबाहेर, पण फार दूर नाही, अशा निराळ्या वस्तीतं डांबणे, व जर कोणी स्पृश्यांनी किंवा अस्पृश्यांनी हा बहिष्काराचा नियम मोडला तर त्या दोघांवरही प्रचलित धार्मिक आणि राजकीय कायद्यांची अंमलबजावणी करणे, ह्या तीन्ही गोष्टी भारतीय अस्पृश्यतेची मुख्य लक्षणे आहेत. म्हणजे ही अस्पृश्यता केवळ स्थानिक अथवा धार्मिक नसून ती **जातीय** ऊर्फ **राष्ट्रीय** आणि नित्य स्वरूपाची आहे. एखाद्या मानीव अस्पृश्याने आपला धर्म बदलला, किंबहुना, प्रचलित राजसत्तेनेही आपला धर्म बदलला, तरी भारतीय रूढी आणि ह्या देशात वेळोवेळी स्थापित होणाऱ्या राजसत्तेच्या कायद्यांनी तिला दिलेली मान्यता कायम असेपर्यंत, अस्पृश्यता ही कायमच असावी अशी भारतीय अस्पृश्यतेची उपपत्ती आहे. मुसलमान भंगी, मजबी, शीख आणि मद्रासकडील रोमन कॅथॉलिक ख्रिस्ती धर्मात घेतलेले पारिया, हे हल्ली हिंदू नसूनही अस्पृश्यच आहेत. केवळ अस्पृश्यच नव्हे तर ग्रामबाह्यही आहेत. हल्लीचे हिंदुस्थान सरकार

स्वतः ख्रिस्ती म्हणवीत असले तरी त्याने आपला कायदा, रूढी आणि तिऱ्हाईतपणा ह्या दोन विक्षिप्त आणि लवचिक तत्त्वांवर स्थापिला असल्यामुळे, ह्या कायद्याचा आश्रय अस्पृश्यांना उपपत्तीच्या दृष्टीनेही मिळणे शक्य नाही; मग व्यवहारात त्याची अंमलबजावणी उलटच होत असल्यास त्यात आश्चर्य काय? इ.स. १८४३त हिंदुस्थान सरकारने कायदा करून येथील गुलामगिरी बेकायदेशीर केली; पण अस्पृश्यता अद्यापि कायदेशीरच आहे! हल्लीची राऊंड टेबल परिषद संपली, किंबहुना गेल्या सप्टेंबर महिन्यात महात्मा गांधींनी केलेल्या प्रायोपवेशनामुळे घडलेला अस्पृश्यासंबंधाचा 'पुण्याचा करार' राजमान्य झाला, तरी अस्पृश्यता ही अवदसा कायमच राहील, अशी चिन्हे दिसत आहेत. जातीय अस्पृश्यता, सार्वत्रिक बहिष्कार आणि कायद्याच्या दृष्टीने सार्वकालिक निराश्रितपणा ही भारतीय अस्पृश्यतेची तीन लक्षणे आजतागायत तरी कायम आहेत. मुसलमानी अमदानीत धर्मांतराने ही अस्पृश्यता नष्ट होत असे. कारण, मुसलमानी कायदा हिंदू रूढीला मुळीच जुमानीत नसे. पण ब्रिटिश हिंदी सरकार ह्या बाबतीत अधिक भित्रे आणि कावेबाज आहे. आणि ख्रिस्ती धर्मही महंमदी धर्मापेक्षा अधिक लवचिक आहे. ख्रिस्ती झालेल्यांची अस्पृश्यता नष्ट होत नसून केवळ बेपत्ता होते. म्हणजे तिचा नीट, नेमका पत्ता न लागल्यामुळे बहिष्काराची कुऱ्हाड तिच्यावर नेमकी उगारणे कठीण जाते. पण जर का पत्ता लागला तर ह्या कुऱ्हाडीच्या उलट आश्रय देण्याचे सामर्थ्य प्रचलित ब्रिटिश कायद्यातही नाही, ख्रिस्ती धर्मात तर नाहीच नाही हे उघड आहे. पुण्याच्या शेजारच्याच अहमदनगर जिल्ह्यात—अहमदनगर शहराला लागूनही—ख्रिस्ती झालेल्यांचे महारवाडे व मांगवाडे ख्रिस्ती न झालेल्यांच्याप्रमाणेच बहिष्कृत स्थितीत आहेत. ज्यांना ह्या विधानाविषयी शंका येत असेल त्यांनी मद्रास इलाख्यातील मागासलेल्या ख्रिस्ती समाजाची आणि मुंबई इलाख्यातील अहमदनगर, गुजराथ काठेवाडमधील ख्रिस्ती अस्पृश्यांची स्थिती किती ग्रामबाह्य आणि हलाखीची आहे हे जाऊन पाहावे. जावे त्याच्या वंशा तेव्हा कळे! नित्य विटाळ मानणे, गावाबाहेर रहावयास लावणे व कायद्याच्या दृष्टीने निराश्रित असणे, ह्या तीन लक्षणांनी अन्वित एक राष्ट्रीय संस्था अशी आमची व्याख्या तयार झाली; आणि ह्या व्याख्येने ओळखली जाणारी अस्पृश्यता केवळ आमच्या भरतखंडात आणि शेजारच्या ब्रह्मदेशात आढळून येणारी आहे.

उदय

अस्पृश्यता ही एक स्वतंत्र मानवी संस्था आहे. हिचा उदय मानवी जातीच्या अगदी प्राथमिक स्थितीतच झाला असला पाहिजे. भूत, प्रेत, पिशाच इत्यादी कल्पना मानवी जातीच्या प्राथमिक म्हणजे रानटी स्थितीत सर्वत्र पसरलेल्या होत्या. तौलनिक धर्मशास्त्रात ह्या कल्पनासमुच्चयाला 'भूतवाद' (Animism) असे नाव आहे. हा भूतवाद व ह्याप्रमाणे इतर प्राथमिक धर्मांच्या अडाणी कल्पना व त्यांवरून बनलेल्या जादूटोणा, थातुरमातुर इत्यादिकांना मी पुढे 'अपधर्म' असे नाव दिले आहे. ज्या धर्माचा पाया मानवी प्रज्ञा आहे, तो जरी पुढे निष्काळजीपणामुळे विकृत झाला तरी त्याला मी 'अपधर्म' हे नाव देणार नाही. रागावलेल्या भुतांना संतुष्ट करणे किंवा एकाद्या भुताला लालूच दाखवून किंवा भेवडावून त्याच्याकडून आपल्याला इष्ट असा अर्थ किंवा अनर्थ घडवून आणणे शक्य आहे, अशी प्राथमिक मानवाची समजूत असे. ह्या समजुतीप्रमाणे जादू, टोणा, मंत्र, तंत्र, यंत्र वगैरे जे अपधर्माचे अनेक प्रकार असत, त्याला 'अभिचार' (Magic) असे एक सामान्य नागर नाव देता येईल. ह्याचे 'कृष्ण अभिचार' (Black Magic) आणि 'भेषज' (Medicinal) अथवा 'शुक्ल अभिचार' (White Magic) असे दोन मुख्य प्रकार सुधारलेल्या वैदिक काळातही होते. पहिला प्रकार विशेषतः अथर्ववेदात आणि दुसरा ऋग्वेदादी वेदत्रयीत विपुल आढळतो. दोन्ही प्रकारचा अपधर्म प्राचीन काळी सर्व प्राथमिक जगात होता, इतकेच नव्हे, तर हल्लीच्या रानटी जातींत आणि पुष्कळ ठिकाणी सुधारलेल्या पाश्चात्य राष्ट्रांतूनही अद्यापि आढळतो. तो मी

स्वतः रोमन कॅथॉलिक चर्चमध्ये सौम्य रूपात आढळणारा पाहिला आहे, जन्म, मृत्यू, साथीचे रोग व इतर आकस्मिक आपत्ती ह्यांचा संबंध प्राथमिक जगात भुताखेतांकडे आणि क्रुद्ध देवतांकडे लावण्यात येत असे. त्यांचे निवारण करण्यात निष्णात असे पंचाक्षरी अथवा वैदू (Medicine-Men) होते, तेच पूर्वकाळचे ऋषी आणि पुरोहित असत. त्यांच्या बऱ्यावाईट क्रियांना जादू किंवा अभिचार म्हणता येईल. ह्याप्रमाणे ह्या जादूचा प्राचीन धर्मात समावेश झाला, तो अद्यापि पुष्कळ ठिकाणी सामान्य जनतेत प्रचलित आहे. ह्या अपधर्मातच अस्पृश्यतेचा उगम आहे.

प्रथम प्रथम ही अस्पृश्यता वैयक्तिक व प्रासंगिक ऊर्फ नैमित्तिक होती. बाळंतीण व तिची खोली, मृतांची जागा व आप्त, विशिष्ट रोगी, झपाटलेली माणसे, विक्षिप्त झाडे, खुनासारख्या अपघाताची ठिकाणे वगैरे बाबी अस्पृश्य आणि वर्जनीय ठरल्या. जादू करणारे जादूगार आणि पुरोहित हेदेखील सोवळे म्हणजे एक प्रकारे अस्पृश्यच असत. देवपूजा करणाऱ्या ब्राह्मणाला आणि यज्ञपरिषद चालू असे तोपर्यंत सर्व ऋत्विजांना आणि इतर याज्ञिकांना नेहमी सोवळ्यात म्हणजे अस्पृश्य अथवा अलग स्थितीतच राहावे लागे. कर्नाटकात मादिग (मातंग) जातीचे ढकलगार म्हणून जे धर्मगुरू आहेत त्यांना स्वतः त्यांचे अनुयायी मादिगही शिवत नाहीत, इतकेच नव्हे, तर त्यांना आपल्या पाणवठ्यांनाही शिवू देत नाहीत, ते मी प्रत्यक्ष पाहिले आहे. कर्नाटकात गदग तालुक्यात डॉ. कुर्तकोटींच्या बंधूंनी मला हा प्रकार दाखविला. अशा अपधर्माला उत्तरोत्तर जसजसे गूढ आणि दृढ स्वरूप प्राप्त होऊन पुरोहितांच्या द्वारे त्याची परंपरा आणि घटना बनत चालली तसतशी ह्या अस्पृश्यतेच्या वैयक्तिक आणि स्थानिक स्वरूपाची परिणती जातीय आणि सार्वत्रिक ऊर्फ नित्य स्वरूपात होऊ लागली. निरनिराळ्या मानव जातीत आणि वंशांत पूर्वी अभेद्य शत्रुत्वच असणे साहजिक होते. मित्रत्व केवळ अपवादच. एका जातीची पूजेची स्थाने आणि उपकरणे परक्या जातीला अगम्य आणि अस्पृश्य असत. सुधारलेल्या वैदिक काळातदेखील ही परस्पर अस्पृश्यता फार जोरात होती. इराणी आर्य व हिंदी आर्य हे झरथुष्ट्राच्या काळानंतर विभक्त झाले. त्यानंतर इराणी आपल्यास 'असुरयज्ञ' म्हणजे असुराची पूजा करणारे आणि हिंदी आपणांस 'देवयज्ञ' म्हणजे देवांची पूजा करणारे म्हणवू लागले. हे असुरयाजी व देवयाजी परस्परांना परस्परांच्या यज्ञस्थानांच्या वाऱ्यालाही उभे राहू देत नसत व ती स्थानेही स्वतः अस्पृश्य समजत. म्हणजे परकीयांचे यज्ञस्थान स्वतःला अस्पृश्य आणि त्याज्य व स्वकीयांचे यज्ञस्थान स्वतःलाही सोवळे (अगम्य) अशी वहिवाट असे. एकाचा धर्म तो दुसऱ्याचा अपधर्म आणि दुसऱ्याचा धर्म तो पहिल्याचा अपधर्म अशी समजूत बळावून जातिद्वेष माजत असे. आणि अस्पृश्यतेचे मूळ कारण हा जो अभिचारमूलक अपधर्म; तो जरी पुढे लुप्त होऊन विस्मृत झाला, तरी जातीय अस्पृश्यता शिल्लक उरलीच. यहुदी लोक शेजारच्या सुमेरिया देशातील लोकांना अस्पृश्य मानीत असत, हे बायबलातील भल्या सम्यारिटनच्या गोष्टीतील तात्पर्यावरून अजमाविता येते. येशू ख्रिस्ताला तहान लागली असता त्याने एका सुमेरियन बाईजवळ पाणी मागितले; तेव्हा ती म्हणते, "तू ज्यू असून कसे मला पाणी मागतोस? कारण ज्यूंचा सुमेरियन लोकांशी कोणत्याही प्रकारे व्यवहार घडत नाही." (सेंट जॉनकृत शुभवर्तमान, अध्याय ४, श्लोक ९ पाहा.) अशी दुसरीही अनेक उदाहरणे सामाजिक इतिहासांतून देता येतील.

व्याप्ती

वैयक्तिक आणि जातीय अस्पृश्यतेची व्युत्पती वर सामान्यतः सांगितली. असली अस्पृश्यता प्राचीन आर्यांतच होती असे नसून बऱ्याच प्राथमिक राष्ट्रांत, विशेषतः सुधारलेल्या संराष्ट्रांत होती. अस्पृश्यतेचा विकास वैयक्तिक स्वरूपातून जातीय स्वरूपात होण्यापूर्वी राज्यांचा विकास साम्राज्यांत झाला असे असणे

समाजवर्धनशास्त्राच्या दृष्टीने आवश्यक आहे. जी जात अथवा राष्ट्र दुसऱ्या सबंध जातीला किंवा राष्ट्राला ज्या काळी कायमचे अस्पृश्य मानिते व ते राष्ट्र मानून घेते; ती विजयी जात त्या काळी सम्राट स्थितीला पोचली असावी लागते. अशा विजयी जातीने दहा-पाच इतर मागासलेल्या जातींचा पराजय केल्यावर अशाच एका पराजित जातीला कायमचे हस्तगत करून आपल्या शुश्रूषेस ठेवण्याच्या कल्पनेचा त्या विजयी जातीमध्ये उदय होतो. म्हणजेच साम्राज्याचा उदय होणे होय. आणि तेव्हाच जातीय गुलामगिरीचा ऊर्फ अस्पृश्यतेचा उदय होणे शक्य असते. जातीय अस्पृश्यता हा एक गुलामगिरीचाच प्रकार—अर्थात अत्यंत कठोर प्रकार—होय. असा प्रकार असीरिया, बाबिलोनिया इत्यादी द्राविड, इस्त्रायल, आरब वगैरे सेमिटिक; इराणी, मीड इत्यादी आर्य; चीन, जपान वगैरे मोगल अशा अनेक वंशांच्या अनेक देशांत आढळून येत होता.

ताबू ऊर्फ विटाळ

वर ज्या अस्पृश्यतेचा उदय आणि व्याप्ती सामान्यत्वेकरून निर्दिष्ट केली, ती कालतः दोन प्रकारची म्हणजे नैमित्तिक आणि नित्य अशा दोन स्वरूपाची आहे हे वर सांगितले आहेच. ह्याशिवाय वरील अस्पृश्यतेचे आणखी दोन प्रकार आहेत, ते असे : एक तिरस्करणीय व दुसरा आदरणीय. लौकिक मराठी भाषेत एकीला विटाळ व दुसरीला सोवळे अशी नावे आहेत. ह्या दोन्ही प्रकारांची व्याप्ती हिंदुस्थानच्या बाहेरही होती व आहे. ज्याला मराठीत सोवळे असे नाव आहे त्याला इंग्रजीत ताबू (Taboo) असे म्हणतात. अद्यापि जंगली जातींत, विशेषतः आग्नेय आशियातील बेटांतून राहणाऱ्या जंगली जातींच्या लोकांत, ह्या अस्पृश्यत्वाचा व तद्दर्शक शब्दांचा प्रचार जास्त आहे. ह्या शब्दात जरी तिरस्करणीय आणि माननीय ह्या दोन्ही अर्थांच्या अस्पृश्यत्वाचा समावेश होतो; तरी दुसऱ्या म्हणजे सोवळेपणाच्या प्रकाराचा प्रचार इंग्रजी शब्दाने जास्त दाखविण्यात येतो. ह्या विचित्र शब्दाची उत्पत्ती मी बरीच वर्षे शोधीत आहे. इंग्रजी कोशांतून, ह्या शब्दाचे मूळ पॉलिनेशियन जंगली भाषांत आहे, ह्यापेक्षा जास्त खुलासा सापडत नाही. परलोकवासी टिळकांचा एक इंग्रजी निबंध 'Khaldian and Indian Vedas' (खाल्डियन आणि भारतीय वेद) हा डॉ. सर रामकृष्ण भांडारकर ह्यांच्या स्मरणार्थ लिहिलेल्या निबंधसमूहात मी वाचला. त्यात टिळकांनी अथर्ववेदांतील ऋचेचा उतारा दिला आहे. ती ऋचा ही :

ताबुवं न ताबुवं न घे त्वमसि ताबुवम् । ताबुवेना रसं विषम् ॥

अथर्व संहिता, ५·३·१०.

प्रो. ब्लूमफील्डने Sacred Books of the East Series Vol. XLII, Page 28 वर पुढीलप्रमाणे तिचे भाषांतर केले आहे :"Tabuvam (or) not Tabuvam, thou (O serpent) art not Tabuvam. Through Tabuvam the poision is bereft of force."

अर्थ : 'ताबुव असो वा अताबुव असो. (रे सर्पा) तू ताबुव नाहीस. ताबुवामुळे तुझ्या विषाचा जोर नाहीसा होतो.' अथर्ववेदातील हा ताबुव शब्द आणि इंग्रजी कोशातील Taboo हा शब्द एकच असावेत अशी मला जबर शंका येऊ लागली आहे. तिला खालील कारणे आहेत. ताबुव शब्दात मूळ रूप 'ताबू' इतकेच असावे. 'व' हा केवळ आदेश आहे. तो आर्य आणि अनार्य उकारान्त शब्दांना विभक्तींच्या पूर्वी लागणे साहजिक आहे. 'एनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिका' आणि 'हेस्टिंग्स एन्सायक्लोपीडिया ऑफ रिलिजन ॲन्ड एथिक्स' ह्या दोन कोशांतून अशी माहिती मिळते की, ताबू हा शब्द प्रथम कॅप्टन कुक ह्यास पॉलिनेशिआतील

टोंगा नावाच्या बेटात इ.स. १७७७ साली आढळला. त्यापूर्वी युरोपीय भाषांतून ह्याचा प्रचार नसे. पश्चिम मादागास्करमध्ये 'फादी', मलाया द्वीपकल्पात 'पंमाल्ली', मलानेसियामध्ये 'ताबु, तापु' वगैरे ह्याच अर्थाचे निराळे शब्द आहेत. एकंदरीत ही ताबूची संस्था हिंदुस्थानातील सोवळे आणि विटाळ ह्याच स्वरूपाची तंतोतंत आहे. वरील शब्दांपैकी पंमाल्ली हा शब्द द्राविड भाषेतील 'पंबाडा' ह्या शब्दाशी संबद्ध असावा. दक्षिणेतील मल्याळी, तामीळ आणि तेलगू भाषांतून अस्पृश्य पारिया जातीच्या पुरोहितांना 'पंबाडा' असे म्हणतात, हे पुष्कळ ठिकाणी मी पाहिले आहे. आणि दक्षिण महासागरातील बेटांतून ताबू ह्या संस्थेचे जनक तिकडील जंगली जातीचे पुरोहित व नाईक हेच असत. ते सोवळेपणा इतका पाळतात की, त्यांना नुसते पाहणेही धोक्याचे असते असे सांगतात. कर्नाटकातील मादिग जातीचे पुरोहित ढकलगार हे आपल्या शिष्य मातंगांतही अस्पृश्य असतात हे मी वर सांगितले आहेच. ते नेहमी एकांतवासात असतात. त्यांतील एका ढकलगाराला मी एक रुपया देऊ लागलो. तो त्याने जमिनीवर ठेवण्यास सांगितला. हा सोवळेपणाचा मासला ढकलगारांतच नसून हिंदुस्थानातील वरिष्ठ वर्गात, म्हणजे ब्राह्मण पुरोहितात नैमित्तिकपणे व ब्राह्मणांच्या जुन्या वळणाच्या बायकांत नित्यपणानेच नांदत आहे. हे सर्व प्रकार तंतोतंत ताबू ह्या संस्थेचेच होत. हे प्रकार उत्तरेपेक्षा दक्षिण हिंदुस्थानात, विशेषतः द्राविड देशात आणि त्यातल्या त्यात मलबारात फारच आढळतात हे विशेष ध्यानात ठेवण्यासारखे आहे. कारण फार प्राचीन काळी मलबार, मादागास्कर बेट व दक्षिण आफ्रिकेचा किनारा ह्यांना जोडणारे 'लिमुरिया' नावाचे एक खंड होते. ते आता आरबी समुद्राखाली बुडालेले आहे असे प्राचीन भूगोलशास्त्र्यांचे मत आहे.

ताबू ह्याचे मूळ रूप तापू असून त्यात ता=खूण करणे अशी धातू असून 'पू' हे एक अतिशयत्वबोधक क्रियाविशेषण असावे असा एनसायक्लोपीडियातील लेखकाचा कयास आहे. मला वाटते कानडी भाषेत तप्पु=चूक, दोष, असा एक शब्द आहे. त्याच्याशी ताबू या शब्दाचा संबंध असावा. भाषाशास्त्राअन्वये तप्पूचे तापू=वू=बू अशी रूपे होण्यास हरकत नाही असे मला वाटते. वरील अथर्ववेदातील जो उतारा दिला आहे त्याशिवाय इतरत्र कोठेही हा विक्षिप्त शब्द आढळत नाही. असे विक्षिप्त शब्द व चाली अथर्ववेदात पुष्कळ आढळतात, त्यावरून हा वेद आर्येतरांचा असून तो ऋग्वेदाच्याही पूर्वीचा असावा असा कित्येक विद्वानांचा कयास आहे.

हिंदी अस्पृश्यतेचे संशोधन

असो. आपण येथवर ह्या सामान्य संस्थेचा जगात कसा उदय आणि विकास झाला ह्याचा निर्देश केला. शिवाय प्रस्तुत निबंधापुरती आमच्या विषयाची विशिष्ट व्याख्याही वर दिली. आता ह्यापुढे आमच्या हिंदुस्थानात वरील तीन लक्षणांनी युक्त अशी अस्पृश्यता केव्हा रूढ झाली ह्या गोष्टीचा छडा लावण्याचा आपण प्रयत्न करू या.हे काम सोपे नाही. कारण ह्या संस्थेविषयी ग्रांथिक अथवा शिलालेखीय पुरावा मिळणे अशक्य आहे. तथापि ही संस्था पुरावा नसताही आमच्या देशात अगदी अनादी कालापासून होतीच असेही मानण्याचे कारण नाही. पुढील भागात शक्य तितका प्रयत्न करून ह्यासंबंधी जितके ग्रांथिक संदर्भ मिळतील तितके संकलित केले आहेत. इतकेच नव्हे, तर ज्या काळामागे असे संदर्भ सापडत नाहीत त्या काळात, पुढे अस्पृश्य व तिरस्करणीय ठरलेल्या काही प्राचीन जातींच्या नावांचा जो केवळ विरळ विरळ उल्लेख आढळतो, तो हुडकून त्या जातींचा सामाजिक दर्जा काय होता तोही पुढे निर्दिष्ट केला आहे.

ऐतिहासिक व प्रागैतिहासिक कालविभाग

वेदपूर्वकालीन भारतीय इतिहासाचे पुरावे लेखी मिळणे तूर्त तरी असंभवनीय आहे. आर्यांपूर्वी भारतवर्षात द्राविड अथवा मिसरी (मित्री) इजिप्शियन लोक आले. तेही बाहेरूनच आले होते. त्यांचे तत्कालीन भारतीय वाङ्मय अद्यापि उपलब्ध नाही. इजिप्त (मित्र-मिस्र-मिसर), असीरियाकडे जे उपलब्ध असेल, त्याचा संबंध भारताशी नाही. आर्यांच्या आगमनानंतरही पुष्कळ शतके अखिल भरतखंडात द्राविड भाषा पसरली होती. पैशाची, बलुची ऊर्फ ब्राहुवी, सिंधी, बंगाली वगैरे प्राचीन व अर्वाचीन राष्ट्रे किंवा भाषाही मुळात द्राविडी होत्या. बलुचिस्थानातील हल्लीची ब्राहुवी भाषा वगळली तर बाकीच्या प्राचीन द्राविडी भाषा उत्तर हिंदुस्थानातील अर्वाचीन देशी भाषांत निरुक्तरूपाने व दक्षिण भारतात उघड रूपाने अद्यापि विद्यमान आहेत. पण ह्या भाषांतील वाङ्मयावरूनही अस्पृश्यतेच्या उत्क्रमाविषयी नीट पुरावा मिळविणे अद्यापि सुगम झाले नाही. त्यानंतरच्या इतर सांताळादी भाषांची तीच स्थिती. ह्यापुढच्या पाली आणि प्राकृत भाषांचे काही ग्रंथ रोमन लिपीत आणि सिंहली लिपीत असल्यामुळे त्यांच्यातूनही हा पुरावा शोधीत बसणे फार मुष्किलीचे आहे. म्हणून तूर्त येऊनजाऊन संस्कृत वाङ्मयावरच विसंबून राहणे भाग आहे. त्याचा आता विचार करू.

'आर्य' ह्या नावाचा एक विशिष्ट मानववंश नव्हता. युरोप आणि आशियात राहणाऱ्या काही मानववंशामध्ये एक सामान्य भाषा रूढ होती असा गेल्या शतकात शोध लागल्यावरून त्या भाषेच्या सर्व शाखांना 'आर्य' हे नाव पाश्चात्त्य भाषापंडितांनी दिले. त्या भाषांचा मूळ संबंध हल्ली ज्या ज्या आशियातील व युरोपातील जातींशी पोहोचतो; त्या सर्व जातींना देखील 'आर्य' हेच नाव काही पाश्चात्त्य मानववंशशास्त्री दडपून देतात. पण हे नामाभिधान चुकीचे आहे. हिंदुस्थानातील ह्या भाषेला संस्कृत असे जे नाव पडले आहे ते तर अगदी अलीकडचे, पतंजलीच्या नंतरचे; म्हणजे फार तर दोन हजार वर्षांपूर्वीचे आहे. त्यापूर्वी तिला वेद आणि अवेस्ता ह्या ग्रंथसमूहाची भाषा किंवा 'छांदस' ऊर्फ 'झेंद' भाषा असे नाव असे. ह्या प्राचीन आर्य किंवा छांदस भाषेत जे वाङ्मय आज उपलब्ध आहे, त्यास वैदिक आणि अवेस्तिक अशी नावे आहेत. ह्या वैदिक वाङ्मयात संहिता, ब्राह्मण, आरण्यके, उपनिषदे, सूत्र इतक्यांचाच समावेश होतो. ह्यांच्या काळाला प्राचीन अथवा प्रागैतिहासिक काळ असे म्हणता येईल. ह्यापुढे श्रीगौतम बुद्धाचा उदय (इ. स. पूर्वी ५६७ मध्ये) झाला. तेथून **ऐतिहासिक काळ** चालू झाला.

प्रकरण दुसरे

पुरातन अस्पृश्यतेचे रूपनिदर्शन

बुद्धोदयकालीन अस्पृश्यता

गौतम बुद्धाचा उदय म्हणजे भारतीय इतिहासातील, किंबहुना आशियाखंडाच्या इतिहासातील एक मोठी मुहूर्तमेढ होय. कोणत्याही ऐतिहासिक विषयाचे विवेचन करावयाचे झाल्यास ह्या मेढीपासून पुढे, म्हणजे अलीकडे ऐतिहासिक काळात, व मागे, म्हणजे पलीकडे प्रागैतिहासिक काळात, शोध करीत जावे लागते. आणि आम्हालाही अस्पृश्यतेचा छडा लावण्यासाठी ह्या दोन भिन्न दिशांनी ह्या मेढीपासून आगेमागे गेले पाहिजे. म्हणून प्रथम प्रत्यक्ष बुद्धोदयकाली, म्हणजे इ.स. पूर्वी ६०० वर्षांच्या सुमारास अस्पृश्यतेची, उपरिनिर्दिष्ट व्याख्येच्या दृष्टीने किती प्रतिष्ठा झाली होती, हे पाहू या. ह्या काळी उत्तर भारतात चार वर्णांची आर्यांनी तर पूर्ण स्थापना केली होतीच. ती वर्णव्यवस्था जवळजवळ जन्मसिद्ध मानली जात असे. इतकेच नव्हे, तर ब्राह्मण आणि क्षत्रिय या दोन्ही जाती डोईजड झाल्या असून त्यांच्यात परस्पर वर्चस्वासाठी तीव्र तंटा चालू होता. स्वतः बुद्ध आणि महावीर, तसेच त्यांचे अनुयायी, क्षत्रिय वर्णाला सर्वश्रेष्ठ मानीत आणि ब्राह्मण वर्गास त्यांचे आश्रित समजत. पुढे जी ब्राह्मणी संस्कृतीची पुराणे झाली त्यांतही राम, कृष्ण इत्यादी अवतारी पुरुष आणि जनकादी तत्त्वद्रष्टे हे क्षत्रियच होते; म्हणून क्षत्रियांविषयीची पूज्यबुद्धी ब्राह्मणांमध्येही पुढे रूढ झालेली आढळते. तथापि ब्राह्मण आणि क्षत्रिय यांचा जातिमत्सरविषयक तंटा बुद्धाच्या पूर्वीच विकोपाला गेला होता, हे पाली आणि संस्कृत वाङ्मयावरून उघड होते. ह्या दोन डोईजड वर्णांनी वैश्य नावाच्या सामान्य आर्य वर्गालाही तुच्छ मानिले होते; मग आर्येतर शूद्रांची काय कथा?

स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यांति परां गतिम् । (भगवद्‌गीता, ९·३२) ह्या भगवद्‌गीतेच्या उदार उद्‌गारावरूनच सिद्ध होते की, त्या काळी शूद्रांप्रमाणे वैश्यांचा दर्जाही ब्राह्मण-क्षत्रियांकडून कमीच मानला गेला होता. आध्यात्मिक बाबतीत स्त्रियांचा दर्जा शूद्रांपेक्षाही कमी होता. प्रत्यक्ष गौतम बुद्धालाही स्त्रीसमाजाविषयी म्हणण्याइतका आदर नव्हता. अशा वेळी शूद्रत्वाचाही मान ज्यांना मिळाला नव्हता अशा अतिशूद्र वर्गाची स्थिती वरील व्याख्येप्रमाणे पूर्णपणाने बहिष्कृत होती. मानीव चार वर्णांचा हळूहळू लोप होऊन हल्ली दृढ झालेल्या जाती-पोटजाती ह्यांची आर्थिक पायावर झपाट्याने उभारणी चालली होती. आणि ह्या उभारणीत अतिशूद्रांना कोणत्याही वृत्तीचा अधिकार अथवा धंद्याची मान्यता दिली गेली नव्हती. अस्पृश्य जाती ग्रामबाह्य ठरून त्या वंशपरंपरागत नीच आणि व्यवहारवर्ज्य ऊर्फ अनाचरणीय ठरल्या होत्या. म्हणूनच त्या सर्व अन्यायाला विरोध करण्यासाठी गौतमाचा शुद्ध बुद्धिवाद उदय पावला. त्याच्या काळी चांडाल, निषाद, वृषल, पुक्कस, (पुल्कस) इत्यादी ज्या जाती अस्पृश्य आणि ग्रामबाह्य होत्या त्यांनाही तो उपदेश करी व त्यांतील कोणी योग्य दिसल्यास त्यास आपल्या भिक्षुसंघातही निःशंक घेई. थोडक्यात सांगावयाचे ते हे की, उत्तर भारतात, म्हणजे आर्यावर्तात, चार वर्ण आणि त्यातील सर्व पोटभेदांचाच तत्कालीन ग्रामव्यवस्थेत समावेश झाला होता. आणि ह्या वर्णव्यवस्थेबाहेरील अतिशूद्रांची किंवा असत्-शूद्रांची गावाबाहेर पण जवळच वस्तीची व्यवस्था झाली होती. आपस्तंब धर्मसूत्र मनुस्मृतीपेक्षा आणि भगवद्‌गीतेपेक्षाही जुने आहे. ते बुद्धपूर्वकालीन असावे, निदान बुद्धसमकालीन तरी असावे. त्यात ब्राह्मणादी उच्चवर्णीयांचा स्वयंपाक सत्‌शूद्रांनी करावा आणि स्वयंपाक करतेवेळी आचमन म्हणजे आंघोळ कशी करावी ह्याविषयी खालील नियम आहे.

आर्याधिष्ठिता वा शूद्राः संस्कर्तारः स्युः ॥ ४ ॥ तेषां स एवाचमनकल्पः ॥ ५ ॥
अधिकमहरहः केशश्मश्रुलोमनखवापम् ॥ ६ ॥

-आपस्तंब धर्मसूत्र, प्रश्न २, खण्डिका ३.

आर्यांच्या घरी स्वयंपाक करताना त्यांच्या देखरेखीखाली सत्शूद्रांनी आर्यांप्रमाणेच आचमन करून म्हणजे हस्तपादादी अवयव धुवून रोज रोज केस, मिशा, नखे काढून कामाला लागावे, असा संप्रदाय होता. हल्लीही अस्पृश्य मानलेल्या बटलरांना युरोपियन साहेबांच्या बंगल्यांत हेच नियम हुबेहूब पाळावे लागतात. पुढे ह्याच आपस्तंब सूत्रात म्हटले आहे की—

अप्रयतोपहतमन्नं अप्रयतं न त्वभोज्यम् ॥ २१ ॥
अप्रयतेन तु शूद्रेणो उपहृतमभोज्यम् ॥ २२ ॥

रा. सातवळेकरांनी प्रयत शब्दाचा अर्थ स्वच्छ असा केला आहे. त्याचा अर्थ आर्यांच्या नियमनाखाली आलेला किंवा वर्णव्यवस्थेत स्वीकारलेला शूद्र असाही होईल. शिकवून तयार केलेला—ट्रेन्ड—असा अर्थ होईल. अशा शिकलेल्या शूद्राने आणलेले अन्न घ्यावे, अप्रयत म्हणजे न शिकलेल्या—अन्ट्रेंड—असत्शूद्राचे घेऊ नये, असा अर्थ होतो. ह्यावरून अप्रयत शूद्र हेच ग्रामबाह्य अतिशूद्र असावेत असा तर्क होतो. अशाच एका बहिष्कृत बाईजवळ तथागताने म्हणजे गौतम बुद्धाने पाणी पिण्यास मागितले, अशी एक बौद्ध कथा वर सांगितलेल्या ख्रिस्ताच्या कथेसारखीच आहे. सोपाक (श्वपच) नावाच्या एका चांडाळाला भिक्षुसंघात घेतले हे प्रसिद्धच आहे. बुद्धकालीन समाजव्यवस्थेसंबंधी साधार ऐतिहासिक माहिती पाली वाङ्मयावरून तयार केलेली प्रसिद्ध बौद्ध वाङ्मयसंशोधक प्रो. ऱ्हिस डेव्हिड्स ह्यांच्या ‘बुद्धिस्ट इंडिया’ ह्या ग्रंथाच्या ४ थ्या भागात चांगली मिळण्यासारखी आहे. ती पुढे यथानुक्रम आढळेल. असो.

आता आपण प्रथम ह्या बुद्धोदयकालाच्या मागे मागे अस्पृश्यतेचा छडा लावीत, प्राचीन वाङ्मयात मिळतील तितके संदर्भ शोधीत जाऊ. अगदीच गती खुंटल्यावर मागे परतू. मग तिसऱ्या प्रकरणात बुद्धोदयकालापुढील बौद्धकालातील अस्पृश्यतेचे निरीक्षण करू. तदनंतर क्रमाक्रमाने अगदी आताच्या काळाला भिडू.

बुद्धपूर्वकालीन ऊर्फ प्रागैतिहासिक अस्पृश्यता

१.पाणिनीचा काल

संस्कृतचा आद्य व्याकरणकार पाणिनी ह्याचा काल नक्की ठरत नाही. सर डॉ. भांडारकर त्याच्या कालाचा सुमार इ. स. पूर्वी ६००-७०० असावा म्हणतात. पाणिनीच्या अष्टाध्यायीत पुढील सूत्र आहे :

शूद्राणाम् अनिरवसितानाम् ।

...पाणिनीय अष्टाध्यायी, २·४·१०

ह्या सूत्रावर भट्टोजी दीक्षितकृत सिद्धान्तकौमुदीत पुढील टीका आहे :

अबहिष्कृतानां (अनिरवसितानां) शूद्राणां प्राग्वत् । तक्षायस्कारम् ॥
पात्राद्बहिष्कृतानां तु चण्डालमृतपाः ।

म्हणजे भावार्थ असा की तक्षा = सुतार, अयस्कार = लोहार वगैरे अबहिष्कृत शूद्रांच्या नावांचा द्वंद समास पूर्वीच्या नियमाप्रमाणे नपुसंकलिंगी आणि चंडाल, मृतप इत्यादी बहिष्कृत नावांचा द्वंद समास पुल्लिंगी असा पाणिनीकृत निर्णय आहे. आमचा प्रस्तुत मुद्दा व्याकरणाचा नसून, पाणिनीच्या कालात बहिष्कृत ऊर्फ निरवसित अस्पृश्यता इतकी रूढ झाली होती की तिच्या विधिनिषेधाचा प्रवेश व्याकरणाच्या सूत्रांतही आढळावा, हा आहे. निरवासित ह्या शब्दाचा अर्थ भट्टोजी दीक्षितांनी पात्राद् बहिष्कृत असा केला आहे. पात्राद् बहिष्कृत म्हणजे ज्यांनी वापरलेली भांडी वरिष्ठ वर्गास चालत नव्हती ते, असा अर्थ होतो. अशा अस्पृश्यांना बंगाल प्रांतात 'अनाचरणीय जाती' अशी संज्ञा अद्यापि आहे. 'ग्रामाद् बहिष्कृत' असा अर्थ केला असता, तर आम्ही ठरविलेल्या व्याख्येप्रमाणे पाणिनीच्या काळी आजकालची अस्पृश्यता रूढ झाली होती असा ठाम सिद्धांत ठरला असता. तथापि बहिष्काराचा उल्लेख, मग तो 'पात्रात्' असो की 'ग्रामात्' असो, इतका स्पष्ट पाणिनीच्या पूर्वी दुसरा मिळेपर्यंत पाणिनीच्या काळातच आमच्या प्रस्तुत अस्पृश्यतेचे प्रस्थान ठेवणे तूर्त भाग आहे. पाणिनीचा देश हिंदुस्थानच्या हल्लीच्या पश्चिम शिवेवरचा पेशावर प्रांत होता. अर्थात् हे प्रस्थान उत्तर हिंदुस्थानापुरतेच ठरत आहे. दक्षिणेकडील अस्पृश्यतेचा विचार पुढील टप्प्यात करू.

२.अव्वल औपनिषद काल

चांडाल आणि पौल्कस

सुदैवाने आपल्यास बृहदारण्यकोपनिषदातील चौथ्या अध्यायातील तिसऱ्या ब्राह्मणातील २२ व्या सूक्तात अस्पृश्यांच्या स्थितीसंबंधी मोठा मार्मिक उल्लेख आढळतो. तो असा :

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोका अलोका देवा अदेवा वेदा
अवेदा अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रूणहा चाण्डालोऽचाण्डालः
पौल्कसोऽपौल्कसः श्रमणोऽश्रमणस्तापसोऽतापसोनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं
पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ् शोकान्हृदयस्य भवति ।

ह्याच्या पूर्वीच्या २१ व्या सूक्तात आत्मस्थितिप्रत पोहचलेल्या प्राज्ञ पुरुषाची जी अत्यंत उच्च स्थिती वर्णिली आहे तिचेच वर्णन ह्या २२ व्या सूक्तात अधिक विस्ताराने केले आहे. ह्याचा भावार्थ हा की, ह्या अत्युच्च स्थितीला पोहोचलेला पुरुष बापाला बाप म्हणून अथवा आईला आई म्हणून ओळखीत नाही, ह्या अभेद्य स्थितीत चांडालाचे चांडालत्व व पौल्कसाचे पौल्कसत्वही विलय पावते, इत्यादी इत्यादी. म्हणजे आपल्या नेहमीच्या व्यावहारिक स्थितीत चांडाल व पौल्कस इत्यादी भेद तेव्हा पाळले जात असत असे दिसते. बौद्ध वाङ्मयात या स्थितीला प्रज्ञापारमिता असे पारिभाषिक नाव असे. जुन्या मताचे हिंदू चांडालादी वर्णबाह्य लोकांना दूर ठेवीत, केवळ प्रज्ञापारमितावस्थेतच त्यांचा अभेद कल्पीत असत. तर उलटपक्षी बौद्धमतवादी व्यावहारिक स्थितीतही त्यांना स्पृश्य मानीत असत, असे सिद्ध होते. बौद्ध जरी अस्पृश्यता मानीत नव्हते तरी इतर हिंदू ती मानीत असल्याने बुद्धोदयकाळी ती होती, हे आम्ही वर सिद्ध केलेच आहे. परंतु त्याच्यापूर्वी सुमारे दोनतीनशे वर्षांच्या काळात म्हणजे बृहदारण्यक व छांदोग्य ह्या

उपनिषदांच्या काळात अस्पृश्यता होती की नव्हती हे ठरविणे कठीण आहे. ह्या काळी चांडाल व पौल्कस ह्या जाती तिरस्करणीय मानल्या जात होत्या असे उल्लेख सापडतात पण त्या आजच्यासारख्या अस्पृश्य व बहिष्कृत होत्याच असा स्पष्ट उल्लेख नाही. निदान तूर्त सापडत नाही.

ह्याच प्रकारचे दोन उल्लेख छांदोग्य उपनिषदात आढळतात. हे उपनिषदही जवळजवळ बृहदारण्यकाइतके जुने व विस्तृत आहे. ह्याच्या ५व्या अध्यायाच्या १०व्या खंडातील ७वा श्लोक खाली दिल्याप्रमाणे आहे :

तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन्
ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो
ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चाण्डालयोनिं वा ॥

अर्थ : पुण्याचरण करणारे पितृयानात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य इत्यादी आर्य ऊर्फ शुभ योनी प्राप्त करून घेतात व अशुभ आचरण करणारे कुत्रा, डुक्कर किंवा चांडालादी हीन योनीप्रत जन्म घेतात. पुनः ह्याच उपनिषदाच्या ५व्या अध्यायाच्या २४व्या खंडातील ४था श्लोक असा आहे :

तस्मादु हैवं विद्यद्यपि चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तव्दैश्वानरे हुतं स्यादिति ।

अर्थ : ह्या खंडात अग्निहोत्राचे महत्त्व सांगून शेवटी म्हटले आहे की, जो ब्रह्मविद् आहे त्याने चंडालाला आपले उष्टे दिले तरी वैश्वानर आत्म्यामध्ये आहुती दिल्याप्रमाणेच पुण्य आहे. ह्या दोन्ही श्लोकांचा भावार्थ बृहदारण्यकोपनिषदातील भावार्थप्रमाणेच आहे. एकंदरीत ह्या उपनिषदांच्या काळात आर्यांचे तीनच वर्ण होते आणि हल्लीचा जातिभेद नव्हता. हे वर्ण केवळ जन्मावरच अवलंबून नसून कर्मावरून आणि ज्ञानावरूनही क्वचित घडत असत. ह्या तीन वर्णांच्या बाहेरचा मोठा जो आर्येतर समाज त्यातील काही जाती आर्यांच्या स्वाधीन होऊन त्यांची परिचर्या करून राहत. त्यांचा शूद्र नावाचा चौथा वर्ण पुढे बनविण्यात आला. ह्या चौथ्या वर्णात समाविष्ट न झालेल्या चांडाल व पौल्कस इत्यादी तिरस्करणीय जाती वर्णबाह्य अशाच राहत होत्या. यांनाच पुढे अप्रयत शूद्र अशी संज्ञा मिळून पुढे बुद्धोदयकाळी किंवा त्यांच्या आगेमागे आपस्तंब सूत्राच्या काळी त्यांना हल्लीची अस्पृश्यता प्राप्त झाली असावी. परंतु ह्या अव्वल उपनिषत्काळी चांडाल, पुल्कस इत्यादी जाती जरी हीन मानल्या जात होत्या तरी त्या खरोखरच अस्पृश्य आणि ग्रामबाह्य होत्या की नाही, हे ठरविण्यास निश्चित पुरावा नाही. तरी बहुतकरून त्या तशा असाव्यात असाच अंदाज करणे जास्त योग्य होईल.

३.ब्राह्मणकालीन अस्पृश्यता

प्राचीनात प्राचीन जे बृहदारण्यक उपनिषद त्याच्याही मागे वाङ्मयात ब्राह्मणकाल आहे. कृष्णयजुर्वेदीय तैत्तिरीय ब्राह्मणाच्या तृतीय कांडात चांडाल व पौल्कस ह्या दोन राष्ट्रांचा केवळ नामनिर्देश मात्र आढळतो. पण त्यावरून ही राष्ट्रे अगदी अस्पृश्य व ग्रामबाह्य होती असा तर्क काढण्यास मुळीच जागा नाही. त्रैवर्णिक आर्यांहून त्या भिन्न वंशाच्या होत्या. फार तर त्या किंचित कमी गणल्या जात असाव्यात इतकेच सिद्ध होते. ह्या तैत्तिरीय ब्राह्मणाच्या कालात पुरुषमेध करण्याची चाल अद्याप शिल्लक राहिलेली होती. पण ह्या मेधात पशूंच्याऐवजी ज्या पुरुषांचा बळी देण्यात येत असे, त्या पुरुषाला ठार न मारता जिवंत

सोडून देण्यात येत असे. अद्यापि काही अस्सल मराठ्यांच्या घरी रानसटवाईची अथवा घोडेसटवाईची पूजा म्हणून एक विधी मूल जन्मल्यापासून त्याचे जावळ काढावयाच्या अगोदर करण्यात येत असतो. हा विधी रानातच करावयाचा असतो. रानसटवाईच्या पूजेत बकरे जिवंत मारून त्याचा नैवेद्य सटवाईला दाखवावयाचा असतो. पण घोडेसटवाईच्या पूजेत एक बकरे आणून त्याचा बळी देऊन ते जिवंतच सटवाईच्या नावाने सोडावयाचे असते. नैवेद्य व जेवण पुरणपोळीचेच असते. माझ्या बाळपणी माझ्यामागून जन्मलेल्या सर्व भावंडांचे जावळ काढण्यापूर्वी हा घोडेसटवाईचा विधी माझ्या वडिलांनी केलेला मी स्वतः पाहिला आहे. घोडेसटवाई या नावावरून पूर्वी घोडे जिवंत सोडले जात असावेत; पण गरिबीमुळे ती पाळी बकऱ्यावर, कोंबड्यावर व शेवटी अंड्यावर आणि लिंबावरही आली असावी. हाच प्रकार तैत्तिरीय ब्राह्मणाच्या तृतीय कांडात वर्णन केलेल्या पुरुषमेधाचाही आहे. पुरुषमेध म्हणजे ऋग्वेदाच्या १०व्या मंडलातल्या पुरुषसूक्तातील, विराटपुरुषाच्या मेधाप्रमाणे रूपकवजाच आहे. ह्या तृतीय कांडातील ४थ्या प्रपाठकात निरनिराळ्या लहान-मोठ्या देवतांना निरनिराळ्या जातींच्या पुरुषांच्या बळीचा विधी सांगितला आहे. ह्या देवतांच्या महत्त्वाप्रमाणे पुरुषांच्या जातीचे महत्त्व अथवा लघुत्व दिसून येते. १४व्या मंत्रात "बीभत्सायै (देवतायै) पौल्कसम्" आणि १७व्या मंत्रामध्ये "वायवे (देवतायै) चाण्डालम्" असे उल्लेख स्पष्ट आहेत. ह्यावरून पौल्कस जातीचे लोक बीभत्स (शिश्नदेवतेची) पूजा करीत असावेत व चांडाल वायुदेवतेची पूजा करीत असावेत, असा तर्क करावा लागत आहे. वायुदेवतेचा,संबंध रुद्र ऊर्फ शिव देवतेशी पोहोचतो. ह्यावरून चांडाल आणि पौल्कस आताप्रमाणेच तेव्हाही शक्तीची आणि शिवाची उपासक राष्ट्रे असली पाहिजेत इतकेच सिद्ध होते. ह्या पूजेचे प्रकार तेव्हा बीभत्स असले तरी ह्या जाती तेवढ्यावरूनच अस्पृश्य होत्या, असा मुळीच ध्वनी निघत नाही.

निषाद आणि वृषल

चांडाल आणि पौल्कस ह्यांशिवाय यास्काच्या निरुक्तात या जातींचा उल्लेख अध्याय ३, खंड १६ मध्ये पुढीलप्रमाणे आढळतो;

वदिति सिद्धोपमा । ब्राह्मणवत् वृषलवत् । ब्राह्मणा इव वृषला इव ।

ह्या मंत्रावर यास्कानेच जे भाष्य केले आहे त्यात वृषलाचा अर्थ सांगताना केलेल्या 'वृषलो वृषशीलो भवति वृषाशीलो वा ।' ह्या व्युत्पत्तीवरून वृषल नावाची एक निराळी जात होती की बैलासारखा एखादा मठ्ठ अनार्य माणूस इतकाच वृषल याचा अर्थ घ्यावयाचा, असा विकल्प प्राप्त होतो. चंद्रगुप्त मौर्याचा गुरू आणि दिवाण चाणक्य केव्हा केव्हा रागावून चंद्रगुप्तास 'रे वृषल' ('ए बैला') असा टोमणा मारीत असे. ह्यावरूनही वृषल नावाची एक निराळी जात नसावी अशी शंका येते.

निरुक्ताचा अध्याय ३, खंड ८ यात माणसांच्या निरनिराळ्या २५ प्रकारांपैकी पंचजन हा एक प्रकार सांगितला आहे. ह्या पंचजन नावाचा अर्थ सांगताना यास्काचार्यांनी 'चत्वारो वर्णा निषादः पंचम इति औपमन्यवः' असा औपमन्यव नावाच्या प्राचीन स्मृतिकारांचा दाखला दिला आहे. त्याशिवाय निषादः कस्मात्? निषदनो भवति, निषण्णमस्मिन् पापकम् इति'। म्हणजे, ज्याच्यामध्ये पाप दृढ होऊन बसले असते तो निषाद, असा अर्थ स्वतः यास्काचार्य देत आहेत. परंतु बुद्धोदयकालाच्या उपनिषदांतून फक्त शूद्र वर्णाचा उल्लेख सापडतो. पाचव्या वर्णाचा उल्लेख औपमन्यवांनीच प्रथम केला आहे. त्यावरून औपमन्यवांचा काळ उपनिषदांच्या मागूनचा म्हणजे बुद्धोदयानंतरचा किंवा फार तर तत्कालीन असावा; असे होते. आणि

यास्काचा काळ तर त्याच्याही मागूनचा असे सिद्ध होते. मनुस्मृतीने यास्काच्याही मागून चांडालांना 'नास्ति तु पंचमः' असे म्हणूनही पुनः ५व्या प्रकारात गणिले आहे. त्याचा विचार योग्य स्थळी करू.

वर जे यास्क, पाणिनी वगैरे प्राचीन ग्रंथकारांचे उल्लेख आले आहेत, त्यांचा संदर्भ वाचकांनी फार सावधगिरीनेच समजला पाहिजे. कारण त्यांच्या कालनिर्णयासंबंधाने विद्वानांत फार वाद माजून राहिला आहे, जसजसे संशोधन जास्त होत आहे तसतसा हा वाद अधिकच माजत आहे. यास्क आधी किंवा पाणिनी आधी, आणि हे दोघेही बुद्धकाळापूर्वी किंवा मागून, ही गोष्ट छातीवर हात ठेवून अद्यापि सांगण्यास कोणी विद्वान धजत नाहीत. साधारणपणे यास्क, पाणिनीच्या पूर्वी कित्येक शतके झाला असावा अशी समजूत आहे. कारण, पाणिनीने यास्क शब्द सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ह्यावरून हा पाणिनीच्या पूर्वी असावा. बृहदारण्यक उपनिषदात व पिंगल छंदःसूत्रात ह्याचा उल्लेख आहे, वगैरे पुण्याचे चित्रावशास्त्री आपल्या 'प्राचीन चरित्रकोशा'त लिहितात. राजवाडे पाणिनीचा काळ इ.स.पू. १२००-९०० इतका मागे नेतात, सर डॉ. भांडारकर तो ७००-६०० ठरवितात, पण कित्येक पुरावे असेही मिळतात की, पाणिनी फार तर इ.स.पूर्वी ४००-३५०पेक्षा मागे जाऊ शकतच नाही. राजशेखराची काव्यमीमांसा ख्रिस्ती शकानंतर १०००च्या सुमारास झाली. तिच्यात उल्लेख आहे तो असा :

श्रूयते च पाटलिपुत्रे शास्त्रकारपरीक्षा –
अत्रोपवर्षवर्षाविह पाणिनिपिङ्गलाविह व्याडिः ।
वररुचिपतञ्जली इह परीक्षिताः ख्यातिमुपजग्मुः ॥

काव्यमीमांसा, १०·(पृ. ५५)

ह्या पाणिनी, पिंगल इत्यादी मंडळींच्या परीक्षा पाटलिपुत्र या राजधानीत झाल्या असल्या तर, पाटलिपुत्र हा गाव उदयी राजाने प्रथम राजधानीचा केला, त्यानंतर झाल्या असाव्या. त्या उदयी राजाचा काळ इ.स.पू. ४५० हा आहे. हरचरितचिंतामणीच्या २७व्या सर्गात माहिती मिळते की, नंदाच्या पाटलिपुत्र राजधानीत शंकरस्वामीच्या वर्ष नावाच्या पुत्रापासून पाणिनी हा विद्या शिकला. यावरूनही त्याचा काळ इ.स.पूर्वी ४००-३५०च्या सुमाराचा ठरतो.

ते कसेही असो! ह्या प्राचीन ऋषींचा कालनिर्णय करण्याचे हे स्थळ मुळीच नव्हे. पण निरुक्ताचा अध्याय ३, खंड ८ यात माणसाच्या २५ जातींचा उल्लेख केला आहे, असे वर म्हटले आहे, तेथे यास्काचार्यांनी प्रथम –

पंचजना मम होत्रं जुषध्वम् । ऋग्वेदसंहिता, १०·५३·४.
असा श्रुतिमंत्राचा आधार देऊन त्यावरील भाष्यात स्पष्ट म्हटले आहे –

गंधर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसीत्येके । चत्वारो वर्णा निषादः पंचम इत्यौपमन्यवः ॥

येथे पंचजन ह्या शब्दाचे दोन अर्थ स्पष्ट सांगितले आहेत. 'गंधर्व, पितर, देव, असुर, राक्षस' हा एक अर्थ आणि 'चार वर्ण, म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र आणि पाचवा निषाद, म्हणजे वर्णबाह्य मानलेल्यांचा समुदाय, हा दुसरा अर्थ. आता हे औपमन्यव स्मृतिकार कोण व केव्हाचे असावेत हाच प्रश्न मुद्याचा आहे. ब्राह्मणकाळात आणि अव्वल उपनिषद्‌काळात तीनच वर्ण होते. पुढे चौथा शूद्रवर्ण समाविष्ट

केला तो अव्वल उपनिषदांचा काळ नव्हे. तो पाणिनीचा काळ; म्हणून हे औपमन्यव पाणिनीच्या, किंबहुना ते ज्या अर्थी पाचवा वर्ण मानतात त्या अर्थी बौद्धांच्या काळी, किंवा त्यानंतरचे, असावेत असा तर्क होत आहे व त्यांचा उल्लेख ज्या यास्काचार्यांनी केला ते पाणिनीनंतरचे अशी अर्थापत्ती निघत आहे. पण यास्काचार्यांचा काळच बृहदारण्यक उपनिषदाच्या वेळी ठरत असल्यास औपमन्यव त्याहूनही पूर्वीचे ठरून पाचवा वर्ण जो निषादांचा तो इ.स.पू. ८००-९००चा ठरून जवळजवळ श्रीकृष्णाच्या काळापर्यंत मागे जाऊ पाहतो. निषाद म्हणून कोणी एक विवक्षित जात नव्हती. पण शूद्रवर्णाहून ते निराळे व वर्णबाह्य होते हे खरे. तथापि, ते आमच्या वरील व्याख्येप्रमाणे अस्पृश्य आणि ग्रामबाह्य होते असे ठरत नाही. वाचकांनी ह्या सर्व गोष्टी तारतम्याने व सावधपणानेच विचारात घ्याव्यात हे बरे.

प्रो. मॅक्डोनेल व कीथ यांनी *Vedic* Index या नावाचा वेदांतील शब्दांचा कोश तयार केला आहे. त्याच्यात ४५३ पानावर निषाद शब्दासंबंधी पुढील खुलासा केला आहे :

Nishada is found in later Samhitas and the Brahmans. The word seems to denote not so much a tribe but a general term for the Non-Aryan tribes who were settled down but were not under Aryan control as the Shudras were; for the Aupamanyava took the five people panchajana to be the four castes and the Nishadas and the Commentator Mahidhara explains the word as Bhills.

अर्थ : “**निषाद** हा शब्द नंतरच्या संहितांमध्ये आणि ब्राह्मणांमध्ये आढळतो. तो शब्द येथे विशिष्ट जातिवाचक नसून सामान्येकरून ज्या आर्येतर जाती त्या वेळेस वसाहत करून होत्या; परंतु शूद्रांप्रमाणे ज्या आर्यांच्या सत्तेखाली आल्या नव्हत्या अशा सामान्य जातींचा वाचक आहे, असे वाटते. कारण, औपमन्यव हे पंचजन याचा अर्थ चार वर्ण आणि निषाद असा घेतात, आणि भाष्यकार महीधर निषाद शब्दाची भिल्ल अशी व्याख्या करतो.”

ह्यावरून निषाद ही जमात चातुर्वर्ण्याच्या बाहेरची होती, तरी ती अस्पृश्य खात्रीने नव्हती; आणि भिल्ल, सांताळ, गोंड वगैरे रानटी जाती आजही अस्पृश्य नाहीत हे ध्यानात घेण्यासारखे आहे.

४.श्रीकृष्ण काल

बृहदारण्यकोपनिषद हे सर्व उपनिषदांत अत्यंत प्राचीन असे जर्मन प्रोफेसर पॉल डॉयसन इत्यादिकांनी ठरविले आहे. त्या काळापर्यंत म्हणजे इ.स.पूर्वी सुमारे ८०० वर्षे तरी—जास्तच पण कमी नव्हे—चांडालांची व पौल्कसांची आताप्रमाणे बहिष्कृत आणि अस्पृश्य अशी स्थिती थोड्याबहुत अंशाने व्हावयास लागली होती. ह्याही पलीकडे आर्येतर शूद्र राष्ट्रांची नावे छांदस वाङ्मयात फार क्वचित आढळतात. त्या राष्ट्रांची स्थिती बहिष्कृत आणि अनाचरणीय होतीच असा सबळ पुरावा सापडत नाही. उलट ती तशी नसावी असे समजण्यास जे पौराणिक उल्लेख सापडतात त्यांचा आता निर्देश करू. ब्राह्मणांच्या मागील काळ म्हणजे भारतीय युद्धाचा काळ. हा श्रीकृष्ण वासुदेवाचा काळ होय. पुराणकालाचा शास्त्रीय, निःपक्षपाती आणि सूक्ष्म असा विचार मि. एफ. ई. पार्जिटर यांनी आपल्या *Ancient Indian Historical* Traditionह्या अत्यंत परिश्रमाने तयार केलेल्या पुस्तकात केला आहे. ह्या ग्रंथाच्या १५ व्या भागात भारतीय युद्धाचा काळ इ.स.पूर्वी ९५० वर्षांचा असावा असा पुष्कळशा राजकुलांच्या वंशावळ्यांवरून

ठरविण्याचा पार्जिटरने प्रयत्न केला आहे. ह्याच्या अलीकडे कोणीही भारतीय युद्ध आणू शकत नाही. पौरस्त्य पंडित हा काळ दीड हजारांपासून दोन हजार वर्षे मागे नेतात; पण त्यांनी पार्जिटरइतके पुरावे दिले नाहीत.

श्रीकृष्णाचा काळ नक्की कोणताही असो. त्याच्या काळी भारतात प्रबळ आर्येतर राष्ट्रे होती. त्यात चांडाल हे राष्ट्र प्रमुख होते. श्रीकृष्णाच्या अष्टनायिकांत जांबवती नावाची एक अस्वल (?) जातीची कन्या होती. तिच्याशी श्रीकृष्णाचा प्रीतिविवाह झाला. ती कृष्णाला इतकी प्रिय होती की, तिच्या पोटी पुत्र व्हावा म्हणून त्याने कैलासास जाऊन शंकराचा प्रसाद प्राप्त करून घेतला व त्या योगाने त्याला सांब नावाचा पुत्र झाला. हाच पुढे शिबी या नावाने प्रसिद्ध राजा झाला असा उल्लेख महाभारतात आहे. हे शिबी नावाचे आर्येतर राष्ट्र सिंधू नदीच्या आसपास होते व याच्याशी यदू ह्या आर्यांचा शरीरसंबंध झाला होता असाही भारतात उल्लेख आहे. परंतु हाच दाखला आमच्या प्रस्तुत विषयाला बरोबर लागू पडेल अशा रीतीने पाली ग्रंथांतून अधिक स्पष्टपणे सांगितलेला आढळतो. तो येणेप्रमाणे :

गाथा : **अत्थि जंबावती नाम माता सिबिराजस्स ॥**
सा भारिया वासुदेवस्स कण्हस्स अहोसि पियाऽति ॥ १४८५ ॥

अट्ठकथा (अर्थकथा) : जंबावतीति सिबिरञ्ञो माता कण्हायनगोत्तस्स दसभातिकानं जेट्ठस्स वासुदेवस्स पिया महेसी अहोसि। सो किर एकदिवसं, द्वारावतीतो निक्खमित्वा उय्यानं गच्छन्तो, चंडालगामतो केनचिदेव करणीयेन पविसन्तीं, एकं एकमन्ते ठितं अभिरूपं कुमारिकं दिस्वाऽव पटिबद्धचित्तो हुत्वा, किंजातिकाति पुच्छापेत्वा, चंडालजातिकाऽति सुत्वाऽपि पटिबद्धचित्तताय विप्पटिसारी हुत्वा सस्सामिकभावं पुच्छपेत्वा, अस्सामिकाऽति सुत्वा, तमादाय, ततोऽवनिवत्तित्वा निवेसनं नेत्वा, रतनरासिम्हि ठपापेत्वा, अग्गमहेसिं अकासि। सा सिविनामं पुत्तं विजायी। सो पितु अच्चयेन द्वारावतीयं रज्जं कारेसि तं संधाय इदं वुत्तं इति। सो इमं उदाहरणं आहरित्वा एवरूपोपि नाम खत्तियो चंडालिया सद्धिवासं कप्पेसि, अम्हेसु तिरच्छानगतेसु किंवत्तब्बं अञ्ञमञ्ञं संवासरोचनं ञेव पमाणंऽति वत्वा अपरंऽपि उदाहरत्तो आह!-

महाउमग्ग जातक (५४६), गाथा १४८५ (अट्ठकथेसह)

मूळ ग्रंथातले शब्द जसेच्या तसेच वाचकांस समजावेत म्हणून हा पाली उतारा घेतला आहे. ह्याचा मराठीत भावार्थ असा होतो :

"शिबी राजाची आई जंबावती नावाची कृष्ण कुळातील वासुदेवाची प्रिय भार्या होती," एवढीच मूळची गाथा. तिच्यावर पुढील काळी अट्ठकथा ऊर्फ भाष्य झाले ते असे: "कृष्णायन गोत्रातील १० भावांपैकी वडील जो वासुदेव, त्याची जंबावती नावाची प्रिय राणी शिबी राजाची आई होती. तो (वासुदेव) एके दिवशी द्वारकेच्या बाहेर निघून बागेकडे जात असता, चंडालवाड्यातून काही कामासाठी [मुख्य शहरात] प्रवेश करणारी एक लावण्यवती कुमारिका एका बाजूला उभी राहिलेली पाहून, आकृष्टचित्त होऊन, ती कोणत्या जातीची आहे असे [दुसऱ्याकडून] विचारवून, चंडाल जातीची आहे असे ऐकूनही, मोहित झाल्यामुळे विवश होत्साता तिला स्वामी (पती) आहे काय हे विचारून, नाही असे ऐकून, तिला घेऊन, तेथून निघून घरी नेऊन रत्नराशीवर बसवून तिला पट्टराणी करिता झाला! तिला शिबी नावाचा पुत्र झाला. त्याने बापाच्या मागे द्वारावतीचे राज्य केले असे वृत्त आहे. क्षत्रियाने चांडालीशी विवाह केला ही तर

गोष्ट असो; पण मनुष्य आणि पशू अशा भिन्न योनीमध्येही संयोग होणे स्वाभाविक आहे. संवासाचे कारण जाती किंबहुना योनीही नसून केवळ प्रीतीच होय असे दाखविण्यासाठी दुसरे उदाहरण पुढे देत आहे...”

प्रस्तुत विषयावर इतका तपशीलवार स्पष्ट दाखला इतक्या प्राचीन काळातील दुसरा मिळणे अत्यंत मुष्कील आहे. ह्यातील मूळ गाथा जी आहे ती फार प्राचीन—बौद्धकाळापूर्वीची—असावी. अट्ठकथा ऊर्फ भाष्य जे आहे ते मात्र गौतम बुद्धानंतरच्या काळातील आहे. मी ह्या उताऱ्याविषयीचा एक निबंध भारत इतिहास संशोधन मंडळाच्या एका संमेलनापुढे वाचला, तेव्हा ‘भांडारकर इन्स्टिट्यूट सेक्रेटरी प्रो. परांजप्ये ह्यांनी असा आक्षेप घेतला की, हा सबंध पालीतील उल्लेख व सर्व जातक कथा अलीकडच्या आहेत, इतकेच नव्हे, तर त्यांतून केवळ हिंदू ऐतिहासिक पुरुषांना ठिकठिकाणी कमीपणा आणण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. त्यामुळे त्या ग्रंथाचे ऐतिहासिक महत्त्व फारसे नाही. परांजप्यांचे म्हणणे काही असो. केवळ इतिहासाच्या दृष्टीने तुलना करावयाची झाल्यास, हिंदू पुराणे व पाली वाङ्मय यांचे दरम्यान सत्य, सरळपणा, निर्हेतुकपणा व सरसपणा इत्यादी गुणांचे पारडे हिंदू पुराणांपेक्षा पाली वाङ्मयाकडे अधिक झुकते आहे हे निःपक्षपाती पंडितांना पटेल अशी मला उमेद आहे.

जातकग्रंथ जरी अलीकडचे असले तरी ते हल्लीच्या महाभारताहूनही अलीकडचे असतील असे नाही. शिवाय त्या ग्रंथात ज्या गाथा आहेत त्यांतील दंतकथांचा अंश प्रत्यक्ष गौतम बुद्धाच्याही काळापूर्वी उत्तर हिंदुस्थानातच नव्हे तर मेसॉपोटेमियापासून गंगेच्या किनाऱ्यापर्यंत तत्कालीन आठवणींच्या वातावरणात वावरत होता हे प्राचीनेतिहासवेत्त्यांना सांगण्याची जरुरी नाही. म्हणून; मला केवळ माझ्या प्रस्तुत विषयासाठी म्हणजे भारतीय इतिहासाचे टप्पे कसे पडत गेले हे पाहण्याच्या कामी हा वरील पाली भाषेतील उतारा बिनमोल वाटत आहे. त्याचे कारण असे: वरील गाथेत जांबवती अथवा जंबावती आणि वासुदेव ह्यांच्या नुसत्या नावांचा आणि नात्याचाच उल्लेख आहे. जांबवती व वासुदेव हे भिन्न वंशांतले होते; पण तेवढ्यावरूनच त्या काळी अशा भिन्न वंशांत विवाहसंबंध होत नव्हते किंवा जंबावतीच्या वंशाला अस्पृश्य मानण्यात येत होतेच, असे समजण्यापुरता वरील गाथेत तरी पुरावा नाही. ह्यावरून प्रत्यक्ष श्रीकृष्णाच्या काळी आर्येतर लोकांवर—निदान चंडालासारख्या राजवैभवी आर्येतरांवर—ग्रामबहिष्कार पडून ते लोक किंवा ते राष्ट्र अस्पृश्य बनले होते असे मला वाटत नाही. ह्याच काळी भीमानेही हिडिंब नावाच्या आर्येतराची मुलगी हिडिंबा हिच्याशी विवाह केला. तिच्या पोटी घटोत्कच नावाचा पुत्र झाला. बाजीरावाला मस्तानीच्या पोटी समशेरबहाद्दर होऊन तो जसा पानिपतच्या युद्धात हिंदूंच्या बाजूने कामास आला; तसाच घटोत्कचही ३००० वर्षांपूर्वी घडलेल्या युद्धात त्याच रणांगणात कामास आला हे महाभारतात सांगितले आहे. तसाच अर्जुनाचा पुत्र बभ्रुवाहन हाही आईकडून आर्येतरच होता. न जाणो प्रत्यक्ष पांडव आणि त्यांचे साथीदार कृष्णायन गोत्र, हेही आर्य होते की द्राविड होते हे ऐतिहासिकरीत्या सिद्ध करणे दिसते तितके सोपे नाही. असो! तो आमचा प्रस्तुत मुद्दा नव्हे. आमचा प्रस्तुत प्रश्न इतकाच की, भारतीय युद्धाचे काळी हिंदुस्थानात हल्लीच्या स्वरूपात ग्रामबहिष्कार व अस्पृश्यता होती की नव्हती? मला वाटते, आर्ये-आर्येतरांचा शरीरसंबंध झाल्याची वर दिल्याप्रमाणे अनेक उदाहरणे प्राचीन ग्रंथांत सापडतात. त्यांवरून अस्पृश्यता त्या काळी नव्हती. ‘होती’ असा सिद्धांत कोणी करू पाहील तर त्याला इतक्या प्राचीन वाङ्मयात तूर्त पुरावाच मिळत नाही. हा पुरावा पुढे बृहदारण्यकोपनिषदापासून मिळू लागतो; व तो बुद्धाच्या काळी भरपूर मिळून, तेव्हा मात्र अस्पृश्यतेची संस्था हल्लीच्या स्वरूपात स्थापित झाली होती, असे म्हणण्यास फारशी हरकत वाटत नाही.

अनुक्रमणिका

वरील पाली भाषेच्या उताऱ्यावरील जी गाथा आहे तिची वासलात अशी लागली. पण जे भाष्य आहे ते मात्र नंतरच्या ज्या काळात हल्लीची विस्तृत भारत, रामायण ही काव्ये रचली गेली, त्या नागरसंस्कृत व नागरपाली ह्या काळातील असावे असा माझा तर्क आहे. ह्या काळी चंडालवाडे ऊर्फ महारवाडे मुख्य नगराच्या बाहेर वसविले जात होते. जंबावती बाजूला उभी होती. (मलबारात हल्लीदेखील स्पृश्य वाटने जाऊ लागला असता अस्पृश्य मनुष्य बाजूला उभा राहतो.) ती चांडाल जातीची आहे असे ऐकूनही तिच्याशी श्रीकृष्णाने विवाह केला हे जे आश्चर्य वाटत आहे; ते नंतरच्या काळातल्या भाष्यकाराला वाटणे साहजिकच आहे. पण प्राचीन गाथाकारांना वाटण्याचे कारण नाही. त्यांच्या काळी अस्पृश्यता नव्हती. प्रत्यक्ष कृष्णाचा म्हणजे भारतीय युद्धाचा काळ, किंबहुना पाली गाथाकारांचाही काळ, पाली अट्ठकथाकारांच्या बराच पूर्वीचा, किमान पक्षी पाचसहाशे वर्षे तरी अगोदरचा, असावा. गाथा आणि अट्ठकथा एकाच ग्रंथात आहेत, एवढ्यावरून त्यांचा काळही एकच असावा असे गृहीत धरता येत नाही. त्यातील विषयावरून तरी तसे खास म्हणता येत नाही. संशोधक राजवाडे यांनी पाली भाषेचा काळ शालिवाहन शकापूर्वी १५०० वर्षे धरला आहे. पाणिनीय संस्कृताचाही काळ तितकाच प्राचीन धरला आहे. राजवाडे यांची अतिशयोक्तीकडे असलेली प्रवृत्ती ध्यानात घेतली असता, पाणिनीचा काळ इतका मागे खेचता येत नसला तरी पाली गाथांचा काळ भारतीय युद्धाचे काळापर्यंत मागे नेण्यास हरकत दिसत नाही; आणि ह्या काळात कृष्णवासुदेव आणि पांडव व इतर ऐल (सोमवंशी) ऊर्फ आर्य क्षत्रिय हिंदुस्थानात त्यांच्याही पूर्वी आलेल्या सूर्यवंशी—म्हणजे मिसरी ऊर्फ इजिप्शियन अथवा द्राविड—क्षत्रियांशी बेटीव्यवहार करीत असत, इतकेच नव्हे तर शूद्र, नाग अथवा चांडालादी इतर क्षत्रिय कुलांशीही बेटीव्यवहार करीत असत, हे निर्विकार इतिहासज्ञांस कबूल करणे फारसे जड जाईल, असे मला वाटत नाही. अशा विधानांस ग्रांथिक पुरावा मिळाल्यास ते चांगलेच, पण तो दुर्मिळ असल्यास त्याच्याविषयी आग्रह धरण्याचे संशोधकास कारण नाही. असा कोणी आग्रहच धरल्यास वरील पाली उतारा महत्त्वाचा आहे, असे मी समजतो.पण हा उतारा म्हणजे केवळ सिद्धांतच आहे, असेही माझे म्हणणे नाही, ही गोष्ट वाचकांनी ध्यानात बाळगावी. प्रागैतिहासिक काळात प्रवेश केल्यावर प्रत्येक वाचकाने स्वतःच संशोधक बनावे. इतरांनी व्यर्थ वादात पडू नये. वरील पाली गाथेचा व तिच्यावरील अट्ठकथेचा, कालतः तारतम्यपूर्वक बारीक विचार केला असता असे दिसते की, श्रीकृष्णाच्या काली हल्लीची अस्पृश्यता मुळीच नसून केवळ अनाचरणीयता असावी. ती केवळ परकीयासंबंधीच असावी. आणि तीही श्रीकृष्णाने उल्लंघिली.

५. वेद-मंत्र काल

ज्ञानकोश, भाग तिसरा, पान ३६३ वर 'वेदकालातील शब्दसृष्टी' ह्या मथळ्याखाली वेदकालीन जातींची जी नावे दिली आहेत, त्यांतून हीन जातींची नावे निवडून पुढे दिली आहेत.

संहितेतील नावे

(ऋ ग्वे द)

अनृतदेव	दस्यु	वृषल
कितव (जुगार खेळणारा)	दास	शिश्नदेव
कृष्णयोनि	मूर-(मूढ)-देव	शूद्र

अनुक्रमणिका

(कृ ष्ण य जु र्वे द)

तस्कर
पुंजिष्ठ (कोळी)
श्वपति (कुत्रे खाणारा)
निषाद (निषध?)
श्वनि (कुत्रे नेणारा)
स्तेन

(अ थ र्व वे द)

अंग
कैरातिका

संहितेतर श्रौत वाङ्मयातील नावे

क्रैव्य
पुलिंद
मूतिब
पुंड्र (पोडु—हल्ली बंगाल्यात आढळतात.)
पौंश्चलेय (पुंश्चली = पुरुषाच्या मागे धावणारी, तिचा पुत्र)
मूचीप
शबर

वरील यादींचा वेदकाल म्हणजे मंत्र, आरण्यक, उपनिषद् व सूत्रकालापर्यंतचा काल असे ज्ञानकोशकारांनी म्हटले आहे. खास ऋग्वेदसंहितेत वृषल हेच एक नाव आढळते. दहाव्या मंडलाशिवाय जातिवाचक शब्दच आढळत नाहीत असे, ऋग्वेदाचा अगदी बारकाईने अभ्यास ज्यांनी चालविला आहे, त्या गुरुवर्य प्रि. राजवाड्यांनी सांगितले. तथापि अधिक शोधाअन्ती जी जातिवाचक नावे आढळली. ती पुढे दिली आहेत. जीत 'वृषल' हा शब्द आहे, ती ऋग्वेदातील ऋचा अशी आहे :

पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रून् । सो अग्नेरन्ते वृषलः पपाद ॥

ऋग्वेदसंहिता, १०·३४·११.

अर्थ — जो (जुगार खेळणारा) सकाळी तांबडे घोडे रथास जुंपून निघाला, तो दिवसाच्या (अग्नीच्या) शेवटी वृषल म्हणजे बैल हाकणारा होऊन पडला, म्हणजे जुगारात हरला. येथेही वृषल ह्याचा अर्थ अस्पृश्य असा मुळीच होऊ शकत नाही. ह्यावरून अस्सल मंत्रवाङ्मयात अस्पृश्यतेचा मागमूसही नाही, हेच सिद्ध होते.

अस्पृश्यतेचा जरी प्रत्यक्ष पुरावा मंत्रकालात मिळत नाही, तरी ऋग्वेदाच्या सातव्या मंडळात काही ऋचा आढळतात त्यावरून काही परधर्मी-परजातींविषयी आर्य ऋषींना किती भयंकर तिटकारा वाटत होता ते दिसते. ह्यांपैकी काहींचा पदविच्छेद करून त्या पुढे देत आहे.

किमीदिन

१) इंद्रासोमा सम् अघऽशंसम् अभि अघम् तपुः ययस्तु चरुः अग्निवान्ऽइव ।
ब्रह्मऽद्विष क्रव्यऽअदे घोरऽचक्षसे द्वेषः धत्तम् अनवायम् किमीदिने ॥

ऋग्वेद पदपाठ, ७·१०४·२.

अर्थ – हे इंद्रा आणि सोमा, दुष्ट किमीदिनाभोवती त्याचे पाप विस्तवात तापणाऱ्या हांड्याप्रमाणे तापत राहो. प्रार्थनेचा शत्रू, कच्चे मांस खाणारा, भयानक डोळ्यांचा जो किमीदिन त्याच्याशी निरंतर द्वेष राख.

२) **मा नः रक्षः अभि नट् यातुऽमावताम् अप उच्छतु मिथुना या किमीदिना ।**
पृथिवी नः पार्थिवात् पातु अंहसः अन्तरिक्षम् दिव्यात् पातु अस्मान् ॥

ऋग्वेद पदपाठ ७·१०४·२३.

अर्थ – जादूगार राक्षस आम्हांजवळ न येऊ देत. उषा किमीदिनांच्या जोडप्यांना हाकून देवो. पृथ्वी आम्हांला पार्थिव संकटांपासून राखो. आणि आकाशातून येणाऱ्या विघ्नांपासून अंतराळ राखो.

यातुधान

३) **यः मा अयातुम् यातुऽधान इति आह यः वा रक्षाः शुचिः अस्मि इति आह ।**
इन्द्रः तम् हन्तु महता वधेन विश्वस्य जन्तोः अधमः पदीष्ट ॥

ऋग्वेद पदपाठ ७·१०४·१६.

अर्थ – मी राक्षस नसून मला जो राक्षस म्हणतो आणि स्वतः राक्षस असून आपण राक्षस नाही असे म्हणतो, अशा दोघांनाही इंद्र तीव्र शस्त्राने मारो. सर्वांत अत्यंत नीच अशा राक्षसाचा नाश होवो.

मूरदेव

४) **इन्द्र जहि पुमांसम् यातुऽधानम् उत स्त्रियम् मायया शाशदानाम् ।**
विग्रीवासः मूरऽदेवाः ऋदन्तु मा ते दृशन् सूर्यम् उत्ऽचरन्तम् ॥

ऋग्वेद पदपाठ·७·१०४·२४.

अर्थ – रे इंद्रा! जादुविद्येत जय मिळविणाऱ्या आणि एकत्र रमणाऱ्या पुरुष व स्त्री राक्षसांना ठार मार. ज्यांचे देव मूर्ख आहेत आणि माना वाकड्या आहेत, अशा दुष्टांचे पतन होवो. ते कधीच उदयास येणाऱ्या सूर्याला न पाहोत.

शिश्नदेव

५) **न यातवः इन्द्र जूजुवुः नः न वन्दना शविष्ठ वेद्याभिः ।**
सः शर्धत् अर्यः विषुणस्य जन्तोः मा शिश्नदेवाः अपि गुः ऋतम् नः ॥

ऋग्वेद पदपाठ ७·२१·५.

अर्थ – हे बलवान इंद्रा! कोणाही दुष्ट शूत्रूंनी आपल्या काव्यांनी आमचा पराभव केला नाही. आमचा खरा देव त्यांच्या कळपांना जिंको. हे बीभत्सपूजक आमच्या उपासनास्थानाजवळ न येवोत.

६) **सः वाजम् याता अपदुःऽपदा यन् स्वःऽसाता परि सदत् सनिष्यन् ।**
अनर्वा यत् शतऽदुरस्य वेदः घ्नन् शिश्नऽदेवान् अभि वर्पसा भूत् ॥

ऋग्वेद पदपाठ १०·९९·२.

अर्थ – तो (अग्नी) अत्यंत शुभ मार्गाने युद्धास जातो. स्वर्गातील ज्योती मिळविण्याकरिता तो झटतो. तो आपल्या विद्येने न अडखळता शंभर दरवाज्यांच्या किल्ल्यांतील भांडार लुटतो, आणि शिश्नदेवांना ठार करतो.

अनुक्रमणिका

प्रकरण तिसरे

बौद्ध कालातील अस्पृश्यता

हा काळ हिंदुस्थानच्या इतिहासात अत्यंत महत्त्वाचा आहे. ह्याच काळात ह्या प्रचंड देशात अनेक दृष्टींनी अनेक क्रांत्या झाल्या. त्या अशा :

१. येथूनच हिंदुस्थानच्या ऐतिहासिक काळाला सुरुवात झाली. ह्यापूर्वीच्या प्रागैतिहासिक काळातील घडामोडी बहुतेक निश्चित पुराव्याच्या अभावी अनुमानानेच ठरवाव्या लागतात.

२. ह्या काळी हिंदुस्थानचे आद्ययुग अथवा युगे संपून, मध्ययुगाला सुरुवात होते. ह्या मध्ययुगाचा अंमल जवळजवळ दीड हजार वर्षे म्हणजे हिंदुस्थानवर मुसलमानांच्या स्वाऱ्या होऊन त्यांचे अधिराज्य व त्यांच्या संस्कृतीचा परिणाम होऊ लागेपर्यंत चालू होता.

३. वैदिक आणि तत्सम इतर बाह्य संस्कृतींचा जो बरा वाईट परिणाम हिंदी समाजस्थितीवर ह्या काळापर्यंत होत होता, त्याला येथून पुढे बौद्धजनांनी चालविलेल्या सुधारणांचा विरोध होऊ लागला. ह्या कलहात जी कालेकरून तडजोड झाली तिला बौद्धब्राह्मणी संमिश्र संस्कृती असे नाव देता येईल. ह्या मिश्रसंस्कृतीचा काळ म्हणजे हे मध्ययुग होय.

४. ह्याच युगात संस्कृत वाङ्मयाच्या जोडीला उत्तरदेशात पाली व प्राकृत, तशीच दक्षिण देशात तामीळ, कानडी इत्यादी तद्देशीय वाङ्मयाची भर पडली.

५. ह्या युगापूर्वीच उत्तर हिंदुस्थानात बाहेरून आलेल्या आर्य, शक वगैरे प्रतापी अभिजात मानववंशांची व त्यांच्या संस्कृतीची पूर्ण प्रतिष्ठा झाली होती. ह्या वंशांचा व संस्कृतींचा ह्या मध्ययुगाच्या आरंभापासून दक्षिण हिंदी द्वीपकल्पात जोराचा शिरकाव होऊन सुमारे ख्रिस्ती शकाच्या आरंभीच म्हणजे अर्धसहस्रकातच हे ‘दक्षिणापथ’ नावाचे द्वीपकल्प भरतखंडात—एकजीव झाले नाही तरी—सामील झाले.

६. ह्याच मध्ययुगाच्या आरंभी अलेक्झांडरच्या स्वारीमुळे उत्तर हिंदुस्थानाचा पश्चिम आशियाशीच नव्हे तर पूर्व युरोपखंडाशीही संबंध जडला. इतकेच नव्हे, तर या स्वारीला ज्या मौर्य साम्राज्याने यशस्वी रीतीने मागे हटविले; त्या प्रतापी आणि अस्सल हिंदी साम्राज्याने उत्तर आणि दक्षिण ह्या दोन भिन्न व तुटक हिंदी देशभागांची एका छत्राखाली संयुक्त घटना (फेडरेशन) केली. इतकेच नव्हे तर पूर्वेकडे ब्रह्मदेश, सयाम, मलाया द्वीपकल्प आणि दक्षिणेकडे सिंहलद्वीप येथपर्यंत आपल्या संस्कृतीचे हात पसरिले.

७. ह्या मध्ययुगापूर्वी भारतात, निदान आर्यावर्तात, ब्राह्मणी संस्कृतीचाच वरचष्मा होता. ही संस्कृती बहुशः ‘आध्यात्मिक’, भावनात्मक, वाङ्मयविषयक ऊर्फ शाब्दिक होती. मौर्य

साम्राज्याचा व्यवहारवाद आणि बौद्धजनांचा शुद्ध बुद्धिवाद ह्यांचे सहकार्य ह्या मध्ययुगात घडून ह्या नवीन शक्तींशी ब्राह्मणी संस्कृतीला तडजोड करावी लागली.

८. ह्याच मध्ययुगात हिंदी समाजाची पुर्नघटना वर्णाश्रमधर्म वगैरेसारख्या अल्पसंख्याप्रेरित भावनात्मक पायावरून अर्थशास्त्राच्या आणि बहुजनसत्तेच्या नवीन पायावर झाली.

९. ह्याच मध्ययुगात हिंदी समाजस्थितीची सुधारणा व लोकस्थितीची ऐहिक भरभराट जशी झाली तशीच भावी दुर्बलतेची आणि परवशतेची बीजेही कायमची पेरली गेली!

येणेप्रमाणे हा काळ चांगलाही आणि तितकाच वाईटही आहे. कारण ह्या सबंध काळात बौद्ध आणि ब्राह्मणी संस्कृतीची सारखी तडजोड चालली होती आणि अशा मिश्रणाचा परिणाम भरतखंडाच्या भवितव्यतेवर पुढील म्हणजे अर्वाचीन युगात अनिष्टच झाला, ह्यात नवल नाही!

असो. आम्हाला ह्या कालात आमचा प्रस्तुत विषय जी अस्पृश्यता तिचा विकास कसा झाला हे पाहावयाचे आहे.

अस्पृश्यतेचा व्याप आणि घटना कमी-अधिक मानाने सर्व जगभर आहे हे वर सांगितलेच आहे; तरी हिंदुस्थानात ह्या घटनेला विशेष स्थैर्य आणि यश आले आहे ही गोष्ट ध्यानात घेण्यासारखी आहे. आणि हिच्या कारणांचा शोध व मीमांसा शक्यतोवर करणे जरूर आहे. हिंदुस्थानातही त्यातल्या त्यात उत्तरेपेक्षा दक्षिण भागात अस्पृश्यतेचा पाया अधिक खोल व दृढ रोविला असून त्याचा परिणाम कितीतरी अधिक तीव्र दिसतो, ह्याचे काहीतरी विशेष कारण असले पाहिजे. कदाचित आर्यांच्या आगमनापूर्वीही ह्या देशात ही संस्था होती किंवा काय अशी शंका मनात येते. पण ह्या शंकेचे समाधान होण्यासारखा एकही पुरावा मिळण्याचे काही साधन आता उरले नाही. उत्तर हिंदुस्थानातील अस्पृश्यतेचा जो विकास आम्ही वर पाहिला, आणि त्यासंबंधी आर्यांच्या वाङ्‌मयातून बौद्ध काळाच्या मागे मागे जाऊन जे मिळालेले उल्लेख वर उद्‌धृत केले आहेत; त्यावरून एक अनुमान असे निघत आहे की, आर्यांपूर्वी ह्या देशात कायमची वसती करून राहिलेल्या धनसंपन्न मानवजाती होत्या. त्यांच्या सहवासाने कदाचित अस्पृश्यतेचा शिरकाव आर्यांच्या समाजघटनेत झाला असावा. हा सहवास जसजसा जास्त काळ व जास्त प्रमाणावर झाला, तसतसा हा शिरकाव जास्त झालेला दिसत आहे. एरव्ही आर्य ग्रंथांतून शोध घेत जसजसे मागे जावे तसतसे अस्पृश्यतेचे दाखले कमी कमी का आढळावे, ह्या गोष्टीचा उलगडा नीट होत नाही.

मी दक्षिण हिंदुस्थानात तामिळ देशात समाजशास्त्राचे संशोधन करीत असता बऱ्याच मुदलियार, पिल्ले वगैरे द्राविड पंडितांनी मला सांगितले की आर्यांप्रमाणे अत्यंत प्राचीन काळी द्राविड देशातही एक प्रकारचे चातुर्वर्ण्य होते. १. किनाऱ्यावर राहणारे, २. अंतर्देशातील मैदानात राहणारे, ३. जंगलात झाडीतून राहणारे व ४. डोंगरपठारावर राहणारे, असे हे चार भिन्न समाज होते. सांपत्तिक दृष्ट्या ह्यांच्यात उच्चनीच भाव होता, पण आर्यांप्रमाणे तो भेद सामाजिक होता की नाही हे तेव्हा मला समजले नाही. बिशप कॉल्डवेल ह्यांनी 'द्राविड भाषांचे तौलनिक व्याकरण' *(Camparative Grammar of Dravidain Languages)* ह्या नावाचा जो एक अत्यंत परिश्रमाने लिहिलेला अमूल्य ग्रंथ आहे, त्यात Depressed Classes म्हणजे दलितवर्गासंबंधी एक निबंध आहे. त्यात बिशप कॉल्डवेल म्हणतात, "द्राविड देशात जे लोक आपल्यास शूद्र म्हणवितात, ते स्वतःस शूद्र म्हणजे आर्येतर एवढ्याच अर्थाने समजतात; नीच ह्या अर्थाने नव्हे. मात्र

शूद्र म्हणजे द्राविड देशाचे अस्सल रहिवासी असाही एक अर्थ शूद्र म्हणून घेण्यात आहे. मानीव अस्पृश्य ह्यांना ते शूद्र हे बहुमानाचे नाव देत नसत. मुदलियार ह्या शब्दाचा यौगिक अर्थच 'मूळचा' असा आहे. ह्यावरून अस्पृश्य जे पारिया लोक त्यांना परके समजण्यात येत असे, असे दिसते. ह्यावरून प्राचीन द्राविडांतही अस्पृश्यता स्वतंत्र रूपाने होती अशी शंका येते. पण ह्या कल्पनेस शिलालेखी अगर वाङ्मयीन आधार नाहीत."

अस्पृश्यता रूढ होण्याची दोन स्वाभाविक कारणे उघड आहेत. पहिले जातिद्वेष अथवा वर्णद्वेष आणि दुसरे वृत्तिमत्सर. उत्तर हिंदुस्थानात आर्यांचा जम हळूहळू बसू लागल्यावर त्यांनी जेव्हा वर्णांची व्यवस्था लाविली तेव्हा त्या व्यवस्थेत शुभ्र, ताम्र, पीत आणि कृष्ण (ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र) अशा भिन्न वंशांचा समावेश यथानुक्रम करून घेतला आहे. सर्व ब्राह्मण पांढरे, सर्व क्षत्रिय तांबडे अथवा जांभळ्या वर्णाचे, सर्व वैश्य पिवळे आणि शूद्र तितके एकजात काळेच होते, असे माझे म्हणणे नाही. कातडीच्या रंगावरून वर्णांची लाविलेली उपपत्ती इतिहासज्ञ कै. राजवाड्यांची आहे, माझी नव्हे. मला ती पसंत नाही. मात्र हे सगळेच रंग आताच्या ह्या सगळ्याच वर्णांत व पोटजातीत आढळतात, त्या अर्थी ते पूर्वीही आढळले असावेत असा माझा तर्क आहे. रामकृष्ण काळे होते. न जाणो, वसिष्ठ, वाल्मीकी, कश्यप हेही काळे असतील. तेव्हा शुभ्रकाय ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य यांच्यामध्ये एतद्देशीय तांबड्या, पिवळ्या, काळ्या ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यांचा गुणकर्मानुसार परिस्थितिवशात् शिरकाव झाला असावा; आणि ज्यांच्या गुणकर्मांचा—केवळ बाह्य रंगाचाच नव्हे—तिटकारा आला, अशा घोर जंगली जातींना दूर ठेवण्याची प्रवृत्ती पूर्वीच्या आर्येतरांच्या सहवासाने आर्यांचीही झाली असावी, असे मला वाटते. पण पुढे अर्थशास्त्राच्या पायावर आर्यांमध्ये निरनिराळ्या वृत्तींचा ऊर्फ धंद्यांचा विकास झाला तसतशी वर्णद्वेषात वृत्तिमत्सराची भर पडून पूर्वीच दूर ठेवलेल्या जातींमध्ये वृत्तिबहिष्कृत अशा लोकांची भर पडू लागून अस्पृश्यतेचा विस्तार होऊ लागणे संभवते. पुढे आर्यांच्या वसाहती दक्षिण हिंदुस्थानात जसजशा होऊ लागल्या, तसतसा वर्णद्वेष आणि वृत्तिद्वेष ह्या जोडगोळीमुळे दक्षिणेकडे **अगोदरच** असलेल्या अस्पृश्यतेला अधिक ऊत आला असावा हे उघड दिसते. एरव्ही दक्षिणेकडील व उत्तरेकडील अस्पृश्यतेत इतका तीव्र फरक का असावा, हे कळत नाही.

प्रो. टी. डब्ल्यू. ऱ्हिस डेव्हिड्स या विद्वान शोधकांनी आपल्या Buddhist India (बौद्धकालीन हिंदुस्थान) ह्या पुस्तकात (प्रकरण ४, पान ५३-५५) आर्यांच्या वर्णव्यवस्थेत बौद्धकाळी आर्थिक वृत्तिव्यवस्थेची भेसळ कशी होऊ लागली हे पाली भाषेतील निरनिराळ्या जातक ग्रंथांतून मार्मिक उतारे देऊन स्पष्ट केले आहे. पुढे दिलेल्या भाषांतरित उताऱ्यावरून त्यांचा आशय स्पष्ट होईल.

"भरतखंडावर स्वारी करणाऱ्या ज्या आर्य जमाती त्यांच्या नायकांशी आपला वंशसंबंध जोडणारे 'क्षत्रिय' हे तत्कालीन समाजाचे म्होरके होते... यज्ञयाग करणाऱ्या पुरोहितांच्या वंशावर हक्क सांगणाऱ्या ब्राह्मणांची पायरी त्यांच्यानंतरची होती. त्यांच्याखाली शेती कसणारा सामान्य जनसमाज म्हणजे वैश्यवर्ग होता. सर्वांच्या शेवटी अनार्य वंशात जन्मलेल्या शूद्रांची गणना होत होती. हे लोक मजुरी, हस्तकौशल्याची कामे किंवा सेवाचाकरी करीत. हे वर्णाने इतरांपेक्षा अधिक काळे होते...

एवढ्यानेच हे परिगणन संपले असे नाही. चारही वर्णांच्या तळाशी म्हणजे शूद्रांच्या खालच्या पायरीवर हलक्या जमाती व हलक्या धंद्यांचे लोक ('हीन जातीय' आणि 'हीन शिप्पाणि') असत. 'हीन जाती'मध्ये चटया विणणारे, फासेपारधी व गाड्या तयार करणारे यांचा समावेश होत असे. हे लोक

हिंदुस्थानातील मूल वंशांपैकी असून वंशपरंपरेने ही तीन कामे करणारे होते. 'हीन शिल्पी'—बुरूड, न्हावी, कुंभार, कोष्टी, चांभार इ.—जे असत त्यांच्यामध्ये जन्मतः निश्चित झालेला पृथक्पणा नसे. या 'हीन शिल्पां'पैकी एखादा धंदा सोडून दुसरा धंदा त्यास स्वीकारता येत असे व कित्येक तसे करीतही असत. उदाहरणार्थ, पाचव्या जातकामध्ये प्रेमसंबंधात निराश झालेला एक क्षत्रिय, बिलकुल मानहानी किंवा दंड सोसावा न लागता, कुंभाराचा, बुरुडाचा, वेतकाम करणाऱ्याचा, माळ्याचा, आणि स्वयंपाक्याचा—इतके धंदे एकामागून एक करताना दिसतो. सहाव्या जातकामध्ये एक वैश्य शिंप्याचा व कुंभाराचा धंदा करीत असलेला आढळतो; असे असूनही त्याच्या नातेवाईकांची त्याजविषयीची आदरबुद्धी ढळलेली दिसत नाही.

अखेर, या 'हीन जाती' व 'हीन शिल्पां'पेक्षाही तिरस्कृत असलेल्या चंडाल व पुल्कस या मूलवासीयांच्या जमाती जैन व बौद्ध ग्रंथांतून उल्लेखिलेल्या दिसून येतात."

ह्या उताऱ्यावरून दिसून येते की आर्यांच्या चातुर्वर्ण्यात आपसात वाटेल तशी अदलाबदल झालेली चालत असे; पण ह्या चातुर्वर्ण्याबाहेर ज्या बहिष्कृत व तिरस्कृत जाती असत त्यांचा आत शिरकाव होत नसे.

ह्याच भागात प्रो. ऱ्हिस डेव्हिड्स ह्यांनी पान ५६, ५७ वर खालील दहा उदाहरणे जातकांच्या संदर्भासह दिली आहेत.

१. एका क्षत्रिय राजपुत्राने आपल्या प्रीतिपात्रासाठी कुंभार, बुरूड, मालाकार इत्यादिकांची वृत्ती पत्करली तरी त्याचा सामाजिक दर्जा कमी झाला नाही.

२. दुसऱ्या राजपुत्राने आपल्या राज्याचा वाटा आपल्या बहिणीला बहाल करून आपण वैश्यवृत्ती स्वीकारली.

३. तिसऱ्या राजपुत्राने एका व्यापाऱ्याजवळ राहून हाताने काम करून पोट भरले.

४. एका उमरावाने पोटासाठी तिरंदाजी केली.

५. एका ब्राह्मणाने वैश्यवृत्तीने पैसे मिळविले.

६. दुसऱ्या दोन ब्राह्मणांनी तसेच पोट भरले.

७. दुसरा एक ब्राह्मण एका तिरंदाजाचा मदतनीस झाला.

८, ९. ब्राह्मणांनी शिकारी आणि फासेपारध्याची वृत्ती चालविली.

१०. एक ब्राह्मण सुतार झाला.

ब्राह्मण उघडपणे शेतकी करून शेळ्या मेंढरे राखीत असत. क्षत्रियाने टाकलेल्या बायकोशी ब्राह्मणाने विवाह केला (जातक ५·२८०). अनुलोमच नव्हे तर प्रतिलोम विवाहही होत असत. म्हणजे वरिष्ठ

वर्णाच्या बायका कनिष्ठांशी लग्न करून राहात. वर उदघृत केलेले उम्मग्ग जातकातील श्रीकृष्णाने जांबवतीशी केलेल्या विवाहाचे उदाहरण लक्षात घेण्यासारखे आहे. तरी शेवटी, सर्वश्रेष्ठ क्षत्रियापासून तो अतितिरस्कृत चंडालापर्यंत जरी भेदभाव डळमळीत होता, तरी भेदाचा खुंटा हालून हालून अधिक बळकटच होत होता अशी प्रो. डेव्हिड्सलाही कबुली द्यावी लागली आहे. (पान ६०).

गौतम बुद्धाच्या वेळची डळमळीत स्थिती मौर्य साम्राज्याच्या वेळी अस्पृश्यांपुरती तरी बळकट झालेली दिसते. मोठमोठ्या शहरांत, विशेषतः पाटलीपुत्र (पाटणा) नगराच्या निरनिराळ्या भागांत, निरनिराळ्या धंद्यांच्या लोकांची वस्ती वसल्याची वर्णने मेगास्थेनीसच्या लेखांतून आणि कौटिलीय अर्थशास्त्र या ग्रंथांतून आढळतात. ह्या ग्रंथाचे अधिकरण दुसरे, प्रकरण २२, भाग चौथा, पान ५४ वर स्पष्ट उल्लेख आहे की :

पाषंडचंडालानां स्मशानान्ते वासः ।

हे पाषंड कोण नीटसे समजत नाही. बौद्ध, जैन नसावेत. ते चार्वाक, लोकायतिक, पाशुपत असावेत; पण ते बहिष्कृत असल्यास मोठे आश्चर्य होय. पण चंडालांची वस्ती मात्र गावाबाहेरील स्मशानाच्या पलीकडे असल्याचा हा पुरावा महत्त्वाचा आणि स्पष्ट आहे.

आर्यांची भारतीय ग्रामसंस्था फार प्राचीन आहे. आर्य हे ह्या देशात उपरे असल्यामुळे त्यांचा अभिजात आर्येतरांशीच केवळ नव्हे, तर अनभिजात आर्येतरांशीही व्यवहार फटकून राहण्यापेक्षा मिळते घेऊन राहण्याचाच जास्त होता, व असणे जरूर होते; कारण ते जरी उपरे होते तरी दक्षिण आफ्रिकेतील हल्लीच्या शुभ्रकायांप्रमाणे त्यांच्या वसाहती मूळ देशांशी संबंध ठेवणाऱ्या दीर्घसूत्री व दृढ नव्हत्या. हिंदी आर्यांना येथील भिन्न भिन्न आर्येतरांशी नमते घेऊन वेळोवेळी समरस झाल्याशिवाय त्यांच्या ग्रामसंस्थांची उभारणी होणे शक्य नव्हते. ते उपरे असले तरी भारतवर्षात कायम राहण्यास आले होते. मूळ देशांशी यांचे लागेबांधे नसून त्यांच्यामागे इंग्रज राज्यकर्त्यांप्रमाणे 'होम चार्जेस' (Home charges)चा ऊर्फ घरच्या देण्याचा ससेमिरा नव्हता. त्यामुळे आद्य आर्यांनी भारतवर्षात आर्येतरांशी जे मुदतबंदी मजुरीचे आणि अलुत्याबलुत्याचे नियम केले ते हल्लीच्या गौरकायांपेक्षा अधिक सढळ हाताने, अधिक संभावितपणाने केलेले आढळतात, ते खालील उताऱ्यावरून दिसते.

नमस्तक्षभ्यो रथकारेभ्यश्च वो नमो, नमः कुलालेभ्यः कर्मारेभ्यश्च वो नमो,
नमो निषादेभ्यः पुञ्जिष्ठेभ्यश्च वो नमो, नमः श्वनिभ्यो मृगयुभ्यश्च वो नमः ॥

माध्यन्दिन (शुक्लयजुर्वेद) संहिता, १६·२७.

यज्ञकर्माला निरनिराळी कर्मज, खनिज, प्राणिज सामग्री लागत असे, तिच्यासाठी मोठमोठे ऋत्विज वर सांगितलेल्या सच्छूद्रांच्याच नव्हे, तर निषाद, पुक्कस, श्वनी म्हणजे कुत्रे पाळणारे आणि मृगयु म्हणजे भिल्ल, इत्यादी जंगली लोकांच्याही पाया पडत. नवरात्रात, 'घटाला वावरी', दिवाळीत 'रँगोळी' असा मोठ्याने आवाज काढून रस्त्यातून ओरडत जाणाऱ्या वैदू बायांशी किंबहुना 'शॉन (शेण) घ्या वं शॉन' असे ओरडणाऱ्या भोकरवाडीतील मांगिणीशी देखील सदाशिव पेठेतील ब्राह्मणांच्या बायका किती आर्जवाने वागतात, त्याचे वरील यजुर्वेदातल्या नमस्कारांशी फार सादृश्य भासते. परंतु बौद्ध आणि जैन धर्माच्या प्रसारामुळे व सहवासामुळे यज्ञक्रिया संपुष्टात आल्यावर पुढे लवकरच म्हणजे मनुस्मृतीच्या काळात

सुतारलोहारादी कुशल पांचाळांची मान्यता जरी वाढलेली दिसते तरी अकुशल श्रम करणाऱ्या व अंगी विशेष क्षात्रतेज नसलेल्या आर्येतरांची गणना अस्पृश्यांत होऊन त्यांना गावाबाहेर डांबून ठेवण्यात आलेले आढळते. बौद्ध आणि जैन धर्म जरी जातिभेद मानीत नसत, तरी त्यांच्या अमदानीत अनेक नवीन जातिसंघांना पूर्वीपेक्षाही अधिक मान्यता मिळून अशोक मौर्याच्या साम्राज्यानंतर कुशलांची वैश्य वर्गामध्ये विशेष चढती आणि अकुशलांची सामान्य शूद्रांत गणती होऊन जातिभेदाचे पर्याय फार वाढले. बौद्धांच्या व जैनांच्या उदार विचारांमुळे यज्ञविषयक हत्या व अत्याचार यांना जरी आळा बसला, तरी सामाजिक रचनेची संकीर्णता कमी न होता उलट फार वाढली यात शंका नाही. विशेषतः ग्रामबाह्य, हीन मानलेल्या जातींचे सारे व्यवहार हत्या व हीन कर्माशीच अधिकाधिक निगडित होत गेल्यामुळे, त्यांची अस्पृश्यता व बहिष्कार उत्तरोत्तर दुणावत व दृढावत जाणेच क्रमप्राप्त होते. बौद्धांची अहिंसा व जैनांचा कडकडीत शाकाहार ह्यामुळे ह्या दोघांही उदारधींचा ओघ अस्पृश्यतानिवारणापेक्षा दृढीकरणाकडेच होणे स्वाभाविक होते. उलटपक्षी यज्ञयागादी हत्येच्या अत्याचारात वावरणाऱ्या ब्राह्मणांचा सहवासच ह्या बहिष्कृत वर्गाशी अधिक असण्याचा संभव जास्त आहे, हे शूलगवादी गृह्यसूत्रांतील विधींवरून व हल्लीच्या मरीआईच्या भयंकर जत्रांवरून स्पष्ट दिसते. मरीआईच्या जत्रेत ज्याप्रमाणे रेड्याचे डोके कापून ते गावाभोवती फिरवून शिवेवर नेऊन पुरतात किंवा वाटून खातात; तशाच प्रकारचा विधी गृह्यसूत्रांत 'शूलगव' नावाचा होता. असो. एकपक्षी बौद्ध जैनांचा सोवळेपणा, औदासीन्य आणि वैराग्य आणि दुसरेपक्षी ब्राह्मणधर्मीयांचा हत्याप्रिय कर्मठपणा—ज्याला राजवाड्यांनी आचरटपणा हे निरुक्तसिद्ध समर्पक नाव दिले आहे—ह्या दोन भिन्न प्रवृत्तींचा मिलाफ होऊन बिचाऱ्या अस्पृश्यांचा बुडता पाय बहिष्काराच्या चिखलात कायमचा जो रुतला, तो रुतलाच!

मौर्य साम्राज्याच्या विस्तारामुळे आर्यांचे आणि तत्समांचे सामाजिक वर्चस्व नर्मदेच्या उत्तरेपेक्षा दक्षिणेकडे विशेष आढळते. त्यामुळे जरी बौद्ध आणि जैन ह्या उदार धर्मांचा दक्षिणेकडे प्रसार झाला तरी त्याबरोबरच मायावी आर्य राज्यव्यवस्था, कृत्रिम वर्णव्यवस्था आणि स्वार्थी ग्रामसंस्था आणि ह्या सर्वांची विषारी नांगी जी अस्पृश्यता; तिचा विशेष विकास उत्तरेपेक्षा दक्षिणेकडे अधिक झालेला समाजशास्त्राच्या दृष्टीने पाहणाऱ्यास स्पष्ट दिसत आहे. ह्या बाबतीत प्रसिद्ध समाजशास्त्री हेन्री मेन व सेन्सस रिपोर्टर आर. व्ही. रसेल ह्यांच्या ग्रंथांतील काही उल्लेख फार महत्त्वाचे आहेत, त्यांचे भाषांतर पुढे देतो.

"मद्रासेकडे मिराशी वतनबाबीचा जो कायदा आहे तो प्राचीन ग्रामसंस्थेचा कदाचित अवशेष असावा. ह्या कायद्यान्वये जमिनीच्या मालकीचा हक्क फक्त काही थोड्या वरिष्ठ जातींना देण्यात आला. पुढे भोवतालच्या पडीक जमिनी वाहण्याचा मक्ता ह्या थोड्या आद्य मालकांकडेच राखून ठेवण्यात आला. ह्यांनीच प्रथम ही नवीन जमीन लागवडीस आणल्याशिवाय इतरांना अशा जमिनी संपादन करण्याचा हक्कच नसे. पारिया किंवा इतर अस्पृश्यवर्गांना तर जमिनीच्या मालकीचा हक्कच नाही." (Russel's *Tribes and castes of the Central provinces*. पान ४१.)—ह्या आद्यमालकांना हल्ली मुदलियार असे नाव आहे. मोदल (मुद्दल) हा शब्द तामीळ भाषेतील विशेषण असून त्याचा अर्थ पहिला, अव्वल, पूर्वीचा असा आहे. मोदलियार हे अनेकवचनी रूप आहे. ह्यावरून मोदलियार म्हणजे प्रथम वसाहत करणारे शिष्टजन असा अर्थ होतो. ह्यावरून ही ग्रामसंस्था आर्यांच्याही आधीची द्राविडी दिसते. मलबारात नंबुद्री ब्राह्मण हे आर्य आहेत. त्यांनी हीच द्राविडी संस्था अधिक बळकट करून सारी जमीन आपल्याच मुठीत वळून, तद्देशीयांना पशूंप्रमाणे त्याच जमिनीवर राबविण्याची जी अमानुष रूढी पाडली आहे ती अद्यापि जारी आहे. रसेलने सर हेन्री मेन याच्या प्रसिद्ध 'ग्रामसंस्था' (*Village Community*) ह्या ग्रंथातून पान १२७ वर पुढील निर्णायक उतारा दिला आहे.

"मध्य आणि दक्षिण हिंदुस्थानात अशी कित्येक खेडी (गावे) आहेत की ज्याच्या शिवेला लागूनच काही जातींची वस्ती आहे. ह्या जातींच्या माणसांचा संबंध ह्या गावातील कोणत्याही स्वाभाविक व सांघिक स्थितीशी येणे शक्य नसते. हे लोक निसर्गतःच अस्पृश्य समजण्यात येतात. त्यांना गावात मज्जाव असतो किंवा काही राखीव जागेतच जाण्यास त्यांना परवानगी असते. तेव्हाही त्यांचा स्पर्श टाळण्यात येतो. स्वतःच्या शरीरावर आपल्या मूळ जातित्वाची स्पष्ट चिन्हे वाहण्याची त्यांच्यावर सक्ती असते. त्यांचा गावात जरी शिरकाव नसतो तरी गावाच्या बऱ्यावाईटाशी अभेद्य संबंध असलेला एक चिकटवलेला भाग म्हणून ह्या लोकांची वस्ती असते. त्यांची वृत्ती (कामे) निश्चित असते. त्यापैकी गावांच्या परस्पर मर्यादांचा निश्चय करणे हा एक त्यांचा मुख्य अधिकार असतो. ह्या बाबतीत त्यांचा निकाल शेवटला समजण्यात येतो. ह्यावरून ह्यांचा वंश भिन्न असून गावात राहणाऱ्या वसाहतवाल्यांनी त्यांच्या जमिनी बळकावल्या आहेत हे उघड दिसते."

सर हेन्री मेन हे ह्या देशात परके असल्याने वर वर्णिलेला प्रकार 'कित्येक' खेड्यांत आहे असे त्यांनी म्हटले आहे. कारण त्यांना सर्व खेडी पहाणे शक्य नव्हते. वस्तुतः वरील प्रकार सर्वच खेड्यात आहे. म्हणूनच गाव आहे तेथे महारवाडा आहे अशी मराठीत म्हण पडली आहे. ह्या प्राचीन ग्रामसंस्थेचे दृश्य जितके अद्यापि महाराष्ट्रातील खेड्यात स्पष्ट दिसते त्याहून अधिक स्पष्ट हिंदुस्थानात किंबहुना सर्व जगात कोठे आढळणार नाही. उत्तरेकडील मौर्यांच्या साम्राज्यपीठाचा अपहार शुंग आणि कण्व ह्या ब्राह्मणी नोकर घराण्यांनी केल्यामुळे व ही दोन्ही घराणी दुर्बळ व राजकारणात गैरवाकब ठरल्यामुळे ती अल्पकाळात नष्ट झाली. अशोकाच्या मागे लवकर दक्षिणेत शातवाहन नावाचे बादशाही घराणे उदयास आले. त्याने मगध देशापर्यंत आपल्या राज्याची हद्द उत्तरेकडे नेली व दक्षिणेत त्याच्या शिवेवर तिन्ही बाजूंना समुद्राचे वलय होते. अशा अर्थाचे किंचित अतिशयोक्तीचे शिलालेख आढळतात. मौर्यांइतके बादशाही सामर्थ्य शुंग व कण्व ह्यांच्यात नव्हते म्हणून दक्षिणेकडील शातवाहनांना बादशाही स्थापण्यास संधी मिळाली. ती त्यांनी उत्तरेपर्यंत भिडवली. हे शातवाहन ऊर्फ साळवी मराठी मुलखातून रट्ट अथवा महारट्ट आणि तेलगू व कानडी मुलखांतून रड्डी ह्या नावाने अद्यापि प्रसिद्ध आहेत. जमिनीची बहुतेक सर्व मालकी अथवा मिराशी ह्या अफाट प्रदेशात ह्यांच्याकडेच आहे. कृष्णा आणि तुंगभद्रा ह्यांच्या मधला, आणि उत्तरेला माळव्यात थेट शोणभद्रेच्या खोऱ्यापर्यंत, सर्व मध्यदेश ह्यांच्या निशाणाखाली आला. ह्याला महाराष्ट्र असे मधून मधून लोक संबोधीत असत. ह्यूएन संग ह्या चिनी प्रवाशाने 'महोलोख' म्हणून जे नाव योजिले ते ह्याच महाराष्ट्र शब्दाचा अपभ्रंश असून त्या प्रवाशाने ज्या राष्ट्राची स्वभावलक्षणे वर्णिली आहेत ती सर्व मराठ्यांना व रड्डींना तंतोतंत जुळतात. ह्याच महाराष्ट्रात हेन्री मेनने वर वर्णिलेली ग्रामसंस्था अद्यापि जीव धरून आहे. ह्यातील कोणत्याही खेड्यात जा, तेथे महार (माल), मांग (मादिग), चांभार (समगार) ह्यांचे प्रत्येक गावानजीक वाडे आणि बलुत्याचे वगैरे बावन हक्क आणि कामे अद्यापि कोणाही संशोधकाला तपशीलवार स्पष्ट दिसतील. खेड्यांतील पाटील ऊर्फ गौडा (ग्रामडा)—ग्रामणी असेंही वेदकालाचे नाव पुष्कळ ठिकाणी आढळते—हा हल्ली मराठी, तेलगू, कानडी, गुजराथी, अथवा हिंदी ह्यांपैकी कोणतीही भाषा बोलत असो, त्याचा धर्मपंथ आज वैष्णव, शैव, नाथपंथी, मानभावी, लिंगायत, जैन, किंबहुना मुसलमानीही असो, परंतु त्याचा वंश रट्टच आढळणार. ह्या रट्टांचे अथवा रेड्डींचे व त्यांच्या प्रभावळीत गोविलेल्या महार, मांग, चांभार ह्या भिन्न वंशांचे सहवास, सहकार्य व सहवीर्य पुरातन काळापासून आजवर अखंड चालत आलेले आहेत. सहवीर्य ह्या शब्दावरून रड्डींचा व ह्या बहिष्कृतांचा शरीरसंबंध होत असावा असे सुचविण्याचा माझा इरादा नाही. तसा पुरावा मिळाल्यास तसेही विधान मी आनंदाने करीन. महार, मांग व रेड्डींनी शूरत्वाची कृत्ये सहकार्याने केली, एवढाच येथे अभिप्राय आहे. केवळ आडनावांचाच प्रश्न असता तर रट्टांच्या कुळींची नावे 'अस्पृश्यांनी' आश्रय-आश्रितसंबंधाने घेतली असावीत असे सांगून कोणीही मोकळा होईल.

पण देवके, दैवते, सोएर-सुतक, स्मशानविधी, पाचवी, सट, बारसे, लग्नविधी व तत्संबंधी पुरातन चालीरीती, इ. समाजशास्त्राने महत्त्वाची मानलेल्या जाळ्यांची गुंतागुंती ह्या आश्रय-आश्रितांमध्ये निरखीत जाऊन जर कोणी त्यांचा माग काढीत मुळाकडे धैर्याने मागे मागे जाऊ लागला; तर तो शातवाहनांच्याच काय, पण गौतम बुद्धाच्याही मागे प्रागैतिहासिक काळात जाऊन भिडेल. सारांश काय, तर महाराष्ट्रातील ग्रामसंस्था वेदांपेक्षाही जुनी असू शकेल, किंबहुना ती आर्यांचीच विशेष आहे की तत्पूर्वीच्या द्राविडांच्या समाजव्यवस्थेतही अंतर्भूत होती, ह्याचा ठाम निर्णय करणे अशक्य होईल.

आर्यांच्या वर्णव्यवस्थेशी भारतीय अस्पृश्यतेच्या उगमाचा व विकासाचा जितका संबंध आहे, त्याहूनही जास्त आर्यांच्या व कदाचित द्राविडांच्याही ह्या सर्वगामी ग्रामसंस्थेशी आहे. दुसऱ्या भाषेत हीच गोष्ट सांगावयाची झाल्यास, परजातिद्वेष हे राजकीय अथवा सामाजिक कारण जितके ह्या अस्पृश्यतेच्या मुळाशी व वाढीशी संबद्ध आहे, त्याहूनही जास्त स्वकीय वृत्तीचा लोभ आणि परकीयांचा मत्सर हे आर्थिक कारण भारतीय अस्पृश्यतेच्या मुळाशी, विशेषतः दक्षिण भारतातील अस्पृश्यतेच्या वाढीशी व दृढतेशी गुंतलेले आहे, असे दिसते. जेथे जेथे उपऱ्या नेत्यांनी तद्देशीयांच्या जमिनी व राज्ये बळकावली आहेत, तेथे तेथे असल्या ग्रामसंस्था ऊर्फ मालकी व बलुत्यांचे विपरीत संबंध निर्माण झाले आहेत. आधुनिक मुदतबंदी मजुरीची पद्धत आणि वसाहतीतील आगमनिर्गमाचे सर्व कायदेकानू असल्या ग्रामसंस्थांची म्हणजे स्वकीय वृत्तिलोभाची व परजातिद्वेषाची स्पष्ट द्योतके होत, ह्यात काय संशय आहे?

भारतीय वर्णव्यवस्थेत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे त्रैवर्णिक आर्य समजले जातात; आणि शूद्र हा मागाहून ह्या व्यवस्थेत आर्यांनी आपलासा करून घेतलेला भिन्न वंश, सामान्यतः सर्व भारतात—विशेषतः दक्षिण भारतात—द्राविडवंशी समजला जातो. हा भेद केवळ मानीव वर्णव्यवस्थेच्या दृष्टीने झाला. पण ग्रामसंस्थेच्या आर्थिक दृष्टीने पाहता मालकी अथवा मिराशी आणि बलुते ह्यांचा निकष लावला तर आर्य आणि द्राविड ह्यांची सर्वत्र भेसळ झालेली आढळेल. पुष्कळ ठिकाणी द्राविडवंशी शूद्र समजले जाणारे ग्रामणीचा ऊर्फ मालकीचा किंवा मिराशीचा हक्क भोगणारे संपन्न अवस्थेत आढळतात, तर उलटपक्षी वर्णगुरू म्हणविणारे ब्राह्मण जोशी, वैद्य, देवपूजक, गुरव इत्यादिकांच्या हीन वृत्तीवर किंवा बलुत्याच्या हक्कावर तृप्त असतात. तसेच काही अर्धवट रजपूत मध्यप्रांतात हाळब, रामोशी, जागले, चौघुले ह्या नात्याने अशांच्या हीनवृत्ती चालवून गुजराण करताना आढळतात. पण ह्यांपैकी कोणीही अस्पृश्य झाले नाहीत, किंवा अशा हीनवृत्तींना कायमचे चिकटले नाहीत. हल्लीच्या अस्पृश्य जातीच मात्र ह्या वर्तनावर पाणी सोडून स्वतंत्रपणे कोणी निर्वाह चालवू म्हटल्यास त्याच्यावर वरिष्ठ वर्गांकडून जबरी होते. बाहेर तर काय, प्रत्यक्ष हिंदुस्थानातील युरोपिअनाने चालविलेल्या चहाच्या व निळीच्या मळ्यांवर मुदतबंदीने राबणाऱ्या एखाद्या मजुराचा खून झाला तरी त्याची लवकर दाद लागत नाही; त्याचप्रमाणे एखाद्या महाराने मेलेले ढोर ओढण्याचे नाकारले म्हणून त्याचा खून झाल्याच्या आरोपावरून हायकोर्टापर्यंत खटले चालूनही पुराव्याच्या अभावामुळे कोणास शासन न झाल्याची उदाहरणे अद्यापि आढळतात! एकंदरीत ह्या ग्रामसंस्थेमुळे वरील चार वर्णांपैकी समजले जाणाऱ्या सर्व ग्रामस्थांचा योगक्षेम नीट चालून, ग्रामबाह्यांच्या मात्र उन्नतीच्या सर्वही वाटा बंद झाल्या आहेत. "असुनि जन्मभूमी ज्याची होत बंदिशाळा। परवशतापाश दैवे ज्यांच्या गळां लागला ॥" ही चोराची उलटी बोंब पुनः ह्याच वरिष्ठांच्या तोंडून त्यांच्या दुष्कर्मविपाकामुळे हल्ली ऐकू येत आहे!

अस्पृश्यांची बलुती आणि बावन वतने म्हणजे वेदांत वर्णिलेला शुकनलिकान्याय होय. पिंजऱ्यातला पोपट दार उघडले की पळून जाईल, पण पारध्याची नलिका आपल्याच पायाने घट्ट धरलेला पोपट प्रत्यक्ष

पारधी येऊन ओढू लागला तरी ती सोडीत नाही असे जे हरिदास रसभरीत रीतीने सांगत असतात, त्यात मोठे धार्मिक तत्त्व आहे. ह्या बलुत्यांच्या हक्कापायी भारतीय अस्पृश्य जातींची मानसिक अवनती किती झाली आहे आणि मुदतबंदी मजुरीचा प्रयोग निदान हिंदुस्थानात तरी किती पूर्ण यशस्वी झाला आहे, ह्याची ही क्षुद्र बलुती स्पष्ट द्योतके आहेत. अलीकडे अस्पृश्यांनी अस्पृश्योद्धारासाठी ज्या परिषदा भरविल्या आहेत व जे प्रयत्न चालविले आहेत, त्यातून चालू असलेली त्यांच्यातील सुधारक-उद्धारकांची खेचाखेची म्हणजे वरील शुकनलिकान्यायच होय. डॉ. आंबेडकर ह्यांचे बिल ह्या वतनी न्यायामुळेच पास होत नाही. ह्याला कारण स्वतः अस्पृश्यच!

प्रकरण चौथे

मनुस्मृतिकालीन अस्पृश्यता

मनुस्मृतीचा काळ अद्यापि नक्की ठरत नाही. पण मनुस्मृती हल्ली ज्या स्थितीत आढळते ती गुप्त साम्राज्याच्या वेळची असावी असा तर्क करण्यास पुष्कळ जागा आहे. ह्या वेळी बौद्ध संस्कृतीचा पूर्ण नायनाट झाला नसला तरी ती घसरणीला खास लागली होती आणि त्याच मानाने ब्राह्मणी संस्कृतीची मेढही प्रतिष्ठित झाली होती. इतर गोष्टी कशाही असोत, आमच्या पूर्वोक्त व्याख्येबरहुकूम असलेली अस्पृश्यता उत्तर, दक्षिण, पूर्व, पश्चिम म्हणजे सर्वच भारतखंडात रूढ झाली होती. मानवधर्मशास्त्राच्या ऊर्फ मनुस्मृतीच्या १० व्या अध्यायात चंडाल, पुक्कस, निषाद वगैरे मानववंशांची जी ऐतिहासिक मीमांसा केलेली आहे, ती शुद्ध इतिहासाच्या दृष्टीने अत्यंत निराधार आहे. ह्या काळी वर्णव्यवस्था बौद्ध संस्कृतीच्या शेगडीतून जळूनपोळून वर्णत्वाचा तिचा आत्मा नाहीसा होऊन हल्लीच्या जातिभेदाच्या स्वरूपाला येऊन पोहोचली होती. चंडालादी स्वतंत्र मानववंश असून त्यांची उपपत्ती ब्राह्मण स्त्रिया आणि शूद्र पुरुष ह्यांची संकरजात अशी करणे म्हणजे केवळ वर्णद्वेषाचे खूळ होय. हे खूळ गुप्तकाळापासून पुढे आतापर्यंत सारखे वाढतच आहे. वर्णसंकर झाला नाही असे कोणाचेही म्हणणे नाही. पण हल्लीच्या सर्व जाती केवळ वर्णसंकरामुळेच झाल्या आणि ब्राह्मण शिवायकरून सर्व जाती वर्णसंकरजन्यच आहेत, आणि त्यातल्या त्यात अस्पृश्य वंश म्हटले की, केवळ वर्णसंकरापलीकडे त्याला अस्तित्वच नाही, ही उपपत्ती खास ऐतिहासिक नाही. मनुस्मृतीच्या १० व्या अध्यायातला चौथा श्लोक खालीलप्रमाणे आहे :

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पंचमः ॥

अर्थ : ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे तीन वर्ण दोनदा जन्मतात; म्हणजे एकदा सृष्टिक्रमाने व मागून उपनयन संस्काराने. शूद्र सृष्टिक्रमाप्रमाणे एकदाच जन्मतो. ह्या चारांपेक्षा पाचवा असा वर्णच नाही.

पाचवा वर्ण नाही, आणि अस्पृश्य जातीची लोकसंख्या तर भारतात चोहोकडे पसरली आहे, हे पाहून त्यांच्या उपपत्तीची काळजी ह्या स्मृतिकाराला पडली. आणि त्यांच्या हीनत्वाचा नगारा मोठ्याने वाजविण्यासाठी वर्णसंकराशिवाय दुसरा तोडगा त्याला कोणता मिळणार? तो तोडगा त्याच अध्यायात श्लोक १२ मध्ये, येणेप्रमाणे वर्णिला आहे :

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चंडालश्चाधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः ॥

अर्थ : शूद्र पुरुष आणि त्याहून श्रेष्ठ अनुक्रमे वैश्य, क्षत्रिय आणि ब्राह्मण जातींतील स्त्री ह्यांच्यामध्ये प्रतिलोम म्हणजे उलट्या शरीरसंबंधामुळे जी प्रजा होते तिला अनुक्रमे आयोगव, क्षत्ता आणि चांडाल अशी नावे आहेत; त्यांत शूद्र पुरुष आणि ब्राह्मण स्त्री यांची जी संतती तिलाच मात्र चांडाल समजून अत्यंत नीच आणि अस्पृश्य मानण्यात आले आहे. मनूने वर्णसंकराचा जो निषेध केला आहे तो प्रतिलोमाचाच, म्हणजे खालच्या जातीचा पुरुष आणि वरच्या जातीची स्त्री ह्यांच्या संबंधाचाच केला आहे. ह्याच्या उलट जो

अनुलोम संकर त्याचा निषेध केला नाही, इतकेच नव्हे तर उलट गौरवच केला आहे. त्याच १० व्या अध्यायात खालील दोन श्लोक ध्यानात घेण्यासारखे आहेत.

शूद्रायां ब्राह्मणाज्ज्ञातः श्रेयसा चेत्प्रजायते ।
अश्रेयान्श्रेयसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्युगात् ॥ ६४ ॥
शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् ।
क्षत्रियाज्ज्ञातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ ६५ ॥

अर्थ : शूद्र कन्येला ब्राह्मणापासूनच कन्या झाली, त्या कन्येला पुनः ब्राह्मणापासूनच कन्या झाली, आणि अशा सात पिढ्या झाल्यावर ती अगदी ब्राह्मणच उपजली असे होते. ह्याप्रमाणे शूद्राचा ब्राह्मण व ब्राह्मणाचा शूद्र बनतो आणि ह्याचप्रमाणे क्षत्रिय आणि वैश्यही समजावे.

ह्यावरून त्या काळच्या वर्णव्यवस्थेच्या कल्पना किती अनैतिहासिक, अस्वाभाविक, एकांगी आणि डोईजड झाल्या होत्या हे उघड होते. अशा व्यवस्थेमुळे चोहोकडेच सर्वांचाच वर्णसंकर होऊन वर्णबाह्य अस्पृश्य जातींशिवाय शुद्ध जात कोठेच उरली नव्हती; असा ह्या भयंकर तोडग्याचा खरा अर्थ होतो, हे ह्या स्मृतिकाराच्या लक्षात आलेले दिसत नाही. ह्यांत चार वर्णांतील पुरुषांचाच अपमान होतो असे नसून स्त्रीजातीलाही हीन मानल्यामुळे तिचाही भयंकर अपमान केला गेला आहे. पुरुष म्हणजे बीज, स्त्री म्हणजे क्षेत्र, बीजालाच सर्व महत्त्व आणि क्षेत्राला काहीच नाही, अशी ही एकांगी उपपत्ती आहे. दुसऱ्या भाषेत सांगावयाचे म्हटले तर दुसऱ्याच्या बायका बळकावायच्या आणि आपल्या बायकांना पडद्यात व सोवळ्यात डांबावयाचे ही हल्लीची मुसलमानांची नीती मनुस्मृतीत चांगली वर्णिलेली आहे. 'स्त्रीषु दुष्टासु जायते वर्णसंकरः' हा भगवद्गीतेचाही भावार्थ आहे. तोही ह्याच काळाला शोभतो. अस्सल बौद्ध काळात असले अनुलोम-प्रतिलोम दोन्ही शरीरसंबंध होत होते, पण वरील कल्पनांचा गधा-गोंधळ मात्र नव्हता. बौद्ध संस्कृती किंबहुना तत्पूर्वीची खरी आर्यसंस्कृती निर्वीर्य झाल्यावरच असल्या एककल्ली विचारांना मान्यता मिळणे शक्य आहे. सामान्य वर्णव्यवस्थेचे कसेही असो. अस्पृश्य मानिलेल्यांच्या दुःखावर हा जो नवीनच विषारी डाग दिला गेला आहे तोच आमचा प्रस्तुत मुद्दा आहे. वर्णद्वेष आणि वृत्तिलोभ ह्या जोडगोळीने मानीव अस्पृश्यांना हतवीर्य करून त्यांना कायमचे शारीरिक आणि बौद्धिक गुलाम बनवून, पुनः त्यांच्या वंशाची उपपत्ती अशी लावणे, म्हणजे अविवेकाचाच नव्हे तर अन्यायाचा कळस होय!

नुसती उपपत्ती लावूनच स्मृतिकार तृप्त झाले नाहीत. ह्या मानीव वर्णसंकराच्या गुन्ह्याला खरी, कायमची आणि कडेलोटीची पुढील शिक्षा ह्याच १०व्या अध्यायात फर्माविण्यात आली आहे.

चंडालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥
वासांसि मृतचेलानि भिन्नभांडेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलंकारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥
न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् ।
व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥

दिवा चरेयुः कार्यार्थ चिह्निता राजशासनैः ।
अबांधवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितीः ॥ ५५ ॥
वध्यांश्च हनुः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चारभरणानि च ॥ ५६ ॥

अर्थ : चांडाल, श्वपच इत्यादी जातींनी गावाबाहेर राहावे; त्यांच्याजवळ फुटकी भांडीच असावीत; कुत्री आणि गाढवे हेच त्याचे धन; प्रेतावरील कपडे हीच त्यांची वस्त्रे; त्यांनी फुटक्या मडक्यांतच खावे; काळ्या लोखंडाचे दागिने ल्यावेत; नित्य भटकत असावे; इतरांनी त्याच्याशी कसलाही व्यवहार (सामोपचाराचाही) करू नये; त्यांचे विवाह त्यांच्यातच व्हावेत; त्यांना अन्न द्यावयाचे असल्यास दुसऱ्याकडून खापरांतून द्यावे; शहरांत किंवा खेड्यात त्यांनी रात्री येऊ नये; दिवसा कामासाठी कायद्याने ठरविलेली चिन्हे धारण करूनच यावे; ते काम म्हणजे बेवारशी प्रेते नेणे, देहान्त शिक्षा झालेल्यांचा राजाज्ञेने वध करणे व त्यांचे कपडे, दागिने वगैरे घेणे, हे होय.

वर छंदोग्य उपनिषदाच्या ५ व्या अध्यायाच्या २४व्या खंडातील ४था श्लोक (पान २३ पहा) उद्‌धृत केलाच आहे. त्यात स्पष्ट म्हटले आहे की चांडाळाला उष्टे दिले तरी वैश्वानर आत्म्यामध्ये आहुती दिल्याप्रमाणे पुण्य आहे. हे छांदोग्याचे औदार्य कोणीकडे आणि ज्या मनुस्मृतीच्या ४थ्या अध्यायातील खालील श्लोकांत शूद्रालाही उच्छिष्ट देऊ नये आणि चांडाल-पुक्कसांच्या तर वाऱ्यालाही उभे राहू नये असे फर्माविले आहे, तिचा कडकडीत तुसडेपणा कोठे! बुद्धपूर्व आणि बुद्धोत्तर काळात केवढा हा फरक!

न शूद्राय मतिं दद्यात् नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।
न चास्योपदिशेद्धर्म न चास्य व्रतमादिशेत् ॥ ८० ॥

अर्थ : शूद्राला सल्ला देऊ नये; उच्छिष्ट किंवा हवन होऊन शिल्लक उरलेले अन्न देऊ नये; प्रत्यक्ष धर्मोपदेश किंवा प्रायश्चित्तोपदेशही देऊ नये.

साध्या शूद्रावर जर असा बहिष्कार, तर अतिशूद्राविषयी खालील श्लोकात वर्णिल्याप्रमाणे कट्टा द्वेष असावा ह्यात काय नवल!

न सवंसेच्च पतितैर्न चांडालैर्न पुल्कसैः ।
न मुखैर्नावलिप्तैश्च नान्त्यैर्नान्त्यावसायिभिः ॥ ७९ ॥

अर्थ : पतित, चांडाल, पुल्कस, मूर्ख, गर्विष्ठ, अंत्य व अंत्यावसायी ह्यांच्याबरोबर (एका वृक्षाच्या ठिकाणी) एकत्र बसू नये. ह्या श्लोकावर भाष्यकारांनी खालील अर्थाची पुरवणी जोडली आहे; — शूद्रजातीय स्त्रीचे ठिकाणी निषादापासून झालेला जातीने पुल्कस होत असतो; अंत्य म्हणजे परीट, चांभार, बुरुड वगैरे; चांडालापासून निषाद स्त्रीच्या ठिकाणी झालेले अंत्यावसायी होत.

मनुस्मृतीनंतर हल्लीच्या स्वरूपात आढळणाऱ्या अठरा महापुराणाचे व अनेक उपपुराणांचे विशाल मध्ययुगीन संस्कृत वाङ्मय लिहिले जात होते. ह्याचा बौद्ध जैन संस्कृतीशी उघड हेवादावा आणि विरोध चालत होता. ह्या (सुमारे ५०० वर्षांच्या) काळात ब्राह्मणी संस्कृतीची बौद्धादिकांच्या विरोधाने विस्कटलेली

घडी पुनः बसून अर्वाचीन समाजस्थितीचा पाया घातला जात होता. ह्या वाङ्मयातून उतारे देऊ गेल्यास ग्रंथविस्तार मर्यादेपलीकडे जाईल. अस्पृश्यतेची जी घडी वरील स्मृतीने बसविली, ती अगदी आजतागायत जशीच्या तशीच शाबूत दिसत असल्यामुळे त्या पुराणवाङ्मयातून नवीन ऐतिहासिक माहिती मिळण्याचीही काही आशा नाही. म्हणून जी मिळते, ती देऊन जागा अडविणे इष्ट दिसत नाही. वर्णसंकराची उपपत्ती जुळवून क्षत्ता, आयोगव इत्यादी ज्या अनेक संकरजन्य उपजातींचा उल्लेख मनुस्मृतिकार करतात त्यांचा आता, किंबहुना पूर्वीही, प्रत्यक्ष मागमूस आढळत नाही. चांडाल, पुल्कस, निषाद वगैरे थोड्या नावांपलीकडे आजच्या समाजस्थितीत महार, मातंग, ढोर, धेड, पारिया, चिरुमा, नामशूद्र, मेघवाल, बळ्हई वगैरे अनेक मानीव अस्पृश्य जातींची नावे आढळतात त्यांचा उल्लेख मनु अथवा इतर स्मृतींत किंवा पुराणांतूनही आढळत नाही आणि ह्या जाती तर ह्या विशाल देशाच्या सर्व अंगातून व कानाकोपऱ्यातून राजरोस आढळतात. ह्यावरून एवढेच सिद्ध होत आहे की आजकालच्या मानीव अस्पृश्यांची उपपत्ती केवळ वर्णव्यवस्थेच्या काल्पनिक धोरणावरून लावण्याचा आम्ही जो वर प्रयत्न केलेला आहे त्याच दिशेने पुढील शोधकांनी चालविणे अधिक शास्त्रीय ठरेल.

वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे स्मृती व पुराणे हल्ली प्रचलित असलेल्या अनेक जातींची अथवा त्यांच्या नावांची मीमांसा करण्याची योग्य साधने नव्हेत, ह्यात काही मोठेसे आश्चर्य आहे असे मुळीच नव्हे. हे ग्रंथ म्हणजे आताच्या 'सेन्सस रिपोर्ट' अथवा 'एन्थोग्राफिक सर्व्हे' ह्याप्रमाणे आधुनिक शास्त्रीय पद्धतीनुसार लिहिलेले ग्रंथ नव्हते. बोलून चालून हे पक्षाभिनिविष्ट ग्रंथ होत. अनुलोम-प्रतिलोम शरीरसंबंध बंद पाडून काही विशिष्ट मानीव वर्णांचा टेंभा मिरविण्याचा त्यांचा उघड उद्देश होता. हा उद्देश साध्य करण्यास त्यांना कृत्रिम इतिहास प्रतिष्ठित करावयाचा होता. आजदेखील डोईजड जाती अथवा वर्ग, असले बनावट इतिहास तयार करून जगाला झुलवीत आहेतच, मग आमच्या स्मृतिपुराणांनी तर मानवी स्वभावाविरुद्ध काय केले आहे म्हणून आश्चर्य मानावयाचे? अगोदर वर्णसंकराची उपपत्ती बसवावयाची, मग त्या संकराला निषिद्ध मानावयाचे आणि मग क्षत्ता, आयोगव इत्यादी संस्कृत ऊर्फ कृत्रिम नावे द्यावयाची हा सर्व प्रकार केवळ अहंमन्यतेचा विलास होय. महार, ढोर, पारिया, चिरुमा, नामशूद्र, बळ्हई इत्यादी आजकालच्या 'अस्पृश्यांची' नावे निरनिराळ्या प्रांतांतून आढळतात, ती ह्या पुराणग्रंथांतून का आढळत नाहीत, हाही प्रश्न उद्‌भवतच नाही. भिन्न धंदे, भिन्न परिस्थिती वगैरेवरून ही नावे ह्या ग्रंथानंतरच्या अलीकडच्या काळात पडलेली असावीत. ह्या बाबींचा विचार दुसऱ्या खंडातील 'नावांच्या व्युत्पत्ती' ह्या प्रकरणात करण्यात आला आहे. ह्यांतील काही नावे पुराण-स्मृतिग्रंथांच्या पूर्वीही होती. उदाहरणार्थ, चांडाल, पुल्कस (पुलय), मेघ (मघ) वगैरे. पण त्या जमातींचीही पूर्वपीठिका समाजशास्त्रान्वये ठरविताना स्मृतीचा पुरावा घेणे अगदीच अप्रयोजक आहे, हे वाचकांनी ध्यानात घ्यावे.

प्रकरण पाचवे

उत्तरयुगीन अथवा अर्वाचीन अस्पृश्यता

येथपर्यंत मध्ययुगीन अस्पृश्यतेचे विवेचन झाले. आता तिसरा टप्पा जो उत्तरयुगीन म्हणजे ज्या काळी बौद्ध धर्माचा नायनाट जैन, शैव, वैष्णवादिकांनी अनुक्रमाने चालविला आणि त्यानंतर मुसलमानांची धाड येऊन तो (बौद्ध धर्म) नाहीसा झाला, तो काळ होय. ह्या काळातील अस्पृश्यतेचे एक मुख्य लक्षण म्हणजे तत्कालीन अस्पृश्यांच्या संख्येमध्ये निरनिराळ्या प्रांतांतून आंधळे राजकारण आणि जुलमी राज्यक्रांती ह्यामुळे भली मोठी ठोकळ भर पडली, हे होय. तरी तिकडे आपण आता वळू. इ.स. १८९४ साली मद्रास येथे थिऑसाफिकल सोसायटीने तेथील पारियांची स्थिती सुधारण्यासाठी प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा सुरू केल्या. ह्या प्रयत्नास प्रोत्साहन देण्यासाठी ह्या सोसायटीचे तत्कालीन उदारधी अध्यक्ष कर्नल ऑल्कॉट यांनी सन १९०१ साली *The Poor Pariah* ('बिचारा पारिया') ह्या नावाची एक इंग्रजी चोपडी प्रसिद्ध केली. तिच्या २४व्या पानापासून शेवटपर्यंत एका नवीन कल्पनेचा निर्देश आणि पुरस्कार केला आहे. ती कल्पना म्हणजे हल्लीचे पारिया हे एके काळी बौद्ध होते, आणि पुढील धर्मक्रांतीच्या काळी ते हिंदुधर्मात सामील न झाल्यामुळे राजशासनावरून त्यांना अस्पृश्य ठरवण्यात आले, ही होय. १८९८च्या सुमारास कर्नल ऑल्कॉटकडे पारिया जातीचे काही पुढारी आले आणि म्हणू लागले की, अशोकाच्या वेळी आपण बौद्ध होतो, म्हणून आमच्यासाठी ऑल्कॉट साहेबांनी बौद्धांचा एक नवीन संघ काढून त्यात आम्हांस घ्यावे. ऑल्कॉट साहेबांनी त्यांना कोलंबो येथील H. Sumangala (एच. सुमंगल) ह्या मुख्य बौद्ध भिक्षूकडे नेले. त्यांनी एका मोठ्या जाहीर सभेत त्यांना बौद्ध धर्माची दीक्षा दिली. परंतु हे लोक पूर्वी बौद्ध होते ह्याविषयीचा पुरावा ऑल्कॉट साहेबाला मिळाला नाही. अश्वघोषाचा काही लेख आपणांजवळ होता, असे पारियांचे म्हणणे होते. पण तो लेख त्यांना त्यांच्याकडून मिळाला नाही. तथापि असा पुरावा पुढे-मागे मिळेल, अशी ऑल्कॉट साहेबांची खात्री होती. कोलंबो येथील एक तामीळ हिंदू मि. व्ही. जी. टी. पिल्ले यांनी सिद्धांतदीपिका नावाच्या एका मासिकात लिहिलेल्या लेखातून पान २५वर खालील उतारा दिला आहे : "इ.स. ५३४च्या सुमारास सिलोनच्या एका बौद्ध राजाने पुष्कळ तामिळ शैव ग्रंथांचा नाश केला, त्यावरून शैवांचा बौद्ध किती तिटकारा करतात हे कळणे कठीण नाही. उलटपक्षी जेव्हा तामिळ हिंदूंनी सिंहलद्वीपावर स्वारी केली तेव्हा त्यांनी तालवृक्षाइतके उंच बौद्ध धर्माचे ग्रंथ जाळले आणि बौद्धांचा नायनाट केला. मदुरेचा बौद्ध राजा कण्ह पांड्य याने इ.स.च्या सहाव्या शतकात शैव धर्म स्वीकारल्यापासून बौद्धांच्या ऱ्हासास सुरुवात झाली." तामिळ भाषेतील सर्वात मोठे आणि सन्मान्य काव्य 'कुरळ' हे होय. ह्याचा कर्ता तिरुवल्लुवर हा पारिया होता. (वाल्मीक ऋषीच म्हणावयाचा !) इ. स. १८८५च्या मॅन्युअल ऑफ ॲडमिनिस्ट्रेशनमध्ये पान ३३-३६ वर म्हटले आहे की तामिळ पारिया हे दुसऱ्या कोणत्याही जातीपेक्षा शारीरिक गुणाने श्रेष्ठ ठरतात. सर्व दक्षिण देशात यांचे महत्त्व अधिक आहे. पारिया हे वायव्य दिशेने आर्यांच्या पूर्वी दक्षिण हिंदुस्थानात येऊन तेथील राज्यकर्ते झाले असावेत असे ह्या मॅन्युअलमध्ये म्हटले आहे. ऑल्कॉट यांच्या चोपडीत पान २९वर 'हालस्य महात्म्यं' नावाच्या ग्रंथात ६९व्या भागामध्ये ८००० द्रविडियनांना ज्ञानपूर्ण ह्या नावाच्या एका संन्याशाने शैव धर्मात कसे घेतले ह्याचा उल्लेख केला आहे. ह्यांपैकी जे शैव धर्मात येण्यास नाखूष होते त्यांचे हाल हाल करून शिरच्छेद केले. तेलाच्या घाण्यात त्यांची डोकी घालून रगडली आणि त्यांची शरीरे सुळावर लोंबत ठेवून कोल्ह्याकुत्र्यांकडून फाडविली. ह्याचे एक दृश्य चित्र मदुरा येथील मीनाक्षीच्या भव्य देवालयाच्या भिंतीवर कोरलेले आहे. ऑल्कॉट साहेबांनी आपल्या चोपडीच्या शेवटच्या पानावर ह्या चित्राचा ब्लॉक दिला आहे.

ह्याप्रमाणे कर्नल ऑल्कॉट यांनी आपल्या वरील कल्पनांना अनुकूल व प्रतिकूल असलेली व आपणांस सहज उपलब्ध झालेली माहिती प्रांजलपणे जशीच्या तशी दिली आहे. पण ती माहिती अर्थातच अपुरी आहे. ह्याच मुद्द्यावर दुसऱ्या अनपेक्षित दिशेने सुदैवाने बळकट पुरावा सापडत आहे, तो खाली दिला आहे :

आंध्र देशातील विजयनगर येथील कॉलेजातील दोन तरुण प्रोफेसर एम. एस. रामस्वामी आयंगार आणि व्ही. शेषगिरिराव यांनी मिळून बऱ्याच श्रमाने प्राचीन तामिळ वाङ्मयाचे अवगाहन करून *Studies in South Indian Jainisn* ('दक्षिणेतील जैन धर्माचे अध्ययन') ह्या नावाचा एक विस्तृत शोधग्रंथ अलीकडे प्रसिद्ध केला आहे. आयंगार हे वैष्णव व राव हे तेलगू ब्राह्मण असून ते केवळ संशोधक असल्यामुळे पक्षपाताचा आरोप त्यांच्यावर येण्याचा संभव नाही. त्यांनी, दक्षिणेत शैव आणि वैष्णव ब्राह्मणांनी बौद्धांचा आणि विशेषतः जैनांचा किती अनन्वित छळ केला हे अगदी निर्भीडपणे ठिकठिकाणी वर्णिले आहे. मदुरेच्या कण्हपांड्य राजाला तिरुज्ञानसंबंदर या शैव संन्याशाचे आणि कांचीच्या महेंद्रवर्मा नावाच्या पल्लव राजाला तिरुना बुक्करसर ऊर्फ आप्पार नावाच्या शैव आचार्याने जैन धर्मातून शैव धर्मात धर्मात घेतल्याने जैन धर्माच्या उलट जो इ. स. ७५० सालच्या सुमारास भयंकर वणवा पेटला त्यांत ८००० दिगंबर जैन साधूंना सुळावर चढवून ठार करण्यात आले, ही गोष्ट दंतकथा नसून ऐतिहासिक आहे अशी येथे पुष्टी देण्यात आली आहे. कर्नल ऑल्कॉटच्या 'हालस्य महात्म्या'तील वरील उताऱ्याला याप्रमाणे दुजोरा मिळत आहे. वरील दोन प्रोफेसरांनी पारियांच्या बाबीत काहींच उल्लेख केला नाही हे खरे आहे. या बाबतीत संशोधकांनी आणखी पुष्कळ श्रम केल्यास अधिक पुरावा मिळण्याची निराशा बाळगण्याचे कारण नाही.

इ.स. १९०८ साली मी जेव्हा मद्रास येथे डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनची एक शाखा स्थापण्यासाठी गेलो, तेव्हा तेथील प्रेसिडेन्सी कॉलेजातील तेव्हाचे भौतिकशास्त्राचे प्रोफेसर लक्ष्मीनरसू यांची गाठ घेतली. त्यांनी त्या पारिया लोकांत बौद्ध धर्माचा प्रसार करण्याची त्या वेळी चळवळ चालविली होती. हे थिऑसॉफिस्ट नाहीत. पूर्वाश्रमीचे हिंदू नायडू असून ते आता सहकुटुंब बौद्ध झाले आहेत. त्यांनी आता पारियांचा एक बौद्ध संघ स्थापिला असून ते स्वतः त्या संघाचे अध्यक्ष आहेत. तामिळ आणि मल्याळ देशांत, विशेषतः पश्चिम व पूर्व किनाऱ्यावरील 'अस्पृश्य'वर्गाची स्थिती मी स्वतः बारकाईने जसजशी अधिक निरखून पाहू लागलो तसतसे ऑल्कॉटच्या म्हणण्याप्रमाणे हे लोक फार पूर्वी ह्या प्रांतातील राज्यकर्ते असावेत व मध्ययुगात त्यांचा धर्म बौद्ध अगर जैन असावा असे अंधुक पुरावे दिसू लागले. मलबारात मलयगिरीवर पुलया (पुल्कस) नावाच्या अस्पृश्यवर्गीयांचे काही जुने किल्ले आढळले. त्यांच्या देवांना 'चाटन' म्हणजे 'शास्ता' ह्या बौद्ध नावाचा प्रचार काही ठिकाणी आढळला. 'चाटन' हा शब्द शास्ता ह्या संस्कृत शब्दाचे अपभ्रष्ट रूप आहे. शास्ता=चाट; 'न' असा आदेश द्राविड भाषेत प्रत्येक नावापुढे येतो. उदाहरणार्थ, राम=रामन्. शास्ता हे बुद्धाचे एक नाव अमरकोशात आढळते. असो. 'चिरुमा' आणि विशेषतः 'यझवा' अथवा 'तिय्या' या अस्पृश्य जाती संस्कृतचे पूर्वापार उत्तम अध्ययन करीत असलेल्या आढळल्या. तिय्या जातीमध्ये नारायणस्वामी नावाच्या एका संन्याशाने आत्मोद्धाराची नवीन धार्मिक चळवळ मोठ्या जोरात चालविलेली पाहिली. या आत्मोद्धाराच्या चळवळीचे मुख्य लक्षण म्हणजे हजारो रुपयांचे फंड जमवून ह्या तिय्या जातीच्या लोकांसाठी ठिकठिकाणी सुंदर व प्रशस्त देवळे बांधणे व त्यातून संस्कृत उत्तम शिकलेले त्याच जातीचे तरुण देवपूजक तयार करणे व त्यांच्या वृत्तीची योजना करणे, हे होय. ह्या तपस्वी स्वामींची मी पुनःपुन्हा भेट घेऊन त्यांच्या चळवळीचे आध्यात्मिक स्वरूपही निरखून पाहिले. या अस्पृश्य जातीमध्ये शेकडो सुशिक्षित इंग्रजी पदवीधर सरकारी नोकरीत हायकोर्ट जज्जाच्या पायरीपर्यंत चढलेले, व्यापारात मोठमोठ्या पेढ्या स्थापन केलेले, वकील, डॉक्टर इत्यादी नवीन धंदे यशस्वी रीतीने चालविलेले, नव्या

कौन्सिलचे सभासद आणि लोकधुरीण असे झालेले असून त्यांची संख्या उत्तरोत्तर वाढतच आहे. तथापि त्यांनाही हिंदू देवळांच्या वाटेवर चालण्याची मुभा नाही. हा विपरीत प्रकार पाहून ऑल्कॉटच्या वरील म्हणण्याचा पुरावा मिळविण्याची निराशा मला तरी वाटत नाही.

ढोबळमानाने तूर्त इतकेच म्हणता येईल की, ब्राह्मणी संस्कृतीची वर्णव्यवस्था, बौद्ध आणि जैन धर्माची अमदानी जोरात होती तेव्हा शिथिल झाली असली तरी नष्ट झाली नव्हती. ह्या क्रांतीच्या काळी ब्राह्मणी संस्कृतीच्या हिंदूंनी जेथे जेथे आपल्या वसाहती केल्या, तेथे तेथे त्यांच्या ग्रामसंस्थेमुळे मूळच्या तद्देशीयांचे अधिराज्यच नव्हे तर वैयक्तिक मालकी हक्कही नष्ट होऊन, ते केवळ बुलतेदार बनून ग्रामबाह्य व अस्पृश्य ठरले. महाराष्ट्रात बलुतेदारी तरी त्यांना मिळाली; पण दक्षिण देशात तामीळ-मलबारकडे ते केवळ गुलामगिरीत गडप झाले. अशा वसाहती पुष्कळशा बौद्ध धर्माच्या अमदानीतच आणि काही तत्पूर्वीही झाल्या असाव्यात. शेवटी जेव्हा दक्षिणेकडील व पूर्वेकडील प्रांतांत ह्या पाखंडी म्हणून समजल्या जाणाऱ्या धर्माचा उच्छेद झाला तेव्हा त्यातील वरच्या दर्जाच्या लोकांचा गरजेपुरता आणि परिस्थितीप्रमाणे, नवीन हिंदुधर्मात समावेश होऊ शकला. परंतु खालच्या तेजोहीन, मांसाहारी, हीनकर्मी व केवळ अकुशल श्रमजीवी बहुजनसमाजाची भर ठोकळमानाने 'अस्पृश्य' आणि ग्रामबाह्य वर्गात होणे अगदी साहजिक आहे. मागे पान ३८ वर 'पाषंडचंडालानाम् स्मशानांते वासः।' असा जो कौटिलीय अर्थशास्त्राचा उतारा दिला आहे; त्यातील पाषंड याचा अर्थ मगध देशात जरी बौद्ध-जैन असा होणे कठीण असले, तरी खाली दक्षिण देशात बौद्ध-जैनांच्या नायनाटानंतर पाषंड म्हणजे बौद्ध-जैनच असा होणे साहजिक आहे. मनुस्मृतीने ब्राह्मणप्रधान वर्णव्यवस्थेचा करडा अंमल चालविल्यावर तेजोहीन खालच्या वर्गाची, विशेषतः पाषंडी मतांची, अशीच अवनती होणे सहजच आहे. मनुस्मृतीत खालील स्पष्ट आज्ञा राज्यकर्त्यांना फर्माविल्या आहेत :

यो लोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।
तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥

मनुस्मृति, १०·९६

अर्थ : अधम जातीचा जो कोणी उत्कर्षाच्या लोभाने वरिष्ठ जातीची वृत्ती चालवील, त्याचे राजाने सर्वस्व हरण करून ताबडतोब त्याला देशोधडीला लावावे. कारण —

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥

मनुस्मृति, १०·१२९

अर्थ : शूद्राला धनसंचय करण्याला परवानगी असू नये. तो ब्राह्मणास बाधक होईल.

ह्याच भीतीने ह्या निराधार पाखंड्यांना महाराष्ट्रातल्याप्रमाणे बलुतेदारही न बनविता केवळ पिढीजाद पशुतुल्य गुलामगिरीची सनद दक्षिण देशात—विशेषतः मलबारात—दिलेली आज आढळते. हे प्राणी एके काळी स्वतःच्याच असलेल्या शेतात नंबुद्री ब्राह्मण आणि त्यांचे हस्तक नायर क्षत्रिय ह्यांच्या तैनातीत बंदे गुलाम बनले आहेत. हे मनुस्मृतीचे जुलमी राजकारण!

वरील एकंदर विवेचनावरून द्राविड आणि मलबार देशांतील हल्लीच्या प्रचंड संख्येच्या अस्पृश्यांच्या विकासांचे तीन टप्पे होतात असे मला वाटते. १) पान २९-३० वर निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे द्राविड देशांत अस्पृश्यतेची संस्था आर्यांच्या आगमनापूर्वीही असावी. पण ही कशी व किती उग्र स्वरूपाची होती ह्याचा पुरावा आता उपलब्ध नाही. २) उत्तरेकडे बौद्ध जैनांचा विजय होऊन आर्यांच्या वर्णव्यवस्थेला जो अडथळा झाला त्या वेळी, किंबहुना कदाचित त्या पूर्वीही, दक्षिणेकडे आर्यांच्या ज्या थोड्या नंबुद्री ब्राह्मणांच्यासारख्या वसाहती झाल्या, त्यांच्या ग्रामसंस्थेमुळे अस्पृश्यतेचा दुसरा मजला तयार झाला. ३) नुकतेच वर वर्णिल्याप्रमाणे हट्टी पाखंड्यांची मोठ्या प्रमाणात अस्पृश्यांत गणना करून हल्लीचा प्रचंड तिसरा मजला तयार झाला.

ह्या शेवटच्या टप्प्यासंबंधी दक्षिण हिंदुस्थानात जरी भरपूर पुरावा अद्यापि गोळा करण्यात आला नाही; तरी तो उत्तर आणि पूर्व हिंदुस्थानातील संशोधकांना सुदैवाने निश्चित उपलब्ध झाला आहे. तो कसा ते पुढील परिच्छेदात पाहू.

वरवर पाहता अखिल भारतखंडात हिंदूंची वर्णव्यवस्था रूढ झालेली जरी दिसत असली तरी तिचा तपशील आणि जोर निरनिराळ्या प्रांतांत अगदी निराळा आहे. ह्या भिन्नतेचे कारण ब्राह्मणी आणि बौद्ध संस्कृतीची भिन्नभिन्न काळी भिन्नभिन्न कारणांनी झालेली झटापट हे होय. पंजाब आणि वायव्येकडील प्रांतांत जी व्यवस्था आहे; ती बिहार, बंगाल, ओरिसाकडे आढळत नाही आणि खाली द्राविड देशात अगदीच निराळी आहे. बिहार, बंगाल देशांत बौद्ध धर्माचा उदय आणि अंमल जारी असल्याने आणि हिंदुस्थानात याच भागात बौद्ध धर्म उदय पावून तो येथेच सर्वात अधिक काळ टिकल्याने येथील जातिभेदाची रचना इतर प्रांतांहून अगदी निराळी दिसते. येथे ब्राह्मण आणि क्षत्रिय या दोन उच्च वर्णांची जी तुरळक वस्ती आहे ती बाहेरूनच आलेली आहे. वैद्य, कायस्थ हा जो मोठा मध्यमवर्ग आहे, तो क्षत्रिय आणि वैश्य यांचे मिश्रण आहे; आणि बाकी उरलेला जो मोठा बहुजनसमाज तो निर्भेळ आर्येतर आणि एके काळी पूर्ण बुद्धानुयायी होता. बाराव्या शतकात मुसलमानांची अकस्मात धाड येऊन जी राज्यक्रांती झाली तिचा धक्का जीर्ण झालेल्या बौद्ध धर्माला लागून, तो नष्ट झाला. मुसलमानी हल्ल्याची ही लाट ओसरून गेल्यावर बौद्धांच्या ठिकाणी ब्राह्मणांनी तत्कालीन क्षत्रिय राजांच्या साह्याने समाजाची हल्ली रूढ असलेली पुनर्घटना केली. ह्या घडामोडीत बल्लाळसेन हा राजा प्रमुख होता. त्याने नवीनच स्मृती बनवून केवळ ब्राह्मणांच्या दृष्टीने आचरणीय, अनाचरणी, अस्पृश्य आणि ग्रामबाह्य वगैरे जनसमूहांचे नवीन वर्ग बनविले. अर्थात ह्या उलाढालीत एका मोठ्या नवीनच अस्पृश्यवर्गाची समाजात भर पडली. ही गोष्ट आधुनिक संशोधनामुळे कशी सिद्ध होत आहे, ते पाहू.

संशोधनाच्या कामी बंगाली पंडितांनी अलीकडे बरीच आघाडी मारली आहे. हिंदुस्थानातून बौद्ध धर्म अजीबात नष्ट झाला आहे, अशी अजून पुष्कळांची समजूत आहे. पण खरा प्रकार तसा नसून बंगाल्यातील काही भागांतून आणि विशेषतः ओरिसातील काही कानाकोपऱ्यात हा धर्म काही अप्रसिद्ध आणि मागासलेल्या जातींत अद्यापि प्रचलित आहे; व त्यांची गणना चुकून हिंदू धर्मातच होते, असा शोध प्रसिद्ध संशोधक महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री ह्यांनी केला आहे. ओरिसात मयूरभंज म्हणून एक लहानसे संस्थान आहे. तेथील महाराजांच्या साह्याने बाबू नगेंद्रनाथ बसू, बंगाली विश्वकोशाचे संपादक, ह्यांनी १९०८ साली त्या संस्थानच्या जंगलात प्रवास केला, तेव्हा त्यांना जे शोध लागले ते त्यांनी इ.स. १९११ साली *Modern Buddhism and its Followers in Orissa* ('आधुनिक बौद्ध धर्म आणि त्याचे ओरिसातील अनुयायी') ह्या नावाच्या पुस्तकाच्या रूपाने प्रसिद्ध केले आहेत. त्या पुस्तकाला सदर

हरप्रसाद शास्त्री यांनी आपली विस्तृत आणि अधिकारयुक्त प्रस्तावना जोडिली आहे. पान २४वर शास्त्रीमहाशय लिहितात : “इ.स.च्या १२वे शतकाचे शेवटी मुसलमानांची टोळधाड हिंदुस्थानावर पडली. त्यांनी प्रमुख बौद्ध मठांचा आणि विश्वविद्यालयांचा नाश करून त्या ठिकाणी आपल्या लष्कराचे ठाणे केले. हजारो साधूंचा शिरच्छेद करून त्यांची संपत्ती लुटली, पुस्तकालये जाळली,... ब्राह्मणांनी ह्या संधीचा फायदा घेऊन बौद्ध धर्म हिंदुस्थानातून समूळ नाहीसा झाला असे भासविण्यास सुरुवात केली. सुशिक्षित आणि बुद्धिवान बौद्ध मारले गेले, अथवा दूरदेशी पळून गेले. मागे त्यांचा प्रांत ब्राह्मणांच्या कारवाईला मोकळा झाला. पुष्कळ बौद्धांना जबरीने किंवा फुसलावून मुसलमानी धर्मात कोंबण्यात आले. अशिक्षित, बौद्ध बहुजनसमाज कोकरांच्या कळपाप्रमाणे निराश्रित झाला. त्याला मुसलमानी किंवा हिंदू धर्माचा नाइलाजाने आश्रय घ्यावा लागला. अशा निराश्रितांपैकी जे पूर्णपणे आपल्या कह्यात येण्यास कबूल होते, त्यांनाच दुराग्रही ब्राह्मणांनी हिंदू धर्मात घेतले. अशांना ‘नवशाखा शूद्र’ अशी बंगाली समाजात संज्ञा आहे. ह्याशिवाय इतर बौद्धांचा जो मोठा भाग स्वतंत्रपणे राहू लागला, तो बहिष्कृत होऊन अनाचरणीय ऊर्फ अस्पृश्य ठरला.”

ह्या अनाचरणीय जाती हल्ली जरी अस्पृश्य हिंदू समजण्यास येत आहेत, तरी त्या पूर्वी चांगल्या सन्माननीय बौद्ध होत्या. त्यांपैकी हल्ली सर्वच अस्पृश्य नाहीत. नुसत्या अनाचरणीय म्हणजे ज्यांचे पाणी ब्राह्मणांस चालत नाही अशा होत. वणिक् सोनाराची जात अतिशय श्रीमंत व वजनदार असूनही ती अशीच अनाचरणीय आहे. त्यांची गणना नवशाखा शूद्रांपेक्षाही अधिक खालची गणली जात आहे. ते पूर्वी चांगले बौद्ध होते. पण त्यांच्यावर ह्या धांदलीच्या काळात बल्लाळसेन ह्या हिंदू राजाचा काही झनानी कारस्थानामुळे राग होऊन ते असे खाली दडपले गेले. मग इतर सामान्य स्वातंत्र्येच्छू जाती अगदी हीन व अस्पृश्य बनल्या ह्यात काय नवल! मुसलमानांची पहिली धडाडी संपून त्यांचा जम बसल्यावर आणि बौद्ध धर्म दडपून गेल्यावर बंगाल्यात हिंदू धर्माची नवी घडी पुनः बसू लागली. ह्यासंबंधी ह्या शास्त्रीपंडिताचे असे मत आहे की, लोकांना आपल्या पूर्वापार खऱ्या संबंधांचा विसर पडला; आणि ब्राह्मण सांगतील त्याप्रमाणे हल्लीचे जातिभेद संकरजन्य अगर बहिष्कारजन्य आहेत असा समज दृढ झाला. ह्या नवीन रचनेच्या शिरोभागी ब्राह्मण विराजमान झाले. इतकेच नव्हे, तर उलटपक्षी कित्येक कुशल कारागीर जाती आणि संपन्न व्यापारीवर्गदेखील जे पूर्वी सन्मान्य बौद्ध होते, ते या मनूत हीनत्वाप्रत पोहचले. ज्यांच्या पूर्वजांनी काही शतकांपूर्वी बौद्ध धर्माची तत्त्वे तिबेट आणि चीन देशात पसरविली, ज्यांनी जलप्रवास करून हिंदुस्थानचा उद्योग आणि व्यापार वाढविला अशी ‘मनसार भाषान्’ इत्यादी आद्य बंगाली ग्रंथांतून भडक वर्णने आहेत, तेच आज केवळ ब्राह्मणांच्या कटाक्षामुळे अनाचरणीय व तिरस्करणीय बनले आहेत! (*Modern Budhhism* प्रस्तावना पान २३ पहा.)

पण अशा विपन्नावस्थेमध्येही बौद्ध धर्म अगदीच नष्ट झाला नसून तो गुप्तरूपाने हीनदीन समाजाच्या वहिवाटीत अद्यापि असला पाहिजे, अशी बळकट शंका आल्यावरून तो शोधून काढण्याचे काम गेल्या शतकाचे शेवटी व चालू शतकाचे आरंभी धाडसी आणि सहानुभूतिसंपन्न शोधकांनी चालविले होते. अशांपैकी एक संशोधक बाबू नगेंद्रनाथ बसू हे ओरिसा प्रांतातील मयूरभंज संस्थानचे मालक महाराज श्री रामचंद्र भंजदेव ह्यांच्याबरोबर त्या संस्थानातील जंगलात फिरत होते. ते खिचिंग नावाच्या खेड्याजवळ पोहचले असता त्यांना ‘पान’ नावाच्या अस्पृश्य जातीच्या काही तरुण पोरांनी मनोहर गाणी गाऊन दाखविली. ‘धर्मगीता’ नावाच्या जुन्या ग्रंथाशी त्यांचा संदर्भ जुळल्याने नगेंद्रबाबूंना साश्चर्य आनंद झाला. त्यानंतर त्यांना काही वृद्ध माणसे भेटली. त्यांनी जुन्या बुद्धानुयायी पाल राजांची गाणी गाऊन दाखविली. अशा रीतीने ह्या ओसाड जंगलात विस्मृतिगर्तेत दडपून गेलेल्या बौद्ध धर्माचा आकस्मिक सुगावा लागल्यामुळे या बाबूंनी

आपला शोध पुढे नेटाने चालविला. बडसाई आणि खिचिंग गावांजवळ त्यांना ओरिया भाषेतील काही हस्तलिखित पोथ्या, एक जुना बौद्ध स्तूप, धर्मराज आणि शीतला ह्या महायान बौद्ध पंथाच्या मूर्ती व इतर खाणाखुणांचा शोध लागला. पण सर्वात आश्चर्याची गोष्टी ही की ह्या सर्व गत वस्तू आजवर भक्तीने सांभाळून ठेवल्याचे सर्व श्रेय, नगेंद्रबाबू बाथुरी अथवा बाउरी या हीन व अस्पृश्य मानिलेल्या जातीलाच देत आहेत!

सोळाव्या शतकातील ओरिसाचा राजा प्रतापरुद्र ह्याच्या कारकिर्दीत बलरामदास नावाचा कवी होऊन गेला. हा प्रतापरुद्राच्या छळाला भिऊन आपला बौद्ध धर्म छपवून ठेवून हिंदुधर्मात मिळूनमिसळून राहत होता. त्याने आपल्या 'गणेश विभूति' नावाच्या ओरिया भाषेतील काव्यावर आपणच 'सिद्धांताडंबर' नावाची टीका केली आहे. त्यात त्याने बाथुरी जातीची पूर्वपीठिका अशी सांगितली आहे. खालील उताऱ्यावरून आपल्यास जाता जाता ओरिया भाषेशी मराठीचे किती साम्य आहे हेही दिसेल.

निराकार दक्षिणरु विप्र होए जात ॥
उत्तर अङ्गरु जान गोपाल सम्भूत ॥ १७ ॥
वदन अंतरे विश्वामित्र मुनि कहि ॥
ताहांकु अङ्गरे वाउरि जात होई ॥ १८ ॥
तार तहु तेर सुत हइल जनम ॥
ताहार पत्नीर नाम पद्मालया जान ॥ २५ ॥
कनिष्ट पत्नीरे चित्र उर्वशी तार नाम ॥
गंधकेशी वलीण तार दुतिय भार्य्या जान ॥ २६ ॥
वायुरेखा वलिण से चतुर्थक काहि ॥
वार सुत जन्म हेले चारि पत्नी तेहि ॥ २७ ॥

भावार्थ : निराकाराच्या (शून्य ब्रह्माच्या) उजव्या कुशीतून विप्र जन्मले, डावीतून गोपाल, तोंडातून विश्वामित्र, त्याच्यापासून बाउरी जात उद्भवली. पद्मालया, ऊर्वशी, गंधकेशी आणि वायुलेखा अशा चार पत्नींपासून विश्वामित्राला १२ पुत्र झाले.

भाष्य : एवे वाउरि वार पुत्र नामक हिवा । पद्मालयापुत्र दुलि वाउरि अटन्ति ब्राह्मणसङ्गे वेद पढु यान्ति । ब्राह्मण ज्येष्ठ वाउरि कनिष्ठ । ए पढुथिले राजा प्रतापरुद्रङ्ग ठारु गोप्य करि रखि अच्छन्ति ।...

पद्मालयापुत्र वायोकांडी परमानन्द भोइ राखी शासमल ।

Modern Budhhism पान १५-१६

ऋग्वेदाच्या ऐतरेय ब्राह्मणात विश्वामित्राचे पुत्र शंबर असे म्हटले आहे. त्याच्याशी वरील माहितीचा संदर्भ नगेंद्रबाबूंनी जुळविला आहे. पण ह्याशिवाय या बलरामदासाच्या मताला दुसऱ्या कुठल्याही हिंदू अथवा बौद्ध पुराणांचा आधार नाही असे नगेंद्रबाबू कबूल करतात.

पुढे आणखी 'गणेशविभूती'त म्हटले आहे की,

पद्मालया तिन पुत्र जेष्ठ से प्रमाण ।
विष्णुङ्ग सङ्गते से ऱ्हुयुत्नि सम्भाषणं ॥
सङ्खासुर मारि प्रभु सङ्ख ताङ्कु दिले ।
पंचजन सङ्ख तुम्म सम्माल वोइले ॥
आउ नव भाइ अश क्कुइ न जुगाइ ।
विचारि जानिलेटी संशय केला सेहि ॥ १२ ॥ (पान १७)

अर्थ : पद्मालयाच्या पाच पुत्रांना विष्णूने आपला शंख दिला, पण इतर तीन बायकांच्या मुलांना मात्र विष्णूने आपणांस स्पर्शही करू दिला नाही.

ह्या वाक्यातील सङ्ख ह्या शब्दाचा अर्थ नगेंद्रबाबू बौद्ध संघ असा करतात व शून्य पुराणात सङ्ख हे पद संघ ह्या अर्थाने योजिलेले आढळते, असा दाखला देतात. अशिक्षितांमध्ये संघाचा अपभ्रंश संख होणे साहजिक आहे. वरील वाक्याचा लाक्षणिक अर्थ असा होईल की, बाउरी जातीच्या प्रमुख ग्रामणीने आपल्या शत्रूंचा संहार करून संघाचे आधिपत्य मिळविले. म्हणजे बाउरी जातीचाच बौद्ध धर्मात शिरकाव होऊन ते मान्यतेला पावले. बाकीच्या शबर जाती बौद्ध धर्माचा स्वीकार न करता तशाच जंगली स्थितीत राहिल्या. (*Modern Buddhism*. पान २०)

'गणेशविभूती'त गणेशाला पुढे बाउरी जातीसंबंधी हेही गुह्य सांगण्यात आले आहे :

कलियुगे न छुइव । वाउरी छुइले सकल पातक क्षय हव ।
वोलि विष्णुमाया करि गोप्य कोरि रखि अच्छन्ति ।
शुन हे गणेश वड गहनए गुप्त करि थुइवु ।
एथि सकाशरु वाउरिगार काटिले ब्राह्मण निभाइ पारन्ति नहि ।
मूर्ध्ना पातक क्षय हव वोलि शाप्यकु मानियान्ति ॥ (अध्याय १२)

अर्थ : कलियुगात बाउरींना शिवू नये; शिवल्यास सकळ पापांचा क्षय होतो, म्हणून जो तो त्यांना शिवेल यासाठी त्यांना अस्पृश्य ठेवण्यात विष्णूची माया आहे.

वर सिद्धांताडंबरामध्ये सांगितल्याप्रमाणे हल्लीच्या बाथुरी ऊर्फ बाउरी ह्या अस्पृश्य जातीचा ब्राह्मणांशी काही संबंध आहे काय ह्या प्रश्नाला नगेंद्रबाबू खालील उत्तर देत आहेत : "मयूरभंज संस्थानात शोधाअंती आम्हाली जी अनेक प्रकारची सामग्री मिळाली आहे तीवरून हल्लीची बाथुरी ही जात खरोखरी आर्यवंशीय असावी असे आम्हास वाटते. ह्या प्रांतात ही सामग्री भरपूर आहे. मयूरभंज संस्थानातील सिंहलीपाल दुर्गावरील सुंदर इमारतीचे अवशेष, प्राचीन 'आठरा देऊळ' नावाचे दगडी मंदिर, जोशीपूर किंवा दासपूर नावाचा चिरेबंदी किल्ला वगैरे पुराव्यांवरून बाथुरी हे आर्य आहेत, इतकेच नव्हे तर ह्या प्रांती हे लोक पूर्वी पराक्रमी राज्यकर्ते, मंत्री व सेनानी होते, अशी जी थोड्याच दिवसांमागे समजूत होती ती साधार आहे, असे दिसते. अद्यापि हे लोक ब्राह्मणांप्रमाणे जानवी घालतात, दहा दिवसांचे सुतक पाळतात, श्राद्ध करितात, आणि ह्यांच्या श्राद्धांचे जेवण ब्राह्मण आणि वैश्यही जेवतात. ह्या जातीच्या प्रमुखाला आजही 'महापात्र' हा किताब आहे. खरा बाउरी ब्राह्मणाच्याही हातचे खात नाही; त्याच्या जातीमध्ये त्याला फारच मान आहे. ह्याच्या पूर्वजांनीच हल्लीच्या भंजराजाला राज्यस्थापनेमध्ये मदत केली. पूर्वी ह्या राजाचे २२

सामंत होते. त्यांत सिंहलीपाल, आदिपूर, दासपूर आणि करुंजा येथील अनुक्रमे चार जमीनदार बाउरी जातीचे होते. ह्यांना भंजांकडून रुप्याच्या छत्रचामराचा मान होता. पण आता ह्या सर्व गत गोष्टी झाल्या. हे सर्व कर्जबाजारी होऊन खायची भ्रांत, अशी कठीण स्थिती झाली आहे. भोवतालच्या कोळी, सांताळ लोकांत मिसळून त्यांच्याच चालीरीती आचरू लागले आहेत." (*Modern Buddhism* पान ३२)

जी अवस्था बाउरींची पश्चिम बंगाल व ओरिसामध्ये तीच पोडांची (पौंड्र?) मध्य बंगाल्यात आणि नामशूद्रांची (चांडाल) पूर्व बंगाल्यात आहे. इ.स. १९०१च्या खानेसुमारीत ह्या दोन जातींसंबंधाने पुढील उल्लेख आहे : "नामशूद्र १८,६१,००० आणि पोड ५,००,००० आहेत. पण ह्यांच्यापैकी फार मोठी संख्या मुसलमान झाल्याने ह्यांचा खरा विस्तार दृष्टीआड झाला आहे. पूर्व बंगाल्यांत १,०५,००,००० मुसलमान आहेत. पैकी निदान ९,००,००० ह्याच जातीतून गेले असावेत. दंतकथेवरून ह्यांचा संबंध प्राचीन पौंड्रवर्धन राजाशी पोहोचतो. ह्याची राजधानी खारातोय नदीवर होती. ह्यांनी आपल्या पूर्वीच्या बौद्ध धर्माची अद्यापि आठवण राखिली आहे. धर्मराज व धर्मठाकूर ह्या रूपाने ते अद्यापि बुद्धाचीच पूजा करितात. ह्यांचा वंश बहुशः मोंगली (मांगोलियन) आहे. हे प्रथम ब्रह्मपुत्रा नदीच्या दरीतून ईशान्येकडून उत्तर बंगाल्यात शिरले असावेत. तेथेच त्यांचे राज्य असावे. तेथून मग कोच, राजवंशी इत्यादी लोकांनी त्यांना हुसकून लावल्यामुळे ते खाली समुद्रकिनाऱ्यापर्यंत आले असावेत. गेल्या १० वर्षांत नामशूद्र शेकडा १० व पोड शेकडा ११ ह्या प्रमाणात वाढले आहेत."

सन १९२३ आणि सन १९२८ ह्या दोन साली मी ब्राह्मसमाजाच्या प्रचारकार्यासाठी पूर्व बंगाल्यातील जेसोर जिल्ह्यात फिरतीवर होतो. दोन्ही वेळा सुमारे महिनाभर ह्या नामशूद्रांच्या खेड्यांत त्यांच्याशी अगदी मिळूनमिसळून राहिलो. ह्या लोकांत आमच्या 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन'च्या शाळा व हायस्कुले—त्यांनी स्वतः चालविलेल्या—बऱ्या चालल्या आहेत. ह्यांच्या धार्मिक उपासना व सामाजिक चालीरीती, ह्यांची नावे व गृह्यसंस्कार वगैरेंचे बारीक निरीक्षण केल्यावरून, ही मोठी जात पूर्वी बौद्ध धर्मानुयायी असून ह्यांनी राजवैभव एके काळी चांगले भोगले असावे अशी माझी खात्री झाली. हे हल्ली शेतीचा धंदा यशस्वी रीतीने करितात. विशेषतः ताडीच्या झाडांपासून गूळ करण्याचे कारखाने घरोघरी दिसले.

असो. येथवर या उत्तरयुगातील टप्प्यांची लक्षणे सांगितली. ह्या युगात अस्पृश्य समाजात जी भली मोठी भर पडली ती प्राचीन युगातल्या वर्णव्यवस्थेमुळे किंवा मध्ययुगातल्या ग्रामसंस्थेमुळे नसून भलत्याच अवांतर कारणांनी म्हणजे हिंदूंच्या दुष्ट राजनीतीमुळे व आत्मघातकी कोतेपणामुळे किंवा वृत्तिमात्सर्यामुळे पडली आहे. दक्षिण हिंदुस्थानात बौद्ध धर्माचा नायनाट इ.स. ८००-९०० या शतकात झाला तसा तो उत्तर हिंदुस्थानात १२००-१५००च्या दरम्यान झाला. दक्षिणेत हा अत्याचार शैव आणि वैष्णव पंथांनी केला पण उत्तरेस त्या विध्वंसाचे अपश्रेय जे एकट्या मुसलमानांच्याच कपाळावर काही बंगाली पंडित व संशोधक चिकटवू पाहतात, त्याची मात्र खात्री पटत नाही. मुसलमानांचे आगमन केवळ निमित्तमात्र होते. दक्षिणेकडे हे निमित्तही कोठे दिसत नाही. त्या अर्थी उत्तरेकडेही ह्या निमित्तावर इतिहाससंशोधकांनी फारसा भर ठेवून चालायचे नाही. मुसलमानांनी फार तर पुष्कळशा बौद्धांची कत्तल केली असेल व पुष्कळांना जबरीने बाटविले असेल. पण बाकी उरलेल्यांना अस्पृश्य करा आणि गावाबाहेर ठेवा, असा काही हिंदू वरिष्ठ वर्गांना त्यांचा आग्रह असणे शक्य नाही. ह्या बाबतीत महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री यांचे स्पष्टोद्‌गार फारच मार्मिक आणि निर्भीड आहेत. ते म्हणतात की, मुसलमान आले तेव्हा पूर्व आणि उत्तर हिंदुस्थानातील बौद्ध धर्मीय जातीच समाजाचा वरिष्ठ आणि वजनदार असा वरचा भाग होत्या. म्हणून त्याच मुसलमानांच्या डोळ्यावर आल्या. त्यांची अशी वाताहत झाल्याबरोबर दुराग्रही ब्राह्मणांनी, तत्कालीन शिल्लक उरलेल्या

हिंदू राजवटीतून आपले वर्चस्व वाढविण्याकरिता मुसलमानांच्या छळांतून जिवत उरलेल्या बौद्ध बहुजनसमाजाला बहिष्कृत करून कायमचे दडपून टाकले. सन १९२१ ऑक्टोबरच्या *Dacca Review* ('डाक्का रिव्ह्यू') नावाच्या मासिकाच्या अंकात हरप्रसाद शास्त्री पुनः लिहितात की, "ज्यांना हल्ली डिप्रेस्ड क्लासेस असे लेखण्यात येते, त्या जाती एकेकाळी बंगाल्यात राज्य करीत असलेल्या—नव्हे साम्राज्य भोगीत असलेल्या—बौद्ध जातींचेच अवशेष आहे... नेपाळातल्या दाखल्यावरून असे दिसते की, बंगाल्यातील आजचे तिरस्कृत वर्ग काही शतकांपूर्वी बौद्ध धर्मी असून तेव्हा ते हिंदुधर्मीयांशी जोराची स्पर्धा करीत असावेत. मुसलमानी स्वारीचा धक्का ह्यांनाच अधिक जाणवला, ह्याचे कारण बौद्ध हे राज्यकर्ते होते आणि ब्राह्मण वाचले ह्याचे कारण त्यांना त्या वेळी कसल्याही प्रकारचे महत्त्व नव्हते." शास्त्री महाशय स्वतः ब्राह्मण असूनही ते जोरजोराने आज गेली ३० वर्षे हा आपला सिद्धांत प्रतिपादन करीत आहेत. नेपाळातील त्यांचा दाखला विशेष रीतीने लागू पडतो, तो असा की, "तेथील बौद्धधर्मीयांचे राज्य गुरखे नावाच्या हिंदू क्षत्रियांनी बळकाविल्यावर तेथील ब्राह्मण आणि क्षत्रिय वृत्तीचे लोक तेवढे सारे हिंदू बनून बाकी उरलेल्या व्यापारी, कारागीर आणि श्रमोपजीवी जाती एकजात जशाच्या तशाच बौद्धधर्मीय उरल्या आहेत. त्याचप्रमाणे बंगाल्यात नेपाळच्याहीवर मजल गेली आहे. म्हणजे वरिष्ठ वर्ग मुसलमान अथवा हिंदू बनून उरलेल्या वैश्य, शूद्र जाती अनाचरणीय, बहिष्कृत आणि तिरस्करणीय झाल्या आहेत. ते खरोखरीच हीन नसून केवळ ब्राह्मणांच्या दृष्टीने अंत्यज आहेत." शास्त्री महाशयांचा हा सिद्धांत खरा असून ध्यानात घेण्याजोगा आहे. बंगाल्यात जो अत्याचार ब्राह्मणांना मुसलमानांच्या वावटळीत करता आला, तो अत्याचार द्राविड देशात जैन राजांना बाटवून तेथील शैवाचार्यांनी केला, ह्या कर्नल ऑल्कॉट यांच्या म्हणण्याला विजयनगर कॉलेजमधील दोन ब्राह्मण अध्यापकांकडून अर्ध्याअधिक पुराव्याचे पाठबळ मिळत आहे. पूर्वीच्या दोन युगांतील प्रकार घडला असेल तसा असो. पण बुद्धोत्तरकालीन ह्या तिसऱ्या युगात मात्र केवळ दडपशाहीनेच अस्पृश्यतेच्या पेवात आजकालची भली भयंकर भर पडली, हे उघड दिसते.

आधुनिक युग डोळ्यांसमोरच आहे. आता ह्या डोळस युगात मागील पापांचे नुसते संशोधनच नव्हे तर निश्चित गणनाही दर दहा वर्षांला सार्वजनिक खर्चाने चालू आहे. ह्या शिरगणतीच्या रिपोर्टावरून ह्या भरतखंडाचा निव्वळ सहावा हिस्सा अस्पृश्य ठरला हे जगजाहीर झाले आहे. हा सहावा हिस्सा एकदम आणि पूर्वीपासून स्वयंसिद्ध नसून तो कोणत्या टप्प्यांनी बनत आला आहे, हे उपलब्ध प्रमाणांनी संक्षेपतः व ढोबळ मानाने निर्दिष्ट करण्याचा वर प्रयत्न करण्यात आला आहे.

पुढील ६व्या प्रकरणात ब्रह्मदेशातील अस्पृश्यांची काय स्थिती आहे, हे पाहू.

अनुक्रमणिका

प्रकरण सहावे

ब्रह्मदेशातील बहिष्कृत वर्ग

ब्रह्मदेशाची यात्रा करण्याचे मनात आणून मी जेव्हा इ. स. १९२७ च्या फेब्रुवारीत कलकत्त्याहून निघालो, तेव्हा माझे मनातील मुख्य उद्देश केवळ बौद्ध धर्माचे साधन प्रत्यक्ष पाहण्याचाच होता. हा निर्वेधपणाने साधावा म्हणून माझे इतर व्यवसाय आणि अभ्यास काही काळ तरी बाजूस ठेवावेत, असे मला वाटत होते. पण मी जेव्हा या विचित्र देशात संचार करू लागलो, तेव्हा प्राचीन वास्तुशास्त्र, तुलनात्मक भाषाशास्त्र, मानवंशशास्त्र इत्यादी ज्या माझ्या आवडीच्या गोष्टी त्यांनी मजवर एकदम हल्ला चालविला. ब्राह्म धर्माचा प्रचारक ह्या नात्याने तुलनात्मक धर्मशास्त्राचे अवलोकन मला आजन्म करणे भाग आहे. आणि वरील शास्त्रे तौलनिक धर्मशास्त्राच्या अगदी हद्दीवरती व त्याशी सजातीय असल्याने त्यांच्या अध्ययनापासून, विशेषतः इतक्या भिन्न परिस्थितीत आल्यावर, स्वतः अलिप्त राहणे मला फार कठीण पडले.

ब्रह्मदेशात हिंदुस्थानतला जातिभेद मुळीच नाही, ही गोष्ट अगदी खरी आहे. तेवढ्यावरून येथे कोणत्याही प्रकारचा बहिष्कृतवर्ग मुळीच नाही, किंवा पूर्वी नव्हता, असा माझा समज होता. इतकेच नव्हे, तर ह्या देशात पुष्कळ वर्षे राहून वरवर पाहणाराचाही असाच समज असलेला मला दिसून आला. पण खरा प्रकार असा नसून, अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत ह्या देशात, बहिष्कृत स्थितीत निदान एक हजार वर्षे तरी खितपत पडलेले चार-पाच तरी मानववर्ग मला आढळले. श्वे यो ह्या टोपणनावाच्या एका इंग्रजाने लिहिलेल्या *Burman— His Life and Nation* ह्या इंग्रजी ग्रंथात मी जेव्हा ह्या बहिष्कृत दासवर्गाचे वर्णन वाचले तेव्हा मला त्याचे फारच आश्चर्य वाटले. जातिभेद नसताही बहिष्कृतवर्ग असू शकतो, हे अमेरिकेतील अत्यंत सुधारलेल्या संयुक्त संस्थानातील सामान्य लोकांचे तेथील निग्रोशी जे वर्तन घडते व दक्षिण आफ्रिकेतील गौरकायांचे इतर वर्णीयांशी जे वर्तन घडते, ते ज्यांनी पाहिले आहे, त्यांना सहज पटण्यासारखे आहे.

गेल्या वर्षी भारत इतिहास संशोधक मंडळापुढे अस्पृश्यतेचे मूळ आणि तिचा हिंदुस्थानातील विकास ह्या विषयावर मी माझा निबंध वाचला. तेव्हापासून ह्या विषयाचा मी अधिकच शोध करीत आहे. ब्रह्मदेशातील बहिष्कृतवर्गाची मला जी माहिती शोधाअंती मिळाली व जी हल्लीची वस्तुस्थिती जागोजागी जाऊन मी प्रत्यक्ष निरखिली, तिच्यामुळे माझ्या स्वीकृत विषयावर अधिक प्रकाश पडणार आहे, म्हणून मी पुढील माहिती संक्षेपाने देत आहे.

ब्रह्मदेशातील बहिष्कृतवर्गाचा उगम ब्रह्मदेशातील गुलामगिरीच्या संस्थेत आहे. ब्रिटिश राज्याची संस्थापना ब्रह्मदेशांत इ.स.१८८५ साली पूर्णपणे झाली. ह्यापूर्वीच्या स्वराज्यात ह्या देशात गुलामगिरीची संस्था होती. ती येथे किती पुरातन होती हे ठरविण्याची निश्चित साधने तूर्त उपलब्ध नाहीत. अनेकविध सामग्री जमवून मि. जी. ई. हार्वे, आय.सी.एस. ह्यांनी नुकताच ब्रह्मदेशाचा एक नमुनेदार आमूलाग्र इतिहास दिलेला आहे. त्यात त्यांनी इसवी सनाच्या चालू सहस्त्रकाच्या आरंभी सुरू झालेल्या पगान येथील राजघराण्यापासून विश्वसनीय इतिहास दिला आहे. हे घराणे अनिरुद्ध या नावाच्या पराक्रमी थोर पुरुषाने स्थापिले. ह्या घराण्याने या देशात जे मोठे मन्वंतर घडवून आणण्यासाठी अनेक राष्ट्रीय हिताची कामे केली; त्यात देशातील बौद्ध धर्माची सुधारणा करून मोठमोठी बौद्ध देवस्थाने बांधली, हे एक काम होय. ही

देवळे बांधण्यासाठी खेड्यांतून शेतकीवरील पुष्कळशा लोकांना जबरीने धरून आणून गुलाम करून त्यांच्याकडून काम घेतले. ह्याशिवाय कायमच्या गुलामगिरीचे दुसरे एक कारण ब्रह्मदेशात असे आहे— देवस्थानांत झाडलोट व इतर राखणदरीची कामे करणे, हे गुलामांचेच काम आहे. कित्येक भाविक लोक ही गुलामगिरी आपण होऊन पत्करीत असत. पण साधारपणे राजाज्ञेने हा जबरीचा गुरवपणा खेड्यातून धरून आणिलेल्या लोकांवर किंवा लढाईत जिंकून आणिलेल्या लोकांवर लादण्यात येत असे. मि. हार्वे ह्यांनी पान ३३१ वर एक इ.स. १९७९ चा शिलालेखाचा उतारा दिला आहे. त्यात 'अभिनंदथू नावाच्या एका श्रीमंत दरबारी गृहस्थाने एक मोठे देऊळ बांधून त्याच्या साफसफाईसाठी स्वतःला, आपल्या बायकोला व मुलांना गुलाम म्हणून वाहिले...' असा उल्लेख आहे.

अशा देवळी गुलामांवर व त्यातल्या त्यात लढाईत जिंकून आणलेल्या गुलामांवर वंशपरंपरेचा बहिष्कार पडत असे. त्यांच्याशी इतर साधारण स्वतंत्र समाज मिळूनमिसळून राहत नसे. म्हणजे ब्रह्मदेशांत जातिभेद मुळीच नसला तरी स्वतंत्र आणि गुलाम असे दोन मुख्य सामाजिक भेद असत व घरकामाकरिता ठेविलेल्या गुलामांना जरी समाजात वावरावयास मुभा असली, तरी देवळी गुलामांना फारच हीन व तिरस्करणीय समजण्यात येत असे. याप्रमाणे गुलामगिरीतून ब्रह्मदेशातील बहिष्कृतवर्गाचा उगम झाला असावा. एकंदरीत ब्रह्मदेशातील हल्लीची धार्मिक संस्कृती व काही अंशी घरगुती व सामाजिक संस्कृतीही हिंदी संस्कृतीतून आली आहे, असे दिसते. निदान काही वर्गांची ग्रामबहिष्कृतता तरी हिंदुस्थानातूनच गेली असावी, असे म्हणण्यात हिंदी बौद्ध संस्कृतीचाच पुरावा नसून इतरही असा पुरावा आहे की, हल्लीही जे हीन स्थितीतले बहिष्कृतवर्ग तेथे आढळतात, त्यांची संडाला, डूनसंडाला, तुबायाझा अशी जी नावे आहेत, ती हिंदी भाषेतून तिकडे गेली आहेत. ती नावे चंडाल, डोमचंडाल, अशुभराजा ह्या हिंदी नावाचेच अपभ्रंश होत, ह्यात संशय नाही. संस्कृत अथवा पाली भाषांतील शब्दांचे उच्चार ब्रह्मी लोकांना नीट न करता आल्यामुळे या भाषांतीलच च श र ह्या अक्षरांच्या उच्चारांचा ब्रह्मी भाषेत अनुक्रमे स त य असा विपर्यास व्हावा, असा ब्रह्मी अपभ्रंशाचा नियम आहे; त्याबरहुकूम ब्रह्मी बहिष्कृतवर्गाची नावे हल्ली तेथे प्रचारात आहेत. अशुभराजा ह्यातील पहिल्या 'अ'चा लोप झाला व इतर नियमांप्रमाणे तुबायाझा असे शेवटले नाव सिद्ध झाले आहे.

ब्रह्मदेशात ब्रिटिश राज्य स्थापन होईपर्यंत खालील चार प्रकारचे बहिष्कृत हीन वर्ग आढळत असत.

१. युद्धात जिंकलेले कैदी आणि त्यांचे वंशज यांना देवळांतील सेवेला वाहिलेले गुलाम करण्यात आलेले असे. ह्यांना **फयाचून** हे नाव आहे. फया हा शब्द बुद्ध ह्या शब्दाचा चिनी भाषेतून आलेला अपभ्रंश आहे. बुद्ध-बुढ-भुर-फुर-फया अशी ही अपभ्रंश परंपरा आहे. फया हा शब्द ब्रह्मदेशात बुद्ध, त्याची मूर्ती, देऊळ आणि कोणी मोठा सन्माननीय माणूस ह्या सर्वांबद्दल उपयोजिला जातो. चून म्हणजे नोकर असा अर्थ आहे.

२. स्मशानातील मर्तिकादी अशुभ संस्कारांशी संबंध असलेली, थडगी खणण्याची व ती सांभाळण्याची वगैरे हीन कामे करणारे ग्रामब्राह्य वर्ग ह्यांना **तुबायाझा** (अशुभ राजा), **संडाला, डूनसंडाला** अशी नावे आहेत.

३. केवळ भिक्षेवर निर्वाह करणारे महारोगी व इतर असाध्य रोगांनी पछाडलेले, हातपाय किंवा दुसरा एखादा महत्त्वाचा अवयव तुटून अपंग बनलेले यांना **केबा** असे नाव आहे. केबा हे नाव आता तुबायाझांनाही लावण्यात येते. कारण तेही भीकच मागतात. के = मदत, बा = हो (संबोधन). 'मला मदत करा', असे म्हणत भीक मागणारे असा ह्या नावाचा मूळ अर्थ आहे.

४. माफीचे भयंकर गुन्हेगार : अशा गुन्हेगारांना पूर्वी स्वराज्यात राजाच्या कृपेने किंवा इतर कारणांनी माफी मिळून त्यांना पोलीसचे, जेलरचे, फाशी देण्याचे वगैरे तिरस्कृत काम आणि अधिकार मिळत असत. त्यांना **पॅगवे** म्हणजे पोलीस, **लेयाटों** = चोपदार, छडीदार अशी नावे असत. अशा अधिकाऱ्यांचा जनतेमध्ये मोठा दरारा असला तरी त्यांच्याविषयी सर्वत्र तिरस्कार असून ते समाजबाह्य मानले जात.

५. ह्याशिवाय **तु-डैं-डो** म्हणजे राजे लोकांचे हलालखोर म्हणून एक वर्ग पूर्वी असे. व ह्यांचा एक लहान गाव मंडालेपासून १०-१२ मैलांवर आहे असे माझे ऐकण्यात आले. पण मला प्रत्यक्ष जाऊन पाहण्यास वेळ मिळाला नाही. ह्यांचा समावेश वरील दुसऱ्या वर्गात मी केला असता, पण हल्ली हे फारसे ग्रामबाह्य नाहीत, असेही मी ऐकले.

वरील पाचही बहिष्कृतवर्गांतील लोकांची हल्लीची संख्या हिंदुस्थानातील बहिष्कृतांच्या मानाने फारच थोडी म्हणजे फार तर साऱ्या ब्रह्मदेशांत ५/६ हजार असेल. यांची स्थितीही हिंदुस्थानातल्याइतकी करुणास्पद नाही. हे आपले ठिकाण सोडून, धंदा सोडून व मूळ लपवून सर्वसाधारण समाजात छपून गेल्यास हल्लीच्या राज्यात कोणी पर्वा करीत नाहीत. हे जरी आपल्या मूळ गावीच बहिष्कृत स्थितीत राहिले तरी, व पूर्वीदेखील, हिंदुस्थानातल्या इतक्या कडक रीतीने यांना अस्पृश्य मानण्यात येत नसे. तरी पण त्यांना गावात येण्याला व इतर धंदे करण्याला व लोकांत मिसळण्याला परवानगी नसे. म्हणून अजूनी हे मागासलेल्या विपन्नावस्थेत खितपत पडलेले मी प्रत्यक्ष गावोगावी मुद्दाम जाऊन पाहिले. ब्रह्मदेशात कडक अस्पृश्यता नव्हती—निदान हल्ली नाही—हे खरे असले, तरी तेथील बहिष्कृतांचा व अंतःकृतांचा भेटीव्यवहार पूर्वी होत नसे व आताही होत नाही; मग रोटीव्यवहार व बेटीव्यवहाराची गोष्ट नको. हल्लीदेखील कोणी उघडपणे आपले मूळ वरील चार-पाच प्रकारांपैकी एकात आहे, असे सांगेल, तर त्याच्याशी ब्रह्मदेशातील पुराणमतवादी बहुसंख्या नुसता भेटीव्यवहार करण्यासही तयार नाही. म्हणजे गृह्य आणि सामाजिक प्रसंगी समानतेने बहिष्कृतास आमंत्रण करण्यास अंतःकृत वर्ग अद्यापि तयार नाही. ब्रह्मदेशातील पुराणमतवाद हिंदुस्थानातल्यापेक्षा कमी दृढमूल आहे व तो जो झपाट्याने मावळत आहे, तरी पण तो मुळीच नव्हता किंवा नाही असे नाही. म्हणून तेथील बहिष्कृतवर्ग हा एक संशोधनीय विषय आहे.

वरील पाचही प्रकारचा बहिष्कृतांचा इतिहास माझ्या अल्पशा संशोधनात जो आढळला, तो संक्षेपाने पुढे देत आहे. ब्रह्मदेशाचा इतिहास अद्याप तयार व्हावयाचा आहे. उपलब्ध साधनासामग्रीचा भारतीय सामाजिक इतिहासाशी निकट संबंध भासत आहे आणि तो रंजक व तसाच बोधकही आहे.

फयाचून : ह्या नावाचा अर्थ 'देवळी गुलाम' असा आहे. ब्रह्मदेशातील देवस्थाने अत्यंत पवित्र मानली जातात; इतकी की, युरोपियांनादेखील पादत्राण घालून देवळातच नव्हे तर भोवतालच्या विस्तीर्ण आवारातही पाय टाकण्याची छाती होत नाही. अशा बाबतीत युरोपियनांचेही खून पडले, म्हणून पादत्राण घालून मंदिरातच नव्हे तर प्राकारातही प्रवेश करण्यासंबंधी सरकारी ठराव आणि वटहुकूम मोठमोठ्या

पाट्यांवर आवारापासून काही अंतरावर जाहीर केलेले आढळतात. देवळे पवित्र तरी देवळी गुलाम अपवित्र, हे मोठे कोडेच मला पडले! शोध करिता देवळी गुलामच नव्हे तर देवळात वाहिलेल्या इतर पदार्थ, फळे, फुले, सुगंधी पदार्थ व नैवेद्य इत्यादी सर्वच वस्तू मनुष्यांना अग्राह्य आहेत. ह्या न्यायाने फयाचून म्हणून जो देवळी गुलामवर्ग आहे तो पूर्वी अग्राह्य असला पाहिजे. तो कालांतराने त्याज्य व नंतर अपवित्र मानला असणे अगदी संभवनीय आहे. ह्या गुलामवर्गात पूर्वी बहुतेक धरून आणलेले राजकैदी असत. ह्याचे एक उदाहरण अत्यंत हृदयद्रावक पण अगदी इतिहासप्रसिद्ध आहे, ते असे :

दक्षिण ब्रह्मदेशात मोलमेन शहराचे उत्तरेस २०-२२ मैलांवर किनाऱ्यालगत थटून म्हणून एक इतिहासप्रसिद्ध प्राचीन राजधानीचा गाव आहे. तेथे इ.स.च्या ११व्या शतकाच्या मध्यसमयी मनुहा नावाचा तेलंग राजा राज्य करीत होता. ह्या प्रांतात द्रविड देशातून कांची येथून गेलेला 'हीनयान' बौद्ध धर्म जोरात होता. उत्तरेकडे ऐरावती नदीचे काठी पगान येथे अनिरुद्ध नावाच्या ब्रह्मी जातीच्या राजाने जेव्हा पहिली ब्रह्मी बादशाही स्थापिली, तेव्हा दक्षिणेत थटून येथे मनुहा राज्य करीत होता. अनिरुद्धाला उत्तरेकडील भ्रष्ट बौद्ध धर्माची सुधारणा करावयाची होती. थटूनकडून नामांकित बौद्ध भिक्षू पगान येथे जाऊन अनिरुद्धाच्या राष्ट्रीय कार्यात मार्गदर्शक झाला. त्याने थटून येथे बौद्ध त्रिपिटक ग्रंथाच्या प्रती आहेत, त्या मिळविण्याचा अनिरुद्धास मंत्र दिला. सामोपचाराने मागूनही मनुहा त्रिपिटक ग्रंथ देत नाही; म्हणून त्यावर रागावून अनिरुद्धाने मनुहाच्या राज्यावर मोठी चाल करून त्रिपिटकच नव्हे, तर त्याचे अक्षरशः सर्वस्व हरण केले. म्हणजे त्याच्या राज्यातील सर्व मौल्यवान चिजा ऐनजिनशी आपल्या राज्यात नेल्या, इतकेच नव्हे, तर प्रजाही गुलाम म्हणून आपल्या राज्यात नेली. तेव्हापर्यंत दक्षिण ब्रह्मदेशातील संस्कृती दक्षिण हिंदुस्थानातील आंध्र आणि द्रविड देशांतून दक्षिण ब्रह्मदेशात हीनयान बौद्ध संस्कृतीचे मार्गाने नेली होती. ती ह्या युद्धापुढे उत्तर ब्रह्मदेशात पसरू लागली. थटूनचे बौद्ध ग्रंथ, बौद्धभिक्षू, आचार्य आणि कारागीर नेले इतकेच नव्हे, सर्व राजघराणे आणि दरबारही गिरफरदार करून पगान येथे नेण्यात आले. शेवटी त्या थटून राजघराण्यासह सर्व नामांकित प्रजेला पगान येथे बांधलेल्या नवीन असंख्य पगोडांमध्ये बहिष्कृत देवळी गुलाम म्हणून कायमचे वंशपरंपरा नेमण्यात आले. मी थटून आणि पगान ही जुन्या संस्कृतीची दोन्ही ठिकाणे शिल्पशास्त्र, समाजशास्त्र आणि धर्मशास्त्र अशा तिन्ही दृष्टीने निरखून पाहिली. दक्षिण ब्रह्मदेशात ब्रिटिशांचा अंमल जसा इ.स. १८२५चे सुमारास बसला, तसाच तो उत्तर ब्रह्मदेशात १८८५ साली बसून सर्व ब्रह्मदेश नव्या मनूत आला. ह्या साठ वर्षांच्या अंतरामुळे मला दक्षिण देशात बहिष्कृतवर्ग कोठेच आढळला नाही. तो पाहण्यास मला उत्तरेकडे मनुहा पगानला जावे लागते. पगान येथील बहिष्कृत वाड्यात मनुहा राजाचे घराणे, वाडा व त्याचा हृदयस्पर्शी लवाजमा अद्यापि आहे. शेवटचा पुरुष उ बा ल्विन हा २६ वर्षे वयाचा पाणीदार तरुण व त्याची खानदानी वृद्ध आई यांना मी डोळ्यांनी पाहिली. त्यांची गाऱ्हाणी ऐकली. न्यऊ या बंदराजवळ श्रेझीगो नावाच्या मोठ्या राष्ट्रीय पगोडाजवळ फयाचूनांचे एक वेगळे खेडे आहे. त्याचा थजी ऊर्फ पाटील म्हणून ब्रिटिश सरकारने उ बा ल्विनची नेमणूक केली आहे. कारण तो मोठ्या राजवंशातील पिढीजात फयाचून आहे.

फयाचून हे लोक लहानमोठ्या देवळांत हल्ली फुले, माळा, उदकाड्या, मेणबत्त्या विकण्यासाठी दुकाने मांडून बसलेले आढळतात. हा धंदा किफायतीचा असल्याने अलीकडे फयाचून नसलेल्या इतर अंतःकृत लोकांचीही अशी दुकाने आहेत. उलट फयाचूनही आपले मूळ लपवून व हा धंदा सोडून अंतःकृत वर्गात सर्रास मिसळत आहेत. ह्यामुळे खरा फयाचून कोण, हे ओळखून काढणे मोठे मुष्किलीचे काम आहे. विशेष तपशील निरीक्षण नं. ४ यात पुढे दिला आहे.

तुबायाझा : या नावातील मूळ शब्द वर सांगितल्याप्रमाणे 'अशुभ राजा.' ह्यासंबंधी मी एक दंतकथा ठिकठिकाणी ऐकली ती अशी : एकदा एका ब्रह्मी राजाची एक गर्भवती राणी अत्यवस्थ आजारी पडली. ती मेलीच, असे समजून तिला स्मशानात पाठविले. थडग्यात उतरविताना ती जिवंत आहे, असे आढळले. स्मशानात नेलेली राणी राजाने पुन्हा स्वीकारणे शक्यच नव्हते. तिला थडगे खणणाऱ्या संडाला जातीतच ठेवून दिले व तिचे पोटी पुढे जो राजपुत्र झाला त्याला 'अशुभ राजा' हे नाव पडले. त्याला संडालांचे मुख्य पद मिळून, स्मशानातील धार्मिक संस्कारात बौद्ध फौंजीला (भिक्षूला) जी दक्षिणा मिळेल तितकीच ह्या राजवंशालाही मिळावी, असे राजशासन मिळाले. ही दंतकथा मला पगाम येथील तुबायाझाच्या खेड्यातील पाटलाने व सगाईन येथील एका सभ्य गृहस्थानेही स्वतंत्रपणे सांगितली. कथा खरी असो नसो, ब्रह्मी चंडाल उर्फ संडाला लोक राजवंशाशी आपला संबंध कसा पोहोचवितात, हे ह्यावरून दिसते. मलबारातील पुलया, चिरुमा ह्यांचाही अन्य रीतीने राजवंशाशी कसा संबंध येतो, हे मी हिंदुस्थानात पाहिलेले मला स्मरले. तुबायाझा हे बहिष्कृत असले तरी कधी जित नव्हते, असे त्यांचे म्हणणे आहे. संडाला, डूनसंडाला लोक मणीपूरच्या बाजूने हिंदू संस्कृतीच्या राजाने प्राचीन काळी ब्रह्मदेशात नेले असावेत. याशिवाय माझा दुसरा तर्क धावत नाही. अलीकडे दक्षिण हिंदुस्थानातील लक्षावधी परैया, पुलया इत्यादी अस्पृश्य जातींचे लोक पोट भरण्यासाठी, ब्रह्मदेशात अगदी हीन धंदा करून राहिले आहेत. ते मुळीच बहिष्कृत नाहीत. पण हे प्राचीन काळी गेलेले संडाला मात्र अद्यापि तुरळक तुरळक आपल्या जुन्या वतनाच्या गावी थडगे खणण्याचे आपले जुने वतनच चालवीत असलेले आढळतात; त्या अर्थी हे प्राचीन हिंदी संस्कृतीचे वतन प्राचीन हिंदी राजांनीच स्थापिले असेल असे माझे मत आहे. विशेष तपशिलासाठी पुढे निरीक्षण नंबर १ व ३ पाहा.

केबा : पूर्वीप्रमाणेच हे महारोगी, अपंग, बेवारशी भिकारी लोक अजून मोठमोठ्या देवळांच्या वाटेवर याचना करीत बसलेले आढळतात. असे अपंग याचना करीत बसलेले इटालीसारख्या प्राचीन अमदानीतल्या रोम व इतर क्षेत्रांच्या ठिकाणी मी युरोपातही प्रत्यक्ष पाहिले. आमच्या हिंदुस्थानातल्या क्षेत्रांतल्या भिकाऱ्यांचा येथे उल्लेखही करण्याची गरज नाही. हा वर्ग समाजबाह्य आहे, ह्यात काहीच नवल नाही. मंडालेपासून ८।१० मैलांवर असलेल्या **मेंढाई** नावाच्या खेड्याजवळ केबांची एक स्वतंत्र लहानशी वसाहत मी पाहिली. ती मी पुढे एका निरीक्षणामध्ये विस्ताराने वर्णिली आहे.

चौथा वर्ग जो माफीचा गुन्हेगार तो हल्ली ब्रिटिश अमदानीत कोठेच आढळणे शक्य नाही. पूर्वीच्या स्वराज्यात 'राजा कालस्य कारणम्' हे तत्त्व जोरावर होते. राजाची वैयक्तिक मर्जी संपादन केल्यावर 'प्यादाचा जसा फर्जी', तसाच सात खून करूनही आपली हुशारी दाखविणाराला माफी मिळून उलट शहर कोतवाली मिळविणारांची उदाहरणे पाहण्यासाठी संशोधकाला ब्रह्मदेशापर्यंत लांब जावयासही नको. हल्लीच्या कोठल्याही लोकछंदानुवर्ती ब्यूराक्रसीच्या सी.आय.डी. मध्ये असले पाणीदार माफीबहादूर शोधीत बसल्यास मिळणार नाहीत, अशी कोण हमी घेईल? मात्र पूर्वीच्या ब्रह्मी स्वराज्यात अशा लोकांना दरबारात जरी वेतन मिळे, तरी तेवढ्यावरून समाजात त्यांना मान्यता न मिळता उलट बहिष्कार पडे, असे मी ब्रह्मदेशाच्या वाङ्मयात वाचिले आहे. पॅगवे हे अशा पोलीस व जेलर लोकांना नाव पडण्याचे कारण, ह्यांच्या गालांवर ह्यांनी पूर्वी केलेल्या गुन्ह्यांची कायमची निशाणी म्हणून एक गोलाकार शिक्का मारलेला असे. अलीकडच्या काही गुन्हेगारांना पाश्चात्त्य सुधारलेल्या सोन्याच्या तलवारी नजर करण्यात आल्या आहेत. हा एक फरक जुन्यानव्यात ध्यानात धरण्यासारखा आहे. एरवी पाणीदार गुन्हेगारांना उगाच शिक्षेत खितपत न टाकता आताप्रमाणेच पूर्वीही कोठे कोठे समाजकार्याला लावण्यात येत होते, हे त्या ब्रह्मदेशातील उदाहरणांवरून उघड होते.

तु-डॆ-डो ह्या पाचव्या वर्गाचे प्रत्यक्ष निरीक्षण करावयाला मला वेळच मिळाला नाही. म्हणून त्यांचे जास्त वर्णन मला करता येत नाही ह्याबद्दल मी दिलगीर आहे. असो.

येथपर्यंत मी पाच बहिष्कृतवर्गांचा उल्लेख व वर्णन केले. ब्रह्मदेशात जाईपर्यंत व गेल्यावरही कित्येक आठवडे तेथे आमच्या देशातल्याप्रमाणे ग्रामबहिष्कृतवर्ग असेल, अशी कल्पनाही माझ्या मनाला शिवली नाही. पण वर सांगितल्याप्रमाणे अकस्मात मी जेव्हा असे वर्ग काही विवक्षित प्राचीन ठिकाणी आढळण्यासारखे आहेत असे ऐकले, तेव्हा मी त्यांचा फारच जारीने शोध चालविला. दक्षिण ब्रह्मदेशातील पुराणमतवादी अशिक्षित ब्रह्मी लोकांकडून मला त्यांची थोडीबहुत माहिती मिळाली. पण तीही उडवाउडवीनेच मिळू लागली. म्हणून मी उत्तर ब्रह्मदेशात बौद्ध धर्माचे खरे साधन पाहावयास गेलो असता खालील पाच खेडी मी ह्या निरनिराळ्या वर्गांची वस्तुस्थिती प्रत्यक्ष घरोघर जाऊन निरीक्षण करण्याकरिता निवडून काढिली. त्यांपैकी तु-डॆ-डो या (हलालखोर) वर्गाचे मात्र प्रत्यक्ष पाहण्यास मला वेळ मिळाला नाही. पण बाकीच्या चार ठिकाणी मात्र मी चांगल्या सुशिक्षित जाणत्या ब्रह्मी दुभाष्याला घेऊन घरोघरी फिरून ह्या निराळ्या वर्गातल्या वृद्ध आणि वजनदार लोकांना भेटून त्यांनी दिलेल्या उत्तरांवरून व शिवाय प्रत्यक्ष स्थिती निरखून पाहून खालची सविस्तर टिपणे लिहिली आहेत. ती माझ्या रोजनिशीवरून येथे थोडक्यात उतरून घेत आहे. प्रोम शहराजवळील खेड्यात मात्र माझी जी खडतर निराशा झाली, ती पुढे दिलीच आहे.

येथे एक गोष्ट नमूद करणे मला अवश्य वाटत आहे की, ह्या बहिष्कृतवर्गाची स्थिती आता अगदी झपाट्याने सुधारत आहे. आणखी दहापंधरा वर्षांत, मला दिसली तितकी तरी कुटुंबे मी पाहिलेल्या स्थितीत पुढील संशोधकांस आढळतील की नाही याची मला जबर शंकाच वाटत आहे. फार तर काय, आता आताही ह्या बहिष्कृतवर्गांना त्यांच्या मूळ नावाने संबोधण्याचे मोठे शिताफीचे व धैर्याचे काम आहे. ब्रह्मी लोकांचा स्वभाव अत्यंत चिडखोर, उतावळा व तापट आहे. थोड्या कारणावरून हे लोक वर्दळीला येऊन हातघाई करितात. त्यामुळे दुभाष्याचे काम करून ही नसती उठाठेव करण्यास मला शांत व समंजस माणसे मिळणेही बऱ्याच वेळा मुष्किलीचे झाले; व पुष्कळदा अर्ध्या दमाच्या दुभाष्यांनी माझी ऐन वेळी निराशा करून माझा बेत ढासळून टाकला. म्हणून माझा सर्व भार माझ्यावर किंवा वाटाड्यावरच न टाकता अगोदर अनेक उपायांनी खालील ठिकाणच्या लोकांचा विश्वास मला संपादावा लागला. ब्रह्मी लोक जितके उतावळे तितकेच भोळे व दिलदारही आहेत. विश्वास बसल्यावर ते आपले सर्व हितगूज—आपल्या उलट असले तरी—मोकळ्या मनाने सांगतील, हा भरवसा मला अंतःकृत आधुनिक सुशिक्षणाने अर्धवट भाजून निघालेल्या ब्रह्मी लोकांच्या समागमाने जो आला नाही; तो तेथील बहिष्कृतांच्या समागमात आला. हिंदुस्थानात काय किंवा कोठेही काय, वरिष्ठ म्हणून गाजलेल्यांपेक्षा त्यांनी पायाखाली तुडविलेल्या कनिष्ठ वर्गातच त्या राष्ट्रांच्या खऱ्या माणुसकीची व स्थानिक स्वभावाची लक्षणे सूक्ष्म संशोधकांना जास्त आढळून येण्यासारखी आहेत, हे मी निरनिराळ्या देशांतील आजन्म घेतलेल्या माझ्या अनुभवांवरून म्हणू शकतो!

निरीक्षण पहिले : सगाईन — सोमवार ता. १४ मार्च १९२७ रोजी चौथे प्रहरी ४ वाजता सगाईन शहरातून सगाईन टेकडीकडे जाण्यासाठी आम्ही उ माँ माँचे मोटारीतून निघालो. ऐरावती नदीचे काठी मंडालेपासून ८-१२ मैलांवर हे शहर आहे. माझेबरोबर रा. भिडे व वृद्ध बह्मी पेन्शवर गृहस्थ उ पो विन हे तुबायाझा ह्या लोकांची वस्ती दाखविण्यासाठी होते. ह्या शहराच्या स्मशानाजवळ आम्ही मोटारीतून उतरलो. तेथे सुमारे २०-२५ तुबायाझा लोकांची लहान वस्ती होती. हे लोक स्मशानातील थडगी खणण्याचा धंदा व इतर मर्तिकासंबंधी कामे करितात. हे लोक आपणांस फयाचून लोकांपेक्षा श्रेष्ठ

समजतात. फयाचून हे साधारण देवळी गुलाम असून तुबायाझा हे आपण राजवंशातील आहो असे समजतात; कारण ‘याझा’ हे यांच्या नावातील शेवटचे पद ‘राजा’ या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. ‘तुबा’ हे ‘शुभ’ याचा अपभ्रंश आहे. पूर्वी हा शब्द अशुभ असा होता, त्यातील ‘अ’ जाऊन शुभ-तुबा हा अपभ्रंश उरला. ह्या राजवंशाने भिक्षेशिवाय दुसरा कोणताच धंदा करता कामा नये, ह्यामुळे ह्यांना केबा (मला मदत करा) हे नावही पडले, असेही कोणी सांगतात. वस्ती एकंदरीत स्वच्छ व नीटनेटकी दिसली. तरुण मुलींना लिहिता-वाचता येत होते. वस्तीच्या मध्यावरील झोपडी चांगली प्रशस्त बंगलीवजा होती. ती म्युनिसिपालिटीने बांधिली आहे. या लोकांनी वस्तीत आपले स्वतःचे चांगले देवस्थान उभारले आहे. त्यात म. गौतम बुद्धाच्या व नाटांच्या (भूत यक्षाच्या) पुष्कळ मूर्ती होत्या. फौंजी (बौद्ध भिक्षू) ह्यांच्याकडे जेवणाला, भिक्षेला व धार्मिक कृत्याला येत आहेत; तरी यांच्यात विशेष महत्त्वाकांक्षा दिसली नाही. एकंदर स्थिती मागासलेली व करुणास्पद दिसली. माझे बरोबरीचे उ पो विन हे वृद्ध व श्रीमंत गृहस्थ असूनही ह्या लोकांबरोबर उघडपणे बसून जेवण्यासही आपण तयार आहो, असे म्हणाले. ह्या लोकांना मी विचारले की, “तुम्ही इतरांप्रमाणे सुशिक्षण मिळवून मोठी हुद्द्याची कामे कराल काय?” तेव्हा ह्या प्रश्नांचा अर्थच त्यांना कळला नाही. कारण हे कसे घडेल? हे त्यांना अशक्य कोटीतले वाटले. एकंदर स्थिती अज्ञानाची, आत्मविश्वासाच्या अभावाची व अल्पसंतुष्टतेची दिसली. पुष्कळ अंशी हिंदुस्थानातही हल्ली हाच प्रकार आहे!

निरीक्षण दुसरे : मेंढाई — ऐरावती नदीच्या किनाऱ्यावरील अमरपुरा शहराजवळ केबांचा हा गाव ता. १८ मार्च १९२७ रोजी शुक्रवारी सकाळी पाहिला. ऐरावतीच्या किनाऱ्यापासून पूर्वेकडे एक मैलाच्या आत मेंढाई नावाचा सुमारे २५० लोकवस्तीचा एक गाव आहे. त्याला लागून २-३ फर्लांगावर केबांची एक लहान वस्ती आहे. ह्या वस्तीत सुमारे ५-७ झोपड्या व त्यांत सुमारे २०-२५ बायका व पुरुष पाहिले. सर्व कोष्ट्यांचा धंदा करतात. गुजराथेत व नागपुराकडे धेड लोक नुसती खादी विणतात; पण हे केबा उत्तम रेशमी कापडही विणतात. गुजराथेत तर ह्या अस्पृश्यांना विणकर असेच नाव आहे. येथील केबा खाऊन पिऊन स्वतंत्र आहेत. ते ‘केबा’ हे आपले नाव सांगत नाहीत, म्हणून माझ्या दुभाष्याला त्यांच्या स्वतःविषयी जातिवाचक माहिती विचारण्याचे धैर्यच होईना. तथापि ते केबाच होते, याची त्याला खात्री होती. पुढे आम्ही मेंढाई गावात जाऊन चौकशी केली. मेंढाईचे लोकही सर्व विणकराचा धंदा करीत होते. त्यांतील एका प्रमुख विणकराच्या घरी गेलो. तो ब्रह्मी राष्ट्रीय शाळेत थोड्याच दिवसांपूर्वी शिक्षक होता. हा मनुष्य उ उत्तमाच्या राष्ट्रीय पंथाचा आहे. त्याने सांगितले की, जवळच्या केबांशी मेंढाईचे लोक संबंध ठेवीत नाहीत, तरी त्यांच्यात व मेंढाईचे लोकांत काही फरक नाही. रोटी-बेटी किंवा भेटीव्यवहार होत नाही, याचा अर्थ ते अस्पृश्य आहेत, असे मुळीच नाही. ब्रह्मदेशात अस्पृश्यता अशी पूर्वीही नव्हती, आता तर मुळीच नाही. अशी विधाने जरी ह्या एका व्यक्तीने केली तरी पण ह्या बहिष्कृत लोकांना कोणी लग्नमुंजीत किंवा अशा सामाजिक प्रसंगी वरिष्ठ वर्ग भेटीव्यवहाराचे आमंत्रण करीत नाहीत, हा खरा प्रकार आहे. पूर्वी त्यांना गावात येण्याचीही मनाई होती. भिक्षेपुरते यावे, पुनः बाहेर जावे. पण यांची स्थिती आता इतकी सुधारली आहे किंवा मनू पालटला आहे की, त्यांना कोणीही उघड आमंत्रण करीत नसले तरी त्यांना ‘दूर सर’ म्हणण्याची कोणाचीही छाती नाही. फौंजीच्या शाळेत त्यांची मुले जाऊ शकत, पण सरकारी शाळेत कोठे कोठे जाऊ शकत नाहीत. त्यांच्याकडे फौंजी भिक्षेलाही पूर्वी येत नसत, पण आता येताना मीच पाहिले. फार काय, त्यांची ग्रामबाह्यता आता पुष्कळ ठिकाणी नष्ट होत चालली आहे. धंद्यामुळे त्यांना पूर्वीच्या रिवाजाला चिकटून राहावे लागते. स्थान व धंदा बदलला तर कोणी त्यांचे मूळ विचारीत नाही. ते साधारण समाजात मिसळून जातात. हिंदुस्थानच्या व ब्रह्मदेशाच्या बहिष्कारात हा विशेष फरक आहे की, हिंदुस्थानात ह्याला केवळ लौकिक व सामाजिक रूप आहे. हिंदूंतील ब्राह्मणादी वरिष्ठ वर्ग बहिष्कार कडकडून पाळतात, पण ब्रह्मदेशात फौंजी ह्यांची भिक्षा आता सर्रास उघडपणे घेतात व त्यांना शाळांतून शिकवितात. मात्र त्यांना पूर्वी

फौजींची दीक्षा मिळण्यास अडचण पडे; कारण ती दीक्षा देण्यापूर्वी तो मनुष्य स्वतंत्र पुरुष असावयास पाहिजे, दास स्थितीत असून चालायचे नाही, असा नियम आहे. आता हे लोक स्वतःच फौंजी होऊ शकतात. ब्रह्मदेशातला फौंजी व हिंदुस्थानातला वैदिकी करणारा ब्राह्मण ह्यांत असा फरक आहे. ह्यानंतर मेंढाई येथील नाथाचे देऊळ पाहिले. बौद्ध धर्मापूर्वी ब्रह्मदेशात नाथ ऊर्फ नाट् म्हणजे भूत अथवा पिशाच ह्यांची पूजा चालत असे. खालील व पुष्कळशा वरील वर्गातही ही अद्यापि चालू आहे. नाथांची ही देवळे मी पुष्कळ ठिकाणी पाहिली. ह्या देवळात दोन मूर्ती आसनावर व एक घोड्यावर बसलेल्या अशा पाहिल्या. हे पूर्वी मुसलमान बंधू होते. किनाऱ्यावर यांची नाव बुडाली, तेव्हा ते ब्रह्मी राजाच्या आश्रयाला राहिले. ते मेल्यावर त्यांची ही देवळे क्षूद्र झाली. मुसलमानाशिवाय सर्व लोक त्यांना भजतात. वार्षिक यात्रा होते, तेव्हा ह्या गावासाठी एक रेल्वेचे स्वतंत्र स्टेशन करावे लागते. ह्या (मुसलमान) नाथांची नावे श्वेफिजी श्वेफिगल अशी आहेत. कोणी प्रसिद्ध पुरुष अपघाताने मेला तर त्याचे देऊळ होते, त्याला नाट म्हणतात.

निरीक्षण तिसरे : पगान — पगानचे दक्षिणेकडे एक मैलावर नदीकाठी टॉटवा नावाचे तुबायाझाचे एक स्वतंत्र खेडे आहे. ते पगानच्या स्मशानालगतच आहे. २६ मार्च रोजी शनिवारी सकाळी ९ वाजता मी प्रिन्सिपॉल उ सैन (लॅकर स्कूलचे) यांच्यासह तेथे गेलो. गावात सुमारे ७० घरे व लोकसंख्या ४०० आहे. ही तपासणी तीन तासांवर बारकाईने केली. गाव नदीकाठावर असल्यामुळे पाण्याची सोय नैसर्गिक आहे. म्युनिसिपालिटीची शहरातच विशेष सोय नाही, मग ह्यांना कोठून मिळणार? सर्वत्र शाळा नाहीत, पण फौंजींच्या शाळांत सर्वांबरोबर शिकण्यास ह्यांना हरकत नाही. तेथे मुलामुलींचा भेद नाही, पण फौंजींच्या मठात मुलींना शिकता येत नाही. येथे भिक्षुणींचा मठ नसल्याने मुली घरी शिकतात. दोनचार बायकांना लिहिता-वाचता येते. ब्रिटिश राज्य होईपर्यंत ह्यांच्यावर कसलाही कर नव्हता. कारण ते बहिष्कृतच होते. आता कर आहेत पण त्यांचा उपयोग मात्र त्यांच्या उन्नतीकडे होत नाही. हाच प्रकार हिंदुस्थानात आहे. ब्रिटिश राज्याचा "घेऊ जाणे, परि देऊ ना जाणे" हा भोळेपणा सर्वत्र प्रसिद्धच आहे! माझ्या समक्ष फौंजींना शिजलेल्या भाताचीच भिक्षा मिळाली. थडगे खणणे, टेप विणणे, वैद्यकी करणे, शिवाय सर्वमान्य भिक्षा मागणे इत्यादी यांची हक्काची कामे आहेत. कित्येक घरांची दारे लागलेली होती; कारण पुरुष, बायका, मुले भिक्षेस गेली होती. भिक्षेचे तांदूळ स्वस्त दराने विकून रोख पैसा करितात. मग त्यांनी इतर काबाडकष्ट का करावेत? राहणी आमच्याकडील चांभारांपेक्षा पुष्कळ बरी दिसली. तरी गावात घाणेरडेपणा, बागबगीचे, टापटीप यांची मिसळ दिसली. सर्वसाधारण ब्रह्मदेशात घराभोवती पुष्कळ जागा असतेच. त्यात कुंड्यांतून गुंफा लावून फुलझाडे आणि भाजीपाला करण्याची चाल चहूकडे आहे. ब्रह्मी लोक (बहिष्कृतांसह) फुलांच्या माळांचे मोठे शोकी! या महारवाड्यांसारखी काही स्वच्छ अंगणं व फुलांच्या वेलींचे मंडप मला हिंदुस्थानातील खेड्यांतील ब्राह्मणांच्यासुद्धा परसांत आढळतील की नाही, याची शंकाच आहे! तरी ह्या खेड्यांत मला कुजलेल्या मांसाची दुर्गंधी येतच होती. अशा खेड्यांतून डुकरे कोठेच दिसली नाहीत, पण गावगुंड कुत्री मात्र ब्रह्मदेशात वतनदार-इनामदारांप्रमाणे वावरत आहेत. जेथे जावे तेथे त्यांचे स्वागत आहेच! नंतर आम्ही खालील ७ घरे बारकाईने पाहिली.

पहिले घर : वृद्ध मालकीण बैलासाठी सुंभी काढण्या वळीत बसली होती. इतरांप्रमाणे सर्व घर सहा फूट उंच खांबावर बांधिले होते. ते सर्व लाकूड व बांबूंचे होते. पक्ष्याच्या घरट्याप्रमाणे शोभत होते; हवेचा तोटा नव्हता. पुढे पडवी, बाजूस सैंपाकाची खोली, नंतर माजघर, त्याचे बाजूस निजावयाची खोली, अशी प्रशस्त सोय होती. प्रत्येक खोली अजमासे १२ × १० फूट लांबरुंद होती. स्वयंपाकाची भांडी मातीची, माजघरात एक मोठा आरसा, भिंतीस पूर्वेकडच्या बाजूस पूजेसाठी बुद्धाचे चित्र, निजावयाचे खोलीत

मच्छरदाणी असे सामान होते. भिंती व जमीन बांबूच्या कुडांच्याच होत्या. आई, मुलगा, सून अशी तीन माणसे. पैकी मुलगा व सून भीक मागावयास गेली होती! हे मध्यम प्रकारचे घर म्हणावयाचे.

दुसरे घर : मालक तरुण व धडधाकट होता. धंदा भीक मागण्याचा.

तिसरे घर : मालकाचे वय ७३ वर्षे, त्याच्या बायकोचे वय ७७ वर्षे. त्याचा पहिला मुलगा वय ५५, बायको व तीन मुले. दुसरा वय ५०, बायको व तीन मुले. तिसरा वय ४०, बायको व दोन मुले. अशा एकंदर सोळा माणसांचे हे कुटुंब होते. म्हाताऱ्याचा धंदा वैद्यकीचा, शिवाय भिक्षा ही आहेच. मधला मुलगा दुसरीकडे आपल्या बायकोच्या घरी राहत होता. नवराबायकोशिवाय सर्व माणसे भिक्षेला गेली होती. कारण सकाळची भिक्षेची वेळ. चमत्कार हा की, स्वतः भिक्षा मागणाऱ्या बहिष्कृतांचे घरी सर्वात पूज्य व श्रेष्ठ मानिलेला फौंजीवर्ग सकाळी भिक्षा मागायला येत होता. घराला प्रशस्त व स्वच्छ अंगण होते. मंडपात एक लाकडी मंचक होता. बसावयाची ही आरामवाटिका होती. डाव्या बाजूस स्वतंत्र स्वयंपाकाची जागा होती. हे पहिल्या प्रकारचे घर म्हणावयाचे.

चौथे घर : मालकाचे वय ५२, धंदा वैद्यकीचा, भिक्षा मागत नाही. घर दोन मजली व मजबूत लाकडी होते. बायकोचे वय ४२, चार मुले. कोणासही लिहिता-वाचता येत नव्हते.

पाचवे घर : मुख्य मालकीण नवार विणीत बसली होती. नवराबायको व मुले. राहावयास एकच खोली, हे कनिष्ठ प्रकारचे घर.

सहावे घर : मालक तरुण, ताजातवाना. धंदा वैद्यकीचा. बायको व तीन सुंदर मुले. भिक्षा मागत नाही.

सातवे घर : हे सर्व खेड्यात सुंदर होय. सागवानी लाकडाचे, खालवर बांधिलेले, वारनीस केलेले, अगदी पेटीसारखे. पण नवराबायकोचा धंदा केवळ भिक्षेचा! भिक्षेला गेल्यामुळे घर बंद होते. प्रशस्त अंगणही होते.

एक देवालय होते, ते गावकऱ्यांनी स्वतःच्या खर्चाने बांधिलेले. पुढे सभामंडप होता. गाभाऱ्यात उंच कट्ट्यावर बुद्धाच्या १० लहानमोठ्या मूर्ती होत्या. त्या सर्व सोनेरी वर्खाने मढविलेल्या होत्या. शिवाय दोन मूर्ती संगमरवरी दगडाच्या सुंदर होत्या. चातुर्मास्यानंतर (नवंबरच्या सुमारास) वार्षिक महोत्सव होतो. त्या वेळी पागान गावातील सर्व लोक देवास नैवेद्य आणितात. त्यास मांस, मासे इ. सर्व प्रकार असतात पण देवळापुढे बळी मारला जात नाही. गावात कॉलरा, देवी वगैरे आजार झाल्यास ह्यांतील एका मूर्तीचा छबिना शांतिप्रीत्यर्थ गावातून मिरविण्यात येतो. येणेप्रमाणे मरीआईचे काम बुद्धाला आणि महारमांगाचे अधिकार ह्यांना आहेत. हा सर्व हिंदू-परिणाम. फौंजी येऊन त्या लोकांच्या मुलांचे उपनयन-विधी ह्या सभामंडपात करितात. ही मुले फौंजीच्या शाळेमध्ये इतरांबरोबर समान दर्जाने राहतात. फौंजीच्या मठात भेदभाव नाही. ह्या लोकांतील भिक्षुणी इतर भिक्षुणींच्या संघात राहू शकतात. अशी एक भिक्षुणी सध्या आहे.

प्रिन्सिपाल सैन यांनी दुभाष्याचे काम उत्तम कौशल्याने व धोरणाने केले, म्हणून ह्या लोकांचा विश्वास आम्हांवर बसला. त्यांनी आपला खरा वृत्तान्त सांगितला, एरव्ही उडवाउडवीच केली असती.

आम्ही जाऊ तेथे स्त्रीपुरुषांचा घोळका जमत असे. नागडी, उघडी, शेंबडी मुले काखेत व जात्याच्या खुंट्याएवढा मोठा चिरुट तोंडात धरून धुराचे लोट हवेत सोडीत. बायका भोवताली जमत असत. प्रथम ज्यांनी भुंकून हैराण केले तीच कुत्री तपासणी चालली असता पायाशी स्वस्थ निजून राहत. जणू काय भुंकणारे वेगळेच होते!

शेवटी मी सभामंडपात मंडळीस बसावयास सांगून ब्राह्मसमाज आणि डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन ह्यांवर सुमारे १५ मिनिटे व्याख्यान दिले. ते प्रि. सैन यांनी ब्रह्मी भाषेत समजावून सांगितले. मंडळींना ते आवडले. असेच मिशन ब्रह्मदेशात काढावे, अशी त्यांनी कळकळीची इच्छा दाखविली. प्रि. सैन 'आपण या कामी मदत करू' म्हणाले. वेळवाच्या टोपल्यांवर लाख मढवून सुंदर भांडी करण्याच्या सरकारी शाळेचे ते प्रिन्सिपॉल आहेत. त्याला लॅकर (लाख) स्कूल (शाळा) असे नाव आहे. पण त्या शाळेत ह्यांच्या मुलांना घेण्यास मात्र ते तयार नव्हते. कारण, यांची शाळा निघून तीन वर्षे झाली, तरी ती अद्यापि प्रयोगाचे अवस्थेत आहे. यांची मुले असल्यास वरिष्ठ वर्गाची मुले शाळा सोडतील ही त्यांना अद्यापि भीती आहे! ही सर्व तपासणी व माझे डिप्रेस्ड क्सासेस मिशन, प्रि. सैनच्या पत्नीला फार आवडले. दोन प्रहरी पत्ते खेळताना तिने जो पैसा जिंकला होता तो सर्व ह्या कामासाठी घ्या, असे म्हणाली !

निरीक्षण चौथे : न्यॉऊ

२७ मार्च १९२७ रविवारी सकाळी ९ वाजता आम्ही पश्चिम न्यॉऊ येथे पोहचलो. श्वेझिंगो पगोडा पाहिला. हा; अनिरुद्धाने (इ.स. १०४४-१०७७) बांधण्यास सुरुवात केली. याची पूर्ती त्याचा समजला गेलेला मुलगा कॅझिटा ह्या राजाने (इ.स.१०८४-१११२) केली. अनिरुद्धाने थाटूनचा राजा मनुहा ह्याला युद्धात जिंकून त्याच्या सगळ्या प्रजेला कैदी करून पगानला आणिले. मनुहाने इ. स. १०५९ त 'मनुहाचे देऊळ' म्हणून प्रसिद्ध असलेला पगोडा पगानमध्ये बांधिला. शेवटी त्याला असे मोकळे ठेवणे इष्ट न वाटल्यामुळे अनिरुद्धाने त्याच्या कुटुंबातील सर्व माणसे व त्याचे सर्व लहानथोर चाकर व अनुयायी यांना देवळी गुलाम करून त्यांचा सामाजिक दर्जा अत्यंत क्रूरपणे अतिशय नीच करून टाकिला. श्वेझिंगो देवळाची झाडलोट करण्याचे कामावर इतरांप्रमाणे मनुहाची नेमणूक झाली. त्यापूर्वीही देवळी गुलाम होतेच. मात्र मनुहाच्या वंशाला अशा देवळी गुलामांचे 'राज्यपद' देऊन दुःखावर अपमानाचा डाग दिला. अगदी आतापर्यंत श्वेतछत्र, पायात सोन्याच्या कलाबतूचा जोडा, घराला सरळ उभा जिना इ. राजचिन्हे मात्र मनुहाच्या वंशजास अद्यापि कायम आहेत. मात्र त्यांना देवाचा नैवेद्य व देव्हाऱ्यावरच्या देणगीशिवाय उपजीविकेचे साधन दुसरे नव्हते. हे त्यांना पूर्वी मुबलक मिळत असावे. एरव्ही त्यांना अशा लवाजम्याने कसे राहता येईल?

अशा देवळी नोकरांना फयाचून-देऊळ+नोकर अशी संज्ञा आहे. तुबायाझा आणि फयाचून हे एकमेकांस महाराष्ट्रातील महारांमांगांप्रमाणे कमी लेखतात. तुबायाझांचे म्हणणे, आपण कधी जिंकलेले गुलाम नव्हतो. फयाचुनांपैकी मनुहाच्या खानदानी अनुयायांचे म्हणणे तर उघडपणेच आपण श्रेष्ठ असून कोणतेही हलके काम आपण केले नाही. पण ज्या अर्थी ते जिंकलेले गुलाम आहेत, त्या अर्थी कोणी त्यांच्याकडे तिरस्काराशिवाय पाहणार नाहीत. आम्ही ह्या गावी या लोकांचा राजा म्हणा, पाटील म्हणा, जो होता, त्याची भेट घेतली. त्याचे नाव उ बा ल्विन (Ubalwin) वय २७. हल्ली हा आपल्या बायकोचे घरी राहतो. तिचा बाप खाऊनपिऊन सुखी व स्वतः रुबाबदार दिसला. बायकोच्या माहेरचे मध्यम प्रकारचे दुकान व तिच्या बापाचा वैद्यकीचा धंदा आहे. घर दोन मजली व भोवताली स्वच्छ अंगण, लतामंडप,

भोवताली कुंड्यांतून फुले दिसली. उ बा ल्विन आता फयाचून गावचा राजा अथवा थजी ऊर्फ पाटील झाला आहे. ह्यांनी सरकारी रजिष्टर काढून दाखविले. त्यावरून ह्या फयाचून वाडीत ५०९ घरे आहेत, असे आढळले. लोकसंख्या सुमारे २००० असावी. ह्या गावासाठी एक सरकारी प्राथमिक मोफत शाळा आहे. पण ह्या लोकांवरचा बहिष्कार पूर्वीप्रमाणे आता कडक नाही. ह्यांच्या विहिरींतील पाणी वरचे वर्ग खुशाल पितात. उघड रोटीबेटी व भेटीव्यवहार मात्र अद्यापि होत नाहीत. ह्यांच्यापैकी बरेच लोक दुसरीकडे खाऊनपिऊन सुखी आहेत, व ते बिनबोभाट वरच्या वर्गात मिसळून जातात.

पक्कोक म्हणून एक जिल्ह्याचा गाव आहे. तेथे एक गृहस्थ ४०/५० हजारांचे मालक आहेत. ते म्युनिसिपालटीचे सभासद आहेत. घरी स्वतःच्या मोटारी आहेत. लाखेची भांडी व इतर बरेच धंदे करितात. तुबायाझाप्रमाणे थडगी खणणे व भिक्षा मागणे हे ते करीत नाहीत. मात्र देवळाचे दारांतून फुले, मेणबत्त्या, उदकाड्या, पंखे वगैरे विकणाऱ्या दुकानांची जी रांग असते, ती ह्याच लोकांची. नंतर आम्हाला उ बा ल्विन यांनी पगानचे रस्त्याचे पश्चिम बाजूकडील वाडीत असलेला आपला वंशपरंपरागत खास वाडा दाखविला. हा खरोखरच आमच्याकडील खेड्यांतील एकाद्या श्रीमंत पाटलास शोभण्यासारखा आहे. वाड्याच्या नैर्ऋत्य कोपऱ्याला लागून एक लाकडी मनोरा दिसला. तो सर्व घरांपेक्षा उंच होता. ह्यावर रखवालदार बसून रात्री पहारा करण्याची ही जागा. वाडा इतर घरांप्रमाणे खांबाच्या एका मजल्यावर उभा होता. सर्व घर एकच मजली पण भक्कम व रुबाबदार दिसले. पूर्वी ह्याला दोन जिने (एक समोर व दुसरा आडवळणाचा भिंतीला समांतर असा) होते. समोरचा जिना पडल्यामुळे आता दिसत नाही. ह्या समोरच्या जिन्याच्या पायऱ्या चढण्यास मात्र देशाच्या बादशहाशिवाय इतराला अधिकार नसे. सफाईदार सागवानी लाकडाचे सर्व काम होते. खिडक्यांना व्हेनिशिअन शटर्स (झडपे) होती. दरवाजे विशेष सफाईदार दिसले. दिवाणखाना, निजण्याच्या खोल्या, स्वयंपाकघर ही सर्व ऐसपैस, उंच व रुंद होती. एक मोठा रुंद लाकडी पलंग व त्यावर सुंदर मच्छरदाणी होती. घरातील चटयाही खानदानी थाटाच्या होत्या. थाट एकंदरीत मोडकळीस आलेल्या इनामदारीचा दिसला, हे पाहून वाईट वाटले.

उ बा ल्विन पाटलाची आई ६० वर्षांची वृद्ध आहे. तरी तिचे वय दिसण्यात सुमारे ५० वर्षांचे दिसले. चेहरा शांत, प्रसन्न, खानदानीचा दिसला. तिचे सर्व दात स्वच्छ, बळकट, डोळे मोठे व पाणीदार दिसले. हिचा नवरा उ नान पाटील मरून आता १८ वर्षे झाली, असे तिने सांगितले. त्याच्या मागे तिच्या दोन मुलांना पाटीलकीची वस्त्रे मिळाली. तेही वारल्यामुळे सर्वात लहान मुलगा उ बा ल्विनला आता पाटिलकी मिळाली आहे. मी हिंदुस्थानातील एका उदार (ब्राह्म) धर्माचा प्रचारक—विशेषतः निकृष्ट वर्गाचा एक सेवक—आहे, असे तिला सांगण्यात आले होते. त्यामुळे ह्या देशातील फौंजीपुढे जमिनीवर लवून त्रिवार नमस्कार करितात, तसा तिनेही मला नमस्कार केला. आमचे संभाषण चालले असता तिने माझे काम व हृद्गत लवकर ताडले. त्यामुळे तिचे पाणीदार डोळे दाबून ठेविलेल्या विरळ अश्रूने स्निग्ध झालेले दिसू लागले. शेवटी सरकारला सांगून आपली काहीतरी दाद लावा, अशी स्पष्ट विनंती केल्यावाचून तिला राहवेना. हे माझ्या हातून ह्या धावत्या सफरीत आणि उतार वयात कसे व्हावे, हे आठवून मीही किंचित गडबडलो. मी केवळ मनःपूर्वक आशीर्वाद देऊन माझे समाधान करून घेतले.

दक्षिण ब्रह्मदेशात मोलमेनच्या उत्तर किनाऱ्यालगत थटून हे शहर इतिहासप्रसिद्ध आहे. ह्या स्थानी दक्षिणेकडील सिंहली हीनयान बुद्ध धर्माची पहिली उठावणी झाली. येथे कांची येथूनही बुद्ध धर्माची लाट आली. येथील राजे आंध्र वंशातील हिंदी क्षत्रिय कुळातील असून तेलंग ह्या नावाने एक हजार वर्षांपूर्वी त्यांचा दबदबा साऱ्या ब्रह्मदेशात होता. पण इ.स. १०५० चे सुमारास पगानचा ब्रह्मी राजा अनिरुद्ध याने

थटून राज्यावरून सफाईने नांगर फिरवून ह्या क्षत्रियांना आता अत्यंत हीन बनविलेले प्रत्यक्ष पाहण्याची पाळी माझ्यावर आली! इतिहासाची पुनरावृत्ती चहूकडेच होते. आमच्या देशात ज्या आज महार, मांग, पारिया, चिरुमा, नामशूद्र, इ. अनेक नावांच्या जाती आहेत, त्यांनीही एके काळी राजवैभव भोगिले, असे माझ्या संशोधनात आढळले आहे. पण इतका अलीकडचा उघड पुरावा मला आजवर मिळाला नव्हता; त्यामुळे मला संशोधनाच्या दृष्टीने आनंद होत होता, किंवा मानवी स्वभावातील आनुवंशिक विषारीपणाचा मासला प्रत्यक्ष पाहून दुःख होत होते, हे उघड सांगण्यात काही तात्पर्य नाही. मी करीत आहे हे कार्य पवित्र आहे, एवढेच मला पुरे आहे.

निरीक्षण पाचवे : शुक्रवार ता. १ एप्रिल १९२७ रोजी सायंकाळी प्रोम येथील श्वेमानडो ह्या मुख्य पगोडाच्या बाजूस असलेला तुबायाझांचा गाव पाहिला. गाव गरीब लोकांचा दिसला. गाव दाखवावयास एक इंग्रजी जाणणारे ब्रह्मी गृहस्थ बरोबर होते; परंतु ह्या खेड्यात शिरून चौकशी करण्याचे त्यांना धैर्य झाले नाही. एखाद्याची खासगी चौकशी करण्याची ब्रह्मी लोकांस फार भीड व भीती वाटते, असे दिसते. मोलमेनमध्ये मला हाच अनुभव आला. ह्या गृहस्थांनी मला मुकाट्याने गावापासून दूर नेले. मला ब्राह्मी येत नसल्याने स्वतः चौकशी करिता आली नाही व हे गृहस्थ तर फारच भित्रे दिसले. माझी खडतर निराशा झाली. तेव्हा मी जवळच्या पगोड्यात गेलो. तेथे एका वृद्ध गृहस्थाजवळ थोडी चौकशी केली. 'हे तुबायाझा आहेत' ह्यापलीकडे हे गृहस्थ काही सांगू शकले नाहीत.

येणेप्रमाणे ब्रह्मदेशातील मूळ बहिष्कृतवर्गाची हल्लीची स्थिती आहे. हिंदुस्थानातून अलीकडे गेलेले अस्पृश्य जातींचे लोक ब्रह्मदेशात ठिकठिकाणी पोटासाठी अनेक हलकीसलकी व काबाडकष्टाची कामे करून पुष्कळ आहेत. पण ते बहिष्कृत नाहीत.

खंड दुसरा

अस्पृश्यतेचा प्रश्न

अनुक्रमणिका

प्रकरण सातवे

संख्या आणि लक्षणे

अखिल हिंदुस्थानात म्हणजे ब्रिटिशांच्या व एतद्देशीय संस्थानांच्या अमलाखाली असलेल्या प्रांतांत आणि शिवाय ब्रिटिश साम्राज्याखाली आलेल्या सरहद्दीवरील देशांत अस्पृश्य गणलेल्या मोठ्या जनसमूहांत किती भिन्न भिन्न जातींचा समावेश होतो आणि त्या प्रत्येकाची संख्या किती आहे, तसेच ह्या अनेक जातींचे किती मुख्य लक्षणांनी पुनः वर्गीकरण होऊ शकते ह्या गोष्टी ह्या प्रकरणात पाहावयाच्या आहेत.

ह्या अफाट देशावर ब्रिटिशांचे अधिराज्य झाल्यावर येथील एकंदर जनतेची पहिली शिरगणती इ.स. १८६७ ते ७२ च्या दरम्यान झाली. पण त्या वेळी कित्येक मोठ्या संस्थानांतील जनतेची गणती झाली नाही. पुढे दोन दशकांनी म्हणजे इ.स. १८८१ आणि १८९१ साली अधिक पूर्णत्वाने खानेसुमाऱ्या झाल्या. पण आधुनिक समाजशास्त्राच्या दृष्टीने सर्वांगपूर्ण अशी खानेसुमारी इ.स. १९०१ सालच्या मार्च महिन्याच्या पहिल्या तारखेच्या रात्री झाली. ह्या गणनासत्राचे मुख्य अध्वर्यू एच.एच. रिस्ले आणि त्यांचे साथीदार इ.ए. गेट हे होते. ह्यांच्या बहुमोल रिपोर्टाची अखिल हिंदी साम्राज्याची आणि प्रांतवार अजस्त्र पुस्तके इ.स. १९०३ साली प्रसिद्ध झाली. ह्याच वर्षी मी माझा विलायतेतील ऑक्सफर्ड विद्यालयातील तौलनिक धर्म आणि समाजशास्त्राचा अभ्यास आटोपून स्वदेशी परत आलो. ब्राह्मसमाजाचा प्रचारक म्हणून पुढील कित्येक वर्षे हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या प्रांतांत फिरण्याचा मला सुयोग घडला. तेव्हा अखिल भारतातील मानीव अस्पृश्यांची स्थिती सुधारण्याकरिता सुसंघटित प्रयत्न करणारी एक भारतीय मंडळी स्थापण्याचा मी संकल्प केला. त्याची तयारी म्हणून प्रथम मला ह्या खंडवजा देशात ह्या मानीव अस्पृश्यांची संख्या किती आहे, हे नक्की ठरविणे अवश्य वाटले. ह्या रिपोर्टात शोधून पाहता अस्पृश्यांचे जातवार आणि प्रांतवार जे आकडे मिळाले, ते एकत्र करिता एकूण ५,३२,३६,६३२ हा अवाढव्य आकडा तयार झालेला पाहून मी स्वतःच आश्चर्याने थक्क झालो. पुनःपुनः तपासून पाहिले तरी हा आकडा बळकटच झाला. शेवटी तो मी इंग्रजी दैनिकांतून आणि मराठी मासिकांतून, शिवाय स्वतंत्र पुस्तक रूपाने प्रसिद्ध केला. तोवर अस्पृश्यांची संख्या खरोखर एवढी मोठी असेल अशी कोणाची कल्पनाच नव्हती. आश्चर्य सर्वांनाच वाटले. पुष्कळांनी कुरकूर केली. पण सांगोपांग विचार करून हा आकडा कमी आहे असे कोणीच सिद्ध करावयाला पुढे आले नाही. सन १९०१ ह्या वर्षी अखिल भारताची जनसंख्या २९,४३,६१,०५६ होती. तिच्यापैकी ५ कोटीहूनही जास्त वरील संख्या अस्पृश्यांची ठरली. त्यामुळे **एकषष्ठांश भारत अस्पृश्य** हे एक पुढे ब्रीदवाक्यच बनून राहिले! त्याला अद्यापि बाधा आलेली नाही.

त्यानंतर आजवर तीन दशवार्षिक खानेसुमाऱ्या झाल्या, तरी प्रस्तुत लेखाकरिता मला इ.स. १९०१ सालच्या खानेसुमारीचा हवाला घ्यावा लागत आहे. ह्याची कारणे अशी : हिंदी—विशेषतः हिंदू—समाजाचे लौकिकदृष्ट्या जे दर्जे ठरविण्यात आले आणि त्या दृष्टीने भिन्न वर्गाचे एकूण आकडे प्रसिद्ध झाले; ते ह्याच १९०१ साली. ह्या पद्धतीचा स्वीकार मागील दशकात झाला नव्हताच, पण पुढील दशकातही झाला नाही, हे आश्चर्य! दुसऱ्या कित्येक दृष्टीने दर्जे ठरविण्याची ही पद्धत अप्रिय, अनिष्ट व काही प्रांती तर अशक्य ठरली होती, तरी, ही योजना (Social Grouping) रिस्ले साहेबांनी इतकी मेहनत घेऊन व विरोध सोसून तयार केली नसती व तिला अनुसरून प्रांतवार आकडे मागवून प्रसिद्ध केले नसते तर अस्पृश्यांचा वरील आकडा ठरविण्यास दुसरा मार्गच उरला नसता. ह्यांचेच साथीदार इ.ए. गेट हे पुढील म्हणजे १९११

सालच्या खानेसुमारीचे प्रमुख होते, तरी त्यांनी ह्या योजनेकडे आकडे निराळे प्रसिद्ध केले नाहीत. कर्झनशाहीची कारवाई, बंगालची फाळणी, राजकारणी अस्वस्थता, हिंदु-मुसलमानांचे परस्पर संख्याबळ ठरविण्याचे महत्त्व, वगैरे आगंतुक कारणांनी अस्पृश्यांचे संख्यामापन ही अधिक नाजूक बाब होऊ लागली. तथापि ह्या संख्येत म्हणण्यासारखा मोठा फरक पडला असावा, असे वाटत नाही. संख्याशास्त्राच्या अनुसारे तीस वर्षांत या संख्येत भरच पडलेली असणार. उतार होण्याचे कारण नाही. अस्पृश्यतानिवारकांच्या प्रयत्नांनी अस्पृश्यतेचा जोर कमी झाला आहे. पण त्यामुळे अस्पृश्य ठरलेल्यांची संख्या कमी होण्याचे कारण काय?

वरील कारणांमुळे आणि गेल्या दोन दशकांचे रिपोर्ट मिळविणेही फार त्रासाचे व खर्चाचे झाल्यामुळे मी १९०१ सालचेच आकडे पुनः ह्या लेखासाठी तपासून पुढील याद्या तयार केल्या आहेत. सत्तावीस वर्षांपूर्वी प्रांतवार अस्पृश्यांच्या काही प्रमुख जातींची संख्या प्रसिद्ध केली होती. आता लहानसान मिळतील तितक्या सर्व जातींची संख्या शोधून ती पुढे दिली आहे. पूर्वी प्रसिद्ध केलेली प्रांतवार संख्येची एकुणात ५,३२,३६,६३२ झाली; तर आता दिलेली सुमारे ३०० भिन्न जातीची एकुणात ५,०७,२९,२२४ झाली आहे. ही सुमारे २५ लाखांची तूट आलेली आहे; ह्याचे कारण त्या वेळी अस्पृश्य मानलेल्या सर्व जातींचा ह्या नवीन यादीत समावेश केलेला नाही. उदाहरणार्थ, छोटा नागपूर प्रांतातील ओरावन, सांताळ वगैरेंचा समावेश नवीन यादीत केलेला नाही. कारण त्या जाती केवळ जंगली आहेत; त्यांपैकी सर्वच अस्पृश्य नाहीत. मुंबई इलाख्यातील सुमारे २ लाख बेरडांचाही समावेश केला नाही. कारण ह्या लोकांनी शंकराचार्यांकडे दाद लावून घेऊन स्वतःची स्पृश्यता शाबीत करून घेतली आहे. नवीन यादीत सर्वच अस्पृश्य जातींचा समावेश झाला आहे, असेही म्हणवत नाही. खरा आकडा ठरविणे फार कठीण, जवळ जवळ अशक्य काम आहे. पण तो आकडा पूर्वीच्याच एकुणातीजवळ अधिक आहे असे धरून चालण्यास हरकत नाही. काही झाले तरी **एकषष्ठांश भारत अस्पृश्य** ह्या विधानाला काही अद्यापि हरताळ लागत नाही.

पुढील नवीन यादीत ३०० च्या वर निरनिराळ्या अस्पृश्य मानलेल्या जातींची नावे व त्यांची संख्या दिली आहे. त्यांच्या अस्पृश्यतेची पाच कारणे पुढीलप्रमाणे निरनिराळी असू शकतात. ह्या पाच लक्षणांनुसार काही प्रमुख जातींचे येथे प्रथम वर्गीकरण करून दाखविले आहे.

१. धंद्याच्या हीनपणामुळे

१. मोची, चांभार, ढोर, खालपा, भांबी, डबगर (कातड्याची कामे करणारे).
२. धोबी, रंग्रज (रंगारी).
३. पाशी, पारधी, बेडर, भिल्ल, बिल्लव, बागरी, किरात, वेट्टुवन.
४. भंगी, हलालखोर, म्हेतर, डोम.
५. सुणगार, चुन्नर, सुन्नरी (चुना करणारे).
६. पान, होलया, भूमीज, भोई, धाशिया, ढाणक (शेतांतले गुलाम).
७. सिंयाल (ताडीवाले), कल्लार, शानार (दारू गाळणारे).
८. कोळी, जालीया, कैवर्त (मासे धरणारे).
९. तुबयाझा, डोम, चंडाळ, महार (मसणवटीत काम करणारे).

१०. बांसफोर, बासोर, बुरूड (वेळूची कामे करणारे).

११. वणकर, ताती, जिनगर (शिवणे अगर विणणे करणारे).

१२. धनगर, तांबट, तेली, कुंभार (विशिष्ट प्रांतांतच हे अस्पृश्य आहेत).

१३. मुसाहर (उंदीर धरणारे).

१४. चक्कलियन, शिकलगार, शक्ली (चाकावर धार लावणारे आणि कातडी कामे करणारे).

१५. मघ, मेघ, गुरुडा, पंबाडा, दास, नाथ, जोगी, वर्णब्राह्मण, कपाली, दावली (निषिद्धधर्मी व हीन जातींचे पौरौहित्य करणारे).

१६. खाटीक, कसाई.

१७. सनाई, बाजगी, वाजंत्री, परैय्या (ढोल बडविणारे).

२. प्राचीनकाळी स्वतंत्र, पण पुढे जिंकले गेल्यामुळे

१. मेघ, म्हेर, म्हेतर, म्हार, मोधिया, मोगेर.

२. मांग, मादिग, मातंग.

३. बळ्हाई, ढाणके, डोम.

४. नमशूद्र, पोड (पौंड्र), राजबंसी, कोच, मेच्च, गारो.

५. नाग, नायकडे, नायाडी.

६. माल, मालो, माळी.

७. शबर, बाथुरी, बावुरी.

८. पुलया, चिरुमा, परैया, पळ्ळ, व्हलया.

९. कोल, गोल्ल, कोरी, कोरवी.

१०. येझवा, येळवा, तिय्या.

११. तुबयाझा (अशुभ राजा,) फयाचून.

१२. चंड, मुंड, कंड, खोंड, गंड, गोंड.

१३. ओरावन, सांताळ, हो.

३. बौद्ध व इतर पाषंड मानलेल्या धर्मांतून हिंदुधर्माच्या अमलाखाली बिनशर्त न आल्यामुळे—
परैय्या, नमशूद्र, पोड, (पौंड्र), बावुरी, सवर, येझवा, येळवा, तिय्या वगैरे.

४. जंगली अवस्थेत राहिल्यामुळे—
भिल्ल, गोंड, खोंड, फासेपारधी, आडवीचिंची, वगैरे. [ह्या जाती क्वचित अस्पृश्य भासतात. पण त्यांना सर्रास अस्पृश्य कोटीत घालता येणार नाही.]

५.　**मनुस्मृतीत वर्णिलेल्या प्रतिलोमामुळे— (व्यभिचारी अथवा गुन्हेगार)**
भामटे, ठग, देवदासी, वाघे, मुरळ्या, मातंगी वगैरे.

[पण ह्यांपैकी कोणीच अस्पृश्य झालेले दिसत नाहीत. शेवटची मातंगी अस्पृश्य आहे, पण ती मांग जातीची म्हणून; व्यभिचार करते म्हणून नव्हे. ह्या गोष्टीवरून, मनुस्मृतीत, जी प्रतिलोम शरीरसंबंधावरून म्हणजे ब्राह्मण स्त्री व शूद्र पुरुष ह्यांच्यापासून निर्माण झालेली संतती, तिला चांडाल हे नाव देऊन तिला अस्पृश्य व बहिष्कृत ठरविले आहे, ते मत कसे निराधार आहे ते उघड होते.]

वरील वर्गीकरणात काही जातींची नावे पुनःपुनः आलेली आढळतील. विशेषतः पाचही लक्षणांच्या जातींतील सर्वच नसल्या तरी बऱ्याच व्यक्ती आता अगदी हीन धंदे करीत असलेल्या आढळणे साहजिक आहे. ज्या जाती पूर्वी स्वतंत्र आणि सुसंपन्न होत्या त्या कालवशात जित झाल्याने अस्पृश्य व बहिष्कृत केल्या गेल्यावर त्यांना हीन धंदे करणे प्राप्त झाले. आधुनिक काळात त्यांना थोडा वाव मिळाल्यामुळे त्या जातींपैकी पुष्कळशा व्यक्ती वरिष्ठ धंदे करू लागल्या आहेत. बंगाल्यात नमःशूद्र, मद्रासेकडे (मलबारात) येझवा, बिलवा वगैरेंमध्ये पुष्कळ विश्वविद्यालयाचे मोठमोठे पदवीधर, वकील, डॉक्टर, कौन्सिलर्स, पेढीवाले व पुढारी म्हणून आता चमकू लागले आहेत. तांबट, तेली, धोबी, माळी आणि कुंभार, धनगर अशा स्वच्छ जातीही, काही कानाकोपऱ्यांतील प्रांतांतून अस्पृश्य असलेल्या खानेसुमारीत पाहून आश्चर्य वाटते. गुजराथेतील ढाणके व माळव्यातील बळहाई (बलाई) ह्या जाती केवळ कृषिकर्म व मोलमजुरी करणाऱ्या असून व्यवहारात मुळीच अस्पृश्य नाहीत. आता अशा जातींची अस्पृश्यता व्यवहारात बहुतेक नष्ट झालेली आहे. पण एकेकाळी अशांनाही हा डाग लागला होता, ह्यावरून अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाची व्यापकता किती मोठी आहे हे दिसते. म्हणून ह्यांचा उल्लेख करावा लागला आहे. ह्या जाती स्वच्छ धंदे करणाऱ्या असून आणि पूर्वीपासून ह्या अस्पृश्य होत्याच असा पुरावा नसून त्या आता अस्पृश्य मानल्या जाण्याचे कारण ह्या मध्यन्तरीच्या काळात बौद्ध झाल्या असल्या पाहिजेत व ह्या लवकरच ब्राह्मणी हिंदू धर्माच्या हुकमतीखाली न आल्यामुळे अस्पृश्य मानल्या गेल्या. ह्या बाबींचा विचार पहिल्या खंडात झालाच आहे.

संख्येची आणि व्याख्येची ओढाताण

इ. स. १९०७-८चे सुमारास मी, इ.स.१९०१च्या खानेसुमारीतून प्रथम हिंदुस्थानातील एकंदर अस्पृश्य मानलेल्या लोकांची वट्ट संख्या पाच कोटी बत्तीस लक्ष छत्तीस हजार सहाशे बत्तीस (५,३२,३६,६३२) ही प्रसिद्ध केल्यापासून ह्या प्रचंड संख्येचीच नव्हे तर माझ्या व्याख्येची सारखी ओढाताण चाललेली पाहून केव्हा केव्हा बरीच करमणूक होते ! ह्याच सुमारास बंगाल्यात फाळणीची मोठी चळवळ उडाली. त्या वेळी हिंदु-मुसलमानांची मोठी तेढ पडली. अस्पृश्यांना ज्या अर्थी हिंदू इतके वाईट वागवीत आहेत, त्या अर्थी त्यांच्यातील जवळ जवळ एकचतुर्थांश मानीव अस्पृश्य भागाची गणना हिंदू समजून त्यांच्यांत न व्हावी अशा मुसलमानांच्या सूचना येऊ लागल्या. उलट हिंदूंना अस्पृश्य भाग निदान राजकारणापुरता तरी आपल्यातून बाहेर फुटून जाईल की काय ही भीती पडून त्यांनी हा भाग अस्पृश्य असला तरी हिंदूच आहे असा आग्रह धरिला. पुढे लवकरच १९११ची खानेसुमारी होणार होती. सरकारांनी आपले १९०१ सालचे धोरण बदलून, हिंदू समाजाच्या निरनिराळ्या दर्जांच्या निरनिराळ्या वट्ट संख्या प्रसिद्ध करण्याचे सन १९११च्या खानेसुमारीत टाळले. अस्पृश्यवर्ग हे सर्व हिंदू नसून त्यांच्यातील बराच भाग पिशाचपूजक (Animist) असावा असे भासविण्याचा ते विचार करू लागले. तथापि कोणी म्हणण्यासारखा उद्योग करून वरील वट्ट आकडा आणि व्याख्या परिणामकारक रातीने बदललेली माझ्या

तरी ऐकिवात नाही. मात्र ही संख्या वरच्याहून लहान ठरेल तर बरे, अशी हिंदू, मुसलमान व सरकार ह्या सर्वांचीच अंतर्गत इच्छा—मग ती कितीही भिन्न हेतूने असो—आहे हे खरे; पण केवळ इच्छेने आकडा कसा बदलावा!

पुढील कोष्टके पाहिल्यास आर्य, द्राविड, सिथियन, मोगल इत्यादी वंशदृष्टीने गणना करून दिलेली अस्पृश्यांची वट्ट संख्या सन १९०१ साली ५,३१,९६,६३२ झाली आणि हल्लीच्या सुमारे ३०० निरनिराळ्या अस्पृश्य मानलेल्या जातींची प्रांतवार संख्या ५,१७,३८,६७३च भरली असे दिसून येईल. (पृ. ८५-८६ पाहा.) ह्यांत जवळ जवळ १५ लाखांची तफावत येते. तिची कारणे मी वर दिलेलीच आहेत. ह्यांपैकी मुंबई इलाख्यातच १० लाखांची तूट, तर पंजाब, काश्मीर, राजपुताना ह्या भागांत जवळ जवळ १२ लाखांची वाढ दिसून येते. ही तफावत काही जातींची गणना एके ठिकाणी अस्पृश्यात झाल्यामुळे व दुसरीकडे त्या जातींची न होता निराळ्याच जातींची झाल्यामुळे पडलेली असली पाहिजे. माझे हे म्हणणे, प्रत्यक्ष खानेसुमारीतील सर्व प्रांतांचे आकडे पुढे ठेवून आकडे मोडण्याची दगदग केल्याशिवाय कोणाच्या लक्षात यावयाची नाही. ह्या तीस वर्षांत अस्पृश्यतानिवारणाच्या प्रयत्नाने ही संख्या फार थोडी कमी झाली असावी. उलट अखिल हिंदुस्थानची लोकसंख्या पाच-साडेपाच कोटींनी वाढलेली आहे. त्या वाढीचा हिस्सा अस्पृश्यांना मिळून त्यांची संख्या ६ कोटींजवळ जाणे संभवनीय आहे. निदान ५॥ कोटींच्या खाली जाण्याचे काही कारण नाही.

मुंबई इलाख्यात दोन वर्षांपूर्वी स्टार्ट कमिटीने चौकशी केली. तिने ज्या जातींचा समावेश केला आहे, त्यांची वट्ट संख्या सुमारे १४ लाखच दिली आहे. पण त्यांचे तपशीलवार आकडे न देता त्यांनी हा वट्ट आकडाच कोठून मिळविला हे कळत नाही. माझा आकडा २१ लाख आहे, तो ३० वर्षांपूर्वीचा आहे.

ह्या संख्येचा असा गोंधळ आणि ओढाताण होण्याचे एक मुख्य कारण असे की, अस्पृश्यांची व्याख्या ठाम करणे आणि ती ठरली तरी तशा व्याख्येबरहुकूम खानेसुमारीतील भाडोत्री गणकांकडून नेमकी गणना होणे ही सोपी गोष्ट नाही. हिंदुस्थानात मी पहिल्या खंडात ठरविलेल्या व्याख्येप्रमाणे 'अस्पृश्य' ठरणारे वर्गच नुसते आहेत असे नव्हे, तर जंगली जाती, आणि जंगली असोत-नसोत, गुन्हेगार समजले जाणारे इतर वर्ग आहेत. ह्या दुसऱ्या दोन भिन्न वर्गांची संख्या होता होईल तोवर माझ्या वरील कोष्टकांतून मी येऊ दिलेली नाही. ह्या तिन्ही, म्हणजे १ अस्पृश्य, २ जंगली आणि ३ गुन्हेगार वर्गांची एकमेकांत गणनेच्या वेळी भेसळ होणे—कितीही खबरदारी घेतली तरी—अगदी सहज आहे. राजकारणाच्या, राज्यकारभाराच्या, धर्माभिमानाच्या, सामाजिक इज्जतीच्या अगर इतर कोणत्याही अशाच आगंतुक सबबीमुळे वरील खबरदारीत ढिलाई झाली की, अस्पृश्यतेची मुळी व्याख्याच बदलते; आणि ती तशी बदललेली वरील कोणाही बेखबरदार व पक्षाभिमानी माणसांच्या अगर त्यांच्या अडाणी हस्तकांच्या मुळी लक्षातच येत नाही. त्यामुळे संख्येविषयी हा वाद वेळोवेळी माजतो. ह्या सर्व गोष्टी पूर्णपणे लक्ष्यात घेऊनच मी वरील कोष्टके जबाबदारीपूर्वक पुनःपुनः तपासून प्रसिद्ध करीत आहे. दहा-पाच लाख संख्या कमी झाली काय किंवा वाढली काय, ही मोठी गोष्ट नाही. साधारण मानाने हिंदुस्थानाच्या वट्ट लोकसंख्येच्या एकषष्ठांश आणि हिंदूंच्या वट्ट लोकसंख्येचा एकचतुर्थांश भाग अस्पृश्य मानला जात आहे, हे खानेसुमारीचे विधान दुर्दैवाने अद्यापि अढळच आहे.

अस्पृश्यांच्या संख्येची व व्याख्येची अशी ओढाताण चालली असता अलीकडे दोन तीन वर्षे हिंदुस्थानची राज्यपद्धती सुधारण्याचा विचार ब्रिटिश पार्लमेंट करू लागली आहे. त्यामुळे तर सर्व जाती

आणि पक्ष ह्यांमधून धुमाकूळ चालला आहे. अशा परिस्थितीत वरील ओढाताण अधिकच वाढली आहे. लॉर्ड लोदियनच्या प्रमुखत्वाखाली जी फ्रँचाइझ कमिटी नेमली होती, तिचा रिपोर्ट प्रसिद्ध झाला आहे. त्यात ह्या व्याख्येचा व संख्येचा सर्व बाजूंनी विचार करूनही त्यांना निर्णायक मत देता आले नाही अशी कमिटीने कबुली दिली आहे. तरी शेवटी जी कामचलावू व्याख्या त्यांनी ठरविली, ती मी वर केलेली आहे तशीच ठरविली. म्हणजे, धंदा, दर्जा, सांपत्तिक अथवा शैक्षणिक स्थिती कशीही असो, ज्यांना रूढीमुळे वरिष्ठ म्हणविणारे हिंदू अस्पृश्य आणि बहिष्कृत मानतात, ते सर्व अस्पृश्य होत. ह्या लोदियन रिपोर्टाचे पुस्तक पहिले पान ११९वर, अखिल हिंदुस्थानातील अस्पृश्यांची संख्या निरनिराळ्या कमिट्यांनी अगर खात्यांनी कशी-निरनिराळी ठरविली आहे, ते एका कोष्टकात दिले आहे. हे कोष्टक खाली उद्‌धृत केले आहे. यातील आकडे १० लाखांचे आहेत. ह्यात संस्थानातील अस्पृश्यांचा समावेश केला नाही. पण यानंतर येणाऱ्या माझ्या कोष्टकांतील आकड्यात संस्थानी आकडे अंतर्भूत आहेत.

लोदियन कमिटीच्या रिपोर्टातील संकलनात्मक कोष्टक

प्रांत	सौथबरो कमिटी	सर हेन्री शार्प : हिंदुस्थानचे शिक्षण अधिकारी	१९२१ ची खानेसुमारी	सायमन कमिशन	१९३१ची खानेसुमारी	प्रांतिक सरकारे १९३२	प्रांतिक कमिट्या १९३२	शेरे
मद्रास	६·४	५·७	६·४	६·५	७·०	७·१	७·१	
मुंबई	·६	१·६	२·८	१·५	१·८	१·७	१·७	
बंगाल	९·९	६·७	९·०	११·५	१०·३	११·२	·०७	काही सभासदांनी हा आकडा ११·२ दिला आहे.
संयुक्त प्रांत	१०·१	८·४	९·०	१२·०	१२·६	६·८	·६	
पंजाब	१·७	२·१	२·८	२·८	१·३	१·३	१·३	
बिहार ओरिसा	९·४	१·२	८·०	५·०	३·७	५·८	४·३	मी.ब्लंटच्या मते ९·२
मध्यप्रांत	३·८	३·०	३·३	३·३	२·९	२·९	२·९	
आसाम	·३	२·७	२·०	१·०	१·९	०·६५	६५	
एकूण	४२·२	३१·५	४३·३	४३·६	४१·५	३७·४५	१८·६२	

अखिल हिंदुस्थानातील (ब्रह्मदेशाशिवाय) अस्पृश्य आणि एकूण हिंदूंची प्रांतनिहाय संख्या

(१९०१ च्या खानेसुमारीवरून)

वंश	प्रदेश	अस्पृश्य	एकूण हिंदू
आर्य	पंजाब, काश्मीर, राजपुताना इ.	३६,३८,७४५	१,९७,३१,५९२
सिथियो-द्रविड	मुंबई, बडोदा, कुर्ग...	३४,३९,०८४	१,६७,३४,९५२
द्रविड	(अ) मद्रास, म्हैसूर, हैद्राबाद, त्रावणकोर, कोचीन,	१,५३,७४,०७३	५,२६,२६,३६६
	(ब) छोटा नागपूर इ.	३९,३७,७९९	६४,००,३६०
	(क) वऱ्हाड आणि मध्यप्रांत	२३,४५,२१०	१,३३,३२,३९८

आर्य-द्रविड	(अ) संयुक्त प्रांत	... ...	१,००,४८,८५८	४,०६,४९,३९१
	(ब) बिहार	... ...	४१,१६,०८३	१,८९,८८,७०३
मोगल-द्रविड	(अ) बंगाल	... ...	७९,५८,७२१	१,७७,२१,०८०
	(ब) ओरिसा	... ...	११,०६,७९३	३७,६६,५२७
मोगल	आसाम, सिकिम इ.	... ...	१२,३१,२६६	२७,६८,३६९
		एकूण	५,३१,९६,६३२	१९,२७,१९,७३८

[एकूण हिंदूंच्या संख्येत अस्पृश्यांची संख्या अर्थात अंतर्भूत आहे असे समजावे.]

अखिल हिंदुस्थानातील अस्पृश्यांची प्रांतवार संख्या

(१९०१च्या खानेसुमारीवरून पुनः तपासून तयार केलेली)
ह्यात संस्थानांचा व ब्रह्मदेशाचा समावेश आहे.

प्रांत	स्वच्छ अस्पृश्य	अस्वच्छ अस्पृश्य	एकूण
अजमीर, मेरवाड	१२,९२३	७९,६९५	९२,६१८
आसाम (ब्रह्मपुत्रा खोरे)	१,८५,३४३	२,९५,६१७	४,८०,९६०
आसाम (सुरमा खोरे)	१,८२,७३०	३,४६,४३४	५,२९,१६४
बंगाल	७६,१४,३५१	३३,०८,३७१	१०९,२२,७२२
ओरिसा	८७,७५९	४,८७,०२९	५,७४,७८८
बिहार	२३,४५,४०१	२९,६७७	२३,७५,०७८
वऱ्हाड	१७,०६७	४,५०,९५३	४,६८,०२०
मुंबई	१,३९,०६७	२०,५०,०१४	२१,८९,१८५
ब्रह्मदेश	-	-	६२,३७३
मध्यप्रांत	८,०१,७६६	१५,२२,५९५	२३,२४,३६१
कूर्ग	३,४९५	४६,५६३	५०,०५८
मद्रास	४१,४८,५८४	५२,०१,०४८	९३,४९,६३२
संयुक्त प्रांत	३४,५४,०९६	६५,९४,८२१	१,००,४८,९१७
पंजाब	-	-	३३,८२,८१४
बडोदे	-	-	१,६३,१७६
मध्य हिंदुस्थानातील संस्थाने	६,४४,२४२	१५,८८,२७४	२२,३२,५१६
ग्वाल्हेर	१,५१,३६५	३,६२,५६२	५,१३,९२७
कोचीन	-	-	८१,६५९
निजाम हैद्राबाद	-	-	२५,९८,३६४

अनुक्रमणिका

काश्मीर	-	-	१,६३,३१३
राजपुताना	११,५९,१०९	१,७३,७९१	१३,३२,९००
म्हैसूर	-	-	११,०३,८५१
त्रावणकोर	४,९१,७७४	२,०६,५०३	६,९८,२७७
	एकूण		**५,१७,३८,६७३**

प्रत्येक प्रांतातील
स्वच्छ व अस्वच्छ अस्पृश्यांची जातवार संख्या (१९०१)

[जातींची संख्या समजण्याकरिता जातींना अनुक्रमांक घातले आहेत. अर्थात एकदा आलेली नावे दुसऱ्या प्रांतांत पुनः आली असल्यास तेथे नवीन आकडा घातलेला नाही.]

अजमीर मेरवाड

खानेसुमारी रिपोर्ट १९०१; पुस्तक २रे, पान १२६

स्वच्छ अस्पृश्य	संख्या	अस्वच्छ अस्पृश्य	संख्या
१. मोची	२,८२६	९. ढाणके व फाशी	१,४३५
२. बाबर	७०	१०. चांभार	१९,३५०
३. खाटीक	३,३१५	११. रेगर	१४,२८७
४. बाउरी	१७४	१२. बळई	२२,३५०
५. सलगर	३३५	१३. नायक	२,४४१
६. गनवरदिया	२३९	१४. नाथ	५३१
७. धोबी	४,९९४	१५. आहरी	३
८. ढोली	९७०	१६. कालबेलिया	७४
एकूण स्वच्छ	१२,९२३	१७. भिल्ल	५,३२४
		१८. मेहतर (भंगी)	५,३०६
		१९. बागरी	९
		२०. कंजार	२३०
		२१. कोळी	८,३५५
एकूण अस्वच्छ	७९,६९५	एकूण अस्वच्छ	७९,६९५
वट्ट एकूण	९२,६१८		

आसाम (ब्रह्मपुत्रेच्या खोऱ्यातील)

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक ४थे, पान १५३

स्वच्छ अस्पृश्य	संख्या	अस्वच्छ अस्पृश्य	संख्या
२२. अहोम	१,७७,५६२	नाथ	४,५०९
२३. ब्रिटियल बनिया	७,७८१	२४. मुखी	२,५०२
एकूण स्वच्छ	१,८५,३४३	२५. च्छुतीया	८५,४८७
		२६. जुगी व कटाणी	७१,०५३
		२७. गोरिया	१९,३१५
		२८. हिरी	८,७०१
		२९. नडीवाळ डोम	८०,५०९
		३०. नमशूद्र (चंडाळ)	२३,५४१
	२,९५,६१७		
वट्ट एकूण	४,८०,९६०	एकूण अस्वच्छ	२,९५,६१७

आसाम (सुर्मा खोरे)

खाने० रि. १९०१; पुस्तक ४थे, पान १५२

३१. गणक	५,७३१	३५. महर	३,४८३
३२. वर्णब्राह्मण	२,७०३	३६. शरनकर	१,०६३
३३. कुशिआरी (राऱ्ह)	१,३८५	३७. शहा व सुनरी	३६,१७३
धोबी	१४,१२५	३८. नडियाळ पट्टणी	१,१४,०२२
३४. कैवर्त	४४,६७९	नमशूद्र (चंडाळ)	१,४५,७६६
जुगी	८९,९६३	३९. भुइन माली	४५,९२३
ढोली	१०,२२७		
३५. सूत्रधार	१३,९१७		
एकूण स्वच्छ	१,८२,७३०	एकूण अस्वच्छ	३,४६,४३४
	३,४३,४३४		
वट्ट एकूण	५,२९,१६४		

बंगाल

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक ६वे, पान ३७२

	स्वच्छ अस्पृश्य	संख्या		अस्वच्छ अस्पृश्य	संख्या
४०.	कान	६८		बाउरी	५,९४,८९०
४१.	कर्णी	६,१६७		चांभार	११,८७,११५
	बागडी (री)	१०,३२,०६३	६४.	डोंब	३,५८,०४२
४२.	बैटी (चुनारी)	१७,२४०	६५.	गारो	३८,११७
४३.	बेरुवा	४,७६३	६६.	हारी	३,०१,६१६
४४.	भास्कर	४१५	६७.	कावोरा	१,१२,००३
४५.	चाइन	१,२९,००२	६८.	कोने	३४,७५५
४६.	च्छासाधोबा	२९,५०६	६९.	लोधा	८,१७३
४७.	च्छासती	४२,६२३	७०.	माल	१,४५,६७७
	धोबा	५,६६,३३१		मोची	४,३९,६२२
४८.	नागरार	३,६७०	७१.	सियालगिर	५९८
४९.	हाजंग	२५,५८८	७२.	कोरा	८७,७६३
	जालिया कैवर्त	२,६६,५४९			
५०.	कालू	१,७४,९३७		एकूण अस्वच्छ	३३,०८,३७१
५१.	कमाली	१,४३,७४१		एकूण स्वच्छ	७६,१४,३५१
५२.	कवाली	१,१७०		वट्ट एकूण	१,०९,२२,७२२
५३.	कोताल	१०,६४२			
५४.	मालो	२,२७,९८५			
५५.	मेच्च	२४,५२१			
५६.	तिया	२,६७,२६०			
५७.	मुरागीया	२,४५२			
५८.	तिपारा	१,०१,५१८			
	नाइक	८,२५०			
	नमशूद्र (चंडाल)	१८,५८,७८४			
५९.	पाटणी	६३,६८७			
६०.	पोड	४,६४,९२१			
६१.	पूरो	३५,८४०			
६२.	राजबंसी व कोंच	२०,६५,९८२			

अनुक्रमणिका

६३.	शुक्ली (चक्ली)	३८,६७६
	एकूण स्वच्छ	७६,१४,३५१

ओरिसा

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक ६वे, पान ३७७

	स्वच्छ अस्पृश्य	संख्या		अस्वच्छ अस्पृश्य	संख्या
७३.	सियाल	६,४०६	८१.	महुरिया	१,८९९
७४.	तौला	२२,१३८	८२.	पान	४,४६,५२७
७५.	घुसुरिया	२,१४८	८३.	सवर	३८,६०३
७६.	गोरबा	४६,२०१		एकूण अस्वच्छ	४,८७,०२९
७७.	गिरगिरया	४,३००			
७८.	खटिया	३,३५८			
७९.	सनाई	४९७			
८०.	नालिया	२,७११		एकूण स्वच्छ	८७,७५९
	एकूण स्वच्छ	८७,७५९	वट्ट एकूण		५,७४,७८८

बिहार

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक ६वे, पान ३७४

	स्वच्छ अस्पृश्य	संख्या		अस्वच्छ अस्पृश्य	संख्या
८४.	वांटोर	१४३	१००.	अघोरी	५,१८५
८५.	बेडिया	१२,३०१		मेहतर	२१,३३३
८६.	छपाटा	८,१५०		कंजार	३,१५९
८७.	छापवाल	४,८२५		एकूण स्वच्छ	२९,६७७
८८.	ढान्ही	४,१७५			
८९.	दोसाद	११,७५,८७१			
९०.	गंगाई	६१,४२४			
९१.	कादर	१८,६९२			
९२.	कल्लार	७,७२३			
९३.	खाटिक	७,७४१			
९४.	खटवे	१,०२,९०५			

९५.	कुरारियार	६५०		
९६.	मुसाहार	६,०५,७९७		
९७.	नैया	८,१९१		
९८.	नाट	१५,६६८		
	फाशी	१,५१,४४७	एकूण स्वच्छ	२३,४५,४०१
९९.	रजवार	१,५९,६९८	एकूण अस्वच्छ	२९,६७७
	एकूण स्वच्छ	२३,४५,४०१	वट्ट एकूण	२३,७५,०७८

वऱ्हाड

खाने॰ रिपोर्ट १९०१; पुस्तक ८वे, पान २०६

	स्वच्छ अस्पृश्य	संख्या		अस्वच्छ अस्पृश्य	संख्या
१०१.	कोरी	६९१	१०५.	ढोर	५,३६४
१०२.	पारधी	६,६०३	१०६.	महार	३,५०,९२९
१०३.	बेडर	४,९७०		चांभार	२८,०३६
१०४.	कसाई	४,९८३		बळाई	६९२
	एकूण स्वच्छ	१७,०६७	१०७.	मादगी	२,२८७
			१०८.	मांग	४९,११२
				भंगी	१,८४४
	एकूण अस्वच्छ	४,५०,९५३		अनिश्चित	१२,६८९
	वट्ट एकूण	४,६८,०२०		एकूण अस्वच्छ	४,५०,९५३

मुंबई

खाने॰ रिपोर्ट १९०१; पुस्तक ९ (अ), पान १९२ ते १९८

	स्वच्छ अस्पृश्य	संख्या		अस्वच्छ अस्पृश्य	संख्या
१०९.	आगर	२,४०७		भंगी	८१,०९४
	(कानडा जिल्ह्यातील मीठ करणारे)		१२०.	चामठा	१९०
११०.	आलितकर (सुलतनेक)	१३६		चांभार	३,११,२९८
१११.	भांबी (खालपा)	१,०४०	१२१.	चन्नयन (व्हलियार)	१०,२३३
११२.	भावय (तरगल)	५,६१७	१२२.	हुलूसार	७३१
११३.	चुन्नर (चुना करणारे)	८०१		ढोर	१९,०८९
११४.	डबगार (ढोर)	२,४९१	१२३.	दुरग मुरगी	१५

	ढाणके	१८,८४९		महार (धेड)	१३,२०,१८९
११५.	दुबळा	९७,९२४	१२४.	चलवादी	५२
११६.	गारुडी (गरोडा)	२,४१५	१२५.	मजबी शिख	८,४६६
११७.	सिंधवा	२,१७०	१२६.	मेघवाळ	३३,६९७
११८.	तुरी	३,१९५	१२७.	च्छुरा	३१
११९.	तिरमाली	२,१२६	१२८.	दास (देवडा)	४,६८३
			१२९.	कोतवाल	८९
			१३०.	मोगेर	४,५०२
			१३१.	मुक्ती	५,०८२
	एकूण स्वच्छ	१,३९,१७१			
	एकूण अस्वच्छ	२०,५०,०१४		अनिश्चित	२,५०,५७३
	वट्ट एकूण	२१,८९,१८५		एकूण अस्वच्छ	२०,५०,०१४

ब्रह्मदेश

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक १२वे, पान १७०

स्वच्छ अस्पृश्य		संख्या	अस्वच्छ अस्पृश्य	संख्या
१३२.	पळ्ळिज	१३,२५०		
१३३.	परया	२५,६०१		
	माल	१८,५२२		
१३४.	तुबयाझा = थडगी खोदणारे			
१३५.	फयाचून = देवळांतील गुलाम			
१३६.	संडाला (चंडाल)			
१३७.	डून (डोम) संडाला			
१३८.	केबा = भिकारी		} सुमारे	५,०००
१३९.	तू-डै-डो = राजे लोकांचे भंगी			
१४०.	लामेंड = राजाचे दास (कुळंबी)			
१४१.	तुतांसा = प्रेतवाहक, फाशी देणारे			
१४२.	पक्वे = पोलीस, भालदार चोपदार			
१४३.	लेयाँडाँ = तुरुंगाचे रखवालदार			
	एकूण	६२,३७३		

मध्यप्रांत

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक १३वे, पान १८०

	स्वच्छ अस्पृश्य	संख्या		अस्वच्छ अस्पृश्य	संख्या
१४४.	औधालिया	६७६		बळई	४३,५६३
१४५.	बांसोर	४२,५३८		चांभार	७,३५,२६२
	धोबी	१,३१,२२६		मादगी	५,००१
१४६	गंडा	२,७७,८३०		माल	७,३१३
१४७.	घाशीया	३८,७२६		मांग	२०,११८
१४८.	कैकाडी	३४१	१५५.	मांगन	११०
	कंजार	२,७९८		मेहेतर	९८,८१६
१४९.	काटिया	३१,९२४		महार	६,१९,४१२
	कोरी	३५,२८०		एकूण अस्वच्छ	१५,२२,५९५
१५०.	कुंभार	९९,२०६			
१५१.	पानके	१,३७,८५५			
	पाशी	३,०९८			
१५२.	सिधिरा	२२४			
१५३.	सोलहा	१९			
१५४.	तांती	२५		एकूण स्वच्छ	८,०१,७६६
	एकूण स्वच्छ	८,०१,७६६		वट्ट एकूण	२३,२४,३६१

कूर्ग

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक १४वे, पान ५०

	स्वच्छ अस्पृश्य	संख्या		अस्वच्छ अस्पृश्य	संख्या
१५६.	मेध	५८४	१५८.	येझवा (येळवा)	१४,५८६
	बेरड	१७१		व्हलय्या	२६,९८९
१५७.	बिल्लव	२,७४०	१५९.	चिरुमा	५११
	एकूण स्वच्छ	३,४९५	१६०.	तिय्या	१,४८१
	एकूण अस्वच्छ	४६,५६३		डोंब	१४
	वट्ट एकूण	५०,०५८		मादिग (मादगी)	२,७३७
			१६१.	चक्कलिया	७
			१६२.	पळ्ळत	६२
			१६३.	पनयन्	१४६
				एकूण अस्वच्छ	४६,५६३

मद्रास

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक १८वे, पान १३८ ते १३९

ज्यांचा विटाळ न शिवताही होतो, पण गोमांस खात नाहीत अशा जाती.

या स्वच्छ अस्पृश्यांत गणल्या गेल्या आहेत.

	(स्वच्छ अस्पृश्य)	संख्या		(स्वच्छ) अस्पृश्य	संख्या
तामीळ			१६६.	पुलयन्	३,४८४
१६४.	कोलियन्	४,८२६	१६७.	सेम्मान्	२,०००
१६५.	पलियन्	७०५	१६८.	शानान्	६,०३,१८९
	पळ्ळन्	८,२५,३९५	१६९.	वल्लुवन्	५४,७६०
मल्याळी					
१७०.	अरयन्	२,९३७		पानन्	१३,४२४
१७१.	अरनादन्	११५		पनियन्	२९,२४५
	चेरुमन् (चिरुमा)	२,५३,३४७	१८७.	परवन्	५,२४२
	इळुवन्, येजवन्			पुलियन्	१८३
	(येझवा, येळवा)	१,१०,९७४	१८८.	पुल्लुवन्	१,८२८
१७२.	काडन्	७८९		तिय्यन्	५,७८,४५१
१७३.	कम्मालन्	१,०४,०३३	१८९.	टोक्कलन्	२,३०५
१७४.	कनिसन्	१५,२६३	१९०.	वेट्टुवन्	१५,६९६
१७५.	कनियन्	५३१	१९१.	वेल्लन्	३,१२०
१७६.	करिमपालन्	३,५८६	१९२.	वेल्लर	५९७
१७७.	काट्टुनायकन्	२,४८६		बिल्लव	१,४२,८९५
१७८.	काउटिय्यन्	५,६७३	१९३.	हालेपैक	१७,६८९
१७९.	कुरिच्चन्	९,६४२	१९४.	हसल	५५२
१८०.	कुरुमान्	१०,०९२	१९५.	कोरग	५,१०९
१८१.	मलयन्	६,५०७	१९६.	नलकेयव	१,१९४
१८२.	मन्नान्	३१,६४४	१९७.	पोंबाडा	६३१
१८३.	माबिलन्	२,१४८	१९८.	समदार (चर्मकार)	१,७००
१८४.	मुक्कुवन्	१९,२९०			
१८५.	नायाडी	५३५		एकूण	२८,९३,९०८
१८६.	नुलयन्	९६			

गोमांस खाणाऱ्या पण शिवल्याशिवाय ज्यांचा विटाळ होत नाही अशा जाती (स्वच्छ)

अनुक्रमणिका

तेलंगी				कानडी	
१९९.	बोय	३,९७, १८९		बेडरू	६२,२७३
२००.	जातापु	७५,७१९		**ओरिया**	
				बाउरी (बाथुरी)	६६,७५३
				एकूण	६,०१,९३४

इतर अस्पृश्य जाती (स्वच्छ)

२०१.	गडब	४०,३९५	२०४	पोरोज	९१,८८६
२०२.	गोंड	२०,७३४		शबर	१,८३,१५९
२०३.	खोंड	३,१६,५६८		एकूण	६,५२,७४२

वट्ट एकूण स्वच्छ अस्पृश्य ४१,४८,५८४
गोमांस खाणाऱ्या व शिवल्याशिवाय ज्यांचा विटाळ होतो अशा जाती (अस्वच्छ)

तामिळ				चंडाल	१,२०१
	परय्यन्	२१,५२,८४०	२०६	दंडाशी	३९,८४९
तेलंगी				डोंब	५८,१००
	चक्कीलियन्	४,८६,८४४	२०७	गोदरी	७९४
	मादिग	७,५५,३१६	२०८	हड्डी	२८,०७६
	माल	१४,०५,०२७	२०९	जग्गली	५,२५४
२०५.	ओजली	८,२३८	२१०	पैदी	४९,०१५
कानडी				पान्	६१,२००
	व्हलय्या	१,४७,९८७	२११	कोटा	१,२६७
				एकूण अस्वच्छ अस्पृश्य	५२,०१,०४८
				एकूण स्वच्छ अस्पृश्य	४१,४८,५८४
				वट्ट एकूण	९३,४९,६३२

संयुक्त प्रांत

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक १६वे, पान २५२

	स्वच्छ अस्पृश्य (गोमांस न खाणारे)	संख्या		अस्वच्छ अस्पृश्य (गोमांस खाणारे)	संख्या
	धोबी	६,०९,४४५		चांभार	५८,९०,६३९
२१२.	रंग्रेज	१,८००	२२७.	घरामी	१४२

२१३.	रंगसाज	७९	२२८.	अगारिया	१,१८६
	कोरी	९,९०,०२७		मुसाहर	४१,१८७
	बळाई	४५४		कंजार	१८,१९८
२१४.	शिकलगार	१,२५०	२२९.	धनगर	१,५८६
	डबगार	६,४५२	२३०.	कोरवा	६७०
२१५.	राज	२,८२७	२३१.	सहारिया	७,५५९
२१६.	अहेरिया	१७,७७४		भंगी	३,५३,५३०
२१७.	बहिलिया	३७,८१४	२३२.	बलहार	१,९३५
	नाथ	५६,२६३		बांसोर	३६,५१०
	बेरिया (बेडिया)	८,८१०	२३३.	डोंबार	७,७६४
२१८.	बेंगाली	१,२१४		डोम	२,३३,९१५
	ढाणूक	१,२७,५८१			
२१९.	दुसाध	७२,१२४		एकूण अस्वच्छ	६५,९४,८२१
२२०.	सुनकार	७४४			
	खाटिक	१,९९,५९१			
	पाशी	१२,३९,२८२			
२२१.	करमाळी	५९			
२२२.	बोरिय्या	१८,६१४			
२२३.	बांसफोर	११,९३४			
२२४.	ढारकर	४०,०३७			
२२५.	बाजगी	५,८१८			
२२६.	अबुरा	४,१०३			
				एकूण स्वच्छ	३४,५४,०९६
	एकूण स्वच्छ	३४,५४,०९६		वट्ट एकूण	१००,४८,९१७

पंजाब

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक १७वे, पान ३४६

(स्वच्छ-अस्वच्छांचा भेद दाखविलेला नाही.)

	चांभार	१२,१३,०१९		दुबगार	१,३२२
२३४.	चनाल	११,७४४	२४१.	दावली	१,३७७
२३५.	डागी (कोल्प)	१,५४,७३९	२४२.	ड्रेन	२,७८५
२३६.	हाली	१८,५७०	२४३.	मल्ला	८९,०९८

२३७.	सेपी	१,८३०	२४४.	मेघ	४४,५५७
	चुरा	११,९६,४६९		मोची	४,३७,७०२
२३८.	कुटण	५४,२२१		पाशी	१,२८१
२३९.	मजबी	१०,८०८		ढाणक	७७,३६५
२४०.	मुस्सलाई	६५,९२७		एकूण	३३,८२,८१४

बडोदे

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक १८वे, पान ५६०

(स्वच्छ-अस्वच्छांचा भेद दाखविलेला नाही.)

	भंगी	२३,९७८		महार	८६७
२४५.	बुरुड	१३८		मेघवाळ	१,२६५
	धेड	९४,३७६	२४७.	रावळ	३६७
	गरोडा	५,९१९	२४८.	सेनव्वा	५,२०९
२४६.	खालपा	२९,७४६	२४९.	तुरी	९८२
	मांग	१३६		इतर	१९३
				एकूण	१,६३,१७६

मध्य हिंदुस्थानातील संस्थाने

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक १९वे, पान २२०

गोमांस न खाणारे (स्वच्छ)		अस्पृश्य	गोमांस खाणारे (अस्वच्छ)		अस्पृश्य
बळाई	२,०४,१७२	२७०.	अरख	२,१४२	
२५०.	बरगुंडा (बासोर)	३८,१३५	२७१.	भिल	२,०६,०१५
	ढाणू	९,६९८		कोतवाल	३२,३५८
२५१.	चिडोर	७,८७१	२७२.	पाटलिया	१४,१११
२५२.	मोघिया	६,३८१	२७३.	भारुड	९,३६६
२५३.	बटिलिया	१,९३८	२७४.	कुरकू	९,६६७
	भांबी	६,७७८	२७५.	मिना	९८,२१६
२५४.	बुकर	४,५९०		गोंड	१,९५,०१५
२५५.	दहायत	२,३००	२७६.	कोल	१,२६,३५७
२५६.	धिरकर	३,४०२	२७७.	बाचरा	१,४८४
	डोंब	५,२११		नात आणि करनो	१४,३७४
	महारा	६,४८६		बागरी	६२,१६०

२५७.	मावळ	१,६४७	२७८.	बैगा	९,१५८
२५८.	मेघवाळ	१,१८४	२७९.	बिरामिय्या	१,८०१
२५९.	मेर	२,६०७	२८०.	खांगर	१,५२७
२६०.	पणिका	२४,२७६		चमार	७,२३,१४४
	पाशी	२,८१३		मेहेतर	४७,४७१
२६१.	पावक	९,२८६	२८१.	बांसुहा	२,८३८
२६२.	रेबारी	१,७०४	२८२.	चिक्कव्वा	१,४४९
२६३.	सेंदो	१०,८८६		महार	७,८०६
२६४.	सिखी	८,४९५	२८३.	मुढा	४,२९९
२६५.	सोर	१४,६७७	२८४.	मुढपाळ	१,०९३
२६६.	भिलाला	१,३१,२८०	२८५.	नहाळ	५,०१७
२६७.	किरार	९३,७७८	२८६.	तिरकिन्ह	१,१२९
२६८.	तेहेरिया	४४,१५३	२८७.	चिरव्वा	७७६
२६९.	दरवान	५९४	२८८.	कोंडार	७,९१५
			२८९.	पाखिया	१,१४६
एकूण स्वच्छ		६,४४,२४२	२९०.	राठरय्या	२०६
एकूण अस्वच्छ		१५,८८,२७४	२९१.	थोरी	२३४
वट्ट एकूण		२२,३२,५१६	एकूण		१५,८८,२७४

ग्वाल्हेर

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक २१ वे, पान १४१

स्वच्छ अस्पृश्य		संख्या	अस्वच्छ अस्पृश्य		संख्या
	बळाई	७०,९२६	२९३	बथेरा	२४१
	बांसोर	३,२०८,२९३		नाथ	१०,३४४
	ढाणूक	३,९३२		बागरी	३,२६१
	ढोली	५२६		बरगुंडा	१,३३२
२९२	मसर	३९९		बेडिया	२,४०२
	चिडार	४,६५३		भामी	१,८५४
	कोरी	६६,५१२		भंगी	२३,२२५
	मोघिया	१,२०९		चांभार	३,१९,५५७
	एकूण स्वच्छ	१,५१,३६५		डोंब	६७
	एकूण अस्वच्छ	३,६२,५६२		कंजार	२७०
	वट्ट एकूण	५,१३,९२७		एकूण अस्वच्छ	३,६२,५६२

कोचीन

(स्वच्छ-अस्वच्छांचा भेद दाखविलेला नाही.)

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक २० वे, पान १७३

२९४	कनकन्स	५,९१७		परवन्	७३
२९५	कुटन	९९	२९६	पीयन्	२
	पुलयन् (चुरुमा)	५९,८४०	२९७	तोटियन्	३९२
	परय्यन्	८,८४१		वलूवन्	१४६
	वेट्टुवन्	६,३४९		एकूण	८१,६५९

हैद्राबाद (दक्षिण)

(स्वच्छ-अस्वच्छांचा भेद दाखविलेला नाही.)

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक २२वे, पान २२९

	चक्कला	१,८८,८३३	२९९	येरकुल	४९,९३७
२९८	मांगला	१,१७,२३७		माल	१५,८४,२९२
	कोरवा	५,३३,५५५		बेस्टा	१,२४,४८०
				एकूण	२५,९८,३६४

काश्मीर

(स्वच्छ-अस्वच्छांचा भेद दाखविलेला नाही.)

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक २३ (अ) पान ७६

मेघ		५५,३३३		चमार	१,८५४
मोची		३६,४८६		छोरा	८,५३३
मुसल्ली	१,५६३	३००	राटर	३,८१८	
डुंब		५४,४३६	३०१	सारियारा	९८४
बागरी	४५	३०२	साशी	२६१	
				एकूण	१,६३,३१३

म्हैसूर

(स्वच्छ-अस्वच्छांचा भेद दाखविलेला नाही.)

खाने० रिपोर्ट १९०१; पुस्तक २४वे

मोची	१,९६३		डोंब	२,९११
मादिग	२,७६,८२१	३०३	बेड (व्याध)	२,४४,९९०
होळिया	५,७७,१६६		एकूण	११,०३,८५१

अनुक्रमणिका

राजपुताना

खाने॰ रिपोर्ट १९०१; पुस्तक २५वे, पान १६६-१६७

स्वच्छ अस्पृश्य (कातड्याची कामे करणारे)		संख्या	अस्वच्छ अस्पृश्य (झाडलोट करणारे)		संख्या
	बळई	३,१३,१७१		सनिया	४९६
	बांभी कातडे कमविणारे	१,१३३		नाथ	७,०३०
३०४	रायगर	८४,२९६		बांसफोर	४९९
	चांभार व वोला	७,०४,४०३	३०८	धांचा	१३,४७१
	मेघवाल	१९५	३०९	बंगारिआ	१,०८९
	गुरुडा	३८९		रावल	६,२३१
३०५	जतिया	१२,४९७		कालबेलिया (सपेरा)	२,८३१
	सरगर	१३,८६२		ढाणक	२१,५८६
	डबगर	१,४३६		बागरी	७,६३६
३०६	कमार	३,१७०		अहेरी (शिकारी)	९६२
३०७	बरगी	५३८	३१०	खानगर	२५४४
धेड		११,३७५		भंगी	७६,४३०
मेहर (महार)		३,०२३	३११	सहरीया	८,३७३
लहान जाती		९,६२१	३१२	बिधाकिया	१९५
	एकूण स्वच्छ	११,५९,१०९		थोरी	१४,७६५
	एकूण अस्वच्छ	१,७३,७९१	३१३	सानसरी	६,५१०
	वट्ट एकूण	१३,३२,९००		कंजोर	२,५९२
			३१४	सरभंगी	१५२
				लहान जाती	३९९
				एकूण अस्वच्छ	१,७३,७९१

त्रावणकोर

खाने॰ रिपोर्ट १९०१; पुस्तक २४ वे

स्वच्छ अस्पृश्य	(पान २७८)	अस्वच्छ अस्पृश्य	(पान ३४१)
यीझ्वा, यीळवा, तिय्या	४,९१,७७४	पुलय, चिरुमा	२,०६,५०३
	एकूण	६,९८,२७७	

प्रकरण आठवे

नावांची व्युत्पत्ती व इतिहास

आता काही मुख्य जातींच्या नावांची मूळ व्युत्पत्ती काय असावी, ह्याचे भाषाशास्त्राच्या निर्विकार दृष्टीने विवेचन करून ह्या हीन मानलेल्या जाती खरोखर मुळातच हीन होत्या, किंवा त्यांच्या नावांतूनही काही उज्ज्वल पूर्वेतिहासाचा पुरावा बाहेर डोकावत आहे, हे पाहण्याचा मी प्रयत्न करीत आहे. हे विवेचन करण्यासाठी ज्या थोड्या जाती मी निवडल्या आहेत; त्या जातींच्या लोकांमध्ये मी स्वतः बहुशः दोन-दोन, चार-चार महिने, क्वचित वर्ष वर्षभरही, जाऊन राहिलो आहे. त्यात माझा हेतू हा होता की, त्यांचे खाद्य, पेय, पेहराव, डामडौल, व्यक्तिविषयक आवडी, घरगुती चालरीत, जातीय परंपरा, ह्या गोष्टी समक्ष निरखून पहाव्या. आज माझ्या तीस वर्षांच्या सूक्ष्म निरीक्षणानंतर मला ह्या कित्येक हतभागी जातींचे ऊर्फ राष्ट्रांचे मूळ उज्ज्वल असावे, असे स्वतंत्रपणे वाटत आहे. पुढील व्युत्पत्तीमध्ये माझे भाषाशास्त्र सपशेल जरी चुकले असले, तरी त्यामुळे माझ्या इतर निरीक्षणाला बाधा येत नाही. उलट पक्षी, माझी व्युत्पत्ती खरी ठरल्यास मात्र तो एक स्वतंत्र पुरावा होईल. एवढ्याच उद्देशाने माझ्या ह्या ऐतिहासिक विषयाला हे जे व्युत्पत्तीचे ठिगळ जोडण्याचे धाडस मी केले आहे, ते अगदी अनाठायी ठरेल, असे मला वाटत नाही.

महार (महाराष्ट्र)

महार ह्या नावाचा विस्तार मराठी भाषेपुरता अथवा महाराष्ट्रापुरताच नसून पंजाबी, सिंधी, गुजराथी, राजस्थानी, हिंदी, बंगाली, ओरिया, तेलगू, आसामी, इतक्या भाषांतून व अनुक्रमे देशांतून आढळतो. तो असा : —महार, म्हार—आधुनिक महाराष्ट्र, मध्य हिंदुस्थान; म्हेतर, म्हेर, मेर—गुजराथ, मारवाड, माळवा, राजपुताना आणि मध्य प्रांताचा हिंदी भाग; मेघ, मघ-मेघवाळ, मोघिया—पंजाब, गुजराथ, ग्वाल्हेर; माल, मालो, माली, मलयन—बंगाल, ओरिसा, आंध्र, मलबार.

महार ह्या नावाची आजवर अनेक निरुक्ते सुचविण्यात आली आहेत. त्यांपैकी काही विक्षिप्त आहेत, तर काही विचार करण्यासारखी आहेत. **महाअरी** = मोठा शत्रू अशी व्युत्पत्ती जोतीबा फुले ह्यांनी सुचविली आहे. दुसरी अशी आहे : पार्वतीच्या कपाळावर घामाचा बिंदू आला, तो एका कमळ पत्रावर पडला; त्याचे सुंदर मूल होऊन खेळू लागले. ते रांगत बाहेर जाऊन एक मेलेली गाय खाऊ लागले. म्हणून शिवाने रागावून त्यास **महा आहारी**—मोठा खादाड—होशील असा शाप दिला. तो महार झाला; ही विक्षिप्त निरुक्ते.

मृताहर : परलोकवासी डॉ. सर भांडारकर ह्यांनी मृताहर अशी व्युत्पत्ती सुचविली होती. इ. स. १९१२ साली पुण्यात डी. सी. मिशनची पहिली अस्पृश्यतानिवारक परिषद भरली, तिचे अध्यक्ष ह्या नात्याने डॉक्टरसाहेबांनी ही प्रथमतःच पुढे आणिली. मृत + आहर = मेलेली गुरे ओढून नेणारा, हा अर्थ ह्या लोकांच्या चालू धंद्याला लागू पडतो. पण संस्कृत वाङ्मयात ह्या नावाचा असा प्रचार कोठे आढळत नाही. मार्कंडेय पुराणातील ३२व्या अध्यायात पुढील श्लोक आहेत :

उदक्याश्वश्रृगालादीन्सूतिकान्त्यावसायिनः ।
स्पृष्ट्वा स्नायीत शौचार्थं तथैव मृतहारिणः ॥ ३३ ॥
मृतनिर्यातकाश्वैव परदाराररताश्च ये ।
एतदेव हि कर्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥ ४०॥
अभोज्यसूतिकाषंढमार्जाराखुश्वकुक्कुटान ।
पतिताविद्धचंडालान् मृताहारांश्च धर्मविद् ॥ ४१ ॥
संस्पृश्य शुद्ध्यते स्नानादुदक्याग्रामसूकरौ ।
तद्वच्च सूतिकाशौचदूषितौ पुरुषावपि ॥ ४२ ॥

वरील उताऱ्यास चांडाल, अन्त्यावसायी, असे शब्द योजून पुनः मृताहार, मृतहारि, मृतनिर्यातक असे शब्द घातले आहेत. मृत ह्याचा अर्थ मनुष्य अथवा प्रेत असाच आहे. मेलेली ढोरे असा अर्थाचा संदर्भ ह्या ठिकाणी मुळीच संभवत नाही. वरिष्ठ जातीच्या माणसांची प्रेते महार नेऊ शकणार नाही, म्हणून मृतांचे आप्त असाच येथे अर्थ आहे. मृताहार म्हणजे मेलेली ढोरे ओढणारा असा अर्थ डॉ. भांडारकर ह्यांनी नव्यानेच केलेला दिसतो. महार असे मागाहून संभावित मराठीत रूपान्तर झाले, त्याचे मूळ रूप म्हार असे गावंढळांचे तोंडांत अद्यापि आहे, तेच रूप पहिले असावे. माळव्यात व नागपुराकडे हिंदी भाषेत 'म्हेर' असे रूप हल्लीही आहे; त्यावरून मराठीत म्हार असे होणेच जास्त संभवनीय आहे. त्याचा संभावित अपभ्रंश महार असा करून पुनः त्याचे 'मृताहर' असे संस्कृत रूप मानण्यात फारच दुरान्वय होत आहे. म्हार हे पूर्वीपासूनच मेलेली गुरे ओढणारे होते, ही कल्पना इतिहासाला धरून नाही; म्हणून ही व्युत्पत्ती असमर्थनीय ठरते. माळव्याप्रमाणे गुजराथेतही म्हारांना म्हेत्तर असे म्हणतात. त्यापासून म्हेर असे रूप होणे शक्य आहे. अजमीर-मेरवाडामध्ये म्हेर असे रूप आहे. म्हेतर (महत्तर) म्हणजे मोठा अथवा जुना माणूस. म्हातारा शब्दाचीही हीच व्युत्पत्ती आहे. आणि हीच व्युत्पत्ती ह्या प्राचीन जातीच्या इतिहासाला अधिक सुसंगत दिसते.

म्हार म्हात्म्य : ह्या पुराणाची हस्तलिखित पोथी इ.स. १९०७ साली परळ येथील आमच्या रात्रीच्या शाळेतील एका भाविक म्हार मुलाने मला दिली. तिची भाषा मासलेवाईक म्हारी आहे. ह्यात म्हार, म्हादेव, म्हामुनी असे नमुनेदार शब्द आहेत. ह्याच्या दुसऱ्या अध्यायाच्या आरंभी खालीलप्रमाणे मूळ वर्णिले आहे.

आद्यन्त तुमच्या ववस्याचे म्हैमा । सेस न वर्णवी झाली सीमा । वेदा न कळे आगमा । सोमववष अप्रंपार ॥ २ ॥ हे म्हार म्हात्म्य कथा आगळी । जो का धरील हृदयकमळी । तयाचे द्वीतभावाची होळी । करील रुषि मार्कंडी ॥ ३ ॥ ...तरी हा मार्कंडी मूळ पुरुष । तयापासून म्हाराचा ववस । ऐका सजना हो सावकास । चित्ती विश्वास धरुनिया ॥ ५ ॥ अनंत यौगापासून । कितीक राजाचे ढळले जन ॥ परी हा म्हार जुनाट पुरातन । न ढळेची कल्पान्ती ॥ ६ ॥ देव झाले उंदड । परि हा म्हार अक्षय्य काळदंड । ह्याच्या स्वाधीन नवखंड । केले मुळीच क्रत्यांनी ॥ ७ ॥

मुसलमानांचा संबंध मोठा चमत्कारिक उल्लेखिला आहे.

म्हार आणि मुसलमान । हे दोघे एक वंशे उत्पन्न । चंद्र वंश पूर्ण । सोम म्हणती तयालागे ॥ अ. ३ ओवी १९.

तिसऱ्या अध्यायाच्या आरंभी विलक्षण आचार सांगितला आहे. ह्या अध्यायाची ७६वी ओवी अशी आहे :

म्हाराचा मूळ पुरुष सोमाजी नाम । दैवत सिव, देस मार्वड उत्तम । रुषि मार्कंडेय तयाचा उत्तम । घाई पूर्ण गरजतसे ॥ ७६ ॥

सहाव्या अध्यायात ४९व्या ओवीपासून आद्य शून्यवादाचे वर्णन आहे. ह्यात महायान बौद्ध धर्माची छटा दिसते. सातव्या अध्यायात कर्त्याचे नाव आहे.

"पूर्वी व्यास वाल्मिक मनी । सुखसनकादिक आदि करुनी । तयाने हे म्हार म्हात्म्य रत्नखाणी । कल्पित करोनी ठेविले ॥ १६ ॥ तयाची चतुरा ऐसी । कलियुगी अवतरला बाळकदास । त्यांनी ह्या म्हार म्हात्म्याचा प्रकास । करोनि दाखविला कलियुगी ॥"

सातव्या अध्यायाच्या शेवटी ग्रंथसमाप्तीचे स्थळ व काळ सांगितला आहे.

"पूर्वे सन्निध पने पाकन । पावणे दोन योजन । दक्षिणेस गोदावरी पूर्ण । तीन योजने जाण बा ॥ ८० ॥ पश्चिमेस नीराबाई मध्ये । उत्तरभागी पाडेगाव आहे । ग्रंथकर्त्याचा अवतार पाहे । तेथे झाला जाणिजे ॥ ८१ ॥ शके १८८८ (?) । सर्वधारी नाम सवंत्सर प्रवेसी । वैशाख वद्य पंचमीस । ग्रंथ समाप्त झाला पै ॥ ८२ ॥ चंद्रवार ते दिसि । सोमवंश प्रवेसी । प्रथम प्रहारासी । ग्रंथ समाप्त केला हो ॥ ८३ ॥

शके १८८८ असे चुकून पडले असावे. शके १७८८ असावे. येरवी पुढील ओवीचा प्रास जुळणार नाही. शके १८८८ पुढे यावयाचे आहे.

माल (बंगाल, आंध्र)

माल, मालो, माली : ह्या नावांच्या जाती बंगाल, ओरिसा, तेलगंण देशांत पुष्कळ आहेत. त्या अगदी महारांप्रमाणेच आहेत. हे वंशाने एकच असावेत असे म्हणवत नाही. त्यांचा आपसांत रोटी-बेटी व्यवहारही होत नाही. त्यांची व्युत्पत्ती मल्ल आणि मार ह्या दोन भिन्न शब्दांपासून संभवते. गौतम बुद्धाचे काळी झल्ल, मल्ल नावाची क्षत्रिय राष्ट्रे शाक्यांच्या शेजारी राहत होती. किंबहुना, तीही शाक्यांचीच पोटजात असावीत. कालवशाने ही राष्ट्रे झालो, मालो ह्या नावाने अस्पृश्यतेप्रत पोचली असावीत. तुकारामाच्या अभंगात सालो, मालो म्हणजे यःकश्चित माणूस ह्या अर्थाने हा शब्द आला आहे. साळी माळी ह्याच मूळ क्षत्रिय नावांपासून आले असावेत. एका प्रांतात जी जात प्रतिष्ठेप्रत चढली किंवा पूर्वी प्रतिष्ठेत होती; तीच दुसऱ्या प्रांतात हीनत्वाप्रत गेलेली अशी आणखीही उदाहरणे ह्या अफाट देशात आहेत. बंगाल्यात माळी ही जात अस्पृश्य आहे, ती मालाकार म्हणजे फुलमाळी ह्या जातीपासून अगदी वेगळी आहे. मालाकार हे नवशाखा शूद्रांपैकी आचरणीय आहेत. माळी अनाचरणीय आहेत. हरप्रसाद शास्त्री म्हणतात त्याप्रमाणे पूर्वीचे मल्ल राष्ट्र पूर्वी बौद्ध असून मुसलमानांच्या स्वारीनंतर बौद्ध धर्माचा उच्छेद झाल्यामुळे बहिष्कृत झाले असावे. झालिया (जाळी विणणारे) म्हणून दुसरी बहिष्कृत जात आहे ती झल्ल असावी. महाराष्ट्रात जसे मांगाबरोबर महार, तसे आंध्रदेशात मादिगाबरोबर माल म्हणून एक अस्पृश्य ग्रामबाह्य जात आहे. मराठ्यांचा महारांशी, मागांशी जसा सेव्य-सेवक अथवा जेते-जित असा संबंध आहे, तसाच आंध्र देशात रेड्डी

ह्यांचा मालांशी आणि मादिगांशी आहे. रेड्डींनी (रट्टांनी) ह्या मालांना आपल्या मूळ मगध देशातून निघताना तेलंगणात आपल्या ग्रामसंस्थेच्या योगक्षेमसाठी बरोंबर आणले असावे. महारांप्रमाणेच मालही बलुतेदार आहेत. त्यांची महारांप्रमाणे मरीअम्मा ही ग्रामदेवता प्रत्येक गावाच्या शिवेवर असते. तिला रेड्डी फार भजतात. कित्येक ठिकाणी ह्या मरीअम्मेचा पुजारीपणाही रेड्डींकडेच असलेला मी पाहिला आहे. पण मुळात ही मारीअम्मा मालांचीच ह्यात शंका नाही. बुद्धाचे काळी, मार नावाचे जे दुष्ट व खुनशी दैवत होते त्याचीच नातलग ही मरी दिसते. ओरिसाच्या पश्चिमेकडील डोंगराळ प्रदेशात खोंड वगैरे रानटी जाती, ह्या मरीआईला भयंकर रीतीने नरबळी देत असत. ते बंद करण्याचे प्रयत्न लॉर्ड डलहौसीच्या काळापर्यंत ब्रिटिश सरकार करीत आले. पण अद्यापि हा प्रकार तुरळक चालू आहेच. मार आणि मरी हे शब्द फार चिंतनीय आहेत. मॅक्स मूलरने आपल्या *Physical Religion Gifford Lectures* मध्ये पान ३२० वर म्हटले आहे: “पाली भाषेमध्ये मारु असे पद दुष्ट देवतेसंबंधी योजिलेले आढळते.” मला वाटते ह्या पदात मल अथवा मर = डोंगर ही द्राविड धातू मूळ असावी. तिच्यापासून मार, माल, म्हार वगैरे पर्याय होणे अगदी संभवनीय आहे.

मेघ (पंजाब, गुजराथ)

मघ, मेघ, मेघवाळ : Maggi - मॅग्गी नावाची एक जादूटोणा करणारी इराणी लोकांची देवपूजक जात इराणच्या पश्चिमेकडे होती. ती सूर्योपासक होती. शिवदेवतेचा सूर्याशी संबंध आहे. हिंदुस्थानात पूर्वी जेथे जेथे सूर्योपासना चालू होती तेथे तेथे त्याच जातीकडे पौरोहित्य होते.

“सूर्याने प्रसन्न होऊन आपली प्रत्यक्ष तेजोमयी मूर्ती सांबाला पूजेकरिता दिली. उपास्य मिळाल्यामुळे सांबाला आनंद झाला. व त्याने सूर्याच्या आज्ञेवरून चंद्रभागेच्या तीरावर मनोहर देवालय बांधिले. तेथे देवस्थानाच्या पूजाअर्चादी व्यवस्थेकरिता हे सूर्यभक्त ‘मग’ नावाचे ब्राह्मण सांबाने शकद्वीपातून आणले. तेथे निमंत्रणावरून मगांची आठरा घराणी राहिली.”

— चित्रावशास्त्रीकृत ‘चरित्रकोश’, पान ४२०;
(सांबपुराण, २६; भविष्यपुराण, ब्राह्मखंड, ११७)

वरील सांब हा शिबि कुलातली जांबवती नावाची ‘अस्पृश्य’ (?) कन्यका श्रीकृष्ण वासुदेवांनी वरिलेली. तिच्या पोटी श्रीशंकराच्या प्रसादाने झालेला, पुढे राजा झाला; असा महाभारतात उल्लेख आहे. हे ‘मग’ लोक हिंदुस्थानात जिकडे तिकडे तिरस्करणीय मानले गेले, असेही पुराणांतून उल्लेख आहेत. ह्या मघ अथवा मेघ ह्याला, र हा द्राविडी अनेकवचनी प्रत्यय लागून मेघर असा शब्द तयार होतो. त्याचा अपभ्रंश मेहर होणे अगदी सहज आहे. हे मेहर, म्हेर, मेर असामात, राजपुतान्यात, मध्यप्रांतात विपुल आहेत. पंजाबातील मेघ आणि गुजराथेतील मेघवाळ ह्या अस्पृश्य जाती तर प्रसिद्धच आहेत.

येणेप्रमाणे तीन अगदी भिन्न व्युत्पत्ती आपल्या पुढे आहेत त्या अशा :

महत्तर, म्हेतर, म्हार—ह्यांत मह = मोठा, जुना, पसरणारा, ह्या अर्थाची संस्कृत धातू आहे.

मार, माल—ह्यांत मर-मल = डोंगर ह्या अर्थाची द्राविड धातू आहे.

मघ, मेघ—ह्यांत मघ-धातू. हे एका वंशाचे (*Maggi*) नाव होते. कदाचित ह्या तिन्ही शब्दांचे माग मह = पसरणे अथवा मर = पर्वत हीच धातू असावी. व्युत्पत्ती कशीही असो, महार ही जात फारच पुरातन असून अभिजात असावी, असे माझे मत झाले आहे.

मांग (महाराष्ट्र)

ह्या जातीचे दक्षिणेत कानडी व तेलगू देशांत मादिग, मध्य महाराष्ट्रात मांग, आणि उत्तरेकडे सुरतेच्या आसपास व गुजराथेत मांगेले असे तीन प्रकार आढळतात. मात्र मांगेले, हे अस्पृश्य समजले जात नाहीत. तरी पण जात एकच. हे मुळात कोल (कोळी) वंशाचे असावेत. मादिग अथवा मातंग हे संस्कृतीकरण मृताहराप्रमाणे मागाहूनचे शहाणपण दिसते. मूळ मॉंग, मांग, मंग हाच शब्द खरा. हा ब्रह्मी शब्द मनुष्य अथवा भाऊ अर्थाचा असावा. इंग्रजी भाषेत आडनावाच्या मागे जसा मिस्टर लागतो, तसा ब्रह्मी भाषेत मॉंङ् हा लागतो. गल् हा प्रत्यय अनेकवचनी आहे, तो द्राविडी आहे. मॉंगल हे राष्ट्रवाचक नाव असे तयार झाले. मॉंगल, मांगेला, मोग्गल अशी रूपे जुन्या पाली भाषेत, तशीच अद्यापि मराठी प्रचारात प्रसिद्ध आहेत. किष्किंधा म्हणून तुंगभद्रेच्या काठावर जो प्राचीन देश होता त्यात मंग (मॉंग) ह्या राष्ट्राची वस्ती होती. त्यांची रामायणात वानरात गणना केलेली आहे. पण ती केवळ लक्षणा होय. मंग म्हणजे वानर असा कानडी शब्द आहे. तो द्राविडी असून तोच इंग्रजीतल्या मंकी ह्या शब्दातही आहे. मातंग असा शब्द सामान्यनाम आणि विशेषनाम ह्या दोन्ही रूपाने पाली आणि संस्कृत पौराणिक वाङ्मयात आढळतो. पण तेथे कोठेही जातिवाचक अर्थ नाही. असलाच तर तो अगदी अलीकडचा प्रचार होय. थोर आणि श्रेष्ठ अशा अर्थाने नाग शब्द आढळतो, त्याच—हत्ती किंवा सर्प अशा—अर्थाने मातंग हा शब्द आढळतो. महाभारताच्या अनुशासन पर्वात २७-२९ अध्यायांत मातंगाची कथा आहे. चांडाल असून ब्राह्मण होण्यासाठी ह्याने घोर तप केले. ह्याला स्वर्गीय ऐश्वर्य मिळाले पण ब्राह्मण्य मिळाले नाही. ब्राह्मण्य कर्मावर अवलंबून नसून केवळ जन्मावरच अवलंबून आहे, असा अर्थ दाखविण्यासाठी ही कथा आहे. अर्थात हे मागाहून आलेले शहाणपण महाभारतात घुसडून दिलेले आहे, हेही उघडच आहे.

इ.स. च्या ६ व्या शतकाच्या अखेरीस मांगलीश नावाच्या चालुक्य राजाने मातंगांना जिंकले, अशा अर्थाचा एक शिलालेख बादामी येथील माकुटेश्वराच्या देवळाजवळ पडलेल्या एका जयस्तंभावर आढळतो. मांगलांना जिंकणारा म्हणून मांगलीश हे नाव ह्या राजाला पडलेले ह्यावरून दिसते. ह्या ठिकाणी मांगलांचे राज्य होते. माकुटेश्वर = मांग+कुट+ईश्वर हा मांगांचाच देव दिसतो. गोव्याकडे मंगेश व शांतादुर्गा अशी जी दोन दैवत आहेत, ती ह्या लोकांची मूळची नसावीत कशावरून? 'मंगेश-देवस्थान-इतिहास' ह्या पुस्तकाच्या पान ३ वर जी मंगेश नावाची व्युत्पत्ती दिली आहे ती, मंग नावाच्या पुरुषापासून ह्या देवास्थानाची उत्पत्ती आहे अशी दिली आहे. शांतारी ह्या नावाची मांगांची देवी कोकण किनाऱ्यावर आहे.

तिरुपती येथील वेंकटेशाला मंगापति असे एक नाव आहे. हे नाव त्या प्रांतातील ब्राह्मणेतरात, विशेषतः नायडू लोकांत, आढळते. मंगा ही वेंकटेशाची एक पत्नी. 'अलमेल मंगा' = कमलावर प्रतिष्ठित झालेली मंगा, अशा नावाने हिचे एक विस्तीर्ण आणि सुंदर देवालय तिरुपती टेकडीच्या पूर्वेस सुमारे सात मैलांवरील तिरुचन्नुर ह्या गावात आहे. तिरुपतीहून पश्चिमेस चंद्रगिरीस जाताना वाटेत मंगापूर म्हणून एक गाव आहे. तेथे मंगा देवीचे एक भव्य पण ओसाड देऊळ आहे. आत देवीची मूर्ती मात्र नाही. वेंकटेशाची मूर्ती एका बाजूस अंधारात पडली आहे. ह्या ठिकाणी मंगी देवीशी वेंकटेशाचे लग्न झाले. पण पुढे वेंकटेशाने कोल्हापूरच्या महालक्ष्मीशी लग्न लावले म्हणून मंगादेवी रुसली व वरील तिरुचन्नुर गावी अलमेलमंगा ह्या

नावाने प्रतिष्ठित झाली. हिला येथे पद्मावती असेही नाव आहे. हे देखावे मी स्वतः जाऊन पाहिले व ह्या कथा निरनिराळ्या लोकांच्या तोंडून ऐकल्या आहेत. मंगापूर येथील मांगवाड्यात एका वृद्ध मांग गृहस्थाच्या तोंडून वरील मंगावतीचे नाव जंबावती असे ऐकून तर माझ्या मनावर निराळाच प्रकाश पडला. आठव्या शतकातील तिरुमंगाई नावाच्या एका वैष्णव आळवाराने ह्याच वेंकटेशाची हरिहर ह्या रूपाने काही स्तोत्रे रचली आहेत. एकंदरीत मंग हे नाव फार जुने असावे हे सिद्ध होते. मंगल, मांगल नावाच्या राष्ट्राचे राज्य ह्या प्रांती होते. ते चालुक्यांनी नष्ट केल्यावर ह्यांना हीनदशा प्राप्त झाली. ह्या झटापटीशी ह्या मंगादेवीचा संबंध कसा काय पोहोचतो हा भावी संशोधकांनी शोधून पाहण्यासारखा विषय खास आहे. चंडी जशी चंडालांची, मुंडी जशी मुंडाळांची तशीच मंगा ऊर्फ मातंगी ही देवी मांगांची, हे ठरण्यास मात्र फारशा संशोधनाची जरुरी लागेल असे मला वाटत नाही.

हुलया, पुलया (कर्नाटक, तामील नाड)

ह्या नावाची शेतावरच्या गुलामांची जात द्राविडदेशात—कर्नाटक आणि मलबारात—अफाट पसरली आहे. जुन्या कानडीतील प ह्या अक्षराचे नव्या कानडीत ह असे रूपांतर होते. जसे, पल्लु – हल्लु = दांत, पालु – हालु = दूध, इत्यादी. पुलय हाच मूळचा शब्द, तो पुल्कस किंवा पुलह ह्याचा अपभ्रंश होय. पुल-हुल = विटाळ, हा द्राविडी अर्थ रूढीमुळे मागाहून झाला असला पाहिजे. रावण हा पौलस्त्य होता. मलबारात आणि बनवासीत पूर्वी पुलयाचे राज्य होते असा उल्लेख वर झालेलाच आहे. हे राज्य मयूरवर्मा नावाच्या उत्तरेकडील कदंब घराण्यातील राजाने इ. स. सहाव्या शतकाच्या सुमारास दक्षिणेकडे केलेल्या स्वारीत नष्ट झाले असावे. मयूरवर्म्याने अहिक्षेत्राहून ब्राह्मण आणिले. ते हल्ली हैग, शिवळ्ळी ह्या नावाने नैर्ऋत्य किनाऱ्यावरील जमिनीचे मालक होऊन बसले आहेत. त्यांच्या दक्षिणेस नंबुद्री ब्राह्मणांनी जमिनीची मालकी पटकावली आहे. त्यांच्या जमिनीवर हे हुलया आणि पुलया जातींचे हतभागी लोक हुट्ट आळ, पण्णु आळ, मूळाड, सालाड, म्हणजे प्राचीन कर्जाखाली दडपून गेलेले पिढीजाद गुलाम बनून जनावराप्रमाणे कसातरी गुजराणा करीत आहेत. (आळ ह्याचा अर्थ माणूस व राष्ट्र असा कानडी भाषेत होतो.) महाराष्ट्रातील महारांचा व आंध्रातील मालांचा तेथील रट्टांनी मालकी हक्क हिरावून, त्यांना बलुत्याचा तरी हक्क दिला आहे. पण नैर्ऋत्येकडील ब्राह्मण जमीनदारांनी तोही न देता केवळ गुलामगिरीत ह्यांना पुरून टाकिले आहे.

चेरुमा (मलबार)

मलबारात पुलयांनाच चेरुमा असे दुसरे नाव आहे. ह्याचा अर्थ चेर माक्कळ म्हणजे चेरपुत्र, चेर देशाचे मूळ रहिवासी, असा होतो. एल. के. अनंत कृष्ण अय्यर, ह्यांनी आपल्या 'कोचीन एथ्नीक सर्व्हे नं. ६' (इ. स.१९०६) ह्या ग्रंथात म्हटले आहे की, पुलय हेच पूर्वी मलबारचे राज होते. एक्कर यजमान नावाचा पुरुष त्या राजवंशातला समजून अद्यापि सर्व चिरुमा जातीतले लोक त्याला फार मान देतात. त्रावणकोरची राजधानी त्रिवेंद्रम्‌जवळ वेली नावाचे तळ्याचे काठी 'पुलयनार कोटा' नावाची टेकडी आहे, तेथे पुलयांचे सिंहासन होते. मी स्वतः ही टेकडी पाहिली व कथा ऐकली आहे. ओढिया जगन्नाथाच्या मूर्तीशी जसा तेथील अस्पृश्य शबरांचा, म्हैसूर इलाख्यातील मेलकोट येथील मूर्तीशी जसा तेथील होलयांचा संबंध आहे; तसाच त्रिवेंद्रम् येथील पद्मनाभाच्या देवळाशी व मूर्तीशी तद्देशीय पुलयांचा संबंध आहे. तथापि ह्या देवळात आता ब्राह्मणाशिवाय इतर सर्वांस मज्जाव आहे. महात्मा गांधींनाही तेथे मज्जाव झाला हे प्रसिद्धच आहे. एखाद्याचे राज्य पचविण्यास त्याचे देवस्थान पचवावे लागते. ही राजनीती आर्यांना कोणी शिकवायला नको. चेरुमान

पेरुमाळ अशी मलबारच्या राजाला पूर्वी संज्ञा होती. पुलया हे पूर्वी बौद्ध होते. अद्यापि त्यांच्या देवतांना चाटन = शास्ता अशी नावे आहेत. संस्कृतात त्यांची पारंगतता आहे. 'कुरळ' हा आदिद्राविड ग्रंथ एका पुलयानेच केला आहे.

परैया (परयन्) - (तामील नाड)

हे नाव तामीळ भाषेत परै म्हणजे ढोल ह्या अर्थाचा शब्द आहे; त्यावरून पडले असावे, असा तामीळ देशात बऱ्याच विद्वानांचा समज असलेला मला आढळून आला. पण ही व्युत्पत्ती मृताहर शब्दापासून महार ह्या नावाचा छडा लावू पाहण्यासारखीच असमर्थनीय आहे. तामीळ भाषेत परयन् असा एकवचनी व परयर असा अनेकवचनी नाववाचक शब्द आहे. ह्यात मूळ पर अशी धातू. तिला य असा आदेश लागला आहे; जसा मलबारात मल = डोंगर ह्याला य लागून मलयन असा नाववाचक शब्द तयार झाला आहे, तसाच हाही तयार झाला असला पाहिजे. बिशप कॉल्डवेलच्या 'द्राविडी भाषांचे तौलनिक व्याकरण' ह्या पुस्तकाच्या इ. स. १८७५ साली प्रसिद्ध झालेल्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या पान ४६३ वर तौलनिक शब्दांची एक यादी दिली आहे. डॉ. गुंडर्टचे मते द्राविड भाषेतून संस्कृतात शिरलेले जे काही शब्द आहेत अशांची ही यादी आहे. ह्या यादीत फल ह्या संस्कृत शब्दाचे मूळ रूप पळ असा द्राविड शब्द असून त्यात पर = प्राचीन, जुना अशा अर्थाची अस्सल द्राविड धातू आहे, असे कॉल्डवेलचे म्हणणे आहे. संस्कृतात पर = थोर, प्राचीन, असा शब्द आहे, तोही द्राविडच ठरतो. त्यापासूनच परयन् हे नाव आले असावे असा माझा तर्क आहे. मह = मोठा, महत्तर = म्हातारा, ह्यापासून म्हार हे नाव जसे आले, तसेच परपासून परयन् हे ह्या प्राचीन थोर जातीचे नाव उद्भवणे इतिहासाला अधिक धरून आहे. ह्या जातीला हीनत्व आल्यावर ही ढोलके वाजविण्याचे हीन काम करू लागली आहे. पण अनादी कालापासून ही जात ढोलकेच वाजवीत होती, असे समजणे महार अनादी कालापासून मेलेली ढोरे ओढत आले आहेत, असे समजण्याप्रमाणे निराधार आहे. अगोदर ह्या हतभागी लोकांचे स्वातंत्र्य व ऐश्वर्य हिरावून घ्यावयाचे आणि नंतर त्यांचा इतिहासही हिरावून घ्यावयाचा आणि सर्वांवर कळस म्हणून त्यांच्या हल्लीच्या हीनत्वाला शोभेल अशीच त्यांच्या नावांची निराधार व्युत्पत्ती त्यांना चिकटवावयाची ! हा प्रकार अन्यायाला अडाणीपणाची जोड देऊन दुःखावर पुनः डाग देण्याप्रमाणेच निष्ठुर आहे. हे सर्व जाणूनबुजून होत नसले तरी अनुकंपनीय खास आहे. पर धातू आर्य भाषेतली असो, द्राविड भाषेतली, किंवा दोन्ही भाषांतली समान असो. तिचा अर्थ पिकलेला, प्राचीन, जुना, थोर असा आहे खास. त्यापासून परयन् हे नाव पडणे, म्हणजे त्या प्रदेशात नवीन आलेल्या वंशांनी जुन्या वंशांना हे नाव देणे, अधिक संभाव्य आहे.

भाषेशिवाय इतिहासाचाही अधिक पुरावा आहे. बिशप कॉल्डवेल ह्या विद्वान भाषाशास्त्र्याने ह्याच पुस्तकात (पान ५४०-५५४) परयर हे मूळचे द्राविड आहेत, की कोणी भिन्नवंशी आहेत, ह्यावर साधकबाधक प्रमाणे दिली आहेत. ते वंशाने कोणी असोत, दर्जाने मोठे अभिजात होते, हे मात्र उघड होते. ती सर्व प्रमाणे येथे देण्यास स्थळ नाही. कॉल्डवेलचा एकच उल्लेख मार्मिक आहे; तो येथे दिल्याशिवाय मात्र राहवत नाही. मद्रास शहरात जॉर्जटौन नावाचा एक जुना भाग आहे. त्यात मारी देवीचा एक वार्षिक उत्सव होत असतो. ही मारी ऊर्फ शीतला म्हणजे भूमिमाता हीच देवी होय. आमच्याकडील तुळशीच्या लग्नाप्रमाणे हे मारीचे वार्षिक लग्न असते. त्या वेळी मारी देवीच्या गळ्यात ताळी बांधावयाची असते; ती अर्थात तिच्या नवऱ्यानेच बांधावयाची असते. ती बांधण्याचा अधिकार परयाहून इतर कोणालाही मिळू शकत नाही. ह्यावरून परया हाच भूमीचा अर्थात देशाचा पहिला पती असा स्पष्ट ध्वनी निघतो, असे कॉल्डवेलचे म्हणणे आहे. ह्या

विधीला 'एगत्ताळ' असे नाव आहे. अशा प्रकारचा थोरपणाचा मान महाराष्ट्रात म्हारांना व राजपुतान्यात भिल्लांना मिळत असलेले पुरावे पुष्कळ गोळा करता येतील असे मला वाटते.

येझवा अथवा तिय्या (मलबार)

ह्या जातीची मोठी संख्या मलबार, त्रावणकोर व कोचीन संस्थानांत आढळते. त्रावणकोर संस्थानचे इ. स. १९०१च्या खानेसुमारीचे अधिकारी एन. सुब्रह्मण्णय्यर हे आपल्या रिपोर्टात पान २७८-७९ वर ह्या जातीच्या नावाच्या व्युत्पत्तीची मीमांसा करिताना लिहितात की ही जात मूळ सिंहलद्वीपातून मलबारात व तामीळ देशात आली. सिंहल ह्या नावाचा अपभ्रंश ईझम असा होऊन, त्यापासून येझवा असे हल्लीचे नाव आले. इळ्वा असाही अपभ्रंश होय. तिय्या असेही ह्यांना नाव आहे. ते द्वीप ह्या शब्दाचा अपभ्रंश होय. नायर लोकांप्रमाणे ह्या लोकांची पूर्वी सैन्यांत भरती होत होती. ह्या लोकांनीच ताडीचे झाडाची लागवड सिंहलद्वीपातून प्रथम हिंदुस्थानात आणली. ह्यांचा हल्लीचा धंदा शेतीचा—विशेषतः ताडी काढण्याचा व विकण्याचा—आहे. त्यांची राहणी स्वच्छ आणि सुसंपन्न असूनही ताडीच्या निषेधामुळे ह्यांना अस्पृश्यता आली आहे. पण मूळचे हे अभिजात आहेत. ह्यांचा मूळ धर्म बौद्ध. तेही एक ह्यांच्यावरील बहिष्काराचे मुख्य कारण आहे.

पळ्ळन् (तामील नाड)

महाराष्ट्रात जशी महारांना मांगांची जोड, तशी तामीळ देशात परैय्यांना पळ्ळांची जोड आहे. कर्नाटकाच्या खाली दक्षिणेत सर्वत्र खालच्या वर्गात बलगै (उजव्या हाताकडचे) आणि यडगै (डाव्या हाताकडचे) असा भेद आढळतो. हा ग्रामसंस्थेतील दर्जाचा मान दिसतो. ह्या उजव्या-डाव्या मानाबद्दल नेहमी तंटे आणि मारामाऱ्याही होतात. परयन् उजव्या मानाचा व पळ्ळन् डाव्या मानाचा आहे. पण हे दोघे अगदी भिन्न वंशांचे आहेत. कांचीचे पल्लव राजघराणे कोणी म्हणतात की इराणातून आलेले पार्थव, तर कोणी म्हणतात इकडचे कोणीतरी मूळ एतद्देशीय. दुसऱ्या पक्षी, हेच आता अस्पृश्य बनलेले पळ्ळ असावेत.

चक्किलियन अथवा शक्लीया (तामील नाड)

कातड्याची कामे करणाऱ्या ह्या जातीची संख्या ही मद्रासेकडे बरीच मोठी आहे. शिकलगार म्हजे हत्यारांना शिकल करणारी एक फिरस्ती गुन्हेगार जात मी कर्नाटकात पाहिली आहे. त्यांचा व चक्किलियनांचा नावाचा संबंध दिसतो. हत्यार पाजळण्यासाठी ह्यांच्याजवळ एक चाक किंवा चक्की असते. त्यावरून चक्किलियन हे नाव पडले असावे. हत्यार पाजळण्याचा निषेध आहे व कातड्याची कामेही घाणेरडी असतात, त्यावरून ह्यांना अस्पृश्यता आंली असावी. बंगाल्यातील शक्ली जातीचाही ह्यांच्याशी संबंध असावा.

चांभार (सर्व प्रांत)

सर्व मानीव अस्पृश्यांमध्ये चांभारांची संख्या अतिशय मोठी म्हणजे १,११,३७,३६२ आहे. ह्याचे कारण हिंदुस्थानातील बहुतेक प्रांतांत कातड्याची कामे करणारे ह्याच नावाने ओळखले जातात. पण ह्यावरून हे सारे एकाच वंशाचे असावेत, असे मुळीच नाही. अस्पृश्यता किंवा बहिष्काराच्या दृष्टीनेही ह्यांची

स्थिती सर्व प्रांतांत सारखी नाही. ह्या दृष्टीने काही प्रांतांत हे इतरापेक्षा उच्च दर्जाचे आहेत, तर दुसऱ्या प्रांतांत नीच दर्जाचे आहेत. चेहरेपट्टीवरून व वर्णावरून काही प्रांतांत हे इतके उजळ आणि नीटस दिसतात की, ते आर्यच असावेत, अशी खात्री होते. ते वेदकाळात खात्रीने अस्पृश्य व बहिष्कृत नव्हते. असते तर तसा उल्लेख असता. चांभार हा चर्मकार ह्या संस्कृत शब्दाचा अपभ्रंश आहे. मोची म्हणून जी गुजराथेत जात आहे, ती मुळीच अस्पृश्य नाही. ह्यांचा धंदाही कमाईचा असल्याने व खाणेपिणे स्वच्छ असल्याने ह्यांना अलीकडे अस्पृश्यांत गणलेले आवडत नाही.

नमशूद्र आणि राजबंशी (बंगाल)

नमशूद्र, राजबंशी, कोच, पोड वगैरे बंगाल्यात व आसामात बऱ्याच जाती आहेत; त्यांना बऱ्याच शतकांपासून जी चांडाल ही संज्ञा होती, ती भाषेच्या दृष्टीने खरी असो किंवा नसो, ते पूर्वी अस्पृश्य व बहिष्कृत नसावेत. चंडाल म्हणून अगदी प्राचीन काळी हे स्वतंत्र राष्ट्र असावे. हे लोक चंड असले तरी अस्पृश्य खास नसावेत. विशेषतः पोड (पौंड्र) हे व्रात्य क्षत्रिय होते असा मनुस्मृतीत उल्लेख आहे. अलीकडे जोराची चळवळ करून खानेसुमारीत ह्या जातीने आपली चंडाल ह्या संज्ञेपासून सुटका करून घेतली आहे. तथापि त्यांची अस्पृश्यता पार नाहीशी झालेली नाही. पूर्व बंगाल्यात मी ह्यांच्यामध्ये दोनदा जाऊन दोन-चार महिने प्रत्यक्ष राहून ह्यांची घरगुती व सामाजिक स्थिती पाहिली आहे. त्यावरून ते पूर्वी बौद्ध असावेत आणि ह्यांची एकंदरीत प्रागतिकता पाहून ह्यांची अस्पृश्यता हे लवकरच झुगारून देतील ह्यात मला संशय वाटत नाही.

बाउरी, बाथुरी (ओरिसा)

पहिल्या खंडातील पाचव्या प्रकरणात ह्या नावाच्या जातीचा विस्तृत शोध कसा लागला ह्याचे वर्णन आहे (पान ५५-५६ पहा). हे मूळ ब्राह्मण जातीचे आर्य असावेत असे प्रसिद्ध बंगाली संशोधक बाबू नगेंद्रनाथ बसू ह्यांचे म्हणणे आहे. व त्यांनी सिद्धांताडंबर ह्या बाथुरी लोकांच्या ओरिया भाषेतील ग्रंथावरून आपल्या *Modern Buddhism* ह्या ग्रंथात (पान २३-३० भाग १ ला) तसे सिद्ध केले आहे.

सवर, शबर (ओरिसा)

शबर, शक वगैरे जातीही व्रात्य क्षत्रिय म्हणून प्रसिद्धच आहेत. ही आता हीनत्वाला पोहोचलेली प्राचीन राष्ट्रे ओरिसा देशातील, रानावनातून हल्ली आपल्या बुद्ध धर्माचे गुप्तपणे अनुष्ठान लपूनछपून करीत आहेत. त्यांच्या कित्येक जाती अगदी अस्पृश्य मानल्या जाऊन बहिष्कृत झाल्या आहेत, वगैरे माहिती मागील प्रकरणातून वरील *Modern Buddhism* ह्या ग्रंथावरूनच दिलेली आढळेल.

बळाई (माळवा)

उत्तर हिंदुस्थानात विशेषतः माळव्यात ह्या जातीची मोठी संख्या आढळते. ह्यांना अस्पृश्य गणावे की नाही हा मोठा प्रश्न आहे. हे शेतकरी गुलाम असावेत. ह्यांच्यापैकी पुष्कळांनी वैष्णव धर्म स्वीकारून मांसाहार अगदीच वर्ज्य केला आहे. तरी दर्जा फारसा वर चढला नाही. ह्या नावाची व्युत्पत्ती नीटशी लागत नाही. बळ-बढ-बुढ-वृद्ध = प्राचीन, असा मी तर्क करीत आहे; पण ह्याला ऐतिहासिक पुरावा नाही.

ढाणक (गुजराथ गंगथडी वगैरे)

ह्या जातीची संख्या फार मोठी आहे. ह्यांची अस्पृश्यता अनिश्चित आहे. हे गुजराथेत जंगली असले तरी अस्पृश्य नाहीत. स्थानिक अथवा धान्यक ह्या संस्कृत शब्दापासून ह्या नावाची व्युत्पत्ती असावी. जैनांत ढाणक असा पंथ आहे. त्यांच्या नावाचे मूळ स्थानकवासी असे आहे. ही जमात अगदी मूळची एतद्देशीय असावी. हे मूळचे शेती करणारे असावेत. त्यावरून धान्यक हे मूळचे नावही संभवते. कापड विणण्याचा धंदा जसा वर्ज्य ठरवून खादी विणणारे धेड जसे अस्पृश्य ठरले; तसेच कृषिकर्म करणे वर्ज्य ठरवून जैनांनी प्रथम व इतर हिंदूंनी नंतर ह्या शेतकरी गुलामांना अस्पृश्य ठरविले असल्यास हिंदी इतिहासाच्या परंपरेला अगदी धरूनच आहे!

तुबायाझा (ब्रह्मदेश)

ब्रह्मदेशातील अपृश्य जातीत तुबायाझा या नावाची जात प्रमुख आहे. ह्या नावाची मूळ व्युत्पत्ती अशुभ राजा असा संस्कृत शब्द आहे. हल्ली ह्या लोकांकडे जरी ब्रह्मदेशात थडगी खणण्याचे काम आल्याने त्यांच्या वसाहती स्मशानाजवळच आढळतात, तरी ब्रह्मदेशात मध्ययुगीन काळात ज्या वेळोवेळी राज्यक्रांत्या झाल्या, त्या वेळी यशस्वी राजांनी जिंकलेल्या राजघराण्यातील सर्व माणसांनाच नव्हे, तर प्रजेलाही गुलाम करून त्यांना हलक्या दर्जात डांबून कसे ठेविले, ह्याचे वर्णन पहिल्या खंडात ब्रह्मदेशाचे प्रकरणात आलेच आहे. आता व्युत्पत्तीच्या दृष्टीनेही हीच माहिती खरी ठरते. ब्रह्मीभाषेत संस्कृत मूळ च, स, र, ह्या वर्णांचा उच्चार अनुक्रमे स, त, य, असा होतो असेही त्या प्रकरणात सांगितले आहे. अशुभ राजा ह्या शब्दाच्या पहिल्या 'अ'चा लोप होतो. काही असो. ही जात पूर्वी अतिशय अभिजात होती हे सिद्ध होते.

संडाला, डूनसंडाला (ब्रह्मदेश)

संडाला हे नाव संस्कृत चंडाल आणि डूनसंडाला हे डोम चंडाल ह्या नावांचा अपभ्रंश आहे. पूर्वी चंड, मुंड, गंड, वगैरे प्रतापी मोगलवंशी राष्ट्रे होती. त्यात आळ ह्या पदाची भर पडून चंडाळ, मुंडाल = मंडळ अशी रूपे सिद्ध झाली आहेत आळ हा शब्द द्राविड असून त्याचा अर्थ राष्ट्र असा आहे. मल्याळ ह्या शब्दातही हाच आळ शब्द आढळतो. मुंडाळ नावाचेही राष्ट्र असावे. मुंडारी ही भाषा मुंडाळांचीच असावी. पूर्व बंगाल्यातील अनेक नमःशूद्र घराण्यांना 'मंडळ' असे उपनाव असलेले मी पाहिले आहे. ते नाव मुंडाल ह्या शब्दावरूनच आले असावे. चंड म्हणजे प्रतापी असा संस्कृतात जो शब्द आहे तो व चंडी, मुंडी, चामुंडी ह्या देवतांची नावे पुराणात आढळतात, त्यावरूनही चंडाल, मुंडाळ, ही राष्ट्रे फारच प्राचीन इतकेच नव्हे, तर अभिजातही असावीत, पण राजकारणाच्या धकाधकीत फार प्राचीन काळीच त्यांना ही अवनती प्राप्त झाली असावी, असा तर्क करण्यास जागा आहे.

फयाचून अथवा फयाकून (ब्रह्मदेश)

ह्या नावाची व्युत्पत्ती पूर्णपणे समाधानकारक लागत नाही. तरी अर्धीमुर्धी लागते. फया हा शब्द बुद्ध ह्या शब्दाचा ब्रह्मी भाषेतील अपभ्रंश आहे, हे वाचून पुष्कळांस आश्चर्य वाटेल. पण तो तसा आहे हे निश्चित आहे. बुद्ध = बुद्‌ढ = बुऱ्ह = फर्र = फय्य = फया, अशी उत्क्रांती झाली आहे. शेवटी आश्चर्य हे की फया म्हणजे देव असाच अर्थ होऊन न राहता देऊळ असाही अर्थ झाला आहे. पण चून ह्या शब्दाची व्युत्पत्ती

शोधून काढावयास मला ब्रह्मदेशात वेळच मिळाला नाही. कदाचित फया सूनु = देऊळ पुत्र, देवळी, असा अर्थ असेल. पण सुनू ह्याचा अपभ्रंश तूनु असा व्हावयाला पाहिजे. आणि तूनु ह्याचा पुढे चून अथवा कून कसा झाला हे सांगवत नाही. तरी ते संभवनीय आहे. व्युत्पत्ती कशीही असो. पगानच्या अनिरुद्ध नावाच्या ब्रह्मी राजाने दक्षिण ब्रह्मदेशातील मनुहा ह्या नावाच्या तेलंग राजाला इ. स. च्या ११व्या शतकात युद्धात पादाक्रांत करून पगान येथे त्याच्या परिवारासह नेऊन देवळी गुलाम बनविले ह्याचे वर्णन पहिल्या खंडात आलेच आहे.

अनुक्रमणिका

प्रकरण नववे

धर्म

आतापर्यंतच्या विवेचनावरून दिसून आले असले पाहिजे की, हिंदुस्थानात हल्ली ज्या मानीव अस्पृश्यांच्या असंख्य जाती आहेत, त्या अगदी भिन्न भिन्न वंशांतून आलेल्या आहेत व त्यांची संस्कृती आणि दर्जाही भिन्न आहे; इतकेच नव्हे तर, त्यांच्या संस्कृतीत मध्यंतरीच्या इतिहासात बरेच चढउतार झाले आहेत. पण हेही खरे की आजकालच्या अस्पृश्य जातींपैकी ज्यांनी प्राचीन काळी वैभव भोगिले असावे, अशांवरही पुढे अस्पृश्यतेचा परिणाम बरीच शतके होत आल्याने स्वाभाविकपणे त्यांच्या संस्कृतीचा फार बिघाड झालेला आहे. ह्या आणि पुढील प्रकरणांतील विषयाचा विचार करताना ह्या जातींमध्ये घडलेल्या मध्यंतरीच्या कालवाकालवीकडे दृष्टी ठेवणे जरूर आहे. एरवी आमच्या विचारांना एकांगीपणा येऊन, ह्या बिचाऱ्यांवर आणखी एका नवीन अन्यायाचा बोजा पडेल!

ह्या प्रकरणात 'धर्म' हा जो शब्द योजिण्यात आला आहे तो सामुदायिक धर्म म्हणजे धार्मिक पंथ किंवा संघ ह्या अर्थानेच योजिला आहे. धर्माचा जो आध्यात्मिक अथवा पारमार्थिक अर्थ आहे तो केव्हाही व्यक्तिपुरताच असतो. तो सामुदायिक होऊ शकतच नाही. सामुदायिक अर्थ म्हणजे पंथ अथवा संघ हा देश, काल अथवा जनसमाज यांच्या संकेताप्रमाणे बदलणारा भिन्न असतो. धर्माचा खरा अर्थ आध्यात्मिक असतो, तो काही कोणा समूहाच्या संकेताप्रमाणे बदलणारा नसतो. तो सनातन असून केवळ व्यक्तीच्या अनुभवातच आढळून येणारा असतो. ती व्यक्ती स्त्री, पुरुष, गरीब, श्रीमंत, सुशिक्षित, अशिक्षित कशीही असो; प्रौढ वय आणि शुद्ध भावना असली की पुरे. तिच्या अनुभवात आणि जीवनव्यवहारात कमी अधिक मानाने हा सनातन धर्म आढळणारच. हा सनातन धर्म ह्या प्रकरणाचा मुळीच विषय नव्हे. इतकेच नव्हे, ह्या सार्वत्रिक धर्माला हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती वगैरे नावांनी संबोधिताही येणार नाही.

येथून पुढील प्रकरणांत अस्पृश्यतेचा, अर्थात हिंदुस्थानात आज हजारो वर्षे वर दिलेल्या व्याख्येनुसार बळी पडलेल्या असंख्य जनसमूहाचा प्रश्न धसाला लागत आहे. पहिला प्रश्न हा आहे की, ह्या अवाढव्य अस्पृश्य समाजाचा धर्म कोणता? म्हणजे सामाजिक आणि कायद्याच्या व्यवहाराच्या दृष्टीने सुधारलेल्या जगात हल्ली जे दहापाच मोठे मोठे सर्वमान्य धर्मसंघ, अथवा गट, रूढ झाले आहेत, त्यांपैकी कोणत्यात ह्यांचा समावेश होत आहे किंवा होण्यासारखा आहे? कोणी सहज विचारतील की, प्रश्नच मुळी कसा उद्‌भवतो? अर्थात हे सर्व लोक हिंदुधर्मसंघात आजपर्यंत वावरत आले असून आताच ही विक्षिप्त दीर्घ शंका का आली? शंका दीर्घ असो की विक्षिप्त वाटो, ती अनाठायी नाही. अगोदर हिंदुधर्माचीच ठाम व्याख्या होत नाही. यहुदी, झरतुष्ट्री (पारशी), बौद्ध, जैन, ख्रिस्ती, मुसलमान, ह्या मोठ्या आणि प्राचीन, किंवा शीख, लिंगायत, ब्राह्म समाज, आर्यसमाज, देवसमाज वगैरे अर्वाचीन लहान संघांप्रमाणे हिंदुसंघाच्या मर्यादा इतिहासाच्या दृष्टीने, किंबहुना लोकव्यवहाराच्या दृष्टीनेही ठाम ठरविता येत नाहीत. हिंदुधर्म ही एक केवळ पुरातन काळापासून चालत आलेली रूढी आहे. कोणत्याही रूढीच्या मर्यादा ठरविणे जितके कठीण आहे, त्याहूनही ह्या हिंदू धर्मरूपी पुरातन रूढीच्या मर्यादा ठरविणे अनंत पटीने जास्त दुरापास्त आहे. हे काम जवळ जवळ अशक्य आहे. हिंदुधर्म हे एक मायपोट आहे! ह्यात सगळ्या जगाचाही समावेश करू पाहणाराचा हात कोणालाही, निदान तर्कशास्त्राचे दृष्टीने, धरता येणार नाही. कोणी म्हणेल, हिंदू म्हणजे जातिभेद मानणाऱ्यांचा एक गट आहे. पण शीख, लिंगायत, ब्राह्म समाज वगैरे अलीकडचे जातिभेद न

मानणारे पंथही खानेसुमारीच्या अहवालात बिनबोभाट हिंदू ह्या सदरात गणले जात नाहीत काय? परवापर्यंत मिश्रविवाह करू पाहणाऱ्यांना आपण हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती वगैरेंपैकी कोणी नाही असे लिहून दिल्याशिवाय इंग्रज सरकारचे रजिस्ट्रार त्यांचा विवाह नोंदण्याचे नाकारीत असत. पण अलीकडे सर हरिसिंग गौरच्या ह्या कायद्यातील सुधारणेमुळे ही खुंटीही अगदी ढिली झाली आहे. गौरच्या सुधारणेपूर्वीही अनेक मिश्रविवाहितांनी आपले विवाह नोंदून घेण्याचेच मुळी साफ नाकारले आहे. म्हणून तेवढ्यानेच ते हिंदू नाहीत असे कोण म्हणू शकेल? मनुस्मृतीत वर्णसंकराचा कितीही बाऊ दाखविला असला, तरी प्रत्यक्ष मनुस्मृतीच्या काळातही चार वर्णांच्या मर्यादा ठरविणे जे अशक्य होते, ते आता शक्य थोडेच झाले आहे? तात्पर्य काय की हिंदू धर्माची खरी व्याख्या म्हणजे जो कोणी आपल्यास हिंदू म्हणवीत असेल, तोच हिंदू. जो हिंदू असूनही म्हणवून घेण्यास तयार नसेल त्याच्यावर कोणी जबरी करू शकेल? रोजच्या व्यवहाराच्या दृष्टीने इतक्या खोल पाण्यात शिरण्याची तसदी कोणी घेत नाही. पण खानेसुमारी तयार करणारावर ह्या खोल पाण्यात शिरण्याची जबाबदारी अलबत पडते; ती त्याला टाळता येणार नाही. आजच्या आमच्या ह्या खंडवजा मोठ्या देशात असे अनेक असंस्कृत मागासलेले जनसमूह आहेत की, ते आपण हिंदू आहोत की नाही, ह्या प्रश्नाला काहीच उत्तर देऊ शकत नाहीत; किंबुहना देऊ इच्छितही नाहीत. अशा असंख्य असंस्कृतांच्या आचारविचारांची नीट पाहणी करून व त्यांच्या लक्षणांची व्याख्या ठरवून त्यांना धर्माच्या सदरात एक विवक्षित जागा देणे खानेसुमारीच्या खात्याला भाग पडते.

इ. स. १९०१ साली हिंदी खानेसुमारीचे प्रमुखत्व जेव्हा सर एच. एच. रिस्ले ह्या नामांकित समाजशास्त्रज्ञाकडे सोपविण्यात आले, तेव्हा त्याला अशा अनेक असंस्कृत जाती ह्या देशात आढळून आल्या की, त्यांच्या धार्मिक आचारविचारांना आणि भावनांना हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती वगैरेंपैकी कोणत्याच नावाखाली समाविष्ट करणे अशक्य झाले. आणि साधारण गणकांना तर काहीतरी वटहुकूम फर्माविणे भाग पडले. म्हणून धर्माचा प्रश्न आल्याबरोबर अशा धर्माच्या सदराखाली त्या त्या असंस्कृत जातींचेच कामचलावू नाव नमूद करण्याविषयी हुकूम देणे रिस्ले ह्यांना भाग पडले. याप्रमाणे गणकांचे काम सोपे झाले. तरी अशा अनेक जातींना प्राथमिक प्राकृत धर्माची लक्षणे पाहून काही तरी एक नवीनच सामान्य नाव कल्पिणे भाग पडले. देशी रूढ भाषेत असे नाव आढळेना. (१) *Fetishism* श्रमणवाद (जडवस्तुपूजा), (२) *Shamanism* (श्रमणवाद ऊर्फ पंचाक्षरी मार्ग), (३) *Animism* (भूतपूजा), ही तीन नावे त्यांनी आधुनिक समाजशास्त्रातून अथवा तौलनिक धर्मशास्त्रातून निवडून, त्यांपैकी सारासार विचार करून तिसरे भूतधर्म अथवा पिशाचपूजा हे नाव पसंत केले. व त्या नावाच्या सदराखाली या सर्व जातींनी सरगणना करण्यात आली. सन १९०१ साली हिंदुस्थान, बलुचिस्थान आणि ब्रह्मदेश मिळून एकंदर लोकसंख्या २९,४३,६१,०५६ आणि एकंदर हिंदूंची संख्या २०,७१,४७,०२६ भरली. त्या हिंदूंशिवाय वरील भूतधर्मीयांची संख्या एकूण ८५,८४,१४८ दाखविण्यात आली आहे. (खाने० रिपोर्ट १९०१; खंड १-अ, भाग २-कोष्टके; कोष्टक ६, पान ५८-६२ पहा). त्याच रिपोर्टाच्या पहिल्या पुस्तकातील पुरवणी भागात शेवटी पान ५६०-५६९ पर्यंत एकंदरीत सर्व हिंदी लोकांचा सामाजिक दर्जा दाखविणारी जी कोष्टके दिली आहेत; त्यात निरनिराळ्या प्रांतांतून जी अस्पृश्य मानलेल्या अनेक जातींची संख्या दिली आहे तिचा वट्ट आकडा ५,१७,३८,६७३ हा तयार होतो. या विशिष्ट प्रांतवार कोष्टकांवरून उघड दिसते की, रिस्ले यांनी या मानीव अस्पृश्यांना पूर्ण विचाराअंती व जबाबदारीपूर्वक हिंदू-धर्म-संघातच समाविष्ट केले आहे. शास्त्रीय आणि केवळ औपपत्तिक दृष्टीने काही ठरो, चालू लोकमत आणि लोकव्यवहार या दृष्टीने पाहता, या गणनेत आक्षेपार्ह असे काही नाही असे कोणासही वाटेल; आणि मलाही असेच वाटते. पुढील दशवार्षिक म्हणजे इ. स. १९११ सालच्या शिरगणतीचे काम इ. ए. गेट यांचेकडे सोपविण्यात आले. हे गृहस्थ इ. स. १९०१ सालीही रिस्ले साहेबांचे सहकारी होते. या दहा वर्षांत पुढीलप्रमाणे वरील वट्ट आकड्यात वाढ झालेली

दाखविली आहे. एकूण हिंदी लोकसंख्या ३१,३५,४७,८४०, एकूण हिंदू २१,७५,८६,८९२, एकूण भूतधर्मीय १,०२,९५,१६८. या दहा वर्षांत हिंदूंच्या वट्ट लोकसंख्येविषयी मुसलमानांनी वाद उपस्थित केला होता. पण तो या भूतधर्मीयांच्या संख्येबद्दल नसून केवळ अस्पृश्यांना हिंदूंत गणावे की वेगळे गणावे, याबद्दल होता.

इ.स. १८६७ सालापासून म्हणजे हिंदुस्थानात खानेसुमारी सुरू झाल्यापासून या भूतधर्मीयांची संख्या हिंदूंपासून अलग दाखविण्यात येत आहे; म्हणून त्यांच्यासंबंधाने वादाला कारणच नव्हते. पण अस्पृश्यांच्याबद्दल वाद उपस्थित होण्यास सबळ कारण होते. मानीव अस्पृश्यांची जेव्हा इ. स. १९०१ सालच्या खानेसुमारीत जवळ जवळ ५॥ कोटी ही संख्या प्रांतवार पसरलेली आढळली, इतकेच नव्हे, पण या मानीव अस्पृश्यांतही काही प्रांतांतून काही काही अस्पृश्य जाती भूतधर्मीयांच्या सदरात दाखविलेल्या आढळल्या, तेव्हा सर्वच मानीव अस्पृश्यांसंबंधी वाद उपस्थित होणे साहजिकच होते. कदाचित या वादाला काही अंशी बळी पडून म्हणा, किंवा ही कटकट चुकविण्याच्या हेतूने म्हणा, इ.स. १९११ साली मानीव अस्पृश्यांची संख्या वेगळी दाखविण्यात आली नाही. इतकेच नव्हे, तर १९०१ सालाप्रमाणे हिंदुधर्मांतर्गत निरनिराळ्या समाजांचा अथवा जातींचा परस्पर उच्चनीच दर्जा दाखविणारी कोष्टकेच स. १९११ सालच्या खानेसुमारीतून वगळण्यात आली. त्यामुळे ह्या भूतधर्मीयांपैकी किती जाती व त्यांची किती संख्या मानीव अस्पृश्य आहे, आणि उलट पक्षी, ह्या मानीव अस्पृश्यांतील किती जाती व त्यांची किती संख्या भूतधर्मीय आहे, हे नक्की ठरविण्यास मार्गच उरला नाही. काही असो. मानीव अस्पृश्यांच्या प्रचंड लोकसंख्येत काहीतरी भूतधर्मीयांची गणना झालेली आहे, ह्यात शंका नाही. तथापि सर्वच मानीव अस्पृश्य भूतधर्मीय, असेही म्हणता येत नाही. कारण पहिल्यांची वट्ट संख्या दुसऱ्यांच्यापेक्षा पाच पटीहून अधिक उघड उघड भरत आहे.

हा निर्णय झाला आधुनिक लोकमतानुसारे व लोकव्यवहाराच्या दृष्टीने. पण अगदी प्राचीन काळी जेव्हा वेदधर्मीय आर्य (?) नावाचे लोक हिंदुस्थानात येऊन वसाहत करू लागले. त्या वेळी हिंदुधर्माचा व्याप आणि अर्थ आजच्यासारखा व इतका स्पष्ट असणे शक्य नाही. अस्पृश्यतेची संख्या आर्यांच्या वसाहतीपूर्वी किंवा वसाहतीच्या काळी ह्या देशात होती की नव्हती हे निश्चित ठरविण्यास साधन नाही. वेदसंहितेचा काळ ख्रिस्ती शकापूर्वी हजार बाराशे वर्षे इतका अलीकडे मानला तरी त्या काळच्या वाङ्मयात अथवा अन्य प्रकारे अस्पृश्यतेचा ग्रांथिक अथवा लेखी पुरावा मुळीच सापडत नाही, हे आपण पहिल्या खंडात पाहिले. मानीव अस्पृश्य त्या वेळी असले तरी, त्यांची संख्या आणि आपत्ती आजच्यासारखी आणि इतकी तीव्र असणे शक्य नव्हते. कारण, तत्कालीन सामाजिक घटना आजच्याप्रमाणे सुसंघटित व दृढमूल झालेली नव्हती. पाणिनीच्या कालापासून अस्पृश्यतेचे उल्लेख मिळू लागतात. यास्काचार्यांनी आपल्या निरुक्तात अध्याय ३, खंड १६, मंत्र १० ह्यावर भाष्य करताना केलेला 'चत्वारो वर्णा निषादः पंचम इति औपमन्यवः ।' हा पंचम वर्णाचा उल्लेख संस्कृत वाङ्मयात जवळ जवळ पहिलाच होय. वर्ण तर चारच. पाचवा जन म्हणजे वर्णबाह्य निषादांच्या जाती असा पंचम शब्दाचा अभिप्राय आहे. औपमन्यवांच्या काळीही निषाद म्हणून जो लोकसमूह होता, तो सर्व आताप्रमाणे अस्पृश्य मानला जात होता ह्याला पुरावा नाही. निषाद म्हणजे आर्यांच्या वसाहतीबाहेरचे लोक; स्वतः वसाहत करून स्वतंत्रपणे राहणारे. त्यांचा व आर्यांचा संबंधच येत नसल्याने आधुनिक बहिष्काराचा व अस्पृश्यतेचा प्रश्नच त्यांच्यासंबंधी ऊद्‌भवत नाही. (मागे पान २५-२७ पहा.)

आजची अस्पृश्यता मनुस्मृतीच्या काळी पूर्णत्वाला आलेली आढळते. ह्या अस्पृश्यांची पूर्वापीठिका आणि हे कोणत्या कारणांनी अस्पृश्य ठरविण्यात आले, ह्याविषयी मनुस्मृतीची मीमांसा निराधार व

अनैतिहासिक आहे, असे मी वर प्रतिपादिले आहे. तरी त्या काळी आजचा बहिष्कार व अस्पृश्यता ह्यांचा जम पूर्ण बसला होता असे मानण्याचा मनुस्मृतीचा पुरावा अगदी बिनतोड आहे, ह्यात शंका नाही. मनूच्या दहाव्या अध्यायात वर्णसंकराने उत्पन्न झालेल्या कोणत्या जाती कशा व किती हीन, म्हणून अस्पृश्य व बहिष्कृत, ह्याचा निर्णय दिला आहे. ब्राह्मण स्त्री आणि शूद्र पुरुष ह्यांच्या प्रतिलोमसंकरजन्य संततीला चंडाल ही संज्ञा देऊन ती जात पहिल्या पायरीची अस्पृश्य कल्पिली आहे. पण ह्या चंडाल आणि निषाद स्त्री ह्यांच्या संकरसंततीला व अंत्यावसायी, पुक्कस, कारावर, आहिंडिक, सोपाक, वगैरे जातींना, चंडालाहून अधिक नीच पायरीचे ठरविण्यात आले आहे. चांडाल झाला तरी शूद्रापासून म्हणजे वर्णांतर्गत शेवटच्या वर्णापासून झाला म्हणून तो तुलनेने बरा. पण वर्णबाह्य निषाद आणि हा अस्पृश्य चांडाल ह्यांच्या संकराला अधिकाधिक नीच मानण्यात आले आहे. तरी पण स्वतः निषाद हा अस्पृश्य असण्याचे कारणच नव्हते. कारण त्यांचा व आर्य वसाहतींचा अर्थाअर्थी संबंधच येत नव्हता. त्याचप्रमाणे हल्लीही बृहद् हिंदू समाजाशी अगदी फटकून राहणाऱ्या जंगली भूतधर्मीय जाती अस्पृश्य मुळीच नाहीत. ज्या असंस्कृत आर्येतरांचा आर्य वसाहतीशी केवळ हीन कामधंद्यासाठी संबंध आला; किंबहुना ज्या स्वतंत्र जातींना जिंकून अगर त्यांच्याशी समजुतीने वागून, वसाहतीला चिकटूनच पण अगदी बाहेर डांबण्यात आले; त्याच तेवढ्या जमाती आजकालच्या बहिष्कृत अस्पृश्य जाती होत. केवळ जिंकण्यामुळे, अगर हीन धंद्यामुळेच नव्हे तर पाखंडी धर्मावरील क्रूर बहिष्कारामुळेही वेळोवेळी व देशोदेशी या बहिष्कृतांत भर पडत जाऊन आजकालची अवाढव्य संख्या कशी तयार झालेली आहे, हे मागील प्रकरणात सिद्ध झालेच आहे. पण अजून ज्यांचा वसाहतीशी संबंध आलेला नाही, अशा जंगली जाती आजही अस्पृश्य नाहीत. पण त्यांचा धर्म मात्र प्राथमिक दर्जाचा म्हणजे भूत-प्रेत-पिशाचादिकांची पूजा, हा आहे.

आमचा प्रस्तुतचा मुद्दा 'अस्पृश्यांचा' धर्म कोणता हे ठरविण्याचा आहे. आज हजारो वर्षे मानीव अस्पृश्य जाती शहरांतून व खेड्यांतून वरिष्ठ म्हणविणाऱ्या हिंदू, मुसलमान इत्यादिकांच्या वसाहतीजवळ त्यांच्या सेवेत राहत आल्यामुळे या मानीव वरिष्ठांच्या धर्माचा व राहणीचा थोडा फार परिणाम या मानीव अस्पृश्यांवर होणे अगदी साहजिक आहे. बौद्ध, लिंगायत, शीख, ख्रिस्ती, मुसलमान हे धर्मपंथ प्रसारक आणि प्रागतिक असल्याने मानीव अस्पृश्यांचा शिरकाव या निरनिराळ्या नवीन पंथांत हजारांनीच नव्हे, तर लक्षांनी झाला आहे. एरवी या परकीय व पाखंडी समजले गेलेल्या पंथांना तरी प्रथम प्रथम रिक्रूट भरती कोठून मिळणार? बंगाल्यात, मध्यप्रांतात, विशेषतः मद्रासेत आणि मलबारात हल्लीच्या मुसलमानांच्या व खिस्त्यांच्या संख्येपैकी शेकडा नव्वद हे मूळचे 'अस्पृश्य'च आहेत, असे जे खानेसुमारीच्या रिपोर्टात म्हटलेले आढळते, ते मुळीच अतिशयोक्तीचे नाही. या नवीन सुधारक पंथात न शिरता, मागे सवयीच्या जोरावर ज्यांची मोठी संख्या पूर्वस्थितीत राहिली त्यांच्यापैकी बहुसंख्येवर हिंदुधर्मातील हीन देवता आणि अडाणी विधिसंस्कार यांचा परिणाम कालवशात झाला असलेला आता दिसतो व म्हणून त्यांना हिंदू हे नाव पडले यात काय नवल? नवल हेच की परकीयांनी व 'पाखंड्यांनी' या अस्पृश्यांचा एवढा मोठा भाग काबीज करून घेतला असता, उलट सावळा हिंदुधर्म अद्यापि या बिचाऱ्यांना झिडकारून हिरमुसले करीत आहे ! इतकेच नव्हे, तर त्यांचे हाडवैर संपादन करीत आहे. ते कसेही असो. अशा स्वाभाविक ओघाने अस्पृश्यांचा समावेश हिंदुधर्मात झालेला आता दिसत आहे. ते संस्कारतः हिंदू नसून, केवळ संसर्गतः किंबहुना स्वभावतः हिंदू बनले आहेत असे म्हणणे क्रमप्राप्त आहे.

एखाद्या मेजवानीचे वेळी पक्वान्नाचा ताजा वाटा सर्व 'वरिष्ठ' वर्गांना जाऊन मातीत मिसळलेल्या उष्ट्या पत्रावळी उकिरड्यावर टाकल्यावर, ज्याप्रमाणे खेड्यातील 'अस्पृश्यांना' चाटायला मिळतात, त्याचप्रमाणे हिंदुधर्माचा हीन भाग मात्र नेमका यांच्या वाट्याला येतो. बंगाल्यातला चैतन्यांचा वैष्णव

भक्तिमार्ग, शिखांचा सत् अकाल, महाराष्ट्रातील ज्ञानबा-तुकारामांचा वारकरी संप्रदाय अनुसरण्यास आणि द्राविडांतील काही वरवरची सांप्रदायिक चिन्हे आचरावयास त्यांना मुभा आहे. पण उच्चवर्णी वैष्णवांत कोणी अस्पृश्य वैष्णवाने अगर शैवाने समान दर्जाने मिसळू म्हटले किंवा देवळांतच काय पण काही देवळांच्या नुसत्या वाटेवर पाय ठेवू म्हटले तर त्यांच्या जीवावरच येऊन बेतते. इतकेच नव्हे, तर सार्वजनिक शांतीच्या सबबीवर इंग्रज बहादुरांचे सोटेशाही पोलीस व लष्कर सोवळेवाल्यांचीच बाजू घेऊन या हतभाग्यांवरच घसरते. असो, या अपवादक गोष्टी सोडून दिल्या तर आज मानीव अस्पृश्यांचा बहुजनसमाज भुताखेतांच्या पूजेतच गुरफटलेला दिसत आहे. तो केवळ नामधारी खानेसुमारीतलाच हिंदू आहे असे म्हटल्यास, निदान तज्ज्ञांचा तरी आम्हांवर राग होणार नाही अशी आशा आहे.

बहुतेक मानीव अस्पृश्यांची प्रमुख प्रमुख प्राचीन राष्ट्रे; उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रातील महार, मांग, मद्रासेकडील पारिया, पुलया, बंगाल्यातील नमशूद्र राजबंसी इ. यांचे मूळ राष्ट्रदैवत म्हणजे एकच; ती मरीआई हेच होय. हे दैवत भूमिमातेचेच एक रूपक अथवा प्रतीक आहे, हे तौलनिक धर्मशास्त्राने सिद्ध होण्यासारखे आहे. हे आद्य दैवत केवळ आजकालच्या अस्पृश्यांचेच नव्हे, तर प्राचीन काळच्या बहुतेक साऱ्याच प्राथमिक राष्ट्रांच्या देव्हाऱ्यावर कोणत्या ना कोणत्या तरी स्वरूपाने प्रतिष्ठित होतेच. इतकेच नव्हे तर आजही हिंदुस्थानातील ब्राह्मण, क्षत्रिय आदीकरून वरिष्ठ गणलेल्यांचे कुलदैवत अगर इष्ट दैवत दुसरे कितीही उच्च असले, तरी त्यांच्या बायकांकडून प्रसंगविशेषी, शितळादेवी, सटवाई, मेसाई, मरीआई या गावाच्या शिवेवर ठाण मांडून बसलेल्या माताच पूजेचा मान आणि हक्काचा नैवेद्य उगविल्याशिवाय राहत नाहीत. शिव आणि काली ही दैवते जी प्रसिद्धपणेच मूळच्या रहिवाश्यांची होती, ती मागाहून आलेल्या सुधारलेल्यांनी आपलीशी करून घेतली. त्यांना आता प्रतिष्ठा आली आहे. पण वरिष्ठ वर्गांचे लौकिक व्यवहार आणि लोकभ्रम यांजकडे दृष्टी फेकली तर पिंपळावरचा मुंजा, भिंतीवरचा नाग-नरसोबा, नदीनाल्यांतल्या जकण्या, दाट झाडीतली काळूबाई यांचा अंमल 'अस्पृश्यां'प्रमाणे अद्यापि 'स्पृश्यां'वरदेखील इतका जारी चालू आहे की, या हिंदुधर्माच्या मायपोटात संस्कृत धर्मांची हद्द संपते कोठे व प्राकृत धर्माची सुरू कोठे होते, हे शोधणे म्हणजे मृगजळाच्या मर्यादा शोधण्याप्रमाणे व्यर्थ ठरते. अशा परिस्थितीत बिचाऱ्या 'अस्पृश्यां'नाच हसण्यात कोणता शहाणपणा आहे? वरिष्ठ वर्गांचा असला तिरस्कार व छळ सोसून अद्यापि या भोळ्या जाती आपल्यास हिंदू म्हणविण्याचा आग्रह सोडीत नाहीत हेच वरिष्ठ म्हणविणारांनी आपले मोठे भाग्य समजावे. असे असून आजकालच्या वर्णाश्रम स्वराज्य परिषदा अस्पृश्यांना तर दूर लोटतात इतकेच नव्हे, पण त्यांच्या वतीने दोन समजुतीच्या गोष्टी सांगावयास येतो म्हणणाऱ्या अस्सल ब्राह्मण विद्वानांना, देशाभिमानी पुढाऱ्यांना व विरक्त संन्याशांनादेखील आपल्या आजूबाजूला फिरकू देत नाहीत, या अन्यायाला काय म्हणावे! म्हणावयाचे काय, ह्या अपूर्व अन्यायाचेच नाव अलीकडे 'सनातनी हिंदुधर्म' असे रूढ झाले आहे.

केवळ संघाच्या दृष्टीने पाहता मात्र ह्या अस्पृश्यांच्या प्रचंड समूहाला हिंदुधर्मात जागा आहे असे मानण्याच्या उलट आणखी एक मोठा प्रबळ व प्रतिकूल पुरावा अभेद्य परंपरेने चालत आलेला आहे, तो दृष्टीवेगळा करून चालावयाचे नाही. हिंदू संघाच्या शेजारी राहून अनुकरणवशात् मानीव अस्पृश्यांतील काही सुधारलेल्या समाजांनी हिंदू उपासनेचा स्वीकार केला तर तिकडे हिंदुधर्माचा पुरोहितवर्ग फार तर दुर्लक्ष करील. प्रत्यक्ष हरकत करण्याची दगदग करणार नाही. पण स्वतः जाऊन अस्पृश्यांचे पौरोहित्य आजवर कोणत्याही प्रांतांत कोणाही ब्राह्मणाने केलेले नाही. किंवा त्यांच्याकडे जाऊन त्यांना आपल्या धर्माचा नुसता उपदेशही केलेला नाही! लग्नविधी असो, किंवा स्मशानविधी असो, बारसे असो, किंवा मृताचा दिवस असो, अशी सर्व शुभाशुभ धर्मकृत्ये करावयाला ह्या सर्व अस्पृश्य जातींचे आपल्यापैकीच गुरू

अथवा गोसावी असतात. त्यांच्या परंपरा चालत आलेल्या असतात. त्यांना जातीकडून अथवा क्वचित राजाकडूनही उत्पन्ने असतात. व्यक्तिशः दक्षिणाही मिळते. ह्यावरून धर्मसंघाच्या दृष्टीने ह्या ग्रामबाह्य जाती आचारबाह्य आहेत असे स्पष्ट होते.

लोकमान्य टिळकांनी –

प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु साधनानामनेकता ।
उपास्यानामनियमः एतद्धर्मस्य लक्षणम् ॥

अशी एकदा हिंदुधर्माची एक कामचलावू व्याख्या केली होती. ती त्या वेळी किती जरी ऐसपैस वाटली, तरी ह्या जातीला तीदेखील लागू पडत नाही. 'उपास्यानामनियमः' आणि 'साधनानामनेकता' ही व्यतिरेकी लक्षणे तर अजागळवत् व्यर्थच आहेत. कारण ही व्यतिरेकी लक्षणे, जी अधर्माची आहेत; ती पुनः धर्माची कशी होऊ शकतील? ती काहीतरी विधायकच असली पाहिजेत ना? ख्रिस्ती व मुसलमानी धर्मसंघांत उपास्यांचा नियम आहे. तो हिंदुधर्मसंघात नाही. एवढ्यावरून तो हिंदूंचे वैशिष्ट्य होऊ शकत नाही. कारण असा अनियम बौद्ध व इतर समाजातही आढळतो. 'प्रामाण्यबुद्धिर्वेदेषु' म्हणजे वेद प्रमाण मानणे हेही तत्त्व व्यवहारात फारच गैरसोयीचे झाले आहे. कोणाही स्पृश्य ब्राह्मणेतराचे घरी पूजा अथवा गृह्यसंस्कार चालविण्यास ब्राह्मण गेला तर तेथे वेदमंत्र म्हणण्यास तो तयार नसतो. ब्राह्मणेतरांसाठी पुराणोक्त निराळे मंत्र तयार आहेत. जेथे ब्राह्मणेतरांच्या बाबतीत स्वतः ब्राह्मणांचीच प्रामाण्यबुद्धी अशी लटपटते, तेथे अस्पृश्यांच्या आणि वेदांच्या संबंधाची नुसती कल्पनाही कशी शक्य होणार! मग अस्पृश्य हिंदू कसे हा एक खरोखर प्रश्नच आहे. आज ज्या शूद्र देवतांच्या उपासना अस्पृश्य करीत असलेले दिसतात, त्यांची उपासना वरिष्ठ म्हणविणारे हिंदूही राजरोस करितात. एवढ्यावरूनच अस्पृश्यांना हिंदू म्हणावयाचे ना? पण ह्या देवता अस्पृश्यांनी स्पृश्यांपासून घेतल्या की स्पृश्यांनी अस्पृश्यांपासून? कोणी म्हणेल स्पृश्यास्पृश्यतेचा उद्भव होण्यापूर्वीपासूनच ह्या देवता आणि त्यांची उपासना सर्वत्रच चालू आहे. पण मग तेवढ्यानेच अस्पृश्य हिंदू कसे ठरतात? अशा उपासना महायान बौद्ध धर्माच्या हीन अनुयायांमध्ये अद्यापि हिंदुस्थानाच्या सरहद्दीवर व बाहेरही चालू आहेत. मग तेही हिंदूच काय? मुसलमान ताबुत करितात, व त्यांचे पाहून काही हिंदू मुसलमानांपेक्षाही अधिक बेहोष होऊन ताबुतापुढे नाचतात. म्हणून हिंदूंना काय मुसलमान म्हणावयाचे? की ताबुतांना हिंदुधर्माचे साधन म्हणावयाचे? ह्या विक्षिप्त संबंधाला जसे केवळ अनुकरणसंबंध म्हणता येईल, तसेच स्पृश्यांच्या व अस्पृश्यांच्या दरम्यान आज दिसणारा धार्मिक संबंधही केवळ अनुकरणसंबंध का म्हणू नये? हा संबंधही केवळ उपासनेच्या काही भागापुरताच दिसतो. सर्वच उपासना तरी स्पृश्यांप्रमाणे अस्पृश्यांत कोठे रूढ आहेत? गाय, ब्राह्मण आणि तुळशीवृंदावन ही तीन पूजास्थाने हिंदू बहुजनसमाजामध्ये रूढ आहेत, तशी ती अस्पृश्यांमध्ये आहेत काय? मुळीच नाहीत. ख्रिस्ती-मुसलमानांप्रमाणे शीख आणि लिंगायतांनी पुष्कळ प्रमाणाने व शैव-वैष्णवांनी थोड्या प्रमाणात ह्या बहिष्कृतवर्गांना आपल्यांत घेण्याचा प्रयत्न केला; पण ख्रिस्ती-मुसलमानांचे ह्या बाबतीतले यश उत्तम, शीख-लिंगायतांचे यश मध्यम, आणि शैव-वैष्णवांचे यश कनिष्ठ का ठरले? लिंगायतांत च्छलवादी आणि शिखांत मजबी अथवा लालबेग म्हणून जे लोक असतात ते अस्पृश्यांतूनच आलेले असतात. ते अद्यापि अस्पृश्यच आहेत! पहिल्यांनी अस्पृश्यांना एकदम आपल्या धर्मसंघात एकजीव करून घेतले, दुसऱ्यांनी धरसोड चालविली आहे, व तिसऱ्यांनी तर अस्पृश्यांना आपल्या वेदांच्या, देवळांच्या, आणि संघाच्या बाहेर लांब ठेवले आहे. हिंदुधर्माची परंपरा, सांधिक शासन, विधिसंस्कार, पठण, पाठण, मग ते वैदिक असो, पुराणोक्त असो, संस्कृत असो वा प्राकृत असो; त्याचा अधिकार मानीव अस्पृश्यांना स्वप्नातदेखील मिळणे शक्य नाही. तो मिळविण्यासाठी अस्पृश्याने मरून पुनः स्पृश्यांत जन्मले पाहिजे; एरवी नाही. असाच

खरोखर त्यांच्या वरील बहिष्काराचा अर्थ आहे. ह्या अर्थाचा निषेध व निराकारण करून धमक असेल तर हिंदू समाजाची व संघाची नवी घडी घालणे हे सुधारकाचे काम आहे. नुसती अर्थाची शाब्दिक लावालावी करून वास्तविक बदल कसा घडेल? तोवर अस्पृश्यांच्या धर्माचे कोडे कसे उकलणार?

हिंदुस्थानातील कोट्यवधी अस्पृश्य आज कित्येक शतके बिनबोभाट आपल्यास हिंदू म्हणवीत आहेत, त्यांचा प्रत्यक्ष छळ करणारे स्पृश्यवर्गही नुसते नावाने हिंदू म्हणवून घेण्याला त्यांना हरकत करीत नाहीत. इतकेच नव्हे, कपटराजनीतीत कुशल असलेल्या इंग्रज सरकारच्या खानेसुमारी खात्याच्या प्रमुखांनी प्रति-दशवार्षिक अहवालात, निर्विकार समाजशास्त्राचे आलोडन करूनही अस्पृश्यवर्गाची गणना हिंदुधर्माच्या सदराखालीच केली आहे. असे असूनही त्यांच्या हिंदुत्वाविषयी मी जी वर शंका प्रकट केली आहे, ती काही आमच्या राष्ट्राच्या परसातील गृहकलह जो एकदा कसा तरी दृष्टीआड झाला आहे त्याची खपली पुनः उकरून नसते नवीन वितुष्ट माजविण्याच्या कुत्सित हेतूने नव्हे; तर हे जे आमच्या राष्ट्रशरीराचे अगदी जुनाट हाडव्रण, आज जे भरून आल्याप्रमाणे दिसत आहे, ते आतून भरून आले नसून, नुसते बाहेरून वरवर भरलेले दिसते. ते केव्हा ना केव्हा आणि पुनःपुनः चिघळणारच अशी प्रामाणिक भीती मला वाटत आहे. अशा प्रकरणात भिडस्तपणा किंवा चालढकलपणा फार घातकी आहे. म्हणून वरील इशारा देणे मला अगदी जरूर वाटते. मला हेही ठाऊक आहे की, अलीकडे—विशेषतः आमच्या महाराष्ट्रात—अगदी सोवळे ब्राह्मण भटजी केवळ दक्षिणेच्या आशेने महारवाड्यात आणि मांगवाड्यात काही इकडचे तिकडचे श्लोक म्हणून लग्ने लावताना आणि सत्यनारायणाच्या पोथ्याही वाचताना आढळतात. पण अशा प्रसंगी ते किती सुरक्षित रीतीने दूर उभे राहतात, आणि आपणच शिजविलेला सत्यनारायणाचा प्रसाद असूनही स्वतः आपण सेवन करण्याचे कसे टाळतात; आणि अशा लपंडावांमुळे लग्ने आणि पोथ्या तात्पुरत्या पार पाडल्या तरी चतुर अस्पृश्यांच्या मनाला अपमानाच्या नवीन जखमा होऊन नवीन वाद व नव्या चळवळी कशा जोरावतात, तेही ध्यानात घेणे जरूर आहे. पुराणोक्ताची धूळ डोळ्यांत सलू लागल्यामुळे स्पृश्य ब्राह्मणेतरांत ज्याप्रमाणे सत्यशोधकांची चळवळ सुरू होऊन ब्राह्मणांचा शिरकाव काही झाले तरी आपल्या धर्मकृत्यात घडू द्यावयाचा नाही, अशी नवी तेढ बळावू लागली आहे, तिचाच प्रसार अस्पृश्यांमध्ये अलीकडे होऊ लागला आहे. आणि समंजस अस्पृश्य लोकही आपले संस्कार आपल्याच लोकांकडून करून घेऊ लागले आहेत. ह्याला जबाबदार कोण? तोंड दाबून बुक्क्यांचा मार कोठवर सहन होणार? बुक्क्या तरी बंद नाही तर तोंड तरी मोकळे झालेच पाहिजे ना? महारांची दक्षिणा पाहिजे पण त्यांचा स्पर्श नको, हे व्हावे कसे?

हिंदुधर्माची आणि समाजाची एकदा व दृढता न्यायाच्या दृष्टीने निर्विवाद सिद्ध व्हावी ही कळ, आता हिंदुमहासभेसारख्या उद्धारक संस्थांना, पंडित मालवीय व डॉ. मुंजेंसारख्या सोवळ्या आणि ओवळ्या ब्राह्मणपुढाऱ्यांना सारखीच भासू लागली आहे. कोल्हापूरच्या क्षत्रिय जगद्गुरूंनी शेकडो अस्पृश्यांना क्षत्रियत्वाची दीक्षा स्वहस्ते दिली, मालवीयजींनी आपल्या हातांनी अस्पृश्यांच्या गळ्यांत जानवी अडकविली, रत्नागिरीकडे बॅ. सावरकरांच्या अविश्रांत परिश्रमाने व डॉ. कुर्तकोटींसारख्या सुधारक शंकराचार्यांच्या अनुज्ञेने अस्पृश्यांच्या तोंडून प्रत्यक्ष वेदमंत्र म्हणून मूर्तीची षोडशोपचार पूजा झाली. इतकेच नव्हे, तर थाटाने सर्व जातींचे सहभोजनही झाले, अशा बातम्या वर्तमानपत्रांतून नित्यशः प्रसिद्ध होत आहेत. प्रसंगविशेषी एखादे आडबाजूचे मारुतीचे देऊळ किंबहुना शेठ जमनालाल बजाजसारख्या देशभक्तांच्या वैयक्तिक वजनाखाली चाललेले मोठे देऊळही अस्पृश्यांना उघडे होते. ही धामधूम खरोखर अशीच सर्वत्र चालून अखेर ज्या दिवशी लहानथोर अस्पृश्य स्त्रीपुरुष हिंदू स्पृश्यांच्या सहवासात समसमान दर्जाने सर्वच बाबतीत वावरू लागतील, तेव्हाच त्यांची गणना हिंदुधर्मात यथार्थ झाली, असे कोणीही

म्हणेल. असे झाल्यावर अस्पृश्य हे खरे हिंदू आहेत की भूतधर्मीय आहेत, का आणखी कोणी आहेत, हे पाहण्यासाठी सरकारी खानेसुमारीची पुस्तके चाळण्याची कशाला जरुरी पडेल? असे होणार नसेल, तर ही पाने चाळून तरी काय फायदा?

शेवटी एका नाजूक गोष्टीचा उल्लेख करून हे प्रकरण आटपू. वर जी मी शंका प्रदर्शित केली, ती केवळ काल्पनिक नाही. सांघिक धर्माची व राजकारणाची नेहमी गुंतागुंती पडते. परवा डॉ. आंबेडकरांनी कलकत्त्यास सायमन कमिशनच्या पोटकमिटीचे एक सभासद ह्या नात्याने २३ ऑक्टोबर १९२८ रोजी भरलेल्या त्या कमिशनच्या संयुक्त परिषदेपुढे साक्ष दिली; तेव्हा त्यांनी स्पष्ट आणि जबाबदारीपूर्वक सांगितले की, "There is really no link between the Hindus and the Depressed classes. Therefore we must be regarded as a distinct and independent community, separate from the Hindus."

(**अर्थ :** "अस्पृश्यांचा व हिंदूंचा अर्थाअर्थी काही संबंध नाही. त्यांचा एक स्वतंत्र निराळा असा अल्पसंख्यांक समाज आहे, असे समजून त्यांना तसे वागविण्यात यावे.") डॉ. आंबेडकरांच्या ह्या विधानाला व मागणीला सर्वच अस्पृश्यांचा पाठिंबा आहे, असे मुळीच नाही. पण कोणाच्या कोणत्या विधानाला ह्या जगात कधी सर्वांचा पाठिंबा मिळाला आहे? म्हणून डॉ. आंबेडकरांच्या ह्या विधानांची आम्हाला हेटाळणी करता येईल? असो. ह्या मुद्द्याचा विचार पुढे राजकारणाच्या प्रकरणात अधिक करणे बरे होईल. तूर्त असेच आणखी एक अगदी गैरसोईचे विक्षिप्त विधान, अगदी अनपेक्षित दिशेने मला आढळलेले; येथे उल्लेखिल्याशिवाय मला राहवत नाही.

'म्हारम्हात्म्य' नावाच्या एका विक्षिप्त पुराणाचे मी मागील प्रकरणात बरेच उतारे दिले आहेत. पुढील दोन उतारे मासलेवाईक दिसतात.

नाना जाती अठरा वर्ण । ह्यांचे उचिष्ट न खावे म्हाराने ।
मिलंची वेगळा करोन । इतर जातीचे न खावे ॥ १४ ॥
मिलंची आणि म्हार जाण । ही दोन्ही चंद्रवंशी उत्पन्न ।
म्हणोनि तयांचे घरचे अन्न । खावे म्हाराने वेद घाये (?) ॥ १५ ॥

(अध्याय ५ वा)

येथे मिलंची हा शब्द म्लेंच्छ ह्याचा अपभ्रंश आहे. त्याचा अर्थ मागील तिसऱ्या अध्यायात मुसलमान असाच शब्द योजून कर्त्याने स्पष्ट केला आहे :

सेख सैय्यद मोंगल पठाण । अरब रोहिलेही मुसलमान ।
रंगारी आत्तार बागवान । त्याच्या पोटी जावे ॥ १८ ॥
म्हार आणि मुसलमान । हे दोघे एक वंशे उत्पन्न ।
चंद्र वंश पूर्ण । सोम म्हणताति यालागे ॥ १९ ॥

डॉ. आंबेडकर हे महारांचे एक विद्वान आणि प्रतापी पुढारी आहेत. त्यांना सर्वांचा नाही तरी पुष्कळांचा पाठिंबा आहे. त्यांच्यासाठी प्रत्यक्ष जिवाचीही आहुती देण्यास काही अनुयायी तयार आहेत. ह्या

'म्हार म्हात्म्य' पुराणाचे कर्ते बाळकदास हे म्हारांचे एक पुरोहित गोसावी बुवा दिसतात. ह्यांनी आपल्या ग्रंथाच्या समाप्तीचा काळ व स्थळ ही शेवटी दिली आहेत. शके १८८८ असे लेखकाचे चुकीने पडले असावे. संदर्भावरून शके १७८८ हे साल दिसते. नीरानदीचे काठी पुणे जिल्ह्यात पाडेगाव म्हणून एक गाव आहे. ते स्थळ ग्रंथाचे शेवटी दिले आहे. ह्या गावी म्हार गोसाव्यांची प्रसिद्ध घराणी आहेत. ते असले ग्रंथ करितात, असे ऐकतो. ह्या बुवांच्या, वरील मुसलमानांसंबंधी विधानाला म्हारांचा पाठिंबा आज मिळेल असे वाटत नाही. तरी म्हार मुसलमानांच्याकडे जेवतात. ते मुसलमानाप्रमाणे डुकराचे मांस अत्यंत त्याज्य मानून, गाईचे मांस मात्र उघड खातात हे प्रसिद्ध आहे. मुसलमान व महार हे दोघे चंद्रवंशी उत्पन्न झाले असे वर 'म्हारमहात्म्या'तून अवतरण दिलेच आहे. मुसलमानांची चांद्रमास व निशाणावर चंद्राची कोर प्रसिद्धच आहे. मुसलमानी अमदानीत म्हारांवर त्यांच्या संस्कृतीचा परिणाम थोडाथोडका झाला असेल, असे नाही. इंग्रज सरकारचा व ख्रिस्ती मिशनऱ्यांचा आताही तसाच होत आहे. ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करिता सुमारे पाऊणशे वर्षांमागे ह्या गोसाव्याने असे विधान केलेले पाहून विशेष आश्चर्य मानावयाला नको. अशा विक्षिप्तपणाला 'उपास्यानां अनियमः। साधनानां अनेकता' अशी व्याख्या करून लोकमान्य टिळकांनी जरी आपली मूक संमती दिली आहे, तरी तिची मजल येथवर जाईल असे कोणालाही वाटणार नाही. काही असो, आजकालच्या राजकारणाच्या ओढाताणीत आपण मुसलमान होऊ अशी धमकी केव्हा केव्हा अस्पृश्य पुढारी देत असतात. तिचा कोणताही संबंध गोसाव्याच्या वरील विधानाशी मुळीच दिसत नाही. असता तर आपल्या पुराणात तशी अधिक शिकवण दिल्याशिवाय तो न राहता. ते कसेही असो, हिंदुधर्माची शुद्धी व उत्कर्ष आणि हिंदू समाजाचे ऐक्य आणि दृढता वगैरेची चाड बाळगणाऱ्या सर्वांनी अस्पृश्यवर्गाच्या खास प्रतिनिधीचे वरीलप्रमाणे उद्‌गार अगदीच टाकावू ठरवून अतःपर घमेंडीत राहू नये, एवढाच तूर्त इशारा आहे.

मंदिरप्रवेशाचा मुद्दा ह्याच प्रकरणाखाली येईल असे कोणासही वरवर पाहता वाटेल; पण त्यात धर्म नसून अस्पृश्यांचे राजकारण आहे. आणि ते योग्यच आहे. व्हायकोम येथे प्रथम मंदिरप्रवेश सत्याग्रह झाला. तेव्हा मी स्वतः त्यात भाग घेतला. कारण सार्वजनिक देवळात जाण्याचा प्रत्येक हिंदूचा धार्मिकच नव्हे तर सामाजिकही हक्क आहे. तो सामाजिक हक्क बजावण्यासाठी साधू शिवप्रसाद हे ब्राह्म होण्यापूर्वी तिय्या ह्या अस्पृश्य जातीचे होते; म्हणून त्यांनाही व्हायकोमच्या देवळाच्या नुसत्या वाटेवरही फिरण्याची मनाई झाली. ह्याचा खुलासा करून घेण्याकरिता मला ब्राह्मसमाजाच्या वतीने व्हायकोमला जावे लागले. मी त्या वेळी दक्षिण कानडा जिल्ह्यात मंगळूर ब्राह्मसमाजाचा आचार्य होतो. व्हायकोम गाव त्रावणकोर संस्थानात आहे. कलकत्त्याच्या साधारण ब्राह्मसमाजाने त्रावणकोर दरबारला शिवप्रसाद ह्या प्रचारकाला झालेल्या मनाईबद्दल खुलासा विचारला असता काहीच उत्तर मिळाले नाही. म्हणून मी तेथे गेलो. शिवप्रसादाच्या हातात हात घालून मी सत्याग्रहाच्या फाटकात शिरण्याचा प्रयत्न केला. पण मी येणार ही बातमी अगोदरच प्रसिद्ध झाल्याने मुख्य पोलीस सुपरिटेंडेंट स्वतःच फाटकावर कडेकोट तयारीने उभे होते. त्यांनी मला वाट दिली इतकेच नव्हे, तर प्रत्यक्ष मंदिरातही नेऊन दाखविण्याची तयारी दर्शविली. पण शिवप्रसादांना फाटकाच्या आत जाऊ देईनात. सर्व पोलीस आम्हांशी आदराने व तितक्याच जबाबदारीपूर्वक निश्चयाने वागले. मग हे प्रकरण मी थेट त्रिवेंदम येथे दिवाणाकडे नेले. त्यांनी प्रथम झालेल्या प्रकाराबद्दल औपचारिक खेद प्रदर्शित केला. पण शेवटी त्यांनी असा दप्तरी सल्ला दिला की, शिवप्रसादाने आपण हिंदू नाही असे कबूल करावे. मग ते ब्राह्म असोत, आर्यसमाजाचे असोत, कोणी असोत, त्यांना फाटकात जाण्याची परवानगी मिळेल. अर्थात हा विक्षित सल्ला स्वीकारण्यात आला नाही. ते प्रकरण तेथेच थांबले. पुढे पालघाट म्हणून एक गाव ब्रिटिश मलबारात आहे. तेथे आर्यसमाजात प्रविष्ट झालेल्या अस्पृश्यांबाबत प्रश्न उत्पन्न झाला असता स्वामी श्रद्धानंद हे प्रसिद्ध आर्यसमाजाचे संन्याशी तेथे गेले. तरी अशा अस्पृश्यांना

अनुक्रमणिका

मंदिरप्रवेशाचाच नव्हे पण मंदिराच्या वाटेवरही फिरण्याचा हक्क मिळाला नाही. सार्वजनिक शांतताभंग होईल म्हणून उलट ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या भिडेला श्रद्धानंदांना मात्र बळी पडावे लागले, असे प्रत्यक्ष स्वामीजींनीच मला सांगितले. एकूण काय तर अस्पृश्य जोवर हिंदुधर्मात राहण्याचा आग्रह धरतील, तोवरच त्यांच्यावर हा मंदिर बहिष्कार आहे! ज्या दिवशी ख्रिस्ती अगर मुसलमान यांसारख्या सत्ताधारी धर्माचा ते उघड स्वीकार करतील, त्या दिवशी त्यांच्यावर बहिष्काराचे शस्त्र उगारण्याची इच्छा हिंदुलोकांत असो वा नसो, सामर्थ्य मात्र खास नाही, हीच गोष्ट वरील दक्षिण देशातील सत्याग्रहाने सिद्ध झाली आहे.

व्हायकोमचा सत्याग्रह केवळ काँग्रेसच्या जोरावर बरेच महिने मोठ्या चिकाटीने चालला. तरी त्याला पूर्ण यश आले नाही. त्यानंतर महाराष्ट्रात उमरावतीची अंबाबाई, पुण्याची पर्वती, नाशिकचा काळा राम वगैरे देवळांपुढे सत्याग्रह पद्धतशीर झाला, पण कोठेच यश आले नाही. महाड येथील तळ्यावरील पाणवठ्याचा सत्याग्रह मात्र बहुतांशी यशस्वी झाला आहे. वरील सर्व मंदिरप्रवेशाच्या सत्याग्रहांना यश येईपर्यंत अस्पृश्य हे हिंदू आहेत की नाहीत हा प्रश्न पुनः अनिश्चितच राहतो. ते कसेही असो. वरील सत्याग्रही आपल्या धार्मिकच नव्हे तर सामाजिक हक्काबद्दलही भांडत आहेत. तरी पण ह्या धकाधकीत धर्म अथवा समाजसुधारणा नसून उभय पक्षांचे राजकारणच आहे, असे माझे प्रांजल मत झाले आहे. आता ह्या राजकारणाला केवळ स्पृश्यांच्या हट्टाचे स्वरूप आले आहे. स्पृश्यांनी हिंदुमहासभेचे व काँग्रेसचे ऐकून अस्पृश्यांना सामोपचारे ह्यापूर्वीच सर्व मंदिरे खुली करून दिली असती तर अस्पृश्य मोठे धार्मिक व भक्तिमान झाले असते, असे नव्हे. पण आजच्या त्यांच्या राजकारणाला खात्रीने निराळे वळण लागले असते. त्यांना—निदान त्यांच्यापैकी जे स्वतंत्र मतदारसंघ मागत आहेत त्यांना तरी—आपल्या आग्रहाला आधार उरला नसता. पण काही अदूरदर्शी व आपमतलबी हिंदूंच्या हट्टामुळेच स्वतंत्र मतदारसंघाची मागणी आज अगदी न्याय्यच नव्हे तर अवश्य ठरत आहे. तिच्यामुळे राष्ट्राला धोका आहे हेही खरेच आहे. तो धोका हा की, ह्या मागणीला अधिकच उग्र स्वरूप येऊन, पुढे सर्व सार्वजनिक देवळेच नव्हेत, तर खासगी देवघरेही अस्पृश्यांना मोकळी केली तरी त्यांचा हट्ट कदाचित काही काळ तसाच कायम राहील. अशाने अस्पृश्यांचे म्हणण्यासारखे मोठेसे कल्याण झाले नाही तरी परकीयांच्या काही चेष्टेचे मात्र आणखी थोडे जास्त प्रदर्शन होईल. ह्यापेक्षा जास्त ह्या मंदिरप्रवेशाच्या मुद्द्याचा विचार, ह्या प्रकरणात करणे मुळीच जरूर नाही.

प्रकरण दहावे

सामाजिक स्थिती

'परदुःख शीतळ' ह्या चोखदार म्हणीचे मर्म मानीव अस्पृश्यांच्या आजच्या समाजस्थितीची अटकळ करताना फार चांगले ध्यानात भरते. पुष्कळ सहृदय पण वरवर विचार करणाऱ्या माणसांना, किंबहुना खोल विचार करणाऱ्या पण अनेक व्यवहारांच्या दगदगीत गुंतलेल्या मुत्सद्द्यांना अलीकडे असे वाटणे अगदी सहज आहे की, अस्पृश्यांचा प्रश्न प्रथमदर्शनी वाटतो तितका उग्र आणि तळमळीचा आता उरला नाही. चहूकडे चाललेल्या केवळ अस्पृश्यतानिवारक प्रयत्नांमुळेच नसले तरी, हल्लीच्या सार्वजनिक हालचालीमुळे जग जे सहजच पुढे ढकलले जात आहे, त्या धकाधकीत अस्पृश्यांची स्थिती आता पूर्वीप्रमाणे घोर कष्टमय उरली नाही. काही भावनामय सुधारकांचे तर, 'ह्या जुन्या जुलुमाचा अलीकडे उगाच बाऊ करून ठेविला आहे, तिकडे आता कमी लक्ष दिले तरी चालेल.' वगैरे अभिप्राय व उद्‌गार अलीकडे उघड उघड ऐकू येत आहेत. अशा परदुःख-शीतळांना जगातले कोणतेही दुःख, मग ते सामाजिक असो की व्यक्तीचे असो, अगदी हलकेच वाटणार! उलटपक्षी एखाद्या उदासीन विरक्ताला अगर मायावादी वेदांत्याला तरी ह्या गोष्टीची कशी तळमळ लागणार आहे? फार तर काय, स्वतः अस्पृश्य जनतेचा असा एक भला मोठा भाग, ह्या अवाढव्य देशाच्या कानाकोपऱ्यात, किंवा जागृतिहीन निश्चल प्रदेशात असा खुशाल वावरत आहे की त्यालाच आपल्या स्वतःच्या हीन स्थितीची जाणीव नाही! मग अस्पृश्यांच्या प्रस्तुत स्थितीची योग्य अजमावणी, वर निर्दिष्ट केलेल्या भिन्न प्रकारच्या धन्य पण अपवादक व्यक्तींना कधीच होणे शक्य नाही. मानवी जीविताचे ध्येय काय, सुधारलेल्या जगाची मजल आज कोठवर गेली आहे, आणि ह्या जागतिक सुधारणेत स्वतः हिंदुस्थानाने मागे किती कर्तृत्व बजावले आहे व पुढे किती बजावयाचे आहे, ह्या सर्व पूर्वापार वृत्तांताचा आढावा घेऊन, आजही हिंदू समाजाचा केवढा मोठा भाग हीन दीन स्थितीतच दबून गेला आहे; ह्याची पूर्ण जाणीव करून घेणे आमच्या खऱ्या पुढाऱ्यांना अगदी जरूर आहे. ती जाणीव होईपर्यंत अस्पृश्यांच्या आजच्या समाजस्थितीची योग्य अजमावणी शक्य नाही, हे खास.

ह्या दुसऱ्या खंडाच्या पहिल्या प्रकरणात अस्पृश्य जातींच्या संख्या देताना स्वच्छ आणि अस्वच्छ असे दोन भेद केलेले आहेत. त्यांवरून दिसेल की सर्वच अस्पृश्य अगदी ओंगळ आणि हीन दशेत आहेत असे नाही. बंगाल्यातील नमःशूद्र व राजबंशी आणि मलबारातील येझवा अथवा तिय्या या जाती इतरांच्या मानाने राहणीने स्वच्छ, खाऊन पिऊन सुखी, इतकेच नव्हे, तर आत्मोद्धाराच्या मार्गाने झपाट्याने चाललेल्या आहेत. पण त्यांच्यावरही अद्यापि निरर्थक सामाजिक बंधने आहेत व त्यांनाही पदोपदी अपमान सहन करावा लागतो; त्यामुळे त्यांच्या जागृत झालेल्या मनाला तीव्र वेदना होतात, की ज्या अज्ञानांधकारात सुखी झोपलेल्या इतर हीन जातींना होणे शक्य नाही. हीनता नाही तेथे टोचणी आहे, टोचणी नाही, तेथे गाढ हीनता आहे. पण हे दोन्ही भाग अपवादच होत. ह्या दोघांमध्ये असणारा जो बहुसंख्याक अस्पृश्यवर्ग; त्यात हीनता आहे आणि टोचणीही आहे. म्हणून एकंदर मानीव अस्पृश्य समुदाय प्रबुद्ध भारताच्या विचाराचा व प्रयत्नांचा सतत विषय असणे जरूर आहे. असे नसेल तर स्वतः भारतच प्रबुद्ध नाही; म्हणून तोच समग्र नष्ट होण्याला योग्य आहे, असेच म्हणणे क्रमप्राप्त होईल!

अस्पृश्यांचे विद्वान आणि कर्तृत्ववान पुढारी डॉ. भीमराव आंबेडकर ह्यांनी लोदियन फ्रँचाईस कमिटीचे एक सभासद ह्या नात्याने, तिचे रिपोर्टाला आपली एक स्वतंत्र मतपत्रिका जोडली आहे. (पुस्तक

१ले पान २०४ पहा.) तिच्यात त्यांनी बिहार आणि ओरिसा प्रांतांच्या इ.स. १९२१ सालच्या खानेसुमारीचे सुपरिंटेंडेंटचा एक मार्मिक उतारा दिला आहे. त्यातले पुढील एक वाक्य विशेष लक्षात घेण्यासारखे आहे. "But because the facts of every-day life make it impossible to follow the same practical rules as were followed a hundred years ago, it is not to be supposed that the distinctions of pure and impure, touchable and untouchable, are no longer observed;..." ह्यानंतर डॉ. भीमराव स्वतःचे मत देतात—आणि ते निराळ्या टाइपात छापले आहे—ते असे: "If this is a correct statement of facts of life, then the difference between untouchability in its literal and *notional* sense is a distinction which makes no difference to the ultimate situation; for as the extract shows, untouchability in its *notional* sense persists even where untouchability in its literal sense has ceased to obtain. This is why I insist that the test of untouchability must be applied in its notional sense."

हाच अभिप्राय अधिक स्पष्ट करून दाखविणे जरूर आहे. आजकाल व्यवहाराच्या जरुरीमुळे अगदी जुन्या मताचे पुरुषच नव्हेत, तर बायकाही बाजारात, यात्रेत कचेऱ्यांतून व आगगाडीतून अस्पृश्यांशी मिसळतात. घरी आल्यावर स्नान करून शुद्ध होतात किंवा होतही नाहीत. तरी अशा व्यवहारांचे प्रसंग नसताना ते अस्पृश्यांशी कधी मिसळणार नाहीत हे उघड आहे. कारण त्यांच्या मनातील अस्पृश्यतेची भावना कायमच असते. कितीही जुन्या वळणाचा माणूस असला तरी कोणत्याही स्पृश्य जातीशी भेटीव्यवहार करण्यास तो कचरत नाही. परंतु अस्पृश्यांना भेटण्याचा प्रसंगच आला तर स्पृश्य जातीतील माणसे मनातून तरी कचरतील व त्याबाबतीत शक्य तितकी टाळाटाळ करतील. ह्यावरून अस्पृश्यतेची गोम बाहेरील वागणुकीवर नसून मनातील समजुतीवरच अवलंबून आहे हे सिद्ध होते. आज इंग्रज सरकारच्या तुरुंगातील कैद्यांच्या भोजनव्यवहारात जातिभेद कोठे, केव्हाच पाळला जात नाही. पण आज शेकडो वर्षे हा तुरुंगातील अभेदभाव चालूनही तेवढ्यावरूनच तुरुंगाबाहेरील जातिभेद कमी झाला, असे मानणे असे समर्थनीय होणार नाही, त्याचप्रमाणे आगगाडींतून, बाजारांतून, प्रत्यक्ष हॉटेलातूनही अस्पृश्यांशी स्पृश्य मिसळतात, म्हणून तेवढ्यावरूनच अस्पृश्यता नाहीशी झाली किंवा तिची तेढ व्हावी तितकी कमी झाली, असे मानणेही समर्थनीय होणार नाही. अस्पृश्यतेची समजूत, तिची तळमळ, मनाच्या तळाशी दडून बसली आहे, तोपर्यंत ती केव्हा कशी बाहेर फुटून येईल, ह्याची खात्रीच धरवत नाही. फार तर काय, सुधारकांनी आणि देशभक्तांनी एखाद्या एम. सी. राजांना किंवा आंबेडकरांना मोठ्या सार्वजनिक सन्मानाने एखाद्या ब्राह्मणसभेच्या मंदिरात बरोबर जेवणास घेतले, तरी सिद्ध काय होते की इतर पुष्कळ जुनी जनता त्यांना बरोबर घेऊन जेवायला तयार नाही हेच! एरवी असले समारंभ झालेच नसते; कारण त्यांची जरुरीच नसती! ह्यावरून मी अशा सुधारणेचे महत्त्व कमी मानतो असे मुळीच नव्हे. माझे म्हणणे एवढेच की, रोगी औषध आनंदाने घेतो; आणि औषध गुणकारी आहे, एवढ्यावरून रोगच उरला नाही असे समजण्याची दिशाभूल स्वतः सुधारकांचीच केव्हा केव्हा होण्याचा संभव आहे. मग ज्यांना अशा सुधारणेची दगदग करावयाचीच नसते त्यांच्या तर्कटाला किती ऊत येईल ह्याची नुसती कल्पनाच करणे बरे!

कुणबाऊ गुलामगिरी

असो. आजकालच्या जगाच्या सुधारलेल्या स्थितीतही हिंदुस्थानातील अस्पृश्यांची निरनिराळ्या दिशेने कशी हलाखी चाललेली आहे, ह्या विषयींच्या काही बाबींचा केवळ उदाहरणार्थ विचार करू. अस्पृश्यतेच्या लक्षणांपैकी एक मुख्य लक्षण म्हणजे अस्पृश्यजन हा एक जमिनीवरचा परंपरागत गुलाम

आहे; त्याची ती गुलामगिरीच होय. ही शेतकरी गुलामगिरीची परंपरा द्राविड देशांत विशेषतः नंबुद्री ब्राह्मण आणि नायर जमीनदारांच्या दडपशाहीमुळे मलबार प्रांतात अद्यापि फारच कष्टप्रद आहे. ह्या गुलामगिरीचे मूळ दोन ऐतिहासिक कारणांत आहे. ती कारणे म्हणजे एक नायरांची मुलुखगिरी आणि दुसरी नंबद्रींची जमीनदारी. नायर लोकांनी जेव्हा मलबार प्रांत पादाक्रांत केला व ते आपण राजे बनले, तेव्हा त्यांनी तेथील मूळचे जमिनीचे मालक पुलया, चेरुमा, नायाडी, इत्यादी जातींना त्यांच्याच जमिनीवर वंशपरंपरेचे राबणारे गुलाम केले. जमिनी काबीज केल्या तरी वाहण्याला मजूर पाहिजेच होते. ह्या नवीन राजकीय कैद्यांपेक्षा अधिक चांगले फुकटे मजूर दुसरे कोण मिळणार? आजकाल आसाम, सिंहलद्वीप वगैरेकडील गौरकाय चहाच्या मळेवाल्यांना आपल्या बादशाही सत्तेमुळे जसे मुदतबंदी मजूर ऊर्फ गुलाम मिळतात तसेच पुरातन काळच्या नायरांना हे आयते मजूर अधिक सवलतीने मिळाले. हल्लीच्या चहाच्या मळ्यांतून मजुरांना गुरांप्रमाणे वागविण्यात येते; त्यांची दाद सहजासहजी लागणे शक्य होत नाही. त्याचप्रमाणे नायर राजांच्या कारकीर्दीत ह्या गुलामांची स्थिती होती. त्या वेळी एखाद्या साध्या नायर शिलेदाराने एखाद्या चेरुमाचा करमणुकीखातर जरी प्राणही घेतला, तरी चालत असे, असे तद्देशीय गॅझेटियरमधून उल्लेख आढळतात! रावांचा रंकांवर, थोडक्या शतकांपूर्वी असा दरारा पाश्चात्त्य सुधारलेल्या देशांतही चालत असे, मग मलबारात अशा गोष्टींचा पुरावा शोधण्याची जरुरीच नाही. चेर देश हा मूळचा चेरुमांचाच. हे त्यांच्या नावावरूनच सिद्ध होते. पण तो आज आपल्या मायभूमीत आपणच बंदा गुलाम झाला. कालांतराने मलबारात नंबुद्री ब्राह्मणांकडून आपला धार्मिक ताबा स्थापण्यात आला. आता बहुतेक जमीन नंबुद्रीची अशी रूढी झाली आहे. चोरावर मोर असा हा न्याय आहे! ह्या राजकीय धार्मिक जोडपकडीला ब्रिटिश रियासतीच्या छत्राखाली भांडवलशाहीचा तिसरा पाठिंबा मिळाला आहे. ब्रिटिश सत्ता म्हणजे भांडवलशाहीची इष्टदेवताच. मग मलबारातील कुणबावा कसा चालत असेल ह्याची कल्पनादेखील सहज होणे कठीण. मलबारातील जमीनदार नंबुद्री ब्राह्मण झाल्यावर कुणबी ऊर्फ जमिनी वाहणारे हे नायर किंवा तिय्या जातीचे झाले आहेत. पण त्यांच्या शेतांवर प्रत्यक्ष देह झिजविणारी जनावरे म्हणजे मूळ मालक 'चेरुमा' हेच आहेत. जमिनीवरच तात्पुरत्या झोपड्या बांधून हे चेरुमा वंशपरंपरेने असतात. एखाद्या जमिनीची विक्री अगर मोबदला झाला तर त्या जमिनीवरची झाडे, दगड, माती, निधी, निक्षेप ह्यांचीसुद्धा जशी विक्री अगर बदला झाला असेच समजण्यात येते, तसेच ह्या जमिनीवरील झोपड्या आणि त्यात राहणाऱ्या मानवी जनावरांचाही सहकुटुंब मोबदला होतो. ते नव्या मालकाचे कायदेशीर ताबेदार होतात. त्यांनी ह्या नव्या मालकाविरुद्ध काही हलगर्जीपणा केला, तर आजकालचा सुधारलेला ब्रिटिश कायदादेखील तात्त्विक न्यायापेक्षा व्यावहारिक रूढीच्या बाजूलाच अधिक कलतो. हे सर्व प्रकार तेथे जाऊन बारकाईने आणि सहानुभूतीने निरीक्षण केल्याशिवाय कळून येणे शक्य नाही.

मी एकदा ब्रिटिश मलबारात फिरतीवर असताना कालीकत येथे रारीचन मुप्पन नावाच्या एका श्रीमंत नायर मित्राकडे पाहुणा म्हणून उतरलो होतो. चेरुमा जातीची पुष्कळ पिढीजाद मजूर कुळे त्याच्या इष्टेटीवर शेकडो होती. आमच्याकडील शेतकरी ज्याप्रमाणे आपल्या शेतावर आपल्या बैलांना औताचे काम नसेल तेव्हा दुसऱ्याच्या शेतावर किंवा इतर कामावर आपले बैल भाड्याने देतात, तसे हे राजश्री मुप्पन् आपल्या ताब्यातल्या मजुरांना आपले काम नसेल तेव्हा दुसरीकडे भाड्याने पाठवीत व त्यांचे भाड्याने उत्पन्न खुशाल आपण घेत. ही गोष्ट त्यांनीच प्रांजलपणे मला सांगितली! ह्या गुलामांच्या योगक्षेमाची व्यवस्था ज्या रूढीमुळे ह्यांच्या मालकी घराण्याकडे आली होती, त्याच रूढीच्या जोरावर ह्या प्राण्यांच्या कष्टाचे उत्पन्न ह्या मालकाकडेच येणे क्रमप्राप्तच होते. मग हा व्यवहार ऐकून मला आश्चर्य का वाटावे ह्याचेच उलट कोडे रा. मुप्पन् ह्यांना पडले! थोड्याच चौकशीनंतर चेरुमांचा कायदेशीर दर्जा मला कळला व माझी हळहळ मिटली! नाइलाजाची खात्री पटल्यावर व्यर्थ हळहळ काय उपयोगाची!

अनुक्रमणिका

अशा गुलामाचे भाडेच काय, पण रीतसर खरेदीपत्र करून अशा गुलामाची विक्री झाल्याबाबतचा एक खटला स. १९१४ साली झालेला मी वर्तमानपत्रात वाचला. असोशिएटेड प्रेसची खालील अर्थाची तार मी वाचली. उत्तर मलबारात क्विलांडी जिल्ह्याच्या मॅजिस्ट्रेटपुढे हा खटला सुनावण्यात आला. पलचेरूवट महमद व कोरोथ महमद नावाचे दोन श्रीमंत मोपले गृहस्थ होते. पहिल्याने दुसऱ्यास वेलन् नावाच्या आपल्या ताब्यातील चेरुमा जातीच्या दासाला (Serf) अवघ्या दहा रुपये किमतीला विकले. सुमारे दोन वर्षांनी मालकाच्या जुलुमाला कंटाळून वेलन् हा पळून गेला. तो परत मिळावा म्हणून कोरोथने पलचेरूवटवर ही फिर्याद जिल्ह्याच्या मुनसफाकडे केली. तेव्हा कोठे ब्रिटिश कायद्याचे डोळे उघडले. मुनसफांनी अर्थात हा विक्षिप्त दावा काढून तर टाकिलाच. पण हे प्रकरण कागदपत्रांसह पोलीस चौकशीसाठी मॅजिस्ट्रेटकडे पाठविण्यात आले. कारण मनुष्यविक्रीचा फौजदारी गुन्हा घडल्याचा पुरावा मिळाला, वगैरे वगैरे. सुमारे ७५ वर्षांपूर्वी गुलामगिरीचा कायदा हिंदुस्थानात पास झाला असूनही त्या वेळी मलबारात हा क्रयविक्रय इतक्या उघड रीतीने—कदाचित नकळत—चालावा हाच मुद्दा मुख्य आहे. शिमगा संपला तरी कवित्व उरते, ह्या न्यायाने गुलामगिरी कायद्याने बंद झाली, तरी अद्यापि ह्या बिचाऱ्यांची ताबेदारी कोणत्या ना कोणत्या रूपाने तरी त्यांच्या स्वातंत्र्याच्या, सुखाच्या व प्रगतीच्या आड येत आहेच.

वर सांगितलेल्या जमीनदारीच्या जुलुमात सावकारी जुलुमाची पुनः अधिक भर पडते. कर्नल ऑल्कॉट ह्यांनी आपल्या *Poor Pariah* ह्या पुस्तकात (पान ५ पहा) एका मासलेवाईक कर्जरोख्याचा उतारा दिला आहे. ह्याची तारीख २२ मे १९०० ही दिली आहे. हा रोखा रंग सैदिनी पदयाची नावाच्या सावकाराला इरुला मोट्ट्यार नावाच्या पारिया कुळाने लिहून दिला आहे. तो अशा अर्थाचा आहे :

“तुमचे वडील नारायणस्वामी ह्यांनी आम्हांला ६८ रुपये कर्जाऊ दिले म्हणून आजवर मी स्वतः आणि माझी तीन मुले, वडील मुलगा पेरिआप्पल (वय १९ वर्षे), मधला चिन्न अप्पयल (वय १२ वर्षे), धाकटा चिन्न स्वामी (वय ९ वर्षे) सदर नारायणस्वामीची नोकरी करीत आलो. तुमच्या वडिलांनी आपल्या मागे तुमच्या हवाली आम्हांला केले आहे, म्हणून आणखी दोन वर्षे आम्ही चौघांनी तुमची नोकरी केली. वरील तारखेच्या नंतर तुमच्या वडिलांकडून व स्वतःकडून आम्हांला आणखी लहान लहान रकमा कर्जाऊ मिळून, एकंदर मुद्दल आजवर ९३ (रुपये त्र्याण्णव) झाले आहे. ह्याच्या व्याजात मी, माझी पत्नी, माझी तीन मुले मजुरी घेऊन वरील मुद्दल फिटेपर्यंत नोकरी करीत राहू. नोकरी करण्यात कसूर होईल तर वरील रकमेची फेड करू.

निशाणी हाताचा अंगठा”

ह्या शतकातही असे कर्जरोखे सर्व कुटुंबास गहाण ठेवून त्यांच्या तारणावर लिहून घेतले जात आहेत हाच मुद्दा लक्षात घेण्यासारखा आहे. ह्याहून आश्चर्य हे की, असले कर्ज पिढ्यानुपिढ्या फिटत नसते. असले रोखे अलीकडे कमी झाले असले तरी हा मासलेवाईक हवालदीलपणा अजिबात नष्ट झाला आहे, असे नाही. इ. स. १९१९ साली मद्रास इलाख्यात तंजावर त्रिचनापल्लीकडे जमीनदार आणि कुळे ह्यांच्यामध्ये कटकट उत्पन्न झाली होती म्हणून मी आमच्या मिशनच्या बंगलोर शाखेच्या सुपरिंटेंडेंटला बरोबर घेऊन हे प्रकरण स्वतः पाहून काही इलाज घडत असल्यास पाहावे म्हणून गेलो. त्या वेळी लॉर्ड पेंटलंड हे मद्रासचे गव्हर्नर होते. त्यांनी अस्पृश्यवर्गाच्या हिताकरिता लेबर ऑफिसर म्हणून एक खास अधिकारी नेमला होता. जमिनीचा मालकी हक्क अस्पृश्यांना नव्हता, म्हणून त्यांना काही जमिनी खास

मालकी हक्काने करता याव्या म्हणून त्यांना काही पड जमिनी अस्पृश्यांच्या वहिवाटीला देण्याकरिता मद्रास सरकारकडून राखून ठेवण्यात आल्या होत्या. अस्पृश्यांना हे हक्क प्राप्त झाल्यास मोठी आपत्ती घडेल ह्या भीतीने ह्या जिल्ह्यातील जमीनदारांनी मोठाच गिल्ला चालविला होता. मद्रासेत प्रत्यक्ष गव्हर्नर साहेबांची गाठ घेऊन त्यांची सहानुभूती संपादून आम्ही दोघे ह्या जिल्ह्यात गेलो. त्याच वेळी हिंदू-मुसलमानांची राष्ट्रीय एकी घडविण्यासाठी 'लखनौ पॅक्ट' लो. टिळकांनी घडवून आणिला होता. आणि पुणे-मुंबई येथे मी आणि आमच्या मिशनचे अध्यक्ष सर नारायणराव चंदावरकर ह्यांनी स्पृश्य आणि अस्पृश्य ह्यांची एकी घडविण्यासाठी मोठमोठ्या जंगी जाहीर सभा भरवून अस्पृश्यांची जोड राष्ट्रकार्याला व राष्ट्रीय सभेची जोड अस्पृश्योद्धाराला मिळविण्याचा प्रयत्न चालविला होता. पण काही झाले तरी आम्ही वरील चौकशी करण्याकरिता त्रिचनापल्लीकडे गेलो असता, तेथील जमीनदारांनी आमच्या जीवालाच धोका येईल अशा धमक्या दिल्या, आणि राष्ट्रीय व सामाजिक कार्यातील आमच्या काही पुढारी मित्रांनी तर ज्या खेड्यांतून हे रण माजले होते तेथपर्यंत आम्हाला जाऊच दिले नाही! आमच्या सुरक्षितपणाचा प्रश्न कसाही असो (त्याविषयी प्रत्यक्ष गव्हर्नर साहेबांनी आश्वासन दिले होते तरी), आमच्या जाण्याने स्वतः अस्पृश्यांच्या हितालाच अपाय घडेल व त्यांच्या बाजूने जो प्रयोग सुरू झाला होता त्यालाच मोठी खीळ पडेल, हा पोक्त सल्ला आम्हांला ऐकणे भाग पडले. आम्ही परत फिरलो. कार्यबाहुल्यामुळे पुन्हा इतक्या दूर जाणेच झाले नाही. ही मोठी नामुष्कीची गोष्ट झाली!

ह्या दक्षिण देशात अस्पृश्यवर्गातून ख्रिस्ती धर्मात मोठी प्रचंड भरती झाली आहे हे प्रसिद्धच आहे. खेड्यांत ह्या लोकांची वर सांगितलेली दैना; तर शहरात आम्हांस काय प्रकार प्रत्यक्ष ख्रिस्ती झालेल्या पारिया लोकांचा दिसला! त्रिचनापल्ली हे एका मोठ्या जिल्ह्याचे राजधानीचे शहर. ह्या ठिकाणी ख्रिस्ती मिशनची मेठमोठी केंद्रे आणि मंदिरे आहेत. वरिष्ठ वर्गातून ख्रिस्ती झालेल्यांची स्थिती सुसंपन्न असून कितीतरी व्यक्ती ब्रिटिश दरबारात अधिकारारूढ दिसल्या. पण बहुजनसमाजाची स्थिती कशी दिसली? एके दिवशी मी एका मोठ्या रस्त्याने चाललो असताना समोरून एक मोठा म्युनिसिपालिटीचा केराचा अवजड छकडा रखडत येत होता. त्यास एकीकडे एक म्हातारा रेडा जुंपला होता व दुसऱ्या बाजूस एका तरुण मजुरानेच आपली मान लाविली होती. मोठ्या करुणेने मी त्या तरुणास त्याची जात विचारली. पण त्याने मोठ्या आढ्यतेने आपण रोमन कॅथॉलिक (ख्रिस्ती) आहोत असे सांगितले. मला पूर्वीच आलेली शंका हे उत्तर ऐकून अर्थात तुफान वाढली. मी धैर्य करून व अत्यंत सहानुभूतीने त्याच्या पूर्वाश्रमाची जात विचारली. त्याने 'पारिया' असे सांगितले. पुढे काय सांगावयाचे आहे!

बंगालकडे ब्रिटिश सरकारांनी पुढचा मागचा विचार न करिता केवळ आपली बैठक बळकट बसावी म्हणून कायम जमीनधारापद्धती रूढ केली आहे. तेथील जमिनीची मशागत करणारा वर्ग मुख्यतः नमःशूद्र, राजबंशी, वगैरे अद्यापि अस्पृश्य असलेले वर्ग किंवा अशाच वर्गातून मुसलमानी धर्मात शिरलेले कष्टाळू, गरीब स्पृश्यवर्ग आहेत. मद्रासेइतकी त्यांची स्थिती हताश नाही. तरी जमीनदारवर्गाकडून शिक्षण, आरोग्य, धार्मिक व घरगुती वहिवाटीच्या नाजूक बाबतींत खेड्यांत राहणाऱ्या ह्या कुळांना, उघड बोलून दाखविता येत नाही अशा प्रकारे, उपसर्ग पोचत असलेला मी त्यांच्यातच मिसळून असताना माझ्या कानांवर वारंवार येत असे. फार तर काय, खेड्यांत उकिरडा साचला तर खत म्हणून विक्री करणे, किंवा केवळ त्याची घाण आपल्या घरापासून दूर करण्याच्या बाबतीतही जमीनदाराचा दिल खूष करूनच काम होणे शक्य होत असे. ह्यांच्यातील न्हावी, धोबी, ब्राह्मण वगैरे सर्व शागीर्दपेशा जरी पूर्वीपासून अस्पृश्य जातीचाच असला, तरी तोही मातब्बर जमीनदारांच्याच भ्रुकुटीवर नाचणारा. नमःशूद्रासारख्या पुढारलेल्या वर्गाची जर अशी अनास्था, तर मग हारी, पान, डोम इ. अति कंगालांची स्थिती काय वर्णावी? पण, नंगेसे खुदा बेजार ह्या

न्यायाने उलट ह्या कंगालांचीच स्थिती केव्हा केव्हा बरी म्हणवत असे! प्रतिष्ठित नमःशूद्रांना मात्र त्यांची मानहानी अत्यंत दुःसह होत असे.

आमच्या महाराष्ट्रात हाडकी-हाडोळीची क्षुद्र वतने आणि अलुत्या बलुत्याचे लहानसान हक्क महारामांगांचे आहेत. पण अलीकडे महारांच्याच पुढाऱ्यांच्या लक्षात ही गोष्ट येऊन चुकली आहे की, जोवर ह्या हक्कावर हा प्रचंड वर्ग हात टेकून आहे तोवर ह्यांचा पाय पुढे कधीच पडणार नाही. शेत पिकलेच तर थोडे बलुते मिळणार. पण गावकऱ्यांचा, रयतेचा, येणाऱ्या जाणाऱ्या बड्या अधिकाऱ्यांच्या सरबराईचा ससेमिरा महारांच्यामागे कायमचाच लागलेला आहे. जेथे पाच महार गावकामासाठी पुरतात, तेथे पंचवीस झाले तरी ते सर्व आपापल्या पाळीची वाट पाहत स्वस्थ बसणार! ही स्थिती आता पालटत आहे, तरी जी एकदम बंद झाली पाहिजे, ती हळूहळू पालटत आणि लोंबकळत ठेवण्यात काय फायदा? परंपरेचा मोह सुटत नाही, हा अस्पृश्यांचाच दोष होय. तेच हट्ट धरून बसतात. त्यात सरकार आणि रयत ह्यांचा फायदाच आहे. डॉ. आंबेडकरांनी मागे ह्या बाबतीत एक बिल आणिले होते. पण ते कौन्सिलच्या टेबलापर्यंत पोचण्यापूर्वीच लोकांच्या हट्टामुळे मध्येच गहाळ झाले. तूर्त अशा विधायक कार्याकडे कोणाचेच लक्ष लागणे कठीण झाले आहे. हे महारांचे हक्क आणि त्यांची कर्तव्ये इतकी जुनी आणि त्यांनाच अवनतिकारक झाली असूनही ह्या गोष्टी त्यांच्या ध्यानात भरत नाहीत. परकीय सरकार उदासीन असल्यामुळे, ह्या बाबतीत कायद्याच्या जोरावर सुधारणा करू इच्छीत नाही. सरकारी अधिकाऱ्यांना ह्या बाबतीत सुधारणा होण्यात स्वतःची मोठी गैरसोय होणार हे माहीत आहे. कारण खेड्यांत फिरतीवर गेले असता—विशेषतः मुलकी आणि पोलीस खात्याच्या अधिकाऱ्यांना—आपली सरबराई ह्या गरिबांकडून हल्ली थोड्या मजुरीवर पण वाटेल त्या धाकदपटशाहीने करता येते. दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाचे म्हणजे ह्या अडाणी लोकांवर एक प्रकारची पुरातन वेठबिगारी राजरोस चालली आहे. आणि त्यांच्या मूर्ख हट्टामुळे ते ह्या अन्यायाला अगदी पात्रच ठरतात.

पाणवठ्याचा हक्क

हिंदू त्रैवर्णिक वरिष्ठ वर्गांनी ह्या प्रचंड अस्पृश्यवर्गांना आपल्या वसाहतींच्या बाहेर शिवेला लागून स्वतःच्या हीन कामकाजासाठी डांबून ठेवले, त्याच वेळी त्यांच्या पाणवठ्याची सोय करावयाची होती. पण ज्यांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले त्यांचीच पुनः कीव करून पाणवठ्यांची, शाळांची वगैरे सामुदायिक सोयी कराव्यात असे म्हणणे, हे वैयक्तिक अथवा सामुदायिक मानसशास्त्राच्या सिद्धांताला पटण्यासारखे नाही. प्राचीन काळी जे झाले ते स्वाभाविक होऊन गेले. पण हल्ली म्युनिसिपालिट्या, लोकलबोर्डे स्थापन होऊन त्यांची करवसुली इतकी वर्षे जातिधर्माचा भेदाभेद न करता होत असूनही सामुदायिक सोय करण्याची वेळ आली असता त्या स्थानिक संस्था अगर बादशाही सरकार दोघेही कशी डोळेझाक करतात, हे मात्र ह्या देशातील दृश्य पाहण्यालायक आहे! अस्पृश्यतानिवारकांनी ह्या बाबतीत कसून प्रयत्न चालविले असता, ही स्थानिक अथवा बादशाही सरकारे आपण ज्या अगदीच अपुऱ्या सोयी केल्या अगर नुसत्या करू घातल्या, तिकडे बोटे दाखवून मोकळी होतात. आणि जास्त सोयी न करण्याचे कारण सांगण्यात येते की, अस्पृश्य वस्तीतले लोक इतके कंगाल आहेत की, त्यांच्याकडून करवसुलीच होत नाही. आता कोणत्याही कंगाल लोकसमूहाकडून कर मिळत नाही, म्हणून त्यांचे शिक्षण, औषधोपचार, निदान नित्याचा स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा करण्याची सरकारी जबाबदारी चुकते, असे कोणीही म्हणू शकणार नाही. येथील सरकारे असे म्हणतात असे नाही, पण ती म्हणण्यासारख्या सोयी करतात असेही नाही. खेडोखेडी स्पृश्यांच्या पाणवठ्यांवरून अस्पृश्यांच्या बायका, आणि केव्हा केव्हा पुरुष आपल्या घागरी पुढे ठेवून तासानुतास केवळ

पाण्याची भीक मागत आहेत, हे दृश्य अद्यापि पुष्कळ ठिकाणी दिसते हे खरे. ज्या ठिकाणी ह्या लोकांसाठी स्वतंत्र विहिरी आहेत, त्यांची व्यवस्था पाहिल्यास त्या विहिरी नव्हेत, सार्वजनिक रोग उत्पन्न करण्याची ती पेवेच होत अशी खात्री पटते. अस्पृश्यवर्गाचा समाजात दर्जा अद्यापि घरातल्या तान्ह्या मुलाप्रमाणे आहे, हे आमची सरकारे ध्यानांत ठेवू इच्छीत नाहीत. तान्ह्या मुलांस वापरण्यास कपडे दिल्यास ते धुवून स्वच्छ राखण्याची जबाबदारी मुलांची नसून कपडे देणाऱ्यांची आहे. पण अस्पृश्यांच्या बाबतीत हे तत्त्व पटण्यास अद्यापि किती युगे जाणार हे कळत नाही.

ह्या बाबतीत सरकारांच्या खालोखाल स्वतः अस्पृश्यांचाही दोष आहे, हे लपवून ठेवणे शक्य नाही. सर्वत्रच अस्पृश्यांची स्थिती आज तान्ह्या मुलाइतकी परावलंबी उरलेली नाही. तुरुंगात जाण्याची तयारी करून, किंबहुना पोलिसांच्या किंवा स्पृश्यांच्या लाठीखाली वेळ आलाच तर प्राणही अर्पावयाला तयार होऊन, ज्या खेड्यापाड्यांतून अस्पृश्य स्वयंसेवकांचे थवे हौसेने देवळांच्या दारांत प्रवेशाचा सत्याग्रह करावयास येतात, त्याच खेड्यांतल्या खास अस्पृश्यांच्या विहिरी असाव्या तशा स्वच्छ व दुरुस्त का नसाव्यात हा एक अडचणीचा प्रश्नच आहे! ह्याचे कारण मनुष्यप्राणी उद्योगप्रिय नसून उत्सवप्रिय आहे! हीच उत्सवप्रियता काँग्रेसच्या सत्याग्रह्यांपेक्षाही कांकणभर जास्त; मंदिरप्रवेशार्थ सिद्ध झालेल्या खेडवळ स्वयंसेवकांत आढळली; तर त्यांच्यावर टीका न करता त्यांच्या उत्सवस्फूर्तीने अभिनंदनच करणे अधिक शोभते. पण विहिरी स्वच्छ ठेवाव्यात कोणी? जिल्हाबोर्ड अगर म्युनिसिपालिटी केव्हा तरी आपले कर्तव्य करीत असली तरी—किंवा न करील तरी—पाणवठे स्वच्छ ठेवण्यापुरती खबरदारी अस्पृश्यांनीच घेण्याची वेळ आता आली आहे. पण ह्या बाबतीत एक चमत्कारिक अडचण उत्पन्न होते. पुष्कळ ठिकाणी, विशेषतः खेड्यांतून, महारवाडे, चांभारवाडे, आणि मांगवाडे एकमेकांजवळ असतात. जेथे मुळीच विहीर मिळावयाची नाही, तेथे एखाद्याच्या परिश्रमाने सार्वजनिक खास विहीर अस्पृश्यांना मिळालीच, तर ह्या निरनिराळ्या अस्पृश्यवर्गात रुसवाफुगवा, तेढ, मारामारी माजते, ती इतकी की, रोग बरा पण औषध नको अशी स्थिती होऊन जाते. म्हणजे विहीर नसलेली पुरवली, पण ही आपापसांतली मारामारी नको, असे होते. स्पृश्य आणि अस्पृश्यांमधील अस्पृश्यता ज्या मानाने कमी होऊ लागली तितक्याच मानाने जणू अस्पृश्या-अस्पृश्यांमधली पोट-अस्पृश्यता बळावते की काय, अशी शंका येते! जी स्थिती खेड्यांतल्या विहिरींची अगर नळांची, तीच स्थिती अस्पृश्यांसाठी उघडलेल्या खास शाळांची किंवा वाचनालयांची!

शिक्षण

महाराष्ट्रापुरतेच बोलावयाचे तर महार, चांभार आणि मांग ह्या तीन मानीव अस्पृश्य जाती एकमेकांस अगदी पाण्यात पाहत असतात. चांभारांना स्वतंत्र धंदा असल्याने निदान सांपत्तिक बाबतीत तरी ते साधारण मानाने महारांच्या पुढे आहेत. तितकेच, किंबहुना जास्त, मांग हे महारांच्या मागे आहेत. आम्ही जेव्हा भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीच्या शाळा उघडल्या, तेव्हा अगदी प्रथम तर कोणीच येईनात; कारण तेव्हा शाळेत नियमितपणे जाण्याची सवय ह्या लोकांमध्ये अगदी क्वचितच होती. पुढे लवकरच महार अगोदर येऊ लागले. पण तेवढ्याच कारणावरून हे आमचे मिशन महार, मांग, चांभार ह्यांचा सबगोलंकार करणारे असेल असा संशयावरून चांभार येईनासे झाले. मांग तर अजून यावेत तसे व तितके येत नाहीत. आपसांतल्या उच्चनीचतेच्या कल्पनांमुळे, ह्या अगोदरच इतरांनी पायाखाली तुडविलेल्या जाती, त्यांच्या हितकर्त्यांनी चालविलेल्या प्रयत्नांचा फायदा घेण्यापासून कशा अंतरतात, हे आमच्या डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनच्या खाली दिलेल्या कोष्टकातील पाच वर्षांच्या आकड्यांवरून ध्यानात येण्यासारखे आहे. ह्यावरून

चांभार महारांपेक्षा शिक्षणात मागासलेले आहेत असे सिद्ध होत नसून, केवळ महारांच्या व मांगांच्या पंक्तीला बसून आमच्या मिशनचा फायदा घेण्यापेक्षा त्याला अंतरणेच त्यांना बरे वाटेल, हेच सिद्ध होत आहे.

भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीच्या निरनिराळ्या प्रांतांतील सर्व शाळांतील पटांवरील मुलांचे जातवार, तुलनात्मक आकडे.

इ. सन	महार धेड व्हलयार	चांभार समगार	मांग मादिग	ढोर	भंगी मेहेतर	वरिष्ठ वर्गीय स्पृश्य	एकूण वर्ष अखेर पटावरील संख्या
१९११	५९६	१३४	३०	३०	५	१४८	१०८४
१९१२	७७१	११३	५०	२२	७६	१७९	१२३१
१९१३	८०८	११०	७६	१३	७९	२०८	१२५४
१९१४	११६५	९८	३८	३७	४४	२८५	१६७२
१९१५	८५२	९२	६५	२४	७६	३४०	१५६४

वरील कोष्टकात १९१५ सालचे आकडे कमी असण्याचे कारण मद्रास इलाख्यातील शाळांचे आकडे मुख्य कचेरीकडे आले नाहीत, हे होय. चांभार आणि ढोर जातींचे आकडे सारखे कमी होत गेले आहेत आणि इतर अस्पृश्यच नव्हे तर स्पृश्य जातींचे आकडेही वाढत गेलेले स्पष्ट दिसत आहेत. मुंबई, पुणे, हुबळी, बंगळूर, मंगळूर, नागपूर ह्या ठिकाणी मंडळीची विद्यार्थी वसतिगृहे होती. तेथे जेवणाची वगैरे सर्व सोयी फुकट होत्या. पण महारांबरोबर नुसते शाळेत बसण्याची ज्यांची नाखुषी, ते चांभार त्यांच्याबरोबर बसून जेवणार कसे? जातिभेदाविषयी तडजोड करण्याचे मंडळीने कधीच धोरण ठेवले नाही. वरिष्ठ वर्गीय स्पृश्यांची काही कंगाल, अनाथ मुले आमच्या वसतिगृहात येत असत, पण चांभारांची फार तर दोन चारच आली असतील! सन १९२१ च्या सुमारास पुणे येथे मुंबई सरकारने आपले अस्पृश्यांकरिता एक खास वसतिगृह उघडले, तेव्हा त्यात काही केल्या महार व चांभार एकत्र जेवावयास बसेनात. पुण्याचे इन्स्पेक्टरांनी एक स्पृश्य स्वयंपाकी पाहून देण्यास मला विनंती केली. तेव्हा “जातिभेदाला अशा प्रकारे उत्तेजन देण्याचे धोरण न पत्करता आमच्या मिशनने जर इतकी वर्षे बिनबोभाट सहा वसतिगृहे चालविली, तर सरकारनेच आता अशी हार का खावी?” ह्या माझ्या प्रश्नाला सरकारी इन्स्पेक्टरही निरुत्तर झाले. ह्यावरून अस्पृश्यांचा प्रश्न कसा गुंतागुंतीचा आहे, हे कळते.

मुरळ्या वाहण्याची चाल

पश्चिम आणि दक्षिण हिंदुस्थानात मुरळ्या व देवदासी म्हणून कोवळ्या वयाच्या मुलींना देवाला वहाण्याची चाल मागासलेल्या जातींतून अद्यापि आहे. अस्पृश्यवर्गात—विशेषतः कर्नाटकात—ती अलीकडे तर फार वाढत आहे, असे नुकतेच ह्या जातीच्या हिताकरिता नेमलेल्या सरकारी बोर्डाच्या सेक्रेटरीने मला आपल्या जबाबदार अधिकाराने सांगितले! आम्ही आमचे मिशन सुमारे २५ वर्षांपूर्वी उघडले, तेव्हाच मुरळ्यांची चाल बंद करण्याविषयी कायदेशीर इलाज व्हावा म्हणून एक स्वतंत्र चळवळ आम्ही केली. त्यात युरोपियन सभ्य गृहस्थ, मोठे मोठे ख्रिस्ती मिशनचे अधिकारी, हिंदू व मुसलमान पुढारी होते. जरी

सरकारने तेव्हा नवीन कायदा करण्याचे नाकारले, तरी पण पिनल कोडच्या जुन्याच ३७२-३७३ कलमाचा अमल जारीने केला. तेव्हा ह्या दुष्ट चालीवर तात्पुरता थोडा आळा बसला. पण पुढे एका खटल्यात हायकोर्टाकडे अपील होऊन मुरळी सोडणारावर प्रत्यक्ष अनीतीच्या मार्गाला उत्तेजन देण्याच्या हेतूचा आरोप शाबीत झाला नाही, म्हणून त्याची सुटका झाली. ह्या प्रकारे प्रस्तुतचा कायदा अपुरा ठरल्यामुळे अलीकडे ह्या अनिष्ट गोष्टीने पुनः उचल खाल्ली आहे. कदाचित मुंबई कौन्सिलातून एखादे नवे बिल येईल किंवा मध्यवर्ती असेंब्लीपुढे असलेल्या बिलामुळेही काही इलाज होईल अशी वरील सेक्रेटरींनी आशा प्रकट केली.

मोठमोठ्या शहरांतून व्यभिचाराचे मान अलीकडे फारच भडकू लागले आहे. तेथे खालच्या जातींच्या ज्या बाजारबसव्या राजरोस आढळतात, त्यांत कानडी बोलणाऱ्याच पुष्कळ असतात. ह्यावरून कर्नाटकात कायदेशीर कडक अमलाची जरुरी जास्त दिसते. इतर सर्व शाखांपेक्षा आमच्या मिशनच्या हुबळी शाखेला ह्या दुष्ट चालीविरुद्ध फारच अधिक झगडावे लागले. वरिष्ठ वर्गावर जी अनेक सामाजिक व घरगुती बंधने आहेत ती ह्या तिरस्कृत वर्गावर नसल्यामुळे व त्यांना इतर प्रामाणिकपणाचे धंदे करण्याला इतरांसारखा वाव नसल्याने साहजिकच त्यांचा पाय अधिकाधिक खोलात उतरतो. शिक्षणाने, धार्मिक व नैतिक उपदेशाने किंबहुना आर्थिक मदतीनेही ह्या बाबतीत लवकरच परिणामकारक उपाय होणे शक्य नाही. व्यभिचार अजीबात बंद करणे कोणत्याही कायद्याच्या अगर धर्माच्या आवाक्याबाहेरचे आहे हे खरे. पण अज्ञान वयातल्या आपल्या पोटच्या मुलींना अगर इतर नात्यांतील स्त्री आश्रितांना देवाला वाहण्याचे मिष करून त्यांच्या व्यभिचाराच्या उत्पन्नावर पोट भरण्याचा मोह अडाणी पालकांना होतो. त्याला तात्काळ आळा घालण्याचे सामर्थ्य कायद्याशिवाय व त्याच्या प्रामाणिक परिणामकारी अमंलबजावणीशिवाय इतर कशातही नाही हे खास.

वरीलसारख्या अनेक अन्यायांना व अडचणींना काही अंशी स्पृश्यांची उदासीनता, जोरजबरी किंवा आपमतलबच कारणीभूत आहेत, तर बऱ्याच अंशी स्वतः अस्पृश्यांचेच अज्ञान आणि दुराग्रहही कारण आहेत. शेवटी आणखी एका अडचणीचा उल्लेख करितो. त्यात मात्र स्पृश्यांचाच दुराग्रह कारण आहे. अलीकडे निदान शहरांत सुशिक्षित आणि काही सुसंपन्न अस्पृश्य व्यक्ती आढळतात. पण त्यांना त्यांच्या दर्जाप्रमाणे व कामाच्या सोयीप्रमाणे चांगल्या वस्तीत योग्य ते भाडे देऊनही राहण्याला, घरे किंवा स्वतःचे घर बांधण्याला जागाही मिळणे अजून शक्य नाही. वकील, डॉक्टर, सरकारी अधिकारी किंवा सामाजिक पुढारी, कोणीही असो, जोवर त्याने धर्मांतर केले नाही किंवा आपली जात यशस्वीपणाने लपविली नाही, तोवर कोणाही मानीव अस्पृश्याला प्रतिष्ठित हिंदू वस्तीत राहावयास जागा मिळत नाही. ह्या अडचणीला कायद्याचे सामर्थ्यही काहीच उपाय करू शकत नाही. ही बाब केवळ लोकमतावर व व्यावहारिक सहानुभूतीवरच अवलंबून आहे. सुधारकांनी अगर सरकारने, फार तर काय, प्रत्यक्ष काँग्रेसने अगर हिंदुसभेने थोडी जोरजबरी केली, तरी शेवटी दुष्परिणाम अस्पृश्यांनाच भोगावा लागेल. ह्यावरून स्वराज्य मिळाले तरी ह्या बिचाऱ्यांच्या वाट्याला सुराज्य मिळेल काय ह्याची शंकाच वाटते.

प्रकरण अकरावे

राजकारण

ह्या पुस्तकाची मागील १० प्रकरणे १९३२ सालच्या ऑगस्ट महिन्यातच तयार करून छापखान्याकडे पाठविण्यात आली होती. अलीकडे दोन चार वर्षांत अस्पृश्यांच्या राजकारणाला अगदी चुरशीचे स्वरूप आल्यामुळे, विशेषतः महात्मा गांधींच्या १९३२ सालच्या सप्टेंबर महिन्यातील उपोषणामुळे, हे प्रकरण लिहिण्याचे लांबणीवर टाकून काही काळ वाट पहावी लागली. पुढे पुण्याचा करार झाला. चालू (१९३३) सालच्या मे महिन्यात महात्माजींनी पुनः २१ दिवस उपोषण केले. आता ह्यापुढे हे पुस्तक ताबडतोब प्रसिद्ध झाले पाहिजे; म्हणून हे प्रकरण लिहून संपविले आहे.

अस्पृश्यांचे राजकारण किंवा त्याच्यासंबंधी स्पृश्यांचे राजकारण म्हणजे काही नुसती आजकालची धामधूम आहे अशातला मुळीच अर्थ नव्हे. हे राजकारण अस्पृश्यतेइतकेच पुरातन आहे, असे म्हणण्यात मुळीच अतिशयोक्ती होणार नाही. माझी तर स्वतःची अशी खात्री होऊन चुकली आहे की, हिंदूंतील अस्पृश्यता म्हणजे त्यांच्या दूषित राजकारणाचा एक मासला होय. पहिल्या प्रकरणात केलेल्या व्याख्येप्रमाणे अस्पृश्यतेचे संघटित स्वरूप म्हणजे प्राचीन वर्णाभिमानी हिंदूंच्या दूषित राजकारणाचा यशस्वी विकासच होय. ह्या विकासाची पोलादी चौकट मागे केव्हा एकदा जी घडविली गेली, ती आजवर जशीच्या तशीच जवळ जवळ शाबूत आहे. म्हणून घडविणारांच्या दृष्टीने हिला यशस्वी म्हटले आहे. कालांतराने मूळ चार वर्णांच्या पुढे हजारो जाती-पोटजाती झाल्या, कालमहात्म्याने त्यांचे आपसांत स्थलांतर व रूपांतरही झाले. पण ह्या चौकटीबाहेरील अस्पृश्यांवर प्रत्यक्ष काळाच्या हातूनही काही अनुकूल परिणाम घडविता आले नाहीत. उलट, वहिवाटीच्या दाबाखाली जणू काय ते कायमचेच दडपले गेले आहेत असे दिसते. 'सवय म्हणजे प्रतिसृष्टीच' ही म्हण सार्थ झाली आहे.

ह्या प्राचीन राजकारणाचा खडान्‌खडा इतिहास उपलब्ध नाही, हे खरे आहे. त्या काळचा प्रत्यक्ष जेत्यांचाच इतिहास उपलब्ध नाही, तेथे जितांचा कोठून असेल? ज्यांचे सर्वस्व गेले, त्या जितांचा इतिहास तरी कसा उरणार? असा कोण जेता आहे की, जो आपल्या कृतकर्माची कथा जशीच्या तशीच लिहून ठेवील? आणि स्वतःचा इतिहास लिहिण्याची अक्कल आणि करामत असती तर हे बिचारे आजचे अस्पृश्य; जित तरी का झाले असते? ह्या प्रकरणी इतिहास मागणे म्हणजे 'बाप दाखीव नाही तर श्राद्ध कर' म्हणण्याप्रमाणेच आहे. बिचारे बाप कोठून दाखवतील? मुकाट्याने श्राद्ध करीत आहेत, झाले! तथापि अगदी तपशीलवार इतिहास नाही, तरी त्याचे दिग्दर्शन काही अंशी मागील प्रकरणांतून आलेलेच आहे. त्यावरूनही ज्यांना अंदाज करण्याची इच्छा होत नाही, त्यांच्यापुढे समग्र इतिहास आणून ठेविला, म्हणून तरी काय लाभणार आहे?

ह्या इतिहासाची पुनरावृत्ती जगात वेळोवेळी पुष्कळदा झाली आहे. गेल्या पाच शतकांत अमेरिका खंडात ती झाली आहे व हल्ली आफ्रिकेत, ऑस्ट्रेलियात वगैरे चालली आहे. युरोपातून सुधारलेली म्हणविणारी अनेक राष्ट्रे उत्तर व दक्षिण अमेरिकेत जाऊन तेथील मूळ रहिवाश्यांचा हळूहळू नाश करून किंवा त्यांना दूर घालवून देऊन त्यांच्या जमिनीवर आता आपले ठाण मांडून बसली आहेत. प्राचीन भारतवर्षात बाहेरून अशीच अनेक राष्ट्रे वेळोवेळी आली. त्यांनी एतद्देशीयांचा नाश केला, त्यांच्यापैकी

कित्येकांना घालवून दिले व कित्येकांना आपल्या दास्यात ठेविले. अमेरिकेतील अत्याचारांचा इतिहास उपलब्ध आहे व तो प्रसिद्धही होत आहे. येथला होण्याची आशा नाही. हाच काय तो फरक. अमेरिका हे नावही जेत्यांनी आपले दिले तसेच भारत हे नावही जेत्यांचेच आहे. अमेरिकेतील मूळ एतद्देशीयांचा नायनाट झाला आणि जे अगदी थोडे उरले ते उपऱ्या जेत्यांच्या खिदमतीला खुशी अगर लायक नव्हते, म्हणून नवीन वसाहत करणाऱ्यांना आपल्या काबाडकष्टासाठी इतर खंडांतून जबरीने दासांना धरून आणावे लागले. हिंदुस्थानात वसाहत करणारांची गरज येथल्या येथेच भागली. पण जोरजबरीचा मामला दोहोकडे सारखाच आहे. अमेरिकेतील प्रकार निष्ठुर होता आणि येथला फार कनवाळूपणाचा होता असे भासविण्याचा प्रयत्न वेळोवेळी आमच्यातले काही इतिहासकार करतात, तो एक नुसता कोडगेपणाचा मामला आहे. ह्यापेक्षा अधिक काही म्हणवत नाही. गेल्या दहा प्रकरणांत, मलबारात नंबुद्री आणि नायर जातींच्या जमीनदारांनी आज हजारो वर्षे तेथील चेरुमा, पुलया वगैरे अस्पृश्य जातींना किती घोर अवस्थेत आपल्या मालकीच्या अगर खंडाच्या शेतांवर गुरांप्रमाणे राबविले आहे, ह्याचा उल्लेख आलाच आहे. त्यावरून, ज्या ज्या काळी अशा क्रांत्या घडून आल्या, त्या त्या काळच्या राजकारणाचे उग्र स्वरूप दिसून येणार आहे.

जगातील राजकारणाचे मुख्य लक्षण म्हणजे बलिष्ठाने दुबळ्यावर सत्ता चालविणे; हे आजकालच्या सुधारलेल्या काळातही खरेच आहे. ही सत्ता एकदा आपल्या हाती आल्यावर नामोहरम झालेल्या जातींनी अथवा राष्ट्रांनी पुनः आपले डोके वर काढू नये म्हणून त्यांचा राजकीयच नव्हे; तर सामाजिक दर्जाही खाली दडपून बेपत्ता करण्यासाठी, सामुदायिक अस्पृश्यता हे प्राचीन राजकारणातील एक थोर साधन आहे व हे साधन हिंदुस्थान व सरहद्दीवरील देशांत मध्ययुगातही उपयोगात आणले गेले. ह्याचा पुरावा ब्रह्मदेशाचा जो मिळतो, त्याचे वर्णन सहाव्या प्रकरणात केलेच आहे. इतकेच नव्हे, तर बौद्ध धर्मातून हिंदू धर्मात, बंगाल व मद्रासकडे परत क्रांती झाली तेव्हा, ज्या पाखंडी समजलेल्या जमाती हिंदू शासनाखाली सहजासहजी आल्या नाहीत, त्यांना हिंदू धर्माधिकाऱ्यांच्या कारवाईला बळी पडावे लागले. तत्कालीन हिंदू राजांनी अशा स्पृश्य जमातींना एकजात अस्पृश्य आणि बहिष्कृत कसे ठरविले, ते पाचव्या प्रकरणात सांगण्यात आले आहे. ह्यावरून प्राचीन राजकारणाचा हा तोडगा, ह्या देशात अगदी मध्ययुगाच्या अंतापर्यंत बिनदिक्कत चालविण्यात आला आहे हे दिसून येत आहे. आता आपण ह्या वर्णद्वेषाच्या पायावर उभारलेल्या राजकारणाच्या टप्प्याचे कालानुक्रमे पुरावे म्हणून वाङ्मयातून काही उतारे मिळाल्यास पाहू.

वैदिक काळातील कटकट

ऋग्वेदकालीन आर्यांची शासनपद्धती कशी होती ह्यासंबंधी कलकत्ता विद्यापीठातील एक अध्यापक प्रफुल्लचंद्र बसू यांनी Indo Aryan Polity ह्या नावाचा इ. स. १९१९ साली इंग्रजीत एक प्रबंध प्रसिद्ध केला आहे. त्यातील सहावे प्रकरण, Polity (राजव्यवस्था), मननीय आहे. अर्थात ही आर्यांच्या किंवा आर्य म्हणविणाऱ्या जमातींशी मिळते घेऊन राहणाऱ्या आर्येतर जमातींपुरतीच होती, हे सांगावयास नको. ह्या काळी आर्यांची समजली जाणारी व्यवस्था तीन वर्णांची, किंबहुना चार वर्णांची बनत चालली होती. पण ह्या चातुर्वर्ण्याबाहेर ज्या आर्येतर जमाती हिंदुस्थानात पूर्वीच ठाण मांडून राहिलेल्या होत्या, ज्यांच्याशी आर्यांच्या लढाया होत, त्या जमाती सर्व आर्यांहून कमी संस्कृतीच्या होत्या असे मुळीच नव्हे. उलट काही जमाती तर सर्व आर्यांहून पुष्कळ सुसंपन्न व सुसंघटित स्थितीत होत्या. काही असो; ह्या दोन्ही दर्जांचे आर्येतर अस्पृश्य किंवा बहिष्कृत स्थितीत मुळीच नव्हते. ते येथील मूळचे रहिवासी किंवा आर्यांच्या पूर्वी बाहेरून आलेले व येथे कायम वसाहत करून राहिलेले, पण भिन्न संस्कृतीचे होते. मात्र त्यांच्याशी आर्यांचे संधिविग्रह होऊन (१) जे आर्यांशी समानबल किंवा अधिक सुसंपन्न होते ते आर्यांच्या तिन्ही वरिष्ठ वर्णांत

गुणकर्मशः समाविष्ट झाले; (२) जे किंचित कमी संस्कृतीचे होते ते आर्यांतील चवथा शूद्रवर्ण म्हणून त्यांच्यात मिसळले; ह्याशिवाय जो मोठा कमी अधिक संस्कृत वर्ग होता त्याचा आर्यांनी अगदी पाडाव केला (३) तोच कालवशाने पुढे अस्पृश्यत्वाप्रत पोचला; आणि (४) जो कधी विशेष संस्कृत नव्हता, आणि ज्यांचा आर्यांशी संबंधच आला नाही, किंवा जे आर्यांच्या कटकटीला कंटाळून डोंगर, झाडी, किनारा, बेटे वगैरेंचा आश्रय करून दूर राहिले, ते अद्यापि त्याच स्थितीत आहेत. पण ह्या चारी प्रकारच्या आर्येतरांना वेदमंत्रांतून दस्यु अथवा दास, हे एकच सामुदायिक नाव आहे. ह्याशिवाय कित्येक विशेषणवाचक नावे ऋग्वेदातून आढळतात, त्यांच्याशी आर्यांचा किती द्वेष होता व त्यांच्या एकमेकांशी कशा लढाया होत हे वर पहिल्या खंडातील दुसऱ्या प्रकरणाचे शेवटी ज्या ऋचा अवतीर्ण केल्या आहेत त्यावरून कळण्यासारखे आहे.

ह्या परजातीच्या द्वेषाचे एक मुख्य कारण, त्यांच्या धार्मिक भावना, उपासना व आचार भिन्न असत हे होय. ह्यामुळे परकीयांना अब्रह्मा, अव्रत, अयज्यु, अश्रद्ध, अक्रतु, अकर्म, अमानुष, अदेव्य, अशा अनेक शिव्या दिलेल्या वेदमंत्रांतून आढळतात. ह्याच शिव्यांचा व द्वेषभावनांचा विकास पुढे ज्या काळी ह्या परकीयांचा पूर्ण पाडाव होऊन ते आर्यांच्या राजकीय व आर्थिक गुलामगिरीतून दडपून गेले, त्या काळी आताच्या अस्पृश्यतेत व बहिष्कारात झाला हे उघड आहे.

अच्छा कविं नृमणोगा अभिष्टौ स्वर्षाता मघवन् नाधमानम् ।
ऊतिभिस्तमिषणो द्युम्नहूतौ नि मायावानअब्रह्मा दस्युरर्त ॥

ऋग्वेदसंहिता, मं. ४. सू. १६ ऋ. ९.

ह्यात मायावान् व अब्रह्मा म्हणजे ‘जादूगार’ व ‘ब्रह्म म्हणजे स्तुती किंवा प्रार्थना न करणारा’ अशी निंदा आहे.

न्यक्रतून् ग्रथिनो मूध्रवाचः पणीरँश्रद्धाँ अवृधाँ अयज्ञान् ।
प्र प्र तान् दस्यूँरग्निर्विवाय पूर्वश्चकारापराँ अयज्यून् ॥

ऋग्वेदसंहिता, ७·६·३.

ह्यात पणी नावाचे दस्यूंचे एक निराळेच राष्ट्र निर्दिष्ट झाले आहे. मद्रासेकडील हल्लीचे पळ्ळ नावाचे अस्पृश्य किंवा प्राचीन फिनिशयन यांच्याशी ह्यांचा संबंध येतो की काय, हा संशोधनीय विषय आहे. अग्नीने त्यांचा अत्यंत नाश केला असा ह्या श्लोकाचा अर्थ आहे.

प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्सायान्यद्वरिवो यातवेऽकः
अनासो दस्यूँरमृणो वधेन नि दुर्योण अवृणङ् मृध्रवाचः ॥

ऋग्वेदसंहिता, ५·२९·१०.

ह्यात दस्यूंना अनास असे म्हटले आहे. अनास = तोंड, भाषा नसलेले = म्लेंच्छ, असे सायणाचार्य म्हणतात. अनास = नाक नसलेले = नकटे असे मॅक्स मूलर म्हणतात.

हे दस्यू किती जरी अधार्मिक, कुरूप व दुर्गुणी असले तरी त्यांच्याशी लढण्याची हीच तेवढी कारणे नसून ते संपत्तिमान, सुसंस्कृतिवान् आणि सुंसघटित होते आणि त्यांच्या संपत्तीचा आर्यांना हेवा वाटत होता, हे दुसरे अधिक बलवत्तर कारण होते. दस्यू हे किल्ले बांधून शहरांत राहत असत. आर्यांपेक्षाही ते अधिक स्थाईक झालेले होते.

इंद्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतम् । साकमेकेन कर्मणा ॥

ऋग्वेदसंहिता, ३·१२·६.

इंद्र व अग्नी ह्या दोघांनी दासांच्या आधिपत्याखालील नव्याण्णव पुरे म्हणजे किल्ले एकदम पाडून टाकले. असा ह्या मंत्राचा अर्थ आहे.

प्र ते वोचाम वीर्या या मन्दसान आरुजः । पुरो दासीरभीत्य ॥

ऋग्वेदसंहिता, ४·३२·१०.

मन्दसानः = सोम पिऊन माजलेला (इंद्र)
आरुज = (किल्ल्याचा) फडशा उडविला.

आभिः स्पृधो मिथतीररिषण्यन् अमित्रस्य व्यथया मन्युमिन्द्र ।
आभिर्विश्वा अभियुजो विषूचीरार्याय विशोऽवतारीर्दासीः ॥

ऋग्वेदसंहिता, ६·२५·२.

ह्या मंत्रात आर्यांभोवती दासांचा वेढा पडला आहे, किंवा आर्यांच्या वस्तीभोवताली दस्यूंच्या वसाहती आहेत, इंद्राने त्यांचा नाश करून आर्यांच्या सेनेचे रक्षण करावे, असा अर्थ आहे.

प्र ये गावो न भूर्णयस्त्वेषा अयासो अक्रमुः ।
हनन्तः कृष्णामपत्वचम् ॥

ऋग्वेदसंहिता, ९·४१·१.

कृष्ण नावाचा एक काळ्या रंगाचा असुर होता. तो दहा हजार सेनेसह अंशुमती नदीचे काठापर्यंत चाल करून आला, त्याचा पराभव झाला, त्याच्या अंगाची कातडी सोलून काढली, वगैरे कथा आहे. मं. १ सू. १३० ऋ. ८ पहा.

अमेरिकेतील हल्लीचा लिंचिंगचा असाच प्रकार आहे.

उत दासं कौलितरं बृहतः पर्वताधि । अवाहन्निन्द्र शाम्बरम् ॥

ऋग्वेदसंहिता, ४·३०·१४.

कुलितराचा मुलगा शंबर ह्याला इंद्राने मोठ्या पर्वताच्या खाली ओढून मारिले.

त्वं तदुक्थमिन्द्र बर्हणा कः प्र यच्छता सहस्रा शूर दर्षि ।
अव गिरेर्दासं शम्बरं हन् प्रावो दिवोदासं चित्राभिरूती ॥

ऋग्वेदसंहिता, ६·२६·५

हा शंबरासुर व दिवोदास (आर्य) ह्यांच्यामध्ये बरीच कटकट झालेली दिसते. ह्या कटकटीला कंटाळून शंबर डोंगरी किल्ल्याचा आश्रय घेऊन राहिला. हा शंबर वरील कृष्ण व इतर अनेक आर्येतर नायक सुसंपन्न व सुसंघटित नेते होते. त्यांच्या संस्कृतीचा एक विशेष असा होता की ते अभिचार ऊर्फ जादूक्रिया वगैरे गूढविद्येत प्रवीण होते. सुमारे २३०० वर्षांपूर्वी लिहिल्या गेलेल्या कौटिलीय अर्थशास्त्र नामक ग्रंथाच्या **प्रलंभने भैषज्यमन्त्रयोगः ।** ह्या १७८व्या प्रकरणात ह्या आर्येतर राजांचा पुनः खालील उल्लेख आढळतो :

बलिं वैरोचनं वन्दे शतमायं च शम्बरम् ।
भण्डीरपाकं नरकं निकुम्भं कुम्भमेव च ॥
देवलं नारदं वन्दे वन्दे सावर्णिगालवम् ।
एतेषामनुयोगेन कृतं ते स्वापनं महत् ॥
यथा स्वपन्त्यजगराः स्वपन्त्यपि चमूखलाः ।
तथा स्वपन्तु पुरुषा ये च ग्रामे कुतूहलाः ॥

कौटिलीय अर्थशास्त्र, (श्यामशास्त्री यांची आवृत्ती) पान ४१९

वरील मंत्राचा प्रयोग केला असता रक्षक व इतर माणसांना झोप लागते अशी समजूत होती. हा प्रयोग करण्यापूर्वी एका श्वपाकी (मांगीण) कडून हातापायांची नखे विकत घेऊन ती कृष्ण चतुर्दशीला स्मशानात पुरावीत. ती पुढच्या चतुर्दशीला उकरून, कुटून त्यांच्या गोळ्या तयार कराव्यात. त्यामुळे सर्व निद्रिस्त होतात असे ह्याच प्रकरणात सांगितले आहे. आंध्र देशात जादूटोणा करणारी एक विशिष्ट अस्पृश्य जात आहे. त्या जातीच्या बायकांची मदत वरिष्ठ वर्गही अशा कामी घेतात असे मी त्या प्रांतात फिरत असताना ऐकिले आहे. ह्याच प्रकरणात पुनः खालील श्लोक आढळतात :

बलिं वैरोचनं वन्दे शतमायं च शम्बरम्
निकुम्भं नरकं कुम्भं तन्तुकच्छं महासुरम् ॥
अर्मालवं प्रमीलं च मंडोलुकं घटोद्वलम् ।
कृष्णकंसोपचारं च पौलोमीं च यशस्विनीम् ॥
अभिमन्त्रय्य गृह्णामि सिद्धार्थं शवसारिकाम् ॥

कोटिलीय अर्थशास्त्र (श्यामशास्त्री यांची आवृत्ती), पान ४२१.

चण्डीलीकुम्वीतुम्भकटुकसाराघः सनीरीभगोसि स्वाहा ।

सदर, पान ४२३

हा मंत्र म्हटला असता कसलेही बळकट दार उघडते आणि सर्वांना झोप लागते. वरील मंत्रातील पौलोमी ही चंडाली मोठी यशस्विनी होती. अशा प्रकारे अस्पृश्यांतील प्रवीण स्त्री-पुरुषांच्या गतयुगातील राजकारणातही उपयोग होत असे, हे ह्या पुस्तकातील उल्लेखावरून दिसते.

अनुक्रमणिका

प्रत्यक्ष वेदकाळात अपृश्यता नव्हती. पण त्या काळी ज्या आर्येतर कमकुवत जमातींचा आर्यांनी पाडाव केला, त्या पुढे अस्पृश्य व बहिष्कृत झाल्या. बुद्धोदयकाली त्या पूर्णपणे ह्या हीन स्थितीला पोचल्या होत्या; हे वर पहिल्या खंडातील दुसऱ्या तिसऱ्या प्रकरणांत सांगण्यात आले आहे. बौद्ध-जैन-काली अस्पृश्यता थोडी शिथिल झाली. पण अजीबात नष्ट झाली असे मुळीच नव्हे. गौतम बुद्धाने आपल्या भिक्षुसंघात अगदी हीन अस्पृश्यांनाही घेतले व ते अंती अर्हत् पदाला पोचले, असे पाली ग्रंथांत उल्लेख आहेत. ते असे :

सोपाक (श्वपाक) नावाच्या भिक्षूच्या थेरगाथेत सात पाली गाथा आहेत. त्यांचे मराठी भाषांतर :

(१) प्रासादाच्या छायेत चंक्रमण करीत असताना नरोत्तमाला पाहून मी तिकडे गेलो, आणि त्याला वंदन केले. (२) चीवर एका खांद्यावर करून व हात जोडून त्या विशुद्ध सर्वसत्त्वोत्तमाच्या मागोमाग मीही चंक्रमण करू लागलो. (३) तेव्हा त्या कुशल प्रश्न विचारणाऱ्याने मला प्रश्न विचारले आणि न भिता मी त्या गुरूला उत्तरे दिली. (४) प्रश्नांची उत्तरे दिल्याबद्दल तथागताने माझे अभिनंदन केले, व भिक्षुसंघाकडे वळून तो म्हणाला, (५) 'ज्या अंगाचे व मगधाचे चीवर, पिंडपात, भैषज्य आणि शयनासन हा स्वीकारतो, तो त्याचा मोठा फायदा समजला पाहिजे. जे ह्याचा मानमरातब राखतील, त्यांनाही फायदा होतो. (६) सोपाक, तू आजपासून माझ्या भेटीला येत जा; व हीच तुझी उपसंपदा झाली असे समज.' (७) सात वर्षांचा असताना मला उपसंपदा मिळाली, आणि आता मी हे अंतिम शरीर धारण करीत आहे. धन्य धर्माचे सामर्थ्य!

सुनीत हा भंग्यांच्या कुळात जन्मला. थेरगाथेच्या बाराव्या निपातात ह्याच्या गाथा आहेत. त्यात ह्याचे चरित्र आले आहे. त्याचे मराठी रूपांतर येणेप्रमाणे—

(१) मी नीच कुळात जन्मलो. मी दरिद्री होतो. आणि माझे खाण्यापिण्याचे हाल होत असत. माझा धंदा हलकट होता. मी भंगी (पुप्फ छड्डक) होतो. (२) लोक माझा कंटाळा करीत. निंदा करीत. तरी मी नम्र मनाने कितीतरी लोकांना नमस्कार करीत असे. (३) अशा स्थितीत भिक्षुसंघासहवर्तमान मगधांच्या श्रेष्ठ नगरात प्रवेश करणाऱ्या महावीर संबुद्धाला मी पाहिले. (४) मी कावड (सोनखताची, मूळ पालीत हिला व्याभंगि असा शब्द आहे.) खाली टाकिली आणि नमस्कार करण्यास पुढे सरसावलो. केवळ माझ्या अनुकंपेने तो पुरुषश्रेष्ठ उभा राहिला. (५) त्या गुरूच्या पाया पडून एका बाजूला उभा राहून त्या सर्वसत्त्वोत्तमाजवळ मी प्रव्रज्या मागितली. (६) तेव्हा सर्व लोकांवर करुणा करणारा तो कारुणिक गुरू "भिक्षू इकडे ये" असे मला म्हणाला, तीच माझी उपसंपदा झाली. (७) तो मी एकाकी सावधानपणे अरण्यात राहिलो, व जसा त्या जिनाने उपदेश केला, त्याप्रमाणे त्या गुरूच्या वचनाला अनुसरून वागलो. (८) रात्रीच्या पहिल्या यामात पर्वजन्माची आठवण करण्यास मी समर्थ झालो. रात्रीच्या मध्य यामात मला दिव्य दृष्टी प्राप्त झाली व रात्रीच्या पश्चिम यामात मी तमोराशीचा (अविद्येचा) नाश केला. (९) तदनंतर रात्र संपत आली असता व सूर्योदय जवळ आला असता इंद्र आणि ब्रह्मा येऊन मला नमस्कार करून हात जोडून उभे राहिले (१०) ते म्हणाले, "हे दान्त पुरुषा, तुला नमस्कार असो. ज्या तुजे आसव क्षीण झाले आहेत, तो तू, हे मित्रा! दक्षिणार्ह आहेस." (११) नंतर देवसंघाने माझा आदरसत्कार केलेला गुरूने पाहिला, आणि स्मित करून तो असे बोलला. (१२) "तपाने, ब्रह्मचर्याने, संयमाने आणि दमाने ब्राह्मण होतो. हेच ब्राह्मण्य उत्तम आहे."

प्रो. धर्मानंद कोसंबीकृत 'बौद्ध संघाचा परिचय', पान २५४-५६.

अनुक्रमणिका

ही उदार वृत्ती बौद्ध भिक्षूंची झाली. केवळ ध्येयदृष्टीस पाहू गेल्यास हिंदुधर्मातील काही परमहंस संन्याशांचीही वागणूक अशीच उदात्त झाली असेल. पण ह्यावरून अशा काळी सामान्य लोकव्यवहारातून अस्पृश्यतेचे उच्चाटन झाले होते, किंवा अशा उदार वृत्तीचा फायदा घेऊन अस्पृश्यांनी आत्मोद्धाराचे मोठे बंड उभे केले, किंवा त्यांच्या वतीने स्पृश्यांनी मोठी राजकारणी अथवा सामाजिक पुनरुद्धाराची एखादी राष्ट्रीय चळवळ चालविली, असे ऐतिहासिक दाखले मुळीच उपलब्ध नाहीत. इ. स. च्या १९व्या शतकाच्या मध्यसमयी महात्मा जोतीबा फुले ह्यांनी महारामांगांसाठी शाळा काढल्या, त्यांना आपली स्वतःची विहीर मोकळी केली; किंबहुना, आगरकरांनी त्या शतकाचे शेवटी, सामाजिक समसमानतेची आपल्या 'सुधारक' पत्रात मोठी झोड उठविली म्हणून सामान्य लोकव्यवहारात तेव्हा तादृश खरीच क्रांती घडली असे झाले नाही; तोच प्रकार बौद्ध जैनांच्या ह्या अपवादक औदार्याचा झाला. इतकेच नव्हे, तर पुढे जेव्हा प्रत्येक बौद्ध भिक्षुसंघातच, ज्यांच्या हाडीमासी वर्णाश्रम भेदभावाची संस्कृती बेमालूम खिळली होती; अशा ब्राह्मणवर्गाचा बेसुमार शिरकाव झाला, तेव्हा 'महायान' नावाचे रूपांतर घडून बौद्ध धर्माचे हे वैशिष्ट्य लोपून गेले. ह्यापुढचाही खेदकारक परिणाम असा घडला की राजकारणात क्रांती घडून पुनः हिंदू मताभिमानी राजे व बादशहा प्रमुखपदारूढ झाल्यावर त्यांचे मंत्रिपद व गुरुपद ज्या वर्णाश्रम अतिवाद्यांकडे(*extremists*) सहजच गेले त्यांच्याकडून अस्पृश्यांच्या बाबतीत मोठी जोराची प्रतिक्रिया सुरू झाली हे मनुस्मृतीसारख्या ग्रंथांतून, ह्यांच्यासंबंधी जे निर्घृण दंडक ठरविले गेले त्यांवरून उघड दिसत आहे. ह्या दंडकांचा ऐतिहासिक पोकळपणा व कृत्रिमपणा कसा होता हे वर चवथ्या प्रकरणात स्पष्ट झालेच आहे. आता एवढे खरे आहे की, जरी बौद्ध काळातील सामान्य जनतेत अस्पृश्यांच्या बाबतीत राजकीय अथवा सामाजिक क्रांती घडली असे दर्शविणारी ऐतिहासिक उदाहरणे उपलब्ध नाहीत; तरी तत्कालीन सुशिक्षित व बहुश्रुत लोकमतात केव्हा केव्हा बरेच उदार व प्रागतिक विचार प्रचलित झाले असावेत, हे पाली वाङ्मयातूनच नव्हे तर संस्कृत वाङ्मयातीलही खालील उताऱ्यावरून दिसून येण्यासारखे आहे.

बौद्धांचे औदार्य अगदीच नष्टप्राय झाले असे नसून ते भगवद्गीतेसारख्या हिंदूंच्या धर्मग्रंथांतूनच नव्हे, तर शुक्रनीतीसारख्या राजकारणावर लिहिलेल्या ग्रंथांतूनही केवळ विचारसृष्टीत व उपदेशसृष्टीत अद्यापि चमकत आहे. चातुर्वर्ण्य हे गुणकर्मानुसार आहे असे गीता म्हणते तशीच शुक्रनीतीत खालील शिकवण स्पष्ट आहे. ही गीता, ही नीती वगैरे हल्लीच्या स्वरूपात आढळणारी जी मनुस्मृती तिच्या काळातल्या, म्हणजे बौद्ध धर्माला उतरती कळा लागल्यावर, म्हणजे गुप्त साम्राज्यानंतरच्या इ. स. च्या ४ थ्या ५ व्या शतकांतल्या किंवा पुढच्या आहेत. शुक्रनीतिसार ह्या ग्रंथात पहिल्या व चौथ्या अध्यायांत व इतर ठिकाणीही पुढच्यासारखी विधाने स्पष्ट आढळतात.

न जात्या ब्राह्मणश्चात्र क्षत्रियो वैश्य एव न ।
न शूद्रो न वै म्लेंच्छो, भेदिता गुणकर्मभिः ॥ ३८ ॥
ब्रह्मणस्तु समुत्पनाः सर्वे ते किं नु ब्राह्मणाः?।
न वर्णतो न जनकाद् ब्राह्मतेजः प्रपद्यते ॥ ३९ ॥

शुक्रनीतिसार, अ. १.

अर्थ : ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र किंवा म्लेंच्छ हे वर्ण जातीने झालेले किंवा होणारे नसून केवळ गुण व कर्म ह्यांच्या भेदानेच होणारे आहेत. केवळ ब्रह्मापासून झाले म्हणून काय ते सर्व ब्राह्मण झाले? ब्राह्मतेज काही केवळ वर्णापासून किंवा बापापासून ठरत नाही.

त्यक्तस्वधर्माचरणा निर्घृणाः परपीडकाः ।
चंडाश्च हिंसका नित्यं म्लेंच्छास्ते ह्यविवेकिनः ॥ ४४ ॥

सदर, अ. १

अर्थ : ज्यांनी आपले कर्तव्य सोडले, जे निंद्य, परपीडक, उग्र, नेहमी हिंसा करणारे, अविवेकी तेच म्लेंच्छ होत. चवथ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या प्रकरणाच्या आरंभी, जे सनातन देशधर्म, जातिधर्म आणि कुलधर्म आहेत त्यांची धारणा राजाने करावी; कारण तोच एक देव आहे दुसरा देव नाही, असे म्हटले आहे; व पुढे प्रस्तुत जातिभेदाची मीमांसा अशी केली आहे :

चतुर्धा भेदिता जातिर्ब्रह्मणा कर्मभिः पुरा ।
तत्तत् सांकर्यसांकर्यात् प्रतिलोमानुलोमतः ॥
जात्यानन्त्यं तु संप्राप्तं तद् वक्तुं नैव शक्यते ॥ १२ ॥
मन्यन्ते जातिभेदं ये मनुष्याणां तु जन्मना ।
त एव हि विजानन्ति पार्थक्यं नामकर्मभिः ॥ १३ ॥
कर्मणोत्तमनीचत्वं कालतत्सु भवेद्गुणैः ।
विद्याकलाश्रयेणैव तन्नाम्ना जातिरुच्यते ॥ १५ ॥

अर्थ :- पूर्वी देवाने चारच जाती निर्माण केल्या. प्रतिलोम-अनुलोम संकरामुळे ह्या मूळ जाती आता अनंत झाल्या आहेत. त्यांची आता व्याख्या करणे केवळ अशक्य आहे. जन्माने जे जाती मानतात त्यांनाच पृथकपणे ह्या जातींची नावे व कामे माहीत असावीत! (हा औपरोधिक टोमणा दिसतो!) पण खरे पाहता कर्मापासूनच उत्तमपणा, नीचपणा अंगी येतो व कालांतराने ह्या कर्मज संस्कारांचे स्वभावगुणांत रूपांतर होते. म्हणून विद्या आणि कलांच्या आश्रयामुळे त्या त्या जातीची घटना तयार होते.

येणेप्रमाणे शुक्राचार्यांच्या नावावर विकणारा ह्या मध्ययुगीन ग्रंथाचा कर्ता बराच प्रागतिक मताचा दिसतो व तो स्वतः वर्णाश्रमधर्माभिमानी असूनही बौद्ध विचारांच्या वळणाचा दिसतो. ह्याची विधाने नुसती तात्त्विकच नसून राजकारणातही तो स्पष्टपणे प्रागतिक, शुद्ध बुद्धिवादी आणि निर्विकार आहे. सैन्याची भरती करताना व सेनापतीची निवडणूक करताना कोणत्या तत्त्वावर करावी हे सांगताना याने दुसऱ्या अध्यायात असे स्पष्ट म्हटले आहे :

नीतिशास्त्रास्त्रव्यूहादिनतिविद्याविशारदाः ।
अबाला मध्यवयसः शूरा दान्ता दृढाङ्गकाः ॥ १३७ ॥
स्वधर्मनिरता नित्यं स्वामिभक्ता रिपुद्विषः ।
शूद्रा वा क्षत्रिया वैश्या म्लेंच्छाः संकरसंभवः ॥ १३८ ॥
सेनाधिपाः सैनिकाश्च कार्य्या राजा जयार्थिना ॥ १३९ ॥

अर्थ : नीती, शास्त्रे, अस्त्रे, व्यूह (सैन्याची रणांगणावर मांडणी) जाणणारे, लहान नव्हेत व म्हातारे नव्हेत असे मध्यमवयाचे, शूर, आत्मसंयमी, बळकट शरीराचे, केवळ आपल्याच कर्तव्यात निरंतर लक्ष घालणारे, स्वामिभक्त व शत्रूला कधीही फितूर न होणारे, अशांनाच जय चिंतणाऱ्या राजाने सैनिक व सेनापती म्हणून

निवडावे. मग ते जन्माने शूद्र असोत, क्षत्रिय, वैश्य किंबहुना मिश्र जातीचे म्लेंच्छही असोत! केवळ लष्करी खात्याचेच नव्हे, तर मुलकी राजव्यवस्थेचे धोरण ठरवितानाही ह्या शुक्राचार्यांनी स्पष्ट म्हटले आहे :

व्यवहारविदः प्राज्ञा वृत्तशीलगुणान्विताः ।
रिपौ मित्रे समा ये च धर्मज्ञाः सत्यवादिनः ॥ १६६ ॥
निरालसा जितक्रोधकामलोभाः प्रियंवदाः ।
सभ्याः सभासदः कार्या वृद्धाः सर्वासु जातिषु ॥ १६७ ॥

शुक्रनीतिसार, अ. २ (पृ. १३६)

लष्करातील निवडणुकीहून भिन्न तत्त्वांवर दिवाणी आणि मुलकी कार्यसभेतील सभासदांची निवड सांगितली आहे. पण तीत सर्व जातींतून वरील सद्‌गुणी माणसे निवडावीत असे स्पष्ट म्हटले आहे. हे सर्व खरे असले, तरी ह्या उदार धोरणाची अंमलबजावणी प्रत्यक्ष अस्पृश्य मानलेल्या ग्रामबहिष्कृतांच्या वाट्याला कितपत आली होती, ह्याची उदाहरणे दाखविणारे तपशीलवार ऐतिहासिक वाङ्मय ह्या मध्ययुगीन काळातील तूर्त तरी उपलब्ध नाही, ही मोठी खेदाची गोष्ट आहे. इतकेच नव्हे, तर ह्या उदारमतवादी ग्रंथांतही मधून मधून मनुस्मृतिकारांना शोभणारे खालीलप्रमाणे पक्षपाती विचार कालमाहात्म्याने चमकतात, हा मोठा चमत्कार आहे! आणि तेही ह्या दुसऱ्याच अध्यायात!! नोकरी आणि पगार देताना शूद्र आणि ब्राह्मण ह्यांमध्ये तारतम्य कसे राखावे हे निर्भीडपणे ठरविले आहे!

अन्नाच्छादनमात्रा हि भृतिः शूद्रादिषु स्मृता ॥
तत्पापभागन्यथा स्यात् पोषको मांसभोजिषु ॥ ४०१ ॥
यद् ब्राह्मणेनापहृतं धनं तत् परलोकदम् ।
शूद्राय दत्तमपि यन्नरकायैव केवलम् ॥ ४०२ ॥

अध्याय २ (पान १९५)

अर्थ : शूद्र नोकरीस ठेवावयाचा झाल्यास नुसते पोटाला अन्न आणि पाठीला वस्त्र इतकेच द्यावे. मांस खाणाऱ्यांना ह्यांहून जास्त वेतन दिल्यास धन्याला पाप लागते! ब्राह्मणाने एखाद्याच्या घरचे धन चोरले तरी ज्याचे धन गेले त्याला स्वर्गप्राप्ती घडते, पण शूद्राला हात उचलून काही दिले तर उलट देणारा केवळ नरकालाच जातो!

“शूद्राला सामर्थ्य असले तरी त्याने धनसंचय करू नये; असा श्रीमंत झालेला शूद्र ब्राह्मणाला बाधा करितो,” ह्या मनुस्मृतीच्या शिकवणीची, (मागे पृ. ५२ पाहा) ही अस्सल नक्कल दिसते. राणीच्या जाहीरनाम्यात अघळपघळ समसमानता जाहीर करून प्रत्यक्ष किफायतीच्या कामावर नेमताना विलायतेहून आलेल्या अस्सल गोऱ्या बाळांची ज्या धोरणामुळे वरणी लागते, ते पाश्चात्त्यांनी ह्या शुक्रनीतीतूनच जणू उचलले आहे की काय, अशी क्षणमात्र शंका येते!

ख्रिस्ती शकाच्या सुमारे ५०० वर्षांनंतर हिंदुस्थानात बौद्ध धर्मास कायमची उतरती कळा लागून वर्णाश्रमाच्या पायावर, ब्राह्मणी ऊर्फ शब्दसंस्कृतीच्या सनातनी म्हणविणाऱ्या दुहीप्रिय सोवळ्या हिंदुधर्माची घडी कायम बसल्यावर बहिष्कृत अस्पृश्यतेचे उच्चाटन होण्याची शेवटची आशा नष्ट झाली. इतकेच नव्हे, तर हजारो वर्षांच्या सवयीने मानीव अस्पृश्यांनादेखील ह्या सोवळ्या धर्माने ठरविलेली अत्यंत हीन स्थिती

आपला स्वभावच आहे असे वाटू लागले. त्यातच तृप्त राहणे हाच आपल्या स्वधर्म असून त्याच्या उलट प्रयत्न करणे मोठा अधर्म आणि सामाजिक गुन्हा होय अशी त्यांची स्वतःची मनोरचना झाली. मग अशा अभाग्यांचे स्वतंत्र राजकारण ते काय उरणार? जगाच्या कृत्रिम इतिहासात जे आजपावेतो चमकत आले आहे असे राजकारण चट सारे जेत्यांचेच असणार. जितांच्या राजकारणाला वाव तरी कसा मिळणार? चुकूनमाकून अपवाद म्हणून कधीकाळी वाव मिळालाच, तरी त्याला लेखी इतिहासात प्रवेश कसा मिळणार? ही अपवादक घटना जितकी मानवी स्वभावाच्या विरुद्ध आहे, तितकीच सृष्टिक्रमाच्याही उलट आहे. कारण मानवी स्वभाव हा तरी एक सृष्टिक्रमच आहे ना? ह्या क्रमाला स्थितिस्थापकतेच्या दडपणाखाली गारद झालेला हिंदुस्थानच कसा अपवाद होणार? असो. धर्मक्रांती आणि राज्यक्रांती ही जुळी भावंडेच होत. धर्म म्हणून जो शब्द येथे योजिला आहे, त्याचा अर्थ मतलब एवढाच खरा आहे. शुद्ध अध्यात्मात क्रांतीला वावच नाही. ते स्वयंभू, स्वप्रकाशित आणि निरंतर सरळ उन्नतीच्या मार्गानेच जाणारे असते. त्याच्या उलट धर्म म्हणून तो रज आणि तमोगुणाचा प्रकार आहे, तो राजकारणाहून मुळीच भिन्न नाही. ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र इत्यादी वरून भिन्न भासणारे कितीतरी बैल ह्या धर्म ऊर्फ राजकारणाच्या गाड्याला जुंपले असले, तरी गाडा एकच आहे. ह्या सर्वांची आपसांत एकी असते, तोवर ते गाडे सुरळीत चाललेले दिसते. वितुष्ट माजले की क्रांती झाली, असे इतिहासात नमूद होते.

हिंदुस्थानात अशा क्रांत्या वेळोवेळी झाल्या आहेत. पण ज्या क्रांत्या वर्णव्यवस्थेच्या अभिमानी चालकांनी घडवून आणिल्या त्यांना बहुतकरून क्रांती हे नाव मिळत नाही. ज्या वर्णव्यवस्थेच्या उच्छेदकांनी घडवून आणिल्या त्या एक तर यशस्वी झाल्या नाहीत, आणि त्यांचा जो भाग यशस्वी झाला, तो इतर सामान्य विकासात असा बेमालूम समरस झालेला आहे, की त्यालाही क्रांती हे नाव मिळत नाही; कारण त्याची क्रिया हळू व अदृश्य पद्धतीने घडलेली असते. म्हणून ती कोणाच्याही डोळ्यांवर येऊ शकत नाही. अर्थात कृत्रिम इतिहास तर अशा विकासाला बोलूनचालून डोळ्यांआडच राखणार. एरवी त्याला तरी कृत्रिम हे नाव कोण देऊ शकेल?

राजपूत, जाट, गुरखे, मराठे, कुणबी, चित्पावन, नंबुद्री, नायडू, मुदलियार, नायर, पाळेगार (पळ्ळीकार), बेडर (व्याध), इ. काही उपऱ्या जमाती, आणि येथे अगोदरपासूनच मिरासीचे ठाणे मांडून बसलेल्या काही इतर जमाती; बरावाईट पराक्रम अथवा निदान अतिक्रम तरी करून आता हिंदुधर्माच्या पोलादी चौकटीत वरिष्ठ पदवी पटकावून आहेत. पण ह्या सर्वांच्या आधी येथे असलेले, जे एकदा पादाक्रांत झाले त्यांना मात्र पुनः पराक्रम करावयाला वाव मिळाला नाही, म्हणून ते आज ह्या चौकटीच्या बाहेर पण हद्दीवरच गुलामगिरीत दिवस कंठीत आहेत. आणि ज्या प्राचीन जमाती पराक्रम नाही तर नाही पण नुसता अतिक्रम करूनच रानावनांतून अद्यापि आपली पोटे जाळीत आहेत, त्यांची गणना 'गुन्हेगारी जाती' ह्या सदरात होत आहे. असो, कसे का होईना; अनादी किंवा सनातन हिंदू संस्कृतीचा हा गावगाडा ह्या खंडवजा अवजड देशात, आरबस्तानात ७व्या ८व्या शतकांत इस्लामी धर्माचा उद्रेक होईपर्यंत, कसाबसा रखडत चालला होता. एकाएकी परचक्राच्या टोळधाडी ह्या गाड्यावर येऊन आदळू लागल्यापासून ह्या देशाला आधुनिक युग प्राप्त झाले. ह्या युगात तरी अस्पृश्यता नष्ट झाली, असे मुळीच नव्हे. जिचे निवारण बौद्धांच्या मवाळ औदार्याने झाले नाही ते मुसलमानांच्या कठोर अत्याचाराने थोडेच होणार आहे. तलवारीच्या जोरावर मुसलमानांनी आपला धर्म व संस्कृती हिंदूंमध्ये पसरली असाही बोलवा आहे. तो खरा असो, खोटा असो; येथील मानीव अस्पृश्यांमध्ये जे इस्लामी जुलमामुळे धर्मांतर झाले, त्याचे प्रमाण उत्तर हिंदुस्थानात, पंजाब, संयुक्त प्रांत, बंगाल वगैरे प्रांतांत ज्या मानाने पडते त्या मानाने नर्मदेच्या दक्षिणेस मुळीच पडत नाही हे खरे. ह्याची कारणे तीन. एक, उत्तर हिंदुस्थानात, विशेषतः बंगाल्यात व बिहारात बौद्ध धर्मसंप्रदाय फार

दिवस जीव धरून होता. त्याला शेवटची गचांडी ह्या मुसलमानांच्या स्वाऱ्यांनी दिली. ह्या धामधुमीत जे बौद्धसमाज मुसलमानी संप्रदायात शिरले, ते वाचले. ज्यांनी मागे बौद्धच राहण्याचा आग्रह धरला ते नवे अस्पृश्य कसे बनले, ते वर पाचव्या प्रकरणात सविस्तर सांगण्यात आले आहे. दुसरे कारण असे की, उत्तरेपेक्षा दक्षिणेकडील अस्पृश्यता अधिक दृढमूल आणि उग्र स्वरूपाची होती. म्हणून तिला बळी पडलेल्या हीन जातींकडे इस्लामची नजर गेली नाही किंवा तिच्या संख्याबलाची मातबरी मुसलमानांनाही फारशी वाटली नाही. तिसरे कारण असे, की उत्तरेइतका जोम व करारीपणा स्वतः मुसलमानांतच दक्षिणेकडे आल्यावर राहिला नाही; म्हणून इकडे आलेल्या मुसलमानांना स्वतः हिंदूंच्या पोलादी चौकटीशीच तारतम्याने आणि गोडीगुलाबीने वागावे लागले हे इकडील बहामनी राज्यातील बादशाहांच्या नरमपणावरूनच उघड होते. काही असो, मुसलमानांच्या आदळआपट अमलाखाली येथील अस्पृश्यांनी मुसलमानी धर्माचा आश्रय घेतल्यामुळे जी त्यांची संख्या कमी झाली असेल, त्याहूनही ह्या निराश्रित व बेबंदशाही धामधुमीत घडलेल्या धर्मक्रांतीमुळे व नवीन हिंदुधर्माच्या जुलुमामुळे नवीन अस्पृश्यांच्या भल्या मोठ्या संख्येचीच अधिक भर पडली हेच खरे आहे. जे मुसलमान झाले, ते राजमान्य झाल्यामुळे प्रतिष्ठित स्पृश्य झाले. त्यांचे जे राजकारण झाले असेल त्याचा अस्पृश्यांच्या राजकारणाशी (जो आमचा प्रस्तुत विषय आहे.) अर्थाअर्थी मुळीच संबंध नाही. आणि मागे जे अस्पृश्यच उरले, ते जितांचे जित ह्या नात्याने दुहेरी गुलामगिरीत रुतून पडले. मग अशांचे राजकारण ते काय असणार? जेथे ह्यांच्यावर आजपर्यंत जय गाजविणारांची तोंडे खाली झाली, तेथे ह्या गरिबांनी तोंडे कशी वर करावी? अकबरासारख्या प्रथम प्रथम जम बसविणाऱ्या बादशहांनी आपले बूड जड करण्यासाठी हिंदूंना कितीही लष्करी व मुलकी कामगिऱ्या दिल्या असल्या तरी त्यांनी, अशा ह्या दुहेरी गुलामांपैकी ज्यांनी आपला हिंदूपणा ऊर्फ अस्पृश्यता कायम राखिली अशांना आचारी, पाणके आणि हलालखोर ह्यापलीकडे फारसे जवळ केलेले दिसत नाही. ह्यापलीकडे फाजील दया दाखविणे व्यवहाराला जरूर नव्हते; आणि जरी कोठे अशी अपवादक व व्यक्तिविषयक उदाहरणे घडली असली, तरी बेगुमान बखरकारांना अशा अपवादक उदाहरणांची तमा थोडीच वाटणार आहे? अशा अनेक कारणांमुळे मुसलमानांची कारकीर्द ही आमच्या या प्रस्तुत विषयाच्या दृष्टीने अगदी सुनीसुनी भासत आहे, हे खरे!

अस्पृश्यांच्या राजकारणाचा माग काढीत काढीत आम्ही येथवर मुसलमानी अंमलाच्या अखेरीस आलो. तरी हे राजकारण मृगजलाप्रमाणे आमच्या डोळ्यांपुढे लांबच दिसत आहे, पण हाताशी प्रत्यक्ष लागत नाही. ह्या वेळी देशात आणखी एक राज्यक्रांती घडली. तिला आम्ही आमचे मनाच्या समाधानासाठी क्षणभर स्वराज्य म्हणू या. हे स्वराज्य जरी शिराळशेटी थाटाचे औट घटकेचे ठरले, तरी ते शिराळशेटाप्रमाणे केवळ काल्पनिक नसून खरेखुरे व बऱ्याच दृष्टीने अभिमानास्पदही होते. ह्या परत मिळालेल्या स्वराज्यात तरी अस्पृश्यांची आर्थिक व राजकीय स्थिती कशी होती हे आता पाहू या.

ज्याला आम्ही वर स्वराज्य म्हटले त्याचे एक मुख्य लक्षण, महाराष्ट्रात देशी ऊर्फ मराठी वाङ्मयाचा उदय, हे होय. ह्या वाङ्मयात मानभावांचे व पंढरपूर संप्रदायाचे नुसते धर्मग्रंथच नसून ऐतिहासिक बखरी, सनदा, महजर, टिपणे वगैरे महाराष्ट्राच्या इतिहासाची अमूल्य साधने आहेत. ह्या मराठी वाङ्मयाचे महत्त्व संस्कृत पौराणिक वाङ्मयाहून भिन्न व अधिक भरीव अर्थाचे आहे. हे इतिहासाला तारक व बोधक आहे, पुराणांप्रमाणे इतिहासाला भ्रामक किंबहुना मारक नाही. ह्यातून मिळतील ते उतारे घेऊन आमच्या विषयाची संक्षेपाने सजावट करणे भाग आहे.

मनुस्मृती, पुराणे वगैरे धर्मशास्त्राच्या दृष्टीने पाहता अस्पृश्य मानलेल्या जाती असून नसल्याप्रमाणेच होत्या. पण खरा प्रकार असा नसून महाराष्ट्राच्या पुरातन ग्रामसंस्थेत ह्या पुरातन जातींचे महत्त्व अद्याप जीव धरून होते. त्यातल्या त्यात महार जात महाराष्ट्रात मुख्य बलुतेदार म्हणूनच नव्हे तर वतनदार म्हणून नांदत होती; ह्यासंबंधी जे तुरळक पुरावे अद्यापि आढळतात, ते फार महत्त्वाचे आहेत. ह्यासंबंधी योग्य संशोधन झाल्यास मी म्हणतो त्याप्रमाणे महाराष्ट्राची पहिली वसाहत महारामांगांची असून पुढे ती मराठ्यांनी बळकावलेली आहे, हे सिद्ध होण्याचा पुष्कळ संभव आहे. ज्यांनी मूळ गाव वसवावा त्यानेच त्या गावाचा पाटील व्हावे आणि तत्कालीन जो कोणी मध्यवर्ती राज्यसत्ता असेल तिच्याशी जुळते घेऊन गाव राखावा. हिला राजवाड्यांनी 'गणराज पद्धती' म्हटले आहे. महाराष्ट्राची ही पद्धती मराठे येथे येण्यापूर्वी व आल्यावरही चालत असली पाहिजे. मराठे येण्यापूर्वी जे गावाचे वतनदार पाटील होते ते मराठ्यांपुढे हार खाऊन त्याचे अव्वल बलुतेदार आश्रित होऊन राहिले. एरवी आजही गावाला अगदी लागून असलेल्या अस्सल प्रतीच्या जमिनी महारकी वतनाच्या काय म्हणून असाव्यात? ह्याचे एकच कारण की, गावचे आणि राष्ट्राचे नवीन मालक जरी हे अधिक सुधारलेल्या शिस्तीचे मराठे झाले तरी त्यांनी देशाचे लष्करी संरक्षणाचा अधिकार मात्र आपल्याकडे ठेवून, उरलेले स्थानिक संरक्षणाचे ऊर्फ पोलीस अधिकार ह्या मूळ मालक लढाऊ जातीकडेच राखिले असावे. म्हणून महार जागला हा नुसता मुलकी बलुतेदार नसून राजकारणी पोलीस-कोतवाली हक्काचा ग्रामाधिकारी मराठ्यांहून पुरातन असावा असे दिसते. इतकेच नव्हे, तर बऱ्याच गावच्या पाटिलक्या ह्या महारांच्या होत्या. त्या इतरांनी कालवशात कशा बळकावल्या ह्याचे एक उदाहरण खाली दिले आहे. ह्याचप्रमाणे **हवेली** तालुक्यातील **देहू** गावची पाटीलकी व **भीमथडी** तालुक्यातील बाबुर्डी गावची पाटीलकी मूळ महारांची आहे, असे काही महारांचे म्हणणे माझ्या कानी आले आहे. अशा वतनाचा वाद माजला असता, अव्वल मराठेशाहीत कोणते तरी दिव्य करून आपला हक्क दिवाणात शाबीत करावयाचा रिवाज असे. खालील उताऱ्यावरून 'धार दिव्य' म्हणजे लढाईत तलवार गाजविण्याचे दिव्य करून ताब्यातून गेलेल्या पाटीलकीचे हक्क महारांनी पुनः मिळविले अशी साक्ष पटते.

नागेवाडीचा महार पाटील व किल्ले वैराटगड

भारत इतिहास मंडळाचे सप्तम-संमेलन-वृत्त पान ५४ वर संशोधक शंकर ना. जोशी वाईकर ह्यांनी पुढील महत्त्वाच्या एका महजराचा शोध लावल्यासंबंधाचे स्पष्टीकरण प्रसिद्ध झाले आहे.

एका महार वीराचे धार दिव्य

"छत्रपती संभाजीनंतर मराठेशाहीत अव्यवस्था होऊन ती मोडकळीस आली असता महाराष्ट्रातील ब्राह्मण, मराठे, प्रभू वगैरे सर्व जातींनी स्वराज्यप्रेमाने, एकदिलाने व मुत्सद्देगिरीने नेटाचे प्रयत्न करून अनेक संग्राम करून, मराठेशाहीस सावरून धरिले व तीस बळकटी आणिली. त्या कामी मराठे, ब्राह्मण, प्रभू ह्याप्रमाणेच स्वराज्यप्रेमी महारांनीही संग्राम, पराक्रम केले...

"मौजे **नागेवाडी** प्रांत वाई येथील कदीम पाटीलकी मूळची महाराची. छत्रपती **राजारामाचे** वेळी महजूर **सेटी बिन नागनाक महार** हा पाटील होता. त्याने नागेवाडी येथील नागवडसिद्ध ह्या देवाची पूजा करून राहण्याकरिता धांडेघर व गौडोली येथील मोरोजी व चिंतामणी हे दोन गुरव आणिले. हे दोन गुरव घेऊन राहिल्यानंतर त्यांनी पाटलाशी 'मारेचुरे' करून त्याची पाटीलकी बळकावली. तेव्हा सदर पाटलाने गुरवाविरुद्ध **परशरामपंत** प्रतिनिधीकडे फिर्याद केली. प्रतिनिधींनी गुरवास बोलावले, पण ते आले नाहीत.

तेव्हा प्रतिनिधींनी **सिवधडे** ह्यास (म्हणजे नागेवाडीजवळील गावचे मुकादमास) विचारले. त्यांनी पाटीलकीचे वतन महारांचेच, गुरवांनी देव पुजून असावे; पाटीलकीस त्यांचा अर्थाअर्थी संबंध नाही असा, महार पाटलाचे बाजूचा निकाल दिला. उभयता गुरवांनी पुनः छत्रपतीकडे फिर्याद नेली. त्या वेळी छत्रपती **रांगण्यास** होते. तेव्हा ही पाटीलकीची फिर्याद पुनः आलेली पाहून राजारामांनी महारास **धार दिव्य** करण्यास सांगितले. म्हणजे मोगलांनी घेतलेला **वैराटगड** (हा वाईजवळ आहे.) स्वराज्यास जोडून द्यावा व पाटीलकीचे वतन अनुभवावे असा निकाल दिला. त्या वेळी मोगलांनी एक एक किल्ला घेऊन पुढे जावे व मागून मराठ्यांनी ते ते किल्ले स्वराज्यास जोडावे असे चालू होते. अशातच वैराटगड हा नागेवाडीच्या महारांनी मोगलांशी लढून घेतला व पाटीलकीचे वतन मिळविले. ह्या पाटीलकीचे वतनाबद्दल नागेवाडीच्या गुरवां-महारांमध्ये तीन वेळा फिर्यादी झाल्या. तीनही वेळा महारांचेच वतन ठरले. शेवटची फिर्याद शके १६७४ मार्गशीष शु. ४ इ. स. १७५३ दिसंबर, ता. ९ रोजी होऊन अखेर निकाल झाला."

हा झाला नुसता मुलकी पाटीलकीचा हक्क. मेटे नाइकी म्हणून एक केवळ लष्करी हक्क आहे. प्रत्येक डोंगरी किल्ल्याच्या शिबंदी संरक्षणासाठी किल्ल्याच्या उतरणीवर ठिकठिकाणी जेथे थोडी सपाटी असेल तेथे कायम वस्ती करण्यात येत असे. त्याला मेट्ट = मेटे अशी संज्ञा असे. हा मूळ शब्द कानडी आहे. हे मेट्टकर बहुधा महारच असत. उदाहरण :

मेटे नाइकी

भा. इ. सं. मंडळ पुरस्कृत शिवचरित्रसाहित्य खंड ३ रा, पान १९७ वर लेखांक ६०९ ह्या बाबतीत महत्त्वाचा असा आहे :

शके १६६८; इ. स. १७४६.

"करीना (हकीकत) **खंडनाक वलद रामनाक महार** मौजे करंजिये त. भोर ता. रोहीडखोर लेहोन दिल्हा ऐसाजे. इदिलशहा निजामशहाचे कारकीर्दीस किल्ले रोहिडा येथे आपले बापाचा चुलता **काळनाक महार** मौजे मजकूर व **येसनाक महार सोंडकर** ह्या दोघांच्या नाइक्या होत्या. ते समयी वतनदारीचे चाकरीस कमळनाक महार मौजे नाटंबी ता. मजकूर व **वाडी** व **धावडी** ता. **उतरोली** हे दोघेजण दुतर्फाचे (किल्ल्याच्या दोन्ही बाजूंच्या उतरणीवर) महार होते. निमे निमे प्रमाणे उत्पन्न घेऊन चाकरी करून होते. त्या दोघांनी बदमामली (काही गैरवर्तणूक) केली म्हणून अजम **सेखजी** किल्लेदार किल्ले रोहिडा यांणी दोघांची डोचकी मारावीसी केली व मुले बाळे ढाणकासी (ढाण्या वाघास खाण्यास रानात सोडणे!) द्यावीसी केली. ते सोंडकराने रदबदली करून **कमळनाक** महार मौजे नाटंबी यासी आपले हाती घेऊन खंड कबूल केला. वाडी धावडीचा महार अटकेत ठेविला... त्यावरी किल्ला महाराज राजश्री थोरले स्वामीस (श्रीशिवाजीस) हस्तगत झाला. मोगलाई बुडाली. तेव्हा काळनाकाची नाइकी व सोंडकर महाराची नाइकी करार केला आणि वाडीचा महार अटकेत होता त्यास खंडाचा पैका न मिळे, याकरिता त्यास **सर्जा** बुरुजाच्या (रायगड) खाली पायात घालावयाचा हुकूम महाराजांनी केला. त्यावरून... घातला. त्यावरी काळनाक व सोंडकर महार मयत झाला. पोरांडा झाला. त्यावरी **रामनाक** आपला बाप गावावरी आला. त्याणे **रायगडास** जाऊन महाराज राजश्री कैलासवासी पूर्वीचा दाखला मनास आणून पूर्ववतप्रमाणे सनद दिली. ते किल्ल्यास आणिली. मेटे (ठाणे उतरणीवरची) वसविली. नाइकी वतनदारी चालवू लागला. पुरातन घरठाणा बांधला, टाके पाणी खावयासी एक दिल्हे... त्याचा लेक आपण. **भोजनाक** राजाणी वस्ती

वाडी ता. उत्रोली त्याची लेकी लग्नाची केली. ते लहान म्हणोन त्याचे घरी येके ठायी राहिलो. वतनदारीची चाकरी व किल्ल्याची नाइकी करीत होतो... आपण वेगळा निघालो तेव्हा **भोजनाक** कजिया करू लागला. दसरीयाचे शांतीच्या टोणग्याचे सीर आपले वडील व आपण घेत. भोजनाकाने कजीयाखाले सीर नेत होता. त्यास आपण दोही दिली. त्या तागाईत दरवाजानजीक श्री जननीजवळ टोणगीयाचे सीर पुरू लागला."

रा. जोशी ह्यांनी वर दिलेल्या स्पष्टीकरणापुढे आपल्याला सापडलेला मूळ अस्सल महजर जोडला आहे. त्यात सरकारी दिवाणातून व गावचे गोताकडूनही मंजुरी वेळोवेळी कशी मिळत गेली ह्याविषयी स्पष्ट उल्लेख आहेत.

हे गोत म्हणजे केवळ वादी-प्रतिवादीचे वारसदार नातेवाईकच नव्हेत; तर ज्या व्यक्तींच्या अथवा गावांच्या हद्दीपद्दल अगर इतर हक्कांबद्दल तंटा माजून दिवाण ऊर्फ पंचायत भरविण्यात येई तिच्यात भाग घेण्यास त्या त्या गावांच्या सर्व लहान-थोर जातींची वडीलमाणसे जमविण्यात येत असत, त्या सभेस 'गोत' अशी संज्ञा असे. व अशा गोतात महारही प्रामुख्याने बसत. ह्याला उदाहरण खालील गोत दिले आहे. त्यात प्रत्यक्ष छत्रपती मातोश्री जिजाबाईंचे शेजारी बापनाक भिकनाक महार आढळतो.

गोतात महाराचा समावेश

मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड १६ कानदखोरे मरळ देशमुख प्रकरणी पान ३७ वर लेखांक २२ असा आहे :

"महजरनामा सके १५८८ पराभव नाव संवछरे माघ सुध दसमी वार गुरुवार तदिनी हाजीर मजालसी गोत व मातुश्री आवाजी (जिजाबाई श्रीशिवाजीची आई) स्थल मुक्काम सों. धानीब ता. कानदखोरे." ह्या गोतात हजर असलेल्यांच्या नावांत प्रथम जिजाबाईचे नाव आल्यावर मग पुढे वेदमूर्ती ब्राह्मण, मराठे, तेली, न्हावी, गुरव, परीट वगैरे अनेक जातींची नावे झाल्यावर शेवटी बापनाक व भिकनाक महार वृत्तिकार मौजे धानीब, आणि खंडनाक व भिकनाक, वरगण ता. मजकूर ह्यांचाही स्पष्ट उल्लेख आहे. शेवटी म्हटले आहे की, "सदरहू गोत बैसोन, बाबाजीराव झुंझारराव देशमुख तर्फ कानदखोरे ह्यांचे भाऊ मलोजी पतंगराव या हरदो जणामध्ये वृत्तींचा कथळा होत होता. त्याबद्दल सदरहू गोत बैसोन हरदो जणाचे वाटे केले, व घरातून वेगळे निघाले."

त्याच खंडात, लेखांक ५८ पान ६६ वर खालील निवाडा असा आहे : "बिदाणे इनाम राजश्री **बाबाजी** बिन **नारायणजी झुंझारराव** मरळ देशमुख ता. कानखोरे यांचे इनाम मौजे गेवंढे येथे आहे, त्याची बिदाणे (चिन्हे) श्रीचा अंगारा **बादनाक व मातनाक** बिन **धाकनाक** व **धारनाक** बिन **राधनाक माहार** मौजे म ॥ यांणी सत्य स्मरोन सांगितले. शके १७०३ प्लवनाम संवछरे वैशाख व ॥ पंचमी शनवार सन इहिदे समानीन मया व अलफ."

अशा मामुली हक्काच्या वादात जी दिव्ये करून निकाल लावण्याची वहिवाट असे, त्यात धार दिव्य, ऐरण दिव्य, रवा दिव्य, असे प्रकार असत. आणि ही दिव्ये करण्यास महार हीच जात उत्तम प्रकारे पात्र ठरलेली असे. कारण ती पुरातन, विश्वासू आणि वादविषयक हक्काची मूळ मालकीण म्हणूनच होय. केव्हा

केव्हा तर अशी दिव्येही न करता केवळ वतनदार महार मेहतराच्या तोंडी साक्षीवरूनही निवाडा होत असे, हे वरील लेखांक ५८ वरून स्पष्ट होते.

ऐरण दिव्य

मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड १५, पान २९९ वर लेखांक २९०, शके १६३१ श्रावण वद्य १चा, खालीलप्रमाणे आहे :

“सु ॥ अशर मया अलफ कारणे झाले साक्षपत्र ऐसे जे मौजे माडरदेव प्र ॥ वाई व मौजे **अबडे** व **बललु** व **नेरे** ता. **उत्रोली** या गावांत सिवेचा गरगशा (तंटा) होता. म्हणौन **खोपडे** देशमुख व **माडरे** मोकदम हुजूर राजश्री पंतसचिव स्वामीजवळ जावून राजश्री सुभेदारास व समस्त गोतास आज्ञापत्रे घेऊन आले की, सिवेवरी जाऊन सीव नजर गुजार करून हरहक निवाडा हुजूर लिहिणे... त्यावरून रा. सुभेदार व समस्त गोत मौजे अबडे येथे येऊन, **खोपडे** व **माडरे** आणून खोपडिया पासून दिव्य घ्यावे. त्यास अनसोजी व बयाजी माडरे याणी रदबदली करून दिव्य आपण करितो म्हणून मागोन घेऊन राजीनामा लिहोन दिला. त्यावरून श्रावण शुद्ध द्वादसी सणवारी **गोदनाक** बिन **भादनाक महार** मौजे माडरदेव ह्याच्या हातास साबण लावून दोन्ही हात धुतले. **कृष्ण न्हावी** मौजे खेडी बु ॥ प्र ॥ सिरवळ ह्याजकडून नखे काडून हाताची निशाणे लिहिली. मग दोही हाती पिशव्या घालून लखाटा केला. कैदेत राखिला. दुसरे दिवशी आदितवारी... सिवेवर जेथे माडरे जाऊन उभे राहिले तेथे रा. सुभेदार व समस्त गोत बैसोन क ॥**सिरवळचा** लोहार आणवून त्याजकडून ऐरण ताविली. महार उभा करून हातीच्या पिशव्या काढून सात मंडळे काढिली. पहिल्या मंडळात उभा करून हातावरी सेवल घालून त्यावरी सात पाने पिंपळाची ठेवून त्यावरी लोणी घातले. लोहाराने सांडसे ऐरण धरून महाराच्या हातावरी ठेविली. सात मंडळे चालून सिवेवरी वोल्या गवताचा भारा ठेवला होता, त्यावरी टाकली. डोंब जाला. महाराचे हाती पिसव्या घालून लखाटा केला. कैदेंत ठेविला. तीन रात्री होऊन चौथे दिवसी बुधवारी रा. सुभेदार व समस्त गोत बैसोन हातीच्या पिशव्या काढिल्या. हात पाहता महार दिव्यास लागला. (म्हणजे हातास जखमा होऊन दिव्य अपयशी ठरले.) उजव्या हातास आंगठ्यापाशी मधले रेघेवर फोड पावट्याप्रमाणे एक, व त्याच बोटास पुढे लहान फोड दोन जाले. डाव्या हातास मधल्या बोटापाशी एक फोड व त्याचे सेजारी संधीस एक फोड आला. सदरहूप्रमाणे दिव्यास लागला. खोटा झाला. हे साक्ष पत्र सही छ १४ माहे जमादिलावर.”

ह्या दिव्याने खोटा ठरला तो महार नव्हे, तर मूळ मराठा वादीच होय. बिचाऱ्या महाराचे हात मात्र हकनाक जळले. ह्या धोक्याला भिऊनच वादी-प्रतिवादी स्वतः आपण दिव्य करण्यास धजत नसत. हे पुढील रवा दिव्यावरून दिसत आहे.

रवा दिव्य

मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड १८, लेखांक ४, पान ६ वर परगणे पुणे, कसबे सुपे, मौजे वढाणा येथे शेताचे शिवेबाबत तंटा पडून खून झाला. त्याबाबत महजर होऊन निवाडा झाला. त्याची हकीकत आहे. हा काळ शहाजी महाराजांच्या अंमलाचा आहे. शके १५४० मार्गशीर्ष व ॥ १२ रोजी शहाजीच्या सांगण्यावर हा दिवाणी महजर घडला आहे. ह्या निवाड्यात “शके १४४६ तारण संवच्छरे मार्गेश्वर वद्य रवौ तदिनी दसकत **कान्हो लुखो, पेधो लुखो, मलो कोंडो माहार** विर्तिकार मौजे वढाणे

आत्मसुखे **पेधो मालोस** व **पेधाई मालीस** लेहोन दिधले ते से जे मौजे चिचोली मजरा सुपाचा तेथील सिवेची सेते वढाणे याखाली पडली होती. ते दिव करून साधली ते लेकुराचे लेकुरी औलादी अफलादीनसी खाइजे ए बाबे मी उभा राहे माझीए वंसीचा उभा राहे...” वगैरे मागील पुराव्याचा कागद पुढे आणला होता. पण हा कागद मंजूर केला गेला नाही. कारण “जे वक्ती दिव होते ते वक्ती हरदो माहालीचे कारकून व देशमुख व देशक व जबार व कोने कुए मेळवून दिवाण होते तेथे महजर त्यांची नावे निशाणे करून महजर करताती. ए कागदी तैसा अमल नाही. यासी तो कागद रुजू न पडे...” नंतर ह्या खटल्यात महाराने ऐरण दिव्य करावे, असे सुचविण्यात आले. पण तेही साधेना म्हणून शेवटी खुनापर्यंत पाळी आली. तेव्हा रवा दिव्य करावयाचे ठरले. म्हणजे “तेल ५ छटाक व तूप ५ छटाक ऐसे तपेलियात घालून तावून दोघा मोकदमाचे (वादी-प्रतिवादीचे) हात एकवट बांधोन घालावे...” पण शेवटी गोताने दोघा मोकादमांची समजूत घालून प्रकरण आपसांत मिटवले. रवा दिव्य करण्याचे धाडस कोणी केले नाही. बिचाऱ्या महारांची दगदग वाचली.

नुसती पाटीलकी अगर मेटे नाइकीच नव्हे तर अस्सल सरदारीचेही उदाहरण, जे पेशवाईअखेर भडकलेल्या सोवळ्याच्या दिव्यातूनही टिकून उरले ते तर हृदयंगम आहे. ते असे :

शिदनाक महार

भारतवर्ष मासिक पुस्तकातून **जुन्या ऐतिहासिक गोष्टी** ह्या मथळ्याखाली कृष्णाजी विष्णू आचार्य कालगावकर, शाळामास्तर कासेगाव, ह्यांनी लिहिलेल्या व प्रसिद्ध कै. पारसनीस ह्यांनी इ. स. १९०० मध्ये छापलेल्या हकीकती पुणे येथील इतिहास मंडळाचे संग्रही आहेत. त्यात ३२वी गोष्ट **शिदनाक** महाराची खालीलप्रमाणे फार मनोरंजक आढळते.

“सातारा जिल्ह्यात तासगाव तालुक्यात **कळंबी** म्हणून एक गाव आहे, तेथचा हा वतनदार महार. औरंगजेबाचे हातून संभाजी मारला गेल्यावर पुढे जी महाराष्ट्रात बंडाळी माजली, ती पंचवीसतीस वर्षे जास्तकमी चालूच होती. त्या वेळी शिदनाकाने महार लोकांचे एक पथक उभारून धामधूम केली. पुढे त्याचा मराठे लोकांस पुष्कळ उपयोग झाला. शाहुराजा मोगलाचे कैदेतून सुटून ताराबाईपासून आपले राज्य मिळविण्याकरिता आला, तेव्हा जे लहानमोठे सरदार त्यास मिळाले त्यांत हा शिदनाकही मिळाला. शाहूस राज्यप्राप्ती झाल्यावर ज्यांनी त्यास मदत केली, त्या सर्वांस त्याने त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे देणग्या दिल्या. त्या वेळी शिदनाक ह्यास कळंबी गाव इनाम दिला. तो अद्यापि त्याच्या वंशजाकडे चालत आहे.

ह्या शिदनाकाचा नातू त्याच्याच नावाचा होता, तो **खर्ड्या**च्या लढाईत होता. **खर्ड्या**च्या मैदानावर जेव्हा मराठ्यांच्या फौजेचा तळ पडला तेव्हा सरदार आपापल्या लोकांसह मिसली (मानाचा हक्क) प्रमाणे उतरले. **शिदनाका**च्या गोटाच्या आसपास दुसऱ्या ब्राह्मण व मराठा सरदारांचे गोट होते. पेशवाईत सोवळ्याओवळ्याचा विचार बराच फाजील वाढत चालला होता, त्यामुळे कित्येकांनी **सवाई माधवराव** कचेरीच्या डेऱ्यांत बसले असता, विनंती केली की, महाराचा गोट मध्येच आहे तो बाजूस काढावा. पेशव्यांनी विनंती ऐकून आपल्या बाजूस बसलेल्या **हिरोजी पाटणकर** नावाच्या वयोवृद्ध सरदाराकडे पाहिले. तेव्हा तो मराठा सरदार बोलला की, ही काही जेवणाची पंगत नव्हे, म्हणून मध्येच महाराचा गोट असल्यास हरकत नाही. ही तरवार धरणाऱ्या शूरांची पंगत आहे. येथे जातीचा विचार नाही. ‘ज्याची तलवार खंबीर तो हंबीर’ पाटणकरांचे बोलणे ऐकून पेशव्यांनी मान डोलविली.

"पुढे लढाईचे दिवशी सरदार लोक पेशव्यास मुजरे करून लढाईस चालले. तेव्हा **शिदनाक**ही मुजऱ्यास आला. मुजरा करून हात जोडून पेशव्यांस म्हणाला, "महाराज! मी शिदनाक महार आहे. मी महार म्हणून काही लोक माझा तिरस्कार करीत आहेत. आज आपल्या पायाचा दास कामगिरी कशी करितो ती पाहावी." असे म्हणून निघून गेला. पुढे लढाई चालू झाली. **परशुराम भाऊवर** पठाणांनी मोठी गर्दी करून भाऊस घोड्यावरून खाली आणिले. त्या वेळी मराठे व पठाण ह्यांची जी चकमक झाली तीत **शिदनाका**ने अप्रतिम शौर्य दाखविले. त्याची पटवर्धन मंडळीने मोठी तारीफ केली. पेशवाई बुडाल्यावरही हा **शिदनाक** बरीच वर्षे होता. **चिंतामणराव अप्पा** सांगलीकर दुखण्याने फार आजारी असता त्यांच्या भेटीस हा गेला होता. तेव्हा त्यांनी मोठ्या समारंभाने ह्याची मुलाखत घेतली. आणि आपल्या पदरच्या मंडळीस त्याची माहिती करून दिली."

महारांचे बावन हक्क

महारांच्या मुलकी हक्कांत त्यांचे विशेष गाजलेले 'बावन हक्क' हे एक विशेष प्रकरण आहे. त्याच्या दोन सनदा महत्त्वाच्या आहेत. पैकी एक बेदरचा बहामनी बादशहा दुसरा महमदशहा (१४६३-१४८२) याच्या काळापासूनची आहे. तिच्या नकलेची नक्कल म्हणून एक प्रत संशोधक **राजवाड्यां**नी प्रसिद्ध केली, तिचा आशय पुढे दिला आहे. दुसरी सनद ह्याच तोडीची मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड विसावा, ले. १७४, पान २२४ वर प्रसिद्ध झाली आहे. हिच्यात महाराचे बरोबर ५२ हक्क लहानसान मिळून दिले आहेत. ही निझामशाहीतील शके १५६७ राक्षस नाम संवत्सरे (इ. स. १६१५) मधली आहे. ह्या दोन्ही सनदांतील हक्कांच्या तपशिलाचा मेळ बसत नाही. पण पहिली अधिक जुनी, तपशीलवार, अधिक हक्कांची आणि महत्त्वाची आहे. दुसरा महमदशहा बहामनीच्या कारकीर्दीत इ. स. १४७५ साली दक्षिणेत भयंकर दुष्काळ पडला होता. त्या वेळी **मंगळवेढ्यास दामाजीपंत** नावाचा एक सात्त्विक ब्राह्मण कमावीसदार होता. त्याने दुष्काळात सरकारी धान्य दुष्काळपीडितांस वाटले, ही आख्यायिका प्रसिद्ध आहे. त्या प्रकरणात मंगळवेढ्यात एक **विठू महार** होता, त्याने दामाजीपंताचे सरकारी देणे आपले स्वतःचे पुरून ठेवलेले धन देऊन भागविले, आणि वरील सनद स्वतः **दामाजी**पंताच्या हातून लिहिलेली बादशहाकडून मिळविली असे **राजवाड्यां**चे म्हणणे खाली दिले आहे. पण सनदेत **अंबरनाक** असे महाराचे नाव आहे. **अमृतनाक** महारास ही मूळ सनद मिळाली असे कित्येक महारांचे म्हणणे मी ऐकले आहे. ह्या सनदेची नक्कल हस्तलिखित मी माझ्या काही महार मित्रांकडेही पाहिली आहे. ह्या सनदेतील हक्कांचे विशेष स्वरूप खाली दिल्याप्रमाणे दिसते :

हाडकी हाडोळी वगैरे केवळ ग्रामसंस्थेतील निकृष्ट हक्कच यात नमूद नसून, ब्राह्मण-मराठ्यांपासून तो चांभार, मांग आणि फासेपारधी अशांच्याही लग्नावर महारांचा कर दर लग्नास २। रु. स्पष्ट नमूद आहे. लग्नात मराठे ब्राह्मणांचा वर घोड्यावर, महारांचा बैलावर (कर्नाटकात विशेष) व मांग व इतर कनिष्ठांचा हेल्यावर बसवून वरात काढण्याची वहिवाट असे. ह्या सनदेत कोणत्या जातीचा वर घोड्यावरून, कोणाचा बैलावरून, कोणाचा रेड्यावरून निघावा ह्याचा तपशील स्पष्ट केला आहे. त्यात महारांनी घोड्यावरचा हक्क संपादन करण्याचे कारण **अंबरनाका**ने बादशहाची बेगम विश्वासूपणाने सांभाळली असे दिले आहे. ह्याशिवाय जकातीचे हक्क; बाहेरून येणाऱ्या पुष्कळ मालावर दर गाडीमागे किंवा पशूमागे किती कर घ्यावयाचा तो स्पष्ट उल्लेखिला आहे. हे हक्क केवळ बलुत्याचे नसून प्रत्यक्ष राजसत्तेने उपभोगावयाचे असतात. ते महारांस कसे मिळाले? हे केवळ बहामनी बादशहाने नवीन दिल्याने मिळण्यासारखे नसून पुरातन चालत आलेले, मध्यंतरी मागे पडलेले व पुन्हा उजळलेले दिसतात. अशी महत्त्वाची सनद **मुंगी**

पैठण (महाराष्ट्राची अति प्राचीन राजधानी) येथे ब्रह्मवृंदाची व इतर हक्कदारांची सभा होऊन देवळात मंजूर झालेली आहे. हे हक्क ब्राह्मण-मराठ्यांकडूनच उगवून घ्यावयाचे नसून, तेली, तांबोळी, कोष्टी, न्हावी, परीट, चांभार, मांग, जीनगर इ. वरील खालील तमाम जातींकडून महारांनी आपली कामे काय काय करून घ्यावयाची हेही तेथे सांगितले आहे. लग्नटक्का २। व पायली तांदूळ वगैरे हक्क आता जे ब्राह्मण घेत आहेत, ते महारांना मिळावयाचे असे स्पष्ट नमूद आहे. ह्यांत मांग वगैरे इतर अस्पृश्यांचा संबंध नाही अशीही सोडवणूक केली आहे. ह्यावरून पूर्वी मांगांचेही असेच मालकी हक्क असावेत अशी शंका येते. कारण काही प्रांतांत मांगांची लहानसान राज्ये होती, असे मागे आठव्या प्रकरणात सांगितले आहे. (पान १०५ पाहा.) जकातीचे हक्क हल्ली आंग्लाईत मध्यवर्ती बादशाही आहेत. पण मध्ययुगात हे रस्ते राखण्याचे काम जंगलांत व डोंगरांत राहणाऱ्या ह्या विश्वासू व काटक जातीनेच केल्यामुळे हा जकातीचा हक्क त्यांच्याकडेच उरला असल्यास नवल कोणते? आणि प्रत्येक गावशिवाराची अतिशय उत्पन्नाची जमीन महारांच्या मिराशीची असल्याचे तरी काय नवल? अशा महत्त्वाच्या सनदेची पहिली उजळणी झाली तेव्हा "एणे प्रमाणे सनद **पैठण**चे मुक्कामी **एकनाथस्वामी**चे रावळांत जाहली हे तुम्हास कळावे. पांढरीस कळावे. आठरा लाख सोमवंशास कळावे." अशी दखलगिरी अभिमानाने करणे साहजिक आहे.

भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे चतुर्थ संमेलन-वृत्त, पान ५३ वर प्रसिद्ध संशोधक वि. का. राजवाडे ह्यांचा खालील आशयाचा कागद प्रसिद्ध झाला आहे.

दामाजीपंत व विठ्या महार

१. "सातारकर महाराजांच्या दप्तरात नकलेची नकल केलेला एक महजर सापडला. त्यात शहरांत व खेड्यांत महारांना कोणकोणते हक्क पूर्वापार आहेत याची याद दिली आहे. मूळ महजर बेदरची पादशाहत असताना झाला. तदनंतर **एकनाथस्वामी**च्या मृत्यूनंतर पैठणास एकनाथाच्या देवालयात पुनः मूळ महजराची उजळणी झाली. ही उजळणी हिजरी सन १०५१ श्रावण शुद्ध १३ रविवारी झाली. (शके १५६३) ...महारांच्या हक्कांचा तपशीलवार निर्देश केल्यावर खालील वाक्ये ह्या सारांशात आली आहेत :

"हे देणे पाच्छायाचे व दामाजीपंत ह्यांच्या हातचा कागद असे. विठ्या महार मंगळवेढ्याचा पाच्छायाचे कामी पडला. व दामाजीपंत कामी पडला म्हणोन पादशहाणी विठ्या महारास हक करून दिले."

ह्या वाक्यानंतर आणखी काही राहिल्यासाहिल्या हक्कांचे गणन करून पुनः खालील हकीकत लिहिली आहे :

"बेदरास जाऊन पाच्छा व याची लेक बेगम आनली आणि पाच्छाव यासी हात जोडोन उभा राहिला. पाच्छाव याचे घोड्याची जागल करावयास गेला. तो तेथे मांग चोरीस आला. तेव्हा महार जागा होता. मग पाच्छाव यास जागे केले. विश्वासूक महार ठरला. म्हणोन घोडा वरातीस दिल्हे. **अंबरनाक महार** यास कृपा करून दिल्हे. बाच्छाव याची तीळकोठीतील कोठाडी लुटल्या. त्याजबद्दल तगादा दामाजीपंतास केला. ते वेळेस श्री विठोबाचे विठ्या महाराने रूप धरून बाच्छाव याची रसद पोचती केली. दामाजीपंताचा पैका भरून विठ्या महाराने दिल्हा आणि बाच्छायाणे पुनः पावती दिली व दामाजीपंत याजपाशी विठ्या

महाराने आनोन दिल्ही. बाच्छाव यांणी चौकशी केली व दामाजीपंत याची चौकशी केली. त्याजवरून विठ्या महार यास दर उपकार पोटास भाकरी व बसावयास जागा करून दिल्ही. महाराचे बंदोबस्त करून दिल्हे."

ह्या महजरीवरून राजवाडे ह्यांचे असे म्हणणे आहे की, मंगळवेढ्यास विठ्या नावाच्या एका खरोखर असलेल्या ऐतिहासिक महार गृहस्थाने दामाजीपंतावर आलेले संकट जाणून आपल्या स्वतःचे जमिनीत पुरलेले द्रव्य परस्पर बादशहाकडे भरणा करून त्याची पावती दामाजीपंतांना आणून दिली. पुढे ह्या गोष्टीला काव्यमय स्वरूप येऊन विठ्या महाराचे ऐतिहासिक अस्तित्वाचा लोप झाला व त्याला श्री विठोबाचे रूप आले.

ते कसेही असो. वर निर्दिष्ट केलेले जे ५२ किंवा जास्त हक्क आहेत, त्यांपैकी काही क्षुल्लक आहेत तर काही फारच मोठे म्हणजे खुद्द राजकीय सत्तेनेच उपभोगावयाचे आहेत. शिवाय हे हक्क एकादोघा महार व्यक्तीचे नसून ग्रामसंस्थेत प्रतिष्ठित झालेल्या सगळ्या महार जातीने हे हक्क उपभोगावयाचे आहेत, हे वर निर्दिष्ट केलेल्या "आठरा लाख सोमवंशाला कळावे" ह्या घोषणेवरून सिद्ध होते, हे ध्यानात घेण्यासारखे आहे.

हल्ली अस्पृश्य बनलेल्या सर्वच जातींनी पूर्वी राजवैभव किंवा जमिनीचा मालकी हक्क अनुभवलेला आहे असे म्हणणे मुळीच नाही. पण ह्यांपैकी बऱ्याच जाती पूर्वी उत्तम स्थितीत होत्या, त्याचे पुरावे अशा ह्या सनदांतून अद्यापि संशोधकांस आढळतात, एवढेच सांगणे आहे. इतकेच नव्हे, ह्या दैवहतक जातींचे पूर्वीचे गेले ते गेलेच, उलट मध्ययुगातील ह्यांच्या गुलामगिरीचेही पुरावे अशा सनदांतून आढळतात, तेही उघडकीस आणणे आमचे काम आहे.

शिवेचा वाद पडल्यास ह्या पुरातन मालकांची साक्ष घ्यावी, त्यांच्याकडून दिव्ये करावीत हे ठीक आहे. पण एखाद्या किल्ल्याची भिंत चढेनाशी झाली, एखाद्या तळ्यात पाणी ठरेनासे झाले, तर त्याखाली नेमके एका गरीब महारास किंवा धेडास बळी घ्यावयाचा रिवाज होता. तो त्याच्या असह्य गुलामगिरीचा द्योतक आहे.

प्राचीन रोमन राष्ट्रांत एखादे दिव्य करावयाचे असल्यास आपल्या घरच्या विकत घेतलेल्या गुलामांकडून ते करावयाचे अशी चाल असे; किंवा जीवास जीव मोबदला द्यावयाचा असल्यास गुलामांचा जीव देण्याची चाल असे हे मी वाचले आहे. तोच प्रकार ह्या अस्पृश्य असहायांना बळी देण्याचा दिसतो. **पाटण** नावाची गुजरातची प्रसिद्ध राजधानी होती. तेथे इ. स. १०९४-११४३ पर्यंत प्रसिद्ध सिद्धराजा राज्य करीत होता. त्या वेळी तेथील तळ्यात पाणी ठरेना म्हणून **मायो** नावाच्या धेडाला बळी दिल्याचे उदाहरण प्रसिद्धच आहे. मायो आपला जीव लोककार्यास्तव वाहण्यास सिद्ध झाला म्हणून त्याने मागितलेला वर म्हणून त्याच्या तिरस्कृत जातीला शहरांजवळ व गावांजवळ राहण्यास परवानगी देण्यात आली. (काठेवाड डिस्ट्रिक्ट गॅझेटिअर, पुस्तक ८, पान १५७ पाहा.) पण त्याचाच बळी का घेण्यात आला, ह्या प्रश्नाचे उत्तर त्याला इतर वरिष्ठांप्रमाणे स्वतंत्र जगण्याचा हक्क नव्हता, तो गुलाम जातीत जन्मला होता, हेच.तसेच पुढील उदाहरण रा. ब. गणेश चिमणाजी वाड बी.ए. ह्यांनी निवडलेल्या **सनदा** व **पत्रे** ह्यांत प्रकरण २, पान ७ वर दिले आहे.

बेदरच्या बादशहाचे ताम्रपट

“इनामपत्र **येसाजी नाईक चिबे, हैबतजी नाईक खोमणे, हणमंतजी नाईक भाडवलकर** यास बेदर पातशाही सुरू सन सबा समानीन खमस मया, हे ताम्रपत्र लिहिले जे : किल्ले **पुरंधर** येथे **शेंदरी बुरजास** कामास लावले, तेव्हा काम शेवटास जाईना. सबब पादशहास दृष्टांत जाहला जे, ज्येष्ठ पुत्र व ज्येष्ठ सून अशी उभयता बुरुजात दिल्ही असता काम शेवटास जाईल. असा दृष्टांत होताच, पादशहा जागृत होऊन येसाई नाईक चिबे यास वर्तमान सांगितले. तेव्हा येसाजी नाईक म्हणो लागले जे मी आपला पुत्र व सून देतो. मग **बहीरनाक सोननाक** याचा पुत्र **नाथनाक** व **देवकाई** अशी उभयतां आश्विन वद्य अष्टमीस शेंदरी बुरुजात गाडली. मग बुरुजाचे काम सिद्धीस नेले. मग पादशहा बेदराहून निघोन किल्ले पुरंधरास आले. तेव्हा शेंदरी बुरूज पाहून बहुत खुषमर्जी होऊन येसजी नाईक ह्यांस पुरंदर किल्ला सरंजामसुद्धा दरोबस्त बक्षिस दिला. **बहीरनाक सोननाक** यास किल्ले पुरंदर येथे होन २०५ (दोनशे पाच) होन दिल्हे. व न्हावी, भोंगोली सातशे पाच होनाचे दोन गाव दिल्हे. नंतर बादशहाची स्वारी बेदरास गेली.”

हिंदुपदबादशाही नवीन निर्माण करणाऱ्या श्री. **शिवाजी**ने **रोहिडा** किल्ल्यावर अटकेत ठेवलेल्या **वाडीकर** महाराला आपला खंड ऊर्फ लाच देऊन आपली सुटका करून घेण्याचे सामर्थ्य नव्हते. एवढ्याच कारणावरून **रायगडच्या सर्जा बुरजाखाली** त्या बिचाऱ्याला पुरण्याची सजा दिली; तीदेखील ह्या गुलामगिरीचेच उदाहरण. ज्या बहीरनाक महाराने आपला ज्येष्ठ पुत्र **नाथनाक** व ज्येष्ठ सून **देवकी** हिला बळी दिले, तो केवळ गुलाम होता काय? एरवी येसजी नाईक मराठ्याने आपला **पुत्र** बळी देतो म्हणून बादशहास सांगून शेवटी बहीरनाकाच्या मुलास कसे दिले? त्याच्या घरच्या विकत घेतलेल्या गुलामाची ही कथा की काय? काही असो, ज्येष्ठ पुत्रास दत्तकही देणे अधर्म आहे. पण त्यास बळी दिला. बहीरनाकाचा हा अविचार झाला, म्हणून त्याच्या घराण्याला **अविचारे** हे आडनाव पडले. सासवड तालुक्यात **अवचरे** ह्या नावाचे महार घराणे वरील बादशाही उत्पन्न भोगणारे **भिवंडी** गावी अद्यापि आढळते.

असो. महाराष्ट्राच्या राजकारणात मध्ययुगात किंवा मराठी रियासतीत महाराइतका मांग किंवा इतर अस्पृश्यांचा उल्लेख आढळत नाही. महार व मांग ह्यांचे हाडवैर असल्याचे व त्यांच्यांत तंटे असल्याचे अजूनदेखील दृष्टोत्पत्तीस येते. मराठ्यांनी जसे महारांस जिंकले,तसे त्यापूर्वी मांगांना महारांनी जिंकले असेल काय? पण ह्यासंबंधी काही पुरावा नाही. महार हे मध्ययुगात जमिनीचे मालक, वतनदार, निदान बलुतेदार म्हणून तरी वावरत आलेले आहेत. इंग्रजी अमलापूर्वी व नंतरही महार ही जात अत्यंत इमानी अशी ख्याती चालत आलेली आहे. सरकारी खजिना बिकट परिस्थितीतून सुरक्षित पोचविण्यासंबंधी त्यांची वाहवा अद्यापि कानांवर येते. रा. बहादूर वाड ह्यांच्या रोजनिशीच्या प्रसिद्ध झालेल्या ९ भागांतून ‘देशातील बंडे’ सदराखाली भिल्ल, कोळी, रामोशी, बेरड वगैरेंच्या धामधुमी वाचण्यास मिळतात. पण महार जात गुन्हेगार ह्या सदरातही आढळत नाही. उलट मध्ययुगीन हिंदुराज्य असो, मोगलाई असो, मराठेशाही असो, किंवा आंग्लाई असो, चालू सत्तेशी जिवापाड इमानाने राहून शेवटी जीवही अर्पण करण्याचा निष्ठेचा बहाणा ह्या जातीचा दिसतो. ह्या बाबतीत ब्रिटिश सी.आय.डी. खात्यातील बडे पेन्शनर इतिहासज्ञ श्री. बाबासाहेब देशपांडे ह्यांनी मोठ्या अभिमानाने महारांसंबंधी अत्यंत अनुकूल अभिप्राय मला समक्ष दिला आहे.

नाशिक आणि ठाणे ह्या दोन जिल्ह्यांचे हद्दीवर सह्याद्रीच्या घाटमाथ्यावर वाघेरा म्हणून एक जुना डोंगरी किल्ला आहे. तो आता ओसाड पडला आहे. आजूबाजूस कोळी लोकांची वस्ती आहे. तेथे पूर्वी परवारी जातीचा राजा होता अशी माहिती मिळते. पण परवारी जात सेन्सस रिपोर्टातही आढळत नाही.

अनुक्रमणिका

महारांना तिकडे परवारी म्हणत असावेत. हल्ली ब्रिटिश पलटणीतून पेन्शन घेतलेली जी कोणी सुभेदार, जमादार कोकणी महार मंडळी माझ्या ओळखीची आहेत, त्यांच्या जुन्या सर्व्हिस बुकांतून त्यांची जात परवारी असे नमूद केलेले मी स्वतः पाहिले आहे. पूर्वी मद्रासकडे प्रथम पारिया पलटणी इंग्रजांनी उभ्या केल्या. त्यानंतर इकडील काही कोकणी महारचांभारांची इंग्रजी लष्करात भरती झाली. त्यांनाच चुकून परवारी असे म्हटले असणे संभवनीय आहे. वाघेऱ्याच्या ह्या परवारी राजाचे राज्य गेले. त्याच्या तैनातीतले काही महार, कोळी वगैरे सावरगाव, गोरठाणे वगैरे ठिकाणी राहत आहेत अशी ऐकीव माहिती आहे, पण हा राजा स्वतः महार, मांग, की कोळी होता हे निश्चित होत नाही. मात्र तो मारला गेल्यावर त्याची बायको सती गेली व जवळ जो घाटरस्ता आहे त्याला हल्ली सतीघाट हे नाव आहे, असे सांगतात. इकडील कोळी मृतमांस खातात असेही एकाने सांगितले. पण ते अस्पृश्य खास नाहीत. सुरतेकडे मांगेले नावाचे कोल-कोळी वंशाचे लोक आहेत. पण तेही अस्पृश्य नाहीत. (मागे प्रकरण आठवे, पान १०५ पहा.)

ते कसेही असो. कोणत्याही जातीचा मनुष्य असो, तो लष्करी पेशात राहून वाढला किंवा निदान पोलिसांत राहून मानमान्यतेला चढला, तर त्याला एक प्रकारचा सामाजिक आढ्यपणा येतोच. त्याबरोबर सामान्य धर्माचा सोवळेपणाही येऊन, तो धर्मगुरू ब्राह्मणांच्या आश्रयाखाली जाऊ पाहतो. महारांची लग्ने ब्राह्मण उपाध्यायांनी लावण्याचा रिवाज नाही असे मी म्हटले आहे. (मागे प्रकरण ९ वे, पान ११८-१२० पाहा.) पेशवाईच्या अखेरीस लष्करी नोकरपेशात इभ्रतीत चढलेल्या काही महारांनी आपल्या जातीतील काही लग्ने ब्राह्मण वतनदार जोशांकडून लावून घेण्याचा आग्रह धरला व तो काही वेळ टिकवलाही. पण अखेरीस सवाई माधवरावांकडे फिर्याद होऊन महारांचा हा डाव फसला. तो येणेप्रमाणे :

महारांची लग्ने जोशांनी लावण्याबाबत

सवाई माधवराव पेशवे यांची रोजनिशी (वाड यांनी संपादिलेली, भाग १८, पान २७९ इ. स. १७८५-८६)

“**रघुनाथ ज्योतिषी** बिन त्रिंबक ज्योतिषी व कृष्ण ज्योतिषी बिन दामोदर ज्योतिषी मामले **पाल पंचमहाल** याणी हुजूर विदित केले की, तर्फ कोरबरशे ऊर्फ **पौड** खोरे येथील वृत्ति पुरातन आमचेकडे आहे, त्यात महारांची लग्ने तर्फ मजकुरी ज्योतिष्यांनी लावण्याची चाल पुरातन नसता, सन अर्बा समानीनात **आप्पाजी कृष्ण कमावीसदार** याजकडे तर्फ मजकूरचे महार फिर्याद होऊन आपली लग्ने ज्योतिषी याणी लावावीत, ते लावीत नाहीत म्हणोन सांगितल्यावरून पुर्ती चौकशी न करिता पेशजी **रखमाजी वाकडे** हवालदार कोरीगडास होते त्यांचे वेळेस किल्ल्याचे चाकरमाने महारांचे लग्न लावण्याचे होते, ते समयी लग्न लावणार **मेढ्या महार** हाजर नव्हता, सबब किल्ले मजकूर हवालदार व सबनीस याणी आमचा बाप, **भाऊ विनायक** ज्योतिषी दहापंधरा वर्षांचा अज्ञान होता, त्यावर निग्रह करून महारांचे लग्न लावले. त्यास आजमासे पंचावन्न वर्षे झाली. तेवढ्याच दाखल्यावरून महारांची लग्ने ज्योतिष्यांनी लावीत जावी म्हणोन कमावीसदारांनी महारास भोगवटीयास पत्र करून दिल्हे. आम्ही अतिशूद्राचे लग्नास मुहूर्त मात्र सांगतो, लग्ने लावण्याची नवी चाल होणार नाही असे उत्तर केले. कमावीसदारांनी विषाद मानून... जबरदस्ती करून आमचे वतनाची जप्ती करून वृत्तीचे कामकाजास नवा गुमास्ता ठेवला... येविशीची चौकशी करून दाखले मनात आणता, महारांची लग्ने ज्योतिषांनी लावण्याची चाल फार करून नाही, कोठे कोठे लावीतही असतील; परंतु कोकणप्रांती नाही. त्यांचे जातीत मेढेमहार आहेत तेच लावतात. याप्रमाणे तळकोकणचे जमीनदार व ज्योतिषी हुजूर आहेत त्यांणी विदीत केले. वेदमूर्ती **रंग जोशी जुन्नरकर** यांणी

लिहून दिले की, शहर जुन्नर बरहुकूम पेठासुद्धा व तर्फेचे गाव पाऊणशे व **शिवनेर** वगैरे किल्ले पाच ह्या ठिकाणी ज्योतिषपणाची वृत्ती परंपरागत आपली आहे परंतु आपले वृत्तीत अतिशूद्राची लग्ने आम्ही लावीत नाही. अतिशूद्राचे जातीत ढेगोमेगो (पुढारी) आहेत, तेच त्यांची लग्ने लावीत आले असता, पूर्वी एक वेळ किल्ल्याचे चाकरमाने व प्रांतातील दोनचार हजारपर्यंत महार मिळोन व गवगवा करोन **औरंगजेब** बादशहाजवळ फिर्याद केली, तेव्हा त्याणी पुरातन चाल मनास आणून ज्योतिषी यांनी महारांची लग्ने लावू नयेत असा ठराव केला, त्याप्रमाणे हा कालवर चालते." ...याचा निवाडा महारांच्या उलट व ज्योतिषांना अनुकूल झाला तो असा :

"सदरहू अन्वये समस्त महार तर्फ **कोरबारसे** ऊर्फ **आप्पाजी कृष्ण** यांजकडून पत्र करून घेतले आहे, ते ज्योतिषी याजवळ माघरां देणे. तुमचे जातीमध्ये मेढे महार लग्ने लावीत असल्याप्रमाणे लावतील या उपरी ज्योतिषी ह्यास खटला केल्यास मुलाहिजा होणार नाही."

मागे धर्म ह्या नवव्या प्रकरणात मंदिर प्रवेशाच्या हल्लीच्या सत्याग्रहाच्या चळवळीला राजकारण म्हटले आहे (पान १२३ पहा.) त्याचप्रमाणे ह्याही प्रयत्नाचा मी राजकारणातच समावेश केला आहे. असो. आता आपण मराठेशाहीच्या अखेरीस व हल्लीच्या ब्रिटिश अमलाच्या अगदी हद्दीवर येऊन पोहचलो आहोत. येथून अगदी नव्या मनूत आम्ही शिरणार, हे वाचकांनी ध्यानात आणावे, व आपला दृष्टिकोण अगदी बदलून पुढील विषयाचे अवलोकन करावे.

भारतीय राज्यघटनेवर द्राविड, आर्य, शक, हूण, म्लेंच्छ इ. अनेक नावांखाली हल्ले ह्या कालापर्यंत झाले. पण त्यांत समाजशास्त्रदृष्टीने विशेष फरक नव्हता. पण दोन शतकांपूर्वीपासून हिंदी राज्यपद्धतीवरच नव्हे तर समाजपद्धतीवरही युरोपातून जो अपूर्व हल्ला चढविण्यात आला आहे, त्यात एक विशेष आहे. ह्या हल्ल्याने नुसत्या भारतीय बादशाहीत क्रांती झाली इतकेच नव्हे; तर प्रत्यक्ष युरोपातच एका नव्या जागतिक क्रांतीचा उदय झाला होता, तिचा प्रवेशही ह्या जरठ भारतीय समाजात होऊ लागला. ही क्रांती म्हणजे औद्योगिक जगातील मजुरांच्या बाहुबळात यांत्रिक शक्तीचा अपूर्व भर पडून, अगोदर समाजाचा सांकेतिक पायाच बदलला आणि मग त्यावरची केवळ रूढिवशात चाललेल्या वर्गावर्गींची तारांबळ उडाली हे दृश्य होय. मात्र ही उलाढाल एकाच रात्री घडून आली असे नव्हे. उलट ह्या भरतखंडात, दोन भिन्न दृष्टीने जी समाजरचना दृढ बनून जवळ जवळ अनादी भासू लागली होती; ती रचना आज झपाट्याने बदलत आहे. मात्र ती अजूनही नामशेष व्हावयाला वेळ लागणार आहे.

पहिली दृष्टी धर्माची आणि केवळ भावनेची. तिच्यामुळे वर्णव्यवस्था म्हणून एक रचना घडली होती. व दुसरी तिच्याहून पुरातन, स्वाभाविक व बळकट दृष्टी अर्थाची, जी मानवी गरजांच्या पायावर रचली गेली होती; तिच्यामुळे ग्रामसंस्थेचा पाया घातला गेला. भारतवर्षात मौर्य कालापासून जरी मोठमोठाली साम्राज्ये विकास पावली व विसकटली तरी भारतवर्ष म्हणजे केवळ खेडेगावांचा समुदाय आणि कृषिप्रधान समाजाचा एक अवाढव्य गट होता. अयोध्या, मथुरा, अवंती, कांची, काशी, द्वारावती अशी शहरे केवळ हाताच्या बोटांवरच मोजण्यासारखी होती किंवा उरत. जी नाश पावत त्यांचा पुनः खेड्यांतच विलय होत असे. नद्या जसे आपले ओघ बदलत आल्या आहेत, तशीच रणांगणे व नृपांगणे, क्षेत्रांगणांतून आपले रूप बदलीत असत. इतकेच काय पण ब्राह्मण, क्षत्रिय म्हणविणाऱ्या स्वयंमन्य जमाती धुळीस मिळून शूद्र अतिशूद्र बनल्या आहेत व उलटही प्रकार सामाजिक इतिहासाच्या परड्यात घडले आहेत. फक्त पाहणारास डोळे व ऐकणारास कान मात्र पाहिजेत!

ग्रामसंस्था ऊर्फ **गावगाडा** नावाचे एक अस्सल मराठी भाषेच्या साध्या सौंदर्यात नटलेले पुस्तक, इ. स. १९१५ साली श्री. त्रिंबक नारायण अत्रे ह्यांनी लिहून प्रसिद्ध केले आहे. हे अत्रे ब्रिटिश मुलखातील एक मुलकी अधिकारी असून बादशाही संशोधन खात्यातील एक मार्मिक मदतनीस होते. भारतवर्षातून विशेषतः महाराष्ट्रातून ग्रामसंस्थेचे जे उच्चाटन ब्रिटिश रियासतीतून जाणून व नेणूनही चालले आहे, ते विशेष न शिकलेल्या लोकांनाही ह्या लहानशा पुस्तकावरून कळणार आहे. तिन्ही वर्णांचा व शूद्रातिशूद्रांचाही प्रचंड ओघ आज दोनशे वर्षे खेड्यांतून शहराकडे चालला आहे. त्यामुळे वरील गावगाड्याचे स्वरूप थोड्याच काळात केवळ अशा पुस्तकांतूनच उरणार आहे. कुणबी म्हणजे शूद्र; आणि अडाणी म्हणजे कुणबी अथवा प्रत्यक्ष श्रम न करणारे, वरचे अथवा खालचे सर्व प्रतिष्ठित-अप्रतिष्ठित वर्ग, अशा मार्मिक अर्थाने हे शब्द ह्या पुस्तकात वापरले आहेत. "फुकटखाऊपणाचे सर्व अवगुण अडाण्यांत जसे शिरले तसे कुणब्यांमध्येही उतरले. चौकोनी चिरा बनविण्यासारखी परिस्थिती जातिधर्माने व वतनी पद्धतीने गुदमरली म्हणून कुणबी व अडाणी ह्यांचे सर्वसामान्य ज्ञान अगदी शून्यावर येऊन बसले. तसेच अनेक शतकांच्या गुलामगिरीमुळे दुसऱ्याच्या पागोट्यावर नजर ठेवण्याची खोड त्यांना लागली, आणि स्वाभिमान व प्रामाणिकपणा नष्ट झाला. हा त्यांचा दोष नव्हे. जातिधर्म व त्याचे अपत्य वतनपद्धती ह्यांचा हा दोष आहे." (गावगाडा, पान २१७) हे विधान अत्यंत खोल आणि खरे आहे. चूक एवढीच की, जातिधर्म व त्याचे अपत्य वतनपद्धती असे नाते नसून वतनपद्धती व तिचे अपत्य जातिधर्म असा वारसा सबंध हिंदी समाजशास्त्र ओरडून सांगत आहे! वतनपद्धती, जातिधर्माहून फार पुरातन आहे. कारण हिंदी ग्रामसंस्था हिंदू वर्णव्यवस्थेला आजीबाई शोभेल इतकी जुनी आहे. वर्णव्यवस्था ही एक भावनेचे जाळे आहे. ग्रामसंस्था स्वाभाविक गरजांच्या नियमावर उभारली आहे. म्हणून अधिक काळ टिकली आहे. जातिधर्म हा एक भावनेचा विंचू आहे. तर अस्पृश्यता तिला मागाहून फुटलेली नांगी आहे. पुरातन ग्रामसंस्थेत एकामागून एक विकास पावलेल्या जातिधर्माने व शेवटी अस्पृश्यतेने आपापली घरे केलेली आहेत. पण भारतवर्षात युरोपियनांबरोबर आलेल्या जागतिक क्रांतीमुळे ही घरे ऊर्फ छिद्रे आता हळूहळू बुजत चालली आहेत.

मोगलाईतील व स्वराज्यातील काही मराठी उताऱ्यांवरून दिसून येते की, निदान महाराष्ट्रातील काही अस्पृश्य मानलेल्या जाती केवळ अलुते-बलुतेदारच नसून, चांगले परंपरेचे वतनदार होते; इतकेच नव्हे, त्यांतील काही व्यक्तींनी शिलेदारी करून आपल्या तलवारीचे पाणी स्वकीय-परकीय गलीमांना पाजण्याची मिळालेली दुर्मिळ सुसंधी दवडलेली नाही. इतर प्रांतांतील जुने-नवे वाङ्मय असेच धुंडाळल्यास भावी संशोधकास इतर प्रांतांतल्या 'अस्पृश्यां'मध्येही अशा जाती व व्यक्ती सहज आढळतील. आणि मी जो ह्या हतभागी जातींच्या उज्ज्वल भूतकालाचा सुगावा ह्या ग्रंथद्वारे हुडकीत आहे, तो त्यांना सापडून ते माझ्यापेक्षा अधिक यशस्वी होतील.

ते कसेही असो, मध्ययुगात, आज अस्पृश्य मानलेल्या सर्व जाती, धर्म आणि अर्थ या दोन्ही दृष्टींनी केवळ नामोहरम झाल्या होत्या.गावगाड्यातील श्रमविभाग आणि हक्कवारसा खालीलप्रमाणे ठरला होता. उच्च म्हणविणारे वरील तिन्ही वर्ण, अडाणी ऊर्फ बैठे किंबहुना ऐतखाऊ बनले. काळी असो पांढरी असो, जमिनीचा मालक कोणीही ठरो, तिचा कामचलावू ताबा मात्र कुणब्याकडे आला व ते केवळ श्रमाचे अधिकारी झाले. गावकीच्या कसबी कामाची जबाबदारी व हक्कवारसा अठरा पगड जातींनी ऊर्फ बलुतेदारांनी उचलला. ह्यात ज्योतिष्यांपासून तो ढोरांभंग्यांपर्यंत सर्वांच्या मिसली ऊर्फ हक्कमर्यादा निर्विवाद ठरल्या. मैला उचलणारा भंगी व फाशी देणारा मांग (अर्थात ह्यांची कामे शहरांतूनच चालणारी) ह्यांनीदेखील आपली मिराशी ठरविली होती. म्हणजे त्यावरील अतिक्रमण त्यांना असह्य असे. शेवटी शिल्लक उरली ती बेकारी ऊर्फ महारकी. "गावकीच्या कसबी कामाची जातवार वाटणी झाल्यावर बेगार

अनुक्रमणिका

काम उरले; ते कोणतीही हुन्नरी जात पतकरीना. असे हे पडून राहिलेले काम महारांच्या गळ्यांत पडले; म्हणूनच महार म्हणत की, आम्ही काय पडल्या कामाचे चाकर. जे काम करण्याला अभ्यास, कला किंवा विशेषसे ध्यान नको त्याला **बेगार** म्हणतात. रोख मेहनतान्यावाचून करावे लागते त्या कामाला तेलंगणात 'वेट्टी' म्हणतात; तेव्हा ह्या शब्दापासून 'वेठ' शब्द निघाला असावा. गावगाड्याचा खराखुरा वेठबिगारी किंवा हरकाम्या फरास **महार** होय." (गावगाडा, पान ४९). बेगार म्हटल्याबद्दल महारांना राग येण्याचे कारण नाही. महाराष्ट्रात दुसरी बेहुन्नरी जात अगर जमात म्हणजे मराठे अगर कुणबी हीच होय. महारांत मराठ्यांत फरक इतकाच की, रोख मेहनतान्यावाचून मराठा कधी कोणतीही बेगारी करणार नाही—मग ती बेगारी मुलखगिरीच्या नावाने खपो अगर भांडी घासण्याच्या नावाने चालो. महाराला रोखीचा हक्क नसे. तो मराठ्यांचा हुकमी बंदा. पण त्याला पुरातन जमिनीचे हक्क असत. बेगारी मराठा बहुधा उपऱ्याच असणार. महाराष्ट्रात मराठ्यांच्याही पूर्वीचा महार खास होता. मध्ययुगात केव्हाही मराठा स्वतंत्र आणि अतिक्रमण करणारा पण महार गुलामगिरीत रखडणारा आढळतो. हाच प्रकार इतर प्रांतांतल्या क्षत्रिय व अस्पृश्य गणलेल्या वर्गांच्या परस्पर संबंधाचा आहे. म्हणून भारतीय अस्पृश्यता ही एक भारतीयांचे भले मोठे दुष्ट राजकारण आहे, असे मी म्हणत आलो आहे. ह्यात क्षत्रिय, ब्राह्मण, वैश्य ह्या तिघांची भागी आहे.

"मुलकी फौजदारी संबंधाने महारांची मुख्य कामे येणेप्रमाणे : पट्टीसाठी असाम्यांना बोलावणे, वसूल तहसिलीत नेणे, कागदपत्र परगावी पोहचविणे, पाटील-कुळकर्ण्याबरोबर गावात व शिवारात हिंडणे आणि परगावी जाणे; गावात मुक्कामाला मोठे लोक अधिकारी आले म्हणजे त्यांच्यासाठी सरपण-चारा आणणे; जनावरांची मालीस करणे, दाणापाणी दाखविणे, शेण-लीद काढणे, त्यांच्या तळावर 'बशा' बसून राहणे, गावची व कामगाराची वेठबिगार वाहणे, वाटसरांना जंगलांतून नेऊन पोहचविणे, दौंडी देणे, गावची शीव व शेताच्या बांध उरुळ्या ध्यानात धरणे, त्या न मोडल्या जातील अशी खबरदारी घेणे व त्याबद्दलच्या भांडणात पुरावा देणे, दरोबस्त पिके व खळी राखणे, रात्री काळीत-पांढरीत गस्त घालणे, गावची जंगले व झाडे जतन करणे, जंगली जनावरे मारणे, रात्रंदिवस घाटात पहारा करणे, चोरवाटा व माऱ्याच्या जागा ह्यांची माहिती मिळविणे व त्या रोखणे, गावांत आल्यागेल्याची खबर काढणे, न देखल्या माणसांवर नजर ठेवणे, वहिमी माणसांची पाटलांना वर्दी देणे; गावातल्या माणसान्‌माणसांची चालचलणूक लक्षात ठेवणे, चोरांचा तपास लावणे व माग काढणे; चावडीपुढचे, वेशीपुढचे व गावचे रस्ते झाडणे, साफ ठेवणे, मेले जनावर ओढणे वगैरे होत. ह्याशिवाय घरकी काम महार करीत. गावकीवर नेमून दिलेल्या महारांना **पाडेवार** म्हणत. घरकी कामे करणाऱ्याला **राबता महार, घर महार** म्हणत." (गावगाडा, पान ४९, ५०)

गावचे पोलीस, लष्कर, दिवाणी, वसुली, पोस्ट, हेर, सरबराई, म्युनिसिपालिटी, समाजसेवा, वगैरे कुल जबाबदारी महारांवर होती. अर्थात ही सर्व जबाबदारी अखेर मराठा पाटलांवर होती, पण पाटलाला हरकदम महार जबाबदार होता. गावगाड्यातच नव्हे, तर बादशाही दरबारातही देशमुख-देशपांड्यांचा तसाच पाटील-कुलकर्ण्यांचा हस्तक, तसाच पाठीराखा महार होता. तसा कायद्याने किंवा रिवाजात इतर कोणी नव्हता. मग ही जात मराठ्यांबरोबर किंबहुना कांकणभर जास्तच राजकारणी होती म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. "वतनदार महाराची घरकी कामे येणेप्रमाणे आहेत : कुणब्याचे बी, औत, काठी, वगैरे ओझ्यांची शेतांत ने-आण करणे, दारापुढे झाडणे, गुरांचे गोठे साफ ठेवणे, सर्पण आणणे व फोडणे, मुऱ्हाळी जाणे, मिरासदार परगावी निघाला असता त्याचेबरोबर गड्याप्रमाणे जाणे, चिठ्ठ्याचपाट्या परगावी नेणे, मौतीची खबर परगावी पोचविणे, सरण वाहणे इत्यादी." (गावगाडा, पान ५०) एकूण महार म्हणजे नुसता एक सरकारी गुलाम नसून ग्रामसंस्थेतील एक पिढीजाद सार्वजनिक गुलाम होता. हे रहस्य काही और आहे.

अनुक्रमणिका

महाराप्रमाणे मांगही एक बिनहुन्नरी बेकार दिसतो. पण तो गावगाड्यात महारापेक्षाही खाली दडपला गेला आहे. ह्या दडपण्यात महाराचाही हात दिसतो. ह्यावरून महाराच्याही पूर्वीचा हिंदभूमीचा पुत्र मांग दिसतो. वर (पान १६०) जो दामाजीपंत आणि विठू महाराच्या नावाने एका महत्त्वाच्या जुन्या महजरीचा उल्लेख आला आहे, त्यात महाराच्या विशेष हक्कांची नोंद असून "त्यात मांगांचा काही संबंध नाही" असे ठिकठिकाणी बजावले आहे. "हरकी माहारकी सीतादेवी (जमीन) कुणब्याची मळणी जाहलेवर कुणब्याने सेतात महारास देत असावी... १ मांगाचे लग्न रानात करावे. ते दिवसी तिखटीचा मांडव घालून तीन मेंढीचा करावा व रानात हल्यावर वरात काढावी. गावात मिरवू नये, गाव पांढरीचा विडा त्यास द्यावा. १ नगरीचे होळीचा नैवेद्य महाराने घ्यावा. १ पोळ्याचा निव्वेद व बैलाची ववाळणी माहाराने घ्यावी. १ माहाराचे लग्नास मांगाणे पागुट व लुगडे देत जावे. १ गाव पांढर मिळोन सरकारांचे पागेतला घोडा महाराचे वरातीस द्यावा. मांगाहून वहिवाटदार – चालक हा खरा. मांगाचा त्याचा संबंध नाही. मांगाबद्दल कोणी बोलू लागल्यास तो जातीबाहेर पडेल." (भा.इ.सं. मंडळाचे चतुर्थ संमेलनवृत्त, पान ६४). येणेप्रमाणे बेदरच्या बादशहाचे वेळी महाराने मांगावर वर्चस्व गाजवूनच न राहता, गाववाड्यात त्रैवर्णिकाची जी खासगी गुलामगिरी ऊर्फ राबती त्याला करावी लागत होती, त्या राबतीच्या जाचातूनही स्वतःला सोडवून घेण्याची कारवाई केल्याचा वरील महजरीतच स्पष्ट उल्लेख आहे, तो असा : "देशमुख याचे घरात राबती महाराने करावी, त्यास पोटास भाकरी घालावी. पाटील ह्याचे घरी महाराने राबती करावी, सबब त्याजला धडूत पांघरुनाबद्दल रुपये ६ देत जावे, दर रोज पोटास भाकरी घालावी. ह्या सिवाय जमीन हराटीचे पाच बिघे देऊन राबती घ्यावी. नाहीपेक्षा राबती विसी बोलू नये." (सदर वृत्त, पान ६३). मराठी स्वराज्यात आणि विशेषतः आंग्लाईत ही राबतीची जबाबदारी महाराने अगदी संपुष्टात आणली आहे. कर्नाटकातील देसाई-देशपांड्यांचे पुरातन घराण्यांतूनही होलयांची राबतीची उदाहरणे अद्यापि आढळतात, तितकी महाराष्ट्रात महाराची आढळत नाहीत. परंतु गाव स्वच्छ ठेवण्याची सार्वजनिक जबाबदारी खेड्यांतून अद्यापि महारांकडेच आहे. "हे काम खासगी नसून सरकारी आहे, आणि ते घरकीचे आहे अशी महारांची समजूत होऊ देऊ नये, असे ता. २८ जून १८८८च्या सरकारी ठराव नं. ४२७३ मध्ये फर्मावले आहे... गावचे रस्ते झाडण्याचे ते साफ नाकारतात. कोणी मोठा अमलदार गावी येणार असल्यास ते गावकऱ्याचे मागे जिकडे तिकडे साफसूफ करण्याची निकड लावतात, आणि आपण फार तर चावडीपुढे आणि काही ठिकाणी येण्याजाण्याच्या रस्त्यावर खराटा फिरवतात. ज्याचे हद्दीत घाण असेल त्याचेवर फौजदारी खटला होतो. त्यामुळे स्वतः राबून किंवा महारामांगांना मोल देऊन जो तो आपली जागा साफ राखतो." (गावगाडा, पान ९४)

गावगाड्याची ही वतनी पद्धत ह्या युगात कोणत्याही दृष्टीने पाहता गैरसोयीची व कटकटीची आहे, हे नवीन इंग्रज सरकारच्या लक्षात प्रथमपासूनच आले आहे. इतकेच नव्हे, तर पेशवाईअखेर आणि आंग्लाई-आरंभ दोन्ही डोळ्यांनी पाहून, लोकस्थितीचे सूक्ष्म निरीक्षण करणाऱ्या **परशराम** कवीने केव्हाच भाकीत केले...

पाटील कुळकर्णी नाव उगीच घालून दमले येरझारा
सत्ता साहेबी अगदी बुडाली महाराचा त्याहून तोरा ॥

(गावगाडा, पान ९४)

ह्यावरून लोकांना ही पद्धती डोईजड झाली होती. इ. स. १८३९च्या ॲक्ट २७ अन्वये शेव, फसकी, वाणगीसारखे यच्चयावत पांढरी हक्क ऊर्फ मोहतर्फा उकळण्याची, झाडून सर्व वतनदारांना सरकारने मनाई

केली आहे. सर्व्हे सेटलमेंटप्रमाणे परगणे वतनदार व पाटील-कुळकर्णी यांना घुगरी, सळई, बलुत्यासारखे काळीचे हक्क उकळण्याची बंदी केली; आणि पाटील-कुलकर्ण्याची चाकरी वंशपरंपरेने कायम करून त्यांच्या परभारे उत्पन्नाबद्दल वसुली रकमेवर रोकड मुशाहिरा तोडून दिला आहे. महार जागले ह्यांना मात्र मामूलप्रमाणे बलुते हक्क उकळण्याची मोकळीक सरकारने ठेविली आहे. (सदर पान ६८) कुळकर्ण्याची कायमची वतनेही पुढे सरकारांनी रद्द केली व पगारी तलाठी नेमले. पण माहारमांगांच्या बलुत्याची कटकट अद्यापि दोहोंपक्षी चालूच आहे. ह्यासंबंधी कायदे मंडळात अगदी अलीकडेही महाराष्ट्रात आणि वऱ्हाडात बरीच चळवळ वेळोवेळी झालेली आहे. पण सोक्षमोक्ष झाला नाही. गाव आणि महारवाडा ह्यांचे काही मासलेवाईक तंटे मात्र ध्यानात घेण्यासारखे आहेत.

"**लाखेफळ**, तालुका शेवगाव, जिल्हा अहमदनगर येथे महारांचा व गावचा लढा पडला. गावची घरे १२५, लोकवस्ती सुमारे ८०० आणि महारांची लोकसंख्या सुमारे २००. काळीत सुमारे १०० नांगर चालत होते. लोक नांगरामागे महारांना चार पायल्या धान्य व रोजची भाकर देण्याला कबूल होते. महारांचे म्हणणे असे पडले की, गावाला आठ महार लागतात, तर आम्हांला रोज दर घरची एक भाकर, सणावाराला सर्व महारवाड्याला वाढणे, पड्याची माती व कातडे, आणि शेतात पिकेल त्याचा दहावा हिस्सा बलुते ह्याप्रमाणे मिळाले पाहिजे... सन १९०५ साली महार जागल्याच्या वतनासंबंधाने चौकशी चालू होती. तेव्हा ते स्वच्छ म्हणत की, माणसी दहा रुपये दरमहा दिला तरी परवडणार नाही. टाकळीभान, तालुके नेवासे येथील महारांना पाच वर्षे सस्पेंड केले; तेव्हा पुनः कामावर रुजू करून घेण्याच्या खटपटीसाठी हजार रुपये देण्यास कबूल झाले. सन १९१२ साली पारनेर तालुक्यात **वडनर** बुद्रुक गावी निजामशाहीतील एक महार आला, आणि त्याने एकाचे दोन रुपये चौथ्या दिवशी देण्याचा धंदा सुरू केला. ह्या धंद्यात सदर गावच्या महारांनी ६००-७०० रु. घातले." (गाववाडा, पान १०६-१०७) ही एक बाजू झाली. पण हिला दुसरी बाजू आहे. ती 'गाववाडा'कर्त्याच्या ध्यानात इ.स. १९१५च्या सुमारास आली नसली तरी; अस्पृश्यतानिवारणाच्या तीन तपांनंतर आता प्रत्येक तालुकानिहाय खेडोखेडी उदयोन्मुख अस्पृश्य पुढारी आणि सनातनी हिंदू ह्यांच्यामध्ये नुसता वादच नव्हे तर मारामाऱ्या व रक्तस्राव होत असतात व आमच्या मिशनला मध्यस्थी करावी लागते हे काही खोटे नाही. अस्पृश्यांनी मृतमांस न खाण्याची शपथ घ्यावी, पड ओढण्याचे नाकारावे, की लगेच बलुत्याची गोष्ट दूरच राहिली; पण अस्पृश्य डोईजड झाले म्हणून सनातन्यांनी त्यांना सडकून काढावे, त्यांची पिके कापावीत, त्यांचे पाणी बंद करावे असा क्रम चालला आहे व त्याची नीट दाद लागत नाही. ब्रिटिश मुलूखच नव्हे तर उत्तरेकडे **इंदूर** अथवा दक्षिणेकडे **भोर**सारख्या संस्थानांतूनही अशा कटकटी आमच्याकडे नित्य येत आहेत. मात्र ह्याला राजकारण हे नाव मिळत नाही!

आता आपण ब्रिटिश रियासतीत अस्पृश्यवर्गाची लष्करात भरती कशी काय झाली, ह्या रहस्यमय विषयाकडे वळू या. ५/७ हजार मैलांवरून येऊन मूठभर इंग्रज लोकांनी जो सारा भरतखंड आता आपल्या मुठीत वळला आहे; तो काही सर्व लष्कर विलायतेहून आणून वळला नाही. मुसलमान लोकांचे हल्ले झाले ते त्यांच्या तयार लष्करी टोळ्यांनी केले. हल्ले यशस्वी होतात हे पाहून ह्या टोळ्यांच्या मुख्यांनी येथे बादशाह्या स्थापल्या. तसे युरोपियनांचे झाले नाही. डच, पोर्तुगीज, फ्रेंच, इंग्रज हे सर्व तलवारी घेऊन नव्हे, तागडी घेऊन व्यापाराकरिता येथे आले. पैकी फ्रेंचांनीच राज्यस्थापनेची हाव प्रथम धरली. पण मायदेशातच म्हणजे फ्रान्स देशात क्रांती झाल्याने बारभाई माजून इतक्या दूर देशातले विधायक राजकारण फ्रेंचांना आवरले नाही. म्हणून इंग्रजांनी फ्रेंचांचा डाव आपल्या मनावर घेऊन तो आपण यशस्वी केला. इंग्रजांच्या लष्कर-उभारणीचा इतिहास त्यांच्या राजकारणी काव्याला अगदी शोभण्यासारखा आहे. त्यांच्या प्रथम सुरत,

मद्रास, कलकत्ता येथे माल उतरण्याच्या व भरण्याच्या वखारी होत्या. त्यांच्या राखणीसाठी लाठीकाठीवाल्यांची शिबंदी होती. तिचाच विकास हल्लीच्या अजस्त्र बादशाही सैन्यात झाला आहे. **क्लाइव्ह**सारखे आपल्या बापाला नकोसे झालेले उनाड पोर मद्रासच्या वखारीत कारकुनाचे काम करीत असता अर्काटच्या हल्ल्यात शिपायाचा पोषाख करून गेले. तेथे त्याला राज्य स्थापनेची स्वप्ने पडू लागली! मद्रासेकडे अर्काट येथे त्याला अकस्मात विजय मिळाला, म्हणून त्याने आपली मद्रासेकडे खोगीर भरती टोळी कलकत्त्याकडील कटकटीत नशीब काढण्यासाठी नेली. त्या भरतीत प्रथम शिरलेले तामील पारियाही होते. पारियाइतका स्वस्ता शिपायी जगात कोठे मिळणार? आपण भातावरचे पाणी पिऊन भात गोऱ्या सोजिरांना देणारा भाडोत्री शिपाई म्हणून त्याने इतिहासात नाव कमावले आहे! अर्काटचा वेढा इ. स. १७५१ साली झाला. ह्यानंतर बंगालची कारवाई होऊन इ. स. १७५७ मध्ये प्लासीच्या लढाईनंतर दिल्लीच्या बादशाहीचे इंग्रज हेच दिवाण बनले. पुढे इ. स. १८१७-१८१८ मध्ये इंग्रजांच्या दुसऱ्या पळपुट्या बाजीरावाशी खडकी, कोरेगाव व शेवटी अष्टे येथे तीन चकमकी उडाल्या. पेशवाई बुडून इंग्रजांची वाट साऱ्या हिंदुस्थानात निष्कंटक झाली. मराठ्यांच्या लढायांत ज्या पारिया पलटणी म्हणून दक्षिणेकडील लष्कर होते, त्यात महाराष्ट्रातील शूर महारही पुष्कळ होते. त्यांचे नाव पारिया पलटणी पडण्याचे कारण हिंदुस्थानात लष्करात भरती प्रथम अस्पृश्यांतील पारियांचीच होय. म्हणूनच महार शिपायांची जात परवारी अशाच नावाने नमूद होत असे.

मराठ्यांनी मिळविलेला शेवटचा विजय म्हणजे खर्ड्याची लढाई. तीत शिदनाक नावाचा महार सरदार, पहिल्या शाहूच्या एकनिष्ठ मराठी सरदाराचा नातू होता. तेव्हापर्यंत मराठ्यांशी एकनिष्ठ राहिलेले महार कोरेगावच्या लढाईचे वेळी सन १८१८ साली म्हणजे अवघ्या २३ वर्षांत उपऱ्या इंग्रजांना इतके कसे वश झाले, हा मोठा चिंतनीय विषय आहे. कोरेगावची लढाई इंग्रज बहाद्दरांनी मोठ्या ईर्षेने मारली. तेथे आता एक जुना रणस्तंभ भीमेच्या काठी उभा आहे. त्या लढाईत कामास आलेल्या शेकडो शिपायांची नावे ह्या खांबावर कोरलेली आढळतात. त्यांत एकंदर खालील २३ महार शिपायांपैकी २० शिपाई ठार झाले, व शेवटचे तीन जखमी झालेले आहेत. **१. सोमनाक कमलनाक नाईक, २. रामनाक येमनाक नाईक**,पुढील १८ जण शिपाई होते : **३. गोदनाक कोठेनाक, ४. रामनाक येसनाक, ५. भागनाक हरनाक, ६. अंबनाक काननाक, ७. गणनाक बाळनाक, ८. बळनाक कोंडनाक, ९. रूपनाक लखनाक, १०. वपनाक रामनाक, ११. विटनाक धामनाक, १२. राजनाक, गणनाक, १३.वपनाक हरनाक, १४. रैनाक वाननाक, १५. गणनाक धर्मनाक, १६. देवनाक, आननाक, १७. गोपाळनाक बाळनाक, १८. हरनाक हीरनाक, १९. जेटनाक दैनाक, २०. गणनाक लखनाक.** पुढील तीन शिपाई जखमी झाले... **२१. जाननाक हीरनाक, २२. भीकनाक रतननाक, २३. रतननाक धाननाक,** एका लढाईत इतके महार कामास आले तर तेव्हा अवघ्या सैन्यात हिंदुस्थानभर किती अस्पृश्य मानलेले शूर मर्द होते, ह्याची आता नुसती पुसट कल्पना करण्यापलीकडे साधन उरलेले नाही. निदान तूर्त आम्हांस उपलब्ध नाही. ही निष्ठेची थारेपालट होण्याला केवळ दुसऱ्या रावबाजीचा दिवटेपणाच कारण नव्हे. ईंग्रजांची समयज्ञता, शिस्त आणि वेळेवर रोख पगार देण्याची प्रसिद्धी ह्या गुणांची भुरळ पडून इंग्रजांना अस्पृश्य मानलेलेच नव्हते, तर चांगले नरपती, गजपती, क्षत्रिय आणि भूदेव सोवळे ब्राह्मण आपल्या तलवारी आणि लेखण्यांसह वश झाले. पण आमचा मुद्दा ही निष्ठापालट नसून, तो हा आहे की, अव्वल इंग्रेजीत जर अस्पृश्यांची इंग्रज लष्करातही इतकी चहा होती, तर आता ती कशी आहे?

लेफ्टनंट जनरल सर **जॉर्ज मॅकमन्न** नावाच्या एका लष्करी गृहस्थाने नुकतेचं म्हणजे इ. स. १९३३ फेब्रुवारी महिन्यात *The Martial Races of India*— (हिंदुस्थानातील लढाऊ जाती) हे एक मोठे पुस्तक

लिहून प्रसिद्ध केले आहे. त्यात इंग्रजांच्या पूर्वापार लष्करी धोरणाचे रहस्य चांगले रेखाटले आहे. अगदी प्रथम वाक्यातच प्रस्तावनेत ग्रंथकार स्पष्ट म्हणतात की, हे पुस्तक हिंदुस्थानात हल्ली बळावत असलेल्या **महात्मा गांधी**रूपी विषावर एक उतारा म्हणून लिहिले आहे. लष्करी अथवा लढाऊ जातीची मीमांसा करीत असता पहिल्या प्रकरणाच्या पहिल्याच प्याऱ्यात ग्रंथकाराने अशा जातींच्या यादीत मद्रासच्या पारियांचीच काय ती गणना केली आहे. ती अशी : "शीख, पंजाबी, सरहद्द मुसलमान, मराठा, गुरखा, राजपूत आणि मद्रासचा पारिया." शेवटच्या पारियांविषयी *"Whom Baba Gandhi never fathered"* म्हणजे "त्याला बाबा गांधीने कधीच आपल्या पंखाखाली घेतले नाही." असा ग्रंथकाराने मार्मिक शेरा दिला आहे. अव्वल इंग्रेजीत हिंदुस्थानात जी चहूकडे बेबंदशाही माजली होती; तेव्हा इंग्रजांनी आपले नशीब काढताना प्रथम कोणकोणत्या जातींना हाताशी धरले ते सांगताना ह्या ग्रंथकाराने काढलेले पुढील उद्‌गार नमुनेदार आहेत. "जसजशी ह्या देशात अंदाधुंदी माजू लागली, तसतसे हिंदुस्थानाच्या सर्व भागांतून व्यापारीवर्गाच्या तांड्यांची रखवालदारी करणारे अगर इकडून तिकडे जासूद अथवा हेर म्हणून कामगिरी करणारे काही बाजारीवर्ग तेव्हा मुबलक आढळत असत. मद्रासेकडे (प्रथम ह्याच प्रांतात ब्रिटिशांनी अकरा एतद्देशीय पलटणी उभारल्या.) नेटिव्ह ख्रिस्ती व पारिया जाती मोठ्या कामास आल्या. पोटात दोन घोट दारू आणि खांद्यावर तपकिरी रंगाचा पट्टा मिळाला की एतद्देशीय रजवाड्यांच्या कसलेल्या सैन्यांच्या सामन्याला उभा राहावयाला पारिया गडी कधी अपात्र समजला जात नसे. (*Martial Races of India*,पान १६९) ही झाली अव्वल इंग्रजीची ढब.

पुढे जसजसे इंग्रजांचे बस्तान येथे बसत चालले तसतसे लष्करात एतद्देशीय लोकांची भरती करण्याचे बादशाही धोरण बदलत चालले आणि तशी लष्करातून ह्या अस्पृश्यांना हळूहळू बेमालूम बंदी होऊ लागली. मग इंग्रजांना येथील जातीचा लष्करी दृष्टीने अस्सल अथवा कमअस्सल हा भेदभाव सुचू लागला आणि हिंदी लष्कराचे 'अस्सलीकरण' सुरू झाले. सदर ग्रंथकाराने ह्या निवडानिवडीला आपल्या नवव्या प्रकरणात Brahmanization of the Army — असे न समजता म्हटले आहे. सन १८५७ सालाच्या शिपायांच्या बंडापर्यंत बंगाली पलटणीत एक जात लखनौकडील राजपूत आणि पुरभय्ये ब्राह्मण शिपायांचीच भरती होत असे. ह्या मोठ्या बंडात ह्या दोन जातींनी पुढाकार घेतला म्हणून पुढे ह्यांची भरती बंद झाली. ह्यापुढे हिंदी लष्करासाठी नव्या दृष्टीने निवड होऊ लागली. जातिवंत इभ्रतदार, वतनदार जातींतून ही भरती व्हावी असे वळण पडत चालले.

"तिसऱ्या मराठा युद्धात (इ.स. १८०२-१८०३) मद्रासी सैन्याने **आर्थर वेलस्ली**च्या निशाणाखाली मोठी प्रसिद्धी मिळविली; **लॉर्ड लेक**च्या बंगाली सैन्यालाही मद्रासी सैन्याहून अधिक कीर्ती मिळविता आली नाही. असे असूनही ह्या वेळेपासून एतद्देशीयांच्या भरतीच्या बाबतीत ब्राह्मणीकरणाचे (जातिवंत इज्ज़तीचे) धोरण माजू लागले. ह्याचे कित्येक जुन्या इंग्रज अम्मलदारांना फार दुःख वाटू लागले. अव्वल मद्रासी लष्करात जुन्या पेंढारांची—पठाण, अरब, तुर्क, अफगाण, हबशी, मेक्रानींची—भरती होत असे. हे पेंढार दक्षिणेकडील मुसलमान बादशहाच्या लष्करात पूर्वीपासून भरणा होत असे. अजुनी दक्षिण हैदराबादेस त्यांची भरती होतच आहे. ह्याचप्रमाणे दुसरा मोठा वर्ग पारियांचा. पोटात दारूचे घोट आणि खांद्यावर पट्टा मिळाला की झाली ह्यांची युद्धाची तयारी! ह्यांनी हिंदी रजवाड्यांच्या बेशिस्त सैन्याशी जरी मोठ्या नावलौकिकाचा सामना केला तरी अखेरीस त्या बिचाऱ्यांना लष्करी इज्ज़त संपादन करता आली नाही. ते राष्ट्रीय दर्जाचे नव्हते. इंग्रजांना जर भारतीयांवर राज्य करावयाचे होते व तेही त्यांच्या खुषीने, तर त्यांचे सैन्यातील शिपाई भारतीय समाजात ज्ञातीय मान्यता पावलेलेच असावयास पाहिजे होते. म्हणून ज्यांची

अनुक्रमणिका

गावात व शिवारात मानमान्यतेची परंपरा आहे; अर्थात जे राष्ट्रमान्य आहेत, अशांची लष्करी पेशात भरती व्हावी अशी परंपरा पडू लागली." (सदर, पृ. १७१)

चौथ्या मराठा युद्धात 'मद्रासी तोफखाना' होता. त्यात पारिया होते. मराठे महारही पायदळात पुष्कळ होते. कोरेगावच्या रणस्तंभावर त्यांची नावे अजुनी चमकतात. तरी हे मॅकमन्न साहेब म्हणतात, "ह्या शेवटच्या मराठा युद्धात, ह्या मद्रासी सैन्याने जयश्री मिळविली नाही. मराठा, मेवाडी रजपूत व पेंढाऱ्यांच्या हल्ल्याला मुख्य तोंड देण्याचे श्रेय केवळ इंग्रजांकडील आरबांनीच मिळविले (म्हणून) इंग्रजांना आपले भरतीचे धोरण जातिवंतांच्या बाजूने वळवावे लागले. (सदर, पान १७२) सन १८५७ सालच्या बंडानंतर भरतीच्या पिढीजाद पद्धतीचा (*System of Regular Indian Army*) अंतच झाला. आतापर्यंत बंगालच्या सैन्यात जो अयोध्येकडील राजपूत आणि ब्राह्मण शेतकऱ्यांचा मक्ताच चालू असे, तो ह्यापुढे बंद पडला. पुढे पुढे इंग्रजी शांतीच्या झेंड्याखाली जसजशी सुखासीनता वाढू लागली तसतशी दक्षिण देशातील (मद्रासी) सैन्याची लष्करी तडफ मंदावू लागली. (सदर, पान २२२)

"**लॉर्ड किचनेर**चे कारकीर्दीपासून तर हिंदुस्थानातील जातीचे व वंशाचे लष्करी दृष्टीने अगदी बारीक अध्ययन सूरू झाले. तेव्हापासून मराठ्यांची—विशेषतः कोकणी मराठ्यांची—आराधना (Cult) शिखरास पोचू लागली. शेवटच्या महायुद्धानंतर ११७वे (मराठा लाइट् इनफंट्री) पायदळ हे 'रॉयल' हा अत्यंत उज्ज्वल बहुमानाचा शिक्का मिरवीत आहे." (सदर, पान २९०)

ह्या सबंध पुस्तकात महार, चांभार वगैरे महाराष्ट्रातील कोणत्याही अस्पृश्य जातीचा चुकूनदेखील कोठेही उल्लेख झालेला दिसत नाही. हे ब्रिटिश सरकारचे धोरण मोठेच निराशाजनक आहे. ह्याच्या प्रतिकारार्थ निदान महाराष्ट्रात तरी जोराचे प्रयत्न झाल्याशिवाय राहिले नाहीत. ह्या बाबतीत पुण्यातील महारांचे अनुभविक पुढारी श्री. **शिवराम जानबा कांबळे** ह्यांचे चिकाटीचे कार्य त्यांना भूषणावह आहे. त्यांनी प्रथम पुण्याजवळ सासवड येथे ५१ गावच्या महारमंडळीची सभा भरवून मुंबई सरकाराकडे एक छापील अर्ज पाठविला. त्यावर दूरदूरच्या डेक्कन व कोकण येथील १५८८ महार बांधवांच्या सह्या झाल्या होत्या. त्यातील अस्पृश्यांकरिता मागण्या पुढीलप्रमाणे होत्या : (१) खालच्या दर्जाच्या सरकारी नोकरीत घेणे, (२) सार्वजनिक सरकारी शाळेत मुलांना घेण्याबद्दलचे अडथळे नाहीसे करणे, (३) पोलिसांत चाकरी करण्याची मुभा देणे, (४) हिंदुस्थानच्या सैन्यात चाकरी करण्याची परवानगी देणे. ह्यांपैकी पहिल्या दोन मागण्यांना सरकाराने काहीतरी गुळमुळीत उत्तरे दिली, तिसऱ्या मागणीसंबंधी जातीच्या निष्कृष्टपणाची सबब सांगितली आणि चौथ्यासंबंधी मुंबई सरकार हात घालू शकत नाही, असे स्पष्ट उत्तर आले. ह्या अत्यंत असमाधानकारक उत्तरावर तेव्हाच्या प्रसिद्ध **सुधारक** पत्रात महारांना अनुकूल अशी खरमरीत टीका आली आहे. (नवलकरकृत शि. जा. कांबळे ह्यांचे चरित्र, पान २५). यानंतर सन १९०५ मध्ये ह्या बाबतीत हिंदुस्थान सरकाराकडे दुसरा अर्ज करण्यात आला; पण त्यालाही निराशाजनक उत्तर आले. ह्यानंतर आम्ही मुंबईत १९०६ साली निराश्रित साह्यकारी मंडळी (Depressed Classes Mission) स्थापन केली. तिची एक शाखा कांबळे यांच्या विनंतीवरून पुणे येथे १९०८ साली उघडण्यात आली. त्यानंतर ता. ५ एप्रिल १९१० रोजी महार जातीची जेजुरी क्षेत्रात मोठी परिषद भरविण्यात आली. तेथे मी व आमच्या मिशनचे प्रतिनिधी हजर होतो. त्यात २२ कलमांचा एक विस्तृत विचाराचा व बारीक माहितीने भरलेला अर्ज इंग्रजीतून ब्रिटिश पार्लमेंटकडे पाठविण्यात आला. पनवेलचे सुभेदार बहादूर **गंगाराम कृष्णाजी** अध्यक्ष व **श्री. शि. जा. कांबळे** सेक्रेटरी ह्यांच्या सह्या होत्या. **टाइम्स ऑफ इंडिया**, बंगालचे **केशवचंद्र सेन,**पुण्याचे **नामदार गोखले** वगैरे थोर थोर पुरुषांचे अधिकारयुक्त अनुकूल अभिप्राय समाविष्ट केले होते. मुंबई

सैन्यातील निरनिराळ्या २१ पलटणींतून मोठी बहादुरीची कामे करून जमादार, सुभेदार, सुभेदार-मेजरच्या रँकेपर्यंत चढलेल्या एकंदर २३३ महार गृहस्थांची नावनिशीवार यादी दिली आहे. यात एक सरदार बहादूरही आहेत! हा एक मोठा विशेष होय. **लॉर्ड किचनेर**ने, हा महार चांभाराचा हक्क बुडवून मोठा अन्याय केला, हे उत्तम सिद्ध केले आहे. जे महार गृहस्थ आपली जात व धर्म सोडून ख्रिस्ती होतात, त्यांना ख्रिस्ती धर्मात धर्मगुरूचेही स्थान मिळू शकते. व त्यांना युरोपियनांनाही उपदेश करण्याची पात्रता येते. पण त्यांच्याच भाऊबंदांनी केवळ आपली धर्माची परंपरा राखली म्हणून, इंग्रजांना इमानाने रणांगणात जीव मुठीत धरून राज्य मिळवून दिले आणि टिकविले तरी, शेवटी सैन्यातून नेमकी त्यांचीच हकालपट्टी व्हावी हे अत्यंत निराशाजनक व अन्यायाचे आहे, हे सिद्ध केले आहे. (शि. जा. कांबळे चरित्र, पान १४२, १५७) शेवटी हा सर्व प्रयत्न अरण्यरुदनाप्रमाणे निरर्थक ठरला. अशाच प्रकारचा प्रयत्न मागे दापोडीचे मास्तर बाबा **गोपाळराव वलंगकर** ह्यांनीही केला असे ऐकिवात आहे. ह्याशिवाय वरील चरित्रात श्री. कांबळे ह्यांनी पुण्यातील पर्वतीच्या व नाशिक येथील काळा रामाच्या देवळात प्रवेश करण्याचे जे आटोकाट श्रम केले त्याचीही साद्यंत हकीकत दिली आहे.

असो! ज्या अस्पृश्यांनी इंग्रज हे हिंदुस्थानात नवखे असताना, फ्रेंचांविरुद्धच नव्हे तर प्रत्यक्ष पेशव्याप्रमाणे आपल्या एक वेळच्या धन्याच्याही विरुद्ध झुंजण्यात शिकस्त केली; त्यांना आता सैन्यात लढाऊ कामावर घेण्यात येत नाही. मध्यंतरी महायुद्धात त्यांची बरीच भरती झाली होती. पण तीही आता बंद झाली आहे. हे मोठेच आश्चर्य! औंधचे पंतप्रतिनिधीबरोबर रायगडचा प्रवास करून त्याचे वर्णन **श्री. द. ग. कुलकर्णी** ह्यांनी जुलै १९३३च्या किर्लोस्कर मासिकात दिले आहे. त्यातील पुढील उल्लेख ह्या बाबतीत मासलेवाईक आहेत. (कि. मासिक पान, ७२३)

"डाव्या बाजूस टकमक टोक आहे. याला आज **'रायनाक'** टोक म्हणतात. पेशवाईच्या अखेरच्या काळात हा अभेद्य किल्ला सर करण्याची गुरुकिल्ली पाचाडच्या **रायनाक** नावाच्या महाराने इंग्रजांना सांगितली आणि इंग्रजांनी त्याप्रमाणे जगदीश्वराच्या उजव्या हातच्या डोंगरावरून तोफा डागून अत्यंत बिकट जागी असलेला मराठ्यांचा दारूखाना उडविला. धूर्त इंग्रजांनी रायनाकाला पुढे ह्याच टोकावरून खाली लोटून दिले म्हणून त्याच्या नावाने ते आज ओळखले जात आहे." भावी सैन्यातून होणाऱ्या हकालपट्टीचे हा कडेकोट एक स्पष्ट पूर्वचिन्ह नव्हे तर काय? ह्याला म्हणतात धोरण!

अस्पृश्य लोकांना लढाऊ लष्करात भरती न करण्याच्या ब्रिटिश सरकारच्या धोरणामुळे ह्या लोकांच्या उद्धाराची एक अमूल्य संधी दवडण्यात आली आहे ह्यात संशय नाही. पण ह्या विक्षिप्त धोरणाला काय काय कारणे झाली हे मोठे रहस्य आहे. महाराष्ट्रातील महारांचे अनुभवी व सन्मान्य पुढारी, माझे दोघे मित्र व आमच्या डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनमधले सहकारी **श्री. शिवराम जानबा कांबळे** व सुभेदार **राघोराम सज्जन घाटगे** ह्यांनी अधिकृतरीत्या मला ह्या बाबतीत पुढील माहिती पुरविली आहे. सुभेदार घाटगे ह्यांच्या दोन-तीन पिढ्यांनी ब्रिटिश लष्करात मोठ्या नेकीने नाव मिळविले आहे. खुद्द घाटगे साहेबांनी गेल्या महायुद्धात व अगोदरही चांगली कामगिरी केली आहे. सन १९२१ सालची गोष्ट. एडनजवळील नोबद दकिन गावाजवळ सरहद्दीवर १११व्या पलटणीचा तळ पडला होता. आरबी डाकूंची एक टोळी चाल करून येत आहे अशी हूल उठली. कंपनीचे नायक कॅप्टन होल्सवर्थ ह्यांनी सुभेदार घाटगे ह्यांना, त्या टोळीला जवळच्याच खिंडीत थोपवून धरण्याचा हुकूम केला. जवळ काही हत्यार नसताना व अंगावर भरपूर पोषाकही नसताना केवळ छातीच्या हिमतीने ह्या एकट्याच बहाद्दराने ह्या टोळीस काही तास थोपवून धरिले व शिफारस मिळविली. हेच घाटगे हल्ली डी. सी. मिशनच्या पुण्याच्या शाखेचे सन्मान्य सेक्रेटरी, पुणे शहर

म्युनिसिपालिटीचे लोकनियुक्त सभासद व सरकारनियुक्त बेंच मॅजिस्ट्रेट आहेत. दुसरे श्री. कांबळे हे तर महारांचे पुढारी म्हणून अखिल महाराष्ट्रात सुप्रसिद्धच आहेत. ह्यावरून पुढील तीन प्याऱ्यांतील माहिती खरी मानण्यास हरकत नाही.

सुमारे १८९०-९१ पर्यंत ब्रिटिश लष्करात महार-चांभारांची भरती होत असता, तेव्हापासून नवीन ऑफिसर मंडळीची भरती बंद झाली; नंतर पूर्वीच्यांनाही रजा मिळू लागली. ह्याविषयी दाद लावून घेण्याचे पहिले प्रयत्न महाड तालुक्यातील रावडुल गावचे पेन्शनर हवालदार **गोपाळनाक विठ्ठलनाक वलंगकर** नावाच्या वृद्ध गृहस्थाने मोठ्या चिकाटीने केले. **महात्मा जोतीबा फुले, बाबा पद्मजी**सारख्यांची ह्यांना शिकवण व मदत होती. सन १८९५ साली पुण्यास भरलेल्या काँग्रेसचे वेळी ह्यांनी चळवळ केली होती. दापोली येथील अस्पृश्यवर्गातील महार-चांभार लष्करी पेन्शनवाल्यांच्या वसाहतीत सदर गोपाळबाबांनी बरीच चळवळ केली. पण चळवळ नवीन असल्यामुळे यश आले नाही. ह्यांनी हिंदुस्थान सरकारकडे अर्ज केला असता ह्या पेन्शनर लोकांना त्या वेळी नुसत्या सह्या करण्याचेही धैर्य झाले नाही. पुढे हीच चळवळ श्री. कांबळे ह्यांनी सन १९०३ पासून मोठ्या नेटाने इ. स. १९१० पर्यंत चालविली. ती अद्याप चालूच आहे.

लष्करात भरती बंद होण्याची कारणे अनेक सांगतात. पूर्वी कामगिरी असलेल्या शिपायांना रोज दोन प्रहरी २ तास, स्वयंपाक करून जेवण्यास वगैरे रजा मिळत असे. पण आणीबाणीचे वेळी ही रजा देणेही शक्य नसल्यामुळे त्यांच्यासाठी स्वयंपाकघर उघडण्याचे ठरले. तेव्हा एकत्र जेवणाचा प्रसंग येई, म्हणून जातवार पलटणी कराव्या लागल्या. पण ह्यापेक्षा अधिक खरे कारण म्हणजे इज्जतदार जातिवंत लढाऊ लोकांच्याच जातवार पलटणी कराव्या असे ठरले, हे होय, त्यामुळे ह्या निकृष्ट वर्गाचा ह्या इज्जतीच्या पिशाचाला बळी द्यावा लागला. श्री. कांबळे ह्यांनी मुंबई आणि हिंदुस्थान सरकारकडे व खुद्द ब्रिटिश पार्लमेंटकडे वेळोवेळी अर्ज केले, तरी काहीच दाद लागली नाही.

शेवटी महायुद्ध ओढवले. तेव्हा मराठ्यांच्या जयजयकाराबरोबरच महार, चांभारांचाही उदो उदो सुरू झाला आणि १११व्या महार पलटणीची भरती सुरू झाली. त्या वेळी मुंबई आणि पुणे टाऊन हॉलमध्ये आमच्या मिशनच्या साह्याने जाहीर सभा झाल्या. महार व इतर पुढाऱ्यांनी प्रयत्न केले. युद्ध संपले. फत्ते झाली. पण अखेरीस चोहीकडे सामसूम झाल्यावर ही १११वी पलटण सन १९२१-२२चे सुमारास बरखास्त करण्यात आली! कांबळे साहेबांनी लष्करात मोठी निषेधाची सभा भरविली. इ. स. १८९० पूर्वी ६ वी, ११ वी, १२वी, १८वी, २४वी अशा अनेक पलटणींतून शेकडो महार-चांभार ऑफिसरांनी व हजारो शिपायांनी आपली आहुती दिली होती. सन १८५७ सालच्या बंडात ह्या अस्पृश्यांनी इंग्रजांच्या बाजूने मोठी अतुल स्वामिनिष्ठा दाखविली होती. म्हणून १८५७ सालच्या बंडात कामास आलेल्या शिपायांची नावे दिल्ली येथील काश्मीरी गेटावर कोरलेली आढळतात. पण ह्या सर्वांचा काहीच उपयोग न होता; महायुद्धात व नंतर १११व्या फलटणीने ५/६ वर्षे मोठी नामांकित बहाद्दरी करूनही, पुनः शेवटी ह्या बिचाऱ्या लढाऊ जातीला आता घरी बसावे किंवा मोलमजुरी करून पोट जाळावे लागले आहे. ह्या रहस्याला इतिहासात दुसरी जोडच नाही!

असो. होता होता आम्ही अगदी आजकालच्या काळात येऊन उतरलो. राष्ट्राचा योगक्षेम चालविण्याच्या कामात राजे अथवा त्याची प्रभावळ ऊर्फ दरबार जसा भाग घेत आहे तसाच सर्व देशांत व सर्व काळांत अगदी सर्व जातींची प्रजाही भाग घेत आहे, हे हिंदुस्थानातील गावगाड्यावरून व इतर देशांतील तशाच संस्थांवरून दिसून येते. तरी आधुनिक राजकारणाची हल्ली ह्यापुढेही बरीच मजल थडकत

चालली आहे. केवळ अंतर्गत योगक्षेमातच नव्हे, तर सर्वच राजशासनपद्धतीत राजयंत्र प्रत्यक्ष हालविण्याचे कामी सर्व दर्जाच्या स्त्रीपुरुष प्रौढ व्यक्तींस वाव मिळावा, सर्वांना महत्त्वाचे बाबतीत प्रत्यक्ष मत देण्याचा अधिकार असावा, व अशा मतदान पद्धतीने, कायदेमंडळात व विधिमंडळात व इतर स्थानिक कारभार मंडळात सर्व जातींचे व हितसंबंधाचे योग्य प्रमाणात वेळोवेळी निवडून जाणारे प्रतिनिधी असावेत, व येणेप्रमाणे ही राज्ययंत्राची धुरा खालपासून अगदी वरपर्यंत लोकसत्तेच्या मुठीत असावी, हे नवीन मत आता ह्या जुनाट भारतवर्षातही रुजत चालले आहे. इ. स. १८८५ साली राष्ट्रीय सभा स्थापन झाली. प्रथम हिच्यात शिकलेले पांढरपेशेचे जाऊ लागले. यूरोप, आफ्रिका व आशिया ह्या तिन्ही खंडांतील लोकांवर ज्या महायुद्धाचा परिणाम झाला, त्याच्या लाटांसरशी ह्या नवीन भारतीय राजकारणावर परिणाम होऊन त्याची पाळेमुळे खोल रुजत चालली. अखिल भारतीय अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी सन १९०६ साली मुंबईस जी 'भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळी' स्थापण्यात आली, तिचे कार्य आणि शाखा झपाट्याने सर्व देशभर पसरून केवळ शिक्षण, सामाजिक सुधारणा, आर्थिक उन्नती वगैरेंच्याच दृष्टीने नव्हे; तर ह्या नवीन राजकारणी दृष्टीनेही अखिल भारतातील अस्पृश्य जमातीची जागृती होऊ लागली. शेवटी सन १९१४-१८च्या महायुद्धानंतर हिंदी राज्यपद्धतीत जी मोठी सुधारणा होऊ घातली त्या वेळी ह्या वरील मंडळीच्या प्रमुखांनी व प्रांतोप्रांतीच्या प्रचारकांनी मोठा भाग घेतला. अर्थात हे सर्व प्रचारक स्पृश्यवर्गाचेच असल्याने अस्पृश्यांनी ह्या नवीन जागृतीच्या कार्यात राष्ट्रीय सभेशी सहकार्य करण्यास शिकावे व नवीन मनूत आपली जागा ठरवावी असे त्यांचे धोरण होते. पण तेव्हापासून अस्पृश्यांतूनच काही लहान मोठे प्रांताप्रांतांतून स्वतःचे पुढारी ह्या अनेक जातींतून पुढे येऊ लागले. त्यांना हे राष्ट्रीय सभेशी सहकार करण्याचे धोरण पटेनासे झाले. ते काही अंशी स्पृश्यांच्या साह्याने तर बऱ्याच अंशी केवळ आपल्याच धोरणाने व स्वतंत्रपणाने आपापल्या हक्काची मांडणी करू लागले.

ह्या बाबतीत मुंबईचे **डॉ. आंबेडकर, डॉ. सोळंकी**, मद्रासचे **रा. एम. सी. राजा, श्रीनिवासन्**, मध्य प्रांतातले **रा. गवई, नंदा गवळी**, बंगालचे **रा. विश्वास मल्लीक** वगैरेंची कामगिरी ध्यानात घेण्यासारखी आहे. १९१९ साली **साउथबरो** कमिटीपुढे तसेच अलीकडे **सायमन** कमिशन व लोदियन कमिटीपुढे वगैरे ह्या व अशाच इतर वर्गांच्या पुढाऱ्यांनी जी कारवाई केली आहे ती नजरेआड करून चालावयाचे नाही. राउंड टेबलचे सत्र तर अद्यापि चालूच आहे. प्रथम प्रथम ह्या पुढाऱ्यांच्या स्वतंत्र मागण्यांचा अर्थ नीट न कळल्याने म्हणा किंवा कळूनही म्हणा, राष्ट्रीय सभेने प्रथम दुर्लक्ष केले; नंतर ह्या पुढाऱ्यांच्या स्वतंत्र चळवळीला आवरून धरण्याचा यत्न करून पाहिला; महात्मा **गांधीजीं**सारख्या धीरोदात्त पुढाऱ्यांच्याही पुढाऱ्याने असेच अळम् टळम् करून शेवटी भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळींचाच दृष्टिकोण पत्करून आता सर्वस्वी ह्या निराश्रितांना आपला आश्रय देण्याकडे, किंबहुना त्यांचा आश्रय घेण्याकडे आपला कल वळविला आहे.

पण ह्या चालू गोष्टी आहेत. आमचे हे प्रकरण व सर्व पुस्तकच आता आपल्या घालून दिलेल्या मर्यादेवर येऊन ठेपले आहे. शिवाय ह्या गोष्टी अस्पृश्यतानिवारणाच्या पुढील प्रकरणाखाली जातात. पुढील दुसरे पुस्तक ईश्वरकृपेने तयार होईल तेव्हा त्यातील पहिला खंड अस्पृश्य, दलित समाजाच्या उद्धाराचा व अस्पृश्यतानिवारणाचा इतिहास आणि दुसरा खंड उपायचिंतन व उपसंहार असे होतील. त्यातूनच शिल्लक उरलेल्या विषयाची मांडणी करणे बरे होईल.

हे पुस्तक व ह्यातील निस्पृह आणि नवे विचार लोकादरास कसे काय पात्र ठरतात, हे पाहूनच पुढील विचारांची तयारी व मांडणी करण्यास उत्तेजन येणार आहे. हे सर्व विचार, माझ्या गत आयुष्यातील

अनुक्रमणिका

सार्वजनिक सेवेच्या प्रकाशात मला ह्यापूर्वीच सुचलेले होते. ते आता प्रसिद्ध करण्यास कोणत्याही बाह्य उत्तेजनाची वास्तविक पाहता जरूर नसावी. तथापि प्रथम मनुष्यकृती अंतर्बाह्य स्फूर्तीला केव्हाही वश होणार, म्हणून वरील विनय प्रकट केला आहे. वाचकांकडून त्याचा योग्य तो स्वीकार होवो, अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना करून हे पुस्तक संपवितो.

समाप्त

अनुक्रमणिका

संदर्भ ग्रंथांची यादी

१. प्रो. ब्लूमफील्ड : अथर्वसंहिता.

२. लो. बा. गं. टिळक : खाल्डियन व भारतीय वेद.

३. भगवद्‍गीता.

४. आपस्तंब धर्मसूत्र.

५. श्री. श्रीपाद दामोदर सातवळेकर : स्पर्शास्पर्श विचार.

६. ऋक्संहिता.

७. पाणिनीय अष्टाध्यायी.

८. बृहदारण्यकोपनिषद्.

९. छांदोग्योपनिषद्.

१०. तैत्तिरीय ब्राह्मण.

११. यास्ककृत निरुक्त.

१२. राजशेखर : काव्यमीमांसा.

१३. हरचरित चिंतामणी.

१४. Mac Donnell and Keith : *Vedic Index.*

१५. F. E. Pargiter : *Ancient Indian Historical Tradition.*

१६. महाउमग्ग जातक.

१७. डॉ. केतकर : ज्ञानकोश.

१८. Bishop Caldwell : *Comparative Grammar of Dravidian Languages.*

१९. Prof. Rhys Davids : Buddhist India.

२०. शामशास्त्री : कौटिलीय अर्थशास्त्र.

२१. माध्यंदिन (शुक्लयजुर्वेद) संहिता.

२२. Russel : *Tribes and Castes of the Central Provinces.*

२३. Sir Henry Maine : *Village Community.*

२४. मनुस्मृती.

२५. Col. Olcott : *The Poor Pariah.*

२६. Prof. M. S. Ramaswami Ayangar and V. Sheshagiri Rao : *Studies in South Indian Jainism.*

२७. Nagendranath Basu : *Modern Buddhism.*

२८. Risley & Gait : *Indian Census Reports (Imperial & Provincial) 1901.*

२९. Swe Yo : *Burman His Life and Nation.*

३०. G. E. Harvey : *History of Burma.*

३१. Lord Lothian : *Indian Franchise Committee Report.*

३२. बाळकदास : म्हारम्हात्म्य.

३३. Max Muller : *Physical Religion (Gifford Lecture).*

३४. सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव : चरित्रकोश.

३५. मंगेश देवस्थान इतिहास.

३६. Depressed Classes Mission of India Reports.

३७. Prof. Praffullachandra Basu : *Indo-Aryan Polity.*

३८. प्रो. धर्मानंद कोसंबी : बौद्धसंघाचा परिचय.

३९. श्री. जीवानंद विद्यासागर भट्टाचार्य : शुक्रनीतिसार.

४०. वि. का. राजवाडे : मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने.

४१. प्रो. द. वा. पोतदार : भारत इतिहास संशोधन मंडळाची वृत्ते.

४२. रा. ब. गणेश चिमणाजी वाड : पेशवे रोजनिशी.

४३. श्री. त्रिंबक नारायण अत्रे : गावगाडा.

४४. Sir George MacMunn : *Martial Races of India.*

४५. श्री. हरिश्चंद्र नारायण नवलकर : शिवराम जानबा कांबळे यांचे चरित्र.

४६. द. ब. पारसनीस : भारतवर्ष मासिकातील ऐतिहासिक गोष्टी.

४७. Dr. Sir. R. G. Bhandarkar : *Vaishnavism and Shaivism.*

सूची

अत्रे, त्रिंबक नारायण

अनिरुद्ध

अपधर्म

अंबनाक काननाक

अंबरनाक

अभिचार

अभिनंदथू

अमृतनाक महार

अय्यर, एल. के. अनंत कृष्ण

अलमेल मंगा

अलेक्झांडर

‘अशुभ राजा’

अश्वघोष

अशोक

अस्पृश्य–

कुणबाऊ गुलामगिरी

ग्रामबाह्यता

जातवार संख्या

धार्मिक अन्याय

प्रांतवार संख्या

शिक्षण

संख्या

सामाजिक बहिष्कार

स्वतंत्र धर्मसंघ

हिंदुधर्म-बाह्यता

अस्पृश्यता–

आदरणीय

कारणे, उत्तरयुगीन

उदय

कालविभाग

अनुक्रमणिका

तिरस्करणीय
नित्य
नैमित्तिक
मूळ कारण
जातीय ऊर्फ राष्ट्रीय
रूढ होण्याची कारणे
वर्गीकरण
संशोधन
व्याख्या
व्याप्ती
आगरकर
आचार्य, कृष्णाजी विष्णू कालगावकर
आयंगार, एम.एस. रामस्वामी
आर्यसमाज
आंबेडकर, डॉ. भीमराव
ऑल्कॉट, कर्नल
इदिलशहा निजामशहा
इरुला मोट्‌ट्यार
इस्लामी परचक्र
उ उत्तमा
उदयी राजा
उ नान
उ बा ल्विन
उ पो विन
उ माँ माँ
उ सैन
एकनाथस्वामी
एक्कर यजमान
एगत्ताळ विधी
ऐरण दिव्य
औपमन्यव
औरंगजेब

कण्ह पांड्य
कमळनाक महार
कनावीसदार, आप्पाजी कृष्ण
कॅझिटा
काँग्रेस
कान्हो लुखो
कांबळे, शिवराम जानबा
कॉल्डवेल, बिशप
काळनाक महार
किचनेर, लॉर्ड
किमीदिन
कीथ, प्रो.
कुक, कॅप्टन
‘कुरळ’ काव्य
कुर्तकोटी, डॉ.
कुलितर
कृष्ण, असुर
कृष्ण, ज्योतिषी
केबा
कोरगावचा रणस्तंभ
कोरोथ महमद
कोसंबी, प्रो. धर्मानंद
क्लाईव्ह
खंडनाक, रामनाक
खोमणे, हैबतजी नाईक
गंगाराम कृष्णाजी
गणराज पद्धती
‘गणेशविभूती’ काव्य
गवई, रा.
गांधी, महात्मा
गुंडर्ट, डॉ.
गुरव, चिंतामणी

गेट, इ. ए.
गोखले, नामदार
गोदनाक भादनाक, महार
गौतम बुद्ध
गौर, सर हरिसिंग
ग्रामसंस्था ऊर्फ गावगाडा
‘घर महार’
घाटगे, सुभेदार राघोराम, सज्जन
घोडेसटवाई
चक्किलियन (शक्लीया)
चंदावरकर, सर नारायणराव
चांडाल
चाणक्य
चातुर्वर्ण्य, द्रविड देशातील
चांभार
चिबे, येसाजी नाईक
चेरुमा
जडवस्तुपूजा
जनक
जाननाक हीरनाक
जांबवती (जंबावती)
जिजाबाई
जुन्नरकर, रंग जोशी
जेटनाक द्यैनाक
जोशी, शंकर ना.
झरथुष्ट्र
टिळक, लोकमान्य
डलहौसी, लॉर्ड
डॉयसन, प्रो. पॉल
डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन
ढकलगार
ढाणक

ताबू
ताराबाई
तिरुना बुक्करसर ऊर्फ आप्पार
तिरुमंगाई
तिरुवल्लुवर
तिरुज्ञानसंबंदर
तुकाराम
तु-डै-डो
तुबायाझा
थिऑसाफिकल सोसायटी
दक्षिणापथ
दस्यु
दामाजीपंत
दिवोदास
देवकाई
देशपांडे, श्री. बाबासाहेब
देशमुख, बाबाजीराव, झुंजारराव
धार दिव्य
धारनाक, राधनाक महार
नंद
नंदा गवळी, रा.
नमशूद्र
नवलकर
नवशाखा शूद्र
नाट् (नाथ)
नाथनाक बहीरनाक
नारायणस्वामी
निषाद
न्हावी, कृष्ण
पँगवे
पंचजन
पतंजली

पंतप्रतिनिधी, औंधकर
पंबाडा
परशराम कवी
परांजपे, प्रोफेसर वा. गो.
परैय्या
पलचेरूवट महमद
पळ्ळन
पाखंड बहिष्कार
पाटणकर, हिरोजी
पाणवठ्याचा हक्क
पाणिनी
पारसनीस, कै. द. ब.
पार्जिटर, एफ. ई
पिंगल
पिल्ले, जी. टी.
पुक्कस, पुल्कस, पौल्कस
पुण्याचा करार
पुरुषमेध
पेंटलंड, लॉड
पेधाई मालीस
पेधो मालोस
पेधो लुखो
पौंड्रवर्धन
पौलोमी
प्रतिनिधी, परशरामपंत
प्रज्ञापारमिता
फयाचून
फुले, महात्मा जोतीबा
बजाज, शेट जमनालाल
बलरामदास
बल्लाळसेन
बसू, प्रफुल्लचंद्र

बसू, बाबू नगेंद्रनाथ
बळाई
बाउरी (बाथुरी)
बाजीराव
बाजीराव दुसरा
बादनाक, महार
बापनाक भिकनाक
बाबा पद्मजी
बाळकदास
बुद्धिवाद—गौतमाचा
ब्राह्मसमाज
ब्लूमफील्ड, प्रो.
भट्टोजी दीक्षित
भाडवलकर, हणमंतजी नाईक
भांडारकर, डॉ. सर रामकृष्ण
भारत इतिहास संशोधक मंडळ
भिकनाक
भिक्षुसंघ
भूतवाद, भूतपूजा
मॅकमन्न, सर जॉर्ज
मॅक्डोनेल, प्रोफेसर
मॅक्स मूलर
मॅग्गी
मंग
मंगा, मंगापूर, मंगेश
मंदिरप्रवेश सत्याग्रह
मनुहा
मयूरवर्मा
मलो कोंडो महारा
मल्लीक, विश्वास
मस्तानी
महमदशहा, दुसरा (बहामनी)

‘महायान’ बौद्ध पंथ

महार

महारांचे बावन हक्क

महाराष्ट्र

महावीर

महीधर, भाष्यकार

महेंद्रवर्मा

माकुटेश्वर

मांग

मांगलीश

मातनाक

मातंग

माल

मालवीय, पंडित

मुंजे, डॉ.

मुदतबंदी मजूर

मूरदेव

मेगास्थेनीस

मेघ

मेटे नाइकी

मेढ्या महार

मेन, सर हेन्री

मौर्य, चंद्रगुप्त

‘म्हार म्हात्म्य’

यातुधान

यास्काचार्य

येझवा (तिय्या)

येशू ख्रिस्त

येसनाक महार

रंग सैदिनी पदयाची

रवा दिव्य

रसेल, आर. व्ही.

राउंड टेबल परिषद
राजबंशी
राजवाडे, कै. वि. का.
राजवाडे, प्रिन्सिपॉल, वै. का.
राजशेखर
राजा एम. सी.
राजाराम, छत्रपती
रामचंद्र भंजदेव
रायगड
रायनाक टोक
‘रॉयल मराठा लाइट् इन्फंट्री’
रारीचन मुप्पन
राष्ट्रीय सभा
रिस्ले, सर एच. एच.
ऱ्हिस डेव्हिडस, प्रो.
लक्ष्मीनरसू, प्रोफेसर
लोदियन फ्रँचाईस कमिटी
वतनपद्धती
वर्णसंकर
वर्ष
वलंगकर, गोपाळराव
वाड, रा. ब. ग. चि.
वासुदेव
विठू महार
वृषल
वेठबिगार
वेलन्
वेलस्ली, आर्थर
शंकरस्वामी
शंबरासुर
शातवाहन
शिदनाक महार

शिबी
शिलालेख, बादामीचा
शिवाजी छत्रपती
शिश्नदेव
शुक्रनीतिसार
शुक्राचार्य
शेषगिरिराव, व्ही.
श्रद्धानंद, स्वामी
श्रमणवाद
श्रीकृष्ण
श्री. श्रीनिवासन
श्वेफिजी श्वेफिगल
श्वे यो
संडाला (डूनसंडाला)
सनातन हिंदुधर्म
सवर (शबर)
सवाई माधवराव
साउथबरो कमिटी
सांगलीकर, चिंतामणराव अप्पा
सातवळेकर
सांब
सायणाचार्य
सायमन कमिशन
सावरकर, वि. दा.
सिद्धराजा
‘सुधारक’ पत्र
सुनीत
सुब्रह्मण्णय्यर, एन
सुमंगल, एच.
सेखजी किल्लेदार
सेन, केशवचंद्र
सोपाक

सोळांकी, डॉ.
सौथबरो कमिटी
स्टार्ट कमिटी
स्वतंत्र मतदारसंघ
हरप्रसाद शास्त्री
हार्वे, जी. ई.
हिंदुधर्मसंघ, व्याख्या
हिंदुमहासभा
हीन जातीय
हीन शिल्पी
ह्युएन संग
हुलया (पुलया)
ज्ञानपूर्ण

विभाग दुसरा

लेख व व्याख्याने

अनुक्रमणिका

ELEVATION OF THE DEPRESSED CLASSES

[Subodhpatrika, 17, 24 and 31 December 1905.]

(By Mr. V. R. Shinde, B.A.)

Although the elevation of the so-called last-born classes in India is one of the avowed items of the Social Reform propaganda and the problem receives an honourable mention on the radical platforms — at times even stirring harangues, yet in the name of Truth it must be confessed that it is one which has so long received the least or no real effort. Even the sincerest Social Reformer has not yet done more than bestow a few precious tears of sympathy on these forlorn human communities. The Christian Missionaries — God bless them — have done and are doing a stupendous and noble work in this respect. The British Government, for reasons best known to themselves, have till now stolidly adhered to their once settled attitude of easy neutrality or benign passivity which alas, of late is degenerating into less commendable forms. Apart from these two foreign sources of salvation for these unfortunate classes, I know only two native agencies struggling for their good. If there is any one individual who has done most for these people it is, in my opinion.

HIS HIGHNESS SAYAJIRAO GAIKAWAD

Nearly two years ago, when I visited Baroda and paid my respects to the Maharaja, His Highness desired me to inspect specially the low caste day-schools in the City. I readily visited four boys'schools and one girls'school. I was thoroughly satisfied with the work of the schools so far as it went. I dare say in no other city of equal size and population, in this presidency or in this country for that matter, are there so many day-schools so well attended and so well supported. But here too and more than any where else, I witnessed the limitations of doing good to these people. No sooner the pupils finished their Marathi fifth and English second or third standard they would quietly cease to attend the school, since apparently they had no prospects for their hard earned acquirements, unless they could be admitted into the body of Hindu Society and offered equal chance of employments which was impossible. Unlimited philanthropy in this respect was incompatible with strict Hinduism and thus with all the unbounded charity and royal power of His Highness the schools could not rise above the mere primary standards. I actually saw some *Mahar* youths that had passed their sixth marathi standard loafing about in the streets for want of suitable employments. If the new-fangled blessings of education had done any change in these lads, it was that they had cultivated a distaste for their old unenviable work and had preferred a temporary though honourable idleness. In a place like Bombay the situation might be different, but there it is simply pathetic; and as His highness condescended to ask my opinion I had to observe that unless some prospects were opened for such boys not only the growth but even the

continuance of the schools would be a matter of doubt. A few months after, I read in the papers of the generous offer by his Highness of handsome scholarships for the low-caste boys in the higher standards as well as in the colleges. The next agency that is making for the amelioration of these classes, although in a very humble way is

THE PRARTHANA SAMAJ

Of the seven night schools conducted by the Bombay Samaj two are mainly for the depressed classes. A generous donor has offered to help them to open two more. The limitations that are hampering the progress of the good work in Baroda are no longer obstacles in the way of the Samaj, but their finances of course are not as unlimited. In this respect the names of Mr. S. Y. Javere and Mr. B. R. Kale, B.A., LL.B. of the Satara Prarthana Samaj are worthy of special mention. They not only tried hard and got the local Municipality to open a day-school for the low caste boys but are conducting under the auspices of the local Samaj a night-school for the adult working people of the same classes, and are also actually elevating to the membership of the Samaj fit persons from among these out-castes, thus finally restoring them to their rightful place from which they were mysteriously dislodged in the loom of the dark ages. In Poona, by the sturdy efforts by the late Mr. Jotiba Fule, two day-schools were started for the low caste boys which have since been owned by the Municipality. The Poona Prarthana Samaj has since last April started two night-schools one of which is for the low castes. The Ahmednagar Prarthana Samaj too about the same time has opened a night-school for the low castes and another for other working people.

SELF-HELP AMONG THE DEPRESSED CLASSES

Such are the very weak and incomplete efforts by the so-called higher classes for the raising of the depressed ones. With all their deliberations and emotions, the actual efforts put forth are egregiously disproportionate to the real vastness of the work. The resources, the energy and the dogged faith of the Christian missionaries alone has had any perceptible results in this field.

Nor even the direct achievements of the Christian missions, however mighty they be in themselves, are ever in their distant possibility likely to completely counteract this time old process of depression of such a large portion of humanity. But, be it confessed by all sensible people, the indirect effects of the missionary work can be detected in the faint spirit of self-help that is now gradually emerging out of the long death-like torpor of these down-trodden races. Of the so-called last-born classes the *Mahars* seem to be an intelligent and honest race. They populate mostly on the Central Maharashtra between Ahmednagar and Nagpur.

The work of the Christian mission again is concentrated in this part. Ahmednagar might be considered as their head quarters. Nearly one-fifth of the population of that city are Christians and no doubt nine-tenths of these converts originally came from the depressed classes in the district. Yet there are vast numbers of these classes still holding out bravely against the irresistible allurements of the missionaries, calmly bearing the innumerable insults of the earth below and the adversities of the heavens above. A *Mahar* teacher in the night-school of Ahmadnagar Prarthana Samaj told us that a big *Mahomedan* official once asked him wonderingly why it was that his caste people were so foolish to refuse to embrace Christianity which ever so much would better their condition. On my asking what reply he made, he said, "Sir, if I follow after the neighbouring *ramoshi* you will see me bedecked with gold and gems." The man's logic might be far from perfect, but nothing can be more perfect than his loyalty to his lot, his self-respect and self-dependence. This same man takes a leading part in the Social Reform Association of his community recently formed in Ahmednagar. Although Hinduism does not at all deserve the sturdy loyalty of these people, yet the material betterment of their so many brothers, who are now converts to Christianity but were only a while ago their very kith and kin cannot but react on these non-converts and incite them to self-help which is after all the only efficient means of the salvation of a people. Consequently, in several places there are very encouraging instances of effort being made by the depressed classes for this self-elevation.

The Mohapa Low-Caste Association, is I think the first of the reform movements amongst these people inspired with the spirit of self-help. The society according to the information received from the Secretary was started about two years ago in the village of Mohapa, near Nagpore, at the initiative of a Maratha gentleman, and is since silently doing the work of self-improvement by means of lectures and discussions as well as fortnightly meetings for the purpose of religious reading and singing. At present it consists of about 25 avowed members, is propagating its cause by distributing broadcast the printed copies of its object and rules, sending appeals to the several centres of that community in the province. Personal and social morality individual and domestic cleanliness,forbearance from drink and flesh of dead animals and from such other practices that are repulsive to the higher castes, attendance at the religious meetings, interdining among the sub-castes are among the several injunctions. The Secretary, Mr. Kisan Fagu, is a Marathi educated hard-working young man and he also works as a voluntary missionary of the society. Having entered into correspondence with the Postal Mission of the Bombay Prarthana Samaj, he was deputed by the society to attend the last Anniversary of the Samaj with a view to study that movement and was very favourably impressed on the occasion. The hopeful spirit of self-help is steadily spread among these people. I witnessed similar movement on a larger scale in Ahmednagar.

The Somawanshiya Hitachintak Mandali was first started at the village Bhingar in the vicinity of Ahmednagar, on the 10th June last. While on mission tour in that city, I had the pleasure of being invited to address the second monthly meeting of the Association. The meeting assembled in a humble yet neat-looking courtyard in the outskirts of the village at about mid-night; for that was the only suitable time as almost all the members had to work hard till late in the evening for an honest livelihood. And yet to my great astonishment I was ushered into a very orderly and attentive audience of about two hundred souls, including some women, not one of whom betrayed any sign or complaint against the age-long depression they had been victims to. Before I began my address on the message of Brahmoism to the depressed ones, I was requested to read out and explain to the audience the printed rules and appeal of the Mohapa Association. Throughout the occasion I felt a weird never-to-be-forgotten interest for the unaided, unnoticed and altogether pathetic aspirations of this struggling fraternity.

In my last visit to the Association a month ago, I marked a rapid and distinct progress. The monthly meetings had been changed into fortnightly ones and instead of confining them to one place were held in turns in the different quarters so as to comprise the whole neighbourhood. Among other rules that had been unanimously framed before and were then read out to the meeting, one that specially touched me was a strict injunction that a member should never indulge in the censure of or useless complaints against the treatment by the higher castes. There was also a rule as to sending children to school as far as possible. The local Municipality had been repeatedly applied to for a special school for the neighbourhood and they hoped to get one soon. A small library and reading room for the Association was proposed. This time I had the pleasure of addressing at this late hour about 300 people including about 70 women. I cannot help mentioning here two very hopeful features of this reform movement, viz., the old and very orthodox-looking section of the community has seen heartily co-operating with the new fashioned younger generation, that betrayed in their dress and manners the unmistakable marks of contact with the Christian missionaries, Anglo Indian masters, as well as of the scanty modern education that had fallen to their share. Secondly, the movement was gaining strength by being successfully connected with old religious association as far as it is consistent with new aspirations. I counted myself seven grey haired sires of the *Mahar* community who were patels in the neighbouring villages and were devout *Warkaris* of Pandharpur, as enthusiastically partaking in the *Bhajan* as in the organization and administration of the Association. I could not help feeling the force of contrast of these features to those in the familiar movement of the so-called higher castes. There is another similar Association of *Mahars* in the city of Nagar itself. The next midnight, I had to address another meeting of about 200 people organized by this Association. The movement is spreading to Poona and Satara. What a field for the Social Reformer and the Brahmo missionary!

Thus I have tried to review briefly from what little I know, the result of both philanthropy and self-help in this great work of elevation of the depressed classes. If each of these will operate in conscious or unconscious isolation from the other, as it has been the case so long, both will perhaps cease to work out of mere exhaustion. It is for the Social Reform Association and the Prarthana Samaj to devise means to bring both these new forces into a happy and efficient co-operation. These movements of self-help, with all their promise, are yet very new. It is very likely that they may flag away when the flush of novelty wears down. And then it would be too late for any Association or Samaj to enter on the field.

A MISSION FOR THE DEPRESSED CLASSES A PLEA

[Indian Social Reformer, 1906, also published in form of a booklet, in August 1906.]

(By Mr. V. R. Shinde, B.A.)

I do not wish to go into the historical origin of the Depressed Classes in India; nor should I relate, even if I could, the sad tale of their sufferings which is as old as Hinduism itself. It is again hardly needful to say that the term *Depressed Classes* does not include the comparatively blessed human beings, herds of whom are still defiantly standing outside the pale of civilization in India and are partaking with beasts and birds in the romance of the natural life. The Depressed Classes of India are unique on the face of the earth and in the history of humanity. They have their distinct place and function in the body politic of civilized India though the most unenviable one. By a strange sociological action they have been riveted at the outer gate of civilization from which they can neither proceed in or recede away. In Sociology, it is said, the unfit races become extinct as the unfit species in Biology. But these ill-fated people in India seem to be deprived of the very freedom of extinction; for they have been granted from days of the old legislators and builders of the Hindu Society a place at the very bottom of the hierarchical structure of castes and thereby a sort of fitness enough to live and propagate, with their own rights to the situation on which no one will trespass. Tradition tells us "In the time of Sidh Raj (1094-1143) the king ordered that a Dhed named mayo should be beheaded in the Sahashra-Ling tank, at Patan in order that it might hold water." This tradition aptly illustrates the great sacrifice of the whole of this unlucky race so that the great tank-of-thousand-signs of caste may hold water in India. The least effort to breathe a life of freedom in these slaves of ages need to raise them from their prostrate condition, is likely to shake the whole structure above them. No wonder then such a risk has never been even entertained till now.

A Brahmo friend in South Canara, who is trying hard to befriend these people, wrote to me a few months back, "Panchamas of this place are a miserable class. They are as a class day labourers taking as a rule one meal a day and relieving their hunger at midday by drinking toddy. They own no lands and are mere tenants-at-will under unsympathetic higher-caste landlords." This friend has been maintaining for some years past a school for the children of these people at a heavy cost; but whatever education he may give to these children of misfortune, he is not likely to wash away the stain of low caste from their faces and the greatest difficulty he feels in his work is to find for his pupils even the humblest opening in life out of their degraded situation. He therefore writes in utter despair "all my attempts to get even a single youth appointed as a peon have failed. Even the European officials do not like to incur the displeasure of their native subordinates. Once a sympathetic District Judge passed an order on a Pancham candidate's application for a peon's post that the first vacancy

occurring in the department should be given to him. A vacancy did occur but the peons in the department about a hundred in number, made it a common cause to oppose the poor Pancham youth, went in a body to the Judge's bunglow and prostrated themselves before his honour, begging that they should not be disgraced by admitting into their ranks such an untouchable creature." Such is the deliberate depression these people are undergoing from times unknown, and without the slightest sign of revolt.

Yet this evil, however acute in its incidence and long standing in its history might not claim the serious attention of a practical patriot who is bent upon the advancement of the country at large, if the victims were a few individuals or groups of individuals in this or that corner of this great country. But the Census Reports [Extracted from the statistics of the main castes in India according to the Census of 1901. (Page 581).

Chamars	1,11,37,362	Holiyas	7,70,899
Mochis	10,07,812	Mangs	12,81,252
Doms	9,77,020	Mahars	20,28,666
Bhangis	6,56,586	Pariahs & other Depressed Classes	2,69,39,657
		Total...	4,56,99,260]

have long revealed beyond doubt the appallingly vast numbers of these classes in every part of India. Estimating roughly the total population of India to be 300 millions there are more than 45 millions of these belonging to the Depressed Classes. In every seven Indians therefore, including coolies as well as kings, there is one wretched untouchable creature that hardly dares come within speaking distance except to do the meanest service to the rest.

Brahmans	1,48,93,258;	4·7 per cent.	} Of 294,36,056 Total Population of India
Low castes	4,56,99,260;	15 per cent.	

Comparative percentage of the Highest and the Lowest Castes in the total Hindu population of India.

		Ethnic Tracts In India	Brahman	Depressed
I		Indo Aryan (The Punjab Raj Putana & c.)	12	18
II		Scythio Dravidian (Bombay, Baroda and Coorg)	6	17
III	(a)	Dravidian (Madras, Mysore, Hydrabad & c.)	4	25
	(b)	Dravidian (Chota Nagpur)	3	53
	(c)	Dravidian (Central Provinces)	8·5	16
IV	(a)	Aryo Dravidian (The United Provinces)	13	16

	(b)	Aryo Dravidian(Behar)	50	21
V	(a)	Mongolo Dravidian (Bengal)	6	7
	(b)	Mongolo Dravidian(Orrissa)	10	5
VI		Mongoloid (Assam, Sikkim Kuchbehar &c.)	3	2

		Ethnic Tracts	Untouchable Population	The Total Hindu Population
I		Indo-Aryan	36,38,745	1,97,31,592
II		Seythio-Dravidian	34,79,084	1,67,34,952
III	(a)	Dravidian (Madras)	1,53,74,073	5,26,26,366
	(b)	Dravidian (Chota Nagpur)	39,37,799	64,00,360
	(c)	Dravidian (Central Provinces)	23,45,210	1,33,32,398
IV	(a)	Aryo-Dravidian (United Provinces)	1,00,48,858	4,06,49,391
	(b)	Aryo-Dravidian (Behar)	41,16,083	1,89,88,703
V	(a)	Mongolo-Dravidian (Bengal)	15,45,247	1,77,21,080
	(b)	Mongolo-Dravidian (Orissa)	11,06,793	37,66,527
VI		Mongoloid (Assam &c.)	1,07,368	4,82,600
		Total...	4,56,99,260	19,04,33,969

Total Untouchables	4,56,99,260
Total Hindus	19,04,33,969
Total Indians	29,43,61,056

No other caste in the country even approaches in number the total of these miserable out-castes. A clear seventh of this great section of humanity in the world is thus arbitrarily condemned as unfit to take part in any decent and clean service of mankind. Apart from the sin and shame of the situation, what an economical blunder perpetrated through ages down! Foreign invasions, political revolutions, religious reforms and social evolutions have rolled over this great continent and yet on this day of the 20th century not one of these 45 millions of untouchables can be openly touched without "pollution"!!

We thus see the profound depth of this national evil and this national sin, and also its extent both in history and in the country at present.

THE CHRISTIAN MISSIONS

While thinking on this subject one should never forget to do honour to the Christian Missions in this country by expressing one's genuine thanks for what they have done for these people. Christianity, inspite of its superannuated dogmas and the occasional defects in the spirit and method of its propagation is yet far more a living religion and a giver of the bread of life, than any other. If we take for example the district of Ahmadnagar, we see its marvellous results. Nearly one fifth of the population of the District town of Ahmadnagar are Christians, and more than 90 per cent of these converts must have come from the Depressed Classes in the district to claim the educational facilities and enjoy the blessings of civilized life in the city. This elevation of these people it must be admitted, is not an unmixed blessing, for it introduces into the body politic an alien element disturbing the growing unity of the Nation, although the higher caste Hindus have none but themselves to thank for this disturbing element. The Christian Missions however are under the inevitable disadvantage of being foreign: and even these people lowest as they are in the scale of the Hindu Society show a remarkable reluctance to accept the betterment at this cost, unless under a dire stress of material want.

THE STATE

also affords special encouragement for the education of the Depressed Classes. But the educational system whether under the control of the Government of the Municipalities is after all an inadequate means for the actual elevation of these people, in as much as such a system is in its very nature bound to be purely mechanical and impersonal. In the report of the Director of Public Instruction of Bombay for the year 1904-05 there is a candid confession, "The Inspector while pointing out that considerable progress has been made in providing for the education of these special castes, points out that too often little care is taken, especially by Municipal Boards, to see that the teachers of schools are competent. With the opening of a free school, the Board feel that their duty has been done, but in time and with the encouragement of Scholarships the castes may provide their own masters which will be a great gain to the communities." But to do all this efficiently, is required a personality behind the machinery, full of initiative purpose, benevolent enterprise and wakeful supervision, or in a word, of missionary fire — which is naturally out of question in the case of a merely official agency. No wonder then that we find so meagre a result in proportion to the power and resources of these agencies and that there is yet hardly one boy attending school in every hundred of the depressed population in the Bombay Presidency. "In the Census Report of 1901 a list is given of 31 castes which are regarded as unclean. The total number of persons belonging to them is not shown but the largest group consisting of *Dheds, Mahars* and *Holias*

contains about 1⅓ millions persons." The total number of pupils of these castes in the Presidency attending school in 1905 was 15,058.

THE EDUCATION OF THE DEPRESSED CLASS IN THE BOMBAY PRESIDENCY IN 1905

Division	No. of pupils	Of those in the secondary schools	Those in Technical schools	Of schools and Classes
Northern	5,113	33	0	156
Central	7,495	120	31	64+17
Southern	2,354	30	4	20+14
Sind	85	0	0	
Kathewad	11	0	0	
Total...	**15,058**	**198**	**35**	**280**

AN APPARENTLY HOPELESS PROBLEM

The situation is now clear before us. More than forty-five millions i.e., more than $1/7^{th}$ of the population of this vast country is depressed beyond any immediate hope! Not only the habitual material poverty but the moral degradation and above all the incubus of social disabilities make these people on the whole worse than the worst section of the civilized humanity in any part of the globe. Who fill up the gangs of dacoits in the ever recurring Indian famines? Who supply the cheap market of prostitution in large cities and especially near great military stations? Some slums in the western countries may equal these people in this material and moral wretchedness but who will equal them in their inexorable social disabilities? In spite of the power and benevolence of Christianity and the British Government, only 183 pupils are attending the secondary school out of $1^{1}/_{3}$ Million in the Presidency and not a single soul has yet passed that stage of education to the higher one. But the real painfulness of the problem does not lie in the paucity of pupils of this community but in the iron bar of caste which shuts even these few from all fair opportunities in life, so long as they care to remain Hindus! It seems therefore at first sight a hopeless task! These people might be left to their own fate and any new attempt appears to be out of question! But it was not my object to drive one to this dreary conclusion. On the other hand the situation before us will, I trust, inspire all living sons of India to a new attempt.

WANTED A NATIVE MISSION

What is wanted therefore is not merely a machinery of education however grand, but a real mission i.e., an organization in which the personal element presides over and energizes the mechanism; and secondly, which is still more essential, a mission which is not exotic but indigenous or in other words a mission which is bent upon working an evolution but not a revolution, as Christian Missions are, in the religion, traditions, and social life of these people. In this respect I may appropriately allude to the most satisfactory result of the four Olcott Pancham Free Schools in Madras, started about ten years ago by Col. Olcott, the President Founder of the Theosophical Society and having at present on their rolls a total of 629 boys. The Lady Superintendent in her last year's reports says, "In the detailed statistical report for the school year of 1905 the total per cent of passes in the Government examination for the Lower Primary Department of our four schools collectively was shown to be 95 per cent or 20 per cent above the average of all the schools in the Presidency." What personal effort can do is still more clearly seen when one reads in the Lady Superintendent's reports. "I personally took the responsibility of sending two little girls who had completed the fourth standard to a Government School teaching the higher grades. They have both just completed the First Form with great credit to themselves. The parents of one of these girls were making arrangements for her marriage last year. Now after the experience of this year, the girl refuses to marry just yet (she is only thirteen) and is eagerly anxious to continue her education." Here is a mission working on evolutionary and not revolutionary lines.

IN CONCLUSION

the question may be asked if what is being done in Madras for the Punchamas may not be as well attempted in Bombay for the Mahars and others. Here, let us confine our attention to the situation in our own presidency. [Social grouping of the Scytho Dravidian Tract, (Bombay, Baroda and Coorg).

Brahmans	1200431 :-	6 per cent	of 20,487,619 Total Hindu Population of the Tract.]
Kshatriyas	2183719 :-	10 per cent.	
Lingayets	1422293 :-	7 per cent.	
The Depressed	3479084 :-	17 per cent.	

The operations may possibly be best begun from the capital city. The city of Bombay in my humble opinion is the fittest centre for such work. Here there is the Prarthana Samaj already doing whatever is in its power by way of night schools for these people. There is also another active body of liberal principles viz. the Presidency Social Reform Association, which will do well to co-operate with the Samaj in this matter. In a paper read before this Association and published in the *Indian Social Reformer* of 10 December 1905, I described the work of some Associations among the Depressed Classes themselves inspired with the most hopeful and healthy spirit of self-help.

With some personal experience among the Depressed Classes of this city, I have every hope that with a little encouragement from the higher castes a similar association may be started here. A secondary day school with a small free boarding house for the mofussil low caste students, will serve as a good nucleus of a regular mission for these classes. The teachers of this school may be so selected and trained that they would also do the pastoral work among the homes of these people. And what are only school premises on week-days may be turned on Sundays into a place of morning worship of the most simple unsectarian character in which the pupils and the people in the neighbourhood may take part, and of evening lectures on moral and other subjects of general interest: on public holidays the same premises may be utilized as a centre for the meetings of the Association of the depressed communities in the neighbourhood, who will be constantly encouraged by the school authorities towards efforts of self-improvement. Further particulars of the mission-work need not be detailed here, for it will develop only after an actual beginning is made. The Prarthana Samaj of Bombay is the only Liberal Religious body in this Province that can if it will undertake this noble mission and carry it to its ultimate consummation viz. restoring at least such of these depressed souls, as are capable, to their rightful though long-withheld place in a renovated Hindu Society. But the Prarthana Samaj being an extremely small body is unable to bear the tremendous financial burden of such a mission. It is therefore the duty of every philanthropically and patriotically disposed Indian to render all possible help to the Samaj so that it may undertake the much needed enterprise. Even a mere man of business in this great industrial and commercial city of Bombay, will realize his own duty as well as interest from an economical point of view of this problem of elevation of the depressed who constitute no less than nearly one tenth of the whole population, and a considerably larger portion of the labouring population of this city. An intelligent if not a charitable glance at the following figures will reveal to him the piteous and pathetic state of circumstances which suffer such large number of human beings in the city to remain age after age in a condition materially so degraded and socially so disabled.

The City of Bombay

Mahars	40,647;	Mochis	12,622;	Chamars	5,950;
Dheds	6,149;	Mangs	2,499;	Bhangis	4,932;
Dhor	818;	Other low castes	9,397.		

The total Population of the city 9,82,000

The total number of the Depressed 83,014

The total number of pupils of the Depressed Classes attending schools in the city -300 nearly.

The total number of schools — 4

कबीरा सोई पीर है, जो जाने पर पीर ।
जो पर पीर न जानई, सो काफिर बे पीर ॥

He alone is good, who understands the distress of others : he who does not understand the distress of others is void both of faith and goodness!

— *Kabir*

3. THE DEPRESSED CLASSES MISSION SOCIETY OF INDIA

(Established on the 18th of October 1906 and registered under act XXI of 1860 as a charitable society)

Origin - The Prarthana Samaj, or the Theistic Church of Bombay has been contributing for the last 30 years its own humble share to the elevation of the so-called low castes by opening night schools, &c., for them. Especially, during the last four or five years, the attention of some of its workers was drawn more keenly than ever towards the several interesting movements of self-improvement conducted by such members of the Depressed Communities themselves as had tasted the fruits of the present educational system in India or had come into contact with the Christian Missionaries or the Anglo-Indian masters. They were the Somawanshiya Samaj started by Mr. S. J. Kambale of Poona, the Mohapa Low Caste Association by Mr. Kisan Fagu of Nagpur, and the Somawanshiya Hitachintak Mandali, by Mr. Shripatrao Thorat and Mr. Pandoba Dangle of Ahmednagar. Having Closely observed these movements among the Depressed Classes, Mr. V. R. Shinde of the Bombay Prarthana Samaj wrote in December 1905 a pamphlet on the Elevation of the Depressed Classes. At the end of it he said :

"Thus I have tried to review briefly from what little I know, the results of both philanthropy and self-help in this great work of the elevation of the Depressed Classes. If each of these will operate in conscious or unconscious isolation from the other, as it has been the case so long, both will perhaps cease to work out of mere exhaustion. It is for the Social Reform Association and the Prarthana Samaj of Bombay to devise means to bring both these new forces into a happy and new co-operation."

The same writer after further study of the subject — the appalling number and the abject condition of these classes — proved for the first time from the India Census Reports in a pamphlet published in August 1906 that the depressed population was more than one-fourth of the total Hindu population and that more than one-sixth of the total population in India was considered "un-touchable." He then pleaded in that pamphlet :

"What is wanted therefore is not merely a machinery of education however grand, but a real Mission, *i.e.,* an organization in which the personal elementpresides over and energizes the mechanism; and secondly (which is still more essential) a mission which is not exotic but indigenous or in other words a mission which is bent upon working an evolution in the religion, traditions and social life of these people and not a revolution as the Christian Missions are doing... The City of Bombay in my humble opinion is the fittest centre for such work... The Prarthana Samaj of Bombay is the only liberal religious body in this province that

can, if it will, undertake the noble Mission and carry it to its ultimate consumation, *viz.* restoring, at least such of these depressed souls as are capable, to their rightful through, long withheld place in a renovated Hindu Society."

In October 1906, shet Damodardas G. Sukhadwalla, Vice-President of the Bombay Parthana Samaj, generously came forward with one thousand rupees as an initial contribution towards the funds of such a Mission; and on the 18th of the same month, the Hon'ble Mr. (now Sir) Justice Chandavarkar, President of the Bombay Prarthana Samaj, inaugurated the Depressed Classes Mission, by opening its first school at Parel, in the presence of a representative gathering of ladies and gentlemen. Before giving the first lesson to the children assembled, Sir N. G. Chandavarkar in his inaugural speech charged the workers in the memorable words "Let us not approach these people in a spirit of patronization. Let us always remember that in elevating the depressed we are but elevating overselves!" The following members of the Prarthana Samaj formed the *First Committee of the Mission*.

The Hon'ble Sir Narayan G. Chandavarkar, *President.*
Shet Damodardas G. Sukhadwala, J. P., *Vice-President.*
Mr. N.B. Pandit, B. A., *Hon. Treasurer.*
Mr. S. R. Lad, *Hon.Superintendent.*
Mr. V.R. Shinde, B. A., *Hon. Secretary.*

On having started the Mission, Mr. Shinde clearly stated the problem of the Depressed Classes in India in an article published in the *Times of India* (1907) and also worked up the total number of them in a table as follows :-

The Whole population of the continent of Hindustan, whatever its other divisions, may be divided from the point of view of our problem, into the following divisions :-(1) The classes (literary and well-to-do). (2) Masses. (3) Low Castes. (4) Hill Tribes. Thus the third division which forms our subject, is clear and definite by itself and is common all over India. It has all the disadvantages of the second division, *viz.*, general poverty, want of education, uncertainty of wages, etc., and something more, *i.e.*, they are for ever forbidden the ordinary social privileges of a citizen, *viz.* freely mixing among the higher castes for social or even economical purposes of life. They are not detached and unconnectedwith the body politic as the hill tribes; but yet they have no place in the social communion of this body. They are not even ordinarily touched by the members of the higher castes above them. This pronounced mark of untouchableness is the standing fulcrum on which the level of depression and degradation is slowly lowered down on them, and this Titanic lever will never be made inoperative until this ominous fulcrum is completely demolished. Consciously or not, the lever is set working; it is a fact and not a fiction, and wholesale social depression of these low

castes is the result. As to their material and moral condition, some people have the knack of too smoothly gliding into optimistic conclusions. But none of these optimists-at-others cost would ever care to exchange lots with them nor could ever get any other castes higher than the victims to exchange lots with them.

Now let us estimate the number of these people in all India, so that possibly we may not make any unnecessary fuss over the scandal, if it be after all a negligible quantity.

Extracted from the Indian Census Report of 1901 :—

		District	Total Drepressed Population	Total Hindus
1.	The Punjab, Kashmir, Rajputana		3,638,745	19,731,592
2.	Bombay, Baroda, Kurga		3,479,084	16,734,952
3.	(a)	Madras, Mysore, Hyderabad, Travancore, & c.	15,374,073	52,626,366
	(b)	Chota Nagpur	3,937,799	6,400,360
	(C)	Berar and Central Provinces	2,345,210	13,332,398
4.	(a)	United Provinces	10,048,858	40,649,391
	(b)	Behar	4,116,083	18,988,703
5.	(a)	Bengal	7,958,721	17,721,080
	(b)	Orissa	1,106,793	3,766,527
6.	Assam, Sikhim	... ...	1,201,266	2,768,369
	Total	... ...	**53,206,632**	**192,719,738**

Total Indian population	294,361,056
Total Hindu population	207,147,026
Total Depressed population	53,206,632
Total Mahomedan population	62,458,077
Degraded Mahomedans in Upper India	8,628,566

Table showing the grades of Mahomedans in North India :—

		Punjab Kashmir	U.P. Behar	Bengal Orissa
1.	(Ashraf) Better Class Mahomedans	1,516,998	4,590,060	19,980,547
2.	(Ajlaf) Lower class Mahomedans	5,668,649	1,361,983	887,689
3.	(Arzal) Degraded Mahomedans most of them converts from low caste Hindus	5,846,466	2,775,003	7,097
4.	Unclassified	200,694	1,564,007	544,075
	Total	**13,232,807**	**10,294,446**	**21,419,408**

Even if we leave out of consideration the number of the degraded Mahomedans shown above, the total figure of the depressed populations in the whole of India is more than one-fourth of the total Hindu population and more than one-sixth of the total Indian population : More than one-sixth of India is then theoretically and in most cases practically untouchable! Are we to disbelieve the Census reports or believing them, are we to still maintain our characteristic coolness over these appalling numbers?

Let me now hasten to the conclusion. The problem is not for any foreign agency howsoever benevolent it be. It is not again a religious problem — I mean religious in the sectarian or denominational sense. The question is not whether these vast numbers should be saved by Christianity or from Christianity but a broader one that they have to be restored to decent humanity. It is not only an educational problem but a social and philanthropical one. Even so far as it is educational, it is not a problem for the Government of India; it will be better solved by the persuasive and privately organized philanthropy than by a mechanically compelling Government. Nor is this a problem for professional Indian patriot alone. It is the duty of every person that has a right to reside in India? Christian, Jew, Mahomedan, Parasi, or Hindu, white or black, in Government service or free, to see that one-sixth of this vast country, which is untouchable, will be restored to decent humanity and free citizenship. Of course a Christian missionary or a Hindu patriot or a Government official or an Employer is each quite welcome to his own special point of view of this common problem of the elevation of the depressed and to his own separate share in its achievement. But that a pariah should become a repenting Christian or remain in the fold of renovated Hinduism, or that he should turn out an efficient national asset or a good law-abiding loyal subject or an honest and industrious labourer—these are only after results and they depend upon the pariah's first becoming a decent human being, free to move and free to choose his vocation. It is then the duty of every Indian to see that he becomes so. But what is everyman's concern is no man's concern. My final word, therefore, is that if work is actually started by somebody on these broad lines and with these broad aims — and such work is already started in this City of Bombay — it should meet with sympathy from all.

Constitution — The following are some of the most important rules of Constitution of the Society which was duly registered in November 1910 under Act XXI of 1860 as a charitable body. The Trust Deed of the Society was also registered on the 9th of July 1910. Although this Mission is not organically connected with any of the Brahma or Prarthana Samajes in India, its aims and work as will be seen from the following rules and also its annual reports are as well spiritual as secular. The following resolution adopted by the All-India Theistic Conference held in Madras in December 1908 and reaffirmed in the following sessions is to be noted in this connection :—

"That this Conference with great pleasure recognizes the aims and work of the Depressed Classes Mission Society of India as Theistic and heartily calls on all Brahma and Prarthana Samajes in India to show sympathy and render pecuniary help to the Mission in its Work."

Rules of Constitution

1. **Name** — The Society shall be called "The Depressed Classes Mission Society of India."

2. **Object** — The object of the Society shall be to maintain a Mission which shall seek to elevate the social as well as the spiritual condition of the Depressed Classes, *viz.*, the Mahars, Chambhars, Pariahs, Namsudras, Dheds and all other classes treated as untouchable in India, by

   (1) Promoting education,

   (2) Providing work,

   (3) Remedying their social disabilities, and

   (4) Preaching to them principles of Liberal Religion (as are not inconsistent with such progressive movements as the Brahma or Prarthana Samajes in India), personal character and good citizenship.

3. **Religious Work** — The religious work of the Society shall be based on the recognition of the fatherhood of God and brotherhood of man. Beyond this, the Society, as such, shall not take any dogmatic or sectarian position.

4. **Missionaries** — Any person who at the invitation of the Executive Committee agrees to devote himself to the work of the Mission and is accepted as such by the General Body shall be deemed a Missionary of the Society.

5. **Board of Spiritual and Social Ministry** — To minister to the spiritual and social needs of the Depressed Classes in India there shall be a separate Board consisting of all Missionaries and three other members to be annually elected thereto by the Council from among themselves. This board shall have a charge of all the spiritual and social Institutions organisations of the Mission, such as the Congregations, Sunday Schools, Young Peoples' Clubs, etc., and shall be subject to the rules and the control of the Executive Committee of the Society.

6. **Membership of the Society** — The General Body of the Society shall consist of :—

(a) Patrons :— (1) That is, persons who make donations of five thousand rupees or more to the funds of the Society.(2) Persons of distinction accepting the Patronship at the special invitation of the Executive Committee of the Society.

(b) Life Members :— (1) Those who pay a donation of Rs. 1,000 or more, or an annual subscription of Rs.100 for 12 years. (2) Those who have rendered not less than five years' continuous service as Missionaries of the Society.

(c) Members :— Those paying an annual subscription of not less than Rs. 25.

(d) All Missionaries of the Society ex-officio.

13. **Incorporated Branches** — The General Body may start new branches or sanction the conversion of existing affiliated bodies into branches in order to further the objects of the Society with due regard to the financial resources of the Society.

14. The incorporated branches shall send to the Executive Committee for its approval a Budget of its estimated expenditure for the next succeeding three months; for any financial obligations incurred in excess of such estimates without the express sanction previously obtained of the Executive Committee of the Society, the Society shall not be responsible. The incorporated branches shall also send a quarterly statement of accounts and also a report of its work.

15. **Affiliated Bodies** — Subject to the approval of the General Body, the Executive Committee may affiliate existing bodies doing work similar to that of the Society, provided these bodies agree :—

(1) to work in a way not inconsistent with the aims and deals of this Society and

(2) to submit a duly adopted annual report of their work and accounts so as to reach the General Secretary before the 1st of February, every year.

Subject to these conditions of affiliation the Affiliated Bodies shall be independent in the conduct of their affairs, and the Society shall not be responsible for any financial obligations incurred or to be incurred by them.

The Executive Officers

The Hon'ble justice Sir N. G. Chandavarkar — *President.*
Shet D. G. Sukhadwala, J.P. — *Vice-President.*
Mr. P. B. Gothoskar, B.A. — *Treasurer.*
Mr. V. R. Shinde, B.A — *General Secretary.*
Mr. V. S. Sohoni — *Assistant General Secretary.*
Mrs. L. Ranaday — *Secretary, Ladies' Committee.*
Mr. L. B. Nayak, B.A. — *Captain of the Rupee Fund.*

Trustees

Shet Damoderdas G. Sukhadwala, J.P.
Mr. Hari Sitaram Dixit, B.A., LL.B.
Mr. Vitthal Ramji Shinde, B.A.

Nature of the Mission Work

Speaking at the Prize Distribution of the Society on the 21st of March 1911, His Excellency Sir George Clarke, Governor of Bombay, observed "It is an Indian Society working for Indians, and we may feel sure that it is helping indirectly to mould opinion, and thus to produce effects which cannot be calculated in figures or embodied in reports. As I have said it has a double mission to accomplish — to educate public opinion and to arouse sympathy for the wrongs of the Depressed Classes on the one hand, and promote the education of these classes on the other." Sir R.G. Bhandarkar, Ph.D., LL. D., remarks in the visitors' book —

"The whole institution is typical of the times in which reasonableness is invading the domain of prejudice and superstition."

Scope of Work

Constitutional Classification	No.	Centres	Institutions	Resposible Mission aries	Annual Expenditure Rs.
	1.	Bombay	5 Day-schools, 1 Night-School, 500 pupils, 1 Boardigng-house with 36 Boarders, 2 Theistic Congregations, 1 Technical and Industrial School and Workshop.	2	12,000
Incorporated Branches	2.	Poona	Day-School with 200 pupils, 1 Theistic Congregation, Manual Training Class, Library, Club, etc.	1	4000
	3.	Hubli	1 Day-school, 1 Night-school, 1 Boarding-houses.	1	1,500
	4.	Satara	1 Night-school. 1 Theistic Congregation.		150
	5.	Mahableshwar	1 Workhouse for the destitute.		2,400
	6.	Thana.	Local Committees to assist poor students.		50
Affiliated Centres	7.	Dapoli	Local Committees to assist poor students.		130
	8.	Malwan	Local Committees to assist poor students.		100
	9.	Mangalore	1 Day-school,1 Night-school 1 Boarding-house, 1 Industrial Institute (hand-loom factory and eri-silk-culture). 1 colony.	1	3,000

	10.	Madras	2 Day-schools, 2 Night-schools with 130 pupils.		1,200
	11.	Akola	3 Night-schools, 1 Boarding-house.		500
	12.	Amraoti	2 Night-schools.		230
	13.	Indore	1 Night-school.		125
	14.	Bhavnagar	1 Day-school.		500
Associated Body	15.	Kolhapur	1 Boarding-house.		950
			Total	5	26,835

In all there are at present 15 Centres with 25 schools, 5 Boarding houses, 5 Theistic Congregations, 7 other Institutions, 55 Teachers, 1,100 pupils and 5 Missionaries.

The extent of work and sphere of influence of this Mission may be classified into sections as follow :—

No.	Sections	Head Quarters	Centres	Society's Own Buildings	Missionaries engaged	Missionaries Required
1	Central	Bombay	Parel, Madanpura, Mazagaon, Mahalaxmi and Chembur	...	2	...
2	Maharashtra	Poona	Poona, Satara, Mahableshwar and Kolhapur	...	1	1
3	Karnatak	Hubli	Belgaum, Dharwar and Bijapur	...	1	...
4	Gujarat	Bhavnagar	... ...	1	...	1
5	Berar	Akola	Akola, Amraoti, Indore	1	...	1
6	Konkan	Malwan	Thana, Dapoli, Malwan, Venguria	...	...	1

7	Kanara	Mangalore	... ...	3	1	...
8	Madras	Madras	... ...	1	...	1
			Total	6	5	5

४. बहिष्कृत भारत

[मासिक मनोरंजन, १९०८]

ह्या पृथ्वीवर सर्व मनुष्यजातीच्या इतिहासात जरी कोठे कधी कोणावर प्रचंड बहिष्कार घालण्यात आला असेल आणि जो पुरातन काळापासून चालत येऊन आज पूर्ण दशेला पोहचला असेल, तर तो ह्या भरतखंडातील नीच मानिलेल्या जातीवरचा भयंकर बहिष्कारच होय! भारतवासियांनो, स्वार्थाला, मानवजातीला आणि ईश्वराला स्मरून हा घातकी, पातकी आत्मबहिष्कार नाहीसा करा.

मायो

सुमारे [मुंबई गझेटियर, काठेवाड, पुस्तक ८, पान १५७ मा.म. २१.] एक हजार वर्षांपूर्वी गुजराथ देशाची पाटण नामे राजधानी होती. तेथे इ. स. १०९४-११४३ पर्यंत सिद्धराजा नावाचा राजा राज्य करीत होता. त्याने एकदा सहस्रलिंग नावाचा एक मोठा तलाव बांधण्यास सुरुवात केली. पण काही केल्या तलावात पाणी म्हणून ठरेना. तेव्हा धर्माचार्याच्या सूचनेवरून राजाने कोणा तरी एकास बळी देण्याचे ठरविले. देवो दुर्बल घातक...., बली देण्याकरिता मायो नावाच्या एका धेडास आणून उभे करण्यात आले. शिरच्छेद करतेवेळी "शेवटची काय मागणी असेल ती माग!" अशी आज्ञा होताच मायो गहिवरून म्हणाला, "महाराज, माझा हा नीच देह सार्वजनिक हिताकडे लागणार ह्याबद्दल मला आनंदच होत आहे. माझ्या तिरस्कृत जातिबांधवांवर आपण एवढीच कृपा करावी की, आजपर्यंत त्यांना शहरापासून दूर अंतरावर जंगलात राहावे लागत आहे आणि त्यांच्या नीचपणाची खूण म्हणून त्यांना निराळाच पोशाख करावा लागत आहे, तसे ह्यापुढे होऊ नये, त्यांना शहराजवळ राहण्याची परवानगी असावी."

सिद्धराजाने ही विनंती मान्य केली आणि मायोने आनंदाने प्राण सोडला.

वाचकहो, ही साडेसातशे वर्षांपूर्वी घडलेली गोष्ट वाचून आपल्याला आज काय सुचते? आपल्या ह्या चमत्कारिक देशात जातिभेदरूपी सहस्रलिंग म्हणजे दुहीच्या हजारो खुणा किंवा लहरी दाखविणारा जबरदस्त तलाव आहे. आज हजारो वर्षे ह्यातले पाणी स्थिर आहे, पण ह्याच्या तळाशी गाळामध्ये मायोचे असंख्य, नीच मानिलेले जातिबांधव जिवंत आणि वंशपरंपरेने रुतले आहेत. मायोच्या स्वार्थत्यागाने किंवा सिद्धराजाच्या मेहेरबानगीने ह्या जाती जरी नगराजवळ राहू लागल्या आहेत, तरी नगरवासी होण्यास, अर्थात सुधारलेल्या जगात राहण्यास त्यांना अद्यापि ह्या विसाव्या शतकातही परवानगी मिळालेली नाही. ह्यांना अद्यापि अस्पृश्यच ठेवण्यात आले आहे.

अंत्यज हे कोण आहेत?

महार, मांग, धेड, पारिया, नामशूद्र इत्यादी ज्या अगदी नीच मानिलेल्या जाती सर्व हिंदुस्थान देशभर आढळतात, त्यांना ओळखण्याकरिता अद्यापि चांगलेसे एक सर्वसाधारण नाव प्रचारात आलेले नाही, आणि तसे एखादे नवीन नाव कल्पून प्रचारात आणणे हेही काही सोपे नाही. मुंबई शहरात म्युनिसिपालिटीच्या ह्या लोकांकरिता ज्या स्वतंत्र शाळा आहेत, त्यांना '**निराश्रित शाळा**' असे नाव देण्यात आले आहे. त्याला अनुसरून ह्या शहरात 'प्रार्थना समाजा'च्या लोकांनी ह्या लोकांच्या साहाय्याकरिता जे एक मिशन काढिले आहे, त्याच्या शाळेलाही '**निराश्रित शाळा**' असे म्हटले आहे, परंतु खरे म्हटले असता

निराश्रित हे नाव ह्या मंडळीस अगदी अन्वर्थक आहे असे नाही. Depressed Classes ह्याचे मराठीत शोभेलसे रूपांतर होण्यासारखे नाही. ह्या सर्व वर्गांचे एक मुख्य आणि साधारण लक्षण अथवा खूण म्हटली म्हणजे **'अस्पृश्यता'** ही होय. ह्यांना शिवून घेण्यात येत नाही. म्हणून ह्यांना **अस्पृश्य** ह्या नावाने ओळखावे, तर तो शब्दही चांगलासा प्रचारात नाही व तितका साधा आणि सोपाही नाही. **पंचम** हे अलीकडे मद्रास इलाख्यात ह्या वर्गाला नवीन नाव देण्यात आले आहे, आणि ते यथार्थ असून त्यात कोणत्याही प्रकारचा तिरस्कार ध्वनित होत नाही. पण ते नाव ह्या प्रांती प्रचारात नाही. अंत्यज हा शब्द मात्र बराच व्यवहारातला आहे. पण हे लोक खरोखरच सर्वांच्या शेवटी जन्मले, अशातला मुळीच प्रकार नव्हे. म्हणून हे नाव त्यांच्यापैकी पुष्कळांना आवडण्यासारखे नाही. तथापि वरील सर्व अडचणींचा विचार करिता एकंदरीत तूर्त लेखनव्यवहाराच्या सोईसाठी अंत्यज हेच नाव नाइलाजाने पसंत करावे लागत आहे, आणि अंत्यज म्हणजे त्यांचा दर्जा हिंदू समाजात अगदी खालच्या प्रतीचा अथवा शेवटचा समजला जात आहे असे लोक, एवढाच अर्थ प्रस्तुत विषयासंबंधी ह्या नावाचा घेतला आहे.

व्याप्ती

आता प्रथम ह्या अफाट हिंदुस्थानातील अनेक धर्मांच्या, असंख्य जातींच्या जनसमूहामध्ये ह्या अंत्यज वर्गांची व्याप्ती किती आहे, व अंत्यज ह्या सदराखाली कोणकोणत्या जाती येण्यासारख्या आहेत व त्या कोणत्या कारणांनी येतात, ह्याचा विचार करू. एकंदर हिंदी जनसमूहाकडे पाहिले असता त्याच्यामध्ये इतका विचित्रपणा व विस्कळीतपणा दिसून येतो की, कोणत्याही दृष्टीने एका विवक्षित कारणासाठी ह्या जनसमूहाचे नीटसे वर्गीकरण करू म्हटले असता जवळजवळ अशक्यच वाटते. तथापि, आपण हल्ली प्रचारात असलेले सर्व जातिभेद व वर्गभेद घटकाभर बाजूस ठेवून केवळ विद्या, आचार, विचार व गृहस्थिती इत्यादी मिळून एकंदरीत सामाजिक दर्जाच्या दृष्टीने पाहता ह्या अफाट जनसमूहाचे ठोकळमानाने पाच वर्ग करता येण्यासारखे आहेत.

१ ला. वरिष्ठ वर्ग : त्यात मोठमोठे अधिकारी, सरदार, मानकरी, मोठेमोठे व्यापारी वगैरे बड्या लोकांचा समावेश होतो.

२ रा. मध्यम वर्ग : ह्यात साधारण नोकऱ्या करणारे, कलाकौशल्याची कामे करून उदरनिर्वाह करणारे, लहान-लहान दुकानदार व आपल्या मालकीची शेती करणारे वगैरे पांढरपेशांचा समावेश होतो.

३. रा. कनिष्ठ वर्ग : आपल्या पोटासाठी केवळ काबाडकष्ट करणारे, उदाहरणार्थ न्हावी, धोबी, साळी, माळी, स्वयंपाकी, पाणक्ये, शागीर्द, कुणबी इत्यादिकांचा ह्या वर्गात समावेश होतो.

वर सांगितलेल्या तिन्ही वर्गांचा हिंदी समाजात समावेश होतो. लग्नकार्य झाले तर ब्राह्मण सरदार आणि युरोपियन अधिकाऱ्यांपासून तो अगदी कनिष्ठ नोकरांपर्यंत सर्व एकाच दिवाणखान्यात जमू शकतात. एखादी सभा अगर व्याख्यान झाले तर वरील तिन्ही वर्गांपैकी कोणीही सारख्याच हक्काने येऊ शकतो व त्यांना कोणीही मनाई करू शकत नाही. रोटीबेटीव्यवहाराचा भाग मात्र निराळा. त्या दृष्टीने पाहता हिंदी समाजातच काय, पण हिंदुसमाजात व त्यातल्यात्यात कोणत्याही एका नाव घेण्यासारख्या मुख्य जातीतदेखील एकोपा नाही. पण सार्वजनिक किंवा एखाद्या विशेष खासगी प्रसंगी एकत्र बसणे, उठणे हा जो साधारण सार्वजनिक व्यवहार आहे, त्यात वरील तिन्ही वर्गांचा सारखाच समावेश होतो. इतकेच नव्हे,

तर अगदी कनिष्ठ वर्गांतला एखादा न्हावी, धोबी जर आपल्या अंगच्या करामतीने आपली विद्याचारसंपन्नता वाढवील, तर त्याला सभेसारख्या सार्वजनिक ठिकाणीच नव्हे, तर लग्नकार्यांसारख्या घरगुती प्रसंगीही मानपान देण्यास हल्ली जुन्या चालीचादेखील कोणी गृहस्थ कचरत नाही. उलट, जर कोणी वरच्या वर्गातल्या मनुष्याने आपल्या बेअकलीपणाने आपली सर्व विद्याचारसंपन्नता घालविली, तर तो वरील मानपानास खास मुकतो; पण तोसुद्धा एकत्र बसण्या-उठण्याच्या सामाजिक हक्काला मुकत नाही.

४ था. हीन वर्ग : ह्यात महार, मांग, चांभार, पारिया, शिक्लिया, नामशूद्र, डोंब, धेड, मेहतर, मिरासी, इत्यादी अनेक नीच मानिलेल्या जातींचा समावेश होतो. हा वर्ग हिंदी समाजाला लागून पण समाजात नाही असा आहे. समाज ह्यांजवर काही बाबतीत अवलंबून आहे व ह्या वर्गाची उपजीविकाही समाजावरच चालते. हा वर्ग हिंदी साम्राज्याची कर देणारी रयत आहे. हिंदी राष्ट्राचा योगक्षेम चालवीत आलेला हा घटक आहे; पण असे असून हिंदी समाजात वरील तीन वर्गांप्रमाणे ह्याचा मुळीच समावेश होत नाही. हा वर्ग हीन आहे म्हणून समाजबाह्य आहे. किंवा समाजबाह्य आहे म्हणून हीन आहे, ह्याचा विचार पुढे करू. पण सध्या वस्तुस्थिती एवढीच ध्यानात घ्यावयाची आहे की, राष्ट्राचा हा एक घटक असून समाजबाह्य आहे.

५ वा. अलग वर्ग : ब्रिटिश राज्य व एतद्देशीय संस्थाने ह्यांच्या सरहद्दीवर डोंगरांतून व जंगलांतून राहणारे कोंग, शिकलगार, चिगलीबगली, भिल्ल, खोंड, संताळ वगैरे अर्धवट रानटी जातींचा ह्यात समावेश होतो. हिंदी राष्ट्राशीच मुळी ह्या वर्गाचा अद्यापि संबंध जडला नाही. हे वर्ग सरकारची रयत नाहीत. आपल्या पंचायती ते स्वतःच करितात. शिकारीवर पोट भरले नाही तर परकीयाप्रमाणे आपल्याजवळचा काही ओबडधोबड माल गावखेड्यांतून विकून परत जंगलांत शिरतात व तेथे परस्परांशी व सर्व हिंदी समाजाशी अगदी तुटून राहतात.

वर जे स्थूलमानाने आपण पाच वर्ग केले, त्यांत ह्या विशाल भरतखंडातील हल्ली राहत असलेल्या सर्व मनुष्यप्राण्यांचा समावेश होत आहे. प्रस्तुत विषयाच्या दृष्टीने पाहता ह्या पाच वर्गांचे तीन मुख्य भेद होतात. ते असे:

पहिले तीन म्हणजे वरिष्ठ, मध्यम, कनिष्ठ हे वर्ग हिंदी साम्राज्यांतर्गत असून समाजांतर्गतही आहेत, म्हणून ते तिन्ही मिळून एक मुख्य भेद समजण्यास काही हरकत नाही. चवथा जो हीन वर्ग, तो हिंदी साम्राज्यांतर्गत आहे. तथापि समाजबाह्य आहे म्हणून तो निराळा दुसरा मुख्य भेद समजला पाहिजे. पाचवा जो अलग वर्ग तो साम्राज्यबाह्य आणि समाजबाह्य आहे म्हणून तो तिसरा मुख्य भेद होय.

आता मधला मुख्य भेद जो साम्राज्यांतर्गत असून समाजबाह्य आहे, त्यालाच आपण प्रस्तुत लेखाच्या केवळ सोयीसाठी प्रचारात असलेले **अंत्यज** हे नाव दिले आहे. ह्याच वर्गाच्या अवनत स्थितीसंबंधी आमचा आजचा लेख आहे. ह्या गरीब जाती खरोखरच अंत्यज आहेत असे आम्हांला मुळीच वाटत नाही, इतकेच नव्हे, तर ह्या अमंगल आणि अन्यायमूलक नावाचा प्रचार होता होईल तो लवकर बंद व्हावा अशी आमची इच्छा आहे. म्हणूनच ह्या निबंधाच्या मथळ्यात ह्या नावाचा प्रवेश होऊ न देण्याची आम्ही काळजी घेतली आहे.

मूळ

आपल्या देशात महार, मांग, चांभार, पारिया इत्यादी ज्या अनेक नीच मानिलेल्या जाती आहेत, त्यांची बरोबर मूळपीठिका शोधून काढण्यास येथे अवकाश नाही, आणि प्रस्तुत तशी जरुरीही नाही. ह्यासंबंधी प्राचीन शास्त्रांत आणि हल्ली पाहण्यात व ऐकण्यात येणाऱ्या काही थोड्या ढोबळ गोष्टीxचा निर्देश केला म्हणजे पुरे आहे. आमच्या आद्य श्रुतीमध्ये व त्यानंतरच्या भगवद्‌गीतेमध्ये चारच वर्ण सांगितले आहेत. मध्यंतरीच्या स्मृतीमध्ये मनूने १० व्या अध्यायात स्पष्ट म्हटले आहे :

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पंचमः ॥ ४ ॥

अर्थ : ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य हे तीन वर्ण दोनदा जन्मतात, म्हणजे एकदा सृष्टिक्रमाने व मागून उपनयनसंस्काराने. शूद्र सृष्टिक्रमाप्रमाणे एकदाच जन्मतो, ह्या चारीपेक्षा पाचवा असा वर्णच नाही.

म्हणजे चंडाल म्हणून जो वर्ग आहे, तो वरील चार जातींचीच कशीतरी भेसळ होऊन झाला आहे, हे त्याच अध्यायातील पुढील श्लोकावरून उघड होते.

शूद्रादायोगवः क्षत्ता चंडालश्चाधमो नृणाम् ।
वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसंकराः ॥ १२ ॥

अर्थ : शूद्र पुरुष आणि त्याच्यावरील वैश्य, क्षत्रिय आणि ब्राह्मण जातींतील स्त्री ह्यांच्यामध्ये प्रतिलोम म्हणजे उलट्या शरीरसंबंधामुळे जी प्रजा होते तिला अनुक्रमे अयोगव, क्षत्ता आणि चंडाल अशी नावे आहेत, त्यात शूद्र आणि ब्राह्मणी ह्यांची संतती जी चांडाल; तिंला अत्यंत नीच मानून अस्पृश्य ठेवण्यात आले आहे.

मनूने वर्णसंकराचा जो निषेध केला आहे, तो प्रतिलोमाचाच म्हणजे खालच्या जातीचा पुरुष आणि वरच्या जातीची स्त्री ह्यांच्या संबंधाचाच केला आहे. ह्याच्या उलट जो अनुलोमसंकर त्याचा निषेध केला नाही. स्मृतीत स्पष्ट म्हटले आहे :

शूद्रायां ब्राह्मणाज्ञातः श्रेयसा चेत्प्रजायते ।
आश्रेयान्श्रेयसी जातिं गच्छत्यासप्तमाद्‌युगात ॥
शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम ।
क्षत्रियाज्ञातमेवं तु विद्याद्वैश्यात्तथैव च ॥ ६५ ॥

अर्थ : शूद्र कन्येला ब्राह्मणापासून कन्या झाली, त्या कन्येला पुनः ब्राह्मणापासून कन्या झाली आणि अशा सात पिढ्या झाल्यावर जी संतती होईल, ती अगदी ब्राह्मणच उपजली असे होय. ह्याप्रमाणे शूद्राचा ब्राह्मण व ब्राह्मणाचा शूद्र बनतो.

अनुक्रमणिका

ह्यातील तत्त्व असे मानिले गेले आहे की, स्त्रीपेक्षा पुरुषाचे अर्थात क्षेत्रापेक्षा बीजाचे सामर्थ्य श्रेष्ठ, म्हणून प्रतिलोमापेक्षा अनुलोम संकर श्रेष्ठ आणि प्रतिलोमातही शेवटी शूद्र आणि ब्राह्मणी ह्यांच्यांतील संकर तर अत्यंत अधम होय. तो करणे गुन्हा समजून त्याला अस्पृश्यत्वाची शिक्षा दिली आहे.

गुन्हा आणि कडेलोटाची शिक्षा

असो. हा गुन्ह्याचा विचार एकीकडे ठेवला तर वस्तुतः पाहता शूद्र पुरुष व ब्राह्मणकन्या ह्यांची संतती केवळ शूद्र संततीपेक्षा अधिक श्रेष्ठ असली पाहिजे. मात्र येथे ब्राह्मण, शूद्र इत्यादी जातींचा दर्जा ठरवावयाचा तो केवळ गुणधर्माप्रमाणेच ठरविला पाहिजे. ह्या दृष्टीने पाहता, आज अंत्यज मानिलेले सर्व लोक वर सांगितल्याप्रमाणे जर खरोखरच शूद्र पुरुष आणि ब्राह्मण स्त्रिया यांच्या संबंधापासून उत्पन्न झालेले असते आणि त्यांना आजपर्यंत असली जबर शिक्षा भोगावी लागली नसती, तर त्यांची स्थिती आजच्या केवळ शूद्रांपेक्षा खात्रीने उच्च दिसून आली असती.

मद्रासेकडील कर्नल आल्काटच्या पारिया शाळेतील विद्यार्थ्यांची शाळेतील इतरांच्या मानाने दिसून येणारी प्रगती आणि वऱ्हाड व मध्यप्रांतातील रेल्वेची कंत्राटे वगैरे घेऊन, पुढे सरसावलेल्या काही महार मंडळीची अलीकडे झालेली सुस्थिती, ह्या गोष्टी लक्षात घेता असे दिसून येते की, ह्या तिरस्कृत वर्गांना योग्य रीतीने थोडीशी सवलत किंवा मदत मिळाली असता त्यांच्या अंगी बराच काळ दबून गेलेले चांगले गुण लवकर विकास पावू लागतात, पण तसा सुयोग फारच विरळा. एकंदरीत ह्या विस्तीर्ण देशातील ह्या हतभागी लोकांची अवाढव्य संख्या लक्षात घेतली असता, ह्यांची स्थिती सर्व बाजूंनी केवळ शूद्रांपेक्षा अत्यंत हीन झाली आहे, हे उघड होते.

ह्यावरून दोन प्रकारची अनुमाने निघतात. एक असे की, सांप्रत अस्पृश्य असलेल्या लोकांच्या सर्वच पूर्वजांनी काही वरील प्रतिलोमसंकराचा गुन्हा केलेला नसावा. ह्यांच्यांतील बरेच लोक—विशेषतः दक्षिणेकडील जाती—केवळ एतद्देशीय अर्धवट रानटी अनार्य लोक असावे आणि त्यांचा वरील कोणत्याही श्रेष्ठ वर्णाशी कसलाही शरीरसंबंध झालेला नसावा आणि ज्या अर्थी भिल्ल, गोंड, वडारी इत्यादी जाती अद्यापि जरी रानटी स्थितीत असूनही त्यांना अस्पृश्य समजण्यात येत नाही, त्या अर्थी, ह्यांच्यांतील पुष्कळांना ही धर्मशास्त्राची शिक्षा लागू पडत नसावी. दुसरे अनुमान असे की, ज्यांच्या पूर्वजांनी हा गुन्हा केला असेल, त्यांना आजपर्यंत झालेली ही अस्पृश्यत्वाची शिक्षा वाजवीपेक्षा अत्यंत कठोर झाली आहे. त्यांची स्थिती केवळ शूद्रांच्यापेक्षा स्वभावतः बरी असावी, ती तशी नसून उलट इतकी हीन झाल्यामुळे नुसते त्यांचेच नव्हे तर राष्ट्राचेही जबर नुकसान झाले आहे.

शिक्षेचा सूड

आर्य-अनार्यांचा विरोध उत्तर हिंदुस्थानापेक्षा दक्षिणेतच जास्त दिसून येतो. त्यात कर्नाटकाच्या खाली दक्षिणेत जसजसे जावे, तसतसे तर हा स्पृश्यास्पृश्यविधी अधिक तीव्र होत जातो. रंग, चेहरा, चालीरीती वगैरेवरून पाहता कर्नाटकातील व्हलिया (महार), मादिग (मांग), इत्यादी त्या जाती आहेत; त्यांचा वरच्या जातींशी फारच कमी संकर झालेला असावा असे दिसते. हे आपल्याला मूळचे एतद्देशीय समजतात. ह्यांना जंबू असेही नाव आहे. ह्यांचा मूळ पुरुष जंबू नावाचा होता. पूर्वी पृथ्वीचा हा भाग दलदलीचा आणि डळमळीत होता. तो [मुंबई गॅझेटियर सन (१८८४), पुस्तक २२, पान २१४-१७.] जंबूने आपल्या मुलास

जिवंत पुरून स्थिर केला अशी ह्या लोकांमध्ये दंतकथा आहे. ह्या दंतकथेत जरी विशेष तथ्य नसले तरी आर्य लोकांनी ह्यांच्यापासून जमीन हिसकावून घेऊन तिला पुढे जंबुद्वीप हे नाव दिले असावे, हे काही अंशी संभवते. ह्या लोकांचा आर्यांच्या तीन वर्णांशी जरी फार क्वचितच संकर झालेला दिसतो, तरी जेव्हा जेव्हा तो झाला तेव्हा तेव्हा त्याचा परिणाम फारच भयंकर झाला असावा, हे खालील आख्यायिकेवरून दिसून येते.

ह्या व्हलिया जातीत [मुंबई गॅझेटियर सन (१८८४), पुस्तक २२, पान २१४-१७.] पोतराज (रेड्याचे राजे) ह्या नावाची एक शाखा आहे. कर्नाटकातील बहुतेक लहान मोठ्या गावांत जेव्हा पटकी वगैरे भयंकर व्याधीच्या शमनार्थ द्यामव्वाची (दुर्गादेवीची) जत्रा गावकऱ्यांकडून करण्यात येते; तेव्हा ते पोतराज—मुख्य हक्कदार—जत्रेतले अध्वर्यूच असतात. जत्रेत पुष्कळ रेड्यांचा वध होत असतो, त्यांतील मुख्य रेड्याचे शिर डोक्यावर घेऊन ह्या पोतराजास गावपंचांस बरोबर घेऊन नगरप्रदक्षिणा करावयाची असते. ह्या पोतराजाच्या उत्पत्तीसंबंधी अशी एक चमत्कारिक दंतकथा आहे की, याच्या मूळ पुरुषाने आपण ब्राह्मण आहोत असे भासवून द्यामव्वा नावाच्या एका ब्राह्मणीशी विवाह केला. पुढे जेव्हा तिला पोतराजाची हीन जात कळून आली, तेव्हा तो भिऊन रेड्याचे रूप घेऊन पळाला. द्यामव्वाने आपल्या घरास आग लावून पोतराजाचा पाठलाग केला व त्याचा वध केला.

मागे केव्हा तरी एखाद्या प्रमुख अनार्याने आर्यस्त्रीशी वर्णसंकर केला असेल व त्यावरून ही भयंकर झटापट झाली असेल. हल्ली अमेरिकेत एखाद्या गौरकाय तरुणीवर एखाद्या काळ्या निग्रोने हात टाकला तर कायद्याची वाट न पाहताच सार्वजनिक रीतीने त्याचा वध करण्यात येतो, त्याला लिंचिंग असे म्हणतात. हे लिंचिंग जरी हल्ली आमच्या देशात उघडपणे होत नाही तरी आजपर्यंत कर्नाटकात ह्या प्राचीन लिंचिंगचे ओबडधोबड स्मारक ह्या जत्रेच्या रूपाने राहिले आहे. अजूनही हे पोतराज ह्या जत्रेच्या शेवटी देवीच्या समोर तिला शिव्याशाप देत कित्येक गरीब कोवळ्या कोंकरांना हातात धरून दाताने त्यांच्या अंगावरचे सर्व कातडे जिवंतपणी सोलतात. ही कोकरे म्हणजे मूळ द्यामव्वा नावाच्या ब्राह्मणीची मुले असे मानून, त्यांचा असा भयंकर घात करून हे लोक आपल्या मूळ पोतराजाच्या लिंचिंगचा सूड उगवितात.

मराठे वगैरे जातींशी ह्यांचे साम्य

हल्ली ह्या देशातील नीच मानलेल्या एकंदर लोकांची स्थिती किंचित सहानुभूतीच्या दृष्टीने आणि उदार बुद्धीने अवलोकन केल्यास असे दिसून येईल की, ह्यांच्यामध्ये अनेक प्रसंगी अनेक कारणांनी वरील पुष्कळ जातींची भेसळ होत आहे. गुजराथ, सिंध, गंगथडी इत्यादी प्रांतांत राहणाऱ्या मेघवाल महारांचे असे म्हणणे आहे की, मागे काठेवाडात एकदा बारा वर्षांचा दुष्काळ पडला होता, तेव्हा मेलेली जनावरे उचलून नेण्याचे काम केल्यामुळे त्यांना ही हीन दशा आली.

[मुंबई गॅझेटियर महिकाठा, पुस्तक ५, पान ६३] काठेवाडाकडील भंग्यांचे सहा पोटभाग आहेत, त्या सर्वांची नावे पुढीलप्रमाणे अस्सल रजपुतांची आहेत. १. मकवान, २. परमार (पवार), ३. राठोड, ४. सोळंकी, ५. वाघेला व ६. डोरी. महाराष्ट्रातील महारांमध्येही मराठ्यांच्या अस्सल ९६ कुळांपैकी बऱ्याच कुळांची नावे आढळतात. ती जाधव, साळुंके (चालुक्य), पवार, मोरे (मौर्य), गाईकवाड, शेलार, साळवी, सुरवसे (सुर्यवंशी), इत्यादी.

महाराष्ट्रातील महारांची भाषा पाहिली असता त्यांचे उच्चार, स्वर व एकंदर बोलण्याची ढब मराठी कुणब्यांसारखीच आहे असे दिसून येते. कोळी वगैरे गावात राहणाऱ्या खालील जातींच्या लोकांच्या भाषेत काही फरक दिसतो, पण ह्या बहिष्कृत लोकांच्या भाषेत तितका फरक दिसत नाही. ह्यांच्या देव्हाऱ्यावर खंडोबा, बहिरोबा, भवानी वगैरे मराठ्यांच्याच देवतांच्या मूर्ती दिसतात. नाशिक, त्र्यंबक, पैठण, पंढरपूर, तुळजापूर इत्यादी क्षेत्रांचे ठिकाणी इतरांबरोबर ह्यांची गर्दी जमते आणि वारकरी, कथेकरी, भाविणी, वाघ्ये वगैरे धर्मसंप्रदाय मराठ्यांप्रमाणे ह्यांच्यांतही पूर्वीपासून चालू आहेत. ह्या सर्व गोष्टींत ह्यांनी आपल्याला उच्च म्हणविण्यासाठीच मराठ्यांचे केवळ अनुकरण केले असावे असे म्हणावे, तर ह्यांच्या वरच्या कोळी वगैरे जातींनी हे अनुकरण का केले नाही? शिवाय, अनुकरण करून आपल्यास उच्च म्हणवून घेण्याचे चातुर्य ह्यांच्यात असते तर ते ह्यांनी मराठ्यांचेच का केले? सर्वात उच्च समजले गेलेले जे ब्राह्मण, त्यांचे अनुकरण ह्यांनी का केला नसावे?

ह्यांच्या अंगचे गुण

ह्या लोकांत इमानीपणा, करारीपणा, शौर्य इत्यादी नैतिक गुण अगदी उपजत असलेले आढळतात. महारासारखी निमकहलाल जात दुसरी क्वचितच सापडेल. म्हणूनच जुन्या व अलीकडच्या अमदानीतदेखील रखवालदाराचे, सरकारी पोते पोहचते करण्याचे वगैरे विश्वासाची कामे ह्या लोकांकडेच चालत आलेली आहेत. मद्रास इलाख्यात अव्वल इंग्रजीचा पाया घालण्याच्या कामी ज्या लढाया झाल्या, त्यांत तिकडच्या पारिया मंडळीने अतुल बहाद्दरी गाजविली आहे. क्लाइव्हच्या सैन्यामध्ये गोऱ्या सोजिरांस भात देऊन आपण वरचे नुसते पाणी पिऊनच ह्या पारिया पलटणींनी लढाया जिंकिल्या, अशी तिकडे प्रसिद्धी आहे; पण बिचाऱ्यांचा इतिहास लिहितो कोण?

आत्मिक गुणांचीही ह्या लोकांत वाण नाही. उत्तरेकडे रोहिदास चांभार व महाराष्ट्रात चोखोबा महार हे महान साधुपुरुष प्रसिद्धच आहेत. "बुद्धी, विद्वत्ता आणि साधुता ह्यासंबंधी प्राचीनकाळी पुष्कळ पंचम वर्गाचे लोक प्रसिद्धीस आले होते. आद्यकवी वाल्मीकी हा पंचम जातीचा होता, अशी कथा आहे. पद्मपुराण व ज्ञानवासिष्ठ ह्यांवरून ह्या कथेला दुजोरा मिळतो. सुप्रसिद्ध ग्रंथ 'कुरळ' ह्याचा कर्ता तिरुवेल्लुवर आणि वैष्णव लोकांनी पूज्य मानिलेले जे बारा संत झाले, त्यांपैकी एक तिरूप्पानियल्वर हे दोघेही मुळी पंचम जातीचेच होते. यमुनाचार्यांचे शिष्य भार्नर नंबियर हे एक महान पंडित साधू झाले. ते पंचम असूनही त्यांना ब्राह्मण संन्याशाप्रमाणे समाधी देण्यात आली." [मि. सी. वाय. चिंतामणी ह्यांनी प्रसिद्ध केलेल्या इंडियन सोशल रिफॉर्म ह्या पुस्तकातील मि. के. रामानुजाचार्य एम.ए.बी.एल. ह्यांचा निबंध पाहा.]

दुराग्रह टाकून ह्या आणि अशा अनेक गोष्टींचा विचार केला असता कळून येते की, हल्ली नीच मानिलेल्या ज्या असंख्य जाती ह्या अफाट देशात पसरल्या आहेत, त्यांचे खरे मूळ काय हे ठरविणे जरी कठीण आहे व पूर्वीपासून वरच्या जातींतून ह्यांच्यात कशी कशी भर पडत गेली आहे तेही कळण्यास जरी फारसा मार्ग नाही, तथापि एवढे मात्र उघड आहे की, ह्या वर्गाचे सर्वच लोक जितके मानण्यात येत आहेत तितके मुळापासूनच नीच नाहीत. त्यांच्यात वरिष्ठ वर्गापासून तो कनिष्ठ वर्गापर्यंत सर्वांचे अनेक कारणांमुळे देशकालमानाने मिश्रण होत आले आहे; आणि आज हजारो वर्षे ह्यांच्याशी वरील वर्गांचा व्यवहार जबरीने बंद पाडल्यामुळे ह्यांची अर्थातच अशी हीन आणि करुणास्पद स्थिती झाली आहे.

आजकाल आमच्या देशात लहानमोठ्या सर्वांच्या अगदी परिचयातली अशी गोष्ट म्हणजे बहिष्कार ही होय.

ह्या पृथ्वीवर सर्व मनुष्यजातींच्या इतिहासात जर का कोठे, कधी कोणावर प्रचंड बहिष्कार घालण्यात आला असेल, व जो पुरातन काळापासून चालत येऊन हल्ली पूर्णदशेला पोहचला असेल तर तो ह्या नीच मानलेल्या जातीवरचा हा भयंकर बहिष्कार होय!!

मनुस्मृतीच्या दहाव्या आध्यायात ह्या बहिष्काराचा सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वीचा असा दाखला आढळतो :

चांडालश्वपचानां तु बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः ।
अपपात्राश्च कर्तव्या धनमेषां श्वगर्दभम् ॥ ५१ ॥
वासांसि मृतचैलानि भिन्नभांडेषु भोजनम् ।
कार्ष्णायसमलंकारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२ ॥
न तैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् ।
व्यवहारी मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ॥ ५३ ॥
अन्नमेषां पराधीनं देयं स्याद्भिन्नभाजने ।
रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४ ॥
दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनेः ।
अबांधवं शवं चैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५ ॥
वंध्याश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रां नृपाज्ञया ।
वध्यवासांसि गृण्हीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६ ॥

अर्थ : चंडाल, श्वपच इत्यादी जातींनी गावाबाहेर रहावे, ह्यांच्याजवळ भांडी नसावी; कोंबडी आणि गाढव हेच ह्यांचे धन; प्रेतावरचे कपडे हीच ह्यांची वस्त्रे; ह्यांनी फुटक्या मडक्यात खावे, काळ्या लोखंडाचे अलंकार ल्यावे, नित्य भटकत असावे; इतरांनी ह्यांच्यांशी कसलाही व्यवहार करू नये; त्यांना पाहूही नये; ह्यांना अन्न द्यावयाचे असल्यास दुसऱ्यांकडून खापरांतून देववावे; शहरांत किंवा खेड्यांत ह्यांनी रात्री येऊ नये; दिवसा कामासाठीच काही चिन्ह धारण करून यावे; ते काम म्हणजे बेवारशी प्रेत नेणे, देहान्त शिक्षा झालेल्यांचा राजाज्ञेने वध करणे व त्यांचे कपडे, दागिने वगैरे घेणे ही होत.

दोन हजार वर्षांहूनही अधिक काळपर्यंत अशा ह्या घोर बहिष्काराचे, जबरीचे वंशपरंपरागत वतन स्वीकारावे लागल्यामुळे, ह्या हतभागी लोकांची जी अवनती झाली आहे, तिच्याविषयी यथार्थ ज्ञान इतरांना होणे कठीण! इतकेच नव्हे, तर स्वतः या लोकांनाही करून देणे जवळ जवळ अशक्य आहे! असा बहिष्कार कधी आणि कोठेही घालण्यात आला नसावा! जरी असे असले तरी त्याला इतकी पूर्ण सिद्धी आलेली नाही हे अगदी खास. ह्या बहिष्कार-कुठाराला दोन धारा आहेत. एका धारेने ज्यांच्यावर हा बहिष्कार आहे, त्यांची स्वाभिमान बुद्धी कापून नष्ट केलेली आहे. ह्या दैवहतकांचा उपजत स्वाभिमान असा नष्ट झाल्यामुळे जरी कदाचित कोणी अपवादक दयेने प्रेरित होऊन ह्यांना जवळ करण्यास गेला, तरी दोन हजार वर्षांच्या सवयीमुळे हे स्वतःच आपल्या हितकर्त्यापासून दूर दूर पळतात! कारण, सवय म्हणजे दुसरा स्वभावच! उलटपक्षी, ह्या कुठाराच्या दुसऱ्या धारेमुळे ज्या उच्च वर्गांनी हे बहिष्कारशस्त्र पिढ्यान्पिढ्या आपल्या हातांनी चालविले त्यांच्या, ह्या लोकांसंबंधी विवेक आणि करुणा ह्या दोन्ही शक्ती नष्ट झाल्या आहेत! सर्व माणसांनी आपल्या गुणधर्माप्रमाणे गुजारा करावा, त्यात कोणी कोणास अडथळा करू नये व हा उपजत हक्क ह्या नीच मानिलेल्यांना आहे, हे साधे आणि उघड तत्त्व दुसऱ्यांना नीच मानणाऱ्या व आपल्याला उच्च

अनुक्रमणिका

म्हणविणाऱ्या कोळ्या-माळ्यांपासून तो क्षत्रिय-ब्राह्मणांपर्यंत कोणालाही मान्य होत नाही; ह्यात त्यांचा काही जाणूनबुजून अविचार किंवा कठोरपणा आहे, असेच केवळ नव्हे; तर हा प्रताप केवळ त्या बहिष्कार-कुठाराच्या दुसऱ्या धारेचा! तिच्यामुळे ह्या स्वतःस उच्च म्हणविणाऱ्या व दुसऱ्यांना नीच मानणाऱ्या लोकांचा विवेक आणि दया साहजिक नष्ट होऊन ह्यांना सवयीने असे वाटत आहे की, नीच मानिलेल्या लोकांस देवानेच ज्या अर्थी ह्या स्थितीत उत्पन्न केले आहे, त्या अर्थी तीच स्थिती त्यांना योग्य आहे व म्हणून तिजबद्दल कुणालाही दोष देता येणार नाही.

ह्यापेक्षा थोडा अधिक विचार केल्यास हे लोक असेही म्हणू लागतात की, ह्या नीच मानिलेल्या लोकांस जर उच्च स्थितीत आणिले, तर ते हल्ली जी समाजाची मलमूत्र साफ करण्यासारखी हलकी कामे करीत आहेत, ती पुढे कोण करील? जर कोणी ती कामे करील तर तेही असे नीच मानण्यात येतील! त्यापेक्षा हेच ह्या अवस्थेत आहेत हे काय वाईट?

सुधारकांनी विधवाविवाहाची जेव्हा प्रथम चर्चा सुरू केली, तेव्हा विधवांची लग्ने झाल्यास कुटुंबात पोळ्या लाटण्याचे, मुलांची हागओक काढण्याचे, केरपोतेरे करण्याचे व अशीच दुसरी फुकट्या मोलकरणीची कामे कोण करील? अशी एक मोठी अडचण त्यांचे प्रतिपक्षी काढीत असत! ती लक्षात घेतली असता वरील शंका पाहून फारसे आश्चर्य वाटावयास नको!स्वतःच्या आयाबहिणी आणि मुली ह्यांच्यासंबंधीदेखील ज्यांची साहजिक दया, प्रेम व विवेक केवळ सवयीच्या जोराने नष्ट होऊन जे असले कोटिक्रम करण्यास तयार होतात; ते गावाबाहेरील महार-मांगांविषयी वरील शंका काढतील यात नवल काय? समाजाची असली घाणेरडी कामे अनादिकालापासून माणसेच करीत आली आहेत, आणि अनंत कालापर्यंत माणसांनीच ती केली पाहिजेत, किंबहुना माणसांनाच ती करावी लागतील, असे काही खात्रीने म्हणता येणार नाही. मुसलमान लोक इकडे येण्याचे पूर्वी ह्या देशात पायखान्याची व्यवस्था हल्ली आहे अशीच होती की काय? असती, तर मनुस्मृतीत चंडालाकरिता जी सर्व नीच कामे सांगितली आहेत, त्यांत ह्यांचा उल्लेख झाल्याशिवाय राहता ना. [मुंबई गॅझेटियर, ठाणे, पुस्तक १३, भाग १, पान १९०.] ह्या प्रांतात म्युनिसिपालिट्यांची स्थापना झाल्यावर पायखाने साफ करण्याकरिता भंगी लोकांना गुजराथ, काठेवाड आणि पंजाब येथून आणावे लागले. कारण येथील कोणीच अंत्यज मंडळी हे काम पत्करीना. ह्यावरून पायखान्यांची ही चाल उत्तरेकडूनच आली असावी, व ज्या अर्थी भंगी लोकांमध्ये बुहतेक मुसलमानच फार आहेत, त्या अर्थी ही चाल मुसलमानांकडून प्रथम आली असावी, असे अनुमान करण्यास हरकत नाही. यद्यपि, भंगी लोक मुसलमानांतून आले नसले, तरी आज ज्या असंख्य लोकांवर हा सार्वजनिक बहिष्कार पडला आहे, ते सर्वच कोठे भंगी आहेत? आणि जे फार थोडे भंगी आहेत त्यांच्यावर तरी असा बहिष्कार का असावा? इराण, अरबस्थान वगैरे मुसलमानांच्या देशांत, किंबहुना पृथ्वीवरच्या कोणत्याही देशांतील भंगी लोकांवर हा बहिष्कार नाही; मग आमच्याच देशात हा **राष्ट्रघातकी सोवळेपणा** का असावा?

महार, चांभार, मांग, ढोर वगैरे सर्व अस्पृश्यवर्ग आमच्या हिंदुधर्मातच मोडतात, ह्यांना जर कोणी परधर्मीयांनी बाटविले आणि त्यांची स्थिती सुधारली, तर आम्ही धर्माभिमानी आमच्या धर्माची महान हानी झाली म्हणून आक्रोश करितो, पण ज्या महारांना ते हिंदू धर्मातच राहून कितीही चांगले धंदे करून संपन्न असले; तरी आम्ही स्पर्श करण्यास किंवा आमच्या उंबरठ्याचे आत येऊ देण्यास तयार नसतो, तेच महार ख्रिस्ती, किंवा मुसलमान झाले की, त्यांच्याशी हात हालविणे किंबहुना प्रसंगी आडजागी एकादा चहाचा पेलाही झोकणे, ह्यात आम्हांला काही वाटत नाही! मग हा जो बहिष्कार आहे, तो ह्या अंत्यज मंडळीवर की त्यांच्यामध्ये असलेल्या **हिंदुधर्मावर**?एका बाजूने अशा मंडळीस ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी बाटविले की, आक्रोश

करावयाचा, आणि दुसऱ्या बाजूने अशा ह्या बाटग्या अंत्यजांवरचा सर्वच बहिष्कार काढून त्यांना उद्योगधंद्यात आणि स्पर्शव्यवहारात मोकळीक ठेवावयाची, आणि जे हिंदू राहिले त्यांचा मात्र तिरस्कार करावयाचा, हा कोण विसंगतपणा!

मनुस्मृतीत दहाव्या अध्यायात स्पष्ट म्हटले आहे –

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयाः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ १२९ ॥

अर्थ - अंगी सामर्थ्य असले तरी शूद्राने धनसंचय करू नये, कारण अशापासून ब्राह्मणास बाधा होते.

शूद्रालाच संपन्नता मिळविण्याची धर्मशास्त्रात परवानगी नाही! मग अतिशूद्राला ती कोठून असणार? पण अशा अतिशूद्राने वाटल्यास ह्या हिंदुधर्माच्या कचाट्यातून सुटून परधर्मात जावे. म्हणजे त्याला मनुष्यजातीचे सर्व उपजत हक्क मिळतात, असे समजून वरील विसंगतपणा टाळावयाचा की काय?

ह्या लोकांच्या पूर्वजांनी असा कोणता गुन्हा केला असेल की, त्यांच्या वंशजास आम्ही अजूनही अशी भयंकर सजा द्यावी? वर्णसंकर, व्यभिचार, देशद्रोह, राजद्रोह, धर्मद्रोह ह्यांपैकी कोणताही भयंकर गुन्हा, हल्ली कोणी करीत नाही काय? जे करितात त्यांना अशी जबर शिक्षा हल्ली समाजाकडून होत आहे काय? तर मग, ह्यांच्या पूर्वजांनी तो केला म्हणून ह्यांनाच हा बहिष्कार भोगावा लागतो, ह्याचे कारण काय? केवळ रूढी चालत आली आहे, आणि ह्या बाबतीत पुढारी मंडळी जोराने चळवळ करून लोकमत जागृत करीत नाही व सतत प्रयत्न होत नाही, म्हणूनच हा प्रकार चालू आहे. ईश्वराने निर्माण केलेला असा कोणताही प्राणी नाही की, तो अस्पर्श मानला आहे! मनुष्यप्राण्यांपैकी मात्र ह्या लोकांना बाहेर ठेवले जात आहे! महाराच्या घरच्या कुत्र्यालाही आम्ही शिवू, पण त्या महाराला शिवणार नाही!

बहिष्कारामुळे झालेली हल्लीची स्थिती

वर सांगितल्याप्रमाणे आज हजारो वर्षे हा असा बहिष्कार भोगल्यामुळे व हल्लीच्या प्रगतीच्या काळीही, हा बहिष्कार व्हावा त्या मानाने कमी न झाल्यामुळे, ह्या दुर्दैवी लोकांची स्थिति सांपत्तिक, नैतिक व धार्मिक इत्यादी सर्वच बाजूंनी अगदी करुणास्पद झाली आहे. तथापि काही सुशिक्षित मंडळींस हे म्हणणे पटत नाही, ह्याचे कारण असे की, अलीकडे रेल्वे वगैरेसंबंधी लहानमोठी कंत्राटे घेऊन क्वचित महार मंडळी चांगली श्रीमंत झालेली आढळते; पण असे अपवाद किती थोडे आहेत ह्याचा विचार करावयाला नको काय? दुष्काळ किंवा प्लेग वगैरे आधिदैविक संकटे ह्या गावाबाहेरच्या लोकांस कशी भोवतात, त्याची प्रत्यक्ष उदाहरणे डोळे उघडे ठेवणाऱ्यांस पावलोपावली दिसून येतील.

कोणी कोणी असेही म्हणतात की, नीच मानिलेल्या लोकांना वाटेल ते काम करण्याची मुभा असल्यामुळे त्यांना इतरांपेक्षा मजुरी चांगली मिळते. हाडे, कातडे, चरबी वगैरेसंबंधी सर्व उद्योग चांभार, ढोर ह्या खालच्या जातींकडेच आहे हे खरे; पण ह्या धंद्यात केवळ मजुरी मात्र ह्या लोकांकडे राहिली आहे व भांडवल आणि व्यापाराचा सर्व फायदा उच्च वर्गाच्या हिंदूंनी नसला, तरी मद्रासी मुसलमान व बोहऱ्यांनी बळकाविला आहे. याचे कारण हेच की, या लोकांची सभ्यता, संस्कार व एकंदरीत सर्व सामाजिक स्थिती

बहिष्कारामुळे अत्यंत हीन राहिल्यामुळे,जरी चांभार वगैरे वर्गाची मिळकत व पुंजी कोळ्यामाळ्यांपेक्षा बरी असली, तरी त्या स्थितीचा फायदा घेऊन यांना आपली हिंदुसमाजात बढती करून घेण्यास काही वाव उरला नाही. यामुळे आपले वडिलोपार्जित डबोले चुलीजवळ पुरून ठेवून फाटकी लंगोटी आणि फुटके मडके यांवरच पिढ्यान्‌पिढ्या गुजारा करण्याची चांभार वगैरे जातींना सवय लागली आहे. बहिष्काराचा वरवंटा डोक्यावर सारखा फिरत असल्यामुळे त्याखाली त्यांच्या महत्त्वाकांक्षेला अवकाशच राहत नाही. असा प्रकार असताना त्यांची सांपत्तिक स्थिती चांगली आहे म्हणून एखाद्या कुणब्याला हेवा वाटेल काय? सुशिक्षित मंडळीकडूनच असा आक्षेप केव्हा केव्हा निघतो, ह्याचे कारण केवळ बहिष्कार-कुठाराच्या दुसऱ्या धारेचा परिणामच होय. दुसरे काय!

केवळ शारीरिक आरोग्याच्या दृष्टीने पाहताही ह्या लोकांच्या स्थितीत कसा फरक दिसून येतो, त्याचा एक मासला खालील आकड्यांवरून दिसेल. हे आकडे इ. स. १९०१ सालच्या हिंदुस्थानच्या खानेसुमारीवरून घेतलेले आहेत.

मुंबई इलाखा

एकंदर तपासलेल्या लोकांची संख्या		तपासल्यांपैकी महारोगी आढळले त्यांची संख्या
ब्राह्मण	१,००,०००	०
युरेशियन	१,००,०००	३१
महार, धेड	१,००,०००	८८
मराठे	१,००,०००	७७

वऱ्हाड

एकंदर तपासलेल्या लोकांची संख्या		तपासल्यांपैकी महारोगी आढळले त्यांची संख्या
धनगर	१७,७१६	२३
कुणबी	१,८७,२०३	२५९
महार	९६,३८१	८६
पठाण	१२,७७०	११

मध्यप्रांत

भिल्ल	२३,११०	६
ब्राह्मण	३,९१,५१९	८४
चांभार	३५,२६२	३८६
तेली	७,१२,१७०	५७०

मद्रास

ब्राह्मण	११,९८,९११	३९५
युरेशियन	२६,२१०	२७
होलिया (महार)	१,४७,९८७	१२८

कामाठी	४,२८,१८८	१३९

नैतिक बाबतीत विशेष लिहावयास नकोच! अलीकडच्या कोणत्याही लष्करी छावणीत गेल्यास तेथे ज्या हतभागी स्त्रियांनी दुकाने मांडून स्वतःचे देह विकावयास ठेविलेले आढळतात त्या कोणत्या वर्गातल्या असतात, हे प्रसिद्ध आहे.

धार्मिक बाबतीत तर विचारच करावयाला नको. हिंदुधर्म बोलूनचालून ह्या वर्गासंबंधी बेजबाबदार! इतकेच नव्हे, तर त्याने आज इतकी वर्षे ह्या पामरांवर बहिष्कारशस्त्र धरले आहे. वास्तविक पाहता, हे धर्मबाह्यच आहेत. अलीकडील देशाभिमानाचे वारे अंगात शिरल्यापासून काही 'दे. भ.','दे. बं.' ह्या वर्गाशी नुसता शाब्दिक आपलेपणा जोडीत आहेत; पण खरे धर्माभिमानी ह्यांना कितपत आपले म्हणतात हे जगजाहीर आहे! मुसलमानांनीही आजवर ह्यांचा तिरस्कारच केला आहे. मुसलमानांचा सगळा रोख हिंदू म्हणविणारांना बाटविण्याकडे होता. तेव्हा त्यांना ह्या ग्रामबाह्य लोकांना सहज मुसलमान करून घेता आले असते; परंतु तसा प्रकार कोठे आढळत नाही, ह्यावरून अव्वल मुसलमानीत ह्या वर्गाची गणना हिंदूंत होती की नाही, ह्याबद्दल शंका येते. ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी मात्र ह्यांच्यासाठी पुष्कळ प्रयत्न चालविले आहेत व त्यांत त्यांना बरेच यशही आले आहे. केवळ परोपकाराच्या दृष्टीने पाहता इतर बाबतींप्रमाणेही ह्याही बाबतीत ख्रिस्ती धर्माची आणि मिशनरी मंडळीची, करावी तितकी स्तुती थोडीच आहे.

एकंदरीत कोणत्याही दृष्टीने पाहता हल्ली अस्पृश्य मानिलेल्या ह्या वर्गाची स्थिती अत्यंत शोचनीय आहे, हे आपल्यांपैकी पुष्कळांस कबूल होत नसल्यास इतकेच म्हणणे भाग पडते की **'जावे त्याच्या वंशा तेव्हा कळे!'** पण राष्ट्रीय दृष्टीने पाहता यांची स्थिती सर्व राष्ट्राला घातक आहे, हे तरी निदान त्यांच्या वंशास न जाताही कळावयाला पाहिजे आहे!

संख्या

येथवर ह्या हतभागी लोकांची मूळ उत्पत्ती, त्यांच्यावर पुरातन काळापासून आजपर्यंत पडलेला घोर बहिष्कार व त्यामुळे त्यांची सर्व बाजूंनी आज दिसून येणारी हीनदीन स्थिती वगैरे गोष्टींचा स्थूल दृष्टीने विचार केला. आता ह्या अफाट देशात अशा हीन दशेप्रत पोहचलेल्या वर्गातील लोकांची एकंदर संख्या किती आहे, हे पाहू.

वर सांगितलेल्या भयंकर अन्यायाचे प्रसंग ह्या लोकांवर कितीही गुदरले असले, आणि सहृदय मनुष्यास लाज आणणारे हे प्रकार हजारो वर्षे जरी घडत असले, तथापि त्याचा दुष्परिणाम ज्यांना प्रत्यक्ष भोगावा लागतो, अशांची संख्या अगदी थोडीथोडकी असती, आणि मग तिकडे आमच्या लोकांनी दुर्लक्ष केले असते, तर एखादे वेळी चालले असते! कारण, हल्ली आमच्या देशाचा पाया सर्वच दिशांनी पाहता खोलात चालला आहे, अशा वेळी आमच्या पुढाऱ्यांना पुष्कळ मोठमोठ्या राष्ट्रीय महत्त्वाच्या गोष्टींत मन घालावे लागत असल्यामुळे काही व्यक्तींवर, किंबहुना एकदोन जातींच्या एकदोन लाख माणसांवर एकादा स्थानिक अथवा प्रासंगिक तात्पुरता अन्याय होत असता आणि तिकडे आमच्या उद्योगी पुढाऱ्यांचे लक्ष वेधले नसते, तर त्यात फारसे आश्चर्य नव्हते; पण वस्तुतः तसा प्रकार मुळीच नाही! उलट अतिशय आश्चर्याची गोष्ट ही की, हिंदू साम्राज्यात ह्या अंत्यज वर्गाची प्रचंड संख्या असून व ती ह्या खंडवजा विशाल देशात सर्वत्र पसरली असून, ती किती आहे व कशी पसरली आहे, याची बरोबर कल्पना करून घेण्याची कोणाला

इच्छाही होत नाही! दर दहा वर्षांनी सरकारी खानेसुमारीत ह्या वर्गाची संख्या प्रसिद्ध होत असते. तथापि ती एकत्र केली असता किती मोठी होईल, हेदेखील पाहण्याची कोणी तसदी घेत नाही!

ता. ३१ मार्च १९०१ रोजी रात्री करण्यात आलेल्या हिंदी साम्राज्यातील (बलुचिस्थान, ब्रह्मदेश, निकोबार, अंदमान ही सर्व मिळून) खानेसुमारीवरून हिंदुस्थानची एकंदर लोकसंख्या २९,४३,६१,०५६ होती. ह्यात एकंदर अंत्यज संख्या ५,३२,३६,६३२ आहे. हा एकूण आकडा सन १९०१ च्या सेन्सन रिपोर्टाच्या भाग १, पान ५६०-५६९ मध्ये जी जातवारी दिली आहे; हा तिच्यावरून तयार केला आहे. तयार करताना मूळ कोष्टकात ज्या जातींना Untouchable or Depressed Classes म्हणजे अस्पृश्य अथवा निकृष्ट झालेल्या जाती असे नाव दिले आहे, त्यांचाच अंत्यज नावाखाली समावेश करण्यात आला आहे. मुसलमान लोकांमध्येही अश्राफ (वरिष्ठ) अज्लाफ (मध्यम) आणि अर्जाल (हीन), असे भेद दाखविण्यात आले आहेत व त्यांची संख्या उत्तर हिंदुस्थानातील गणतीमध्ये निरनिराळी दाखविली आहे. अर्जाल वर्गाचे मुसलमान बहुतेक मूळचे अंत्यज जातीतून मुसलमान झाले असावे, आणि म्हणूनच ह्यांनी धर्मांतर केले तरी इस्लामसारख्या एकांतिक धर्मातही ह्यांना हीन मानण्यात येत असावे. हिंदुस्थान देशात एकंदर मुसलमानांची संख्या ६,२४,५८,०७७ आहे व त्यांपैकी उत्तर हिंदुस्थानात हीन मुसलमानांची संख्या ८६,२८,५६६, दाखविण्यात आली आहे. पण ह्यांचा समावेश वरील अंत्यज संख्येत करण्यात आलेला नाही. कारण, हे मुसलमान असल्याने ह्यांची स्थिती कितीही हीन असली तरी हिंदू अंत्यजाइतकी ती असेल की काय, ह्याबद्दल शंका आहे. तथापि हिंदू जातिभेदाचा परिणाम कडकडीत मुसलमानी धर्मावरही कसा घडत आहे, ह्याचे वरील हीन मुसलमानांची संख्या हे एक चांगले उदाहरण आहे. बलुचिस्थान व सरहद्दीवरील तुर्की-इराण प्रदेशांतील सुलतानांमध्ये उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असा भेद केलेला दिसत नाही, ह्याचे कारण,तेथील मुसलमानांमध्ये हिंदूंतून मुसलमान बनविलेल्यांची भेसळ क्वचितच झालेली आहे, हे होय. तसेच दक्षिणेतील मुसलमानांमध्येही असा भेद केलेला नाही. ह्याचे कारण असे असावे की, इकडील हल्लीचे बहुतेक मुसलमान पूर्वीचे हिंदूच असल्याने असा भेद असणे शक्य नाही. मध्यंतरी उत्तर हिंदुस्थानातल्या मुसलमानांतच हा उच्चनीच भेद दिसून येणे शक्य आहे व तो तसा दाखविण्यात आला आहे. ह्याप्रमाणे बलुचिस्थान व वायव्य सरहद्द आणि तसेच नर्मदेच्या खालचे सर्व दक्षिण हिंदुस्थान इतका भाग वगळला असता बाकी जो अस्सल उत्तर हिंदुस्थानचा भाग पंजाब, काश्मीर, राजपुताना, संयुक्त प्रांत, बंगाल, बिहार, ओरिसा इत्यादी राहतो, त्यामध्ये मुसलमानांची एकंदर संख्या ४,७०,४८,५८१ आहे आणि त्यांपैकी ८६,२८,५६६ म्हणजे एक षष्ठांशाहून अधिक हीन मानलेले मुसलमान आहेत. तथापि ह्यांची गणना अंत्यजांत केलेली नाही, हे वर सांगितलेच आहे.

अंत्यज आणि एकूण हिंदूंची प्रांतनिहाय संख्या

प्रदेश	अंत्यज	एकूण हिंदू
हिंदू आर्य (पंजाब, काश्मीर, राजपुताना इ.)	३६,३८,७४५	१,९७,३१,५९२
सिथियो-द्रविड (मुंबई, बडोदा, कूर्ग)	३४,७९,०८४	१,६७,३४,९५२
द्रविड मद्रास, म्हैसूर	१,५३,७४,०७३	५,२६,२६,३६६
(अ) - (हैदराबाद,त्रावणकोर, कोचीन)		
(ब) - (छोटा नागपूर इ.)	३९,३७,७९९	६४,००,३६०
(क) - (वऱ्हाड आणि मध्यप्रांत)	२३,४५,२१०	१,३३,३२,३९८

प्रदेश	अंत्यज	एकूण हिंदू
आर्य द्रविड		
(अ) - (संयुक्त प्रांत)	१,००,४८,८५८	४,०६,४९,३९१
(ब) - (बिहार)	४१,१६,०८३	१,८९,८८,७०३
मोगल द्रविड		
(अ) - (बंगाल)	७९,५८,६२१	१,७७,२१,०८०
(ब) - (ओरिसा)	११,०६,७९३	३७,६६,५२७
मोगल (आसाम, सिकीम इ.)	१२,३१,२६६	२७,६८,३६९
एकूण	५,३२,३६,६३२	१९,८७,१९,७३८

ज्यांचे वर्गीकरण करता आले नाही व जे अर्धवट रानटी स्थितीत आहेत, अशा हिंदू लोकांची संख्या ह्याशिवाय आहे. ती धरली असता एकूण हिंदूंची संख्या २०,७१,४७,०२६ इतकी होते.

हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या भागांतील एकूण हिंदू संख्येमध्ये अति उच्च मानलेल्या व अति नीच मानलेल्या जातींचे दर शेकडा प्रमाण खाली दिल्याप्रमाणे आढळून येते.

	प्रदेश	ब्राह्मण	अंत्यज अथवा पंचम
१.	पंजाब, काश्मीर, राजपुताना	१२	१८
२.	मुंबई, बडोदे, कूर्ग	६	१७
३.	मद्रास, म्हैसूर, हैदराबाद	४	३०
	मद्रास, छोटा नागपूर	३	५८
	मद्रास, मध्यप्रांत, वऱ्हाड	८·५	१६
४.	संयुक्त प्रांत, अयोध्या, अलाहाबाद	१३	२५
	संयुक्त प्रांत, बिहार	५	२१
५.	बंगाल	६	४५
	बंगाल, ओरिसा	१०	३०
६.	आसाम, सिक्कीम, कुचबिहार	३	४४

उत्तर-हिंदुस्थानातील मुसलमान लोकांचे उच्च नीच दर्जाचे विभाग

	पंजाब, काश्मीर	संयुक्त प्रांत, बिहार	बंगाल, ओरिसा
अश्राफ (वरिष्ठ)	१५,१६,९९८	४५,९०,०६०	१,९९,८०,५४७
अज्लाफ (कनिष्ठ)	५६,६८,६४९	१३,६१,९८३	८,८७,६८९
अर्जाल (हीन)	५८,४६,४६६	२७,७५,००३	७,०९७

वर्गीकरण न केलेले	२३,०२,६९४	१५,६७,४००	५,४४,०७५
एकूण	१,५३,३४,८०७	१,०२,९४,४४६	२,१४,१९,४०८

उत्तर-हिंदुस्थानातील एकंदर मुसलमानांची संख्या	४,७०,४८,५८१
सदरपैकी हीन मुसलमानवर्गाची संख्या	८६,२८,५६६
सर्व हिंदुस्थानातील एकूण मुसलमानांची संख्या	६,२४,५८,०७७

अत्यंज अथवा पंचम वर्गाच्या काही मुख्य जातींची सर्व हिंदुस्थानातील एकूण संख्या

जात	वसतीचा प्रदेश	एकूण संख्या
चांभार	बहुतेक भाग	१,११,३७,३६२
मोची	बहुतेक भाग	१०,०७,८१२
डोंब	बंगाल, आसाम, पंजाब	९,७७,०२६
भंगी	मुंबई, संयुक्त प्रांत, राजपुताना	६,५६,५८६
ढाणूक	बंगाल, पंजाब	८,७०,५५७
बागडी	बंगाल, आसाम	१०,४२,५५०
वळई	माळवा, मध्यप्रांत	५,८४,३३४
च्छुरा	उत्तर हिंदुस्थान	१३,२९,४१८
नामशूद्र चंडाल	उत्तर हिंदुस्थान	२०,३१,७२५
राजवंशी	उत्तर हिंदुस्थान	२४,०८,६५४
महार	मुंबई, वऱ्हाड, मध्यप्रांत	२९,२८,६६६
मांग	मुंबई, वऱ्हाड, मध्यप्रांत	५,७९,३०६
व्हलिया (महार)	कर्नाटक, मद्रास	७,७०,८९९
मादिक (मांग)	कर्नाटक, मद्रास	१२,८१,२५२
पारिया	मद्रास,ब्रह्मदेश	२२,५८,६११
शिक्लिया	मद्रास,ब्रह्मदेश	४,७८,४९६
माल	मद्रास, बंगाल	१८,६३,९०८
इतर सर्व		२,०९,९९,४७०
	एकूण	५,३२,०६,६३२

हिंदुस्थानातील एकंदर लोकसंख्या	२९,४३,६१,०५६
एकूण हिंदू लोकसंख्या	२०,७१,४७,०२६
एकूण अंत्यज लोकसंख्या	५,३१,०६,६३२

अनुक्रमणिका

हिंदुस्थानाची एकंदर लोकसंख्या	२९,४३,६१,०५६
एकूण मुसलमान लोकसंख्या	६,२४,५८,०७७
पैकी हीन मुसलमान लोकसंख्या	८६,२८,५६६

ह्या आकड्यांवरून असे सिद्ध होते की, हिंदू लोकांपैकी एकचतुर्थांशापेक्षा अधिक संख्या हीन मानलेल्या अत्यंज जातीची आहे, व मुसलमान लोकांपैकी जवळ जवळ एकसप्तमांश हीन मानलेल्या अर्जाल वर्गांची आहे. ह्या हीन मुसलमानांची संख्या विचारात न घेता नुसत्या हिंदू अंत्यजांची संख्या हिंदुस्थानातील एकंदर लोकसंख्येशी ताडून पाहिली तरी ती तिच्या एकषष्ठांशाहून अधिक भरते! म्हणजे, प्रत्येक सहा हिंदी माणसांमध्ये (मग ते कोणत्याही जातीचे किंवा धर्माचे अथवा रंगाचे असोत) एक अगदी टाकाऊ—शिवून घेण्यालादेखील अयोग्य मानलेला असा मनुष्यप्राणी सापडतो.

पुढे काय?

येथवर ह्या भारत देशाने आपल्या एका भागावर कसा कडक बहिष्कार घातला आहे; ह्या बहिष्काराचा आतापर्यंत काय परिणाम झाला आहे; आणि हा बहिष्कृत झालेला ह्या देशाचा कितवा भाग आहे, याविषयी विचार झाला. आता पुढे काय करावयाचे व त्यासंबंधी हल्ली काय चालले आहे याचा विचार करण्यापूर्वी या गोष्टीसंबंधी एकदोन आगंतुक मुद्द्यांचा विचार करणे अवश्य आहे.

इंग्रजी अमलातील स्थिती

इंग्रजी या शब्दाने आमच्या देशातील इंग्रज सरकार आणि पाश्चात्त्य आधुनिक सुधारणा या दोन्हींचा अंमल दर्शित करण्यात येतो. एका पिढीच्या मागे इंग्रज सरकार म्हणजे मायबाप सरकार (Parental Government) अशी तत्कालीन समजुतदार माणसांची कल्पना होती. इंग्रज सरकार हे शहाणे आणि जबरदस्त आहे आणि त्याच्यापासून हिंदुस्थानचे हित बरेच झाले आहे आणि पुढेही होण्याची आशा अद्यापि नष्ट झाली नाही, असे पुष्काळ समजुतदार माणसांना अद्यापि वाटत आहे. हल्ली युगांतर झपाट्याने होत असल्यामुळे या कल्पनेस प्रस्तुत काळी बराच आळा बसला आहे. आणि हे योग्यच आहे. कारण, आईबापांची कामगिरी सरकारी रीतीने मागे कधीच झाली नाही आणि पुढे होईल अशी आशा करणे मनुष्यजातीला शोभत नाही. म्हणून इंग्रज सरकारला ते मायबाप नाहीत म्हणून दोष देणाऱ्या माणसांत मुळी माणूसपणाच कमी आहे, असे म्हणणे फारसे वावगे होणार नाही. इंग्रज लोक या देशात केवळ आधुनिक सुधारणेचा अंमल गाजविण्याकरिता जरी आले नाहीत—मायबापगिरी बाजूला राहिली—तरी पर्यायाने त्यांच्यामुळे सुधारणेचा हितकारक अंमल बसत चालला आहे, हे त्यांच्या शत्रूंसही कबूल करावे लागेल. इंग्रजी राज्य आणि आधुनिक सुधारणा ह्यांचे प्रस्तुत विषयाला अनुलक्षून पाहता एक प्रकारे ऐक्य आहे, असे दिसून येईल.

आता अलीकडे इंग्रजी राज्यात आणि सुधारलेल्या मनूत ह्या बहिष्काराचा कडकपणा पुष्कळ कमी झाला आहे की काय, असा सहजच प्रश्न उत्पन्न होतो. मध्यंतरीच्या ह्या दीर्घ काळात ह्याची कडक अंमलबजावणी झाली आहे, ह्याला पुष्कळ दाखले सापडतील, पण हल्ली इंग्रजीच्या महात्म्याने हा कडकपणा बऱ्याच ठिकाणी काही अंशी कमी झाला आहे; ही गोष्ट ह्या लोकांच्या अत्यंत कळकळीच्या कनवाळूसही कबूल करावी लागेल, आणि ह्याबद्दल त्याला आनंदही वाटेल. तथापि, हल्लीच्या सर्व बाजूंनी

होणाऱ्या प्रगतीच्या मानाने व इंग्रज सरकारच्या सत्तेच्या, संपत्तीच्या आणि शहाणपणाच्या मानाने पाहता ह्या लोकांची आज जी दाद लागत आहे, ती फारच अल्प होय, असे म्हटल्यावाचून आमच्याने राहवत नाही. मिठावरचा आणि जमिनीवरचा कर, जकात आणि दुसऱ्या अशाच सर्वसाधारण करांची वसुली करतेवेळी सरकार अमूक जाती उच्च आणि अमुक जाती नीच हा भेद पाहत नाही; पण असे असूनही न्यायकोर्टे, दवाखाने, शाळा, पोस्ट ऑफिसे इत्यादी सार्वजनिक जागी नीच मानिलेल्या वर्गास उच्च म्हणविणारांच्या दृष्टीने वागविण्यात येते, त्यामुळे ह्या आधीच रंजलेल्या बापड्यांस अनेक अपमान, अडचणी आणि पुष्कळ वेळा अन्यायही सोसावे लागतात. कर घेतेवेळी सरकार जी समदृष्टी ठेविते ती प्रजापालनाचे वेळी का ठेवीत नाही? ती ठेवणे जर काही राजकीय धोरणामुळे अशक्य किंवा अनिष्ट असेल, तर कर घेण्यातही तशीच विशेष सूट असावयाला नको होती काय? असो; ह्या बाबतीत सरकारचा कदाचित फारसा दोष नसेल. आपल्या राज्यात सर्वांना सारखे हक्क आहेत असे सरकारने जाहीर केले आहे व तशी त्याची इच्छा आहे व प्रयत्नही आहेत. पण ह्या जाहीर इच्छेची अखेरची अंमलबजावणी आमच्या लोकांवरच अवलंबून असल्यामुळे सरकार केव्हा केव्हा अगदी पंगू बनून जाते. तथापि, सरकारचा फार नसला तरी थोडा तरी दोष आहेच. लोकांच्या धर्मसमजुतीत हात घालावयाचा नाही, हे सरकारचे धोरण जरी फार इष्ट आणि अवश्य आहे, तरी प्रजेपैकी काही वर्गाच्या धर्मसमजुती, सार्वजनिक शांतता, वगैरे सबबीवरून एखाद्या वर्गाच्या उपजत हक्कांची पायमल्ली होते तेव्हा सरकारने तिकडे कानाडोळा करणे म्हणजे आपल्या प्रजापालनाच्या कर्तव्यास अंशतः तरी चुकणेच होय. वऱ्हाडप्रांतात अत्यंज मुलांस शाळांतून इतरांबरोबर बसविण्यात येते; इतकेच नव्हे, तर सरकारी नोकरीतही ह्या जातींपैकी थोड्यांचा शिरकाव झाला आहे, ही गोष्ट खरी आहे, आणि ती तेथील सरकारी अंमलदार आणि उच्च वर्ग ह्या दोघांनाही भूषणावह आहे. तथापि इतर प्रांतांत मोठमोठ्या शहरांतूनही याच्या अगदी उलट प्रकार राजरोस चालू आहेत! सरकारच्या तगाद्यामुळे म्युनिसिपालिट्यांनी मोठमोठ्या गावी अंत्यजांसाठी वेगळ्या शाळा काढिल्या आहेत; पण अत्यंज शाळेकरिता चांगले हुशार मास्तर नेमण्यासंबंधी म्युनिसिपल बोर्डाकडून फारच थोडी काळजी घेण्यात येते. एखादी धर्मार्थ शाळा उघडली की, आपले कर्तव्य आटोपले, असे बोर्डास वाटते. शाळा कोठेतरी दूर कोपऱ्यात असावयाची, तेथे एक अर्धवट शिकलेला मुसलमान मास्तर ठेवावयाचा—आणि असा जुलमाचा रामराम करून वेगळे व्हावयाचे.

सरकारी नोकरीसंबंधीही या लोकांवरचा बहिष्कार वऱ्हाड प्रांताबाहेर जशाचा तसाच आहे. मागे लष्करखात्यात या लोकांची बढती होत असल्यामुळे यांच्यांत काही चांगली पेन्शनर मंडळी अद्याप आढळते; पण १८९२ सालापासून ह्या बाबतीतही काही अकल्पित धाड आल्यामुळे ह्यांची पीछेहाट होत आहे. ह्या नोकरीच्या बाबतीत आपलेच लोक आपल्या ह्या दीन देशबांधवांस कसे खाली रगडीत आहेत, हे खालील गोष्टीवरून कळण्यासारखे आहे.

मंगळूर येथे तेथील ब्राह्मसमाजाच्या सेक्रेटरींनी पंचम लोकांकरिता एक शाळा काढिली आहे. त्या शाळेत शिकून तयार झालेल्या विद्यार्थ्यांना कोठेतरी चांगली नोकरी मिळवून देण्याकरिता हे गृहस्थ फार झटत असतात. त्यांच्याकडून आलेल्या एका खासगी पत्रात पुढील मजकूर आहे :

“मी किती खटपट केली तरी एकाही विद्यार्थ्यास नोकरी मिळवून देता आली नाही! शेवटी एका भल्या युरोपियन डिस्ट्रिक्ट जज्जांनी पुढे जी चपराशाची जागा रिकामी होईल ती पंचमास द्यावी, असा ठराव केला. जागा रिकामी होऊन एका पंचमाचा अर्ज गेल्याबरोबर त्या सर्व खात्यांतील सुमारे १०० शिपाई मिळून

जज्ञसाहेबांच्या बंगल्यावर जाऊन आडवे पडले आणि मेहेरबानांनी पंचमाला नोकरीवर घेऊन आपल्यास हिणवू नये; अशी मागणी इतक्या नेटाने केली, की शेवटी मेहेरबानास ती मान्य करावीच लागली!”

ह्या बाबतीत जो अन्याय घडला तो स्वदेशी की परदेशी, ह्याचा निर्णय वाचकांनीच करावा! मुळी अन्याय घडलाच नाही, असा निर्णय करणारे वाचक भेटल्यास लेखकाचे नशीब म्हणावयाचे.

असो, बहिष्काराचे ह्यापेक्षाही खडतर मासले नित्य आपल्या डोळ्यांसमोर दिसत आहेत; आणि त्रावणकोरसारख्या अगदी सुधारलेल्या संस्थानातदेखील ह्या लोकांची जी अपेष्टा चाललेली सर्वांच्या ऐकण्यात येते, तीवरून आधुनिक सुधारणेच्या मानाने आमचे पाऊल ह्या बहिष्काराच्या बाबतीत अद्यापि फारच मागे आहे, असे कष्टाने कबूल करावे लागते.

ख्रिस्ती पंथ

व्यवहारात धर्माच्या नावाने जितक्या चुका झाल्या आहेत व होत आहेत तितक्या कशाने झाल्या नसतील! केवळ व्यवहारातच नव्हे, तर भाषेतही तितक्याच चुका होतात. खरे पाहू जाता धर्म एकच आहे आणि हिंदू, मुसलमानी, ख्रिस्ती इत्यादी केवळ त्याचे पंथ होत. असे असता, हे सर्व पंथ निरनिराळे धर्मच मानण्यात आल्यामुळे त्या परस्परांतील तेढही अत्यंत तीव्र झालेली आहे. मनुष्यप्राण्याला स्वभावसिद्ध असलेली ही धर्मप्रवृत्ती ह्या सर्वच पंथांत निरनिराळ्या रूपाने व कमी-अधिक शुद्ध स्थितीत प्रकट होत आहे. ही धर्मवृत्तीच काय ती शाश्वत आणि हे सर्व पंथ देशकालमानाप्रमाणे बदलत जाणारे आहेत, हे इतिहासावरून उघड दिसत असताही ख्रिस्त्यांना असे वाटते की, ख्रिस्ती धर्मच काय तो सार्वत्रिक धर्म—universal religion—आणि हिंदूंनी तर आपल्या धर्माला ‘सनातन’ हे नाव कधीच दिलेले आहे!

धर्म आणि त्याचे पंथ यांविषयी वरील शुद्ध आणि निरपेक्ष सत्य ध्यानात ठेवून ख्रिस्ती पंथाने प्रस्तुत विषयासंबंधी जी कामगिरी बजाविली आहे, तिचा थोडक्यात कृतज्ञपणाने पण निर्भीडपणे विचार करू या.हे आमचे विचार ख्रिस्ती, हिंदू, ख्रिस्ती झालेले किंवा हिंदूच राहिलेले अस्पृश्यवर्ग ह्यांपैकी पुष्कळांना पटणार नाहीत, हे आम्ही जाणून आहो; पण त्याला इलाज नाही. हिंदुपंथाने हीन समजून टाकून दिलेल्या ह्या जातींचा ख्रिस्ती पंथाने जो आजवर परामर्श घेतला आहे व त्याची अंशतः तरी उन्नती केली आहे, त्याबद्दल ह्या पंथाचे जितके धन्यवाद गावे तितके थोडेच आहेत. या बाबतीत ख्रिस्ती मिशनरी केवळ परोपकारबुद्धीने काम न करिता ह्या गरीब लोकांना आपल्या कळपात ओढण्याचा त्यांचा कावा असतो; असा जो काहीसा आक्षेप असतो, त्यातही विशेष अर्थ नाही. ख्रिस्ती मंडळीला जर आपला पंथ चांगला वाटतो, तर त्यात दुसऱ्यांनी यावे असा त्यांनी प्रयत्न करणे हे त्यांच्या ख्रिस्तीपणाला शोभते. उलट, ज्या हिंदूला ह्या गरीब जाती आपल्या धर्मात राहिल्या काय अथवा गेल्या काय सारख्याच वाटतात, आणि ह्या लोकांनी हिंदुधर्मात असेतोपर्यंत मात्र दूर रहावे आणि ख्रिस्ती होऊन पोशाख बदलून जवळ आल्यास हरकत नाही, असे वाटते, त्यांच्या उदासीनपणाला व विसंगतपणाला दुसऱ्या कशाचीही उपमा दिसत नाही!

पण मुख्य प्रश्न बाजूलाच राहिला आहे. तो हा की, जवळ जवळ ५ ॥ कोटी प्रजेने अशा हीन स्थितीत राहून चालेल काय? हिंदुपंथ तर आपला सोवळेपणा सोडावयाला तयार नाही, आणि तो सोवळेपणा कायम आहे तोपर्यंत या जातीला पुढे सरकावयाला जागा नाही. तर मग हे व्हावे कसे? इतक्या सगळ्यांनी एकदम ख्रिस्ती व्हावे? याक्षिणीची कांडी फिरवून इतक्या लोकसमुदायाला कोणी एकदम

ख्रिस्ती करील म्हणावे तर तेही संभवनीय नाही. तथापि हिंदू लोकांची उदासीनता व विसंगतता शाश्वत राहिली, तर मात्र वरील चमत्कारही घडण्याचा संभव आहे. असा प्रकार खरोखरीच घडून आला तर राष्ट्रीयदृष्ट्या काय प्रकार होईल पहा. हल्ली भारतीय साम्राज्यात खालीलप्रमाणे लोकसंख्या आहे.

(इतर १५ + हीन ५ ॥ मिळून) २१ कोटी हिंदू. (इतर ५ + हीन १ मिळून) ६ कोटी मुसलमान. ३० लक्ष ख्रिस्ती. १ कोटी जंगली. १ कोटी बुद्ध, जैन, शीख वगैरे.

हिंदुपंथाची उदासीनता आणि ख्रिस्ती पंथाची चळवळ आताप्रमाणेच कायम राहील तर पुढे, खाली दिल्याप्रमाणे गणना होण्याचा संभव आहे:

१५ कोटी हिंदू, ६ कोटी मुसलमान. ७ कोटी ख्रिस्ती. १ कोटी बुद्ध, जैन, शीख इत्यादी. म्हणजे राष्ट्रीयदृष्ट्या आता जी हिंदुमुसलमानांची दुही आहे, तिच्याऐवजी वरील प्रकार घडलाच तर हिंदू, मुसलमान, ख्रिस्ती यांचा तिरपगडा होणार! १५ कोटी मवाळ हिंदू आणि जवळ जवळ तितकेच कडवे मुसलमान आणि ख्रिस्ती मिळून या तिघांचे सूत कसे जमणार, ईश्वर जाणे!

यावर काही ख्रिस्ती मंडळीचे म्हणणे असे पडते की, ५ ॥ कोटी हीन दशेतल्या महारमांगांचे व त्यांना दूर दूर ठेवणाऱ्या १५ कोटी इतर हिंदूंचे आता तरी कोठे सूत जमत आहे? हे ५ ॥ कोटी महारमांग ख्रिस्ती होऊन सुशिक्षित आणि सुखवस्तू झाल्याने राष्ट्राचे पाऊल मागे पडण्यापेक्षा पुढेच पडणार नाही कशावरून? इतके लोक ख्रिस्ती झाल्यावर ते ह्या देशातलेच कायमचे राहणारे असल्याने इतर हिंदूंशी ते राष्ट्रीय बाबतीत विरोधानेच वागतील कशावरून? दुसऱ्या पक्षी, काही जुन्या मताच्या आणि तटस्थ वृत्तीच्या हिंदू मंडळीचे असे म्हणणे पडते की, वरिष्ठ हिंदू कितीही उदासीन राहिले तरी हीन मानिलेले लोक कालांतराने आपली आपणच सुधारणा करून घेऊन एक वेगळी जात बनवून सुखाने रहाणार नाहीत कशावरून? मग त्यांच्या उद्धारासाठी एवढा खटाटोप कशाला हवा आहे?

हिंदूंचा उदासीनपणा कायम धरून चार प्रकारचे परिणाम संभवतात. (१) हे ५ ॥ कोटी लोक अशाच स्थितीत राहतील, किंवा (२) आपणच आपला उद्धार करून नवी जात बनवितील, किंवा (३) ख्रिस्ती होऊन हिंदूंशी विरोधाने वागतील किंवा (४) धर्म बदलला तरी राष्ट्रीय बाबतीत सलोख्याने वागतील. पण हे चारी प्रकार हिंदुस्थानातील कोणाही बाणेदार, प्रगमनशील हिंदूला समाधानकारक वाटणार नाहीत. हिंदुस्थानातील जातिभेद हिंदी राष्ट्राला घातक आहे, हे आता इतके दिवस सामाजिक प्रगतीच्या उलट असलेली 'काळ','भाला','केसरी'सारखी पत्रेही कंठरवाने सांगू लागली आहेत! हिंदूंच्या तटस्थपणाचा आता बहुतेकाला वीट येऊन चुकला आहे. ह्या ५ ॥ कोटी प्राण्यांचा उद्धार होऊन हे भावी हिंदी समाजात व हिंदी साम्राज्यात एकजीव होऊन जावे अशी सर्वांची अंतःकरणपूर्वक इच्छा आहे. पण ही संजीवनी देणारा द्रोणागिरी कोणी उचलून आणावा, हाच प्रश्न आहे. हिंदू, ख्रिस्ती, मुसलमान इत्यादी पंथांचे जुनाट आणि जाड कवच फोडून धर्मप्रवृत्तीचा नवीनच एक अंकुर बाहेर आला पाहिजे. धर्मसंचाराशिवाय केवळ स्वार्थी आणि हिशोबी प्रवृत्तीच्या जोरावर हे काम होण्यासारखे नाही. आणि धर्माची प्रेरणा झाली तरी ती पंथाची जाड भिंत फोडण्याइतकी बळकट नसेल, तर आतल्या आतच विरून जाण्याचा संभव आहे. ही भिंत फोडून काही नवीन अंकुर ब्राह्मसमाज, प्रार्थनासमाज, आर्यसमाज ह्यांच्या रूपाने ह्या देशात वर येऊ लागले आहेत. त्यांच्यात अंतरीचे बल किती आहे हे पाहण्याची कसोटी प्रस्तुत विषयात आहे.

अनुक्रमणिका

विचार करिता करिता आपण प्रेरणेच्या प्रदेशात जाऊन पोहचलो. या प्रदेशात आपल्या दृष्टीस काय काय पडत आहे, या हीन-दीन लोकांच्या उद्धारासाठी आपल्या लोकांचे कसकसे प्रयत्न चालले आहेत व ते कितपत सफल झाले आहेत अगर होण्याचा संभव आहे, याचा विचार पुढील भागात करू.

अनुक्रमणिका

५. निराश्रित साहाय्यक मंडळी

[वि. रा. शिंदे यांचे लेख, व्याख्याने व उपदेश, पृ. १०९-१११]

हिंदुस्थानातील अस्पृश्य मानिलेल्या लोकांची स्थिती अत्यंत शोचनीय आहे व त्यांच्या उन्नतीसंबंधी आपण काहीतरी प्रयत्न केले पाहिजेत, असे वरिष्ठ वर्गातील लोकांना पुष्कळ वर्षे वाटत आहे; पण आपल्या महाराष्ट्र प्रांतात ह्या कामी प्रथमतः खऱ्या प्रयत्नाला आरंभ केल्याचे श्रेय परलोकवासी श्रीयुत जोतीबा फुले ह्यांनाच द्यावे लागेल. त्यांच्याच श्रमाने पुणे मुक्कामी ह्या लोकांसाठी एक-दोन शाळा स्थापन करण्यात आल्या. हल्ली त्या तेथील म्युनिसिपालिटीच्या ताब्यात आहेत. त्यानंतर ह्या हतभागी लोकांकडे ज्या दुसऱ्या उदार अंतःकरणाच्या पुरुषाचे लक्ष गेले; ते परलोकवासी श्रीयुत रामचंद्र अण्णाजी कळसकर हे होत. ह्यांनी प्रथम 'वांगी व्हिलेज एज्युकेशन सोसायटी' नावाची संस्था वांगी येथे स्थापन करून नंतर ती बारामती येथे नेली. ह्या संस्थेच्या आश्रयाखाली त्यांनी महार लोकांकरिता खेड्यांतून काही शाळा उघडल्या होत्या; पण त्या फार दिवस चालल्या नाहीत. हे काम भरपूर द्रव्यसाहाय्याशिवाय नावारूपास येणे शक्य नव्हते; सरकार, संस्थानिक आणि श्रीमंत व्यापारी ह्यांच्याजवळ द्रव्यबळ आणि सत्ताबळही असतात; पण तेवढ्याने अशी कामे उदयाला येत नाहीत. हे मुंबईसारखी धनाढ्य शहरे आणि इंग्रजांसारखे मातबर आणि न्यायी सरकार ह्या देशात पिढ्यान्‌पिढ्या असूनही ह्या दीन लोकांचे भाग्य उदयास आले नाही ह्यावरून उघड होते. महानुभाव श्रीमंत सयाजीराजे ह्यांच्या कारकीर्दीत मात्र ह्या दीनांची बरीच दाद लागत आहे व अलीकडे कोल्हापूर येथेही बरीच चळवळ चालली आहे, पण काही होवो; हे कार्य इतके अवघड आहे की, तशीच असाधारण धर्मप्रेरणा झाल्याशिवाय आणि कोणत्यातरी एका नव्या जोमाच्या उदार पंथाने पुढाकार घेतल्याशिवाय ह्याला काही रूप येईल, हे अद्यापि संभवत नाही.

प्रार्थनासमाज, ह्या कामी हळूहळू पण बिनबोभाट आज बरीच वर्षे अल्पस्वल्प प्रयत्न करीत आला आहे. मुंबई, पुणे, सातारा, अहमदनगर ह्या ठिकाणी ह्या लोकांकरिता रात्रीच्या शाळा उघडून त्यांतून समाजाचे प्रचारक थोडाबहुत धार्मिक आणि नैतिक उपदेश आज बरीच वर्षे करीत आहेत. अलीकडे ह्या वर्गाविषयी कळवळा वाटणारांना हुरूप येण्यासारखा एक नवीन प्रकार दिसून येतो, तो हा की, आज कित्येक वर्षे अज्ञान आणि कंगाल अवस्थेच्या चिखलात रुतून गेलेल्या ह्या हतभागी लोकांतच स्वतःची स्थिती सुधारण्यासंबंधी जागृती दिसू लागली आहे.

ह्या अपूर्व जागृतीस इंग्रजी राज्याचे औदार्य आणि त्या औदार्याची अपूर्णता ह्या दोन्ही परस्परभिन्न गोष्टी कारणीभूत झाल्या आहेत. इंग्रजी राज्यातील समतेच्या वागणुकीमुळे महारमांगांची लष्करांत भरती होऊन गेल्या दोनतीन पिढ्यांत ह्या वर्गातील बरेच लोक हवालदार, जमादार आणि सुभेदार-बहादूर अशा पदवीला पोहचले होते. शिवाय, साहेबलोकांच्या खासगी तैनातीत बटलरचे वगैरे धंदेही इमानाने बजावून त्यांच्या साहजिक समागमाने ह्या वर्गातील बरीच कुटुंबे अंमळ सुखवस्तू झाली; पण ह्या बाबतीतील आपल्या उदार धोरणाचा विकास उत्तरोत्तर जास्त होऊ देण्याचे नैतिक धैर्य आणि शक्ती ह्या जातिभेदाने सडलेल्या देशात इंग्रज बहादुरांच्याही अंगी कायम राहिली नाही व सुमारे पंधरा वर्षांपासून अलीकडे ह्या लोकांची लष्करात पूर्वीप्रमाणे भरती होईनाशी झाली आहे. पुढे येण्याला जो एकच मार्ग खुला होता, तोही अशा रीतीने बंद झालेला पाहून ह्या लोकांचे आपल्या निराश्रित अवस्थेसंबंधी डोळे किंचित उघडू लागले. ह्या बाबतीत प्रथम जे प्रयत्न झाले व अजून चालू आहेत; त्याचे बरेचसे श्रेय पुणे येथील महार जातीतील पाणीदार गृहस्थ श्रीयुत शिवराम जानबा कांबळे यांजकडे आहे. श्रीयुत कांबळे ह्यांचा मुख्य रोख जरी सरकारात आपल्या जातीची पूर्वीप्रमाणे भरती व्हावी म्हणून कायदेशीर पद्धतीने अर्ज करण्याचाच अद्याप

आहे, तरी आपल्या जातीला शिक्षण मिळून तिचे पाऊल पुढे पडावे म्हणून त्यांचे दुसऱ्या बाजूनेही अविश्रांत श्रम चालले आहेत. त्यांनी 'सोमवंशीय समाज' नावाची संस्था पुण्यास काढली असून तिच्याच नमुन्यावर अहमदनगर येथे श्रीयुत श्रीपतराव थोरात आणि पांडोबा डांगळे ह्यांच्या परिश्रमाने दुसरा एक 'सोमवंशीय समाज' सन १९०५ सालच्या जून महिन्यात स्थापन झाला आहे. ह्या पूर्वी नागपूरजवळ मोहपा येथे श्रीयुत किसन फागू नावाच्या एका तरुण आणि स्वार्थत्यागी गृहस्थाने धर्माच्या पायावर एक समाज स्थापून चळवळ चालविली होती. मुंबई येथील प्रार्थनासमाजाच्या पोस्टल मिशनची काही उदार मतांची पुस्तके वाचून ह्या तरुण गृहस्थाचे मन प्रार्थनासमाजाकडे वळले. प्रार्थनासमाजाविषयी प्रत्यक्ष माहिती करून घेण्यासाठी म्हणून मुंबई प्रार्थनासमाजाच्या १९०५ सालाच्या वार्षिक उत्सवाला श्रीयुत किसन फागू हे आले होते. तेथे पंधरा दिवसांच्या पाहुणचारामुळे त्यांची आणि समाजाच्या काही मंडळीची ओळख होऊन परस्पर हेतूंची आणि प्रयत्नांची परस्परांस माहिती झाली. शेवटी हे गृहस्थ समाजाच्या प्रीतिभोजनातही हजर असल्याचे प्रसिद्धच आहे. ह्या ओळखीमुळे ह्या जातीतील आत्मोन्नतीसंबंधी ज्या काही चळवळी चालल्या होत्या, त्यांकडे समाजाच्या प्रचारकांचेही बरेचसे लक्ष वेधले व पुढे लवकरच (हल्ली परलोकवासी झालेले) स्वामी स्वात्मानंद आणि मी असे दोघे अहमदनगरास फिरतीवर गेलो असता तेथील नवीनच स्थापन झालेल्या 'सोमवंशीय समाजा'मार्फत भिंगार नावाच्या खेड्यातील महारवाड्यात आमची काही व्याख्याने झाली.

लोकांची हळूहळू या विषयाकडे सहानुभूती वळू लागली, आणि विशेषेकरून मुंबई प्रार्थनासमाजाच्या आणि सोशल रिफॉर्म असोसिएशनच्या उदार मनाच्या अध्यक्षांनी या कामात बरेच प्रोत्साहन दिल्यामुळे मी एक निबंध लिहून त्यात या लोकांची कशी स्थिती आहे, संख्या किती आहे, यांच्यासाठी कोणी काय काय केले आहे, या मुद्द्याचे विवरण केले आणि शेवटी यांना वर आणण्याकरिता एतद्देशीय लोकांनी आपले पौरस्त्य आचार,रीतिरिवाज आणि परंपरा यांना धरून एक कायमचे मिशनच स्थापले पाहिजे आणि ते सध्याच्या स्थितीत प्रार्थनासमाजाशिवाय दुसऱ्याकडून होणे विशेष संभवनीय नाही, असे विचार, उदार मतवादी समाजबंधूंपुढे मांडले. हा निबंध 'इंडियन सोशल रिफॉर्मर'च्या ता. २९ जुलै १९०६ च्या अंकात प्रसिद्ध झाला व नंतर स्वतंत्र पुस्तकरूपाने छापून प्रार्थनासमाजाच्या पोस्टल मिशनच्या आश्रयाने त्याच्या पुष्कळ प्रती वाटण्यात आल्या.

विचार केला, सहानुभूती मिळाली, निर्णय झाला, निश्चय झाला. तथापि **'सर्वारंभास्तंडुलाः प्रस्थमूलाः'** हे त्रिकालसत्य कधी खोटे व्हावयाचे नाही. म्हणून ह्या तांदुळांची वाट काही दिवस पहावी लागली.

६. भारतीय निराश्रित साहाय्यकारी मंडळीची संस्थापना

[वि. रा. शिंदे यांचे लेख, व्याख्याने व उपदेश, पृ. १११-११४]

तारीख १८ ऑक्टोबर १९०६ रोजी कार्तिकी वर्षप्रतिपदेचा शुभ दिवस आला. दोनच दिवसांपूर्वी मुंबईतील प्रार्थनासमाजाच्या उदार उपाध्यक्षांनी अशा मंडळीची स्थापना होऊन काम सुरू व्हावे म्हणून एक हजार रुपये दिले होते. पाडव्याच्या शुभ दिवशी सकाळी नऊ वाजता (१८ ऑक्टोबर १९०६) एल्फिन्स्टन रोड स्टेशनलगतच्या मुरारजी वालजीच्या बंगल्यात मंडळीची पहिली शाळा उघडण्याकरिता गावातील चार शिष्ट मंडळी जमली. मंडळीचे अध्यक्ष नामदार न्यायमूर्ती चंदावरकर ह्यांनी जमलेल्या मुलांना पहिला धडा घालून देऊन मंडळीचे काम सुरू करण्यापूर्वी आपल्या भाषणात खालील अर्थांचे सूत्रवाक्य सांगितले की, "ह्या नीच मानिलेल्या लोकांना वर आणण्याचा प्रयत्न करण्याने आम्ही स्वतःलाच वर आणीत आहो. हे पवित्र कार्य करीत असता ह्या लोकांचा आम्ही उद्धार करणार, हा घमेंडीचा विचार आमच्या अंतःकरणात न शिरो आणि आम्हा सर्वांना ह्या घोर अन्यायामुळे जी अधोगती मिळाली आहे, ती टळून सर्वांचा सारखाच उद्धार होणार आहे. असा साधा आणि सात्त्विकभाव आम्हांमध्ये निरंतर जागृत राहो." आणि ह्या भावाला अनुसरूनच आज दोन वर्षे मंडळीचे काम चालले आहे.

हेतू

हिंदुस्थानातील महार, मांग, चांभार, धेड, पारिया वगैरे (विशेषेकरून पश्चिम हिंदुस्थानातील) निकृष्ट वर्गांना व इतर अशाच रीतीने निराश्रित झालेल्या लोकांना (१) शिक्षण, (२) कामधंदा, (३) ममतेची आणि समतेची वागणूक, (४) धर्म, नीती, आरोग्य आणि नागरिकता इत्यादीविषयक उदार तत्त्वांचा उपदेश व अशा इतर साधनांच्या द्वारे आत्मोन्नती करण्याचे कामी साहाय्य करणे, हा ह्या मंडळीचा हेतू असून हिच्या विद्यमाने सध्या खालील संस्था काम करीत आहेत.

शाळा

जी.आय.पी. परळ स्टेशनजवळील नंबर १ची इंग्रजी-मराठी शाळा आहे. येथे हल्ली मराठी मूळाक्षरांपासून तो इंग्रजी चार इयत्तांपर्यंत शिक्षणाची उत्तम सोय केली आहे. मुलगे १९० आणि मुली ३० शिकत आहेत. कुर्ल्याजवळ देवनार येथील कचरापट्टीत नंबर २ची प्राथमिक शाळा आहे. तीमध्ये ४१ मुले आणि १ शिक्षक आहे. भायखळा येथे नंबर ३ची प्राथमिक शाळा आहे. तीमध्ये १०१ मुले आणि ३ शिक्षक आहेत. एकंदर मुलांची संख्या सरासरीने ५०० असते.

जे.जे. हॉस्पिटलसमोर भंगी लोकांकरिता १ व महालक्ष्मी स्टेशनाजवळील कचरापट्टीत १ अशा दोन दिवसाच्या व एक रात्रीची अशा तीन गुजराथी शाळा चालू आहेत. त्यांत १२५ मुले आहेत.

पुस्तक बांधण्याचे काम

मुलांना ५ तास सारखे शिकण्याचा कंटाळा येऊ नये म्हणून व काहीतरी हातकाम यावे म्हणून दररोज दोन तास मोठ्या मुलांना परळच्या शाळेत पुस्तके बांधण्याचे व लहानमोठ्या वह्या, ब्लॉटिंग पॅड्स वगैरे तयार करण्याचे काम शिकविण्यात येते.

उद्योगशाळा

सन १९१२ एप्रिलपासून परलोकवासी शेठ एन. एम. वाडिया ह्यांच्या इस्टेटीतून दरमहा ५०० रु. तीन वर्षेपर्यंत मिळणार असल्यामुळे मंडळीने एक उद्योगशाळा उघडली आहे. त्यात सुतारी व शिवणकाम शिकविले जाते.

शिवणकाम

मुलींना व गिरण्यांतून काम करू न इच्छिणाऱ्या निकृष्ट वर्गातल्या, पण अब्रुदार बायकांना घर बसल्या आपले व मुलांचे कपडे शिवता यावे म्हणून त्यांना साधे शिवणकाम शिकविण्याची व्यवस्था परळच्या शाळेत केली आहे. सध्या एक चांभाराची बाई शिकून तयार झाली आहे.

पुस्तकालय

शेठ तुकाराम जावजी, मेसर्स बाबजी सखाराम आणि कंपनी व मनोरंजक ग्रंथप्रसारक मंडळी वगैरेंच्या साहाय्याने ३०४ पुस्तके जमविली आहेत. गेल्या वर्षी ह्यांपैकी २५८ पुस्तके वाचण्याकरिता देण्यात आली. वाचनालयात २ दैनिके, ५ साप्ताहिक पत्रे आणि ४ मासिक पुस्तके ठेवण्यात येत असतात.

मैदान क्लब

तरुण मुलांनी वाईट नादाला लागू नये म्हणून त्यांचा एक क्रिकेट फुटबॉल क्लब आहे. विशेषेकरून शिमग्यासारख्या सणात चांदण्यारात्री शिक्षक लोकांच्या नजरेखाली आट्यापाट्या वगैरे खेळ खेळण्यात येतात. सन १९०७ सालच्या होळीच्या दिवशी खेळांत हुशार ठरलेल्या गड्यांस, सर भालचंद्र कृष्ण ह्यांच्या हस्ते बक्षिसे वाटण्यात आली व वरील क्लब उघडण्यात आला. हल्ली ४० मेंबर व क्रिकेटच्या तीन टोळ्या आहेत. व्यायामाशिवाय ह्या क्लबमार्फत मधूनमधून व्याख्याने, संमेलने, वनभोजने इत्यादी ज्ञानवृद्धी,स्नेहवृद्धी आणि करमणूक करण्याचेही प्रकार होत असतात.

देवनार कचरापट्टी

येथे सुमारे ५०० म्युनिसिपल कामकरी अंत्यज मानिलेल्या लोकांची वसाहत आहे. ही मुंबई म्युनिसिपालिटीच्या मालकीची जागा असून म्युनिसिपालिटीच्या हद्दीबाहेर म्हणजे ठाणे जिल्ह्यात असल्याने मंडळीने पुष्कळ प्रयत्न करूनही ह्या लोकांच्या शिक्षणाची सोय करण्याचा म्युनिसिपालिटीस अधिकारच नाही, असे शेवटी ठरले; आणि मालकी मुंबई म्युनिसिपालिटीची आहे म्हणून ठाणे जिल्ह्यातूनही शिक्षणाची व्यवस्था अद्यापि झाली नाही! मिळून आज कित्येक वर्षे इतक्या लोकांची उणीव भरून निघाली नाही. शेवटी तेथे वरील शाळा आपल्याच खर्चाने उघडून मंडळीने गरज भागविली. हल्ली शेठ हाजी युसफ हाजी इस्मायल ह्यांच्या उदार मदतीने एक झोपडी बांधून तिच्यात एक दिवसा आणि एक रात्री अशा शाळा चालू आहेत. शिवाय मंडळीकडून मधून मधून व्याख्याने, कीर्तने, बक्षीस-समारंभ वगैरे होत असतात.

वाङ्मय

अस्पृश्य मानिलेल्या लोकांची कठीण स्थिती वरिष्ठ लोकांच्या नजरेस यावी व त्यांची सहानुभूती मिळावी, म्हणून इंग्रजीत तीन लहान पुस्तके छापून त्यांच्या पुष्कळ प्रती फुकट वाटण्यात येत आहेत. शिवाय प्रमुख इंग्रजी, मराठी आणि गुजराथी पत्रांतून वेळोवेळी ह्या लोकांच्या स्थितीसंबंधी व कामासंबंधी लेख येत असतात.

निराश्रित सेवासदन

केवळ शाळा आणि दवाखाने स्थापिल्याने आणि मधूनमधून व्याख्याने दिल्याने ह्या लोकांची गृहस्थिती आणि सामाजिक स्थिती सुधारावयाची हा मंडळीचा जो मुख्य हेतू; तो अंशतःही पूर्ण व्हावयाचा नाही. ह्या कामी काही स्वार्थत्यागी आणि श्रद्धाळू माणसांनी आपल्याला वाहूनच घेतले पाहिजे; त्यांनी ह्या लोकांच्या वस्तीत राहून, त्यांच्या घरी वरचेवर जाऊन त्यांच्या बायाबापड्यांना कामकाज, करमणूक, भजन, प्रार्थना इत्यादिकांच्या निमित्ताने आपल्या घरी बोलावून व एकंदरीत अशा रीतीने त्यांच्याशी मिळून मिसळून राहिले पाहिजे व मंडळीच्या ज्या निरनिराळ्या संस्था चालू आहेत त्याकडे त्या लोकांचे लक्ष वेधले पाहिजे; अशा प्रकारच्या एका आश्रमाची अत्यंत उणीव भासू लागली. मंडळीच्या चालकांच्या मनात हे विचार येण्याच्या संधीस ईश्वरकृपेने त्यांची व एका उदार अंतःकरणाच्या सत्पुरुषाची अवचित गाठ पडून असा आश्रम निघत असेल तर आपण त्याच्या खर्चासाठी दरमहा शंभर रुपयांची नेमणूक करून देऊ, असे वचन देऊन १९०७च्या फेब्रुवारी महिन्यापासून त्यांनी ही नेमणूक चालू केली! व ता. २१ मे रोजी ‘निराश्रित सेवासदन’ ह्या नावाने हा आश्रम सुरू झाला.

हल्ली प्रार्थनासमाजातील दोन पुरुष व दोन स्त्रिया यांनी मंडळीचे काम अंगमेहनतीने करण्याचे पत्करिले आहे.

मंगळूर

दक्षिण कानडा जिल्ह्यात पारिया लोकांची स्थिती फारच दुःसह आहे. मंगळूर ब्राह्मसमाजाचे सेक्रेटरी श्रीयुत के. रंगराव हे एकटेच ह्या गरीब लोकांसाठी गेली दहा वर्षे खपत आहेत. सरकारापासून एक प्रशस्त जागा घेऊन त्यांनी आता येथे एक ऐसपैस पक्की इमारत बांधली आहे. त्यांची अलीकडे बंद पडलेली शाळा फिरून तारीख ३ नोव्हेंबर १९०७ रोजी ह्या इमारतीत उघडण्यात आली. हल्ली येथे पारियांची ५१ मुले शिकत आहेत. पैकी ४ मुलांना दोन्ही वेळ जेवण घालून शाळेतच ठेवण्यात येते आणि २६ मुलांना दोन प्रहरी एक वेळ जेवण घालून रात्री घरी पाठविण्यात येते. अशा व्यवस्थेशिवाय शाळा चालणेच शक्य नाही. येथील ब्राह्मसमाजातील सुमारे बारा तरुणांनी एकत्र जमून एक ‘तांदूळ फंड’ स्थापन केला आहे. दर रविवारी उपासनेनंतर ते घरोघर जाऊन एक एक मुष्टीभर तांदूळ जमवितात. तारीख २७ नोव्हेंबर १९०७ रोजी उद्योगशाळा उघडण्यात आली. हल्ली तीत सहा माग चालू आहेत. त्यांवर मुलांना विणकाम शिकविण्यात येते. ह्या शाळेकरिता सध्या दोन हजार रुपयांची फार जरुरी आहे. त्यासाठी पन्नास रुपयांचा एक असे चाळीस माग काढले आहेत, उदार गृहस्थांनी या कामी मदत करणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे.

मंडळीच्या शाखा व संस्था

१. मुंबई - ४ दिवसाच्या शाळा, विद्यार्थी ५००. १ वसतिगृह, विद्यार्थी २६. २ भजन समाज. १ उद्योगशाळा (सुतारी, शिवणकाम व बांधकामाचे शिक्षण)
२. पुणे - १ दिवसाची शाळा, विद्यार्थी २००. १ भजनसमाज. सुतारीचे व शिवणाचे वर्ग. १ लायब्ररी इ.
३. सातारा - १ रात्रीची शाळा. १ भजनसमाज.
४. महाबळेश्वर - १ उद्योगशाळा (दोरखंड व नवार करणे)
५. दापोली, ६. ठाणे व ७. मालवण - येथे गरीब विद्यार्थ्यांस मदत करणाऱ्या कमिट्या.
८. मंगळूर - १ दिवसाची व १ रात्रीची शाळा. १ विणण्याचा कारखाना. १ वसतिगृह. १ वसाहत.
९. मद्रास - २ दिवसाच्या व २ रात्रीच्या शाळा, विद्यार्थी १३०.
१०. हुबळी - १ दिवसाची, १ रात्रीची शाळा. १ वसतिगृह.
११. अकोला - ३ रात्रीच्या शाळा. १ वसतिगृह.
१२. अमरावती - २ रात्रीच्या शाळा.
१३. भावनगर - १ दिवसाची शाळा. १ दवाखाना.
१४. इंदूर - १ रात्रीची शाळा.

एकूण १४ शाखांच्या २४ शाळा व ५ वसतिगृहे आहेत. १२ इतर संस्था. त्यांत ५५ शिक्षक व ११०० विद्यार्थी आहेत. दरसाल मंडळीचा खर्च वीस हजार (२०,०००) रुपयांवर आहे.

येणेप्रमाणे आपल्या प्रांती ह्या हतभागी वर्गाच्या उन्नतीसंबंधाच्या प्रयत्नांची थोडक्यात हकीकत आहे. ह्या वर्गाच्या अफाट संख्येच्या मानाने हे प्रयत्न सिंधूत बिंदूप्रमाणे फारच अल्प आहेत हे जरी खरे आहे, तथापि, ज्या महात्म्यांच्या उदार अंतःकरणात शुभ प्रेरणा होऊन ह्या अल्प प्रयत्नास सुरुवात झालेली आहे, त्यांच्या मंगल कामनेप्रमाणे त्यांनी आरंभिलेल्या प्रयत्नास काही कालाने विशाल स्वरूप प्राप्त होईल, अशी आम्ही आशा बाळगितो.

हल्ली मंडळीच्या कामाकरिता मुंबई आणि पुणे मुक्कामी इमारतीची फार नड भासत आहे. निदान पश्चिम हिंदुस्थानातील निकृष्ट वर्गाच्या हिताकरिता मंडळीच्या मनात जे काही करावयाचे आहे, त्याच्या खर्चासाठी पैशाची फारच मोठी गरज आहे.

'ह्या नीच मानिलेल्या लोकांना वर आणण्याचा प्रयत्न करण्याने आम्ही स्वतःलाच वर आणीत आहो...' ह्या, ह्या संस्थेच्या संस्थापनेच्या वेळी संस्थेचे अध्यक्ष न्यायमूर्ती सर चंदावरकर ह्यांनी सांगितलेल्या मंत्रवाक्याचा सतत जप करून प्रत्येक महाराष्ट्रीय धनी, निर्धन, स्त्री, पुरुष, सुशिक्षित, अशिक्षित, ब्राह्मण व शूद्र शक्त्यनुसार ह्या हीनदीन लोकांच्या हितासाठी तनमनधनाने प्रयत्न करील, अशी आम्ही उमेद बाळगितो.

तो सत्य संकल्पाचा दाता भगवान आमची ही मंगल कामना पूर्ण करो!

७. डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनची चवथी जयंती

[(डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन ही संस्था मुंबई येथे स्थापन होऊन चार वर्षे झाली व बलिप्रतिपदेच्या दिवशी तिला पाचवे वर्ष लागले, म्हणून मिशनच्या परळ येथील इंग्रजी शाळेत ता. २ नोव्हेंबर सन १९१० रोजी पाडव्याच्या दिवशी सकाळी आठ वाजता ईश्वरोपासना झाली. ती रा. विठ्ठलराव शिंदे यांनी चालविली. त्या वेळी प्रार्थनासमाजातील आणि बाहेरील मिशनचे हितचिंतक मंडळींनी आणि अस्पृश्यवर्गातील स्त्रीपुरुष मंडळींनी शाळेचा हॉल भरला होता. शाळेतील पुष्कळशी मुले स्वच्छ स्नान करून आणि नीटनेटका पोशाख करून बसली होती. त्यांना दिवाळीचा खाऊ वाटल्यानंतर थोडीशी प्रार्थना करून त्यांना पाठविण्यात आले. नंतर उपासनेस आरंभ झाला. उपदेशाच्या वेळी रा. शिंदे यांनी 'अभय दान मज देई गा उदारा' आणि – 'घ्यारे भाई घ्यारे भाई । कोणी काही थोडे बहू' ॥ हे दोन अभंग घेतले होते.)]

घ्यारे भाई घ्यारे भाई । कोणी काही थोडे बहू ॥ —तुकाराम

डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन काढून काल चार वर्षे संपली. आज नूतन वर्षारंभी 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी' या नावाचा खोल अर्थ काय आहे आणि त्या अर्थाची खरी सिद्धी कशी होणार या दोन गोष्टींचा विचार करणे अवश्य आहे. मिशन हा शब्द आमच्याकडे अद्यापि नवीन आहे. तो आमच्या अंगवळणी न पडल्यामुळे त्यामुळे काही न रुचणारी अशी परकीयता भासते. पौरस्त्य धर्मातील मोक्षाचा मार्ग हा व्यक्तिविषयक आहे. प्रथम प्रथम तर ज्ञान आणि समाधी यांमध्ये त्यांचा नीरस लय होऊन पुढे त्यांत भक्तीची जोड मिळाली तरी प्रत्येकाने एकाकी ईश्वराकडे जावे हेच धोरण बराच काळ होते. पुढे भक्तिमार्गाचा विकास होत जाऊन रामानुजादी यांनी त्याला सामाजिक स्वरूप दिले. तथापि या भागवत धर्मास साधेभोळे प्राकृत रूप देऊन अभयाची सुवार्ता सर्व मनुष्यप्राण्यास पोहचविण्याचे श्रेय तुकारामसारख्यांनी "यारे यारे लहान थोर । याति भलते नारी नर ॥", "आम्ही वैकुंठवासी", "पिटू भक्तीचा डांगोरा" इत्यादी प्रकारे दवंडी पिटून संपादन केले. तथापि मिशन, गास्पेल, इव्हांजेल इत्यादी शब्दांस अन्वर्थक शब्द आमच्या भाषेत न मिळण्याइतका त्यातील अर्थांचा आमच्यातील सामाजिक आणि धार्मिक चळवळींमध्ये कमी प्रचार झाला आहे. इतकेच नव्हे, तर अजूनही हे शब्द आमच्या कानांना कडू लागतात. मिशन स्थापन झाल्यावर दोनतीन वर्षे वरील नावातील 'मिशन' हा शब्द काढून टाकण्याविषयी कित्येक हितचिंतकांकडून कळकळीच्या सूचना वेळोवेळी आल्या. याचे कारण या संस्थेचे खरे स्वरूप कळले नाही एवढेच. मनुष्याचा कोणताही वर्ग किंबहुना कोणीही व्यक्ती कायमची पतित नाही, अस्पृश्य नाही, निराश्रित नाही, स्वर्गीय आशेचा तंतू कोणीही तोडण्यास समर्थ नाही. तात्पुरत्या निराशेने खिन्न झालेल्यांना, दुःख, दैन्य आणि दारिद्र्य यांच्या सवयीने जड झालेल्यांना अभयाची सुवार्ता पोहचविणे हे मिशनचे काम आहे. मिशन म्हणजे प्रेषित संस्था; केवळ ऐहिक कल्याणासाठी झटणारी मंडळी नव्हे; यशापयशाकडे न पाहता प्रेरणेच्या प्रवाहावर यत्न करणारी मंडळी होय. पण ही सर्व भाषा आमच्या देशबंधूंस परकीय वाटते. हिच्या योजनेत नुसते पोकळ अनुकरण दिसते. खाणे, पिणे, पेहराव आणि बोलणे चालणे या वरवरच्या क्षुल्लक गोष्टींमध्ये पाश्चात्त्यांचे अनुकरण राजरोस सर्वच करीत आहेत. परंतु आध्यात्मिक अनुभवाच्या भरीवपणाने समाजसेवा घडत असतानाही तद्दर्शक शब्द ऐकल्यावर मात्र कित्येक लोक कानांवर हात ठेवतात. असो. मिशनचा खरा अर्थ हा आहे. एवढा थोर अर्थ आमच्या नावामध्ये आहे म्हणून तशी लायकी आम्हांमध्ये आहे, असे आम्हा कोणांसही वाटत नाही. या कामास स्वतःस कायमची वाहून घेतलेली जी चार-दोन माणसे असतील ती जवळ जवळ पूर्णपणे कामास नालायक आहेत, हे उघड करून दाखविण्याची आवश्यकता नाही. काहींना तर आपल्या नालायकीचीही जाणीव नाही, इतकी ती साधीभोळी आहेत.मिशन सुरू झाल्यानंतर एकदोन वर्षांनीच मिशनची कान्स्टिट्यूशन (सनद) तयार झाली. त्या वेळी 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया' असा नावाचा विस्तार होऊन उद्देशामध्ये असे म्हटले आहे की, शिक्षण, कामधंदा, समतेची आणि ममतेची वागणूक, धर्मनीती आणि नागरिकता इत्यादी संबंधी उपदेश ह्यांच्या द्वारा हिंदुस्थानातील अस्पृश्यवर्गांना साह्य करण्याचा हे मिशन यत्न करील आणि ह्या मिशनचा योगक्षेम ही सोसायटी चालवील. ह्यावरून प्रत्यक्ष यत्न करण्याचे काम मिशनचे आहे, आणि द्रव्यबळ व व्यावहारिक

अनुक्रमणिका

अनुभव, नियंत्रण, सल्लामसलत, शिफारस इत्यादी ऐहिक सर्व अनुसंधानाच्या योगे हे मिशन जिवंत राखणे हे सोसायटीचे काम. मिशनरी आपल्या कामाला जसे नालायक आहेत, तशीच सोसायटीही नालायकच आहे. कारण जबाबदारीच इतकी कठीण आणि जड आहे. तुकारामासारख्यांनाही सेवाभक्तिभावाच्या आदर्शाकडे नजर गेल्याबरोबर आपण पतित आहो असे वाटते तर तेथे आमच्या मिशनचा आणि सोसायटीचा पाड काय? आम्ही वरपासून खालपर्यंत नालायक आहो, हे उघडच दिसते. पण नावाचा अर्थ आणि पुढील आदर्शही फार खोल असल्यामुळे आपल्या स्वतःची व सर्वांची नालायकी उघड आणि स्पष्ट केल्याशिवाय राहिल्यास पदरी अहंपणाचा आरोप येणार म्हणूनच केवळ स्वतःची नालायकी आम्ही सर्वांनी स्वतः सांगण्याची जरुरी आहे.

मिशन आणि सोसायटी याशिवाय एकत्र सामाईक काम करण्याची तिसरी एक योजना आहे. अशा मंडळीस कंपनी असे नाव असते. तिचा उद्देश परार्थास बाधक न होईल अशा सर्व कायदेशीर बाजूंनी आपला समाईक स्वार्थ साधावा असा असतो. या तिसऱ्या अर्थाचा नुसता स्पर्शही आमच्या मिशन सोसायटीस आज चार वर्षे झालेला नाही आणि पुढे होणार नाही असा विश्वास आहे. कोणत्याही एका मताचा स्वीकार करून त्या मताचा प्रसार करण्यासाठी म्हणजे त्या मतानुयायांची संख्या वाढविण्यासाठी मिशनची स्थापना होत असते. असा निरनिराळ्या मिशनांना कंपनी हे नाव दिल्यास वावगे होणार नाही. मुंबईच्या किंवा कोणत्याही प्रार्थना अथवा ब्राह्यसमाजाच्या कमिटीने केवळ आपल्या अनुयायांची संख्या वाढविण्याच्या हेतूने ही मिशन सोसायटी आपल्या हस्तगत करून घेतलेली नाही. यद्यापि ह्या मिशनची प्रेरणा वरील समाजाच्या उदार तत्वामुळे झाली आहे, इतकेच नव्हे, तर मिशनच्या कार्यातही समाजाच्या सभासदांचाच पुढाकार आहे; तथापि हे मिशन आपल्या हस्तगत करून घेऊन आपली संख्या वाढविण्याचा स्वार्थ—मग तो कितीही उदात्त असो—या सभासदांच्या मनांत वागत नाही. समाजाच्या बाहेरील मंडळीकडून मात्र वेळोवेळी अनेक प्रकारच्या सूचना येतात. मिशनच्या कार्यांतून धर्मतत्त्वाला अजिबात फाटा द्यावा किंवा त्यास एकदेशीयत्वाचे वळण द्यावे, असा या सूचनांना भिन्नभिन्न दिशांनी रोख असतो व या दोन्हीही परस्पर भिन्न सूचनांचा शांतपणे विचार करून मिशनच्या चालकांवर सर्वदेशीय सनातन धर्मतत्त्वाची स्वतःस झालेली प्रेरणा सांभाळून आपले तारू सुरक्षितपणे हाकारावयाची जबाबदारी आहे आणि ती त्यांनी आजपर्यंत राखिली आहे.

याप्रमाणे डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी या नावाचा अर्थ आहे. त्याची सिद्धी होण्यासाठी त्याला चिकटून राहणे आवश्यक आहे. प्रत्यक्ष सेवा करणारी मिशनरी मंडळी आणि त्यांचा योगक्षेम चालविणारे सोसायटीचे सभासद यांनी या नावाचा खरा अर्थ आपल्या डोळ्यांपुढे ठेवून, परस्परांतील संबंध शुद्ध आणि प्रेमाचा राखून नंतर आपल्यापुढे असलेल्या असंख्य निराश्रित वर्गांना 'घ्यारे भाई घ्यारे भाई' अशी हाक मारावयास पाहिजे. हाकेचा स्वीकार होण्यापूर्वी तिला जोम येण्यास मिशनरींचे स्वतःचे धर्मसाधन आणि सभासदांचे परस्परांतील आणि सर्वांचे इतर देशबंधूंशी जे वर्तन व्हावयास पाहिजे, त्यावर अवलंबून आहे. ईश्वरापासून प्रथम अभयदान मिळवून त्याच्या जोरावरच ही हाक मारावयाची आहे. ज्या मानाने तो जोर कमी होईल त्या मानाने ऐहिक अडचणींचा जोर वाढणार आहे, म्हणून सेवकांनी आपले ईश्वराशी अनुसंधान कायम राखिले पाहिजे; आणि मग आपल्या निराश्रित बंधूंस "भरणी आली मुक्त पेठा। करा लाठा व्यापार ॥ उधार घ्यारे उधार घ्यारे। अवघे थोर जातीचे ॥ येथे पंक्तिभेद नाही। मोठे मोठे काही लहान ॥ तुका म्हणे लाभ घ्यावा। मुद्दल भावा जतन ॥" असे सांगितल्यास त्यास त्याचा अर्थ आणि जोर कळून ईश्वरी नावाचा जयजयकार होईल.

८. एकनाथ व अस्पृश्य जाती

[विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे लेख, व्याख्याने व उपदेश, पृ १४५-१४७]

(श्रीमत् चोखामेळा यांची पुण्यतिथी साजरी करण्याकरिता माजगाव, नेसबिट रोड, मुंबई येथील रा. कोंडाजी रामजी मास्तर यांच्या घरासमोर रविवार ता. ५ जून १९१० रोजी सायंकाळी पनवेलचे अस्पृश्य जातीचे सुभेदार बहादूर गंगारामभाऊ, ऑनररी मॅजिस्ट्रेट यांच्या अध्यक्षतेखाली अस्पृश्य जातींच्या स्त्रीपुरुषांच्या मोठ्या जाहीर सभेपुढे दिलेले व्याख्यान.)

आज आपण सर्वजण येथे श्री चोखोबांची पुण्यतिथी साजरी करण्याकरिता जमलो आहोत. नामदेवांनी म्हटले आहे :

शालिवाहन शके बाराशे साठ । प्रमाथे नाम स्पष्ट संवत्सर ॥
वैशाख वद्य पंचमी सुदिना । गुरुवारी प्रयाण करी चोखा ॥

चोखोबा हे मंगळवेढ्याला गावकुसू बांधण्याला गेले असता अंगावर भिंत पडून चिरडून मेले. श्री. विठ्ठलाने नामदेवास त्यांच्या अस्थी आणण्यास सांगितले तेव्हा त्या इतर अस्थींतून कशा ओळखाव्या असे त्यांनी विचारले, ह्याचे उत्तर देवांनी दिले :

नामा म्हणे देवा कैशा ओळखाव्या । विठ्ठलनाम जयामध्ये निघे ।
ऐकोनिया कानी अचळी भराव्या । आणेनियां द्याव्या आम्हापाशी ।
वद्य त्रयोदशी वैशाख शुक्रवार । नामाचा गजर महाद्वारी ।
ऐसी आनंदाने नामाच्या गजरी । दिली महाद्वारी समाधि त्या ॥

हाडांमधून विठ्ठलनामाचा गजर झाला असो किंवा नसो, चोखोबांचे सर्व चरित्र ईश्वरपर होते, हे ह्यावरून स्पष्ट दिसेल. त्यांच्या पुण्यातिथीचा आज समय आहे. आजच्या सुप्रसंगी मला एका प्रश्नाचा विशेष विचार करावयाचा आहे.

तो प्रश्न माझे मित्र रा. पांगारकर यांच्या तारीख २८ मेच्या 'ज्ञानप्रकाशा' त प्रसिद्ध झालेल्या व्याख्यानावरून उद्‌भवला आहे. रा. पांगारकर म्हणतात, "एकनाथांनी अंत्यजोद्धार केला. पण कधीही १२-२० महार पंक्तीस घेऊन जेवण्याचे नुसते सोंग केले नाही. वेदशास्त्रांनी घातलेले निर्बंध पाळून त्यांनी अंत्यजोद्धार केला" जेवण्याचे नुसते सोंग एकनाथांनी केले नाही हे खरे; पण जेवणाचा राजरोस व्यवहार केल्याचा पुरावा एकनाथाच्या चरित्रात स्पष्ट आहे. अंत्यजोद्धार करताना नाथमहाराज वेदशास्त्रांची पाने चाळीत बसले असतील असे त्यांच्या चरित्रावरून मुळीच दिसत नाही. प्रत्यक्ष आपल्या पितरांच्या श्राद्धाच्यावेळी महार-मांगांस आधी जेवू घातले. आणि पुढे ब्रह्मवृंद रागावला तरी त्याची पर्वा केली नाही. आणि देवानेही साक्षात त्यांचे पितर खाली आणून त्यांचाच पक्ष सांभाळला. ह्या गोष्टीतील तात्पर्य वेदशास्त्राशी साधक आहे की बाधक आहे ह्याचा कथ्याकूट शाब्दिकांनी करावा, संतास करावयास नको. पुढे रा. पांगारकर म्हणतात, "भूतदयेने प्रेरित होऊन नाथांनी महाराचे पोरसुद्धा उचलून कडेवर घेतले पण ते तेवढ्यापुरतेच." नाथमहाराजांचे करणे तेवढ्यापुरते होते हे त्यांचे आधुनिक चरित्रकार होऊ पाहणारे जगाला सांगतात, हे पाहून स्वतः नाथांच्या डोळ्यांतून रक्ताचे अश्रू वाहतील असे वाटते. संतांची कोणतीच

अनुक्रमणिका

कृती ‘एवढ्यापुरती’ नसते, ती शाश्वत असते. रा. पांगारकर आणखी म्हणतात, “परकीयांना कवटाळण्यासाठी स्वजनांना खवळून सोडण्यात अर्थ तो काय? महारांना आज जवळ केल्यास ब्रह्मवृंद रागावतो त्याची वाट काय? परकीय कोण आणि स्वकीय कोण हे ठरविताना नाथ आणि इतर संत रक्तसंबंधाकडे पाहत नसत, मनाकडे पाहत आणि ब्रह्मवृंद रागावतो त्याची वाट काय? या प्रश्नाचा विटाळ त्यांना कधीच झाला नाही.” रा. पांगारकर आणखी पुढे म्हणतात, “भूतदयेने प्रेरणा झाल्यावेळी त्यांना शिवा पण नंतर स्नान करून आपला आचारविचार पाळा,” रा. पांगारकरांच्या सात्त्विक वृत्तीची आम्हांला जी कल्पना आहे, तिच्यावरून प्रसिद्ध झालेले वरील वाक्य खरोखरीच त्यांच्या तोंडातून आले असेल की काय, ह्याविषयी आम्हास शंका वाटत आहे; पण त्यांचा खराच तसा भाव असल्यास भूतदयेची प्रेरणा म्हणजे एक प्रकारची भूतबाधाच—जी होऊन गेली असता आपण स्नान करून शुचिर्भूत व्हावे अशी त्यांची समजूत झाल्यासारखी दिसते. भूतदयेने प्रेरित होऊन आमचे जे वर्तन होते ते तर अत्यंत थोर आणि पवित्र, त्या वेळची स्थिती स्वर्गीय स्थिती असे असूनही “आचार-विचार” पाळण्यापूर्वी पुन्हा स्नान करण्याची जरुरी असावी, हा भूतदयेचा व आचार-विचारांचा कोण विपरीत संबंध! कदाचित हा संबंध आम्हासारख्या अर्धवट सुधारकांच्या वर्तनात राहील, पण त्याचा दाखला नाथासारख्या संतांच्या माथ्यावर मारण्याचे दुसरे पाप तरी निदान आम्ही करू नये. शेवटी रा. पांगारकर म्हणतात, ‘एकनाथाने समाजास खरे ज्ञान करून दिले. पण प्राचीन परंपरा त्यांनी मोडली नाही-’ खरे ज्ञान करून देणे पण प्राचीन परंपरा न मोडणे हे हस्तकौशल्य संतास साधले होते की नाही हे आम्ही सांगू शकत नाही.’ श्रीचोखोबांचे चरित्र नामदेव, तुकाराम, एकनाथ व इतर संतांनी अभंगद्वारा लिहिले आहे. त्या सर्वात प्राचीन परंपरेच्या उलट एकनाथकृत अभंगांतच कडेलोट आहे. ते अभंग असे :

अमृतासी रोग स्वर्गी जाहला पाही । अमरनाथा तेंही गोड नसे ॥
नारदाते प्रश्न करी अमरनाथ । शुद्ध हे अमृत कोठें होय ॥
पंढरी वैकुंठ आहे भूमीवरी । पुंडलीकाचे द्वारी देव उभा ॥
तया ठाई जातां शुद्ध होय अमृत । नारदे ही मात सांगितली ॥
तेव्हां एकादशी आली सोमवारी । तेव्हां पंढरी उतरले ॥
नामदेवासहित अवघे गणगंधर्व । इंद्रादिक देव चालीयले ॥
रुक्मिणीसहित पंढरीनिवास । चोखीयाचे घरास आले वेगी ॥
चोख्याचे अंगणी बैसल्या पंगती ॥ स्त्री ते वाढीती चोखीयाची ।
अमृताचे ताट इंद्रे पुढे केले ॥ शुद्ध पाहिजे केले नारायणा ॥
तेव्हां देवराय पाचारी चोखीयासी । शुद्ध अमृतासी करी वेगीं ॥
चोखामेळा म्हणे काय हे अमृत । नामापुढे मात काय याची ॥
चोखियाची स्त्री चोखा दोघेजण । शुद्ध अमृत तेणे केलें देखा ॥
चोखियाच्या घरी शुद्ध होय अमृत । एका जनार्दनी मात काय सांगू ॥

वरील अभंगातील तात्पर्य प्राचीन परंपरेस धरूनच होते अशी शंका येत असल्यास तिचे निरसन एकनाथांनी पुढील चरणात केले आहे.

यातिहीन मी अमंगळ महार । कृपा मजवर केली तुम्ही ॥
पंढरीचे ब्राह्मण देखतील कोण्ही । बरे मजलागूनी न पाहती जन ॥

या प्रकारे परंपरेचे पुरस्कर्ते आणि इतर टवाळ जन यांचा नुसता उल्लेख करूनच नाथ राहिले नाहीत. अशा जनांशी गाठ पडली असता भल्याने कसे वागावे तेही खालील चरणात त्यांनी सांगितले आहे.

ऐसे ऐकोनियां हंसती सकळ । आनंद गोपाळ हास्य करी ॥

यावरून परंपरा मोडल्याचे दुःख व टवाळांची थट्टा हसून घालवावी. सभासदहो, आजचा प्रसंग गंभीर आहे. रा. पांगारकर हे सात्त्विक वृत्तीचे आहेत. त्यांची मते कशीही असोत! त्यांवर नुसती लौकिक टीका करून आम्ही आजची वेळ दवडू नये. 'अस्पृश्य' जातींच्या तुम्हा सभासदांना त्यांचा मतावरील टीका आवडून तुम्ही आनंदाने टाळ्या पिटाल ही मोठी गोष्ट नाही. रा.पांगारकर म्हणजे लौकिकाला भिणारे, प्राचीन परंपरेचे भक्त, वरिष्ठ वर्गातच आहेत असे नाही. अशी माणसे अस्पृश्य वर्गातही किंबहुना जास्त सापडतील; न सापडल्यास नवल! शिवाय राजसी व तामसी हेतूने प्राचीन परंपरा मोडण्यातच कोणतीही सुधारणा होणार नाही. पांगारकर, तुम्ही आम्ही सर्वच भित्री आणि नीच जातीची माणसे आहोत, श्री एकनाथ,नामदेव, तुकाराम व चोखोबा ही शुद्ध सात्त्विक आणि एकाच उच्च जातीची माणसे होत. आम्हा सर्वांचा उद्धार करण्यास तेच एक समर्थ होत, त्यांनी असे केले, त्यांनी तसे केले याची चर्चा करणारी आम्ही कोण माकडे! आमच्या ह्या नीच योनींतून त्यांच्या शुद्ध योनींत उद्धार व्हावयाचा असल्यास त्याला शुद्ध ईश्वरभक्ती हा एकच मार्ग आहे. तो चोखोबाने तुम्हांपुढे रेखाटलेला आहे. सभासदहो, तुम्ही पांगारकर व शिंदे यांच्या परस्परांविरुद्ध भाषणाने आपली दिशाभूल होऊ देऊ नका. चोखोबांचे शुद्ध वर्तन आपल्यापुढे ठेवा व त्याचा कित्ता गिरवा. मग कोण ब्राह्मण व कोण महार, प्राचीन परंपरा मोडते कशी व सुधारणा घडते कशी हे पाहणे हे देवाचे काम. तो ते योग्य वेळी करीलच करील.

१०. अस्पृश्यवर्गाची उन्नती

[सुबोधपत्रिका, १४ एप्रिल १९१२]

अस्पृश्यवर्गाच्या उन्नतीसंबंधीचा ठराव पुढे आणताना रा.रा. विठ्ठल रामजी शिंदे ह्यांनी पदोपदी आपल्या मार्गात येणाऱ्या अडचणींचे अगदी कळवळून वर्णन केले. हे भाषण करताना ते म्हणाले की, “मुंबई इलाख्यातील हिंदूंमध्ये एकसष्ठमांश लोक अस्पृश्य मानिलेल्या वर्गातील आहेत. या लोकांना नालायक, निकामी समजून आम्ही दूर लोटलेले आहे. या जीतांना गावाबाहेर ठेवण्यात येते. हल्लीपर्यंत माझी अशी समजूत होती की, आगबोटी, आगगाड्या वगैरेमध्ये या लोकांची इतर लोकांशी सरमिसळ होते. युरोपियन लोक व बायका यांच्यासाठी आगगाडीचे डबे राखून ठेवण्यात येतात. असे आपल्याला साधारणपणे आढळते. परंतु काठेवाडमध्ये “फक्त धेडांकरिता,” असे आगगाडीच्या एका डब्यावर लिहिलेले मला आढळले. बरे या डब्यात इतरांनी शिरावयाचे नाही, असेही नाही. असल्या एका डब्यात पोलीसची हत्यारबंद पार्टी शिरली व त्यांनी तो डबा बळकावला. पुढे दुसऱ्या स्टेशनवर गार्डाने (हा गार्ड नेटिव ख्रिस्ती होता.) या पोलीसपार्टीला त्या डब्यातून जाण्यास लावले. सारांश, दुसऱ्या कोणास तो डबा नको असेल तर तो धेडांसाठी राखून ठेवलेला म्हणून समजावयाचा. महार, चांभार वगैरे लोकांना आम्ही कसे शिवावे, त्यांची स्थितीच तशी घाणेरडी असते, असे कित्येक म्हणतात. परंतु ह्या लोकांना आम्ही दूर ठेवीत गेलो. त्यामुळेच त्यांची स्थिती दूर ठेवण्यासारखी झाली हे आपण विसरता कामा नये. हे लोक ओंगळ आहेत, म्हणून आम्ही त्यांना शिवत नाही असे म्हणण्यापूर्वी आम्ही शिवत नसल्यामुळे ते ओंगळ झाले, हे लक्षात आणले पाहिजे. आम्हाला जर आमची स्वच्छता व आमचे शील यांविषयी खात्री आहे तर अस्पृश्याला आम्ही मिठी मारली तरी आम्ही अमंगल होणार नाही. अस्पृश्य लोकांची उन्नती करण्याच्या बाबतीत एक एक पाऊल पुढे पडत आहे. आजपर्यंत आम्ही याविषयी ठराव पास केले. आता प्रत्यक्ष कृतीने सुधारकांनी सहानुभूती दाखविली पाहिजे. बाहेरगावी मी जातो, तेव्हा या वर्गांना शिक्षण द्या म्हणून वरिष्ठ जातींच्या लोकांना मी सांगतो. त्यांना ‘शिवा’ म्हणून तेथे सांगता येत नाही. या प्रश्नावर मोठ्या बंदोबस्ताने बोलावे लागते. हल्लीच मुंबईच्याजवळ एका जिल्ह्याच्या शहरी माझ्या व्याख्यानास जागा मिळू नये म्हणून तेथल्या कर्मठ लोकांनी कडेकोट बंदोबस्त केला होता. शेवटी मोठा वशिला बांधून जागा मिळवावी लागली. परंतु येथे आज आपण मुंबईत आहो, बाहेरगावी नाही. येथे भित्रेपणा किंवा अर्धवटपणा नको. बाहेरगावी काम करणारा मनुष्य तेथील परिस्थिती पाहून धोरणाने वागतोच. आजच्या परिषदेत अर्धवटपणा न ठेवताच ठराव पास झाला पाहिजे. शिक्षणाच्या द्वारे अस्पृश्य मानिलेल्या वर्गाची सुधारणा केली पाहिजे हे खरेच आहे; परंतु या जातीतील लोकांशी स्पर्शास्पर्श विचार न ठेविता मिळून मिसळून वागणे, हेही मुख्य काम आहे.

१०. डी. सी. मिशनचा १७वा वाढदिवस

[सुबोधपत्रिका, २९ ऑक्टोबर १९२२]

(भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीच्या पुणे येथील अहल्याश्रमात मंडळीचा १७वा वाढदिवस कार्तिक शुद्ध प्रतिपदा तारीख २१-१०-१९२२ शनिवारी सकाळी साजरा करण्यात आला. त्या वेळी मंडळाचे प्रचारक रा. विठ्ठल रामजी शिंदे ह्यांनी सालाबादप्रमाणे मुख्य ईश्वरोपासना चालविली. शाळांतील मुले व गावातील निमंत्रित पाहुणे हजर होते. उपासकांनी उपदेशासाठी "म्या देखिला निजदाता । सद्गुरुजनिता आता ॥ १ ॥... अखंड शोभतसे समधामी । तारक केशव स्वामी ॥४॥ ही अनुभविक उक्ती घेऊन निरूपण केले व नंतर मंडळीच्या गेल्या सोळा वर्षांच्या कामगिरीचे प्रांजलपणे सिंहावलोकन केले. ते म्हणाले :)

"अस्पृश्यांचा" उद्धार करण्यात "स्पृश्य" आपलाच उद्धार करीत आहेत हा सर चंदावरकरांचा मार्मिक उद्‌गार मिशन उघडतेवेळी, १६ वर्षांपूर्वी, काढलेला अद्यापि एका आध्यात्मिक सत्याची साक्ष देत आहे. ह्या मिशनच्या मिशनरींची सांसारिक तरतूद कधीच करण्यात आलेली नव्हती. मिळेल ते घ्यावे व हातून होईल ते काम मुकाट्याने करावे अशी व्यवस्था आजपर्यंत कशीबशी पार पडली. मनू पालटल्यामुळे असली जुनीपुराणी व्यवस्था पुढे टिकणार नाही अशा तक्रारी पुष्कळ ऐकल्या; पण हा प्रश्न सोडविण्याला मात्र कोणीच पुढे येत नाही. अस्पृश्यता निवारण्याचा प्रश्न आता काँग्रेसने हाती घेतला आहे व सक्तीच्या शिक्षणाची बिलेही पास होऊ लागली आहेत. पण रड आणि ओरड तशीच कायम आहे. ह्यावरून असे दिसते की, लोकशिक्षण, अस्पृश्यतानिवारण वगैरेसारखी कामे सार्वजनिक ठरावापेक्षा बहुत करून सार्वजनिक स्वार्थत्यागावरच अधिक अवलंबून असावीत. दिवसेंदिवस अशा स्वार्थत्यागास मात्र अधिक ओहोटी लागल्यामुळे काही लोक त्यागाची उणीव शाब्दिक ठरावांनी भरून काढू पाहत आहेत. सामाजिक सुधारणेला राजकीय स्वरूप आल्याने व जातीजातींमध्ये जगभर तेढ माजू लागल्यामुळे असल्या मिशनच्या बाबतीत कच्च्या दिलाच्या माणसांनी निराश होणे साहजिक आहे. असली कामे जड साधनांपेक्षा आध्यात्मिक साधनांनीच जास्त साध्य होणार हे खरे. पण हल्ली जे भयंकर युगांतर होत आहे त्यात आध्यात्मिक साधने मागे पडून फेरपक्षाच्या जड साधनांचा गवगवा फार माजला आहे. त्यामुळे "अस्पृश्य" वर्गाच्या काही पुढाऱ्यांची दिशाभूल मात्र होण्याचा संभव बराच आहे. सक्तीचे शिक्षण मिळाले तरी खरी अस्पृश्यता जाण्याला थोडा जास्तच अवधी लागेल अशी भीती आहे. मुंबई, पुणे, नागपूर, हुबळी, मंगळूर, कालिकत, बंगलोर, मद्रास, भावनगर, राजकोट वगैरे ठिकाणी ह्या मिशनची ठाणी आहेत. ती चालू राहोत किंवा बंद पडोत, काँग्रेस कितीही ठराव व कौन्सिले कितीही बिले पास करोत, जोपर्यंत "स्पृश्य" मानिलेल्यांचा स्वार्थत्याग आणि ममता व "अस्पश्य" मानिलेल्यांची सहनशीलता आणि सहकारिता ही वाढत नाहीत, तोपर्यंत ह्या मिशनचे काम संपले असे म्हणता येणार नाही. ईश्वर करो आणि हे काम लवकर संपो!!

पुणे येथील नव्या इमारती बांधण्याची सर्व कामे आता संपत आली आहेत. कंत्राटदाराच्या अडचणींमुळे त्यांनी मुख्य इमारत अद्यापि मिशनच्या ताब्यात दिली नसली, तरी लवकरच त्यांच्याकडून काम संपून प्रवेश समारंभ होण्यास हरकत राहणार नाही. एकंदर खर्च एक लाख रुपयांवर होईल. अशा कठीण काळात मिशनला इतक्या इमारती मिळाल्या ही ईश्वरीच देणगी समजावयाची. इंदूरच्या महाराजांनी पहिले २० हजार रुपये दिले नसते तर ही कल्पनाच निघाली नसती. मुंबई सरकारांनी बरीच देणगी दिल्याने मिशन त्यांचेही आभारी आहे. पुणे शाखा जड साधनांच्या दृष्टीने आता स्थिर झाली असे म्हणता येईल. आपली उन्नती करून घेणे हे यापुढे "बहिष्कृत" वर्गावरच अधिक अवलंबून आहे. त्यांची दोषैकदृष्टी

लवकरच कमी न होईल तर “वरिष्ठ” म्हणविणाऱ्या वर्गातून त्यांच्या सेवेस जास्त माणसे वाहून घेतील असे दिसत नाही. जी माणसे अद्यापि टिकून आहेत, त्यांच्यामध्येही खऱ्याखोट्या सबबीवर वितंडवाद माजणे चालू कलियुगात शोभण्यासारखेच आहे. तथापि कोणीही त्यांचा अंत पाहण्यात आपला काळ दवडणार नाही अशी आशा आहे. शेवटी कर्ता करविता परमेश्वर समर्थ हेच खरे!

११. अस्पृश्यतानिवारणाचा आधुनिक इतिहास

[महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश, विभाग ७वा]

उत्पत्ती : अस्पृश्यतेचा इतिहास निदान हिंदुस्थानात तरी आर्यन् लोकांच्या आगमनाइतकाच जुना आहे. चांडाल हा शब्द वैदिक वाङ्मयात आणि बौद्ध ग्रंथांतून आढळतो. बुद्धाच्या वेळेच्या पूर्वीपासून तरी निदान चांडाल आणि इतर जित राष्ट्रे अस्पृश्य गणली जात होती असे उल्लेख आढळतात. इराणातील **झरथुष्ट्र**पंथी आर्य हिंदुस्थानातील देवयज्ञी व इतर देवोपासक आर्यांनाही अस्पृश्य आणि तिरस्करणीय समजत असत, असे पार्श्यांच्या जुन्या व अर्वाचीन ग्रंथांत पुरावे मिळतात. आर्यांचा हिंदुस्थानात कायमचा जम बसल्यावर त्यांनी येथील दस्यू ऊर्फ शूद्र नावाच्या जित राष्ट्रांना आपल्या वस्तीजवळच पण बाहेर रहावयास लावून त्यांच्या व आपल्या संस्कृतीत भेसळ होऊ नये म्हणून त्यांना अस्पृश्य ठरविले. ज्या अर्थी जपानात हेटा, हीना नावाच्या अस्पृश्य जाती अद्यापि आहेत; त्या अर्थी अस्पृश्यता ही संस्था आर्यांनीच निर्माण केली नसून तिचा प्रादुर्भाव मोगल लोकांतही पूर्वी होता हे सिद्ध होते. हेटा किंवा ऐटा ही जात फिलीपाईन बेटातून जपानात गेली असावी. अथ्रवण (ब्राह्मण), रथेस्ट्र (राजन्य), वस्ट्र्य (वैश्य) आणि हुइटी (शूद्र) असे झरथुष्ट्राच्या वेळी इराणात चार भेद होते. वेदात शूद्र हा शब्द आढळत नाही, पण महाभारतात अभिर आणि शूद्र ह्यांचा उल्लेख असून सिंधू नदीच्या मुखाजवळील भागात त्यांची वस्ती असावी असे दिसते. (ऋग्वेदात पुरुषसूक्तात शूद्र हा शब्द आला आहे व शुक्ल यजुर्वेदात ८ वेळा या शब्दाचा उल्लेख आला आहे. २३·३०·३१ इ.-संपादक : ज्ञानकोश) 'कास्टस् ऑफ इंडिया' या पुस्तकात वुईल्सनने म्हटले आहे की, कंदाहार प्रांतात शूद्रोई नावाचे प्राचीन राष्ट्र होते आणि सिंधू नदीवर शूद्रोस नावाचे शहर होते (रसेल ह्यांचे कास्टस् ॲण्ड ट्राईब्स् सी.पी.हे पुस्तक पहा). इराणातील हुइटी अथवा शूद्रोई आणि फिलीपाईन बेटातील ऐटा ह्या जातींचा संबंध असल्याचे सिद्ध करता आल्यास अस्पृश्यतेच्या उत्पत्तीवर बराच प्रकाश पडण्यासारखा आहे.

आर्यांचा विस्तार उत्तर हिंदुस्थानात होऊन आर्यावर्ताची स्थापना झाल्यावर शूद्र राष्ट्रांचा आर्यांच्या वर्णव्यवस्थेत समावेश होऊन पुढे दुसरी जी कोणी जंगली जित राष्ट्रे आर्यांच्या खिदमतीस राहण्यास कबूल झाली; हळूहळू अस्पृश्य गणली जाऊन गावाच्या शिवेबाहेर राहू लागली, अशी उपरिनिर्दिष्ट उपपत्ती रसेलच्या ग्रंथात आहे. मनुस्मृतीच्या काळानंतरची अलीकडच्या अस्पृश्य जातीची चांगली माहिती मिळण्यासारखी आहे. मनुस्मृतीत ब्राह्मण स्त्री आणि शूद्र पुरुष यामधील प्रतिलोम संततीस 'चांडाल' अशी संज्ञा आहे.

इंग्रजी शिक्षणामुळे हिंदुस्थानात जी आधुनिक सुधारणेची प्रवृत्ती सुरू झाली, तिच्यामुळे वरील अस्पृश्यतेच्या निवारणार्थ केवळ हिंदू लोकांकडून जे प्रयत्न होत आहेत, त्यांचा संक्षिप्त इतिहास एवढाच प्रस्तुत विषय आहे.

ह्या विषयाचे दोन मुख्य भाग पडतात, ते असे : इ.स. १९०६ मध्ये भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळी (डिस्प्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया) मुंबई येथे स्थापन झाली. हिचा पूर्वकाळ आणि उत्तरकाळ असा: पूर्वकाळी अनुक्रमे महाराष्ट्र, बंगाल, बडोदे आणि मद्रास प्रांती काही उदार व्यक्तींनी थोडेसे प्रयत्न केले, पण त्यांच्यांत सातत्य, संघटना, परस्पर संबंध नसल्यामुळे त्यांना यावी तशी दृढता आली नाही; पण ही मंडळी मुंबईत स्थापन झाल्यावर सर्व हिंदुस्थानभर हिच्या शाखा झपाट्याने पसरल्या. त्यांच्यांत कमी अधिक परस्परसंबंध जडल्यामुळे व त्यांच्या द्वारा सर्वत्र लोकमताचा विकास झाल्यामुळे

शेवटी सन १९१८ साली कलकत्त्याच्या काँग्रेसने मंडळीचे जनरल सेक्रेटरी रा. शिंदे ह्यांच्या पत्रावरून अस्पृश्यतानिवारणाचा ठराव सर्वानुमते पास केला व पुढे लवकरच महात्मा गांधी ह्यांच्या पुरस्कारामुळे ह्या प्रयत्नाला आता अखिल राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले. कलकत्त्याच्या काँग्रेसमध्ये मिसेस बेझंट या अध्यक्ष होत्या व त्यांचा ह्या मंडळीशी बराच परिचय होता. म्हणून त्यांनी आपल्या अनुयायांच्या जोरावर हा ठराव पास केला.

रा. फुले यांचा प्रयत्न : इंग्रजी विद्येचा उगम एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभी तरी प्रथम बंगाल्यात झाला, आणि तेथे राजा राममोहन रॉय ह्यांनी इ.स. १८३१ त ब्राह्मसमाजाच्या रूपाने सर्व आद्य प्रगतीची ध्वजा उभारली. तरी अस्पृश्यतानिवारणाचा अग्र आणि अंतिम मान महाराष्ट्रासच आणि विशेषतः जोतीबा फुले ह्या महात्म्यानेच मिळविला. ह्यांचा जन्म पुणे येथे फुलमाळी जातीत झाला. सन १८४७ पर्यंत ह्यांचे मराठी आणि इंग्रजी शिक्षण मिशनरी शाळेत झाले. रा. लहूजी नावाच्या एका तालीमबाज मांग जातीच्या गृहस्थाच्या आखाड्यात ह्यांचे शारीरिक शिक्षण झाले होते. तेव्हापासून अस्पृश्योद्धाराकडे ह्यांचे लक्ष वेधले होते. पुढे बंगाल्यात बाबू शशिपाद बानर्जी ह्या गृहस्थांनी स्त्रीशिक्षण, विधवाविवाह, अस्पृश्योद्धार वगैरेसंबंधी सामाजिक प्रगतीची जी कामे चालविली; ती त्याच्या पूर्वीच २० वर्षे आधी महाराष्ट्रात ह्यांनी चालविली. “डेक्कन असोसिएशन” नावाची एक प्रागतिक विचारप्रसारक संस्था पुण्यास होती. तिच्या वतीने सरकारांनी जोतीबास २०० रुपयांची शाल, मोठी जाहीर सभा करून १८५२ साली नजर केली. त्याचे कारण १८४८ साली जोतीबांनी मुलींची पहिली शाळा स्थापन केली, आणि १८५२ साली आरंभी महारमांगांच्या मुलांसाठी पहिली शाळा स्थापन केली. ही शाळा मुंबई इलाख्यातच नव्हे, तर अखिल जगात अस्पृश्यांसाठी हिंदू लोकांनी उघडलेली पहिलीच खासगी शाळा होय. सरकारी इन्स्पेक्टर मेजर कँडीसाहेबांनी हिची पहिली परीक्षा, ता. २१ मार्च १८५२ रोजी शुक्रवार पेठेतील शाळेत घेतली असे त्या दिवशी प्रसिद्ध झालेल्या ज्ञानप्रकाशाच्या अंकात नमूद झाले आहे. “त्या वेळेस शुद्ध लिहिणे व वाचणे वगैरे गोष्टींत ह्या शाळेतील मुलांनी विश्रामबागेतील (वरिष्ठ वर्गाच्या) किती एक विद्यार्थ्यांपेक्षाही उत्तम परीक्षा दिली, असे मेजरसाहेबांनी म्हणून दाखविले, असे ज्ञानप्रकाशने त्याच अंकात प्रसिद्ध केले आहे. ता. ५ डिसेंबर १८५३ च्या ज्ञानप्रकाशात शाळेच्या पहिल्या वार्षिक रिपोर्टासंबंधाने संपादकांनी जे स्पष्ट व सविस्तर मत दिले आहे त्यातील खालील उतारे विशेष लक्षात घेण्यासारखे आहेत. “एक मुलींची शाळा आपल्या घराजवळ घातली. त्या कालावधीत व पुढेही त्यास त्यांच्या जातीच्या लोकांकडून फार त्रास सोसावा लागला. त्यास शेवटी तीर्थरूपांनी त्याच कारणावरून घरातून काढले. आपल्या नीच बंधुजनांस अज्ञानसागरातून काढून ज्ञानामृताचे सेवन करण्याकरिता त्यांनी संकटे भोगली, हा त्यांचा त्या जातीवर मोठा उपकार आहे. आम्हीही त्यांचे आभार मानितो. ब्राह्मण लोकांमुळे अतिशूद्रांचे ज्ञानेकरून व द्रव्येकरून बिलकुल बरे होऊ नये, अशी उंच जातीची इच्छा खरी, परंतु त्यात ब्राह्मण काय ते अग्रेसर असा ह्यांचा लिहिण्याचा हेतू कळून येतो. त्याविषयी स्पष्टीकरण करण्याचे कारण नाही. प्रायः आम्ही ही गोष्ट खरी समजतो, असे फुलेराव जाणत असता, ज्या ब्राह्मणांनी अशाच कामात द्रव्याची वगैरे मदत केली, त्यापेक्षा त्यांची स्तुती तर इतरांपेक्षा जास्त केली पाहिजे व त्यांचे स्मरण सर्वांस राहावे यास्तव त्यांची नावे जोतीरावांनी (रिपोर्टात) अवश्य लिहावी असे आम्हास वाटते.” ह्या शाळेत चांभाराच्या मुलींस जोतीबा स्वतः व त्यांची बायको किती कळकळीने शिकवीत असत, ह्याविषयी एक पत्र ज्ञानप्रकाशात प्रसिद्ध झाले आहे. ह्यांचे तीन मित्र मोरो विठ्ठल वाळवेकर, सखाराम यशवंत परांजपे, सदाशिवराव बल्लाळ गोवंडे ह्यांची जोतीबांना बरीच मदत असे. “महारमांगांच्या शाळांत बरीच गर्दी होत असे. ह्या लोकांस त्यांनी आपल्या राहत्या घराच्या विहिरीवर पाणी भरण्यास परवानगी दिली.” (अ.ए. गवंडीकृत फुले यांचे चरित्र, पान ८) ता. ४ सप्टें. १८५६ च्या ज्ञानप्रकाशाच्या अंकात खालील मजकूर आहे : “गेल्या शुक्रवारी येथील अति शूद्रांच्या शाळांची परीक्षा

झाली. मुख्य स्थानी मिस्तर स्विससाहेब रिविन्यू कमिशनर हे बसले होते, युरोपियन, नेटिव्ह बरेच आले होते. आरंभी कमिटीने रिपोर्ट इंग्रजीत व नंतर मराठीत वाचला व त्यावरून असे समजते की, एकंदर शाळा तीन आहेत व त्यांमध्ये मुलांची संख्या सुमारे ३०० वर आहे. परंतु महारमांग आदिकरून नीच जातीखेरीजकरून इतर मुले पुष्कळ होती. शिक्षक सुमारे ८ आहेत. ह्या शाळांत मुली मुळीच नाहीत. गेल्या दोन वर्षांत मुली असत, परंतु एक शाळा ह्या वर्षी जास्त वाढविली आहे. स्थापन झाल्यापासून दिसत आहे की, त्या शाळांच्या अभ्यासाची धाव पलीकडे जात नाही व ह्याचे कारण काय ते कळत नाही. कमिटी असे म्हणते की, शिक्षक चांगले मिळत नाहीत."

सन १८७५ सप्टेंबर ता. २४च्या मुंबई सरकारच्या रेव्हिन्यू खात्याच्या नं. ५४२१च्या ठरावावरून जोतीबांच्या ह्या शाळांविषयी खालील ठराव १८५५-५६च्या सुमारास महारामांगांच्या मुलांच्या शाळेसाठी इमारत बांधण्याकरता सरकारांनी पुणे येथे एक जागेचा तुकडा दिला असे दिसते व तसेच इमारत खर्चासाठी दक्षिणा फंडातून ५००० रुपये देण्याचे सरकारांनी वचन दिले. ही रक्कम वसूल करण्यात आली नाही. तरी ह्या जागेवर एक झोपडी उभारण्यात येऊन तिच्यात गेल्या वर्षापर्यंत महारांसाठी एक शाळा भरत होती. आता शाळा बंद आहे. ह्या शाळेच्या मंडळीचे सेक्रेटरी रावबहादूर सदाशिवराव बल्लाळ. त्यांच्या ताब्यात ही जागा आहे. शाळेला लागणाऱ्या जागेखेरीच इतर भाग एका मांगाला लागवडीने सेक्रेटरी देत आहेत. तिचे लावणी उत्पन्न दरसाल ८० ते १०० रुपये येत असते. रावबहादूर सदाशिव ह्यांच्या मनात ही जागा व शाळा सरकारास द्यावयाची आहे. ही जागा लोकलफंड कमिटीस द्यावयाची आणि शाळा तिच्या उत्पन्नातून सदर कमिटीने पुढे चालवावी. दक्षिणाफंडातून ८०० रुपये ग्रँट देण्यास सरकारांना हरकत वाटत नाही. मुंबई सरकारच्या विद्याखात्याचा तारीख १३ नोव्हेंबर १८८४ नंबर १९, २१चा ठराव झाला, त्यावरून ही शाळा लोकलफंड कमिटीकडून पुणे म्युनिसिपालिटीकडे येऊन सरकारातून वेगळी ग्रँट मिळण्याची तजवीज झाली. येणेप्रमाणे महारमांगांसाठी जोतीबांनी जी प्रथम संस्था काढली, तिच्या मिळकतीची हकीकत आहे. भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीने नानापेठेत पुणे म्युनिसिपालिटीकडून सन १९१४ तारीख १८ माहे जून रोजी भोकरवाडीजवळील ७ एकर जागा आपल्या प्रशस्त इमारतीकरिता ९९ वर्षांच्या कराराने घेतली आहे, ती हीच मिळकत होय. सरकारकडून म्युनिसिपालिटीला जी शाळा मिळाली तीदेखील हल्ली ह्या मंडळीच्या शाळांतच सामील झाली आहे.

शशिपाद बंदोपाध्यायांचे प्रयत्न : बंगाल्यात अस्पृश्यतानिवारणाचा प्रथम मान वरील ब्राह्मण गृहस्थांकडे आहे. हे कलकत्त्याजवळील बारानगर. गावी सन १८४०त कुलीन ब्राह्मण जातीत जन्मले. १८६६ साली ब्राह्मधर्मी झाले. तेव्हापासून ते अगदी खालच्या जातींशी मिळूनमिसळून जेवूखाऊ लागले. सन १८६५ च्या नोव्हेंबरच्या पहिल्या तारखेस ह्यांनी बारानगर येथील गिरणीतील मजूरवर्गाची एक सभा भरविली. त्यात ठराव होऊन त्यांच्यासाठी रात्रीच्या आणि दिवसाच्या शाळा काढल्या. हा अनाचार, टवाळ लोकांस न खपून त्यांनी त्या उठविल्या. पण ह्यांनी स्वतःच्या खर्चाने इमारती बांधून त्या कायम केल्या. इकडील चोखामेळ्याप्रमाणे बंगल्यातील कर्ताभजापंथी चांडाळवर्ग भजनाचा शोकी आहे. त्यांचा बिहालपारागावी एक उत्तम सारंगी तयार करण्याचा कारखाना आहे. तेथे जाऊन बाबूजी चांडाळांचे कीर्तन ऐकत. सन १८७० च्या ऑगस्ट महिन्यात त्यांनी अशा मजूरवर्गाचा एक क्लब काढला. त्याच्या द्वारा त्यांना वाचनाची गोडी लाविली आणि मद्यपान वगैरे दुष्ट चाली सोडविल्या. वेडीवाकडी गाणी सोडून ही मंडळी सात्त्विक कीर्तने करू लागली. १८७१ त जेव्हा बाबूजी विलायतेस निघाले, तेव्हा ह्या गरीब मजुरांनी त्यांना अत्यंत कृतज्ञतापूर्वक मानपत्र दिले. ह्या दीनांच्या सेवेबद्दल बाबूजींचा सत्कार ते विलायतेस गेल्यावर ब्रिस्टल शहरी एका मिशनरी संस्थेने त्यांना एक मोठे मानपत्र देऊन केला. परत आल्यावर त्यांनी

गरिबांसाठी एका पैशाचे एक मासिकपत्र काढले. दर महिन्यास त्याच्या १५००० प्रती खपू लागल्या. त्यात पंडित शिवनाथशास्त्र्यांसारख्यांनी लेख लिहिले व श्रीमंतांची चांगली मदत असे. 'बारानगर समाचार' नावाचे साप्ताहिकही काढले. ते चांडालाबरोबर जेवीत, मेहेतरांच्या मुलांची शुश्रूषा करीत. सरकारने नुकत्याच उघडलेल्या सेव्हिंग बँकेत त्यांचे पैसे ठेवून त्यांना काटकसर शिकवीत. बारानगर येथे ब्राह्मसमाज स्थापन झाल्यावर ह्या लोकांसाठी बरेच काम होऊ लागले. ह्या मजुरांच्या संस्थेच्या २३ व्या वार्षिक उत्सवाचे वर्णन १८८९ सालच्या सप्टेंबर महिन्याच्या २० ता. च्या 'इंडियन डेली न्यूज' नावाच्या इंग्रजी पत्रात सविस्तर आले आहे. बक्षीस-समारंभात १०० वर मुलांस व गड्यांस बक्षिसे दिली. बड्या मंडळींनी सहानुभूतीची भाषणे केली. याशिवाय बंगाल्यात दुसरे कोणते प्रयत्न झालेले ऐकिवात नाहीत. हल्ली जे डिप्रेस्ड मिशनचे काम गावोगावी चालले आहे, त्याचे मूळ महाराष्ट्रातील मिशनमध्ये आहे. वरील माहिती सीतानाथ तत्त्वभूषण यांनी निवेदिलेल्या शशिपाद बाबूंच्या चरित्रावरून व इतर साधनांवरून मिळविलेली आहे.

श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड यांचे प्रयत्न : महाराजांनी आपल्या राज्यात वेळोवेळी कानाकोपऱ्यात स्वतः जाऊन अस्पृश्य, जंगली, गुन्हेगार जातींची स्थिती स्वतः निरखिली. नवसारीजवळ सोनगड म्हणून महाराजांचा एक जंगली मुलूख आहे. तेथे ढाणका नावाची जंगली जात आहे. तेथे महाराज गेले तेव्हा हे सर्व लोक वानरांप्रमाणे झाडांवर चढून बसले. ते काही केल्या खाली उतरेनात. महाराजांनी ३२ वर्षांपूर्वी या लोकांच्या १०० मुलामुलींसाठी दोन बोर्डिंगे आणि शेतकीची नमुनेदार शाळा काढलेली मी स्वतः १९०५ साली पाहिली. तिचा उत्तम परिणाम दिसून आला. तेथील सुपरिंटेंडेंटने ह्या लोकांसाठी एक प्रार्थनासमाज चालविला होता, तो मी दोनदा पाहिला. त्याच्या द्वारा मुलांस उच्च धर्माची तत्त्वे शिकण्याची सोय होती. गुजराथी व इंग्रजी शिकलेले प्रौढ मुलगे व मुली बोर्डिंगात मी पाहिल्या. त्यांच्यात लग्ने लावून कायमची सुधारणा करण्याची महाराजांची कल्पना घेण्यासारखी दिसली. थक्क झालो.

अस्पृश्यांच्या शिक्षणाचे एक निराळे खातेच आहे. त्याचे मुख्य अधिकारी पंडित आत्माराम ह्यांनी पाठविलेल्या रिपोर्टाचा अल्प सारांश खाली दिला आहे :

सन १८८३ सालापासून 'अस्पृश्यां' करिता निराळ्या मोफत शाळा उघडण्यास सुरुवात झाली. १८८४त ७ व १८९१त १० शाळा झाल्या व हिंदू शिक्षक मिळणे अशक्य असल्यामुळे मुसलमानांवरच काम भागवावे लागे. अधिकाऱ्यांतही सहानुभूती कमी असल्यामुळे फार अडचणी आल्या.

ह्याचसाठी मुंबईत नि. सा. मंडळी स्थापण्यात आली आणि बडोद्यात सक्तीच्या शिक्षणाचा ठराव पास होऊन शिक्षणाचा प्रसार झपाट्याने चालला.

वर्ष	मुलामुलींच्या संमिश्र शाळा	मुलींच्या निरनिराळ्या शाळा	वसतिगृह	वसतिगृहातील विद्यार्थी	एकंदर विद्यार्थी
१८८४	७	०	०	०	०
१८९१	१०	०	५	३९०	७८४
१८९३	०	०	०	०	९,२९३

१८९६	२१	०	०	०	०
१९०६	२२	०	१	५	१,५००
१९१०	२८७	५	२	०	१३,७०३
१९१५	०	०	३	०	१९,७८७
१९२१	०	०	५	०	१७,०००

अंत्यजांच्या धर्मशिक्षणार्थ १९२३ साली त्यांच्या पुरोहितांना संस्कृत शिकविण्यासाठी एक खास संस्कृत पाठशाळा उघडली व तीत प्रत्येकी ८ रु. प्रमाणे २५ गारोड्यांना विद्यार्थिवेतने दिली. पेटलादच्या रा. शिवराम नावाच्या अंत्यज व्यापाऱ्याला धारा सभेचे सभासद नेमिले. त्याच्या मृत्यूनंतर मुंबईचे बी. ए. महार गृहस्थ रा.आंबेडकर यांना नेमण्यात आले. १९११ साली शिक्षणखात्यात २००, लष्करात १९, म्युनिसिपालिटीत १०, पोलिसांत ७, सर्व्हेखात्यात ३ आणि इतर ३ असे एकंदर २४२ अस्पृश्य इसम सरकारी नोकरीत होते. बडोदा कॉलेजात स्कॉलरशिपा ठेविल्या. अंत्यज बोर्डिंगात वैदिक पद्धतीचे धर्मशिक्षण संस्कृतात देण्यात येते. मुलांना राजवाड्यात जमवून सर्वांसमक्ष समारंभ करण्यात आला.

१७ वर्षांच्या एका अंत्यज अनाथ मुलीचे लग्न एका वरिष्ठ स्पृश्य वर्गातील मुलाशी १९१९ साली करण्यात आले. वसतिगृहातील सर्व मुलींना शिवण आणि गृहोपयोगी सर्व कामे शिकविण्यात येतात. रा. आंबेडकर ह्यांना अमेरिकेतील कोलंबिया युनिव्हर्सिटीत ४ वर्षे ठेवून पीएच.डी. करविले आणि एकाला मुंबईच्या ग्रँट मेडिकल कॉलेजमधून एल.एम.एस करविले. त्या सर्व सत्कार्यात लोकांकडून नेहमी टीका आणि पुष्कळ वेळा उघड विरोध सहन करावा लागला. वसतिगृहातील प्रौढ विद्यार्थ्यांकडून आता बडोदे राज्यात आत्मोद्धाराच्या चळवळीला चांगली मदत होऊ लागली आहे. महात्मा गांधीना हल्लीही विरोध होत आहे; मग नि.सा. मंडळीला पूर्वी गुजराथसारख्या सोवळ्या प्रांती किती विरोध झाला असेल, ह्याची कल्पनाच करावी लागणार.

कर्नल ऑल्कॉट (थिऑसोफिकल सोसायटी, मद्रास) : कर्नल ऑल्कॉट थिऑसोफिकल सोसायटीचे अध्यक्ष ह्यांनी १९०२ साली 'पुअर पराय' नावाची एक लहानशी चोपडी प्रसिद्धी केली. तिच्यात पान १७-२३ मध्ये खालील हकीकत आहे. अस्पृश्यतानिवारणाचा उत्तम उपाय म्हणून मद्रास शहरी त्यांनी आपली पहिली शाळा सन १८९४ साली एका झोपडीत काढली. दुसरी १८९८ त व तिसरी १८९९ त उघडली. १९०१ च्या रिपोर्टात सर्व शाळांतून मिळून त्या सालच्या २० डिसेंबर रोजी ३८४ मुलगे व १५० मुली आणि १६ शिक्षक होते. ४ इयत्तेपर्यंत तालीम, हिशेब, व्यावहारिक इंग्रजी हे शिकविण्यात येते. त्यांच्या धर्मात मुळीच हात घालण्यात येत नाही. शिक्षणापलीकडे विशेष काही करण्याचा सोसायटीचा उद्देश ऐकिवात नाही. १९०३ साली मी स्वतः मद्रास शहरी या सोसायटीच्या चार शाळा पहिल्या. तेथे किंडरगार्डन पद्धतीचे नमुनेदार शिक्षण मी पाहिले. एक दिवस बाई फारच कळकळीने देखरेखीचे काम खुषीने करीत होती. ह्या शाळांचे काम अद्यापि चालत आहे.

रा. सा. के. रंगराव मंगळूर : मद्रास इलाख्यात—विशेषतः पश्चिम किनाऱ्यावर—अस्पृश्यांचे हाल कल्पनेच्याही पलीकडे आहेत. अस्पृश्यांची गोष्टच नको; पण वरिष्ठ जातींच्या व्यक्तींपासून ६०-७० फुटांच्या अंतरात येण्यास त्यांना अद्यापि मनाई आहे. म्हणून त्या प्रांती सर्वांच्या मागून ह्या कामी सुरुवात झाली हे लक्षात आणून मंगळूर ब्राह्मसमाजाचे सेक्रेटरी रावसाहेब के. रंगराव ह्यांनी मंगळूर येथे १८९७ साली आपली

पहिली शाळा काढली, ही मोठी स्तुत्य गोष्ट आहे. ह्या कामी त्यांना लोकांचा छळ सोसावा लागला. पुढे १० वर्षांत ह्या छळाला न जुमानता बरीच प्रगती करता आली. सरकारच्या मदतीने त्यांना त्या अवधीत ह्या संस्थेसाठी स्वतःची विस्तीर्ण जागा व इमारत, उद्योगशाळा आणि वसाहतीसाठी सुमारे २० एकर शेतकीची जागा इतकी सामग्री संपादन करता आली. मुंबईस रा. शिंदे ह्यांनी १९०६ साली आपली भारतीय नि.सा. मंडळी स्थापिली. तिला ही संस्था जोडण्यात आल्यापासून हिची भरभराट होत आहे.

ब्रिटिश सरकार आणि ख्रिस्ती मिशने : यांनी अस्पृश्यांची स्थिती सुधारण्याकरिता जे काही केले आहे ते प्रसिद्ध आहेच. त्याचे सविस्तर वर्णन करण्याचे हे स्थळ नव्हे. ह्यांच्या मार्गात अडथळा काय तो नोकरशाहीची नबाबी पद्धती आणि धर्मांतराचे वेड एवढाच होता. हे अडथळे नसते तर दोघांच्या हातून— निदान हिंदुस्थान सरकारच्या एकाच्या हातून—हा अस्पृश्यतेचा प्रश्न ह्यापूर्वीच सुटावयाला पाहिजे होता. मद्रासेकडील ख्रिस्ती मिशनांच्या विशेषतः रोमन कॅथोलिक पंथाच्या पद्धतीत तर उघड उघड दोष दिसत आहेत. ते हे की, जातिभेदाचे निर्मूलन करण्याचे त्यांच्या धर्मात सांगितले असूनही केवळ आपली संख्या वाढावी ह्या हेतूने, त्या लोकांना ख्रिस्ती धर्मात घेऊन पुन्हा त्यांचा दर्जा खालचाच ठेवला आहे. त्यामुळे त्यांना आता दोन्ही वाटा बंद झाल्या आहेत. ह्याचे पुरावे मी स्वतः दक्षिण देशी जागजागी पाहिले. ख्रिस्ती लोकांत हल्ली जी राष्ट्रीय चळवळ चालू आहे ती कायम राहिली आणि कॉंग्रेसची चळवळ शब्दांपलीकडे जाऊन कृतीत उतरली तर लवकरच हे लोक पुनः धर्मांतर करून हिंदुधर्मात येतील असे वाटते.

इंग्रज सरकारने सक्तीचे शिक्षण देऊन सरकारी नोकरीत घेण्याच्या बाबतीत त्यांनी या लोकांवर आजवर जो अक्षम्य अन्याय केला आहे, त्याचे निराकारण करतील तरी ताबडतोब अस्पृश्यतेला ओहोटी लागेल. तथापि अशा बाबतीत परकीय नोकरशाही आणि परधर्मी ब्राह्मणशाही ह्यांना नावे ठेवण्यापेक्षा सर्व दोष स्वकीयांनीच पत्करावा, हेच योग्य आहे.

विठ्ठल रामजी शिंदे : ह्यांचा जन्म कर्नाटकातील जमखिंडी येथे ता. २३ एप्रिल १८७३ रोजी झाला. ह्यांचे पूर्वज सन १२ व्या शतकात प्रसिद्ध असलेल्या सिंदा नावाच्या मांडलिक राजघराण्याचा अवशेष म्हणून विजापूर जिल्ह्यातील १८ व्या शतकाच्या शेवटी जे सुरापूर नावाचे संस्थान होते, त्यातील जहागिरदार होते. हे फर्ग्युसन कॉलेजातून बी.ए.ची परीक्षा १८९८ त पास झाले आणि विलायतेहून ऑक्सफर्ड विद्यालयातील आपला धर्म आणि समाजशास्त्राचा अभ्यास संपवून १९०३ साली सप्टेंबर महिन्यात स्वदेशी परत आल्यावर 'डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन सोसायटी ऑफ इंडिया' अथवा 'भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळी' च्या स्थापनेस लागले. लगेच १९०३ च्या ऑक्टोबर-नोव्हेंबरमध्ये ह्यांनी बडोद्यातील कामाची प्रगती महाराजांच्या आदेशावरून पाहून रिपोर्ट आणि सूचना केल्या. पुढे तीन वर्षे मुंबई प्रार्थनासमाजाच्या प्रचारकाच्या कामानिमित्त ह्यांनी सर्व हिंदुस्थानात प्रवास केला. तेव्हा, विशेषतः प्रांतोप्रांतीच्या अस्पृश्य, गुन्हेगार आणि जंगली जातींची स्थिती समक्ष पाहिली. १९०५ पासून हिंदुस्थानातील सेन्सस रिपोर्टावरून ह्या लोकांच्या संख्येची वट्ट अजमावणी करून लेखांच्या व व्याख्यानांच्या द्वारे आपले अनुभव आणि सूचना ते प्रसिद्ध करू लागले. प्रार्थनासमाजाचे अध्यक्ष सर नारायणराव चंदावरकर आणि उपाध्यक्ष शेठ दामोदरदास सुखडवाला यांनी आपल्या वजनाच्या आणि द्रव्याच्या द्वारे साह्य केल्यावर मुंबई येथे तारीख १८ ऑक्टोबर १९०६ कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेच्या सुमुहूर्तावर सकाळी १० वाजता मंडळीची स्थापना परळ येथे पहिली शाळा उघडून केली. पुढे १९०७ पासून १९१२ अखेर कॉंग्रेसच्या सभा अनुक्रमे सुरत, मद्रास, कलकत्ता, लाहोर, बांकीपूर आणि कराची येथे झाल्या. त्या वेळी अस्पृश्यतानिवारणार्थ लोकमत तयार करण्याकरिता त्या त्या सर्व ठिकाणी रा. शिंदे ह्यांनी त्याविषयी स्वतंत्र परिषदा भरविल्या आणि शक्य त्या ठिकाणी स्थानिक मदत

घेऊन आपल्या मिशनच्या स्वतंत्र शाखाही उघडल्या. मात्र प्रत्यक्ष कार्य; उत्तर हिंदुस्थानात आर्यसमाजाने व बंगाल्यात ब्राह्मसमाजाने आपल्या अंगावर घेतल्यामुळे संस्थेशी पुढे ह्या कामाचा प्रत्यक्ष संबंध उरला नाही. पण दक्षिणेत व पश्चिमेकडे मुंबई इलाख्यातील मूळसंस्था ही कोणत्याही समाजात आपले कार्य स्वतंत्र चालवून मुंबईतील मध्यवर्ती कमिटीच्या विद्यमाने ठिकठिकाणी प्रांतिक शाखा व जिल्ह्याच्या ठिकाणी तिच्या पोटशाखा उघडण्यात आल्या. १९१२ पर्यंत साधारणपणे घटनेची रूपरेखा करण्यात आली. पैशांच्या व स्थानिक मंडळीच्या कळकळीच्या मानाने ठिकठिकाणच्या कामात विषमता राहिली; आणि पुढे तर मद्रास इलाख्यातील ठाणी मूळ संस्थेपासून स्वतंत्रही झाली. हल्ली ह्या भारतीय मिशनच्या मूळ मध्यवर्ती कमिटीच्या ताब्यात खालील पाच मुख्य शाखा तिच्या देखरेखीखाली चालू आहेत. त्यांचा प्रत्यक्ष कारभार स्थानिक कमिट्या चालवीत आहेत. मुंबई शाखा (परळ), महाराष्ट्र (पुणे, भोकरवाडी) कर्नाटक शाखा (हुबळी), मध्यप्रांत वऱ्हाड शाखा (नागपूर, पाचपावली), तामील शाखा (बंगळूर कँटोनमेंट) ह्यांची कामे व रिपोर्ट वेळोवेळी प्रसिद्ध होत असतात. ह्या मिशनच्या कार्याला आता राष्ट्रीय स्वरूप प्राप्त झाले आहे व ह्याचे व्यवस्थित कार्य सर्व हिंदुस्थानभर चालू झाले आहे. जनरल सेक्रेटरी रा. शिंदे ह्यांनी राष्ट्रीय सभेच्या कलकत्ता येथील अधिवेशनाच्या अध्यक्ष डॉ. बेझंटबाई यांना निकडीचे पत्र पाठवून त्यांच्या मान्यतेचा ठराव पास झाल्यावर पुढे नागपूरच्या सभेत महात्माजींनी अस्पृश्यांचा प्रश्न नॉन को-ऑपरेशनच्या मुख्य ठरावात ठेवून दिला. त्या वेळी सबजेक्ट्स कमिटीत रा. शिंदे होते. त्यांनी अस्पृश्योद्धाराचा प्रश्न नॉन को-ऑपरेशनच्या चळवळीपासून काँग्रेसमध्येच पण स्वतंत्र ठेवण्याचा प्रयत्न केला. पुढे गोदरेज नावाच्या उदार पार्शी गृहस्थाने दीड लाख रुपयांची देणगी अस्पृश्यतानिवारणाच्या खास कामाकरता काँग्रेसला दिली. तिच्या मदतीने ठिकठिकाणच्या प्रांतिक व जिल्ह्याच्या कमिटीच्या द्वारा प्रयत्न चालू आहेत. विशेषतः चरखे चालविणे व ह्या लोकांचा पाठिंबा राष्ट्रीय सभेस मिळविणे; ह्या शिवाय अस्पृश्यतानिवारणाच्या प्रत्यक्ष कामाला काय मदत होत आहे, हे कळत नाही.

कामाची दिशा : येथवर डिप्रेस्ड क्लास मिशनच्या स्थापनेच्या पूर्वीच्या चळवळी आणि डी. सी. मिशनची प्रत्यक्ष स्थापना ह्या संबंधी माहिती सांगितली. पूर्वीच्या कामाची मुख्य दिशा शिक्षणाचा प्रसार करून तद्वारा ह्या वर्गाची उन्नती करण्याची सोय एवढीच होती. पण ह्या मिशनची दिशा अथवा उद्देश मुख्यतः अस्पृश्यतेचे निवारण हेच असून त्याप्रीत्यर्थ ह्या वर्गात शिक्षणाचा प्रसार, स्वाभाविक आणि वैयक्तिक सुधारणा, उदार हिंदू धर्मतत्त्वांचा प्रचार, औद्योगिक उन्नती, राजकीय हक्कांची योग्य जाणीव, इत्यादी वेळोवेळी सुचतील ते सर्व उपाय करून पाहण्याचा आहे. येणेप्रमाणे मिशनचा पाया खोल आणि पद्धतशीर घातला गेल्याने आणि त्याचा प्रत्यक्ष कार्याचा प्रचार सर्व देशभर संस्थांच्या रूपाने विस्तार झाल्याने त्याला लवकरच सरकार, परोपकारी मंडळ्या आणि शेवटी राष्ट्रीय सभेचीही मान्यता आणि सहकार्य मिळू लागले. इतकेच नव्हे, तर जुन्या व नव्या विचारांच्या सर्वच लहानथोरांची अस्पृश्यतानिवारण हे एक राष्ट्राचे आणि स्वराज्य संपादण्याचे आद्य व आवश्यक कर्तव्य आहे, अशी जाणीव होऊ लागली. ह्या स्थूल दृष्टीने मिशनच्या कार्याला यश आले असे म्हणता येईल. पण तपशिलात अद्यापि यश येण्याला बरेच झगडावे लागेल. शाळांतून, पाणवठ्यांवर, हिंदूंच्या देवळांतून ह्या निराधार लोकांना मोकळी वाट मिळण्यासाठी काँग्रेस, कौन्सिले, म्युनिसिपालिट्या, हिंदुसमाज, धर्मपरिषदा आणि एतद्देशीय संस्थाने ह्यांनी हल्लीपेक्षा जास्त आणि कळकळीचे प्रयत्न करावयाला पाहिजे आहेत.

मिशनचा विकास : वरील प्रयत्न व्हावेत म्हणून मिशननेही आपल्या कार्याचा प्रसार आणि पद्धती वेळोवेळी कालानुसार बदललेली आहेत, ही आनंदाची गोष्ट आहे. इ.स. १९१२ सालच्या ऑक्टोबर महिन्याच्या ता. ५ ते ७ रोजी पुणे येथे सर डॉ. भांडारकर ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली ह्या मिशनने जी पहिली

मोठी अस्पृश्यता निवारण परिषद भरवली, तिच्यात मोठमोठे प्रांतिक पुढारीच नव्हते तर डॉ. कुर्तकोटीसारखे जुन्या विचाराचे गृहस्थ आणि इचलकरंजी संस्थानाधिपतींसारखे ब्राह्मण रजवाडे ह्यांनीही सहानुभूतीने भाग घेतला; सर्व जातींच्या, धर्मांच्या लोकांनी फंडास मदत केली आणि तरुणांनी तीन दिवस जिवापाड स्वयंसेवा केली. महार, मांग, चांभार, ढोर, भंगी, ब्राह्मण, मद्रासी, ब्राह्मो, ख्रिस्ती, मुसलमान अशा १० समाजाचे मुंबई इलाख्यातून बाहेरच्याही निरनिराळ्या १७ जिल्ह्यांतील ५४ गावांतून २३० डेलीगेट्स अथवा प्रतिनिधींनी परिषदेत भाग घेतला. जे मुख्य सहभोजन झाले, त्यात सुमारे ३५० ‘अस्पृश्य’ वर्गाचे आणि ५० निरनिराळे ब्राह्मणादी ‘वरिष्ठ’ वर्गांचे पाहुणे एकाच पंक्तीस होते. जनरल सेक्रेटरी रा. शिंदे ह्यांनी आपल्या मुख्य भाषणात तेव्हा मिशनच्या प्रत्यक्ष देखरेखीखाली असलेल्या संस्थांचा गोषवारा सांगितला; तो परिषदेच्या रिपोर्टात असा नमूद केला आहे: मुंबई, महाराष्ट्र, कर्नाटक, गुजराथ, खानदेश, कोकण, कानडा, मद्रास वगैरे भागांतील — “एकंदर १४ ठिकाणी २३ शाळा ५५ शिक्षक, २,१०० मुले ५ वसतिगृहे इतर १२ संस्था आणि ५ आजन्म वाहून घेतलेले प्रचारक असून एकंदर वार्षिक खर्च २४,४८५ रुपये आहे.” याशिवाय बंगाल्यात ब्राह्मसमाजाने चालविलेल्या संस्थांशी अप्रत्यक्ष संबंध होता, तो निराळा.

ह्यानंतर सुमारे ६ वर्षांनी म्हणजे ता. २३-२४ मार्च १९१८ रोजी मुंबई येथे श्रीमंत सर सयाजीमहाराज गायकवाड ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली मिशनची दुसरी म्हणजे अखिल भारतीय अस्पृश्यतानिवारण परिषद भरली. त्या वेळी लो. टिळक, मिसेस बेझंट, महात्मा गांधी, सर नारायणराव चंदावरकर, नामदार परांजपे वगैरे मंडळींनी भाग घेतला होता. प्रेक्षकसमूह तर रोज सांजसकाळ ५ पासून ७ हजारांपर्यंत लोटत होता. मुख्य काम, अस्पृश्यता प्रत्यक्ष जातीने मोडू असा व्यक्तीविषयक प्रतिज्ञेचा एक राष्ट्रीय जाहीरनामा काढून त्यावर निरनिराळ्या गावांतील व हिंदू जातींतील ३८० प्रमुख पुढाऱ्यांच्या दस्तुरखुद्दच्या सह्या मिळविण्यात येऊन जाहीरनामा प्रसिद्ध करण्यात आला. पण खेदाची गोष्ट ही की, लो. टिळकांनी आपल्या काही अनुयायांच्या भिडेला बळी पडून आपली सही देण्याचे नाकारले. तथापि, ह्या परिषदेत स्वतः लोकमान्यांनी ठराव मांडला की, राष्ट्रीय सभेनेच हा प्रश्न आपल्या हाती घ्यावा. त्यामुळे थोडा तरी परिणाम झाला आणि त्याच वर्षी कलकत्त्यास काँग्रेस भरली असता मिसेस बेझंट ह्या अध्यक्ष असल्यामुळे रा. शिंदे ह्यांच्या आग्रहावरून त्यांना अस्पृश्यतानिवारण्याचा ठराव काँग्रेसच्या कार्यक्रमात घेऊन पास करता आला. १९२० साली नागपूरच्या काँग्रेसमध्ये महात्मा गांधींनी ह्या विषयास सर्वमान्यता देण्याचे श्रेय घेतले.

अस्पृश्यवर्गातील जाणीव : ह्याप्रमाणे मिशनच्या परिषदांचा परिणाम घडला तरी प्रत्यक्ष ह्या वर्गातच जाणीव झाल्याशिवाय कार्यभाग होणार नाही, अशी रा. शिंदे यांची खात्री होती. म्हणून राष्ट्रीय सभेचे लक्ष्य अस्पृश्यवर्गाकडे ओढण्याची अधिक जोराची चळवळ केली. ती विशेष ध्यानात घेण्यासारखी आहे. पण ह्या प्रयत्नात रा. शिंदे ह्यांना मुळीच यश न मिळता उलट अस्पृश्यवर्गाचा जोराचा विरोध सहन करावा लागला. तथापि त्यामुळे अस्पृश्यवर्गाच्या पुढाऱ्यांत काही अंशी एक प्रकारची जागृती झाली, हा एक फायदाच समजावयाचा.

राजकीय चळवळ : लखनौच्या काँग्रेसमध्ये हिंदी राज्यसुधारणेची ऊर्फ स्वराज्यसंपादनाची चळवळ प्रथम हिंदी-मॉस्लेम-स्कीम पास होऊन सुरू झाली. तिला हिंदुस्थानातही सर्व जातींचा पाठिंबा पाहिजे होता. ह्या योजनेला सर्व ब्राह्मणतेरांचा—विशेषतः अस्पृश्यवर्गाचा—पाठिंबा मिळवून देण्यासाठी रा. शिंदे यांनी जिवापाड मेहनत केली. सन १९१७च्या नवंबर महिन्यात पुणे येथे रा. शिंद्यांनी जो ‘मराठी राष्ट्रीय संघ’ म्हणून स्थापिला, त्याचा उद्देश केवळ मराठ्यांतच राष्ट्रीय निष्ठा उत्पन्न करण्याचा नसून

अस्पृश्यादी सर्वच मागासलेल्या जातींमध्ये स्वराज्याची नवीन उत्कंठा पसरविण्याचा जास्त होता. म्हणून गुरुवार दिनांक ८ नवंबर १९१७ रोजी सायंकाळी रा. शिंदे यांच्या अध्यक्षतेखाली पुणे येथे शनिवारवाड्यासमोर जी निरनिराळ्या जातींच्या ८,००० पुणेकर लोकांची प्रचंड जाहीर सभा भरली होती, तिच्यात अस्पृश्यवर्गाच्याही महार, मांग, चांभार वगैरे जातींच्या दोन-दोन प्रतिनिधींनी लखनौ हिंदी-मॉस्लेम-स्कीमला इतरांबरोबर पाठिंबा दिला होता, इतकेच नव्हे, तर त्याच दिवशी मुंबईसही खास अस्पृश्यवर्गाची एक जंगी जाहीर सभा सर नारायणराव चंदावरकर ह्यांच्या अध्यक्षतेखाली रा. शिंदे यांच्या प्रयत्नाने भरविण्यात आली. स्वराज्याप्रीत्यर्थ ठराव पास करण्यात आले. पण कदाचित ही चळवळ सरकारास आवडणारी नसल्यामुळे म्हणा; किंवा त्याच वेळी ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर ही चळवळ दुसऱ्या बाजूने सुरू झाल्यामुळे म्हणा पुढील पाच वर्षांत अस्पृश्यवर्गातील काही पुढाऱ्यांचा प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष विरोध रा. शिंदे ह्यांना सहन करावा लागला. सर्व ब्राह्मणेतर समाजात अप्रिय व्हावे लागले. तरी त्यांनी आपली चिकाटी सोडली नाही.

मॉंटेग्यू चेम्सफर्ड सुधारणा : पुढे लवकरच हिंदी राज्यसुधारणेचा पहिला हप्ता कसा द्यावा, हे ठरविण्यासाठी साउथबरो कमिटी हिंदुस्थानात आली. तिच्यापुढे रा. शिंदे ह्यांची महत्त्वाची साक्ष झाली. तिच्यात त्यांनी मुंबई इलाख्याच्या कायदेकौन्सिलात अस्पृश्यांसाठी त्यांच्या संख्येच्या मानाने नऊ जागा मागितल्या. तरी शेवटी एकच मिळाली. म्हणून त्यांची निराशा झाली.

एतद्देशीय संस्थानिकांची सहानुभूती : म्हैसूर : डी. सी. मिशन निघण्यापूर्वीपासूनच बडोद्याच्या श्रीमंत गायकवाड महाराजांनी पुढाकार घेऊन ह्या बाबतीत कसे स्तुत्य उदाहरण घालून दिले, हे वर सांगितले आहे. इ.स. १९१२ चे सुमारास इंदूरचे सर सवाई तुकोजी महाराज होळकर ह्यांनी रा. शिंदे ह्यांना मुद्दाम बोलावून नेऊन त्यांनी केलेल्या पुणे येथील इमारतीच्या योजनेप्रीत्यर्थ वीस हजार (२०,०००) रुपयांची उदार देणगी दिली. संस्थानातूनही अस्पृश्यवर्गाच्या शिक्षणासाठी मदत व इतरही बऱ्याच सवलती देण्यात येत आहेत. विशेषतः म्हैसूरच्या मुख्य विद्याधिकाऱ्याच्या जागी मिस्टर रामलिंग रेड्डी हे प्रागतिक आणि हुशार गृहस्थ असताना ह्या प्रश्नाची बरीच प्रगती झाली. अस्पृश्यवर्गाच्या दोन परिषदा झाल्या. संस्थानाच्या शाळांतून इतर ‘स्पृश्य’ वर्गाच्या मुलांबरोबरच ‘अस्पृश्य’ मुलांना बसविण्यात यावे असे कडक हुकूम सुटले. ह्या सुधारणेस श्री. शंकराचार्यांकडून विरोध होऊ लागला तरी धोरणात माघार घेण्यात आली नाही. म्हैसूर येथे ‘अस्पृश्यां’ साठी सुमारे ५० विद्यार्थ्यांचे नमुनेदार फुकट वसतिगृह आहे. तेथे उत्तम प्रकारचे औद्योगिक उच्च शिक्षण दिले जाते. याशिवाय दुय्यम व उच्च शिक्षणासाठी स्कॉलरशिप्सची चांगली योजना आहे. इतर सुधारणांकरिता खटपट ‘सिव्हिल ॲण्ड सोशल प्रोग्रेस असोसिएशन’ च्या साहाय्याने चालविण्यात आली आहे. तिचे अध्यक्ष स्वतः महाराजांचे बंधू हिज हायनेस युवराज सर क्रांतिराव नरसिंहराज वोडियार बहादूर हे आहेत. शिवाय लोकांनी आपल्याच बळावर ‘हिंदू डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन’ नावाची एक निराळी संस्था काढली आहे. तिच्या कित्येक वाङ्मय व औद्योगिक शाळा रा. शिंदे यांनी चांगल्या स्थितीत पाहिल्या. तूर्त याच मंडळींकडे त्यांनी आपल्या भारतीय नि. सा. मंडळींची बंगळूर येथील शाखा सोपवून दिली आहे.

त्रावणकोर : शिक्षणासबंधी या संस्थानाची फार प्रसिद्धी आहे. पण अस्पृश्यांच्या बाबतीत सबंध मलबार अथवा केरळ देशात फार शोचनीय स्थिती आहे. तथापि, कित्येक सार्वजनिक रस्त्याने फिरण्याचीदेखील मोकळीक पुलया, चिरुमा, परय्या, नायाडी वगैरे ‘अस्पृश्य’ जातींना नाही. पुष्कळ वेळा मुख्य रस्त्यात फिरल्याबद्दल या गरीब जातींना वरिष्ठ हिंदूंकडून मार बसल्याची व कोर्टात खटले

झाल्याबद्दलची रा. शिंद्यांनी स्वतःची ब्रिटिश हद्दीतील मॅजिस्ट्रेटकडून खात्री करून घेतली आहे. आपल्या भारतीय मिशनकडून रा. शिंदे हे दरवर्षी पत्रे पाठवून मोठमोठ्या संस्थानिकांकडून माहिती मागवीत असत. इतरांकरिता जातवार प्रतिनिधींच्या तत्त्वाच्या जरी ते उलट होते तरी अस्पृश्यांसाठी निराळे मतदारसंघ घडवून देणे अशक्य नसून त्या कामी मदत करण्याचेही त्यांनी वरील कमिटीस सांगितले होते. त्या वेळी सरकारने पत्करिलेल्या धोरणाउलट त्यांनी जोराची टीका केली. मध्यप्रांतात दोनच जागा आणि मद्रासेत ह्या वर्गाची प्रचंड संख्या असूनही पाचच जागा सरकारने दिल्या, म्हणून रा. शिंदे ह्यांनी बेंगलूर येथील आपल्या जाहीर भाषणातही नापसंती दर्शविली.

मिशनमध्ये अस्पृश्यांची भरती : येणेप्रमाणे काँग्रेसकडून नाउमेदीचा आणि सरकारकडून जवळजवळ निराशेचा अनुभव येऊ लागल्यामुळे प्रत्यक्ष आपल्या मिशनमध्ये तरी अस्पृश्यांनी अधिक जोराचा भाग घ्यावा असा रा. शिंद्यांनी प्रयत्न चालविला. अस्पृश्यांची कामे सरकारकडून करून घेण्यासाठी १९२०त स्वतः कौन्सिलात जाण्याचाही त्यांनी प्रयत्न केला. पण एकीकडे काँग्रेसच्या असहकार्याचा प्रयत्न तर दुसरीकडून स्वतः अस्पृश्यांचाच विरोध ह्या कात्रीत सापडल्यामुळे राजकीय चळवळीत त्यांना म्हणण्यासारखे यश आले नाहीं. तरी सामाजिक बाबतीत मिशनच्या परिषदांमुळे जे यश आले, ते वर सांगितले आहे. महायुद्धाच्या कटकटीचा काल, राजकारणाच्या गुंतागुंती, भयंकर महागाई, मिशनच्या स्थानिक शाखांची सर्व कामे कर्ज होऊ न देता जोमात ठेवणे वगैरे कामास वाहून घेऊन काम करणाऱ्या माणसांचा तुटवडा, इत्यादी अनेक अडचणी येऊ लागल्या. मदतीपेक्षा मिशनवर टीकेचाच भडिमार होऊ लागला. अशा परिस्थितीत पुणे येथील इमारती उभारण्याचे काम उरकावे लागले. १९२१ साली सप्टेंबरच्या ५ व्या तारखेस पुणे भोकरवाडी येथील मुख्य शाळागृहाची कोनशिला म्हैसूरचे युवराज एच.एच सर कांतिराव नरसिंहराज वोडियार बहादूर ह्यांच्या हस्ते बसविण्यात आली. त्या वेळी अस्पृश्यवर्गातील पुढाऱ्यांनी मिशनच्या कारभारात अधिकाधिक भाग घ्यावा अशी रा. शिंद्यांनी विनंती केली. त्या पूर्वीही मिशनच्या काही शाखांचा कारभार 'अस्पृश्य' वर्गाच्या माणसांकडून चालविण्याचा उपक्रम चालू होता. पुढे ठिकठिकाणच्या स्थानिक कमिट्यांतून 'अस्पृश्यांचे' लायक सभासद घेण्यात आले. १९२३ सालच्या मार्च अखेरीस रा. शिंद्यांनी 'ज्ञानप्रकाश' (ता. २९-३-१९२३) आणि 'केसरी' तून (ता. ३ एप्रिल १९२३) आपले स्पष्ट मत आणि सविस्तर निवेदन जाहीर केले. त्यात अतःपर सर्वस्वी जबाबदारी 'अस्पृश्य' वर्गांनी आपल्यावरच घ्यावी आणि आपण स्वतः केवळ सामान्य देखरेखीपलीकडे अंतर्व्यवस्थेची जबाबदारी आपल्याकडे ठेवणार नाही, असे म्हटले आहे. त्याचा परिणाम त्या त्या संस्थानांतील शिक्षण खात्यांवर १९१४ सालापासून होऊ लागला आहे, असे दिसते. पुढील तीन साली त्रावणकोर येथील प्राथमिक शाळांतील विद्यार्थ्यांची खालीलप्रमाणे वाढ झाल्याचे त्या संस्थानच्या रिपोर्टात नमूद आहे.

अस्पृश्य वर्गाचे नाव	विद्यार्थ्यांची संख्या सालवार			दरवर्षी झालेली वाढ सालवार		
	१९१४	१९१५	१९१६	१९१४	१९१५	१९१६
पुलया	२०१७	४२५६	८४९४	८२६	२२३९	४२३८
परया	०	१८१६	२६५२	०	७१९	८३६

तथापि, रस्त्यातून फिरण्याच्या हरकतीमुळे व वरचेवर दंगे व मारामाऱ्या अलीकडेदेखील ऐकिवात येत आहेत. विशेष चमत्कारिक गोष्ट शिक्षणखात्याच्या रिपोर्टावरून दिसते ती अशी की, ब्रिटिश राज्यात ज्याप्रमाणे 'अस्पृश्यां'साठी आणि युरोपीयनांसाठी शिक्षण खात्यामार्फत खास संस्था चालविण्यात येत

असलेल्या या खात्याच्या रिपोर्टातून नमूद झाल्याचे उल्लेख आढळतात व त्याप्रमाणे त्रावणकोर शिक्षणखात्याच्या रिपोर्टात मलबार ब्राह्मणांकरिता एक खास शिक्षणखाते असल्याचे आढळते. पण जी प्रगती अस्पृश्यांच्या शिक्षणात वर दाखविल्याप्रमाणे नमूद झालेली दिसते; तसा ब्राह्मणांसंबंधी उल्लेख नसून उलट ते खाते नीट न चालल्यामुळे शिक्षणखात्याला १९१६ साली मल्याळी ब्राह्मणांची एक खास परिषद भरवावी लागली. आणि पुष्कळशा सवलती एक खास अधिकारी नेमून द्याव्या लागल्या, इत्यादी उल्लेख त्या वर्षांच्या रिपोर्टाचे पान ५१ वर आढळतो! हे एक गूढच आहे म्हणावयाचे.

निजाम हैद्राबाद : ह्या संस्थानच्या शिक्षणखात्याच्या रिपोर्टात 'अस्पृश्य' ह्या नावाचा उल्लेख कोठे आढळत नाही. पण १९११ सालच्या रिपोर्टात (पा. १४२) वर जी जातवारी दिली आहे, त्यात चक्कलन, चांभार, मादिग, महार, माल व मांग ह्या सहा 'अस्पृश्य' मानिलेल्या जातींचा उल्लेख असून त्यांची एकंदर लोकसंख्या ४,७९,१८५ इतकी दिली आहे. संस्थान मुसलमानी असल्याने कदाचित दरबाराकडून 'अस्पृश्यता' मानली जात नसेल. तरी काही खात्री सांगवत नाही. 'अस्पृश्य' वर्गातील जे लोक आपली आर्य किंवा ब्राह्मसमाजात गणना करून घेतात; त्यांना लष्करी व मुलकी खात्यात नोकऱ्या मिळण्यास फारशी अडचण पडत नाही, हे खरे. सन १९१५ सालच्या सुमारास रा. शिंदे ह्यांनी हैद्राबादच्या ब्राह्मसमाजास भेट दिली व अस्पृश्यतानिवारणासंबंधी त्या शहरात जाहीर व्याख्याने दिली. त्या वेळी तेथील ब्राह्मसमाजात बहुतेक मूळच्या तेलगू 'अस्पृश्य' वर्गाचाच भरणा त्यांना दिसला व त्यांचा सामाजिक दर्जा व सांपत्तिक स्थिती बरीच समाधानकारक दिसली. सन १९११ सालच्या रिपोर्टात जरी अशा ब्राह्म-सभासदांची संख्या ३६च दिली आहे तरी रा. शिंदे यांनी आपल्या भेटीच्यावेळी पुष्कळच जास्त ब्राह्म आणि इतर उच्च दर्जाला पोचलेल्या लोकांना प्रत्यक्ष पाहिले.

कोल्हापूर : वरील संस्थानच्या मानाने हे संस्थान जरी विस्ताराने लहान आहे, तरी हिंदुपदपादशाही स्थापनकर्ते आद्य छत्रपती श्री शिवाजी महाराजांच्या अस्सल क्षत्रिय वंशात जन्मलेले कै. श्री. शाहू छत्रपती हे सर्व मराठ्यांचे मुख्य पुढारी होते. म्हणून सहानुभूतीचा व प्रत्यक्ष कृतीने केलेल्या पुरस्काराचा परिणाम महाराष्ट्रभर व विशेषतः मराठा जातीवर फार इष्ट घडला. तरुणपणी महाराज जुन्याच विचारांचे होते, पण रा. शिंद्यांचा व त्यांचा बऱ्याच दिवसांचा परिचय असल्यामुळे विचारांचा हा जुनेपणा फार दिवस टिकणे शक्य नव्हते. सन १९०७ सालीच डी.सी. मिशनची एक शाखा मिस क्लार्क विद्यार्थी वसतिगृहाच्या रूपाने कोल्हापुरास स्थापन झाली. पुढे महाराजांची सहानुभूती ह्या मिशनकडे झपाट्याने वाढत चालली. महायुद्धात विलायतेस जाऊन आल्यावर तर त्यांनी ह्याच विषयाचा ध्यास घेतला. नागपूर येथील अखिल भारतीय 'अस्पृश्य' परिषदेचे ते अध्यक्ष होते. ते दिल्ली येथील ह्या परिषदेच्या अधिवेशनात मुद्दाम हजर होते. त्यांच्या राज्यातच नव्हे, तर त्यांच्या राजवाड्यात अस्पृश्यांना सर्वत्र मुक्तद्वार असे. राजरोस ते ह्यांना पंक्तीस घेऊन जेवीत. सर्व प्रकारच्या सरकारी नोकऱ्यांवर व सार्वजनिक स्थळी अस्पृश्यांना मज्जाव न करण्याचे स्वदस्तुरचे फर्मान त्यांनी स्वतः शिंद्यांना मोठ्या अभिमानाने दाखविले. शेवटी खालील पत्र पाठवून त्यांना कोल्हापुरास बोलविले होते.

शिरोळ कॅम्प, तारीख
१७-७-२१ इ.

रा. रा. विठ्ठल रामजी शिंदे यासी,

अनुक्रमणिका

मी कोल्हापुरास असताना आपण एकदा येऊन जावे. हल्ली कोल्हापूर म्युनिसिपालिटीचे चेअरमन हे अस्पृश्य जातीचे असून, म्युनिसिपालिटीत एक व्हटकर नावाचा क्लार्क तीस रुपये पगारावर अस्पृश्य जातीतील आहे. कम्युनल रिप्रेझेंटेशन अस्पृश्यांना व ब्राह्मणेतरांना दिल्याने हा त्यांना चान्स मिळाला आहे. सॅनिटेशनच्या पॉइंटवर आजवर ब्राह्मणांकडून अस्पृश्य मानिलेल्यांना जो त्रास होत असे तोही आता नाहीसा झाला आहे. तेव्हा ही सर्व परिस्थिती आपण येऊन अवलोकन करून जाल अशी आशा आहे. कळावे लोभाची वृद्धी व्हावी ही विनंती. (सही/दस्तूरखुद्द शाहू छत्रपती.)

स्वतःच्या वाड्यात छत्रपती शाहू महाराजांनी ५० अस्पृश्य विद्यार्थ्यांचे फुकट वसतिगृह आणि भोजनगृह काढले होते व केव्हा केव्हा ते स्वतःच शिकवीत, असे त्यांनी रा. शिंद्यांस सांगितले. काही 'अस्पृश्य' सुशिक्षित तरुणांस वकिलीच्या सनदा मिळाल्या होत्या. हत्तीवरील मुख्य माहुताचा मान महाराला दिला होता. आपल्या राजवाड्यातील खास विहिरीतील पाणी भरण्याची परवानगीही मांगाना दिली होती. ह्या प्रकारे शिक्षणविषयक, सामाजिक व राजकीय इत्यादी सर्व सवलती महाराजांनी सढळ हातांनी दिल्या होत्या. त्यामुळे त्यांच्या संस्थानात अस्पृश्यतेला बराच आळा बसला आहे.

उपसंहार : येणेप्रमाणे गेल्या ७० वर्षांत हिंदुस्थानातील अस्पृश्यतेच्या निवारणार्थ खास हिंदू लोकांकडून कोणते व कसे प्रयत्न झाले ह्यांचा संक्षिप्त गोषवारा देण्याचा प्रयत्न केला आहे. ह्याशिवाय परधर्मीय मंडळींनी ब्रिटिश सरकारांनी ते स्तुत्य प्रयत्न केले आहेत, त्याचे विस्तारभयास्तव वर्णन करता आले नाही. किंबहुना तो प्रस्तुत विषयच नसल्यामुळे आम्हांस येथे अधिक विस्तार करता येत नाही.

परधर्मीय प्रयत्नांची दिशा ह्या वर्गास आपल्या कळपात ओढण्याची असणार हे साहजिकच आहे. पण त्या प्रवृत्तीचा जेथे जेथे अतिरेक झाला तेथे तेथे त्याची प्रतिक्रिया बारीक निरखून पाहणाऱ्यास दिसण्यासारखी आहे. ब्रिटिश सरकारकडून जे प्रयत्न झाले ते मात्र अधिक निरपेक्ष बुद्धीने झालेले दिसतात. तरी पण सरकारच्या अगाध साधनसमुच्चयाच्या अपेक्षेने पाहता त्यांचे प्रयत्न अतिशय कमी आहेत. इतकेच नव्हे, तर आलेली संधी सरकारांनी बरेच वेळा दवडली आहे. उदाहरणार्थ, चालू राजकीय सुधारणेत 'अस्पृश्यांची' खडतर निराशा झाली आहे. गेल्या महायुद्धात रणांगणावर 'अस्पृश्य' वर्गाची प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रीतीची कामगिरी अतिशय नावाजण्यासारखी झाली असूनही युद्ध संपल्याबरोबर महारांच्या १११व्या पलटणीचे सरकारांनी महारांच्या निषेधाला न मानता विसर्जन केले, हे तर फारच वाईट झाले. पोलीस आणि लष्कर खात्यांत योग्य प्रमाणात शिरकाव करून घेण्याचा ह्या वर्गाचा प्रयत्न निदान गेल्या वीस वर्षांत अविश्रांत चालू आहे व एका लायक महार गृहस्थाचा पोलीस सबइन्स्पेक्टरसारख्या लहानशा जागेसंबंधी अर्ज एका मोठ्यात मोठ्या युरोपियन अधिकाऱ्याच्या कळकळीच्या शिफारशीने गेला असताही ती जागा मिळाली नाही, यात जरी काही आश्चर्य नसले, तरी उलट कौन्सिलातील प्रश्नास ह्या लोकांकडून अर्जच येत नसतात अशा अर्थाची जी उत्तरे मिळतात, तीच मात्र आश्चर्यकारक आहेत. सरकारची अशी हयगय करणारी एक बाजू; तर दुसरी बाजू जी आज इतक्या उशिरा जागी झाली, तीही लवकरच हा प्रश्न उशाला ठेवून झोपी जाईल अशी चिन्हे दिसत आहेत. म्युनिसिपालिट्यांपैकी पुढारी अशी जी पुण्याची म्युनिसिपालिटी तिने नुकतेच तिला सार्वजनिक पाठबळ असूनही 'अस्पृश्यांस' हौद मोकळे करण्याचे साफ नाकारिले. त्यांत अशिक्षित व हजारो वर्षे चिरडलेले हे वर्ग त्यांची अशी पुनःपुनः सर्वांकडून निराशा आणि हिरमोड झाल्यामुळे त्यांचा तोल राखला जाणे दिवसेंदिवस अशक्य होऊ लगाले आहे. हिंदुधर्मावरील त्यांची निष्ठा जरी अढळ आहे, तरी हिंदी राष्ट्राच्या राजकीय महत्त्वाकांक्षांच्या उलट त्यांची कमान

अनुक्रमणिका

साहजिकच त्वेषाने चढत चालली आहे, हे महात्मा गांधींसारख्या म्होरक्यांच्या लक्षात आले तरी त्यांच्या अनुयायांच्या लक्षात येत नाही, त्यात सर्व राष्ट्राला भयंकर धोका पोहचत आहे हे खास.

मोठमोठ्या शहरांतून अस्पृश्यता पुष्कळ कमी झाली आहे यात शंका नाही; तरी पण खेड्यापाड्यांतून, विशेषतः रेल्वेपासून लांब प्रदेशात, तिचे रामराज्य अद्यापि चालू आहे. दक्षिण देशात विशेषतः नैर्ऋत्य किनाऱ्यावर आणि सर्व मलबारात ती अमानुष रीतीने पाळण्यात येत आहे. स्वतंत्र जमिनी वाहणे किंवा इतर धंदे करणे यास, किंबहुना सार्वजनिक रस्त्याने बिनधोक फिरण्याचीही सक्त मनाई आहे. फार तर काय, एक समंजस श्रीमंत जमीनदार रा. शिंद्यांपुढे आपल्या मालकीच्या जमिनीवरच्या शेकडो पिढीजाद गुलाम मुलांना केवळ घोड्याबैलांप्रमाणे दुसऱ्यांकडे कामाला लावून त्यांचे वेतन तो बिनदिक्कत आणि हक्काने घेत होता. जमिनीबरोबर कुळेही जणू विकली जातात. जुलुमाला कंटाळून कोणी मजूर नव्या मालकाकडून जुन्याकडे पळून गेल्यास नव्याची जुन्या मालकाविरुद्ध फिर्याद कायदेशीर कोर्टात चालू शकते. मग गुलामगिरी ह्याहून निराळी ती कोणती?

अंत्यज अथवा पंचम वर्गाच्या काही मुख्य जातींची सर्व हिंदुस्थानातील एकूण संख्या पुढीलप्रमाणेः (शिरगणती : साल १९०१)

जात	**वसतिस्थान**	**एकूण संख्या**
चांभार	बहुतेक भाग	१,११,३७,३६२
मोर्चा	बहुतेक भाग	१०,०७,८१२
डोंब	बंगाल, आसाम, पंजाब	९,७७,०२६
भंगी	मुंबई, संयुक्त प्रांत, राजपुताना	६,५६,५८६
ढाणूक	बंगाल, पंजाब, (बडोद सं.)	८,७०,५५७
बागेडी	बंगाल, आसाम	१०,४२,५५५
वळई	माळवा, मध्यप्रांत	५,८४,३३४
चुरा	उत्तर हिंदुस्थान	१३,२९,४१८
नामशूद्र चांडाल	उत्तर हिंदुस्थान, बंगाल	२०,३१,७२५
राजबंशी	उत्तर हिंदुस्थान, बंगाल	२४,०८,६५४
महार	मुंबई, वऱ्हाड, मध्यप्रांत	२९,२८,६६६
मांग	मुंबई, वऱ्हाड, मध्यप्रांत	५,७९,३०६
व्हलिया (महार)	कर्नाटक, मद्रास	७,७०,८९९
मादिक मांग	कर्नाटक, मद्रास	१२,८१,२५२
पारिया	मद्रास, ब्रह्मदेश	२२,५८,६११
चिलीया	मद्रास, ब्रह्मदेश	४,७८,४९६
माल	मद्रास, बंगाल	१८,६३,९०८

इतर	सर्व भागातील	२,०९,९९,४७०
	एकूण	**५,३२,०६,६३२**

हिंदुस्थानच्या एकंदर लोकसंख्येशी अस्पृश्यांचे प्रमाण समजण्यास पुढील आकड्यांचा उपयोग होईल.

हिंदुस्थातील एकंदर लोकसंख्या	२९,४३,६१,०५६
एकूण हिंदू लोकसंख्या	२०,७१,४७,०२६
एकूण अंत्यज लोकसंख्या	५,३२,०६,६३२
एकूण मुसलमान लोकसंख्या	६,२४,५८,०७७
पैकी हीन मुसलमान लोकसंख्या	८६,२८,५६६

वरील आकडे सन १९०१ च्या इंपीरियल सेन्सस रिपोर्टातून घेतले होते. त्या नंतरच्या दोन खानेसुमारींच्या रिपोर्टांतून अस्पृश्यांची प्रांतवार गणती दाखविण्याची पद्धत बदलल्यामुळे तुलना करणे कठीण पडले. तरी एकूण संख्येत म्हणण्यासारखा फरक पडेल असे वाटत नाही. वर मुख्य १८ अस्पृश्यवर्गांचीच नावे दिली आहेत. त्याशिवाय निरनिराळ्या प्रांतांत खालील व इतर बरीच नावे आढळतात.

१९ पुलिया, २० चिरुमा, २१ नायाडी, २२ ढोर, २३ पल्ल, २४ हारी, २५ कोरी, २६ रहार, २७ सरेरा, २८ मेघवाळ, २९ मेघ, ३० धेड, ३१ गंड इ. इ.

गुन्हेगारी जाती : मांग, रामोशी, मांग गारुडी, बेरड वगैरे कित्येक 'अस्पृश्य' किंवा 'अस्पृश्यवजा' मानिलेल्या जातींची गणना सरकारदृष्ट्या गुन्हेगार जातीत होत आहे. ह्या बाबतीत डी.सी. मिशनच्या पुणे शाखेकडून १९१४ साली जे प्रयत्न झाले, त्यांचा अहवाल मिशनच्या त्या वर्षाच्या ८ व्या वार्षिक रिपोर्टात पान १७-२६ वर नमूद आहे. सातारा जिल्ह्यात सुमारे एक हजार एकर पडिक जमीन मुंबई सरकारने देऊ केली होती. रा. शिंदे आणि पुणे शाखेचे तेव्हाचे अध्यक्ष डॉ. मॅन ह्या दोघांनी सातारा जिल्ह्यात जमिनीचा एक सोयीचा भाग निवडून काढण्यासाठी दौरा केला. रा. शिंद्यांनी तर त्या उद्देशाने सातारा जिल्ह्यातील बहुतेक खेड्यांतून जवळजवळ १००० मैल प्रवास करून गुन्हेगार गणलेल्या मांग लोकांची स्थिती पाहिली व जमिनी तपासल्या. शेवटी २०,००० रुपये खर्चाची एक योजनाही तयार केली होती. पण महायुद्धामुळे एवढी रक्कम जमा करणे झाले नाही व शेवटी जमिनीही युद्धात कामगिरी केलेल्या लोकांना देण्यात येऊ लागल्या. म्हणूनही या महत्त्वाच्या योजनेत यश आले नाही. पण सरकारमार्फत विजापूर, हुबळी, वगैरे ठिकाणी गुन्हेगार जातीसाठी खास वसाहती स्थापण्यात येत आहेत व त्यामुळे ह्या जातीच्या गुन्हेगारीला आळा बसत चालला आहे. तथापि, गुन्हेगारीच्या सबबीवरून अद्यापि बऱ्याच ठिकाणी त्या जातीवर जो पोलिसांकडून हजेरीचा दाखला लावण्यात आला आहे, त्यासंबंधी मात्र तक्रारी मिशनकडे येत आहेत. त्यांचा विचार सरकारकडून लवकर झाला पाहिजे.

१२. अस्पृश्यता व हिंदूंचा संकोच

[सुबोधपत्रिका, १ ऑगस्ट १९२६]

ब्राह्मसमाजाचा अखिल भारतीय प्रचारक या नात्याने मला सन १९२४-२५ ह्या दोन साली मुंबई इलाख्याबाहेर सामान्यतः आणि मद्रास इलाख्यात विशेषतः सतत संचार करावा लागला. त्यांपैकी मलबार प्रांत व दक्षिण कानडा जिल्ह्यात माझे एक वर्ष गेले. माझे निरीक्षण अर्थात 'अस्पृश्य' समाजातच विशेष झाले. ह्या नैर्ऋत्य कोपऱ्यात अस्पृश्यांवर अद्यापि दुःसह अन्याय चालू असल्यामुळे तेथील 'तिय्या' नामक अत्यंत पुढारलेल्या व सुशिक्षित 'अस्पृश्य' समाजाचे लक्ष बौद्ध धर्माकडे लागले आहे. हा भाग सिंहलद्वीपाला जवळ असल्यामुळे काही बौद्ध भिक्षूंनी त्रावणकोर संस्थानात कायमचे ठाणे दिलेले मी पाहिले. कालीकत येथे बौद्ध धर्मप्रचारक मंडळाचे काम पूर्वीश्रमीचे ब्राह्मण गृहस्थ श्री. मंजेरी रामय्या आणि प्रसिद्ध श्रीमंत श्री. सी. कृष्णन् (तिय्या जातीचे) ह्यांनी नेटाने चालविले आहे. मोपल्यांच्या बंडात किती हिंदू आपल्या जुन्या धर्मास मुकले हे प्रसिद्धच आहे. गेल्या महायुद्धाचे पूर्वी त्या प्रांतात मोठा दुष्काळ पडला तेव्हा पुष्कळ निराश्रित अस्पृश्यांनी पोटासाठी ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला होता. खेडीच्या खेडी ख्रिस्ती धर्मात शिरली होती किंवा तसे मानण्यात येत होते. महायुद्धानंतर अशा पोटाळ्या ख्रिस्त भक्तांना पोसणे ख्रिस्ती मिशनांना अत्यंत कठीण झाले. अशा संकटात त्या प्रांताच्या प्रसिद्ध (प्रोटेस्टंट) मिशनला जर्मनीचा आधार राजकीय कारणांवरून नाहीसा झाला. त्यामुळे नामधारी नूतन ख्रिस्ती शिष्यांची स्थिती फार करुणास्पद झाली. ह्याचे एक ढळढळीत उदाहरण माझ्या डोळ्यांनी पाहिले, ते खाली देत आहे.

इ.स. १९२४ साली स्वामी श्रद्धानंद मंगळूर येथील आर्यसमाजाच्या उत्सवानिमित्त पश्चिम किनाऱ्यावर आले. मी तेथे बरेच दिवस अगोदरच होतो. अस्पृश्योन्नतीचे कार्यात आर्यसमाजाचे व ब्राह्मसमाजाचे प्रयत्न मिळूनच चालले होते. मंगळूराहून पूर्वेकडे वेणूर नावाच्या एका खेड्यातील अस्पृश्याकडून आम्हा दोघांना आमंत्रण आले. दोहो समाजाचे आम्ही सुमारे ७/८ जण तेथे गेलो. त्या जंगली गावातील सुमारे २००।२५० अस्पृश्य मंडळी वाट पाहत बसली होती. त्या प्रदेशात ख्रिस्ती मंडळीचे प्रयत्न पैशांचे अभावी आखुडले होते, असे आम्हाला दिसले. व्याख्यान, भजन, उपहार वगैरे झाल्यावर जमलेल्या सर्व मंडलीस हिंदुधर्माची परत दीक्षा देण्यात आली. विधायक कामासाठी एक आश्रमही उघडण्यात आला.

गेल्या वर्षी विशेषतः आंध्र देशात माझ्या तीन सफरी झाल्या. त्या देशातील खेड्यांत विशेषतः प्रोटेस्टंट ख्रिस्ती मिशनचे काम झपाट्याने चालले आहे. काही ठिकाणी त्या कामामुळे बऱ्याच अस्पृश्यांची पुष्कळशी भौतिक उन्नती झाली हे मला निर्विकार मनाने कबूल करणे भाग आहे. पण इतर पुष्कळ ठिकाणी अस्पृश्यांची जी खेडीच्या खेडी ख्रिस्ती झाली आहेत; त्यांचे धर्मांतर झाले म्हणण्यापेक्षा नामांतरच झाले आहे म्हणणे जास्त शोभेल. ही खेडी हिंदू म्हणवू लागतील तर लागलीच सुखात पडतील असेही माझे म्हणणे नाही. माझ्या लिहिण्याचा प्रस्तुत मुद्दा हा आहे की, अशा नवीन ख्रिस्तांना पूर्वीइतका भौतिक फायदा अलीकडे मिळत नसून उलट आपल्या हिंदू अस्पृश्य जातीपासून फुटून राहावे लागल्यामुळे प्रसंगी अपमान सोसावा लागतो. असा देखावा पाहून मला ख्रिस्ती प्रचारकांच्या उत्साहाचे जितके कौतुक करावेसे वाटले; तितकेच आमच्या हिंदू म्हणविणाऱ्या बोलघेवड्यांची कीव आली. गुंतूर जिल्ह्यातील बापएला आणि एपुरीवाल्यं ह्या दोन गावांतील महार व मांगवाड्यांची मी घरोघर तपासणी केली. दोन्ही गावांत ह्या वाड्यांतून मला एकदोनच कुटुंबे हिंदुधर्मात उरलेली दिसली. ह्या जिल्ह्यात शाळा, धर्ममंदिरे व दवाखाने वगैरे जे ख्रिस्ती प्रयत्न जोरात चालले आहेत, ते पुष्कळ अंशी स्तुत्य वाटतात.

गेल्या वर्षी सप्टेंबर महिन्यात मछलीपट्टण जिल्ह्यातील गुडीवाडा येथे डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनची एक परिषद भरली. तेथे स्वामी श्रद्धानंदांची व माझी पुन्हा गाठ पडली. त्यांनी वेलोर येथे जाऊन त्या शहराजवळील खेड्यातील दोन हजार ख्रिस्ती अस्पृश्यांना हिंदुधर्मात घेतल्याची बातमी चोहोकडे वर्तमानपत्रातून पसरली होती. ती अगदी खरी आहे असे स्वामींनी मला स्वतःही सांगितले. त्या प्रांताचे माझे अनुभव मी स्वामींना सांगितले आणि कायमचे प्रचारक ठिकठिकाणी ठेवून शिक्षण, उद्योग, उदार हिंदुधर्माचा सक्रिय उपदेश वगैरे विधायक प्रयत्न केल्याशिवाय अस्पृश्यतेचे उच्चाटन होणार नाही, असे आमचे दोघांचे एकमत झाले. विशेषतः आंध्र देशात काँग्रेसच्या स्वयंसेवकांनी तेथील तरुण 'अस्पृश्य' वर्गात फार स्तुत्य स्फूर्ती उत्पन्न केली आहे. पण विधायक कामाच्या अभावी न जाणे; तीही मावळून जाण्याची भीती आहे.

निदान संख्येच्या दृष्टीने तरी हिंदुधर्माचा झपाट्याने ऱ्हास होत आहे. खुद्द आमच्या पुणे शहरात गेल्या वर्षी गुलटेकडीवरच्या ५० मांगांना मुसलमान करण्यात आले अशी हूल उठली होती. तिचा परिणाम आमच्या अहल्याश्रमाजवळील भोकरवाडीतील मांगांवर काही झाला नाही इतकेच. तेथील सार्वजनिक सभेत जाहीर सभा होऊनही हूल जेथल्या तेथेच जिरविण्यात आली. पण खेड्यात इतकी सुरक्षितता राहिलेली नाही हे ध्यानात ठेवणे बरे.

ब्राह्मसमाज, आर्यसमाज, हिंदू मिशनरी सोसायटी, हिंदुसभा, भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळी आणि सोशल सर्व्हिस लीग ह्या व इतर धार्मिक व सामाजिक मंडळ्यांनी एकत्र होऊन विधायक कामाची कायमची घटना जमवीपर्यंत केवळ तात्पुरत्या चळवळीने काही चालणार नाही.

१३. पूर्व बंगाल्यातील अस्पृश्यवर्गाच्या उच्च शिक्षणाची प्रगती

[म. शिंदे यांच्या कागदपत्रातील हस्तलिखित लेख]

'भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळा' ची स्थापना झाल्यावर मला आपल्या ब्राह्म समाजाच्या सफरीवर बंगाल्यात सन १९०८चे सुमारास एकदा जावे लागले. अर्थात मला तेथे ठिकठिकाणी 'अस्पृश्यांच्या' आपत्तीबद्दल व्याख्याने द्यावी लागली. तेथील ब्राह्मसमाजातील काही सभासदांनी लगेच इकडील आपल्या मिशनच्या धर्तीवर तिकडे शाळा काढल्या. प्रथम प्रथम ह्या कामाचा आमच्या मिशनशी संबंध होता. पण तिकडील कार्याचा अंतर्भाव लवकरच ब्राह्मसमाजाच्या इतर सामाजिक कामात कारावा लागला; त्यामुळे आमच्या ह्या अखिल भारतीय मंडळाशी त्या कामाचा दप्तरी संबंध आम्हाला तोडावा लागला. तरी पण मी जेव्हा जेव्हा बंगाल्यात जाई, तेव्हा तेव्हा ते काम मुद्दाम पाहून येई. इ. स. १९२३ साली मी बंगाल्यात गेल्यावेळी जेसोर आणि खुलना जिल्ह्यांतील आमच्या काही हायस्कुलांत राहून ती नीट तपासून आलो होतो. गेल्या वर्षी ऑगस्ट महिन्यात साधारण ब्राह्मसमाजाने, 'ब्राह्मसमाज हिंदुस्थानात स्थापन होऊन शंभर वर्षे पूर्ण झाली' म्हणून बंगाल्यात, विशेषतः कलकत्त्यात, एक अपूर्व महोत्सव केला. या निमित्ताने पूर्व आणि उत्तर बंगाल्यात एक मोठे प्रचारक दळ काढण्यात आले होते. ते काम मजकडे आले म्हणून मी विशेषतः ज्या खेड्यांतून 'नामशूद्र' नावाच्या अस्पृश्यवर्गाच्या शाळा व इतर प्रागतिक कामे चालली होती तेथे हे दळ नेले. त्या वेळी आज सुमारे वीस वर्षे चाललेल्या ह्या शिक्षणविषयक कामाची प्रगती झाली आहे, हे मला प्रत्यक्ष पहावयास मिळाले.

मुंबईकडील आणि बंगालकडील कामात हा एक विशेष फरक आहे की, मुंबईकडे आमची सर्व कामे ह्या मिशनकडूनच प्रत्यक्ष होतात. पुणे शाखेतच मात्र कमिटीत व प्रत्यक्ष काम करणाऱ्यांत 'अस्पृश्य' वर्गाच्या सभासदांची बहुसंख्या आहे. अलीकडे तर त्यांचीच सत्ताही चालू आहे. तरी अद्यापि इकडील मिशनमध्ये प्रत्यक्ष 'अस्पृश्य' वर्गांच्या होतकरू पुढाऱ्यांनी म्हणण्यासारखे लक्ष पोचविलेले किंवा अंग मोडून काम करीत असल्याचे दिसत नाही. बंगाल्यात उलटा प्रकार आढळतो. पूर्वीपासूनच तिकडील सर्व शाळा (आणि इतर कामेही) 'अस्पृश्य' वर्गांनीच काढल्या व चालविल्या आणि ब्राह्मसमाजाने त्यांना तसे करण्यास प्रेरणा व साह्य केले. ह्या फरकाचे कारण हेच की, तिकडील नामशूद्रांची स्थिती इकडीलमांगांहून पूर्वीपासूनच पुष्कळच उच्च दर्जाची होती. डोम, पोड, होरी वगैरे इतर खरोखरीच अवनत वर्गांची स्थिती नामशूद्रांपेक्षाच नव्हे; तर आमच्या महार-मांगांहून अद्यापि कितीतरी अधिक खालावलेली आहे. दक्षिण हिंदुस्थानात बिल्लव, तिय्या, एजवा नावाच्या अस्पृश्यांची स्थिती ज्याप्रमाणे इतर 'अस्पृश्यांहून' पुष्कळ सुधारलेली आहे, त्याचप्रमाणे बंगालच्या नामशूद्रांचा प्रकार आहे. दक्षिणत बिल्लव, तिय्या, परय्या, चिरुमा, वगैरेंना जसे अद्यापि शिंवून घेत नाहीत व इतर वरिष्ठ वर्गाप्रमाणेच ह्या गरिबांना निर्दयपणानेच वागवितात, त्याचप्रमाणे नामशूद्रही हा भेद पाळतात. फार काय, आम्ही मुंबई इलाख्यात जेव्हा प्रथम कामाला सुरुवात केली, तेव्हा चांभार, ढोर, वगैरेंनी स्वतः वरिष्ठ समजून आमच्या मिशनचा फायदा घेण्यास बरेच आढेवेढे घेतले. बहुतेक महारच शाळांतून व बोर्डिंगांतून येत. आणि तेही मांग, भंगी ह्यांच्याशी समानतेने वागण्यास कां कू करीत. अजून तरी मिशनकडे सर्व 'अस्पृश्यांचे' पूर्ण लक्ष न लागण्याच्या अनेक कारणांपैकी ह्या अस्पृश्यवर्गातील आपसांतील जातिभेदच एक मुख्य कारण आहे, हे मिशनबाहेर राहून नीट ध्यानात धरणे शक्य नाही. असो.

हा प्रांतिक जातिभेदाचा फरक कसाही असो, बंगाल्यात, विशेषतः पूर्व बंगाल्यात, आज नामशूद्रांच्या उच्च शिक्षणाची जी झपाट्याने प्रगती चालली आहे, त्याची दुसरी कारणे म्हणजे बंगाल प्रांताचे शिक्षणखाते व कलकत्ता युनिव्हर्सिटीचे लोकसत्तावादी धोरण ही दोन मुख्य होत. शिक्षणाच्या दृष्टीने, मग ते

प्राथमिक असो वा उच्च असो, बंगाल आणि मद्रास हे दोन्ही प्रांत मुंबईच्या कितीतरी पुढे आहेत. त्यातल्या त्यात मुंबई युनिव्हर्सिटी ही स्त्रीशूद्रांच्या बाबतीत तरी फार ओढग्रस्त आणि मागासलेली आहे. उच्च शिक्षण महाग आणि दुर्मिळ करण्यात तिचा हातखंडा! अस्पृश्यांना व स्त्रियांनाच काय पण जंगली जाती, गुन्हेगारी जाती, किंबहुना आंधळे, बहिरे, मुके ह्यांनाही ब्राह्मणादी कुशाग्र बुद्धीच्या पुरुषांबरोबर एकाच जात्यात भरडण्याची ह्या युनिव्हर्सिटीला खोड लागली आहे. ती जाईपर्यंत 'अस्पृश्यांची' निराळी हायस्कुले इकडे निघणे शक्य नाही.

मद्रासमध्ये स्त्रियांकरिता वेगळी कॉलेजे आहेत. काही तर स्त्रियांनीच चालविली आहेत. मद्रासकडे पडदा नाही, तसेच बंगाल्यात जातिभेद तीव्र नाही. पूर्वी बौद्ध धर्म आणि आता वैष्णव व अलीकडे ब्राह्मसमाजाचा जोराचा परिणाम तेथे झाला असल्यामुळे दक्षिणेकडील भयानक अस्पृश्यतेच्या गोष्टी बंगाल्यातील नामशूद्रांनाही अरेबिअन नाईट्‌सप्रमाणे सहज विश्वासार्ह वाटत नाहीत. अशा अनेक कारणांमुळे, विशेषतः पूर्व बंगाल्यातील नामशूद्रांनी, आता शिक्षणातच नव्हे तर इतर बाबतींतही आपले पाऊल सारखे पुढे चालविले आहे. तशात नामशूद्र हाच तिकडील कुणबी वर्ग. मुसलमानांच्या पूर्वी आणि मुसलमान रियासतीतही त्यांची लष्करात फार भरती होत असे. आताही हिंदु-मुसलमानांच्या मारामारीत नेभळे आणि चळवळे हे दोन्ही प्रकारचे बंगाली नामशूद्रांनाच शरण येतात. मुसलमान तर ह्यांच्या कधीच वाटेला जात नाहीत. हे नामशूद्र थोड्याच शतकांपूर्वी बौद्ध क्षत्रिय होते. ही सर्व पूर्वपीठिका आठविल्यास खालील कोष्टकातील आकडे पाहून आश्चर्य वाटण्याचे कारण उरणार नाही.

पूर्व बंगाल्यातील नामशूद्रांचे उच्च शिक्षण (हायस्कूल)

नंबर	स्थापनेचे वर्ष	ठिकाण	जिल्हा	शाळा आहे का नाही	मुलींची संख्या	विद्यार्थ्यांची संख्या	शिक्षकांची	शेरा
१	१९१८	मशीहाटा	जेसोर	आहे		१५०	१०	पाहिले
२	१९२६	सचीदाहा	खुलना	आहे		१५०	१०	१० मोफत
३	१९२८	सचीदाहा	खुलना	नाही		७०	७	पाहिले
४	१९११	गोपिनापूर	फरीदपूर	नाही		१७०	११	
५	१९२८	बोलटाली	फरीदपूर	नाही		१००	९	
६	१९२१	मलिखाली	बारीसाल	नाही		१२५	१०	
७	१९२१	दिगिर जात	बारीसाल	नाही		१००	१०	
८	१९२४	श्रीरामकाटी	बारीसाल	नाही		१००	९	
९	१९२२	चंदकाटी	बारीसाल	नाही		२००	११	
१०	१९२१	कुरीआना	बारीसाल	आहे		१५०	१०	पाहिले
११	१९२४	आगाइलजा	बारीसाल	नाही		२००	११	
१२	१९२५	श्रीमंतकाठी	बारीसाल	आहे		१२५	९	
१३	१९२६	औरांबुनिया	बारीसाल	नाही		१००	९	

अनुक्रमणिका

ह्या आकड्यांत मुलींची संख्या दिलेली नाही. शिवाय सचीदाहा शाळेत फ्री बोर्डिंग ४० मुलांचे आहे. तसे सर्वत्र नसले तरी ह्या सर्व खेड्यांतून जेवण-राहण्याची सोय जवळच असते.

ह्या तेरा हायस्कुलांची माहिती केवळ पूर्व बंगाल्यातील चार जिल्ह्यांतील आहे. ह्याहून अधिक शाळा व मिडल स्कूल्स कितीतरी आहेत. ही सर्व निव्वळ नामशूद्रांनी आपल्या हिमतीवरच चालविली आहेत! पैकी चार ठिकाणी तर मी स्वतः जाऊन राहिलो आहे. अर्थात यांना आमच्याकडे 'हायस्कुले' म्हणजे उंच शाळा कोणीच म्हणणार नाही. वावरातून पत्र्यांची एक पडळ बांधली आणि सुमारे शंभर मुले जमविली की झाली हायस्कुलची तयारी! ३० पासून ६०-७० पर्यंत पगारावर ८-१० मास्तर स्वजातीयातून सहज मिळतात. त्यांत तीन-चार तरी ग्रॅज्युएट असतातच. एल.एल.बी.चा अभ्यास करणारा एखादा पोक्त अनुभवी हेडमास्तर होतो. ५-१० खेड्यांतून आसपासची अर्धवट इंग्रजी शिकलेली मुले जमतात. कोणी जागा, कोणी पत्रा, कोणी लाकडे, कोणी ढेकळे देऊन कमिटीचे सभासद होतात. सल्लामसलत, पैशांची जुजबी मदत आणि देखरेख करण्यास ब्राह्मसमाज तयार आहेच. मॅट्रिकची परीक्षा पास झाली की, त्याला प्रवेश द्यावा; ह्यापेक्षा युनिव्हर्सिटी अगर विद्याखाते उगीच त्यांच्या मागे काही भगभग लावीत नाही. आमचेकडे हायस्कूल म्हटले की, निदान एक लाखाची काळ्या दगडांची उंच इमारत पाहिजेच. अर्थात हेडमास्तरने क्लासात तरी बूट, पाटलोण आणि झिळमिळ्यांच्या कोर्कीचे प्रदर्शन केलेच पाहिजे. ह्या बहिरंगाप्रमाणेच शिक्षणाचा आतील साज सजवावा लागतो. अलीकडे तर अमुक एवढी लॅबोरेटरी आणि तमुक तेवढी लायब्ररी दाखविल्याशिवाय युनिव्हर्सिटीकडून हायस्कूललाच प्रवेश मिळत नाही; मग विद्यार्थ्यांना कोण पुसतो? विद्यार्थ्यांसाठी विद्यालय नसून विद्यालयासाठीच जेथे विद्यार्थी जमतात, तेथे विद्यालयांची इज्जत आणि विद्यार्थ्यांच्या पालकांची ऐपत ह्यांमध्ये कोणताच ऐहिक संबंध नसल्यास काय नवल!

निव्वळ शिक्षणाच्या खोल दृष्टीनेच पाहू गेल्यास बंगाल्यातील अशा हायस्कुलांतील शिक्षण फार कमी दर्जाचे दिसते, हे मला कबूल केले पाहिजे. पण एक लाखांच्या उंच इमारतीतले शिक्षण ह्या एक हजार रुपयांच्या झोपडीपेक्षा शंभरपटीने अधिक असेही खास नाही. शिक्षणाचा उपकरणांशी संबंध कमी आणि शिक्षकांच्या दर्जाशी आणि त्यांच्यात व शिष्यांत जी सहानुभूती असणार तिच्याशी अलबत जास्त. ही दुसरी मिळकत म्हणजे सहानुभूती मला ह्या शाळांतून विपुल दिसली. आमच्या इकडच्या हायस्कुलाच्या राजमहालात एखादे भोकरवाडीतले पोरगे गेले तर पहिल्या दिवशी ते भेदरून जाते. टिकून राहिलेच तर सहामाही परीक्षेच्या कोऱ्या कागदांचाही खर्च त्याला न झेपल्यामुळे त्याला हा नाद सोडावा लागतो. हे शिष्य-शिक्षक नाते कमी सांगावे, तितके अधिक बरे.

वीस वर्षांतील ही प्रगती पाहून मला सर्व बाजूंनी समाधानच झाले, असे म्हणवत नाही. तरी संख्येच्या व इतर दर्शनी बाजूंनी नामशूद्र ग्रॅज्यूएट सामान्य बंगाली ग्रॅज्युएटसारखाच दिसतो, हे खरे. असे शे-दोनशे तरी ग्रॅज्युएट आमच्या इकडे मराठ्यांत आढळतात. तसेच तिकडे नामशूद्रांत आढळतात. पण आमच्या इकडे शिवाजी मराठा हायस्कूल हे एकच एक साऱ्या इलाख्यात मराठ्यांनी चालविलेले तर तिकडे चारच जिल्ह्यांत १३ हायस्कुले मला दिसली. आमच्या ह्या हायस्कुलात सर्व शिक्षक मराठे नाहीत. ते कधी मिळतील ते सांगवत नाही. पण तिकडील शाळेत बहुतेक सर्व नामशूद्र!! एकंदरीत इकडील मराठ्यांपेक्षा उच्च शिक्षणात तिकडील नामशूद्रांची स्थिती बरी म्हणविते आणि ही सर्व धाव गेल्या वीस वर्षांत त्यांनी मारली, हे विशेष!

१४. अस्पृश्यांची शेतकी परिषद

[पुणे येथील अस्पृश्यांच्या शेतकी परिषदेत दिलेले अध्यक्षीय भाषण, ३० ऑक्टोबर १९२६]

शेतकी प्रदर्शन : चालू शेतकी प्रदर्शनाबद्दल लोक फार साशंक आहेत. कारण मन चिंती ते वैरी न चिंती. ह्यात हिंदुस्थानचा किंबहुना शेतकऱ्याचा काही फायदा नाही; हे इंग्रजी भांडवलशाहीचे एक डोहाळ-जेवण आहे, अशी अफवा आहे. असाच खरा प्रकार असल्यास "अजि हौस जिजीची पुरवा । हट गर्भवतीचा नुरवा ॥धृ॥ सित छत्र तिच्या शिरी धरवा । सित चामर सुंदर फिरवा ॥ गज शिबिका यातुनि मिरवा । नव भव्य महोत्सव करवा॥ पाचु हार चुडा हिरवा ॥ हिरवा शालु, वेणित मरवा । शृंगार थाटुनि बरवा ॥ प्रिय सखिची ओटी भरवा" ही खरेशास्त्रीकृत आरती प्रदर्शनअखेर म्हणून शेतकी कमिशनची ओटी भरणे अगदी योग्य आहे. ते कसेही असो. चालू डोहाळ-जेवणात 'अस्पृश्यां' चा काय संबंध आहे हा एक मोठा प्रश्नच आहे. कानडीत एक म्हण आहे की, राजाला मुलगा झाला तर, दासीला दहा घागरी पाणी जास्तच. यदाकदाचित थोडासा फायदा शेतकऱ्यांस झाला तरी एकंदरीत भारतीय अस्पृश्यवर्ग शेतकरीपदाला अद्यापि पोचला नाही; हे मी प्रतिज्ञेवर सांगतो.

इ.स. १९०१ सालच्या खानेसुमारीत म्हटले आहे की, हिंदुस्थानच्या एकंदर लोकसंख्येचे दोनतृतीयांश शेतकीवर अवलंबून आहेत; वट्ट संख्येचे शेकडा ५२ जमिनीचे मालक व कुणबी (वाहणारे) मिळून आहेत. पण अस्पृस्यांची गणना ह्या दोन्ही वर्गांत होत नाही. शेकडा १२ शेतकीवरचे मजूर आहेत आणि अस्पृश्यांची गणना मजुरांतही होत नसून, ती बिनमुदतीच्या जमिनीवरच्या गुलामांतच करण्यालायक आहे. एका मद्रास इलाख्यातच सुमारे २ कोटी अस्पृश्य आहेत. त्यांपैकी निदान एक कोटी तरी ह्या गुलामगिरीत हल्ली खितपत पडलेले मी माझ्या डोळ्यांनी वारंवार पाहून येत आहे. केवळ शेतकीवर निर्वाह होतो एवढ्यावरून अस्पृश्यांना शेतकरी ही फुकटची पदवी बहाल करावयाची असली तर गाय, बैल, म्हशी, रेडे, बकरे इत्यादींना शेतकरी का म्हणू नये? ह्या जनावरांना मराठे शेतकरी 'लक्ष्मी' ह्या गोड नावाने संबोधतात. निदान मद्रासकडच्या शेतावरच्या गुलामांना 'लक्ष्मी' ऊर्फ Live Stock हे नाव देण्यात मला कोणतीही अतिशयोक्ती वाटत नाही. इतर इलाख्यांत अस्पृश्य समाज हा फार तर शेतीवरचा बिनमुदतबंदीचा मजूर असेल; त्याला शेतकरी म्हणणे हे त्याच्या दुःखावर डाग देण्याप्रमाणेच कठोर अज्ञान आहे!

शेतकीचा प्रश्न अर्थशास्त्राचा आहे. अस्पृश्यतेचा प्रश्न हा सामाजिक, धार्मिक व विशेषतः राजकीय जुलुमाचा आहे. एकषष्ठांश भारत मी म्हणतो की, तुरुंगाचे दारात नव्हे तर प्रत्यक्ष सामाजिक तुरुंगातच आहे. मग कैद्यांपुढे अर्थशास्त्राच्या गप्पा सांगितल्यास ते म्हणतील की, आम्हांला मोकळ्या मैदानात सोडा म्हणजे तुमच्यापेक्षाही अर्थशास्त्रावर अधिक लांब व्याख्याने आम्ही झोडू. हे खोटे काय? मद्रासेकडे, तामिळनाड, तेलंगणात असे किती तरी जिल्हे मी दाखवून देईन की, त्यांत पारियांना जमीनदार तर नव्हेच पण लहानसा कुणबीही होणे शक्यच नाही. इ.स. १८४४ चे सुमारास लॉर्ड एलिन्‌बरोचे कारकीर्दीत हिंदुस्थानात नामधारी कायद्याने गुलामगिरी बंद केली. पण इ.स. १९१८ साली मी मलबारात प्रवास करीत असता कालीकत येथील माझ्या एका जमीनदार मित्राने सांगितले की, त्याच्या इस्टेटीवर शेकडो 'अस्पृश्य' वंशपरंपरागत दास ऊर्फ लक्ष्मी होते. आपल्या इस्टेटीवर काम नसताना तो त्यांना गुरांप्रमाणे दुसऱ्याच्या शेतांत भाड्याने पाठवीत असे! जमिनीबरोबर दासांची विक्री होते. ते पळून जुन्या मालकांकडे आल्यास मलबारातील ब्रिटिश कोर्टात दावा लावून आंद्रोक्लीजाप्रमाणे त्याला पकडून नव्या इस्टेटीवर डांबता येते! अशा मद्रासी आंद्रोक्लीजाला हल्ली चालू असलेल्या होडाळ जेवणातील उष्टावळीची तरी आशा करता येईल

काय? वरील सालीच मद्रासेत तंजावर जिल्ह्यात मी दौऱ्यावर असताना काही पारिआंना सरकारकडून जमीन वाहण्याचा हक्क सवलतीने देण्यात आला होता. 'कळ्ळर' (ह्याचा अर्थ द्राविड भाषेत 'चोर' असा आहे.) नावाचा ब्राह्मणेतर जमीनदारांचा एक वर्ग तिकडे आहे. त्यांचा व पारिआंचा ह्या नवीन हक्काच्या बाबतीत घनघोर तंटा लागला होता. लॉर्ड पेंटलंड हे त्या वेळी गव्हर्नर होते. त्यांच्या अनुमतीने ह्या तंट्याचे इंगित स्वतः निरखिण्यास मी गेलो. तेव्हा तेथील एका स्वराज्यवादी ब्राह्मण वकिलाने जमीनदारांचा पक्ष घेऊन मला असा स्नेहाचा सल्ला दिला की, मी ह्या भानगडीत न पडता जीव घेऊन मुकाट्याने स्वदेशी जावे.

ह्यावरून अस्पृश्यांनी शेतकीत लक्ष घालू नये, असे माझे मुळीच म्हणणे नाही. मुद्दा हा आहे की, जेथे जमीन वाहण्याचा तात्त्विक हक्क अस्पृश्यांना नाही, तेथे तपशिलांचे प्रदर्शन त्यांना दाखवून काय उपयोग? चालू प्रदर्शनात काही धारवाडी व सिंधी जनावरे ठेविली आहेत असे ऐकतो. त्याचप्रमाणे काही मलबारातील चिरुमा व त्रिचनापल्लीकडचे पळ्ळर आणिले असते तर ते औताचे कामी किती उपयोगी आहेत हे पाहण्यासाठी आमच्या पुणे मिशनच्या सर्व सभासदांना मी सुचविले असते. असो. केवळ शेतकीच्या दृष्टीने पाहता बंगाल्यात, मध्यप्रांतात व महाराष्ट्रात अस्पृश्यांची स्थिती इतर काही प्रांतांपेक्षा थोडी बरी आहे. पण येथेही त्यांना शेतीवर इतर स्पृश्य मजुरांबरोबर मजुरी खात्रीने मिळेलच अशी कोणी खातरजमा देईल? एखादा इलेक्शनसाठी उभा असलेला उमेदवार देईल. पण त्यावर अस्पृश्यांनी विश्वासण्याचे कारण नाही. न जाणो, नवीन शेतकी कमिशनच्या फुकट्या शिफारशीवरून साम्राज्य सरकार मजुरी वाढविण्याचा एखादा कायदाही पास करील. पण ज्या इंग्रजांना आपल्या घरच्या मजुरांची करुणा येत नाही; त्यांनी इकडील मजुरांना डोक्यावर घेऊन थोडा वेळ नाचल्याने शेती सुधारेल काय? की अस्पृश्यता कमी होईल?

'अस्पृश्य'वर्गांच्या शेतकी परिषदेत अस्पृश्यता ही प्रधान आणि शेतकी ही गौण गोष्ट आहे. ही वरील मुद्द्याची गोष्ट आपल्या ध्यानात आणण्याचा मी थोडक्यात प्रयत्न केला आहे. जमिनीच्या मालकी हक्काला किंवा वाहतुकीला महाराष्ट्रात तरी कायदेशीर प्रतिबंध नाही. अडचण आहे ती दारिद्र्याची व धंदेवाईक सवलतींची. इ.स. १९१४ साली सातारा जिल्ह्यात मांग लोकांची वसाहत करण्यासाठी मुंबई सरकारने आमच्या मिशनला एक हजार एकर पडीक जमीन लागवडीस देण्याचे कबूल केले होते. पण जमीन शोधण्यासाठी मी आणि खुद्द डॉ. मॅन त्या जिल्ह्यात शेकडो मैल हिंडलो. मराठ्याच्या शिवेची जमीन मराठ्याने किंवा ब्राह्मणाच्या शिवेची जमीन ब्राह्मणानेच आपल्याकडे दाबून ठेवावी किंवा त्यांच्याकडेच असावी हे सरकारी वसुलाच्या दृष्टीने किती साहजिक होते, हे व्यावहारिक शहाणपण मी तेव्हा शिकलो! कायद्यातले व परोपकारातले पुस्तकी शहाणपण जमीनशिवारात वावरताना फारसे उपयोगी पडत नाही. ही गोष्ट शेतकी कमिशनच्या परकीय सभासदांना समजणार नाही व स्वकीय पांढरपेशांना सांगून आम्ही आपला वेळही घालवू नये हेच बरे. सदाशिव पेठेत मांगाला घर भाड्याने मिळण्याला हल्ली कायद्याची आडकाठी नसली तरी ते मिळणार नाही. तशीच शेतांत सोवळ्या वशिल्याच्या मालकाच्या हद्दीला महारमांगाला सवलतीने जमीन मिळावयाची नाही. ती पडीक झाली म्हणून काय झाले? अस्पृश्य जात तिच्याहूनही कितीतरी अधिक काळ पडीक आहे!

अस्पृश्य शेतकऱ्यांची गोष्ट राहोच. पण हिंदुस्थानातील अगदी अस्सल क्षत्रिय शेतकऱ्यांनाही चांगले दिवस यावयाचे असल्यास, ते असल्या शेतकी कमिशनमुळे न येता, सक्तीच्या शिक्षणामुळेच येणार. मग त्यासाठी कर बसविण्याइतके हिंदी पुढाऱ्यांनी निर्भीड झाले पाहिजे, हे आता शाळेतील मुलांनाही कळू लागले आहे. पण हे काळ्या-गोऱ्या नोकरशाहीच्या मात्र गळी कधी उतरेल ते उतरो. मला तर वाटते की, हिंदुस्थानासारख्या मागासलेल्या व दुहीने सडलेल्या देशात शेतकीच्या भरभराटीचा प्रश्न केवळ

अर्थशास्त्राच्या पोकळ तत्त्वांवर किंवा प्रदर्शनाच्या परकीय भपक्यावर अवलंबून नसून तो सामाजिक शिक्षणावर व हितसंबंधांच्या सहकार्यावर जास्त अवलंबून आहे. ही जर प्रत्यक्ष स्पृश्यांची स्थिती मग अस्पृश्यांची कोण वाट!

परवा शेतकरी कमिशनपुढे भारतीय शिक्षणमंत्र्याची जी साक्ष झाली; तिच्यात त्यांनी शेतकीच्या दृष्टीनेही सक्तीच्या शिक्षणाची किती आवश्यकता आहे हे निर्भीडपणे सांगितले. शेतकीत अधिक पैदाशी करून वाढलेल्या पैदाशीचा खप योग्य वेळी करून आपला फायदा करून घ्यावयाचा असेल, तर हिंदी शेतकऱ्यांची हल्लीची मनोरचनाच बदलली पाहिजे. ती सक्तीचे शिक्षणाशिवाय होणे नाही. अस्पृश्यवर्गासंबंधी तर ही गोष्ट अधिकच खरी आहे. ह्या दुर्दैवी वर्गावर आज हजारो वर्षे अस्पृश्यतेची मूठ मारण्यात आली आहे. त्यामुळे त्यांना स्वतःचे असे मनच उरले नाही. संन्याशाच्या लग्नाची जशी शेंडीपासून तयारी, तशी अस्पृश्यांच्या उन्नतीची त्यांच्या मनापासून तयारी करावयाची आहे. वरवर पाहता असे दिसते की, शेतकऱ्यांची मुले लिहावयास शिकली म्हणजे त्यांचे लक्ष शेतकीवरून उडते. पहिल्या पिढीत असे होणार हे जाणूनच शिक्षणाचा तोडगा तसाच चालविला पाहिजे. फार दिवस हाडीमांसी खिळलेल्या रोगांची लक्षणे अशी उलटी असणारच. त्यातूनच उपाय करणाऱ्यांनी चिकाटीने मार्ग काढणे आवश्यक आहे. ह्यांचा विशेष विचार आपल्या शिक्षण परिषदेत होईल अशी मला आशा आहे.

शेवटी पुन्हा एकदा आठवण करून देतो की,महाराष्ट्रात अस्पृश्यांची जमीनमालकीसंबंधी स्थिती इतर प्रांतांतल्यापेक्षा किंचित बरी आहे. मराठे आणि महार हे दूरचे चुलत बंधू असल्यासारखे आहेत. त्यांत महारांना थोरल्या घरचे हे नाव आहे. पण तेवढ्यावरून इतर अस्पृश्यांचे मूळ कमी दर्जाचे असे मुळीच माझे म्हणणे नाही. अस्पृश्य हेच महाराष्ट्र ऊर्फ दंडकारण्याचे मूळ मालक. मराठे हे केवळ उपरे. मूळ मालक तो आज केवळ पहिल्या नंबरचा बलुतेदार झाला आहे! जमिनीच्या शिवेचा तंटा लागल्यास महारांचा निकाल पूर्वी शेवटला समजत असत. कोकणात अद्यापि गावकरी महारांना पागोटे बांधून त्यांच्या मूळ हक्काची दरसाल आठवण करून देत असतात. म्हणून तुम्ही सर्वांनी आपल्यात दुर्भेद्य एकी करून जमिनीवरील आपली गेलेली सत्ता पुनः मिळविली पाहिजे. ह्या कामी ब्रिटिश सरकारची झाली तर मदतच होईल. प्राचीन परंपरेचे महत्त्व हे सरकार जाणते; आमचेकडे जशी तुळशीची लग्ने होतात तसाच एक चमत्कारिक विधी मद्रासकडील तामीळ देशात अद्यापि रूढ आहे. त्यात भूदेवीचे गळ्यात लग्नाची ताळी बांधावयाची असते; ती बांधण्याचा हक्क गावच्या पारियाचाच असतो. ह्यावरून तोच पूर्वीचा बळीराजा, पृथ्वीपती हे उघड होते. परंतु नुसती परंपरेची पोथी वाचून सरकार वळेल असे नाही. सरकार म्हणजे काही धर्मादाय खाते नव्हे. ते बिनहिशोबी व्यवहार कधी करणार नाही. सरकारजवळ अजूनही पडीक जमीन पुष्कळ पडली आहे. उत्तर हिंदुस्थानातील शिंदे, होळकर इत्यादी संस्थानिकांजवळ तर अशा जमिनींचे अफाट प्रदेश पडले आहेत. चालू धामधुमीची संधी साधून पाश्चात्त्य भांडवलवाल्यांनी चहा-कॉफीचे विषारी मळे लावून आपले हातपाय पसरल्यावर तुम्ही तेथे मुदतबंदी मजूर म्हणून जाणार काय? लहान लहान प्रमाणावर ह्या जमिनीचे तुकडे नांगराखाली आणून स्वतंत्र रयत झाल्यास तुमचा, सरकारचा व सर्व देशाचाही फायदाच होणार आहे. हा विषय तुमच्या पुढाऱ्यांनी शेतकी कमिशन येथे आल्यावर त्याच्यापुढे अवश्य ठेवण्यासारखा आहे.

माझ्या व इतर सहकाऱ्यांच्या हातून आजवर जे अल्पस्वल्प प्रयत्न तुमच्यासाठी झाले आहेत, त्यात म्हणण्यासारखे यश आले नसले तरी अनुभव आले आहेत, त्यांची किंमत कमी नाही. ते तुम्हांस सादर करण्यास आम्ही सदैव तयार आहो. आता तुमचे मिशन सर्वस्वी तुम्हांवर, तुमच्याच मागणीवरून सोपविण्यात आले आहे. त्यात तुम्हाला अत्यंत कष्ट पडत आहेत हे मी जाणून आहे. परंतु ह्या व्यायामाचा

तुम्हाला अंती फायदाच झाल्याचे आढळून येईल. शेतीमध्ये ज्या निरनिराळ्या खतांचा उपयोग होता, त्या सर्वांत निढळाच्या घामाचे खत अत्यंत श्रेष्ठ दर्जाचे ठरते. ह्यात कसूर उपयोगी नाही. हल्ली ज्या फुकट सवलती मिळविण्याच्या शर्यती चहूकडे चालू आहेत. त्यांच्यात तुम्ही सामील होऊ नका. अशा सवलती मिळालेल्यांचे न मिळालेल्यांचेपेक्षाही अधिक नुकसान झाल्याचे योग्य वेळी आढळल्याशिवाय राहत नाही. अर्थात तुमच्या दुर्बल स्थितीमुळे, विशेषतः ती स्थिती इतरांच्या अन्यायामुळे आली असल्याने तुम्हांला काही सवलती सढळ हातांनी देणे न्याय्यच नव्हे, तर अत्यंत आवश्यकही आहे. पण ह्याही सवलती तुम्ही कर्जाऊच म्हणून घेण्यात आपला बाणेदारपणा दाखवाल अशी मी आशा करतो.

अनुक्रमणिका

१५. अस्पृश्यांचे राजकारण

[पुणे येथील वसंत व्याख्यानमालेत दिलेले भाषण]

सद्यस्थितीत या विषयावर मी माझे विचार प्रकट करणे जरूर आहे असे समजून माझ्या काही मित्रांनी व सहकाऱ्यांनी आग्रह धरला. इतक्यात वसंत व्याख्यानमालेकडूनही व्याख्यानाविषयी विनंती करण्यात आली, म्हणून मी माझे विचार व अनुभव सांगण्यास आज तयार झालो आहे. आजच्या व्याख्यानात कोणत्याही प्रकारचे सिद्धांत ठरवावयाचे नाहीत अगर गाजवावयाचे नाहीत, म्हणून आज कोणी अध्यक्ष नको अशी मालाकारांजवळ विनंती केली, कारण माझे भाषण केवळ प्रवचन आहे. त्याला निर्णयाची जरूर नाही. पण वहिवाटीच्या सबबीवर मालाकारांनी माझी विनंती मान्य केली नाही. टीकाकारांनी माझ्या भाषणावर वाटेल तशी टीका करावी, पण अध्यक्षांनी निर्णय देण्याची तसदी घेऊ नये अशी माझी विनंती आहे. राजकारणात काही पक्षोपपक्ष असतात; पण मी आतापर्यंत राजकारणाच्या कोणत्याही पक्षात सामील झालेलो नाही. अस्पृश्यांतही आज असे पक्ष जोराने दंड थोपटून उभे आहेत. त्यांच्यातही मध्यस्थी करून राजकारणाचे जागतिक असे जे उच्च कार्य असते, ते करण्यास मी केव्हाही तयार आहे. श्रोत्यांनीही अशाच निर्विकार व उदात्त भावनेने माझे चार अल्पबोल ऐकावेत. खवळलेल्या सद्यस्थितीत पक्षाच्या लाटांवर वाहून जाण्याचा प्रयत्न मीही करीन, आपणही सर्व कराल अशी आशा आहे.

अस्पृश्यांच्या कारणावर बोलण्यापूर्वी राजकारणाचाच अर्थ पाहू. त्यामुळे प्रवचनाच्या अर्ध्याअधिक भागाचा खुलासा सहज होऊन या क्लिष्ट प्रश्नाचा मार्ग सोपा होईल. राजकारणाचा अर्थ अर्थकारण (Economics) म्हणजे अर्थाच्या आधारे समाजशास्त्राची धारणा एवढाच आहे. समाजाची धारणा व्हावी म्हणून अर्थशास्त्रासारखे शासनशास्त्राचेही तत्त्व राजकारणात समाविष्ट होते, पण हे दुसरे तत्त्व शक्यतोवर गौण असावयास पाहिजे. प्राचीन काळी जेव्हा जीवनकलह इतका तीव्र नव्हता, तेव्हा राजकारणात अर्थशास्त्राचेच प्राधान्य होते. पण पुढे जसजसे कनक आणि कांता या लोभनीय वस्तूंविषयी मारामारी सुरू झाली; तसे राजकारणात अर्थशास्त्रापेक्षा शासनशास्त्राचे प्राबल्य वाढले. पण अलीकडे इतर भावनामय अवांतर गोष्टींपेक्षा पोटापाण्याच्याच प्रश्नाला प्राधान्य येऊ लागल्यामुळे आजकालच्या राजकारणात अर्थशास्त्रालाच पूर्ववत प्राबल्य येऊ लागले आहे. कनक हे मुख्य साध्य आणि त्यासाठी शासनाची हाव हे केवळ साधन होऊन बसले आहे.

सर्व राजकारणाची जर ही मीमांसा तर हिंदुस्थानातील अस्पृश्यांच्या राजकारणाला पोटापाण्याचे महत्त्व यावे यात काय नवल आहे? 'अस्पृश्य' हे अल्पसंख्याक, हतवीर्य, हतबल व पददलित आहेत. त्यांना दुसऱ्यावर शासन चालविण्याची हाव अद्यापि तरी नाही. कशी असणार? मात्र दुसऱ्याची त्यांच्यावर मिरविण्याची हाव अद्यापि तिळमात्रही कमी झाली नाही. मग ते क्षत्रिय असोत, ब्राह्मण असोत, शूद्र असोत, स्वकीय असोत, की परकीय असोत, प्रागतिक असोत की स्थितिनिविष्ठ असोत! जोपर्यंत हे डोईजड वर्ग आपल्या इज्जतीखातर अस्पृश्यांच्या योगक्षेमात आणि स्वयंनिर्णयात ढवळाढवळ करू पाहतात; तो 'अस्पृश्य' आजकाल करू देण्यास तयार नाहीत; एवढाच त्यांच्या राजकारणाचा अर्थ आतापर्यंत माझ्या अनुभवास आला आहे. पुढे काय होईल त्याविषयी भविष्यवाद करण्याचे हे स्थळ नव्हे. अस्पृश्यांची आजची भूक एवढी थोडी असताना त्यांच्या स्पृश्य शत्रूमित्रांना काय वाटते ते पाहा. 'अस्पृश्य' स्पृश्यांवर दाव्यातून सुटल्यावर लवकरच ते सूड उगविण्याच्या मार्गाला लागतील आणि स्पृश्यांवर आज जे जुलूम करणारे परकीय आहेत, त्यांच्याशी एकजीव होतील (जणू परकीय तसे होऊ देतीलच) आणि परकीयांच्या साह्याने स्पृश्यांवर जुलूम करू लागतील वगैरे वगैरे अनेक भीतीचे काहूर आम्हा स्पृश्यांमध्ये माजले आहे. ह्या काहुराला नीतीचे आणि

न्यायाचे किती पाठबळ आहे, हे मला स्पष्ट सांगण्याची इच्छा नाही. ही सांगण्याची इच्छा ऐकणाऱ्यांच्या तयारीवर अवलंबून राहणार.

अस्पृश्यांचे राजकारण अस्पृश्यतेइतकेच प्राचीन आहे आणि ते सांगण्यासाठी अस्पृश्यतेचा उदय कसा झाला हे सांगू गेल्यास प्रवचनाचा व्याप मर्यादेपलीकडे वाढेल. पुढेमागे हाच विषय निराळ्या ग्रंथाद्वारे प्रसिद्ध होत असल्यामुळे अत्यंत संक्षेपाने हा मुद्दा सांगणे जरूर आहे. मानववंशाचे पृथक् भाग प्राचीन काळी एकमेकांशी लढत असत. परस्परांच्या संस्कृतीबद्दल अभिनिवेश उत्पन्न होऊन वंशद्वेष मनुष्यजातीत रूढ झाला. याच वंशद्वेषाला जादूटोणा, मंत्र, विटाळचंडाळ, सोवळे-ओवळे आणि शेवटी रूढधर्म यांचेही पाठबळ मिळून काही विशिष्ट वंश इतर मानववंशांनी आपल्यापासून दूर ठेवले. याप्रकारे सामाजिक अस्पृश्यतेचा पाया घालण्यात आला. एका वंशाने दुसऱ्या वंशास जित केल्यावर जेत्यांनी जिताला गुलामगिरीत ठेवल्याची अनेक उदाहरणे इतिहासात आहेत. अशा गुलामांना 'अस्पृश्य' मानण्याची उदाहरणे प्राचीन काळी पश्चिम आशियातील सेमेटिक, मध्य आशियातील हिंदू आणि पूर्व आशियातील ब्रह्मदेश, जपान इत्यादी राष्ट्रांत आढळतात. 'अस्पृश्य' मानलेले वंश सारे संस्कृतिहीनच होते असे मुळीच नाही. ब्रह्मदेशात 'तुव्हायाजा' (अशुभ राजा), फयाचून वगैरे जे अस्पृश्य वंश आढळत आहेत, ते जिंकले जाण्यापूर्वी राजवंश होते. हेच तर काय हल्लीच्या सुधारलेल्या काळीदेखील द. आफ्रिकेसारख्या ठिकाणी हिंदूंसारख्या काळ्या वंशाला तेथील गोरे वसाहतकार अस्पृश्याप्रमाणेच ग्रामबाह्य ठरवितात. यावरून अस्पृश्यतेला संस्कृती अथवा संस्कृतीचा अभाव हे कारण ठरत नाही. जेत्यांनी जितांशी चालविलेले राजकारण, हेच ह्या जातिविशिष्ट अस्पृश्यतेचे हेतू होत, हे सिद्ध होते.

ह्याच वंशद्वेषाला पुढे पुढे रूढ धर्माचे पाठबळ मिळाल्यामुळे ह्या भरतखंडात पूर्वी अल्प असलेल्या अस्पृश्यांची संख्या कालवशात इतकी अवाढव्य झाली आहे. समाज सुसंपन्न आणि सुसंस्कृत स्थितीत असला तर दहा वर्षांत त्याची दुप्पट वाढ होते, असा एक सामान्य लोकसंख्याशास्त्राचा अजमास आहे. ह्या अजमासाप्रमाणे अस्पृश्यांची संख्या वाढलेली असणे शक्य नाही. कारण हे दुर्दैवी मानववंश एकदा अस्पृश्य आणि ग्रामबाह्य ठरल्यावर त्यांच्यांत संपन्नता आणि संस्कृती कोठून उरणार? असे असूनही त्यांची संख्या जी इतकी प्रचंड वाढलेली आहे त्याला काही विपरीत कारणेच असली पाहिजेत. ती कारणे म्हणजे ह्या प्रचंड खंडवजा देशात धर्माच्या आणि धर्मपंथाच्या नावावर ज्या क्रांत्या आणि जुलूम झालेले आहेत, तेच होत. बौद्ध, शैव, वैष्णव, शाक्त इत्यादी पंथांच्या मारामाऱ्या दक्षिणेत द्राविडांमध्ये व उत्तरेत आर्यांमध्ये झाल्यामुळे पूर्वी स्पृश्य असलेले जातिसमूह अस्पृश्यांत ढकलण्यात आले. अशाविषयी ऐतिहासिक दाखले कर्नल अलकॉटसारखे परकीय धर्मप्रचारक आणि महामहोपाध्याय हरप्रसादशास्त्री यांच्यासारखे पुराणमतवादी संशोधक यांच्या ग्रंथांत आढळतात.

थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे अस्पृश्यता म्हणजे स्पृश्यांच्या दूषित राजकारणाचे एक दृढमूल झालेले जाळे आहे. अस्पृश्यांमध्ये जो आता हीनपणा आलेला आहे; त्यामुळेच अस्पृश्यता उदय पावली असे म्हणण्याने कार्यकारणांचा विपर्यास हल्लीच्या काळीसुद्धा जाणत्या लोकांकडून होत आहे, ही एक करमणुकीची गोष्ट. समाजसास्त्राचे निरपेक्ष अवलोकन केल्यावर जातीय अस्पृश्यता ही हीनतेचे कार्य नसून उलट ती दीनतेचे कारण आहे असे दिसून येते; आणि ब्रह्मदेशातील अस्पृश्य लोकांचा इतिहास पाहिल्यास हा कार्यकारणभाव सिद्ध होतो. काही असो, अस्पृश्यतेची व अस्पृश्यांसंबंधी स्पृश्यांच्या राजकारणाची ही मीमांसा साधारण लोकांच्या गळी सहज उतरेल अशी माझी तरी अपेक्षा नाही. तथापि प्रस्तुत विषय माझ्या अपेक्षा असा नसून अस्पृश्यासंबंधी माझे निरीक्षण, अध्ययन, संशोधन व अनुवाद हीच होत.

अस्पृश्यांच्या विषयी पूर्ण आणि निष्काम सहानुभूती वाटल्यावरून ‘भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळी ‘या नावाने अखिल भारतातील अस्पृश्यांच्या सेवेसाठी आणि शुश्रूषेसाठी एक विधायक धर्मकार्य उघड स्थापण्यात आले. पण त्यापूर्वी बरीच वर्षे त्यांच्या स्थितीचे अध्ययन चाललेच होते. हे कार्य निघाल्याबरोबर अनुकूल व प्रतिकूल टीकांचा गहजब उडाला, सहानुभूतीइतकाच विरोधाचा वर्षाव झाला. बाहेरील सहकाऱ्यांइतकाच अंतःकलह माजला. या मंडळीच्या विधायक कार्यामुळे मंडळीच्या बाहेरही विक्षोभक चळवळ प्रचंड माजली. राष्ट्रीय सभेच्या केवळ राजकारणाच्या रणांगणात अस्पृश्यांच्या नावावर रणशिंग वाजू लागले. पक्षात्मक राजकारणात भाग न घेता मंडळीने उच्च आणि मूलभूत राजकारणात अस्पृश्यांच्याही वतीने भाग घेण्यास माघार घेतली नाही. मात्र हे सर्व काम मंडळीने गाजावाजा न करता केले. त्यांचा प्रयत्न विधायक असल्यामुळे तो अद्यापि चालू आहेच. हा प्रयत्न चालू असता मंडळीवर प्रतिकूल टीकास्त्रांचा जो वर्षाव झाला त्यांतील काही मासल्यांचा उल्लेख करणे विषयाला धरून आहे. हे उल्लेख मंडळीच्या संरक्षणासाठी नसून विषयाच्या परिपूर्ततेसाठी आहेत.

या मंडळीचे हे कार्य अस्पृश्यांच्या उद्धारासाठी नसून ब्राह्मणादी उच्च वर्गांना खाली ओढण्यासाठी आहे; अशी नुसती सुटी सुटी विधानेच करून न राहता या जाड्या जाड्या विद्वानांनी सुसंबद्ध व्याख्याने दिली आहेत. ती मला आज चांगली आठवतात. मंडळीच्या कार्याची घटना सर्व देशभर होऊन त्याचा परिणाम जाणवू लागल्यावर १९२३ सालच्या जानेवारीच्या अंकात ‘अस्पृश्योद्धार’ या मथळ्याखाली रा. रा. महादेव राजाराम बोडस या लेखकाने ‘चित्रमय जगतासारख्या’ सन्मान्य मासिकात एक मननीय लेख लिहिलेला आहे. त्यातील एक महत्त्वाचा मुद्दा व्यक्तीविषयकता बाजूस ठेवून आजच्या विषयासाठी विचारात घेणे जरूर आहे.

वरील लेखात पान ४५ वर खालील उतारा वरील मंडळीच्या कार्यासंबंधानेच नव्हे, तर साधारण हितासंबंधीही महत्त्वाचा आहे:

“आपली सामाजिक व धार्मिक सुधारणांची तट्टे चोहीकडे नाचविण्याकरताच निराश्रितांचा कैवार घेण्याऱ्यांचे हातून त्यांचा उद्धार कधीही व्हावयाचा नाही. कारण त्यांच्या प्रामाणिकपणावर लोकांचा विश्वास बसत नाही. कोणतीही चळवळ एकनिष्ठ असल्याशिवाय यशस्वी होत नाही. एका कामात दुसरी दहा खेकटी घुसडली की, सर्वच कामे बिघडतात. अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाला रोटीबेटीव्यवहार आणि सनातन धर्माची टवाळी चिकटविल्याने निराश्रित शिखंडींना पुढे करून सबगोलंकार करण्याचा या मंडळीचा बेत आहे; अशी साधारण लोकांची समजूत झाली व त्यामुळे कारण नसता सर्व जातींचा या चळवळीला विरोध होऊ लागला. पण तेच सन १९१८ साली लो. टिळकांनी सहानुभूती दाखविल्याबरोबर १९२० साली महात्मा गांधींनी हा प्रश्न हाती घेतला व १९२१ साली अहमदाबादच्या काँग्रेसमध्ये राजकीय व राष्ट्रीय करून टाकला. विठ्ठलराव शिंद्यांना १२ वर्षांत जे कार्य करता आले नसते, ते गांधींनी दोन दिवसांत केले, म्हणजे शिंद्यांच्या कामाचे महत्त्व कमी होते असे नाही. उलट असेही म्हणता येईल की, शिंद्यांच्या १२ वर्षे नांगरणीमुळे गांधींना बीजारोपण करता आले. परंतु एकाच कार्याविषयी उभयतांचा दृष्टिकोण आणि कार्यपद्धती यांतील भेद दाखविण्याकरताच ही तुलना केली. रा. शिंदे निराश्रितांना व्यक्तिशः सुखी करण्याकरिता झटत असल्यामुळे समाजाला विशेष कळवळ वाटत नव्हती. समाजात सुखी व दुःखी दोन्ही प्रकारचे लोक असल्यामुळे समाजातील वैयक्तिक सुखाविषयी लोकांना फारशी आशा वाटत नाही. पण राष्ट्राच्या भवितव्यतेचा प्रश्न आला की, सर्व समाज खडबडून जागा होतो. पाचसहा कोटी निराश्रितांचा

उद्धार करावयाचा तो त्यांनी अधिक सुखात व ऐषआरामात राहावे म्हणून नव्हे तर तीस कोटी हिंदी राष्ट्र एकजीव होऊन स्वराज्य मिळवण्यास लायक व्हावे म्हणून. लोकमान्य टिळकांनी निराश्रितांविषयी नुसती शाब्दिक कळवळ दाखविली म्हणून त्यांची टवाळी करणारांच्या एक गोष्ट लक्षात येत नाही, की ज्यांच्या हातांत निराश्रितांची चळवळ आहे, त्यांची जास्त योग्यताच नाही. टिळक-गांधींसारख्यांकडून मदत मिळवावयाची असेल तर त्यांच्याप्रमाणेच राष्ट्रकार्याला कंबर बांधली पाहिजे. साहेबलोकांना खुष ठेवावयाचे, मिशनऱ्यांच्या मागे लागावयाचे, पैशाकरता श्रीमंत लोकांच्या दारोदार हिंडावयाचे, मग लोकमान्य टिळकांनी असल्या भिक्षेकऱ्यांना नुसत्या शब्दांची भीक घातली तर नवल काय? “You Cannot serve both God and *Mamon* at the same time” अशी एक इंग्रजीत म्हण आहे. निराश्रितांना केवळ ऐहिक सुखे देणेच ज्यांचे ध्येय त्यांनी सर्व ऐहिक सुखावर पाणी सोडलेल्या टिळक-गांधीसारख्यांकडून मदतीची अपेक्षा करू नये, हेच उत्तम. कारण त्यांचे ध्येय निराळे, मार्ग निराळा व दृष्टिकोणही निराळा!”

विभाग तिसरा

परिशिष्टे

१. १८९८ च्या डायरीतील उतारा

[महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांची रोजनिशी, पृ. २८.]

(महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे पुण्यास शिकत असताना त्यांनी लिहिलेल्या डायरीतील एक उतारा पुढे दिला आहे. या काळातही अस्पृश्यांसंबंधी काही एक कार्य करण्याची त्यांची तळमळ दिसून येते.)

२२ मे १८९८

आज आमच्या बिऱ्हाडी बारामतीचे रा. रा. कळसकर, तेथील 'महाराष्ट्र व्हिलेज एज्युकेशन सोसायटी' चे स्थापक आले आहेत. त्यांचे साहस, उद्योग व स्वार्थत्याग ऐकतच होतो. ह्यांचे स्वतःचे भाषण ऐकून तर ह्यांनी म्हार, मांग ह्या अतिनीच जातींविषयी किती किती कळवळ दाखविली, त्यांनी काय काय केले; पण आणखी कितीतरी करण्यासारखे आहे हे सर्व मनात येऊन मला स्वतःची मनःपूर्वक लाज वाटली व तिटकारा आला.

२. अस्पृश्यांचा गैरसमज

[सुबोधपत्रिका, ३० मे १९२०]

(महर्षी शिंदे यांचे एक अनावृत पत्र)

'भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळी' च्या धोरणासंबंधी अलीकडे अस्पृश्यवर्गातील काही तरुण व्यक्तींनी आपला गैरसमज करून घेऊन निषेध रूपाने इतरांचाही करण्याचा प्रयत्न चालविला आहे. विशेषतः ह्या तरुण व्यक्तींचे शिक्षण ह्या मंडळीच्या साह्याने झालेले पाहून ह्या मंडळीला आणि तिच्या मित्रांना ह्या व्यक्तीचा असा विरोध पाहून वाईट वाटणे साहजिकच आहे. मंडळीच्या काही चालकांनी वर्तमानपत्रांतून ह्या विरोधाला आळा घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. विरोधनिवारक असे प्रयत्न करणे मला स्वतःला आवडत नाही. कारण आमची मंडळी म्हणजे एक परोपकारी संस्था आहे. तिने काही ध्येये आणि पद्धती ठरवून घेतल्या आहेत. त्या ध्येयांना आणि पद्धतींना धोरण हे नाव देणेच मुळी चुकीचे आहे. मंडळीने जी उदात्त सेवा पत्करली आहे, तिला कसल्याही धोरणाची मुळीच गरज नाही. केवळ प्रेरणेची आहे. त्या प्रेरणेचा झरा कायम असेपर्यंत असल्या तरुणांच्या—किंबहुना कोणाच्याही विरोधाने—ह्या संस्थेचे म्हणण्यासारखे नुकसान होणार नाही. फार झाले तर अस्पृश्यवर्गाची दिशाभूल होऊन त्यातील काही व्यक्तींना मदत करण्याचे सामर्थ्य मंडळामध्ये उरणार नाही. अशा विचाराने मी ह्या विरोधाकडे दुर्लक्ष केले होते. ज्ञानप्रकाश, इंदुप्रकाश, सुबोधपत्रिका, जागृती, जागरूक ह्या आणि इतर वृत्तपत्रांनी वरील तरुण व्यक्तींस चार समजुतीच्या गोष्टी सांगितल्या. पण त्यात त्यांनाही यश आलेले नाही, हे पाहून वरील विरोधाकडे मी दुर्लक्ष केले, यात चुकी केली नाही असे मला अद्यापि वाटत आहे. इतकेच नव्हे; तर अस्पृश्यवर्गातील काही जबाबदार आणि वृद्ध अशी जी काही माझी मित्रमंडळी आहेत, त्यांच्याकडून वरील विरोधासंबंधी पूर्ण निषेध आणि तिटकारा दर्शविणारी पत्रे माझ्याकडे आली आहेत; आणि अशा मित्रांनी जाहीर रीतीने हा निषेध प्रकट केल्याचे माझ्या ऐकिवात आहे. ह्या गोष्टीवरून आमच्या मंडळीला म्हणण्यासारखा धोका नाही. इतकेच नव्हे तर थोडासा विरोध झाल्याबरोबर आमच्या मंडळीने आपले धैर्य आणि शांती यांचा भंग होऊ देणे यातच धोका आहे, अशी माझी अल्प समजूत आहे. असे असता मी हे पत्र लिहिण्याचे कारण इतकेच की, रा. रा. 'जागरूक' पत्राच्या संपादकांनी आपल्या पत्राच्या ता. १५ माहे 'मे' च्या अंकामध्ये ह्या वरील विरोधाचा उल्लेख करून मी ह्या संबंधी खुलासा करावा, अशी जाहीर विनंतीही केली आहे. जागरूककारांनी आपला लेख सरळ आणि सहानुभूतीपर लिहिला आहे. सर्वच गोष्टींत त्यांची आणि माझी मते जुळत नसतानाही त्यांनी हा जो थोरपणा दाखविला आहे, त्याला उतराई म्हणूनच मी हे पत्र किंचित नाखुषीने लिहीत आहे.

वर म्हटल्याप्रमाणे मिशनला धोरण असे मुळीच नाही, मग त्यांच्या खुलाशाचा प्रश्नच उरत नाही. मिशनची ध्येये, पद्धती, कामे आणि अडचणी ही मिशनच्या रिपोर्टांतून आणि इतर वाङ्मयांतून वेळोवेळी प्रसिद्ध झालेलीच आहेत. अस्पृश्यवर्गाच्या उच्च शिक्षणाच्या आड आमची मंडळी येत आहे, अशा आक्षेपाला उत्तर देणे म्हणजे हा आक्षेप जबाबदार मनुष्यांना खरा वाटत आहे, असा भ्रम करून घेऊन मंडळीने आत्मविश्वासाला मुकण्यासारखे आहे. ज्या थोड्या व्यक्तींनी विरोधाची चळवळ चालविली आहे,त्यांतील बहुतेकांना मंडळीकडून प्राथमिक आणि औद्योगिक शिक्षणाच्या बाबतीतच नव्हे, तर त्याहून वरिष्ठ दर्जाच्या शिक्षणासाठीदेखील शक्य ती मदत देण्यात आली आहे. असे असून त्यांनी आपले शिक्षणाचे कर्तव्य अवेळी टाकून देऊन उलट मंडळीविषयी गैरसमज पसरविण्याला तयार होणे, हा एक हल्लीच्या काळाचा अपूर्व महिमा आहे. अशा तात्कालिक आपत्तीकडे आमच्या मंडळीतील सेवकांनी पाहून स्वीकृत कार्यात

क्षणमात्रही खोळंबा होऊ देऊ नये, अशी माझी त्यांना विनंती आहे. विशेषतः मंडळीच्या ध्येयाचे आणि कार्याचे समर्थन वर निर्दिष्ट केलेल्या वर्तमानपत्रकारांनी आणि इतर थोर गृहस्थांनी केले असताना मंडळीतील सेवकांनी स्वसमर्थनासाठी पुढे यावे, हे मला बरे दिसत नाही. म्हणून जागरूककारांनी जो खुलासा केला आहे तोच आमच्या मंडळीचा खुलासा आहे असे त्यांनी समजल्यास वावगे होणार नाही, हे मी त्यांस नम्रपणे कळवितो; आणि ज्या इतर वृत्तपत्रकारांनी आणि मित्रांनी मिशनची अशी पाठीराखी केलेली आहे, ती सर्व जरी माझ्या पाहण्यात आलेली नाही तरी त्या सर्वांचे अत्यंत आभार मानणे, माझे कर्तव्य समजतो आणि पुन्हा ह्या शुष्क विषयासंबंधी लिहिण्याची पाळी मजवर न येवो, अशी ईश्वराजवळ प्रार्थना करतो.

अनुक्रमणिका

३. स्वाशय निवेदन

[सुबोधपत्रिका, १९१२]

(महर्षी शिंदे यांचे एक प्रकट निवेदन)

आज दुसरीकडे निराश्रित साहाय्यकारक मंडळीचे चिटणीस व मंडळीची स्थापना करणारे रा. विठ्ठल रामजी शिंदे व मुंबईच्या शाखेचे चालक रा. वामनराव सोहोनी यांचे अस्पृश्यांच्या उच्च शिक्षणासंबंधाचे लेख आम्ही प्रसिद्ध केले आहेत; ते वाचकांनी अवश्य लक्षपूर्वक वाचावेत; म्हणजे संस्थेसंबंधाने विनाकारण गैरसमज माजवून काही परोपकारी गृहस्थ कसा नुसता घोटाळा उत्पन्न करीत आहेत, त्याची चांगली कल्पना आल्यावाचून राहणार नाही.

एका गृहस्थाचे तर असे म्हणणे आहे की, अस्पृश्यांमध्ये जी जागृती होत आहे ती आपल्या सर्वस्वास घातक आहे असे वाटून अस्पृश्यांना दाबात ठेवण्याचा प्रयत्न मंडळीकडून होत असतो व ही जागृती आम्हासही सहन होत नाही. निराश्रित साहाय्यकारक मंडळी स्थापन झाल्यापासून अनेक प्रसंगी आम्ही असे प्रतिपादिले आहे की, अस्पृश्य मंडळींनी अंती आपला स्वतःचा उद्धार आपणच करून घ्यावयाचा आहे. निराश्रित साहाय्यकारक मंडळीचे प्रयत्न हे कुबड्यांच्या साहाय्याने चालण्यासारखे आहेत. स्वतःच्या पायावर ह्या लोकांनी उभे राहिले पाहिजे. आठ वर्षांपूर्वी एका विशेष प्रसंगी आम्ही जे ["आज उच्च वर्णाच्या लोकांनी नीच मानिलेल्या जातीचा पक्ष जो घेतलेला आहे तो त्यांच्यामध्ये जागृती उत्पन्न करण्यासाठी, त्यांना मार्ग दाखविण्यासाठीच होय हे सर्वांनी लक्षात ठेवले पाहिजे. अस्पृश्यांनी आपला स्वतःचा आपणच उद्धार केला पाहिजे. स्वतः त्यांनी आपल्या पायावर उभे राहू लागले पाहिजे असे आम्ही आजपर्यंत पुष्कळ वेळा म्हटले आहे. परंतु ही मंडळी स्वतः थोडी चळवळ करू लागली की, तीस प्रारंभच उच्च वर्णाच्या द्वेषाच्याद्वारे होत असतो, हे जे एक नवीनच निघ्न उपस्थित होते ते त्यांच्या उद्धाराच्या चळवळीत उच्च वर्णाचे लोक असले म्हणजे कमी प्रमाणाने भासेल असा आमचा समज आहे; असा आमचा अनुभव आहे. इतरांच्या द्वेषाच्या द्वारे स्वतःची उन्नती होत नाही, हे तत्त्व स्वत्वाचे वारे अंगी संचरत लोकांवर बिंबविण्याचा हाच एक मार्ग आहे, असे आम्हांस वाटते.
दुसरी एक खेदाची गोष्ट आम्ही अशी अनुभवली आहे की, अस्पृश्यवर्गातील काही मंडळी पुढे गेली म्हणजे मग आपल्या मागासलेल्या बंधूंची त्यांना आठवण पडत नाही. ते आपल्यापैकीच आहेत हे ते विसरतात व त्यांची उन्नती करण्यासाठी झटणारास हातभार लावणे, नव्हे ते काम आपलेच आहे, अशी त्यांच्या ठिकाणी जागृती राहत नाही. हा एक कष्टप्रद अनुभव आहे. आणि पुढे गेलेल्यांमध्ये मागे राहिलेल्यांच्या संबंधाने जागृत सहानुभूती कशी उत्पन्न करता येईल, हा फार महत्त्वाचा प्रश्न नीच मानिलेल्या जातींची कळकळ बाळगणारांपुढे आहे."] उद्‌गार काढले ते ह्या पुढे दिले आहेत. त्यावरूनही आमच्या धोरणाची कल्पना कोणासही होण्यासारखी आहे. आमच्या अस्पृश्य मानिलेल्या बंधूंनी आत्मोद्धाराचे प्रयत्न स्वतः करणे हेच इष्ट आहे. पण त्यासाठी जी इतर माणसे थोडेबहुत कार्य करीत आहेत, त्यावर बोळा फिरविण्याची व त्यांच्यापैकीच एकाची तेवढी पूजा करण्याची काही आवश्यकता नाही. म्हणून आम्ही पुन्हा एकवार म्हणतो की, क्षेत्र फार मोठे आहे, निराश्रित साहाय्यकारक मंडळी आपल्या सामर्थ्यानुसार प्रयत्न करीत आहे. ज्यांना निराळ्या दिशेने कार्य करण्यात आपले हित आहे असे वाटत आहे त्यांनी ते साधावे. सर्व अस्पृश्य मंडळीचा उद्धार निराश्रित साहाय्यकारक मंडळी कशी करणार?

४. हेच आमचे उत्तर

[सुबोधपत्रिका, २२ ऑगस्ट १९२०]

आमच्याकडे नाशिकच्या एका गृहस्थाचे 'रा. शिंदे व बहिष्कृत समाज' असा मथळा दिलेले एक पत्र आले आहे. आमच्या नाशिककर बंधूंची व त्यांच्याप्रमाणेच ज्यांचे विचार आहेत त्यांची समजूत करण्याच्या भानगडीत आम्ही पडू इच्छित नाही. हा वाद केव्हाही मिटण्यासारखा नाही. कारण आमच्या बंधूंचा दृष्टिकोणच मुळी निराळा आहे, त्याला काय करावयाचे? नाहीतर निराश्रित साहाय्यकारक मंडळीशी कोणत्याही प्रकारचा संबंध नसणाऱ्या जागरूककारांना ज्या गोष्टीविषयी योग्य कल्पना होते त्या गोष्टीविषयी एवढी लांब लांब पत्रे लिहिणाऱ्या व रा. शिंदे ह्यांच्या हेतूंचा सहज विपर्यास करणाऱ्यांना रा. शिंदे यांच्या कार्याचे खरे स्वरूप कळू नये असे थोडेच आहे? ह्यासाठी जागरूककार जे तिऱ्हाईत त्यांच्या शब्दांनी आम्ही पुढील उत्तर देतो. —सं. सुबोधपत्रिका

रा. शिंदे यांच्या निराश्रित साहाय्यकारी मिशनावर काही अस्पृश्यवर्गातील व्यक्तींकडून होणाऱ्या टीकेचा पूर्वी एकवार आम्ही निषेध केलाच होता. पुन्हा त्याच बाबतीत त्याच स्वरूपाच्या आक्षेपांचे पत्र आम्हाकडे आले आहे. टीकाकाराची मुख्य तक्रार ही की, रा. शिंदे यांनी एवढी मोठी रक्कम विद्यार्थ्यांना साह्य करण्याकडे खर्चण्याऐवजी इमारतीतच का घातली? हा पैशाचा अपव्यय नव्हे का? यावर पहिले उत्तर हे आहे की, हा अपव्यय नव्हे. चालू खर्चाइतकीच संस्थेला चिरस्थायित्व येण्यास इमारतीचीही आवश्यकता असते. दुसरी गोष्ट इंदूरच्या महाराजांनी व सरकारने दिलेली रक्कम इमारतीतच का घातली, हे विचारणारे टीकाकार कोण? आणि ती दुसरीकडेच खर्चण्यास रा. शिंदे कोठे स्वतंत्र होते? देणगी देणाराची इच्छाच जर आपल्या देणगीचा व्यय इमारत बांधण्याकडे व्हावा अशी होती, तर त्या बाबतीत नाहक आक्षेप घेत बसण्यात अर्थ काय? आमच्या मते असली टीका सर्वस्वी विघातक व कार्यकर्त्या माणसाच्या मार्गात विघ्ने उपस्थित करणारी आहे. टीकाकारांना इमारतीसाठी पैसा खर्च होणे अनिष्टच वाटत असेल तर त्यांनी अन्य खर्चासाठी म्हणून धनिकांकडून मिशनला साहाय्य मिळवावे. त्यांपैकी एक पैदेखील रा. शिंदे इमारतीकडे खर्चणार नाहीत अशी आम्ही टीकाकारास हमी देतो.

५. अस्पृश्योद्धाराच्या मार्गातील धोंड

[सुबोधपत्रिका, संपादकीय स्फुट, ११ फेब्रुवारी १९२१]

अस्पृश्यतानिवारणासंबंधाने वरच्या वर्गातील काही उदारविचारवादी लोक काही अस्पृश्य मानलेल्या लोकांस आपल्याबरोबर घेऊन कमी-अधिक प्रमाणावर प्रयत्न करतात. अस्पृश्यता नष्ट झाली पाहिजे, मनुष्यतेवरील, हिंदुधर्मावरील हा काळाकुट्ट डाग आहे, तो काढून टाकल्यावाचून आम्हाला कोणत्याही प्रकारचे हक्क मागण्याचा अधिकार पोचत नाही, असे कोणीही उच्च मानिलेल्या वर्गातील गृहस्थाने म्हटले, तर ते आमच्या अस्पृश्य मित्रांना ताबडतोब पटते. परंतु हेच आमचे बंधू आपआपसांतील अस्पृश्यतानिवारणाचा प्रश्न कुठे आला की बिचकतात. एवढेच केवळ नव्हे, तर एखादा कर्मठ ब्राह्मण अस्पृश्यतेचा प्रश्न पुढे येताच ज्याप्रमाणे क्रोधायमान होऊन आपले श्रेष्ठत्व स्थापित करावयास व धर्माचे रक्षण करावयास सत्वर सिद्ध होतो, त्याप्रमाणे आमच्या कित्येक अस्पृश्य बंधूंची स्थिती होऊन जाते. हा कटु अनुभव पदरात पडल्यानंतर अस्पृश्योद्धाराची चळवळ सर्वतोमुखी करावयास कारण झालेले रा.रा. विठ्ठलराव शिंदे नेहमी म्हणत असत की, अस्पृश्योद्धाराच्या मार्गातील मोठे धोंडे हे स्वतः अस्पृश्य मानलेलेच लोक! ह्या उद्‌गाराची आठवण ह्या आठवड्यात आम्हाला पुन्हा एकदा झाली.

पुण्यास सरकारने स्वतःच्या खर्चाने अस्पृश्य विद्यार्थ्यांसाठी एक मोफत बोर्डिंग काढले आहे. तेथे मुलांचा स्वयंपाक महार स्वयंपाक्याने करावयाचा की, चांभार स्वयंपाक्याने करावयाचा हा वाद त्यांच्यातच उपस्थित झाला आहे! चांभारांना महार अस्पृश्य वाटतात व महार चांभारांचे श्रेष्ठत्व कबूल करावयास तयार नाहीत. म्हणजे आपापसांतील स्पृश्यास्पृश्यत्वाचा व सोवळ्याओवळ्याचा हा सावळा गोंधळ कायम ठेवून उच्च जातींनी मात्र अस्पृश्यत्व मानू नये असा ह्या लोकांचा आग्रह आहे. परंतु आपापसांतील भेदभाव नष्ट केल्यावाचून श्रेष्ठपणाच्या लटक्या कल्पना घालविण्यावाचून उच्च वर्णाचे लोक अस्पृश्यत्वनिवारणाचा प्रश्न मनापासून हाती घेणे शक्य नाही हे ‘बहिष्कृत भारत’ कारांनीच दाखवून आपल्या बंधूंना सरळ मार्ग दाखविण्याचा स्तुत्य प्रयत्न केला आहे, हे पाहून आम्हांस फार समाधान वाटले. त्यांनी असे स्पष्ट उद्‌गार काढले आहेत की, “जे महार-मांगांना किंवा चांभारांना अस्पृश्य लेखतात किंवा जे चांभार अस्पृश्यांना अस्पृश्य लेखतात त्यांना आपली अस्पृश्यता ब्राह्मणांनी किंवा ब्राह्मणेतरांनी काढून टाकावी असे म्हणावयास अधिकार नाही. महारांनी चांभारांचा किंवा चांभारांनी महारांचा विटाळ मानावा व ह्या दोन्ही जातींनी आपला विटाळ ब्राह्मणांनी किंवा ब्राह्मणेतरांनी मानू नये अशी मात्र इच्छा करावी, हे कोणालाही चमत्कारिक वाटल्याशिवाय राहणार नाही? महार, मांग, चांभार यांनी आपसांतील अस्पृश्यता काढून टाकल्याशिवाय आम्ही त्यांची अस्पृश्यता काढून टाकणार नाही, असे कोणताही समजूतदार ब्राह्मण किंवा ब्राह्मणेतर म्हणणार नाही हे खरे असले तरी खुद्द अस्पृश्य जातीच आपल्या स्वतःच्या अशा वर्तनाने आपली हानी करतात, हे त्यांनी लक्षात ठेवावे.”

स्पर्शास्पर्शांचा आपसांत असा भेद ठेवल्याने अस्पृश्यता काढून टाकण्याची त्यांची चळवळ कशी लुळी पडते, ह्याचा विचार त्यांनी करणे जरूर आहे. अस्पृश्यता हा अन्याय आहे असे जर त्यांना खरोखर वाटत असेल तर त्यांनी आपसांतील अस्पृश्यताही काढून टाकली पाह्जे. एवढेच नव्हे तर रोटी-बेटी व्यवहारही त्यांनी आपसात सुरू केला पाहिजे आणि असे त्यांनी केले तर त्यांच्या चळवळीला जोर येईल. वरिष्ठ जातींनी चालविलेले सामाजिक अन्याय नाहीसे केल्याशिवाय कोणीही ऐकणार नाही.

अनुक्रमणिका

पुण्याच्या बोर्डिंगपुरताच हा प्रश्न नाही आणि तेवढ्यापुरता तो सुटलाही असेल. परंतु आमचे जे अस्पृश्य बंधू स्वतः अस्पृश्यतानिवारणाच्या चळवळीत पुढाकार घेत आहेत, त्यांनी बोले तैसा चाले । त्याची वंदावी पाऊले ॥ ह्या साधुक्तीची इतरांस आठवण करून देताना ती स्वतः सही करून घ्यावी, हे बरे! हा प्रश्न आता उंटावरून शेळ्या हाकून सुटण्यासारखा नाही. आता कृतीची वेळ आली आहे. "वाचा वदे परि करणे कठीण" असे मात्र म्हणू नये म्हणजे झाले.

६. अस्पृश्यता घालविण्याचा बिनतोड उपाय

[सुबोधपत्रिका, १८ फेब्रुवारी १९२३]

ता. ८ फेब्रवारी हा दिवस रा. विठ्ठलराव रामजी शिंदे ह्यांच्या परलोकवासी पूज्य मातोश्रींच्या श्राद्धाचा असतो. दरवर्षी ह्या दिवशी ते कीर्तन करीत असतात. पण ह्या वर्षी त्यांनी तो बेत रहित करून ब्राह्मोपासना चालविली. सायंकाळी साडेसात वाजता भजनसमाजाचे मंदिर साफसूफ करून बिछायती पसरून आत रोषणाई करण्यात आली होती. दिवसाच्या व रात्रीच्या शाळेतील मुलामुलींनी व त्यांच्या पालकांनी मंदिर गच्च भरले होते. प्रथम भगवद्गीतेतील 'अर्जुनविषाद' हा भाग वाचून दाखवून "अशोच्यानन्वशोचत्स्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे" ह्या वाक्यावर निरूपण करण्यात आले. "जाऊ देवाचिया गावा। देव देईल विसावा" हा अभंग उपदेशास घेण्यास आला होता. मृताविषयी उल्लेख करताना परलोकवासी यमुनाबाईंच्या कोवळ्या अंतःकरणाचे कित्येक दाखले सांगण्यात आले. घरी अतिथी आल्यास तो कोणत्याही जातीचा असो, त्याचे ताट ह्या माउलीने आपल्या हातानेच धुवावे हे व्रत त्यांनी शेवटपर्यंत चालविले. पंचवीस वर्षांपूर्वी जमखंडीस असता एक दहा वर्षांची महाराची अनाथ मुलगी रा. विठ्ठलराव ह्यांनी घरी आणून ठेवली. तिचेही ताट यमुनाबाई स्वतःच धूत असत. हा प्रकार शेजाऱ्यापाजाऱ्यांस उघड माहीत असूनही बाईंच्या सात्त्विकपणाच्या जोरावर सर्वच खपून जात असे. आपल्या कुटुंबातील अशा घडलेल्या कित्येक गोष्टी रा. विठ्ठलराव उघडपणे सांगत असूनही त्यांच्या जातीकडून त्यांचा छळ किंवा अनादर होत असलेला फारसा दिसत नाही. अस्पृश्यतानिवारणासंबंधी जातवार सभेमध्ये पुण्याच्या लोकांशी वाटघाट करीत बसण्यात वेळ घालविण्यापेक्षा आम्हा गरीब लोकांमध्ये अशा प्रकारे उपासना चालविणे, आपला आणि वडिलांचा अनुभव सांगणे हाच मार्ग रा. शिंदे ह्यांनी अधिक चालू ठेवावा असे आम्हांस वाटू लागले आहे. अस्पृश्य लोकांशी उघडपणे शिवाशिव करतात; ह्या गोष्टीपेक्षा प्रार्थनासमाजाच्या पद्धतीप्रमाणे डोळे मिटून प्रार्थना करण्यात ख्रिस्ती लोकांचे अनुकरण करतात, ह्याच गोष्टीसाठी कित्येक लोक पूर्वी नाके मुरडीत असत. पण तिकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून उपासनेचा साधा आणि धोपट मार्ग आमच्या भजनमंदिरात दर आठवड्यास नित्याच्या वेळी आणि नामकरण, वाढदिवस, श्राद्धादी नैमित्तिक प्रसंगी आज कित्येक वर्षे बिनबोभाट चालू आहे. त्याचा परिणाम असा झाला आहे की, आजूबाजूचे लोक अशा प्रसंगी ह्या उपासनांस श्रद्धेने जमतात. समाजाच्या तत्त्वांचा स्वीकार करून ते जरी सभासद होण्यास तयार नसले, तरी निश्चितपणे भजन करून प्रार्थना करणे, ह्यासाठी स्त्रीपुरुष, लहानथोर सर्व जातींच्या लोकांनी एका बिछायतीवर बसणे आणि शेवटी खिरापत, प्रसाद एकत्र घेणे, ह्या गोष्टी आता लोकांच्या अंगवळणी पडू लागल्या आहेत. ह्यावरून जी गोष्ट वादविवादाने साध्य होत नाही; ती भजनाने सहज होते हे लक्षात घेण्यासारखे आहे.

आपला नम्र

बाबू धोंडी वायदंडे

अहल्याश्रम, भोकरवाडी

पुणे ता. ११-२-१९२३

७. अस्पृश्यतेचा प्रश्न

(इ. स. १९३५ मध्ये म. वि. रा. शिंदे यांनी 'किर्लोस्कर' मासिकाला दिलेल्या मुलाखतीतील भाग)

प्रश्न : अस्पृश्यतेच्या प्रश्नाला हल्ली जे तीव्र स्वरूप आले आहे, त्याविषयी आपणांस काय वाटते?

उत्तर : माझे असे मत आहे की, सर्वांनी मिळून हा अस्पृश्यतेचा प्रश्न सोडवावा. नाही तर तो एक कायमचा काटा होऊन बसेल. आपण जर स्वखुषीने अस्पृश्यांस स्वतंत्र केले नाही, तर त्यांस आपल्या उलट जावयास तयार केल्यासारखे होईल व ते तसे तयार झाले व आम्हांला विरोध करून पुढे येऊ शकले, तर त्यास नाव ठेवण्यास आपणांस काहीही हक्क नाही. म्हणून आपण उदार दृष्टीने अस्पृश्यांस आपणात अगदी मिळवून घेतले पाहिजे. इतके की, त्यांचा वेगळा नामनिर्देशसुद्धा करावा लागू नये. असे जर आपण केले नाही तर 'अस्पृश्यांचा मुसलमानांसारखा सवतासुभा होईल व तो झाल्यास अखेरपर्यंत जाचक होऊन बसेल. तेव्हा आपण आत्महिताच्या दृष्टीने विचार केला, तरी अस्पृश्यांस वर आणणे आपले कर्तव्य ठरते. राजकारणामध्ये ब्राह्मणेतर, मुसलमान हे जसे सवतेसुभे आतापर्यंत झाले आहेत तशीच अस्पृश्यांची ही तिसरी मेख तयार होत आहे. याचा सर्वांनी, विशेषतः ब्राह्मणांनी, विचार करावा. सनातन्यांचा बोजा ब्राह्मणांवर आहे. त्यांची सर्व जबाबदारी ब्राह्मणांवर आहे, तेव्हा त्यांनी आपले कर्तव्य नीट रीतीने पार पाडावे.

८. सांप्रदायिक अस्पृश्यता

(१९२५ मध्ये सातारा येथे म. शिंदे यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या प्रांतिक सामाजिक परिषदेच्या अध्यक्षीय भाषणातील भाग)

या विशिष्ट प्रकारच्या अन्यायाला जे बळी पडलेले आहेत, त्यांच्यामध्ये याबद्दलची जी जाणीव व जागृती उत्पन्न व्हावयास पाहिजे, ती उत्पन्न करण्याचे प्राथमिक काम बहुतेक यापूर्वीच होऊन चुकले आहे. आता आम्हांस सोडवावयाचा बिकट प्रश्न विचारप्रांतातला नसून तो इच्छाप्रांतातला आहे. आता यापुढे या प्रश्नाचा आणखी ऊहापोह व्हावयास पाहिजे अशातला प्रकार नाही. पण आमच्या विचारांचे प्रत्यक्ष कृतीत रूपांतर कसे व्हावे हाच काय तो प्रश्न आहे. यासंबंधीचे आमचे विचार कितीही पूर्णत्वास पोहचले, तथापि त्यांच्या योगाने आमच्या हातून प्रत्यक्ष कृती घडण्यास जी इच्छाशक्ती अवश्य आहे, ती आमच्यांत प्रादुर्भूत होईल असे म्हणता येत नाही. यासंबंधाने विचार करता अत्यंत दुर्दैवाची गोष्ट ही की, लाला लजपतराय यांच्यासारख्या प्रसिद्ध पुढाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली भरलेल्या हिंदू सभेतही हा प्रश्न निर्णयाकरता अजूनही शास्त्री-पंडिताकंडे सोपविण्यात यावा असे ठरले. या प्रश्नाच्या निर्णयाला जर कोणी अगदी नालायक असेल, तर ते हे शास्त्री-पंडितच होत. यांच्या अंगचा मोठा गुण म्हटला म्हणजे यांची विद्वत्ता; पण हा प्रश्न तर पडला अत्यंत निकडीच्या व्यवहारातला. तेथे नुसती विद्वता काय कामाची? शिवाय अशा प्रश्नांचा निर्णय करण्यास जी निःपक्षपाती बुद्धी असावयास पाहिजे, ती त्यांच्या अंगी असणे शक्य नाही. त्यांच्या पोशिंद्यांच्या पसंतीवर त्यांची सारी भिस्त असणार. दुसरे, सांप्रतची कायदेकानूनची पुस्तके वेगळी व ज्यांच्यावर या शास्त्री-पंडितांची सारी मदार ते स्मृत्यादी ग्रंथ वेगळे. हे स्मृत्यादी ग्रंथ म्हटले म्हणजे त्या प्राचीन काळी जे जे प्रघात अथवा रूढी प्रचारात असत, त्यांच्या नोंदींचे पुस्तके अथवा पोथ्या. त्यांच्या अर्वाचीन कालाच्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नांच्या उलगड्यास उपयोग होण्याचा संभव बहुतेक थोडाच असणार! शेवटची मुद्द्याची गोष्ट ही की, या दुर्दैवी अस्पृश्यवर्गाविषयी यांना बिलकुल सहानुभूती नसून उलट आपले अभिप्राय त्यांना प्रतिकूल निःपक्षपाती म्हणतात; पण तेथेही पाहावे तो न्यायाधीशाचा कल अनुकूल असल्याची शंका असल्यामुळे खटला वर्ग केल्याची उदाहरणे घडून आलेली आहेत. मी विचारतो की, हा अस्पृश्यांचा प्रश्न जर शास्त्री-पंडितांकडे सोपवायचा तर पतितपरावर्तन, हिंदु-मुसमानांतील एकी, हिंदूंची संघटना इत्यादी प्रश्नही त्यांच्याकडेच निर्णयाकरिता का सोपवू नयेत? आपला इतका छळ होत असूनही आपल्याला आदि हिंदू म्हणवून हिंदुधर्माविषयीचा आपला आपलेपणा जे जाहीर करीत आहेत, त्यांना निदान ख्रिस्ती वगैरे अन्य धर्मांचा आश्रय करणाऱ्यांच्या बरोबरीने वागविणे हे आपले कर्तव्य आहे, इतकेही हिंदू सभेला वाटू नये काय? धर्मांतर केलेले आदि हिंदू; आणि आपणांस अद्याप हिंदू म्हणविणारे आदि हिंदू यांच्या बाबतीत असा भेदभाव का करावा? तात्पर्य, या सर्व प्रकारचे मूळ शोधू गेल्यास त्या बाबतीत आमच्या अंतःकरणात उत्कट इच्छेचा पूर्ण अभाव आहे, हेच कबूल करावे लागेल.

गुलामांच्या व्यापार, सतीची अमानुष चाल वगैरे बंद करण्याच्या कामी जसे कायद्याने साह्य मिळाले, तसेच याही बाबतीत मिळवू म्हटले, तर तोही मनू बहुतेक पालटल्यासारखा दिसतो. इतकेच नाही, तर वायकोम येथे घडलेला प्रकार मनात आणता कायद्याकडून नको त्या पक्षालाच साह्य मिळू पाहत आहे. अशा स्थितीत अन्यायाला नाहक बळी पडत असलेला हा अस्पृश्यवर्ग व त्यांचे प्रतिपक्षी यांच्यातील लढा 'बळी तो कान पिळी' या न्यायानुसार नुसत्या परस्परांच्या बाहुबलाच्या उणेअधिकपणावरच निकालात लावण्याचा प्रसंग आम्ही येऊ देणार काय?

९. महर्षी शिंदे व महात्मा गांधी यांचा पत्रव्यवहार

(महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे आणि महात्मा गांधी ह्यांनी परस्परांना लिहिलेली पत्रे खाली दिली आहेत. त्यांतील विषय 'अस्पृश्योद्धाराचा कार्यक्रम व तो पार पाडण्याची पद्धती' हा प्रामुख्याने आहे. शिंदे ह्यांनी त्यासंबंधीच्या आपल्या विचारांचे एक टिपण गांधीजींना पाठविले होते. ह्या टिपणावरून झालेला हा पत्रव्यवहार आहे.)

My Dear Mahatmaji,

Mr. Patade who saw you in the All Party Conference, tells me that the very brief note I sent to you through him, was described by you as too bad. I was painfully surprised to hear this message from a good and frank soul as yourself. It was not at all a personal note to you. It was an offcial note from a very humble servant of the Depressed as myself to an almost divinely inspired leader of India as you are. The views and fears I expressed in my note were generally of the depressed classes and especially of this Mission and not particularly my own.

Khadi occupies the first place, Hindu-Mahomedan Unity the second and Untouchability, perhaps, the third at the highest in your heart. But in mine, it occupies the very first. Certainly I do not presume to compare myself with you. Very likely I may be wrong and you right in practical politics. I wrote that note in great haste yet in loyalty to my heart and had to send it to you as a leader and not as an individual merely.

You know the gulf between profession and practices of the Congress even under you towards these unfortunate untouchables the so-called Hindus. In the Nagpur Congress Subject Committee I took part but to no purpose; of course, I am not a leader. But since then no leader worth mentioning ever found time to look into the grievances of these pople except yourself, and Mr. Rajagopalachari. In spite of you, the Satyagraha in Southern India which I have been myself personally studying on the spot, is beautifully neglected by our leaders. You could not go to Vykome and Pandit Malawiyaji would not go. While Swami Shraddhanandji who met me at Mangalore is perhaps now made to repent for his activities in this unfashionable field.

Last eight months I spent in Malabar and South Kanara in quite work. I am convinced that not only the orthodox but even the most vocal liberals, not even the no-changers, with all their "constructive" promises have any serious thought yet to give to this problem. No organized body, alien or Indian, is yet prepared to give to the Depressed Classes any recognition as a political asset at all.

Mr. Patade reports that he approached about a dozen highest, All-India leaders who were last week in Bombay, but they all declined to accept the presidentship of the coming All-India Anti-Untouchability Conference in Belgaum. You remember, you kindly presided over it at Nagpur. But now, after all these years of sympathetic talk almost everybody seems to be too busy for this "third rate" cause.

At present, I don't want to trouble you with any appeal, except that you should be good enough to let me know at your earliest as to how my note to you was "too bad." Mr. Patade has already explained to you the differences of this Mission with the Parent Society at Bombay.

P.S.

If in writing this, I have done anything wrong, I trust you will forgive me in your goodness. I am very happy to hear that you have recovered your health.

— V. R. Shinde

Your letter has followed me on my travels. I called your previous letter too bad because it contained a threat. I made the remark as I knew you as a worker in the same fields. You are wrong in saying that untouchability occupies the third place in my heart. It occupies an equal place with the rest. You are superior because for you it is the sole concern.

Yours sincerely,
M. K. Gandhi

अनुक्रमणिका

१०. साउथबरो कमिशनपुढील साक्षी

(१) महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे
(२) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर
(३) श्री. भास्करराव जाधव
(४) श्री. गणेश आकाजी गवई

From the report of the
Reforms Committee (Franchise)
Vol. II, Printed in 1919

The Committee was constituted as under :—
The Rt. Hon. Lord Southborough, G.C.B., G.C.V.O., G.C.M.C. (Chairman)
Sir Frank G. Sly. K.C.S.I., I.C.S.
Sahibzada Aftab Ahmed Khan
The Hon'ble Babu Surendranath Banerjee.
The Hon'ble Mr. M. N. Hogg.
W. M. Hailey, Esq., C.S.I., C.I.E., I.C.S.
The Hon'ble Mr. Srinivasa Sastri
(Not present on 25-1-1919 and 27-1-1919).
And the following added members :
L. C. Crump, Esq., I.C.S.
K. Natarajan, Esq.
P. C. Tallents, Esq., I.C.S. (Secretary)

(1) **V. R. Shinde, Esq.**

(Written Statement)

6753. ...As I was among those who organised the All-India Maratha Conference held in Belgaum on the 10th and 11th of November 1917 and especially interested in the 5th resolution regarding the widening of franchise, I beg to quote here that resolution as follows, Resolution 5th :—

"Considering the fact that the major portion of the Maratha is chiefly dependent for its maintenance upon Agriculture, Military Service, Factory labour and its constant backward economic condition, this Conference is of opinion that in order to represent them in the Imperial and Provincial Legislative Councils, Local Boards and Municipalities, it is necessary that the franchise should be extended on the following lines :—

(a) The limit of the franchise in the case of Agriculturists should not exceed the amount of Rs. 10 of their annual land assessment.

(b) In the case of Factory, Mill, Dock and other labourers the limit of the franchise should not exceed the amount of Rs. 10 of their monthly earnings.

(c) In the case of the Sepoys in the Army and other public servants the limit of the franchise should not exceed the amount of Rs. 10/- of their monthly salary.

6754. ...Even though it may be found for practical reasons not advisable to widen the franchise to such an extent in general, I still think that the right should be so extended to the depressed classes as a special concession in view of their social disabilities and poverty as to lower the minimum limit of their property qualification to a fixed income of not lower than Rs. 144/- per annum and their educational qualification to having passed the 4th Marathi standard in any primary school recognised by Government. A person belonging to any of the classes described as "Depressed" in the Indian Census Reports for 1901 and being qualified in either of the above ways should be entitled to vote. As to others, I held that right to vote should be granted to all who either can show a fixed annual income of Rs. 300 from any source or have read up to at least any Vernacular School Final examination.

6755. ...For the following figures which I have worked up from the Census Report of 1901, with a view to compare the total strength of the depressed classes to that of Hindus in India will show what vast numbers will be benefited by this concession.

6756. ...Extracted from the Indian Census Report of 1901 :—

		Districts	Total Depressed Population	Total Hindus
(1)		The Punjab, Kashmir, Rajputana	3,638,745	19,731,592
(2)		Bombay, Baroda, Kurga	3,479,084	16,734,952
(3)	(a)	Madras, Mysore, Travancore, Hyderabad, etc.	15,374,073	52,626,366
	(b)	Chota Nagpur	3,947,799	6,400,360
	(c)	Berar and Central Provinces	2,345,210	13,332,398
(4)	(a)	United Provinces	1,004,858	40,649,391
	(b)	Bidar	4,116,083	18,988,703
(5)	(a)	Bengal	7,958,721	17,721,080
	(b)	Orissa	1,106,793	3,766,527
(6)		Assam, Sikkim	1,201,266	2,768,369
		Total	**53,206,632**	**192,719,738**

Total Indian Population	294,361,056
Total Hindu Population	207,174,026
Total Depressed Population	53,206,632

6757. ...The Depressed Classes Mission Society of India, of which I am the General Secretary from the beginning, has been trying to remove the bar of untouchability from these classes, for the last twelve years. A special effort is being made through an Anti-Untouchability Movement since the last year. Though from my personal experiences during my recent tour in Southern India I see a good hope of this bar being shaken to some perceptible extent in the near future, if not removed entirely, I still feel sure that nothing will facilitate that and more effectively than by admitting to councils of Government as well as the Local Bodies at least a few members belonging to these depressed communities and elected by them directly through their own separate electorates. And hence I feel personally the necessity of extending the franchise to them as stated above.

6758. ...For the Bombay Presidency supposing that there will be all 150 seats in the Legislative Council, I think there should be reserved at least five seats to be filled by members of the depressed classes, one for each of the divisions viz. Karnatak, Maharashtra, Gujarat and Sindh and the fifth for the City of Bombay. Members should be elected to those seats from candidates themselves belonging to any of the so called depressed classes, and openly contesting for these seats, by separate electorates specially constituted for these four linguistic divisions and the City of Bombay. The constitution of such separate electorates is to my mind not impossible at all but highly beneficial to these communities, by way of political training and as a step towards social uplift.

Mr. V. R. Shinde called and examined

6759. ...(Sir Frank Sly) He was a missionary of the Brahmo Samaj and General Secretary of the Depressed Classes Mission. He appeared before the committee to press the claims of the depressed classes especially. His written statement represented his own views and substantially the views of the Mission.

6760. ...He was a Maratha before he became a Brahmo missionary. The Marathas were suffering from the same disadvantages as the depressed classes, and were concerned with them educationally.

6761. ...The backward and depressed classes could not be joined together in the same constituencies.

6762. ...He insisted upon the necessity for a low franchise for the depressed classes. So far as factory and mill labour was concerned, every person earning Rs. 12/- a month should have a vote. Employees could be compelled under penalty to give certificates of the amount earned, and arrangements could be made to ascertain the income of persons who were not employees. These difficulties did not justify the withholding of the franchise from these classes. With experience they would learn to exercise the vote with a due sense of responsibility.

6763. ...The untouchables should be given special consideration, because there was no other way in which to remove their untouchability. The fact that the other members of the Council would have to co-operate with an untouchable would tend to very great extent to remove their disability.

6764. ...There would be no difficulty in finding fit and proper men among the depressed classes to represent their interests in the Council. There was one B. A., one L. M. and S. and 6 or 7 matriculates among them. The ability to understand conversational English should be a sufficient qualification for becoming a member of Council.

6765. ...He proposed 5 seats for the depressed classes in the Legislative Council; subsequently he had come to the opinion that the minimum should not less than 9 with 7 constituencies. The total population of the depressed classes was 23,54,843.

6766. ...The depressed classes were the classes described as "untouchables". It was the definition used in the Census Report, and Government had adopted it. This did not include criminals and hill tribes. An untouchable was one whom an ordinary Hindu would not touch on ceremonial occasions. Any class that was untouchable to one Hindu caste was untouchable to all.

6767. ...(Mr. Aftab) In case the depressed classes could not make up the full number of 9 among themselves, they should have the right to elect from higher castes provided the candidate was a Hindu. This was necessary as otherwise the seats might remain vacant.

6768. ...The interests of the depressed classes were so many that one member could not adequately represent them.

6769. ...Although there was no legal bar, they could not be members of municipalities, districts local boards, taluka local boards, etc. Even Government found it impossible to remove the bar. In the public services Government officials had confessed that for the purpose of maintaining peace they could not admit the depressed classes even to the subordinate services. That was a very serious disability. If greater representation was given to them in the Council they would be able, by facts and figures, to put forward their grievances.

6770. ...Many successful prosecutions of members of the depressed classes had been instituted for touching a water pipe, or entering a temple.

6771. ...(Mr. Banerjea) Provisionally he admitted that there was certain amount of efficiency required for the public services apart from any considerations of caste, creed or colour. But this consideration ought not to be insisted upon too much in the case of the depressed classes.

6772. ...Government ought to relax the standard of educational qualification in the case of these people because they were partly responsible for not giving them education. By

giving them representation in the Council their grievances would be most effectively remedied, as they could then bring them to the notice of the council and of the Government and insist upon greater facilities for education being given to them.

6773. ...By removal of social restrictions he meant the removal of such restrictions as the depressed classes not being allowed to use the public roads or the public wells. The Legislative Council, by an enactment, could and should remove such social disabilities. The Government and the legislature were concerned with the legal aspect of the case and not with the religious or social aspects; and the Government could allow the depressed classes to avail themselves of these rights without interfering with any religious or observances.

6774. ...The distinction between the depressed classes and the backward classes was that the depressed classes were untouchable, and the backward classes were not. He wanted special electorates for the untouchables, i.e. persons who were untouchable in the eyes of an orthodox Hindu. As far as the Bombay Presidency was concerned he thought there was a practical uniformity of opinion among the orthodox Hindus on the subject. If special electorates were not given, he would most reluctantly accept nomination.

6775. ...At present the depressed classes had no representative in the Legislative Council, and they had very few elected representatives in local bodies.

(Mr. Hailey) The depressed classes had associations of their own but they were mostly not political bodies, though political associations were, however, springing up; if separate electorates were not granted, their existing associations might be treated as electorates.

6776. ...(Mr. Crump) The different castes among the depressed classes in Bombay were the Mahars, Chamars, Bhangis, Bearers, Dhors, Khalpas, Sind Shindwas, Turis and Kolghas. The Ramosees were not untouchable, as far as he knew.

6777. ...(Mr. Natarajan) The depressed Classes Mission, of which he was the Secretary, was started on 18th October 1896. At present it had about 75 members. They had branches all over the country. Many Brahmans worked among the depressed classes and some were superintendents of branches.

6778. ...There was no chance of a member of the depressed classes being elected by a general electorate.

6779. ...If it were impossible to give 9 seats to the depressed classes, he would accept 7.

(2) **Bhimrao R. Ambedkar, Esq.**

(Written Statement)

6850. .... "...(1) the most difficult and the most momentous question of Government (is) how to transmit the force of individual opinion and preference into public action. This is the crux of popular institutions." So says Professor A. B. Hart. But this is only half the definition of popular Government. It is therefore necessary to emphasize the other half, which is equal if not more in importance. As the Government is the most important field for the exercise of individual capacities, it is in the interest of the people that no person as such should be denied the opportunity of actively participating in the process of government. That is to say popular Government is not only Government for the people but by the people. To express the same in a different way, representation of opinions by itself is not sufficient to constitute popular Government. To cover its true meaning it requires personal representation as well. It is because the former is often found without the latter Franchise Committee has to see in devising the franchises and constituencies for a popular Government in India, it provides for both, i.e. representation of opinions and representation of persons. Any scheme of franchise and constituency that fails to bring this about fails to create a popular Government.

6851. ...(2) Success in this task will ultimately depend upon the accuracy of the de facto conception of the society which is to be given the popular form of Government. De facto India was well portrayed by Lord Dufferin when he described it as a—

"Population ...composed of a large number of distinct nationalities, professing various religions, practising diverse rites speaking different languages, while many of them...still further separated from one another by discordant prejudices, by conflicting sources of usages, and even antagonistic material interests. But perhaps the most patent characteristic of our Indian cosmos is its division into two mighty political communities as the poles asunder... On the one hand the Hindus... with their social equality. To these must be added a host of minor nationalities most of them numbering millions—almost as widely differentiated from one another by ethnological or political distinctions as are the Hindus from the Mohamedans, such as Sikhs, with their warlike habits and traditions and their enthusiastic religious beliefs... the Rohillas, the Pathans, the Assamese—the Baluchis and other wild and material tribes on our frontiers—the hillmen dwelling in the folds of the Himalayas— our subjects in Burma, Mongal in race and Buddhist in religion—the Khonds, Mhairs and Bheels and other non Aryan people in the centre and south of India—and the enterprising Parsees, with their rapidly developing manufactures and commercial interests. Again, amongst these

numerous communities may be found, at one and the same moment, all the various stages of civilization through which mankind has passed from the prehistoric ages to the present days."

6852. ...(3) Englishmen have all along insisted that India is unfit for representative Government because of the division of her population into castes and creeds. This does not carry conviction with the advanced wing of Indian politicians. When they say that there are also social divisions in Europe as there are in India they are amply supported by facts. The social divisions of India are equalled, if not outdone, in a country like the United States of America. Corresponding to those in the former, we have in the latter men banded together in a criminal conspiracy and trust or combinations that prey upon the public. Not only are there political sub-divisions but industrial, scientific, religious associations differing in their aims and their attitudes towards each other. Apart from political parties with diverse ends, social sets, cliques and gangs we find in the United States of America more permanent divisions of the population such as the Poles, Dutch, Swedes, Germans, Russians, etc., each with its own language, religious and moral codes and traditions. If social divisions unfit a country for representative Government, it should unfit the United States of America as much as India. But if with all the social divisions the United States of America is fit for representative Government, why not India? Ask the Indian politicians, so entrenched it is difficult to dislodge them, either to show that the social divisions of India are of a different kind or grant them their contention. Without these two there is no third alternative possible.

6853. ...(4) In my opinion their contention cannot be granted for the social division of India do matter in politics. How they matter can be best shown by understanding when they don't matter. Men live in a community in virtue of the things they have in common. What they must have in common in order to form a community are aims, beliefs, aspirations, knowledge, a common understanding; or to use the language of the Sociologists, they must be like-minded. But how do they come to have these things in common or how do they become like-minded? Certainly not by sharing with another as one would do in the case of a piece of cake. To cultivate an attitude similar to others or to be like-minded with others is to be in communication with them or to participate in their activity. Persons do not become like-minded by merely living in physical proximity, any more than they cease to be like-minded by being distant from each other. Participation in a group is the only way of being like-minded with the group. Each Group tends to create its own distinctive type of like-mindedness, but where there are more than one group to be brought into political union, there would be conflict among the differently like minded. And so long as the groups remain isolated the conflict is bound to continue and prevent the harmony of action. It is the isolation of the groups that is the chief evil. Where the groups allow of endosmosis they cease to be evil. For endosmosis among the groups makes possible a resocialization of once socialized attitudes. In place of the old it creates a new like-mindedness which is representative of the interests,

aims, and aspirations of all the various groups concerned. Like-mindedness is essential for an harmonious life, social or political and, as has just been shown, it depends upon the extent of communication, participation or endosmosis. Applying this test to the division in India, we must pronounce upon them as constituting an obstacle in the path of realizing an harmonious political life.

6854. ...(5) The groups or divisions each with its set like-mindedness that are sure to be in conflict may be given as follows :—

(1) Hindus; (2) Mohamedans; (3) Christians;
(4) Parsees; (5) Jews, etc.

Except the Hindus the rest of the divisions are marked by such complete freedom of communication from within that we may expect their members to be perfectly like-minded with respect to one another. Regarding the Hindus, however, the analysis must be carried on a little farther. The significant fact about the Hindus is that before they are Hindus they are members of some caste. The castes are so exclusive and isolated that the consciousness of being a Hindu would be the chief guide of a Hindu's activity towards non-Hindu. But as against a Hindu of a different caste his caste consciousness would be the chief guide of activity. From this it is plain that as between two Hindus caste-like-mindedness is more powerful than the like-mindedness due to their both being Hindus. Thus from within the Hindus, as from without, there is likely to be a conflict of like-minded persons. There are some who argue that this conflict runs through the whole gamut of the caste system. But this is protesting too much. From the point of view of communication the Hindus, in spite of castes, divide themselves into two significant groups—the touchables and the Untouchables. The touchables have enough communication between them to enable us to say that the conflict of like-mindedness so far as they are concerned is not much to be dreaded. But there is a real difference and consequent conflict between the like-mindedness of the touchables and the Untouchables. Untouchability is the strongest ban on the endosmosis between them. Their complete isolation accounts for the acuteness of the difference of like-mindedness.

The real social divisions of India then are :—

(1) Touchable Hindus. (4) Christians.
(2) Untouchable Hindus. (5) Parsees.
(3) Mohamedans. (6) Jews.

6855. ...(6) It will not do to ignore these real divisions in devising a system of policy, if the polity is to take the form of popular Govt. But if the success of popular Government depends upon how well the constituencies and franchises transmit the social forces and how well do they secure personal representation, we must first study the form which the conflict between these groups will assume in an election.

6856. ...(7) In a territorial constituency, which will group together voters belonging to the above groups, a majority of votes will declare a candidate to be a representative for the constituency in question. Now the question arises: is such a candidate a true representative of the groups covered by the territorial constituency? Is he a true mirror of the mind of the constituency? Is he a representative of all the interests in the constituency? To be concrete, will a Hindu candidate represent Mohamedan interests? At this stage it must be recalled that the various divisions described above are held together by a community of interests which are non-secular or purely religious. We cannot say that each division is held together by a community of interests which are secular or material. If so, then for secular purposes the groups will be broken up. From the point of view of material interests there are no such people as Mohamedans, Parsees, Hindus, etc. There will be in each of these groups landlords, labourers, capitalists, freetraders, protectionists, etc; each of the groups having community of interests which are material, will be composed of Hindus, Mohamedan, Parsees, etc. Consquently, a Hindu candidate can very well represent the material interests of The Mohamedan and vice versa. There is thus no conflict of material interest in the main among the communities as such. If we suppose that religious interests in future will occupy a subordinate place in the affairs of men, the secular interests of a group can be well represented by a candidate from another group.

6857. ...(8) From this point of view a territorial constituency will be sufficient for a popular Government. A little more consideration will show that it will be sufficient for only one-half the definition of popular Government. How true it is will be shown presently. In an electoral fight between the various groups in a territorial constituency the voters will discriminate in favour of a candidate with whom they are in sympathy. But with whom they will be in sympathy is determined for them in advance. Given two candidates belonging to different groups but purporting to represent the same interest, the voters will mass their votes on the person belonging to the same community. Any group yielding a large number of electors will have its own candidate elected. This discrimination on the part of the voters, though it may not leave unrepresented the interests of the members of the minor groups, leaves them without any change of personal representation.

6858. ...(9) To those who are busy in devising schemes for the proper and adequate representation of interests and opinions, dilating on the importance of personal representation

is likely to seem idle. But personal representation is not therefore unimportant. In recent times "Government for the people" has claimed more attention than "Government by the people" In fact there are instances to show that "Government for the people" can exit in the best sense of the phrase without there being a "Government by the people". Yet all political theorists will unanimously condemn such a form of Government. And the why of it is important to know. It will be granted that each kind of association, as it is an educative environment, exercises a formative influence on the active dispositions of its members. Consequently, what one is as a person is what one is as associated with others. A Government for the people, but not by the people, is sure to educate some into masters and others into subjects; because it is by the reflex effects of association that one can feel and measure the growth of personality. The growth of personality is the highest aim of society. Social arrangement must secure free initiative and opportunity to every individual to assume any role he is capable of assuming provided it is socially desirable. A new rule is a renewal and growth of personality. But when an association— and a Government is after all an association—is such that in it every role cannot be assumed by all, it tends to develop the personality of the few at the cost of the many—a result scrupulously to be avoided in the interest of Democracy. To be specific, it is not enough to be electors only. It is necessary to be law-makers; otherwise who can be law-makers will be masters of those who can only be electors.

6858. ...(10) Territorial constituencies are therefore objected to, and rightly, on the ground that they do nothing to prevent this absurd outcome. They erroneously suppose that electors will vote on the programmers of the candidates without any regard for their persona. As a matter of fact the electors before they are electors are primarily members of a group. The persona of the candidates does matter with them. Naturally, therefore, as members of a group they prefer the candidate who belongs to their group to another candidate who does not belong to their group though both of them claim to represent the same interest. As a result of this preference the electors of a large group are destined to rise to a higher position of becoming eventual law-makers, while the electors of a smaller group for no fault of theirs are doomed to a lower position of remaining electors. One crux of popular Government is the representation of interests and opinions. The other crux is personal representation. Territorial constituencies fail to create popular Government because they fail to secure personal representation to members of minor groups.

6860. ...(11) If this is a correct analysis as to how the social divisions operate to the prejudice of the political life of some communities, never was a more improper remedy advocated to meet the situation than proportional representation. Proportional representation is intended to give proportionate representation to views. It presupposes that voters vote for a

candidate because of his views and not because of his persona. Proportional representation is ill-suited for the purpose in hand.

6861. ...(12) We have therefore two possible methods of meeting the situation : either to reverse seats in plural constituencies for those minorities that cannot otherwise secure personal representation, or grant communal electorates. Both have their usefulness. So far as the representation of the Mohamedans is concerned, it is highly desirable that they should participate in a general election with seats reserved for them in plural constituencies. The angularity of the division that seperates the Hindus and Mohamedans is already sharp and communal representation, it may be urged, sharpens it the more. Communal election however seems to be settled fact so far as Mohamedans are concerned and nothing is likely to alter it even though alternation is likely to be beneficial.

6862. ...(13) But this argument is mainly intended to concern itself with the representation of the Hindus in general, and of the untouchable Hindus in particular. The discussion of the representation of the Hindus may be best introduced by a quotation which expresses the newer consciousness that has arisen in the various Hindu groups. It is said :

"A community may claim representation only on the ground of separate interests which require protection. In India, such interests are of three kinds only: either they arise out of religious antipathies which are pretty strong in India, or out of the backward state of community in educational matters, or out of the backward state of a community in educational matters, or out of the socio-religious disabilities to which a community may be subject. Confining ourselves to the Hindu communities there are certain communities who, besides being very backward, are suffering under a great social tyranny. The untouchable classes must have their own men in the Council Hall to fight for the redress of their grievances. The non-Brahmins as a class are subjected to the social and intellectual domination of the Brahmin priesthood and may therefore rightly advocate separate representation."

6863. ...(14) From this it will be seen that the new consciousness among the Hindus while acknowledging the separate interests of the untouchables does not accept the position that the touchable Hindus form a group by themselves. The new consciousness insists on dividing the touchable group into Brahmins and non-Brahmins each with its own separate interests. Separate electorates or reserved seats in mixed electorates are demanded for the three groups in which the Hindus are divided. Before dealing with the problem of the representation of the untouchables something will be said on the question of the Brahmins and non-Brahmins.

6864. ...(15) That the non-Brahmins are "backward in educational matters" cannot be said in any way to be their special interest. It is the general interest of all even of those Brahmins who are educationally backward. "The intellectual and social domination of the Brahmins" is not a matter that affects the non-Brahmins alone. It affects all and it is therefore the interest of all. What remains then as a special interest for the non-Brahmins to require their protection?

The case for separate representation for non-Brahmins fails because they cannot prove to have a common non-Brahmin interest.

6865. ...(16) But do they fail to secure personal representation?

This can be best shown by reference to figures.

Group — I

(1) Caste of local Board voters.

(2) Number of voters for the Local Boards of the Districts of Belgaum, Bijapur & Dharwar.

Group — II

(3) Total population of the three districts.

(4) Number of voters for the Local Boards of the districts of Ratnagiri & Kolaba.

(5) Total population of the two Districts

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
Brahmins	4,600	85,739	4,477	89,786
Lingayats	12,730	933,123	—	—
Marathas	1,074	255,526	3,667	446,077
Mahars	22	196,751	33	138,738
Mohamedans	661	295,838	1,169	106,273
Others	4,241	1,065,821	2,837	1,016,930
Total	23,328	2,832,798	12,183	1,797,804

6866. Reducing the above figures to the basis of a thousand we have the following interesting result.

Group - I

(1) Names of Castes.

(2) Proportion of population of caste to every thousand of the population covered.

(3) Proportion of voters of caste to every thousand of the population of the same caste.

(4) Proportion of voters of caste to every thousand of voters.

(5) Proportion of population of caste to every thousand of the population covered.

Group - II

(6) Proportion of voters of a caste to every thousand of the population of the same caste.

(7) Proportion of voters of a caste to every thousand of voters.

1	2	3	4	5	6	7
Brahmins	30·2	53·7	197·2	50·8	49·8	367·4
Lingayats	329·4	13·6	545·7	—	—	—
Marathas	90·2	4·2	46·0	248·8	8·2	300·9
Mahars	69·5	0·1	0·9	74·5	0·2	2·7
Mohamedans	104·4	2·2	28·3	59·2	10·9	95·9
Others	376·2	3·9	181·3	562·2	2·8	232·8

6867. ...So arranged, the conclusions to be drawn from these figures are highly important.

(1) The Brahmins, given a uniform franchise for all, though a small minority so far as numbers are concerned becomes a majority so far as the total of voters is concerned as is the case in Group II.

(2) Though with an uniform franchise the non-Brahmin communities like the Lingayats and Marathas do not fail to figure on the voters' list, the proportion of their population to their voters is insignificant as compared with the proportion which the Brahmin population bears to the Brahmin voters.

6868. ...(17) The proportion of the Brahmins to their voters is really extravagant. It is justified neither by faith in them nor by their own numbers. The Lingayats though they can legitimately complain that the proportion of their voters is small will succeed in securing personal representation. The Marathas though larger in numbers than the Brahmins, besides the very small proportion of their voters suffer on the voters' list and very likely will fail to secure personal representation for themselves.

6869. ...So argued, the case for special provision of the Marathas can be sustained and should be admitted.

6870. ...(18) The question is what form the provision should take. In my opinion such provision instead of taking the form of separate electorates of reserved seats should take the form of a low pitched franchise. The franchise for the non-Brahmin should be lower than that for the Brahmin. By this arrangement the Marathas would improve their position on the voters' list and the altogether favoured position of the Brahmin would be equalized. It is in the interest of all that the Brahmin should not play such a preponderant part in politics as he has been doing hitherto. He has exerted a pernicious influence on the social life of the country and it is in the interest of all that his pernicious influence should be kept at a minimum in politics. As he is the most exclusive he is most anti-social.

6871. ...(19) Even the authors of the report on constitutional reforms are not in favour of a limited or uniform franchise. They say "we consider that the limitations of the franchise, which it is obviously desirable to make as broad as possible, should be determined rather with reference to practical difficulties than to any a priori considerations as to the degree of education or amount of income which may be held to constitute a qualification. It is possible that owing to unequal distribution of population and wealth it may be necessary to differentiate the qualifications for a vote not merely between provinces, but between different parts of the same province". (P. 147) To this I should like to add that we should differentiate the qualifications for a vote not merely between provinces or parts thereof but between communities of the same province. Without this differentiation some communities with a small but wealthy or educated population will secure more votes than a large community consisting of poor and uneducated members. Uniformity in franchise should be dispensed with. An important result will be that communal representation or reservation of seats for some non-Brahmin communities who are now clamouring for it would be avoided.

6872. ...(20) The untouchables are usually regarded as objects of pity but they are ignored in any political scheme on the score that they have no interests to protect. And yet their interests are the greatest. Not that they have large property to protect from confiscation. But they have their very *persona* confiscated. The socio religious disabilities have

dehumanized the untouchables and their interests at stake are therefore the interests of humanity. The interests of property are nothing before such primary interests.

6873. ...(21) If one agrees with the definition of slave as given by Plato, who defines him as one who accepts from another the purposes which control his conduct, the untouchables are really slaves. The untouchables are so socialized as never to complain of their low estate. Still less do they ever dream of trying to improve their lot, by forcing the other classes to treat them with that common respect which one man owes to another. The idea that they have been born to their lot is so ingrained in their mind that it never occurs to them to think that their fate is anything but irrevocable. Nothing will ever persuade them that men are all made of the same clay, or that they have the right to insist on better treatment than that meted out to them.

6874. ...(22) The exact description of the treatment cannot be attempted. The word untouchable is an epitome of their ills and sufferings. Not only has untouchability arrested the growth of their personality but it comes in the way of their material well-being. It has also deprived them of certain civil rights. For instance, in Konkan the untouchables are prohibited from using the public road. If some high caste man happens to cross him, he has to be out of the way and stand at such a distance that his shadow will not fall on the high caste man. The untouchable is not even a citizen. Citizenship is a bundle of rights such as (i) personal liberty, (2) personal security, (3) rights to hold private property, (4) equality before law, (5) liberty of conscience, (6) freedom of opinion and speech, (7) right of assembly, (8) right of representation in a country's Government and (9) right to hold office under the State. The British Government by gradual growth may be said to have conceded these rights at least in theory to its Indian subjects. The right of representation and the right to hold office under the State are the two most important rights that make up citizenship. But the untouchability of the untouchables puts these rights far beyond their reach. In a few places they do not even possess such insignificant rights as personal liberty and personal security, and equality before law is not always assured to them. These are the interests of the untouchables. And as can be easily seen they can be represented by the untouchables alone. They are distinctively their own interests and none else can truly voice them. A free trade interest can be voiced by Brahmin, a Mahomedan or a Maratha equally well. But none of these can speak for the interests of the untouchables because they are not untouchables. Untouchability constitutes a define set of interests which the untouchables alone can speak for. Hence it is evident that we must find the untouchables to represent their grievances which are their interests and, secondly, we must find them in such numbers as will constitute a force sufficient to claim redress.

6875. ...(23) Now, will a general territorial electorate provide for the adequate return of the untouchables to the law-making body? Referring back to the figures we find that the untouchables (represented in the table by the Mahars), though they formed 69·4 in every thousand of the population, did not claim even a voter from their class. Under such circumstances it is impossible for them to elect their own man in a general electorate. On the other hand they must despair of any votes being cast by the touchable Hindus for an untouchable candidate, —The gradation of castes produces a certain theological basis which cuts the untouchables both ways: in the minds of the lower orders it creates a preference for the higher orders while it creates a contempt for the lower orders in the minds of higher orders. Thus the ascending scale of preference and the descending scale of hatred and contempt beggars the untouchables both ways. Without giving a single vote to the untouchables the touchables are sure to make a large draft on the already meagre voting strength of the untouchables.

6876. ...(24) So situated, the untouchables with the largest interests at stake will be the greatest sufferers in a general territorial electorate. To give them an opening special provision shall have to be made for their adequate representation. But before a scheme can be outlined it is necessary to see how much is the untouchable population in the Bombay Presidency. The Census Report for the Bombay Presidency for the year 1911 gives the following figures for castes which "cause pollution" :—

Bhangis	93,691
Chamars	
Mochis	306, 473
Machigars	
Sochis	
Mhars	
Holiyas	1,470,992
Dheds	
Mangs	274,037
Madigs	
TOTAL	**2,144,193**

To this must be added the Dhors amounting to	13,506
TOTAL UNTOUCHABLES	**2,157,699**

6877. ...The following figures give the distribution of the untouchables by districts :—

Districts	Total Population 1911	Total Hindu Population	Total untouchables Population	Percentage of untouchables to the total population	Percentage of untouchables to the Hindu population
1	2	3	4	5	6
British Districts (excluding Aden)	19,628,477	14,920,267	1,627,980	8	10·9
1. Bombay city	979,445	664,042	89,052	9	11·6
Northern Division	3,685,383	3,117,263	245,050	6·6	7·8
2. Ahmadabad	827,809	693,155	78,869	10	11·4
3. Broach	306,717	192,935	22,390	7	11·6
4. Karia	691,744	598,164	41,497	5·9	6·9
5. Panch Mahals	332,695	274,339	14,410	4	5
6. Surat	654,109	571,745	36,509	5·6	6
7. Thana	882,309	786,925	50,010	5·6	6
Central Division	6,387,064	5,998,828	773,184	12	13
8. Ahmednagar	945,305	855,676	116,629	12	13·6
9. Khandesh	1,034,886	902,131	112,391	10·8	12
10. Khandesh West	580,723	474,200	36,809	6	7·7
11. Nasik	905,030	843,705	97,740	10·7	11
12. Poona	1,071,512	991,725	113,118	12·4	13·3
13. Satara	1,081,278	1,028,176	144,688	13	14
14. Sholapur	768,330	703,215	129,063	16·7	18
Southern Division	5,061,150	4,502,708	385,470	7·6	8·5
15. Belgaum	943,820	817,797	83,199	8·8	10·1
16. Bijapur	862,973	757,542	80,501	9	10·6
17. Dharwar	1,026,005	872,885	52,540	5	6
18. Kanara	430,548	383,624	10,767	2·4	2·9
19. Kolaba	594,156	560,266	51,108	8·5	9·1
20. Ratnagiri	1,203,638	1,110,594	107,354	8·9	9·7
Sind (British Districts)	3,513,435	837,426	135,224	3·8	16

6878. ...(25) The total population of the Bombay Presidency by the Census of 1911 (British districts only) is 19,626,477. Of this the untouchable population is 1,627,980 or 8 percent of the total. Assuming for the present the Bombay Legislative Council to consist of 100 elected members, the untouchables should have 8 representatives to represent them in the Council. If we distribute one representative to every 200,000 of the people (which is just the ratio of 100 representatives to the 20 millions of the population), then the untouchables can by right claim 8 representatives to themselves. But the untouchables of the Bombay Presidency may be allowed to elect 9 members in all. The election of one additional member will be justified later on.

6879. ...(26) Allowing them to elect 9 members, the constituencies which are to elect them should be as follows :—

1. The various districts of the Presidency except the City of Bombay and the Province of Sind should be grouped together on a linguistic basis as follows :—

I. Gujarati Speaking districts			II. Marathi speaking districts			III. Kanarese speaking districts		
1.	Ahmedabad	78,969	1.	Thana	50,010	1.	Dharwar	52,540
2.	Broach	22,390	2.	Kolaba	51,108	2.	Bijapur	80,503
3.	Kaira	41,497	3.	Ratnagiri	107,354	3.	Belgam	83,199
4.	Panch Mahals	14,410	4.	Ahmednagar	116,929	4.	Kanara	10,758
5.	Surat	36,509	5.	Khandesh West	36,809			
			6.	Khandesh East	112,391			
			7.	Satara	144,738			
			8.	Poona	148,118			
			9.	Nasik	96,740			
			10.	Sholapur	129,063			

6880. The following then should be the constituencies of the untouchables and the number of representatives which each constituency should elect :—

Language		District	Population in each district	Population in each constituency	Number of the constituency	Number of representatives to be elected by the constituency
		Bombay City	89,052	89,052	I	1
	1.	Ahmedabad	78,869			
	2.	Broach	22,390			
I. Gujarathi	3.	Kaira	41,497	193,675	II	1
	4.	Panch Mahals	14,410			
	5.	Surat	36,509			
	1.	Thana	50,100			
	2.	Kolaba	51,108	208,472	III	1
	3.	Ratnagiri	107,354			
	4.	Ahmednagar	116,929			
	5.	Khandesh East	112,391			
II. Marathi	6.	Khandesh West	36,809	363,869	IV	2
	7.	Nasik	97,740			
	8.	Satara	144,668			
	9.	Poona	133,118	406,869	V	2
	10.	Sholapur	129,063			
	1.	Belgaum	83,199			
	2.	Bijapur	80,501	227,007	VI	1
III. Kanarese	3.	Dharwar	52,540			
	4.	Kanara	10,767			
		Sind	135,224	135,224	VII	1

Total number of representatives to be elected by the untouchables of the Presidency.

6881. ...(27) These 9 elected members should form a constituency to elect one member from among themselves to represent the untouchables of this Presidency in the Imperial Legislative Council.

6882. ...(28) It may be objected that though 8 representatives are not in excess to the untouchable population it may be in excess to the voting strength of untouchables. That the untouchables are a poor community and that under the same franchize they yield per thousand a smaller proportion of voters than other communities is a fact. But if the grave position of the untouchables is admitted instead of restricting their number of representatives, the aim should be to increase the number of their voters, i.e., we must aim at lowering the franchize so far as the untouchables are concerned.

6883. ...(29) What the franchize should be is a very important question. There is a line of argument which urges that franchize should be given to those only who can be expected to make an intelligent use of it. As against this view it can be said in the words of Prof. L. T. Hobhouse that it is true that "the success of democracy depends on the response of voters to the opportunities given them. But conversely the opportunities must be given in order to call forth the response. The exercise of popular Government is itself all education...enfranchisement itself may precisely be the stimulus needed to awaken interest... The ballot alone effectively liberates the quiet citizen from the tyranny of the shouter and the wirepuller. An impression of existing inertness alone is not a sufficient reason for with-holding responsible Government or restricting the area of suffrage." Taking into consideration that suffrage is an education and that there are groups with unequal distribution of wealth and education among them and that these groups are not sympathetically like-minded, the authors of the reports rightly argue that the case for uniformity of franchize cannot be sustained.

6884. ...(30) But in the case of the untouchables there are as few reasons for curtailing the number of their representatives as the reasons for widening their electorate are many. If under a given franchize the untouchables do not muster strong as electors, it is not their fault. The very untouchability attached to their person is a bar to their moral and material progress. The principal modes of acquiring wealth are trade, industry or service. The untouchables can engage in none of these because of their untouchability. From an untouchable trader no Hindu will buy. An untouchable cannot be engaged in lucrative service. Military service had been the monopoly of the untouchables since the days of the East India Company. They had joined the Army in such large numbers that the Marquis Tweedledale in his note which he submitted to the Indian Army Commission of 1859 wrote to say-: "It should never be forgotten that India was conquered with the help of the low-caste men." But after the mutiny when the British were able to secure soldiers from the ranks of the Marathas, the position of the low-caste men who had been the prop of the Bombay Army became precarious not because the Marathas were better soldiers but because their theological bias prevented them from serving under low-caste officers. The prejudice was so strong that even the non-caste British had to stop recruitment from the untouchable classes. In like manner,

the untouchables are refused service in the Police Force. In a great many of the Government offices it is impossible for an untouchable to get a place. Even in the mills a distinction is observed. The untouchables are not admitted in Weaving Departments of the Cotton Mills though many of them are professional weavers. An instance near at hand may be cited from the school system of the Bombay Municipality. This most cosmopolitan city ruled by a Corporation with a greater freedom than any other Corporation in India has two different sets of schools... .one for the children of touchables and the other for those of the untouchables. This in itself is a point worthy of note. But there is something yet more noteworthy. Following the division of schools it has divided its teaching staff into untouchables and touchables. As the untouchable teachers are short of the demand some of the untouchable schools are manned by teachers from the touchable class. The heart-killing fun of it is that if there is a higher grade open in untouchable school service, as there is bound to be because of few untouchable trained teachers, a touchable teacher can be thrust into the grade. But if a higher grade is open in the touchable school service, no untouchable teacher can be thrust into that grade. He must wait till a vacancy occurs in the untouchable service!!! Such is the ethics of the Hindu Social life. Under it if the untouchables are poor, the committee, it may be hoped, will not deny them representation because of their small electoral roll but will see its way to grant them adequate representation to enable the untouchables to remove the evil conditions that bring about their poverty. At present when all the avenues of acquiring wealth are closed it is unwise to require from the untouchables a high property qualification. To deny them the opportunities of acquiring wealth and then to ask from them a property qualification is to add insult to injury. Just what sort of franchise and just what pitch are required to produce sufficient voting strength from the untouchables? In absence of data, I leave it to the Committee to decide. It would be better to pitch the franchise so low as to educate into political life as many untouchables as possible. They are too degraded to be conscious of themselves. I only wish to emphasize that in deciding upon the representation of the untouchables the Committee looking to their interests at stake will not let the extent of the electorate govern the number of representatives, but will rather let the number of representatives govern the extension of the electorate.

6885. ...(31) In this connection it would not be improper to remind the Committee of Lord Morley who is reported to have said that "the object of Government was that the Legislative Councils should represent truly and effectively with reasonable approach to the balance of real social forces, the wishes and needs of the communities concerned. This could not be done by Algebra, Arithmetic, Geometry or logic but by a wide outlook. He saw no harm as to a compromise that while numbers should be the main factor in determining the extent of representation modifying causes might influence the number of representatives". It is therefore proposed that the untouchables of the Bombay Presidency should be allowed to elect 9 members through the constituencies made up as above. These 9 members will further

form a constituency to elect one member from among themselves to represent the untouchables in the Imperial Legislative Council leaving 8 members to represent the untouchables in the Bombay Legislative Council.

6886. ...(32) Besides communal electorates there are other schemes in the field for the representation of the untouchables. It would not be proper to close this statement without a word of comment on those Schemes.

6887. ...(33) The Congress has denied communal representation except in the case of Mahommedans and it also denies the extensive use of nomination; the only way then left open to the untouchables is to fight in a general electorate. Now this is as it should be if all were equally free to fight. To educate the untouchable by shastras into pro-touchables and the touchables into anti-untouchables and then to propose that the two should fight out at an open poll is to betray signs of mental aberration or a mentality fed on cunning. But it must never be forgotten that the Congress is largely composed of men who are by design political Radicals and social Tories. Their cant is that the Social and political are two distinct things having no bearing on each other. To them the social and political are two suits and can be worn one at a time as the season demands. Such a psychology has to be laughed out because it is too interested to be seriously taken into consideration either for acceptance or for rejection. As it pays to believe in it, it will die a hard death. Starting from this unnatural premise the Congress activities have been quite natural. Those who attend the Congress do not care to attend the National Social Conference held in the same pandal. In fact those who attend the Congress had once started a campaign to refuse the use of the pandal to the Conference which was once refused the pandal in the city of Poona, the roosting place of the intelligentsia of our Presidency. As the Congress is a non-national or anti-national body, its views on communal electorates are worthy of no serious consideration.

6888. ...(34) The moderates in their separate meeting have been more kindly than just. They proposed the reservation of seats for backward communities in plural constituencies. They have not specified the number of seats for the untouchables. But the general sense of many enlightened moderates and others kindly inclined is that one or two representatives of the untouchables in the Legislative Council would suffice. It is impossible to agree with these gentlemen though they are entitled to gratitude for this much sympathy. One or two representatives of the untouchables are as good as having none. A Legislative Council is not an old curiosity shop. It will be Council with powers to make or mar the fortunes of society. How can one or two untouchables carry a legislative measure to improve their condition or prevent a legislative measure worsening their estate? To be frank, the untouchables cannot expect much good from the political power to be given over to the high caste Hindus. Though the power may not be used against the untouchables and one cannot

be altogether sure of this, it may not be used for their betterment. A Legislative Council may be sovereign to do anything it like but what it will like to do depends upon its own character. The English Parliament, we may be certain, though it is sovereign to do anything, will not make the preservation of blue-eyed babies illegal. The Sultan will not, though he can, change the religion of Mahomed just as the Pope will not, though he can, overthrow the religion of Christ. In the same way legislature, mainly composed of high caste men, will not pass a law removing untouchability, sanctioning intermarriages, removing the ban on the use of public streets, public temples, public schools; in short, cleansing the person of the untouchables. This is not because they cannot, but chiefly because they will not. A legislature is the product of a certain social condition and its power is determined by whatever determines society. This is too obvious to be denied. What may happen in future can be guessed from what has happened in the past. The high caste men in the Council do not like any social question being brought before the legislature, as may be seen from the fact of the Resolution introduced by the Honourable Mr. Dadabhoy in 1916 in the Imperial Legislative Council. That it was adversely criticized by many who claimed to evince some interest in the untouchables is too well known to need repetition. But what is not well known is that though the resolution was lost the mover was not pardoned; for the very moving of such a nasty resolution was regarded as a sin. At a subsequent election the mover had to make room for the Honourable Mr. Khaparde, who once wrote in an article: "Those who work for the elevation of the untouchables are themselves degraded."

6889. ...Isn't this sympathy of the castes for the untouchables sympathy with a vengeance?

6890. ...(35) Those who tell that one or two members would suffice for the untouchables fail to grasp the import of political right. The chief import of a political right though technically summed up in the power to vote does lie either in voting upon for laws or those who make laws; neither does it consist in the right to speak for or against a certain measure nor in being able to say "yea or nay" upon roll-call; to be able to put into a ballot-box a piece of paper with a number of names written thereon is an act which, like those mentioned above, of itself possesses no value which stamps it as inherently superior to many of the most ordinary transactions of daily life. They are educative but as much as any transaction is. The chief significance of suffrage or a political right consists in a chance for active and direct participation in the regulation of the terms upon which associated life shall be sustained. Now the terms upon which the associated life between the touchables and untouchables is carried on today are the most ignominious to the former and highly detrimental to the latter. To make effective the capacities of a people there must be the power to fix the social conditions of their exercise. If the conditions are too obdurate, it is in the interest of the untouchables as well as of the touchables that the conditions should be

revised. The untouchables must be in a position to influence the revision. Looking to the gravity of their interests, they should get their representation as proposed in proportion to their population. One or two is only kind but neither just nor sufficient. As Lord Morley says in an earlier quotation, 'needs not numbers should govern the extent of representations.'

6891. ...(36) Recently there is brought into the forefront a rival scheme for the representation of the untouchables by the Depressed Class Mission. The scheme is known as co-option. The scheme proposes that the representatives of the untouchables should be nominated by the co-option of the elected members of the Council. Whether one should laugh or cry at the solicitude of the mission for the untouchables it is rather difficult to decide. To cry is to believe that such a silly scheme would ever be adopted. The best way is to laugh it out. From the scheme can be easily seen that what is sometimes called benevolent interest in others may be an unwilling mask for an attempt to dictate to them what their good shall be, instead of an endeavour to agree them so that they may seek and find the good of their own choice. The mission it must be said, was started with the intention of improving the condition of the Depressed classes by emancipating them from the social tyranny of their high caste masters. But the mission has fallen on such bad times that it is forced to advocate a scheme by which its wards or their representatives will be bounden slaves of their past masters. The masters and the mission have thus met and evolved a scheme which will keep the Depressed eternally Depressed without any hope of deliverance. Such tactics do not deceive the untouchables ignorant as they are; much less will they deceive the Franchise Committee. From another point of view the scheme of the Mission is unacceptable. It is aggravating to see the Mission proposing a scheme for the representation of the untouchables while persistently refusing to admit an untouchable in its governing council. Interested and officious as it is, its scheme must be rejected.

6892. ...(37) Nomination even though by Government, in itself to be preferred to the former kind of nomination, is to be objected to from the stand-point of the untouchables. Apart from restricting the freedom of the representatives it fails to give political education which is the urgent need of all communities, much more of the untouchables.

6893. ...(38) At this stage we must consider the argument against communal representation. The first argument raised by the authors of the report is to the effect "that the history of self government among the nations who have developed it is decisively against" communal representation. But on an earlier page the authors say that the difference of caste and creeds must be taken "into account as presenting a feature of Indian Society which is out of harmony with the ideas on which elsewhere in the world representative institutions rest" (p. 97). In writing the former the later analysis of the situation must have vanished from their minds, else we must say that the authors could hold two opposing views at the same time.

Presented in juxtaposition, the authors must be expected to agree to communal representation on the score of an exceptional remedy required to meet an exceptional situation.

6894. ...(39) Another and chief argument against communal representation is that it will perpetuate social divisions. The fun of it is that those who uphold the social divisions are the loudest in their expression of this adverse argument. The committee will please note that those who are the opponents of communal representation on this score are also the staunchest opponents of Mr. Patel's Inter-Caste Marriage Bill as a caste-breaking bill. The sincerity of those who bring forward this argument is seriously to be doubted. But as even the authors of the report have put it as a second count against communal representation, this particular argument must be met if possible.

Does communal representation perpetuate social divisions? If you look upon communal representation as making electoral Colleges of social divisions, the criticism may be said to be valid. This is true only if it is presupposed that the divisions are no real divisions and that they don't matter. This is as false a pre-supposition as that of an inviting India which is made when it is said that Englishmen are unsocial. Communal Representation is a device to ward off the evil effects of the divisions. To those who, while agreeing to this particular benefit of communal representation, object to it on the score that it perpetuates the divisions it can be shown there is another perspective from which it can be said that communal representation instead of perpetuating the social divisions is one of the ways of dissolving them.

6895. ...(40) While communal electorates will be coterminous with social divisions their chief effect will be to bring together men from diverse castes who would not otherwise mix together into the Legislative Council. The Legislative Council will thus become a new cycle of participation in which the representatives of various castes who were erewhile isolated and therefore anti-social will be thrown into an associated life. An active participation in an associated life, in its turn, will not leave unaffected the dispositions and attitudes of those who participate. A caste or a religious group to-day is a certain attitude. So long as each caste or a group remains isolated its attitude remains fossilized. But the moment the several castes and groups begin to have contact and co-operation with one another the resocialization of the fossilized attitude is bound to be the result. If the Hindus become resocialized with regard to their attitude towards Mohammedans, Christians, etc, and the Mohammedans, Christians, etc, become resocialized with regard to their attitudes towards the Hindu, or the touchable Hindus with regard to the untouchables, caste and divisions will vanish. If caste is an attitude and it is nothing else, it must be said to be dissolved when that particular attitude symbolizing the caste is dissolved. But the existing set attitude representing

the diverse caste and groups will be dissolved only if the diverse groups meet together and take part in a common activity. Such changes of disposition and attitudes will not be ephemeral but will, in their turn, influence associated life outside the Council Hall. The more opportunities are created for such conjoint activities the better. The resocialization will then be on a larger scale and bring about a speedier end of caste and groups. Thus those who condemn communal representation on the score of perpetuating the existing divisions will welcome it, on reflection, as a potent solvent for dissolving them.

6896. ...(41) The importance and necessity of communal and adequate representation of untouchables is beyond question. The depth of emotion with which the untouchables speak on this topic must have been easily gauged when the untouchables of the Madras Presidency told Mr. Montagu that there would be bloodshed if Home Rule for India was not accompanied by communal representation to the untouchables. The authors of the Report however are actuated by a faith in the intelligentsia to effect all reforms for the elevation of the untouchables from permanent degradation and ostracism. They say they find the educated Indian "organizing effort not for political ends alone but for various forms of public and social service." As the authors have connived at the demands of the untouchables on the score it is but proper to investigate whether their faith is well grounded. On education and its social value the words of Joseph Addision are not too stale to be recalled. He said, "There can be no greater injury to human society than that good Talents among men should be held Honourable to those who are endowed with them without any regard how they are applied. The Gifts of Nature and the Accomplishments of Art are valuable but as they are exerted in the interest of virtue or governed by the Rules of Honour. We ought to abstract our minds from the observation of an excellence in those we converse with, till we have taken some notice or received some good information of the Disposition of their Minds, otherwise they make us fond of those whom our reason and judgement will tell us we ought to abhor."

6897. ...(42) Statistics will show that the intelligentsia and the Brahmin caste are exchangeable terms. The disposition of the intelligentsia is a Brahmin disposition. Its outlook is a Brahmin outlook. Though he has learned to speak in the name of all, the Brahmin leader is in no sense a leader of the people. He is a leader of his caste at best, for he feels them as he does for no other people. It is not intended to say that there are no Brahmins who feel for the untouchables. To be just, there are a few more moderate and rational Brahmins who admit the frightful nature of the institution of untouchability in the abstract and perceive the dangers to society with which it is fraught. But the great majority of the Brahmins are those who doggedly deny the horrors of the system in the teeth of such a mass of evidence as never was brought to bear on any other subject and to which the experience of every day contributes its immense amount; who, when they speak of freedom, mean the freedom to oppress their kind and to be savage, merciless and cruel, and whose inalienable rights can

only have their growth in the wrongs of the untouchables. Their delicate gentility will neither bear the Englishmen as superior nor will it brook the untouchable as equal. "I will not tolerate a man above me, and of those below none must approach too near" sums up the true spirit of their social as well as political creed. Those who speak against the antisocial spirit of the Brahmin leaders are often cautioned that in their denunciation they do not pay sufficient regard to the existence of the first class of Brahmin leaders. This is no doubt the case. Noble but very rare instances of personal and pecuniary sacrifice may be found among them just as may be found to tender in the exercise of their unnatural power. Still it is to be feared that this injustice is inseparable from the state of things with which humanity and truth are invoked to deal. The miserable state of the untouchables is not a bit more tolerable because some tender hearts are found to show sympathy, nor can the indignant tide of honest wrath stand still because in its course it overwhelms a few who are comparatively innocent among a host of guilty.

6898. ...(43) The trend of nationalism in India does not warrant us to believe that the few who are sympathetic will grow in volume. On the other hand it is the host of guilty that time is sure to multiply. With the growth of political agitation, the agitation for social reform has subsided and has even vanished. The Prarthana Samaj, the Brahmo Samaj with their elevating influence have become things of the past. The future has few things like these in store. The growth of education if it is confined to one class, will not necessarily lead to liberalism. It may lead to the justification and conservation of class interest; and instead of creating the liberators of the down-trodden, it may create champions of the past and the supporters of the status quo. Isn't this the effect of education so far? That it will take a new course in future ceteris paribus, there is no ground to believe. Therefore, instead of their leaving the untouchables to the mercy of the higher castes, the wiser policy would be to give power to the untouchables themselves who are anxious, not like others, to usurp power but only to assert their natural place in society.

6899. ...(44) This gigantic world war, however motivated, has yielded what is known as the principle of self determination which is to govern international relations of the future. It is happy to note that the pronouncement of the 20th August 1917 declared the application of the principle to India — a principle which enunciates the rule that every people must be free to determine the conditions under which it is to live. It would be a sign of imperfect realization of the significance of this principle if its application were restricted to international relations, because discord does not exist between nations alone, but there is also discord between classes from within a nation. Wittingly our Indian politicians in their political speeches and harangues hold to the de jure conception of the Indian people. By the de jure conception they conceive of the Indian people as by nature one and emphasize the qualities such as praiseworthy community of purpose and welfare, loyalty to public ends and mutuality of

sympathy which accompany this unity. How the de jure and de facto conceptions conflict, it is hoped, the committee will not fail to realize. As an instance the following may be noted. The moral evil to the Indian people of their conquest and subjugation by the British is a theme which is very attractive to the Brahmin politicians, who never fail to make capital out of it. The moral evils were once portrayed by John Shore in his "Notes on Indian Affairs" written in 1832. The late Honourable Mr. Gokhale once voiced the same feeling when speaking about the "excessive costliness of the foreign agency." He said :

"There is a moral evil which, if anything, is even greater. A kind of dwarfing or stunting of the Indian race is going on under the present system. We must live all the days of our life in an atmosphere of inferiority and the tallest of us must bend, in order that the exigencies of the existing system may be satisfied. The upward impulse, if I may use such an expression, which every schoolboy at Eton and Harrow may feel, that he may 'one day be a Gladstone or Napoleon or a Wellington, and which may draw forth the best efforts of which he is capable, is denied to us. The full height to which our manhood is capable of rising can never be reached by us under the present system. The moral elevation which every self-governing people feel cannot be felt by us. Our administrative and military talents must gradually disappear, owing to sheer disuse till at last our lot as hewers of wood and drawers of water in our country, is stereotyped."

6900. ...(45) I beg to invite the attention of the Committee whether these sentiments which have been voiced by a Brahmin (a noble Brahmin to be sure) to the disgrace of the British bureaucracy cannot be more fittingly voiced by the untouchables to the disgrace of the Brahmin oligarchy? May it be said to the credit of the bureaucracy, that it has disproved the charge of being wooden and shown itself susceptible to feeling by proposing changes in the system of the Government which has dwarfed the personality of those for whom it was devised. But can the oligarchy claim anything half as noble? Their belief is that the Hindu social system has been perfected for all time by their ancestors who had the superhuman vision of all eternity and supernatural power for making infinite provision for future ages. This deep ingrained enthrocentrism has prevented a reconstruction of Hindu Society and stood in the way of a revision of vested rights for the common good. A farce of a conference for the removal of untouchability was enacted in March 1918 in Bombay. Doctor Kurtakoti, the Shankaracharya of Kavir fame, though promised to attend, left for Northern India just a day or two before the conference met, on some urgent business. Mr. Tilak is credited with a short speech at the conference which has for the good luck of Mr. Tilak remained unreported. But this was only lip sympathy shown to hoodwink the untouchables for when the draft of the Proclamation Removing Untouchability was presented to Mr. Tilak, it is known on creditable evidence that he refused to honour it with his signature.

6901. ...(46) Here is disclosed a patient disharmony within a nation and therefore a proper field for the application of the principle of self-determination. If the advanced classes are clamouring for its application to India and if the powers that be have sanctioned it, however partially, to ward off the future stunting and dwarfing of the Indian people, may not the untouchables with justice claim its benefit in their own interest? Admitting the necessity of self-determination for the untouchables communal representation cannot be withheld from them, for communal representation and self-determination are but two different phrases which express the same notion.

Supplementary Written Statement of Mr. Bhimrao R. Ambedkar

6902. ...(1) The object of this supplement is primarily, to show how the scheme of representation which I have recommended for the untouchables of the Bombay Presidency in my previous statement can be fitted into the scheme of representation proposed by the Government of Bombay for the composition of the Legislative Council.

6903. ...(2) First I wish to propose certain changes in the number of seats assigned by the Government to the various main constituencies. The several changes proposed are indicated in the following table :—

	Distribution Seats among	By Govt.	By me
(1)	Zamindars and Jahagirdars of Sind	1	1
(2)	Sardars of Gujarat	1	1
(3)	Sardars of Deccan	1	1
(4)	Bombay University	2	2
(5)	Europeans	4	4
(6)	Sindh Hindus	3	4
(7)	Mohamedans	18	10
(8)	6 cities	18	17
(9)	26 Districts of the Presidency	52	60
	TOTAL	100	100

6904. ...(3) As regards the method of election proposed for I, II, III, IV & V of the above constituencies, I agree with the Government.

6905. ...(4) The Government has reserved 3 seats for the Sind Hindus. I have proposed 4 for them, one of which should be earmarked for the untouchables of Sind to be filled by a communal electorate.

6906. ...(5) For the 6 cities I have reserved 17 seats. Of this I propose that Bombay should be given 10. Of the 10 seats the untouchables of the city should be given 1 seat, also to be filled by a communal electorate.

6907. ...(6) So far it is shown how the Sind untouchables and their fellows in Bombay can be provided for. In addition to these two seats the untouchables of the Presidency proper, excluding the city of Bombay, should be given 7 seats. The constituencies among which these 7 seats are to be distributed I have indicated on page 7 of my previous statement. It is in this fashion that the 9 seats for the untouchables of the Presidency should be carved out. The Government of Bombay finds difficulty in defining the Depressed Classes.

The difficulty is not a real difficulty, for, for all practical purposes, the untouchables and the Depressed classes are the same. Knowing fully well the degradation of the untouchables, the callousness of the Bombay Government is appalling. By refusing to make provision for the representation of the Depressed classes the Government have deliberately thrown the gravest of interests into the greatest of perils-a calamity which I am sure Committee will avert.

6908. ...(7) Having taken out 7 seats from the 60, I propose to distribute the remaining 53 among the touchable population of the 26 districts as follows : —

(1) ...I allow, though cannot quite agree with the Government, that the 7 districts of Sind should elect 14 members on the basis of 2 per district. But in the case of the 19 districts which are outside Sind I feel that a two-member constituency will not suffice, principally because the touchable Hindu population is not homogeneous. In order to satisfy the aspirations of the subdivisions of the touchable Hindus we must at least in some cases give up the principle of a two-member constituency. [91 (2)] To distribute the 39 seats among the 19 districts in question I should first group the districts on linguistic basis as follows :—

I. Gujarathi :

	Districts	Touchable Hindu Population
(1)	Ahmedabad	614,286
(2)	Broach	170,545

(3)	Kaira		556,667
(4)	Panch Mahals		259,929
(5)	Surat		535,236
		Total	**2,136,663**

II. **Marathi :**

	Districts		**Touchable Hindu Population**
(1)	Thana		736,915
(2)	Kolaba		509,158
(3)	Ratnagiri		1,003,240
(4)	Ahmednagar		738,747
(5)	Khandesh East		789,740
(6)	Khandesh West		437,391
(7)	Nasik		745,965
(8)	Satara		883,488
(9)	Poona		858,607
(10)	Sholapur		574,152
		Total	**7,277,403**

III. **Kanarese**

	Districts		**Touchable Hindu Population**
(1)	Belgam		734,598
(2)	Bijapur		677,041
(3)	Dharwar		820,345
(4)	Kanara		372,857
		Total	**2,604,841**

Grand total of touchable Hindus in the 19 Districts concerned 12,018,907.

6909. ...Of the 39 seats to be distributed I should give 8 seats to the Gujarathi, 23 to the Marathi and 8 to the Kanarese districts.

6910. ...The actual constituencies may be as under :—

Language Districts	Population in each constituency	Number of the Constituency	Number of Representatives to be elected by the Constituency
I. Gujarathi			
(1) Ahmedabad	614,286	I	2
(2) Broach }	727,212	II	3
(3) Kaira			
(4) Panch Mahals }	795,165	III	3
(5) Surat			
II. Marathi			
(1) Thana }	1,246,073	IV	4
(2) Kolaba			
(3) Ratnagiri	1,003,240	V	2
(4) Ahmednagar }	1,484,712	VI	3
(5) Nasik			
(6) Khandesh East }	1,227,131	VII	3
(7) Khandesh West			
(8) Satara	883,488	VIII	
(9) Poona	858,607	IX	3
(10) Sholapur	574,152	X	3
III KANARESE			
(1) Belgam }	1,411,639	XI	4
(2) Bijapur			
(3) Dharwar }	1,193,202	XII	4
(4) Kanara			

Total number of representatives for the 19 districts 39.

6911. ...The Principal advantage of such a grouping is that the demand of the Marathas and the Lingayats can be satisfied without resorting to communal representation. There is no sacredness about a district that can plead against transcending its boundaries for

political purposes when such a transcending enables us to minimise the field for communal representation.

6912. ...(8) I have differed from the Government of Bombay on the number of representatives to be given to the Mahomedans. Of the two bases, population and the Congress Scheme, the Government of Bombay have preferred the latter without even making a show of reasoning. In doing so they have contravened the most considered opinion of the authors of the Reform Scheme who say that there is no basis other than that of negotiation for the proportion of Mahomedan representation fixed in the Congress League Scheme. It must be urged that looking to its composition the Congress is a body whose vicarious promises can never be binding on the vast population who have played no part in its deliberations.

6913. ...(9) The Mahomedans of this presidency form 20 percent of the total population. On the basis of population therefore, they are entitled only to 20 seats out of the 100 elective seats. But tempering population by need I think 24 seats ought to satisfy them. Any excess over this cannot be tolerated as it will be at the cost of the other communities. Of these 24, the 7 districts of Sind on the basis of 2 per district will return 14 Mahomedans. The other 10 seats may be distributed as follows :—

		Population	**No. of Representatives**
(1)	Bombay City	179,246	1
(2)	Northern Division	342,696	2
(3)	Central Division	367,509	3
(4)	Southern Division	457,997	3
		Total	10

6914. ...I should prefer linguistic grouping to divisional grouping even in the case of the Mahomedans. I fail to see how a Mahomedan from Thana can have any affiliation with a Mahomedan of Surat though both the districts come under the same division. To group together for political purposes people who are ethnically different is absurd.

Mr. Bhimrao R. Ambedkar called and examined

6915. ...(Sir Frank Sly). He was a professor in the Sydenham College of commerce. He graduated from the Elphinstone College, Bombay and was an M. A. of the Colombia University, New York. He was a Mahar by caste and his statement dealt largely with the depressed classes.

6916. ...So far as the Hindu community was concerned, he divided them into two classes, touchables and untouchables; a distinction which was unmistakable in practice and more convenient than a division by castes. He recognised also a distinction between Brahmans and non-Brahmins, but this was of less importance. The distinction between Brahman and non-Brahman would not make much difference as regards the attitude of voter to candidate, but the distinction between touchable and untouchable would make a very great difference.

6917. ...He did not think there was any necessity for communal electorates for non-Brahmins as, if three-member constituencies were granted according to his supplementary statement, non-Brahmans would get some seats. From the figures in para 16 of his written statement he intended to show that on a uniform property qualification, a community which might be in minority with regard to population might be in a majority in respect of voting strength; some of the communities that he had mentioned might be minorities in the whole province, but majorities in particular districts. They should try to reduce the fever for communal representation as much as possible, and he therefore recommended three-member constituencies.

6918. ...He wanted a variation of the franchise for the untouchables, but, if constituencies with more than two members were adopted, the lowering of the franchise became a matter of less importance. In the case of a small constituency, for instance, the Marathas, it might be desirable to group them.

6919. ...If a particular community had a majority of votes in a constituency, there was no need for that community to have separate communal representation. If the untouchables had a majority of votes in a particular constituency, he would not ask for communal representation. It was because they were in a minority and would always remain so on a uniform franchise that he asked for separate representation. His justification for asking for a low franchise was that as the result of being untouchable, the untouchables had no property; they could not trade because they could not find customers. He remembered a case in which a Mahar woman was taken to the police court for selling watermelons. He was not aware of the conditions outside the Bombay Presidency. In the mills in the Bombay Presidency, the untouchables were not yet allowed to work in the weaving department; in one case an untouchable did work in the weaving department of a mill saying that he was a Muhammadan, and when found out, he was severely beaten.

6920. ...The definition of an "untouchable" as a person who would cause pollution by his touch, was a satisfactory one for electoral purposes. It was not the case that some castes were considered to be untouchable in some districts and touchable in others.

अनुक्रमणिका

6921. ...According to his classification the untouchables amounted to about 8 per cent of the population, but he had proposed 9 seats which would make about 9 per cent. These seats should be filled by separate communal election.

6922. ...He was aware that the untouchable in his present state of development was in no way qualified to give a responsible vote. In the whole Bombay Presidency there were one B. A. and 6 or 7 matriculates among the depressed classes. The proportion of those who were literate in English was very small, but not much smaller than in the case of the backward classes. The depressed classes, especially the Mahars and the Chamars, were fit to exercise the vote. He would also give them the votes by way of education. He could find at least 25 or more men amongst them who had passed the 6th or the 7th Standards of High School, and, although the mumber was not large, the 9 seats which he suggested them for the depressed classes could be filled from amongst them. Such a candidate in practical matters would be as good as a graduate although the latter might be able to express himself better.

6923. ...He was opposed to any system under which the representatives of the depressed classes were drawn from other classes. Representation by missionaries, for instance, would not be representation in any real sense of the word.

6924. ...He suggested large constituencies for the depressed classes, if such large constituencies had been accepted for the Muhamadans he did not see why they were not practicable in the case of the depressed classes.

6925. ...In order to obtain the required number of seats for the depressed classes he would reduce the number of seats suggested by Government for the Muhammadans, from 18 to 10. This reduction was justificable, as on the population basis the Muhammadans were only entitled to 20 per cent of the seats. He did not consider the Congress League compact as binding on all.

6926. ...(Mr. Halley) Untouchables were persons to whom certain rights of citizenship had been denied. For instance, it was the right of every citizen to walk down the street, and if a man were prevented from doing so, even temporarily, it was an infringement of his right. Whether a man was prevented from exercising his rights by law or social custom, made very little difference to him. Government had recognised custom and persons belonging to the untouchable classes were not employed in Government service.

6927. ...He suggested the lowering of the franchise qualification in the case of the depressed classes, as it should be the object of the Government to improve the lot of the community.

6928. ...From an examination of the Census Report he would say that the problem of touchable and non-touchable existed in Sind, as although the greater proportion of the population there were Muhammadans, there were also Hindus. If special provision was going to be made for the Hindus in Sind, he did not see why special provision should not be made for the depressed classes also.

6929. ...(Mr. Banerjea) The depressed classes would be able to find 9 men who were able to speak English and who could represent their cause in the Council. The 6th standard was the class below the matriculation, and a man who had passed the 6th standard would be able to follow the debates in the Council. They had about 25 persons who had passed that standard.

6930. ...For political purposes there would be no difficulty in defining the depressed classes, who were the same as the untouchables. No one who was not a member of depressed class would think of trying to make himself out to be such, though such a thing might occur in the case of the backward classes.

6931. ...He would accept 8 representatives as the minimum for the depressed classes, and they should be elected. Nominated representatives would not be in a position adequately to represent their interests.

6932. ...(Mr. Crump) He had no experience of the problem and conditions of the untouchable classes in Sind, and could not say anything with regard to the statement that there was only one such class, viz. the Bhangis, there. His information was that the total Hindu population in Sind was 837,426, and the total of the untouchable classes 135,224.

6933. ...(Mr. Natarajan) His view was that British rule in India was meant to provide equal opportunities for all, and that in transferring a large share of the power to popular assemblies, arrangements should be made whereby the hardships and disabilities entailed by the social system should not be reproduced and perpetuated in political institutions. As regards the exact position at present, he admitted that, for instance, at the Parel school which was meant for the depressed classes, there were many higher-caste pupils, who came there because it was a good school. Similarly as a professor he being a member of a depressed class, had pupils of all classes and found no difficulty in dealing with his higher caste pupils. If the untouchable classes were recognized by Government by the grant of seats, their status would be ralsed and their powers would be stimulated. He was not very particular about about the number of their seats; all he wanted was something adequate.

(3) **B. V. Jadhav, Esq.**

(Written Statement)

Necessity of giving communal Representations to the Marathas, to all the other backward communities and to the depressed classes.

7661. ...(1) In Northern India the Brahmin holds only the religious supremacy and the other communities there are not backward educationally and politically. In the South the Brahmins have come to usurp supremacy in secular matters also and in Government and other services and in the legal, medical, engineering and teaching professions they enjoy preponderating influence. Overtly and covertly attempts are made to throw obstacles in the advancement of the other communities and the lamentably slow progress in literacy among the masses is mostly due to this adverse influence. The interests of the Brahmins are thus in conflict with those of the non-Brahmin communities. The Brahmins are not on this account fit to represent the interests of others. The experience of elections to the Municipalities, Local Boards, and to the Legislative Councils, has shown that in spite of the preponderating numerical strength of the non-Brahmins they have no fair chance of success of being elected if the present day arrangements are allowed to continue. When the Councils get direct control over the transferred departments and exercise a more powerful voice in the administration in general the non-Brahmins are threatened with the rule of a Brahmin Oligarchy which is likely to hamper their progress. Special representation is therefore necessary to safeguard their interests.

7662. ...(2) Nomination by Government will not meet the contingency as that will not afford political education to these communities.

7663. ...(3) The Mahomedans and the Sikhs are given special electorates and on the same principle the non-Brahmin Communities and the depressed classes should be similarly treated.

7664. ...(4) The points in support of the claims of the Maharattas in the Bombay Presidency are :—

(i) Like the Sikh they are a fighting race and have been serving in the British Armies for more than a hundred years. In the recent War they have fought with distinction in the three Continents.

(ii) Although numbering nearly five millions in the Bombay Presidency, they are very backward and require special help.

(iii) They form the largest number of cultivating and land-owning classes.

(iv) They include a very large number of persons having vested interest in the village administration, such as Inamdars, Patils, Deshmukhs, Khots, Sanadis, etc. The Marathas therefore deserve the same treatment as is given to the Mahomedans and the Sikhs.

(v) The case of other non-Brahman communities and religious minorities stands on the same footing and deserves special consideration.

(vi) The condition of the depressed classes is so very deplorable that any member of that community, however gifted, has no chance of being elected in the general elections, however low the franchise may be fixed. These communities also should be favourably treated.

(vii) I claim therefore special electorates for —

(a) The Marathas.

(b) The religious minorities, such as the Jains and the Lingayats.

(c) Other non-Brahmin communities.

(d) The depressed classes.

(viii) It might be urged that it is very difficult to form electorates for all these and to organise and hold elections separately. I cannot deny the difficulty but I submit it is not an insuperable one. I may, however, make another suggestion which is that the four classes given in paragraph (vii) above should have a fixed number of seats reserved for them. If the general elections do not return the specified number for each class, candidates from the favoured classes sufficient to make up the number of reserved seats should be declared to be duly elected even if they secure fewer votes than their competitors of the advanced communities. The suggestion was adopted by the All India Moderate's Conference recently held in Bombay and will meet the situation to great extent.

Mr. B. V. Jadhav, called and examined.

7665. ...(Sir Frank Sly) His statement represented his individual views only. He was a British subject in the service of Kolhapur State.

There were nearly 37 lakhs of Marathi-speaking people in the Bombay Presidency but very few witnesses had been invited from his community. He wished to say that Mr. Koregawkar, the President of the Maratha Aikyecchu Sabha, could not represent the Maratha community as his Association did not restrict membership to Marathas.

7666. ...The "Maratha" were simply referred to as a community in the census, but many Marathas returned themselves as Kunbis and were grouped separately. Even the Bombay Government admitted that they intermarried. His definition of Marathas would include everybody already classified as such in the census and, in addition, the Kunbis of the Bombay Deccan.

7667. ...There should be a separate communal electorate for Marathas; he would not be satisfied with the reservation of seats in plural constituencies because in that case only pro-Brahman Maratha would be returned.

7668. ...Jains and Lingayats should get similar separate representation. "Other non-Brahmins" in his written statement meant those who were neither Brahmins nor Marathas, so that what he proposed was separate communal representation for Marathas, for Jains, for Lingayats for all non-Brahman castes joined together, and for the depressed classes. Where the Marathas were in a minority in a district they should be classed with the non-Brahmans, but where they were in a majority, they should have a separate communal electorate.

7669. ...(Mr. Banerjea) As instances of the adverse influence exercised over their community by Brahmans referred to in his paragraph one, he might mention that free studentships were generally withheld from non-Brahman students by the head masters and other teachers, who were mostly Brahmans, and able non-Brahman students were expelled on the slightest pretext from Government and other high schools, which were almost entirely staffed by Brahmans. Only recently also the claims of non-Brahman schoolmasters were overlooked and many were superseded. He could not at the moment substantiate these statements by concrete cases. There were however a number of institutions managed by Brahmans which had for their object the elevation of the depressed classes. But the depressed classes were different from the non-Brahmans, and the Brahmans were friendly towards them to keep up appearances. The movement was started by a Maratha, Mr. Shinde, and the Brahmans had begun to associate themselves with him though they did not give substantial help.

7670. ...The Marathas could perform religious ceremonies without the aid of the Brahman priests. Five or six cases had gone to the civil courts regarding the right of non-Brahmans to perform religious ceremonies. There were appeals on the subject to European judges from decisions of civil courts presided over by Brahman judges and they upset the decisions. In one case there was an appeal to a Parsi district judge and he decided the case against the Brahmans. In the Bombay Deccan, liberty of conscience was not allowed to the Marathas. There were many ways of coercing the villages. The secret of the influence of the Brahmans was the ignorance and the religious fears of the lower classes.

7671. ...He would not accept reserved seats for the Marathas as they would be no good: even with special electorates, it would be impossible completely to eliminate outside influence.

7672. ...The recruiting officers of Government knew who the Marathas were, because they would not allow a non-Maratha in a Maratha regiment. It would be no more difficult to define a Maratha than to define a Brahman.

7673. ...(Mr. Sastri) He was a revenue officer of the Kolhapur State and a Maratha by caste. He represented the views of the Maratha Political Conference which was held at Nasik in December last and at which he had presided. The views he propounded were accepted at that conference.

7674. ...The Marathas generally voted not only under the influence of priests but also under the influence of pleaders and Government servants and almost the whole of the Brahman community. Such influence was pernicious. The only influence that should be exercised on the voter should be that of the candidates belonging to the community to which the voter belonged. Of course a Voter would read newspapers and attend political meetings, but such influences could not be avoided.

7675. ...In Poona, where there was a sharp conflict between the Brahmans and non-Brahmans, not a single non-Brahman candidate had been returned to the municipal council, because the Brahmans had various ways of influencing the non-Brahmans. Their methods were open.

7676. ...(Mr. Hailey) Nearly 80 percent of Government servants and of the legal, medical and other professions were under the influence of the Brahmans. This figure had not been checked.

7677. ...(Mr. Crump) In the Deccan, he would not include a Kunbi among the Marathas. They were a lower class of people.

7678. ...He considered that there should have been a greater number of Maratha witnesses called to give evidence before the Committee. He did not know that besides himself, Messrs Kadam, Koregawkar and Shinde had been called to give evidence.

7679. ...If the Government were not prepared to give special electorates for Marathas, he would like to see a separate electorate for all the non-Brahman classes.

7680. ...The Brahmans took up the posts of school-master to maintain their position, although they were miserably paid.

7681. ...He knew that both the Servants of India Society and the Deccan Education Society consisted mostly of Brahmans who devoted themselves to the public service. He had come into contact with several of their members and they had no ulterior motives : but they were an exception. The Depressed Classes Mission was initiated by Mr. Shinde, who described himself as a Brahmo missionary. He was aware that the Prarthana Samaj, almost from the inception of the Mission, took very keen interest in its activities and the President of the Samaj was Sir N. G. Chandavarkar. They had also men like Sir Ramkrishna Bhandarkar on the Samaj. They were Brahmans, and when he said that the Brahmans took up this movement for fear of public opinion, he was not referring to men of that class.

7682. ...(Lord Southborough) If he had to choose between two candidates, one a Maratha and the other a Brahman, he would look to the worth of the candidate and to his usefulness to the whole community. Other Marathas might do the same if they were as independent as himself or in his circumstances. But a man who lived in a village could not go against the wishes of the village accountant and he generally was a Brahman.

7683. ...(Mr. Banerjea) The village accountant was subordinate to the patel and the patel was generally a non-Brahman.

7684. ...(Lord Southborough) When he mentioned the cases in which the decisions of the Brahman judges had been upset by the higher courts, he did not mean to make any imputation against them. They might have given their judgements according to their lights.

(4) **Ganesh Akaji Gavai Esq.,** representing the Depressed India Association.

(Written Statement)

2639. ...I beg to submit, on behalf of the Depressed India Association the following memorandum in connection with the Indian Constitutional Reforms for favourable consideration by the Franchise Committee.

2640. ...The distinguished authors of the Report do not seem to have taken sufficient heed of the social cleavages in Hindu Society while dealing with the problem of Communal representation. It has been laid down as an unimpeachable truth that the Communal System stereotypes existing relations between different classes. It is difficult to see how this holds true at least in the case of depressed classes. Bringing together all communities at one polling booth does not mean smoothing, but on the contrary embittering their relations towards each other by enabling the strong to beat the rest, which is sure to produce ill-feeling in the minds of both, especially the vanquished. The only way to avoid this is to make special separate provision for the representation of the untouchable classes instead of forcing them to participate in an unequal and unfair competition which is sure to drive them to the wall.

2641. ...The contention that the system of responsible Government has developed only in those countries where "the territorial principle had vanquished the tribal principle" is beside the point. This may be urged against the grant of responsible Government to India where tribal feeling is notoriously rampant but not against the recognition of the existing feeling by the concession of separate electorates. The right remedy to lessen and eventually to remove it is to improve the status of the lower communities and thus enable them to merge successfully in the higher castes. The necessary stimulus will be forthcoming only under a system which ensures genuine and adequate representation of all classes and creeds. The argument in the Report would apply only if the several communities in India occupied approximately the same level educationally and socially. As it is, the wide gulf that separates the depressed from the rest of the population renders extremely undesirable any such arbitrary and compulsory placing of all in one and the same category.

2643. ...It cannot be said that the depressed classes do not stand in need of communal representation in as much as their interest will be adequately cared for by the enlightened members of the advanced classes. For though we very much appreciate the value of the advice tendered by the authors of the scheme, paragraph 151 that, if caste exclusiveness takes even harsher shape towards the outcastes it is the business of the enlightened leaders of the community to explain to them that they are only retarding a cause that ought to be dearer to them than their own sectional interest. But the opposition made by

the non-official members of the Imperial Legislative Council to the resolution which was brought by Mr. Dadabhoy for the amelioration of the depressed classes, their support to the Kulkarni Vatan System in the Deccan in their political meetings and in the Legislative Council notwithstanding that the masses were in great disfavour of the Kulkarni Vatan, the resolution brought in the Central Provinces Legislative Council against the Vatan of Mahars in Berars, and the movement of the Izardars against the anti-Izara tenants for the ejectment of the latter by the former, all these and such other precedents cannot allow the depressed classes to rest satisfied with such an advice which has hitherto produced very little response. It would be more prudent to secure to these unfortunate people a position in the Councils from where they can successfully urge their own claims and also induce in their high-born fellow country-men a state of mind better calculated to receive the above advice.

2644. ...The suggestion involved in the sentence "Communal representation has been actually proposed for the benefit of a majority community in Madras" seems to have arisen from a misunderstanding of the real state of things. The fact is that, so far as the several castes of Hindu Society are concerned minorities are generally far better off than the majorities. For example, the Brahmins though forming less than four or five per cent of the total Hindu population are a hundred times better off than the Marathas who form the bulk of Hindu Society in the Marathi speaking provinces and infinitely better placed than the untouchables who comprise about one-fourth of the total Hindu population! When voters' lists come to be prepared it will be found that the untouchables' votes did not form even an infinitestimal fraction of the total number. I am therefore unable to understand how, in the absence of separate electorates for the depressed classes, the authors of the Report propose "to make the best arrangements that we can for their representation." (paragraph 155)

2645. ...Perhaps it is intended to secure representation of these classes by means of Government nomination. I beg to suggest that this mode of representation is very unsatisfactory, to be resorted to only under exceptional circumstances. I believe that a suitable electoral machinery could be devised for the representation of the depressed classes. In spite of their general ignorance and helplessness it should not be difficult to find sufficiently large number of persons among them fit to exercise the franchise.

2646. ...Reserving of seats in "plural constituencies but with a general electoral roll", has been suggested in the concluding portion of paragraph 232; but I solemnly object to it as the so called representatives thus returned will be pure nominees of those classes who have a majority of voters in the constituencies. Nor can I comprehend the wisdom of the curious proposal of the Depressed classes Mission, that representatives of the untouchables should be "returned to the several councils by co-option by the elected members of the councils concerned, and not by nomination nor by election by any communal separate electorates".

The proposal is absurd in view of the fact that there will in all probability be a serious conflict of interest between the caste Hindus and the outcastes in several important matters. To say that the depressed classes can be best represented by men nominated by the representatives of the touchable classes is to abjure the very fundamental principle of representative government.

2647. ...The classes of people whom this association claims to represent feel very strongly on the question of separate electorates. I therefore earnestly pray for due recognition by the committee of this widespread desire of separate electorates on the part of the depressed classes.

[at Nagpur on 11 Dec. 1918,] **Mr. G. A. Gavai,** called and examined.

2648. ...(Sir Frank Sly) : He was a Mahar by caste and a resident of Amraoti. He had read upto but had not passed the matriculation examination. He was the Secretary of the Depressed India Association which had been started to safeguard the interest of the depressed classes with headquarters at Amraoti. It contained 500 members from Berar, the Central Provinces and the Bombay Presidency. There was a member's subscription of 8 as. a year and there were branches in Bombay and Poona. By "depressed classes" was meant classes who were not touched by the Hindu Community.

2649. ...If a scheme of Franchise was introduced they wanted separate representation for the depressed classes whose interests otherwise would not be safeguarded. Their interests differed from those of the higher castes particularly because of social difficulties. For instance they were refused admission to public schools; even in some Government and municipal schools they were refused admission.

2650. ...(Mr. Dube) In the Bombay Presidency they were not admitted to Government Service and in Berar they were not allowed to use public wells. If they had a representative of their own they could urge their claims in the Council.

2651. ...The qualifications of the depressed classes electorate must be lower than in other cases. He would prefer election to nomination. Many Mahars were sufficiently educated and a few would stand for election. In the Bombay Presidency there was one graduate. In the Central Provinces and Berar there were 4 matriculates. They asked for three members because the Muhammadans were to get three seats and their community was six times as large as the Muhammadan Community. They numbered more than 30 lakhs in the Central Provinces. They had assisted the British Government in the time of the Peshwas and in the present war had supplied as many as 2000 recruits.

2652. ...(Mr. Hailey) His Association represented all depressed classes except Gonds and Bhils, i.e., about ⅙th of the population of the province.

2653. ...By lowering the qualification so as to include sub-tenants, more than a thousand voters would be obtained in Berar on a Rs. 50 rent standard.

2654. ...(Mr. Sastri) They were refused admission to schools by the head masters.

2655. ...If the depressed classes were given an electorate of their own they would elect members of their own class and not missionaries or persons of higher classes who had taken interest in them.

2656. ...(Mr. Banerjea) There might not at present be members of the depressed classes fully qualified to stand for the Council but their view was that they might elect somebody in the hope that he would become qualified by experience. In Nagpur there was not a single clerk In Government service who belonged to the depressed classes. The Brahmin head clerks had all the power and applications for appointment from candidates of the depressed classes were refused because the applicants had not passed the matriculation examination, although Brahmins who had not passed the examination were accepted.

2657. ...(Mr. Hogg) He thought that a representative in the Council would bring their grievances to notice with more effect than the publication of articles in newspapers or the passing of resolutions.

2658. ...(Mr. Wills) Some of the depressed classes were higher and some lower, but their interests were the same and three representatives should represent them jointly.

The following persons were called and examined at Bombay between 24 January 1919 and 31 January 1919.

(1) L.C. Crump, Esq, I.C.S. representing the Govt. of Bombay (24 Jan. 1919).
(2) The Hon'ble Major C. Fernandez, M. D. I. M. S. (Temporary) (24 Jan. 1919).
(3) The Rev. Cannon D. L. Joshi, representing the Bombay Indian Christian (Protestant) Association (24 jan. 1919).
(4) Lieut. Colonel H.A.J. Gidney, I.M.S. (Retired), representing the Anglo-Indian Empire League (Bombay Branch) (25 Jan. 1919).
(5) Sir Jamsetjee Jejeebhoy, BART (25 Jan. 1919).
(6) W. A. Haig Brown, Esq., representing the Bombay Br. of the European Association

(25 Jan. 1919).

(7) Mr. D. D. Sathaye, representing the B'bay National Union (25 Jan. 1919).

(8) The Hon'ble Mr. M. A. Jinnah (25 Jan. 1919).

(9) Mr. C. N. Wadia, representing the Bombay Millowners' Association (27 Jan. 1919).

(10) Mr. V. R. Shinde (27 Jan. 1919).

(11) M. K. R. Koregawkar, representing the Maratha Aikyecchu Sabha (27 Jan. 1919).

(12) The Hon'ble Mr. M. A. Jinnah (27 Jan. 1919).

(13) Mirza Ali Muhamad Khan (27 Jan. 1919).

(14) Bhimrao R. Ambedkar Esq. (27 Jan. 1919).

(15) The Hon'ble Mr. V. J. Patel (28 Jan. 1919).

(16) The Hon'ble Sahib Hiralal Desaibhai Desai (28 Jan. 1919).

(17) The Hon'ble Mr. Chunilal V. Mehta (28 Jan. 1919).

(18) A. B. Latthe, Esq. (28 Jan. 1919).

(19) The Hon'ble Mr. R. P. Paranjpye (28 Jan. 1919).

(20) Mr. V. R. Kothari, representing the Deccan Ryots' Association (28 Jan. 1919).

(21) Messrs Umar Sobhani and S. G. Banker, representating the Bombay Home Rule League (29 Jan. 1919).

(22) H. N. Apte Esq. representing the Deccan Sabha, Poona (23 Jan. 1919).

(23) N. C. Kelkar Esq. (29 Jan. 1919).

(24) The Hon'ble Mr. D. V. Belvi (29 Jan. 1919).

(25) Rao Bahadur Thakorram Kapilram (29 Jan. 1919).

(26) N. M. Joshi Esq., Member of the Servants of India Society (30 Jan. 1919).

(27) The Hon'ble Rao Bahadur Venkatesh Srinivas Naik (30 Jan. 1919).

(28) Pandit R. Chikodi (30 Jan. 1919).

(29) The Hon'ble Mr. S. J.Gillum and Sir. Thomas Birkett, Kt., representing the Bombay Chamber of Commerce (30 Jan. 1919).

(30) Mr. Ambalal Sarabhai with Mr. Kasturbhai Lalbhai Dalpatbhai representing the Ahmedabad Millowners' Association (30 Jan. 1919).

(31) Devidas Madhavji Thakersey, Esq., representing the Bombay Native Piece-goods Merchants, Association (30 Jan. 1919).

(32) The Hon'ble Mr. Ghulam Hussain Hidayatulla (31 Jan. 1919).

(33) Mr. B. V. Jadhav (31 Jan. 1919).

(34) The Hon'ble Sir Pazulbhoy Currimbhoy, Kt., C.I.E. (31 Jan. 1919).

(35) H. P. Mody Esq. (31 Jan. 1919).

(36) Sardar V. N. Mutalik representing the Inamdars' Central Association, Satara (31 Jan. 1919).

[Satishchandra Chakravarti and Sarojendra Nath Ray, Sadharan Brahmo Samaj, Calcutta, 1933 (Pages 1-13)]

11. BRAHMO SAMAJ, THE DEPRESSED CLASSES, UNTOUCHABILITY

AND

Shre V. R. Shinde's Work

1. Introduction

The lofty ideal that inspired Rammohun Roy, the first and foremost thinker of modern India, in founding the Brahmo Samaj, was the great vision of a united, free, and theistic India. But while seeking his inspiration from the philosophical and religious works of ancient India, particularly the Vedanta, he was never obsessed by the Vedantic doctrines of *Maya* (illusion) and *Karma* (effect of deeds on future birth). Deeply versed in the ancient traditions, he rose above the prevailing pessimistic view of life, and deprecated the callousness with which social inequalities were viewed by his contemporaries. One of the pet sayings of Rammohun was, "Beradar (brother), Beradar (brother), the service of Man is the service of God." Almost echoing Jesus Christ, the great lover of humanity, he used to say, "If you cannot love and serve man, whom you see, how can you love and serve God, whom you do not see?" As a consequence, all men who came under the influence of the Samaj took up social service as a part of their religious devotion. Every domain of social reform, whether it be the abolition of caste, or the uplift of the depressed classes, or the education and emancipation of women, or the discontinuance of child marriages, or the introduction of widow remarriages, came within the scope and formed a necessary part of the programme of the Brahmo Samaj.

Ever since its foundation, the Brahmo Samaj has kept before itself the ideal of brotherhood of man. The Brahmos are not satisfied with the mere removal of untouchability, nor even with the uplift of the backward classes, which is a much more important and arduous task; but they have from the beginning directed their energy towards exterminating the root of the evil, viz. the caste system, which has brought about this unnatural degradation of a large number of people. Untouchability is more or less the manifestation of this greater evil, the caste notion, — the attitude of mind that looks upon. Man as not one but many, born high or low as the result of *Karma* in another life, and destined through life to remain as such. Setting its face against this inhuman mental attitude, the motto that the Brahmo Samaj has always followed is, *Ek Dharma* (one religion), *Ek Jati* (one caste) and *Ek Bhagavan* (one God). The traditional Hindu attitude towards the lower classes is well expressed by a Sanskrit verse, — *Pápayonayah striyo vaisyâ stathâ sûdrâh,* — (these are of sinful origin, women, vaisyas and sudras). The great Keshub Chunder Sen, the third apostle of the Brahmo Samaj, while leading a choral procession through the streets of Calcutta in the year 1868, proclaimed in no uncertain voice the basic equality of man in a Bengali Hymn which is now regarded as the embodiment of an essential truth of the Brahmo belief :-

"Nara nari sadharaner saman adhikar,
Jar achhe Bhakti pabe mukti, nahi jat-bichar."

(All men and women, without exception, have equal rights. One who has *bhakti*, i.e. devotion to God, will attain salvation. There is no distinction of caste.)

The hereditary caste system in India has been productive of many social evils. It has given undue pre-eminence to the priestly class, leading to all the evils of unrestrained sacerdotalism; it has degraded the lower ranks of society; it has divided and subdivided the Hindus of the country, till all feeling of the unity of race is almost dead.

We learn from Pandit SivanathSastri, the greatest leader and minister of the Sadharan Brahmo Samaj, that from an early period of the history of the Brahmo Church, i.e. from 1860, there have been vigorous efforts to break the tyranny of caste. From that time the younger generation of Brahmos under the leadership of Keshub Chunder Sen openly and scrupulously discarded everything associated with caste. The Brahmans among them abjured the caste notion by burning their sacred thread, others by contracting marriages with women of different castes. Not only were *anuloma* forms of inter-caste marriage (i.e those in which the bride was of a lower caste) celebrated, but these early reformers did not hesitate to perform numerous *pratiloma* marriages (i.e those in which the bridegroom was of a lower caste.) Some of these marriages were between parties that could not ordinarily even touch each other for fear of ceremonial pollution. Though bitterly persecuted, the Brahmo Samaj never abated its zeal in this direction in its history of century. To the Brahmos, therefore, social equality is not merely a policy adopted under the stress of circumstances, but a creed, an essential part of their religious practice.

The Brahmo Samaj has been maligned by those whose vested interests have been subverted by its rigorous anti-caste propaganda. Sometimes, alas, it has been misunderstood even by those whose amelioration and uplift have been so much its concern. For untold generations our unfortunate countrymen of the backward classes have been so contemptuously treated by the upper classes, that when the work of social uplift was inaugurated amongst them by the sons and daughters of those who had hitherto kept them under their heel, they could not for a time appreciate their noble attempts, and looked upon them with suspicion.

On the other hand, some detractors of the Brahmo Samaj used to say that its work was confined among the educated classes only. For a time, indeed, Brahmos were repeatedly baffled in their efforts to reach the unenlightened masses. But during the three decades and more of the twentieth century, God has blessed their perseverance with an

amount of success, for which they have ample reasons to be thankful. We propose to give our readers an account of both their unsuccessful and successful attempts.

As the sufferings of the depressed classes are most intense in Southern India, and as untouchability is prevalent there in its most severe form, we propose to deal first with Mr. V. R. Shinde's work in those parts.

Shree V. R. Shinde's Work
The Depressed Classes Mission
Society of India

During the early years of the first decade of this century, the attention of Mr. V. R. Shinde, who was then a Missionary of the Bombay Prarthana Samaj, was drawn by certain efforts at advancement put forth by a few members of a depressed class, who had happened to come under his influence as a missionary. He then set himself to a special study of the problem of the uplift of such communities, and came to the conclusion that what was needed was not mere machinery of education, but an organisation in which the personal element would enliven the whole, and which would at once develop and reform the traditions and the religious and social life of those people.

In October 1906 the late Mr. D. G. Sukhadwala, Vice-President of the Bombay Prarthana Samaj, gave one thousand rupees as an initial contribution towards the funds of such a Mission, and forthwith Sir Narayan Chandavarkar, President of the Samaj was invited to inaugurate the Mission by opening its first school at Parel on the 18th of that month. In September, 1908, the Mission received from H. E. Sir George Clarke, the then Governor of Bombay, Rs. 3467-13-6 as the proceeds of a concert given in aid of the Mission by Miss Clarke. In 1912 the Trustees of the estates of the late Mr. N. M. Wadia gave an annual grant of Rs. 6000 for three years ending in December 1914, which enabled the Mission to develop its Free Boarding Institutions and Technical Schools. A princely gift in 1913 of Rs. 20,000 from H. H. Maharaja Sir Tukoji Rao Holkar of Indore resulted in a scheme of a Home at Poona.

The Society is now an independent body seeking to promote the interests of the Depressed classes in the whole of India as far as opportunity and finances allow.

The Society had, till 1924, several incorporated branches under it, and a large number of affiliated centres throughout the country, with over 70 educational institutions. The total annual expenditure of the Society was then considerably over Rs. 30,000. Besides the headquarters in the city of Bombay, there were the following incorporated branches :—

Poona (Maharashtra Branch), Nagpur (Central Provinces Branch), Hubli (Karnatak Branch), Bangalore (Tamil Branch). Since then the Hubli Branch has been closed.

The largest Centre of the Mission is at Poona with the following institutions — (1) The Central Primary and English Boys' School, (2) The Debate and Sports Club, (3) The Bhajan Samaj and Sunday Classes, (4) V. R. Shinde Free Reading Room, (5) Tailoring, Carpentry and Painting Classes, (6) Bhangi Hatti Feedar School, (7) The Students' Hostel, (8) The Ahalyashram Girls' School, (9) The Ahalyashram Night School, (10) Dr. Khedkar Free Medical Dispensary, (11) The 9th Poona City Shahu B. S. Troop, (12) The Weekly Sangat Sabha.

Besides these institutions, the offices of the Deccan Adi-Hindu Social Club, The *Adi Hindu* newspaper, and the Anti-untouchability Conferences are located in the Ashram of the Mission.

The Report of the Poona Branch for the three years ending on 31st March 1926 had the following para about its origin :—

"Without initial funds, with scanty promises of pecuniary help, many of which were not fulfilled, but with strong faith that God would help, a Day School was opened in a rented upper story of a Marwari's house, in the Centre Street of Poona Camp on 22nd June 1908. If we look back to the last seventy years we can find that in the early sixties of the last century a band of men charitably disposed towards the Depressed classes, with the late Mr. Jotirao Phule, the founder of the Satya-Shodhak Samaj, and its most active members, had started a school for the Depressed classes of Poona. So far as we could find out after much careful investigation, it can be stated that this was perhaps the first school of its kind in India, the seed as it were, of our present Society. Out of the area of about 10 acres, now in our possession, 7 acres originally belonged to this School."

New Buildings opened in 1924 — The following new buildings were opened by His Excellency the Right Honourable Sir Leslie Wilson, Governor of Bombay, on the 28th October, 1924, the foundation having been laid in 1921 by H. H. Sir Shri Kantirava Narasimharaj Wadiar Bahadur, G. C. I. E., Yuvaraja of Mysore.

	Name of the Building	Cost certified By P.W.D		
		Rs.	As.	P.
1.	Central Primary Boys' School Building	38,920	3	4
2.	Technical School Building	20,111	14	8

3.	Student's Hostel and Kitchen Building	14,292	13	6
4.	Superintendents' Quarters	19,103	0	6
5.	Bathrooms, Urinals, Latrines and Drainage	8,551	8	0
6.	Wire Fence and Miscellaneous	4,942	15	10
7.	Paid to P.W.D as Supervision charges at 2 p.c	2,118	0	0
8.	Mission Establishment	4,275	0	2
	Total	1,12,315	8	0

The total Government grant received on account of these buildings was Rs. 87,118, the Mission having spent Rs. 25,197-8-0 from its own funds.

The Progress attained by the Depressed classes — The following is an extract from the Annual Report of the Poona Branch, submitted on the 5th September, 1921 by Rev. V. R. Shinde, the General Secretary, and adopted by the Committee — "Perhaps the Mission will reach a stage much sooner than supposed in these days of rapid development, when it may cease as a Mission, and continue as an Association of the Depressed classes for self-amelioration."

It is a happy sign that the local Depressed classes workers, especially of the Adi-Hindu Mahar Community, are trying to help the Mission by their own humble personal services as well as resources.

The first D. C. M. Graduate — The first graduate of this Mission is Mr. Maruti Kalugi Jadhav, who passed his B. A. Examination with second class Honours in Sanskrit in 1925 through the New Poona College. Mr. Jadhav had been a Hostel student of the Mission at Bombay and Poona for a number of years. Side by side with his studies for the M.A. Examination, he took up part-time teaching work in the Poona Mission Central School on a very moderate salary.

Spiritual and Social Activities — Under the guidance of its President, Rev. V. R. Shinde, the Spirtual Work Committee of the Mission tries to serve the Depressed classes spiritually. Daily Prayers, Thursday Night Sangat Sabha, Gita classes, Sunday Divine Services, and Women's weekly meetings are regularly held. Anniversary Days of Buddhadeva, Raja Rammohun Ray, Mahatma Jotirao Phule, Akbar, Shivaji and Shahu Maharaj, Devi Ahalyabai, Sant Chokha Mela, Namedeo and others are observed.

All India Anti-untouchability Conferences

Since the very beginning of the Mission, along with its educational and other constructive work, the founder Mr. V. R. Shinde trained up a band of wholly devoted workers as well as part-time volunteers for the sacred cause of the removal of untouchability, and with their help organised a vigorous propaganda. He attended nearly every session of the Indian National Congress throughout India with a view to promoting the Anti-untouchability movement. The following are the sessions of the All India Anti-untouchability Conferences, which were organized by him with great success :—

YEAR		PLACE	PRESIDENT
Dec.	1907	Surat	Mr. Satyendranath Tagore, I.C.S.
Dec.	1908	Bankipore	Rao Bahadur Mudholkar, C.I.E.
Dec.	1910	Madras	Hon'ble Mr. G. K. Gokhale
Dec.	1912	Karachi	Lala Lajpat Rai
March	1918	Bombay	H. H. Sir Sayajirao Gaikwad, Maharaja of Baroda
Dec.	1920	Nagpur	Mahatma Gandhi
May	1923	Poona	Mr. B. Chakra Narayan, Advocate
Dec.	1924	Belgaum	Mr. C. Ramlinga Reddy
Dec.	1925	Amraoti	Hon'ble Mr. B. V. Jadhav
July	1927	Bangalore	Mr. Jamnalal Bajaj
Oct.	1931	Poona	Mr. V. R. Shinde

The following are the sessions of the Bombay Provincial Anti-untouchability Conferences which were organised by the Society :—

1912	Poona	Dr. Sir R. G. Bhandarkar
1918	Bijapore	Hon'ble Mr. B. S. Kamat
1919	Sholapur	Hon'ble D. V. Belvi
1923	Poona	Khan Bahadur D. B. Cooper
1926	Poona	Mr. K. G. Bagade
1931	Ratnagiri	Mr. Vinayakrao Savarkar, Bar-at-Law

All India Anti-untouchability League

Being encouraged with the success achieved in the experiment of the Anti-untouchability movement, Mr. Shinde was emboldened in founding the *All India Anti-*

untouchability League in Poona, and for the first time in the history of the Indian Social Reform movement, the following resolution was passed unanimously in the All India Anti-untouchability Conference held in Bombay in 1918 under the Presidentship of H. H. Sir Shri Sayajirao Gaikwad, Maharaja of Baroda :—

"This Conference is of opinion that the condition of untouchability imposed upon the depressed classes in India ought forthwith to be abolished, and for this purpose calls upon influential and representative leaders of thought and action in every province to issue a manifesto abolishing such untouchability and enabling these classes to have free and unrestricted access to public institutions, such as schools, dispensaries, courts of justice, &c., conducted for the public benefit and at public expense, and also to public places such as wells, springs, reservoirs, municipal stand-pipes, burning and bathing ghats, places of amusement, business, and worship, &c. &c."

Proposed by Mr. M. R. Jayakar, Bar-at-Law, Bombay.
Seconded by Mr. Lakshmidas R. Tairsee of Bombay.
Supported by Pandit Balkrishna Sharma of Baroda and
Prof. G. C. Bhate of Poona.

All India Anti-untouchability Manifesto :- With a view to giving practical effect to the above resolution, an All India Anti-untouchability Manifesto signed by thousands of influential people from all provinces of India was issued through the efforts of Mr. Shinde.

Congress and Untouchability

After strenuous endeavours for ten years, Mr. Shinde eventually succeeded in getting the Indian National Congress in its session at Calcutta in December 1917 under the sympathetic Presidentship of Mrs. Beasant, to pass, for the first time, the following important resolution:-

"This Congress urges upon the people of India the necessity, justice, and righteousness of removing all disabilities imposed upon the Depressed classes, the disabilities being of a most vexatious and oppressive character, subjecting these people to considerable hardship and inconvenience."

Proposed by Mr. G. A. Natesan of Madras.
Seconded by Mr. S. R. Bomanji of Calcutta.

Supported by Mr. S. K. Damle of Poona, and Mr. Rama Ayyar of Calicut.

Carried unanimously

Mr. Shinde further succeeded in drawing the attention of Mahatma Gandhi to this problem in the session of the Congress held at Nagpur in 1920, and in the very next session at Ahmedabad, Mahatmaji incorporated the issue of removing untouchability as an essential plank of the Congress propaganda.

12. V. R. SHINDE BY THAKKAR BAPA

(*From 'The Indian Social Reformer', April 8, 1944*) [From 'The Indian Social Reformer, April 8, 1944.' Thakkar Bapa, Eightieth Birthday Commemoration Volume, Compiled and Edited by T. N. Jagadisan and Shyamlal, Madras, 1949, P. 346-47.]

The Late Mr. V. R. Shinde died recently after several years of continued paralytic attack. During the last fifteen years he was not in active life, being bed-ridden and so out of public gaze.

He was one of my four gurus and, next to my father. I took my lessons of public welfare work at his feet. Though younger in age to me, he was far advanced in the study of national beneficent activities. It is well-known that he was the father of the depressed classes welfare movement on Bombay-side, while he was the first man and a pioneer in such an activity, except in the Punjab and U.P. in recent times. I took my first lessons of practical work from him. After a lapse of 40 years, I have not forgotten the vivid description that he gave me of a Buddhist Bhikshu of Irish origin, and of his inimitable humility and piety, standing at his door, in the Bombay Prarthana Samaj building one early morning. When I was in Bombay Municiple service and in charge of the Kuchra unloading works, in about the year 1906 and 1907, with two or three hundred Mahars and Mangs doing the filthiest work, perhaps most insanitary than carrying night-soil by Bhangis, he gave me lessons in how to conduct schools for their children and to obtain as many privileges as I could for these humble low class workmen of the city of Bombay.

When a technical drafting error that was detected in the Bombay Municipal Act of 1888 prevented the Corporation of Bombay from sanctioning the grant for a school I had started for its employees, he managed to get me the funds through some friendly Corporation member.

Years rolled by, and Sir N. G. Chandavarkar led a group of workers on the path of service to the Harijans, with Shinde as the working Secretary.

Neither the Government of India nor the subordinate Governments of the Provinces of those days were awakened to their sense of duty to the humblest and the suppressed. The Labour Department of Madras which has led the vanguard in this kind of public service and provided an object-lesson to other provincial Governments, was not even then born. Thank God, it has flourished and spends about Rs. 10 to 12 lacs a year, which is not a very creditable percentage, even less than one per cent.

However, other Governments have not come up even to that stage yet, inspite of greatly added resources.

Temperamental differences divided the President and the Secretary of the Depressed Classes Mission after a long period, but Shinde continued to do his missionary task at four different places, Bombay, Poona, Dharwar and Nagpur, mostly in the Marathi area. I very well remember how he coaxed me to speak at a small meeting in a small state of Kathiawar in the year 1908 for the first time in my life. He encouraged me by complimenting me on the Gujarati speech I had then made. In the latter twenties of this century Shinde was out of action. Thereafter came the famous Gandhiji's movement and the whirlwind Harijan tour in 1933 and 1934 for 270 days continuously for the service of Harijans in the whole country and for the removal of untouchability from Hindu society. But that is another story.

He was an ill-paid missionary, but carrying on his mission all the same with unabated enthusiasm He lived to the end in voluntary poverty with a small family. His widowed sister was also trained in this missionary work and she has survived him. He could ill-educate his sons, one of whom managed to maintain him in his declining years. The younger generation knows very little of Shinde. He was a man of far-sight with a lofty mission to do the long denied justice to 5 crores of our nation, about one-sixth of Indian humanity. In his time there was hardly any group of workers in the country for the social service activities, more so for our neglected and suppressed section. May his life be an inspiration to the new generation of field workers in the social service! May his soul rest in peace and be one with the Almighty who had endowed him with a noble mission and only 'but one spark' for the regeneration of not an inconsiderable part of our nation!

Blank

विभाग चौथा
अहवाल

अनुक्रमणिका

First Report

THE MISSION
FOR THE DEPRESSED CLASSES [First report of the Mission]

(ESTABLISHED 18TH OCT. 1906-1912)

(I) Object

From the last Indian Census Report the following figures are extracted.

INDIA

Total Indians	.....	.....	294,361,056
Total Hindus	.....	.....	190,433,969
Total Untouchables	.....	.....	45,699,260

"In every seven Indians therefore including coolies as well as Kings, there is one wretched untouchable creature that hardly dares come within speaking distance except to do the meanest service to the rest."

BOMBAY PRESIDENCY

The Depressed population	.....	.....	3479084
17 per cent of the Hindu population.			
Total number of pupils attending schools		.....	15,058

BOMBAY CITY

The total Population	.....	.....	9,82000
The total Depressed	.....	.....	83,014
The total number of Depressed pupils			300
The total number of schools	.....	.....	4

The above figures speak for themselves. They point out to the conclusions so clearly drawn in the accompanying pamphlet "A plea for a Mission for the Depressed Classes" viz.

1. That a vigorous and indigenous effort must be made for the elevation of this large mass of humanity.

2. That the problem of the elevation of these classes calls for a special solution beyond that of their education in the ordinary sense.

3. That a new and indigenous *Mission* alone is likely to effect a nucleus for this special solution rather than any mechanical agency such as that of the Government or Municipal educational system or even the foreign Christian Missions.

4. That the city of Bombay is the proper place to make a beginning.

It is the object of this Mission to make such a beginning.

(II) Committee

For the present the following gentlemen have constituted themselves into a committee and hold themselves responsible for the property as well as work of the Mission.

Hon'ble Mr. Justice N. G. Chandawarkar		......	*(President)*
Shet Damodardas G. Sukhadvala	......	......	*(Vice President)*
Mr. N. B. Pandit	......	......	*(Treasurer)*
Mr. S. R. Lad	......	......	*(Superintendent)*
Mr. V. R. Shinde	......	......	*(Secretary)*

(III) Institutions

1. Free Day School for both boys and girls, teaching up to the Marathi 5th and the English 3rd standards.
2. Night School for Working People.
3. Charitable Medical Dispensary.
4. Reading Room and Library.
5. Young men's Gymkhana.
6. Mothers Sewing Circle.
7. Prayer and Lecture Hall.

(IV) Mission Operations

1. All the institutions will be located and conducted in a suitable building carefully selected in a district of the city of Bombay which may be most inhabited by the Depressed Communities.

2. The Resident Missionary Teachers will be provided quarters in that building.

3. They will generally spend three hours in teaching in the day school and one hour in the night school, two hours in visiting the homes of these people by day and one hour by night.

4. There will be 5 hours of tuition in the day school (10 a.m.—4 p.m.) and two hours in the night school (7—9 p.m.).

5. The Dispensary will be open every morning in the week except Sunday, the Library every evening and the Reading Room always, in a separate portion of the building.

6. There will be a simple devotional meeting every Sunday Morning.

7. The Young men's meeting and the mothers' meeting will be held at suitable times in the week.

8. On Saturday nights there will be occasionally arranged पोथी, पुराण, कीर्तन or lectures on current topics relating to the advancement of these classes.

9. There will be annual gathering of the Mission.

(V) Estimated Present Expenses

		Rs. Monthly	Yearly	
1.	Salaries of Teachers	150	1800	
2.	Salaries of Servants	20	240	
3.	Scholarships	10	120	
4.	House rent	50	600	
5.	Contingencies	10	120	
6.	Medicines for the Dispensary	10	120	
		250	3000	Per Year
7.	Initial expenses (furniture, books etc.)		1000	
			4000	

(VI) Intended Future Developments

1. A Model Middle School for Boys.
2. A Model Middle School for Girls.
3. An Industrial School and a Work Shop.
4. A Boarding House with free board for only such of the depressed class boys and girls from the mofussil, as are poor and promising.
5. A system of Scholarship Examinations for the encouragement of pupils of these communities in the important Municipal Schools all over Maharashtra.

Appeal

Shet Damodardas Govardhandas having made an initial grant of Rs. 1000, a day school and a dispensary have already been started at Parel; but a large sum has yet to be raised. It is therefore the duty of every philanthropically and patriotically disposed person to render all possible help to the Mission so that it may carry on the much needed enterprise. Even a mere man of business in this great industrial and commercial city of Bombay, will realize his own duty as well as interest from an economical point of view of this problem of elevation of the Depressed who constitute no less than nearly one tenth of the whole population, and a considerably larger portion of the labouring population of this city. An intelligent, if not a charitable, glance at the following figures will reveal to him the piteous and pathetic state of circumstances which suffer such large number of human beings to remain age after age in a condition materially so degraded and socially so disabled.

THE CITY OF BOMBAY

Mahars	40,647;	Mochis	12,622;	Chamars	5,950
Dheds	6,149;	Mangs	2,499;	Bhangis	4,932
Dhors	818;	Other low castes		......	9,307
The total population of the city			......	......	9,82,000
The total number of the Depressed			......	......	83,014
The total number of pupils of the Depressed Classes					300

Any donation or monthly subscription will be thankfully received by Mr. *N. B. Pandit* or Mr. *V. R. Shinde,* PRARTHANA SAMAJ, GIRGAUM, BOMBAY.

Second Report

MISSION FOR THE
DEPRESSED CLASSES
(*ESTABLISHED 18 OCTOBER, 1906*)

The Mission held its gathering in connection with the Holi Holidays on the 28th of Feb. 1907. Its school premises near the Globe Mill at Parel were decorated and a large number of the so-called lowest strata of Hinduism were detached and gathered from the most debasing influences with which the physical and moral atmosphere of the neighbourhood was surcharged. There were present Shet Damodardas G. Sukhadwala, the vice-president of the Mission, the Hon. Mr. Gokuldas K. Parekh, Mr. K. R. Kama, Miss Kershetji, Miss K. Nawrange, B.A., L.M.& S., Mrs. Ramabai Bhandarkar and several other ladies and gentlemen from the town. At 5 p.m. Mr. V. R. Shinde began his address on *the National Holi Festival and its good and bad uses* after which Babu Kaniyalal and Swami Swatmanand who was in the chair made some remarks on the subject. About 6 O'clock Sir Bhalchandra Krishn Kt., arrived amid enthusiastic cheers and blowing of the horns from the audience which had gathered by this time 5 to 6 hundred of the depressed communities. About a hundred had come all the way from Chimbur Kacharapatti and an equal number from Byculla and the Market side in processions. No sooner did Sir Bhalchandra take the chair, than the boys of the school emerged out of a room singing in a body the song of the school bell. Mr. Shinde, in presenting the report of the four months' work, said :- Since nearly 25 years, the Prarthana Samaj has been helping the submerged section of our society by opening night schools for them. Encouraged by the very hopeful signs of self-help among these people recently, some of the members of the Samaj started this much-needed Mission on the Dipavali Day, the 18th of October 1906, when the Hon. Mr. Justice Chandawarkar, president of the Mission, opened the *Day School* at Parel; there are employed at present two male and two female teachers, one of the latter being honorary, and a peon to gather the pupils.

Pupils registered in the school till the end of Feb. 1907

DAY SCHOOL. Opened, 18 Oct. 1906

Pupils	Mahars	Mangs	Mochis	Other Hindus	Total
Boys	77	5	23	37	...
Girls	18	0	4	8	...
Total	95	5	27	45	172

1906-7 Month	Days of Instruction	Total Attendance	Average Attendance	Highest Attendance	Lowest Attendance	Girls	Total pupils on the list in

							the month
Oct.	10	276	28	38	23	11	46
Nov.	26	992	38	50	34	14	88
Dec.	19	859	45	51	36	13	94
Jan.	24	835	35	42	25	17	97
Feb.	21	910	48	62	29	14	83

NIGHT SCHOOL—Opened, Dec. 1906

Dec.	24	318	13	18	8	...	20
Jan.	24	561	23	31	17	...	54
Feb.	15	250	17	22	11	...	36

SUNDAY SCHOOL—Opened, 18 Oct. 1906

Every Sunday morning children are gathered in the school for moral and religious training when hymns and moral stories are taught. 25 is the average attendance.

FREE DISPENSARY—Opened, 12 Nov. 1906

Month	Admitted	Caste	Number
Nov.	15	Mahar	52
Dec.	7	Chambhar	1
Jan.	19	Other Hindus	35
Feb.	68	Mahomedans	9
		Christians	12
	109		109

The largest number of complaints were those of ague and ulcers. Mr. Santooji Ramji Lad, a retired hospital assistant of Thana, has taken honorary charge of the Dispensary, which he comes to attend four hours every morning from Thana. Not only does he earnestly work in the Dispensary but he also visits the houses of the poor without any fee. Since last month Mr. Lad has to go to Chimbur Kacharapatti on the same Mission twice a week, when his place is taken at Parel by another hospital assistant Mr. S. B. Nasikkar. The Mission is deeply indebted to both these gentlemen.

LIBRARY AND READING ROOM—Opened, 18 Jan. 1907

With the kind help of Shet Tukaram Javji, Messrs. Babaji Sakharam and Co. and the *Manoranjak Granth Prasaraka Mandal's* a small Library was opened in the School with 232 interesting volumes, of which 35 have been issued by the pupils and the people in the neighbourhood since 18th Jan.

BOOK-BINDING

is taught to a Mahar youth and to a mahar cripple orphan who is brought down from Baramati and is lodged, boarded and taught in the school at the cost of the Mission.

SPECIAL WORK

On the Mahashiwaratri Day, (11 Feb.) a Harikirtan was performed by Mr. M. Khare which was attended by nearly 300 people.

In order to combat the evil influences of the Holi fortnight the Mission arranged Lantern Lectures on Temperance in the three centres viz., Byculla, Chimbur and Parel where the audiences were from two to four hundred. On three nights the boys of the school and the neighbourhood were engaged in moonlight Swadeshi games under the control of the teachers and some of the young men of the Bombay Prarthana Samaj. About 70 boys who all behaved remarkably well took part in the play.

After the Secretary's report Sir Bhalchandra gave away the prizes to the winners in the games and to the girls, after which he addressed the meeting in terms most complimentary to the Mission dwelling separately on each department of its work and especially on the temperance work. He observed that no amount of good work was of any value unless there was temperance in the people; and that the fact that such a vast crowd was gathered there on that day while thousands were making beasts of themselves in the vicinity was a guarantee that the temperance movement was making progress. He then spoke a few words of advice in Marathi to the humbler section of the audience on which he was garlanded and thanked by Shet Damodardas G. Sukhadwala. The whole audience then descended in the adjoining plain, where Sir Bhalchandra gave the first kick to the football and declared that the

YOUNG MEN'S MAIDAN CLUB

was open, consisting of 25 young men. The party then dispersed amidst loud cheers.

APPEAL

The mission has secured upto now the amount of Rs. 2,102 in all, including the initial donation of Rs. 1000 by Shet Damodardas G. Sukhadwala, three of Rs. 200 each, two of Rs. 100 each and other smaller donations, and monthly subscriptions to the amount of Rs. 20, out of which it has already spent about Rs. 550. In order to do its work effectively, the Mission finds it necessary to extend its operations to Chimbur and Byculla. And since it has already secured the services of some young, devoted and sacrificing missionaries and teachers and a very hopeful field too for their work, the Mission finds itself all the more in a pressing want of a minimum fund of Rs. 3000 a year, for immediate use. It therefore humbly yet earnestly appeals to all wealthy patriots and philanthropists as well as to all friends of the Depressed Classes to generously come forth with their mites howsoever humble and enable the Mission to set the willing labourers to gather an abundant harvest which is only awaiting their hands, but has been all along trampled under feet!

RAM MOHAN ASHRAM — V. R. SHINDE

Girgaon, Bombay — (Secretary)

1 March 1907

अनुक्रमणिका

THE THIRD QUARTERLY REPORT OF THE DEPRESSED CLASSES MISSION

(ESTABLISHED, 18TH OCTOBER 1906)

(I) Committee

The Hon'ble Mr. Justice N. G. Chandawarkar		.....	*(President)*
Shet Damodardas G. Sukhadvala	.....	.....	*(Vice President)*
Mr. N. B. Pandit	.....	.....	*(Treasurer)*
Mr. S. R. Lad	.....	.....	*(Superintendent)*
Mr. V. R. Shinde	.....	.....	*(Secretary)*

(II) Object

From the last Indian Census Report the following figures are extracted-Total—Indian population 294,361,056. Total Hindus 190,433,969.Total Untouchables 45,699,260. "In every seven Indians therefore including coolies as well as Kings, there is one wretched untouchable creature that hardly dares come within speaking distance except to dothe meanest service to the rest."

The Depressed population in the Bombay Presidency—3479084; (17 per cent. of the Hindu population).Total number of pupils attending schools, 15,058.

The total population of the city of Bombay 9,92000. The total Depressed 33,014. The total number of the Depressed pupils in the four Municipal Schools is 300. The above figures point out to the conclusions (a) That the problem of the elevation of these classes calls for a special solution beyond that of their education in the ordinary sense. (b) That a new and indigenous *Mission* alone is likely to effect a nucleus for the special solution rather than any mechanical agency such as that of the Government or Municipal educational system or even the foreign Christian Missions. (c) That the city of Bombay is the proper place to make a beginning.

It is the object of this Mission to make such a beginning.

(III) Work

PAREL

1. **SEWA SADAN** — Mr. Sayyad Abdul Kadir of the Bombay Prarthana Samaj has given up his situation and has wholly devoted himself to the work of the Mission. Besides, two lady-workers and an old and experienced gentleman of the Samaj have also volunteered their services : all these four now form the institution named "The Nirashrit Sewa Sadan" which is at present lodged in the top-floor of the building which contains the Mission Schools near the Globe Mill at Parel. A generous philanthropist has undertaken to pay one hundred rupees every month towards the expenses of this institution.

2. **THE SCHOOLS** — There are now 105 boys and 22 girls in the Day School, 52 working people in the Night School and 40 pupils in the Sunday School. There is a separate night class for grown-up girls. A sewing class for women is newly organised. Besides the voluntary workers there are four paid teachers and a peon.

3. **THE BOOK-BINDER'S SHOP** — Five boys are regularly taught book-binding by a teacher specially engaged who besides teaching, does work in aid of the Mission under the direct instructions of Mr. Sayyad who knows book-binding.

4. **THE MAIDAN CLUB** — The meadow adjoining the school being constantly flooded during the rains, the young men have rare occasions for out-door games. So they have naturally developed their club into a debating society which arranges fortnightly lectures. The last such meeting was attended by about ninety people from the neighbourhood. It is also the purpose of the club to organise occasional trips and outings which will no doubt afford a healthy change to these hard worked souls.

5. **THE FREE DISPENSARY** — Mr. S. R. Lad goes from Thana every morning to attend to the Dispensary and Mr. Nassikakar too pays his bi-weekly visits, free of charge. Till the end of June last, the total admissions were 302.

6. **A BOARDER** — It is to be regretted that the cripple Mahar boy from Baramati who was learning book-binding and was maintained by the Mission, fell a victim to the plague during the last visitation. There is now another promising Mahar youth named Ganesh Akaji Gawai from Akola, boarded and lodged freely in the *Sewa Sadan*. He is reading for the ensuing Matriculation examination, and is kindly admitted as a half-free student at the Wilson High School by the Principal.

7. **RELIGIOUS WORK** — Every day there is Bhajan early in the morning, and at night and once a week there is divine service in the Sewa Sadan. There are fortnightly Saturday devotional meetings alternating with the lectures of the club, in which *Kirtans* are performed or readings given from such popular works of Marathi saints as *Bhakti Vijai.*

8. **SPECIAL WORK** — The missionaries noticing a pitiful want of cleanliness among the pupils, have instituted a system of Saturday and Sunday baths on which occasions the free use of soap and towels is enjoyed by the children almost as a luxury. They also collect old clothes from well-to-do people and distribute them among the needy.

BYCULLA

9. **THE SOMAWANSHIYA SANMITRA SAMAJ** — With a view to promote efforts of self-improvement and self-help among the people themselves, this association was started in March last as a centre of work in Byculla. Fourteen men have enlisted themselves as regular members. They hold weekly gatherings of the neighbouring people on every Saturday night in a rented room in the Dagadi Chal at Madanpura. The members, after the preliminary Bhajan, address the meeting by turns on some useful subject. Representatives of the Mission occasionally visit the association, give discourses and make suggestions; but care is taken to keep the organization as independent and self-supporting as possible.

CHIMBUR

10. There is a Municipal colony of more than 500 lowcaste people at Deonar, (Chimbur Kacharapatti) by whom the need for a day and a night school is being badly felt for a long time. Efforts are being made to secure a school house from the Municipal Corporation and then to open a regular centre there. On special occasions, people are gathered from all these centres at the Parel School.

11. **WORK IN THE MOFFUSSIL** — The Secretary in a recent missionary tour in Central India and Berar, delivered public lectures on the problem of the depressed classes and on the aims and work of the Mission, in Baroda, Indore, Dhar, Akola, Amraoti and Manmad. In Indore a separate committee of the Mission was organised which is now maintaining a day school for the low caste boys of that city. A similar night school was started in Manmad. At Akola the Secretary visited and inspected the *Janoji Lowcaste Free Boarding*. The late Mr. Janoji was a well-to-do Mahar contractor and took great pains for the education of his caste-fellows. His widow who is now conducting the Boarding single-handed and naturally with great difficulty, made a written application to the secretary for help. The Mission has therefore sent its agent to help her in managing the institution and to make it a centre for Berar. A little Mahar girl in the lowcaste school at Pandharpur is given a small monthly scholarship as an encouragement in her pursuit.

(IV) Accounts

(From 18th October 1906 to 9th July 1907)

Donations Rs. 2248-4-0. Subscriptions Rs. 704-0-0. Other income 22-5-0. Total received Rs. 2974-9-0.

Sewa Sadan

	Received	Spent	Reserved	Balance in hand
Rs.	514-8-0	146-9-0	300-0-0	67-15-0
		Mission		
Rs.	2460-1-0	1080-14-0	1250-0-0	129-3-0
Rs.	2974-9-0	1227-7-0	1550-0-0	197-2-0

(V) Appeal

The estimated annual expenditure is three thousand rupees (Rs. 3000) of which only half is secured by annual subscriptions and the other half is yet to be secured. The reserved fund too, of which only a small beginning is made has to be largely increased by substantial donations. Besides subscriptions and donations, friends are requested to help the Mission by sending their old clothes, books, furniture, medicines, toys and other articles of household utility, by visiting and inspecting the Mission work personally and by getting their friends interested in the work. As the Mission has already secured the devoted services of a batch of enthusiastic and self-forgetting persons, it is highly desirable that an efficient settlement should be established in a spacious plot of ground in Byculla which is not only the centre of the island but also the most populated district by Mahars, Chambhars and other depressed communities. It is therefore earnestly appealed that all wealthy patriots, philanthropists as well as all other friends of the depressed classes in India should come forth to the help of the Mission in this most needed and noble enterprise.

RAM MOHUN ASHRAM — V. R. SHINDE

GIRGAUM, BOMBAY — Secretary,

9th July 1907 — Depressed Classes Mission

We must leave the report to speak for itself. But we think it necessary to call attention to the poor support that has so far been accorded to the Mission by the wealthier classes of our citizens. The Mission is directly intended to raise the condition of the labouring classes, and we are sure that if it is brought to the notice of large employers of labour, who are deeply interested in every improvement which concerns labourers, the financial position of the Mission will be made much stronger than it is, in a very short time.

— *Indian Social Reformer*

THE DEPRESSED CLASSES MISSION SOCIETY OF INDIA

(Established 18 Oct. 1906)

A review up to 17 Oct. 1909

OFFICE-BEARERS

The Hon'ble Mr. Justice Chandavarkar		......	President
Shet Damodardas G. Sukhadwala	......	......	Vice President
Mr. V. R. Shinde, B. A.	......	......	General Secretary
Mr. N. B. Pandit, B. A.	......	......	Treasurer
Mr. Sayad Abdul Kadir	......		Asst. General Secretary

TRUSTEES

The Hon'ble Mr. G. K. Parekh, B.A., LL.B.
Shet Damodardas G. Sukhadwala
Mr. V. R. Shinde, B.A.

OBJECT

To maintain a Mission which shall seek to elevate the social as well as spiritual condition of the Depressed Classes *viz.* the Mahars, Chamars, Pariahs, Namsudras and all such other neglected Classes in India by means of (1) promoting education, (2) providing work, (3) remedying their social disabilities and (4) preaching to them the ideals of Liberal Religion, personal character and good citizenship.

STATISTICS

The total population of India 294361056.The total Hindu population 207147026.The total "Untouchable" population 53206632. Of every six Indians or four Hindus one is an "Untouchable"!! (See the last Indian Census Report.)

INSTITUTIONS IN BOMBAY

1. **Parel Middle School** — Provision is made to teach 6 Marathi and four English standards. There are 7 teachers : 175 pupils on the Roll. There are special Book-binding and Sewing Classes.

2. **Deonar Primary School** — 2 teachers 47 pupils, 4 Marathi Standards. This supplies a want long-felt by the Municipal Colony of nearly 500 Mahars near Chembur.

3. **Madanpura Primary School** — 4 Teachers, 150 pupils, 5 Marathi standards.

4. **Kamathipura Gujarati School** — This is newly started for Bhangis and is practically the first of its kind in Bombay, except those conducted by Christian Missionaries. It is exclusively supported by the kind help of a friend. Even in this city great difficulty is felt in securing teachers for this school, there being a great aversion for the Bhangis specially among the Gujaratis. There is one teacher and 51 pupils on roll.

5. **Sunday Schools** — One is at Parel and the other at Madanpura. Selections from Ramayan and Ramdas, Theistic hymns from the Vedas and of the Maratha Saints and short moral stories are taught to the boys and girls every Sunday morning.

6. **Bhajan Samajes** — One is at Parel and the other at Madanpura where grown up people meet every Sunday for theistic worship, which they conduct themselves.

7. **Lectures** — are often organised on various useful topics and also conversations among the people themselves.

8. **Co-operative Leather Works** — Under the management of Mr. Sashibhusan Ruth, an expert in tanning and another German expert in the improved method of boot-making, a new enterprise is made to provide work on the principle of co-operative production. For the present a small shop-factory is started in Girgaum with a capital of Rs. 2,000.

9. **Nirashrit Sadan** — Two young men and three ladies have solely devoted themselves to the work of the Mission. The ladies visit the poor in their homes, nurse the sick, rescue the helpless and organise sewing circles and women's meetings. The men manage the Mission centres. About a dozen promising boys of the Parel School are lodged and four of them are also boarded under the direct care of the missionaries who reside in the school house. These Missionaries are supported by a friend, independently of the finances of Society.

10. **Purity Servant** —An English monthly, is the organ of the Mission published on the 15th of every month. It contains articles on temperance, social purity and monthly reports of the several branches of the Society and general news about the Depressed Classes in India. Rs. 2-8 per year.

Editor – Mr. V. S. Sohoni, Grant Road.

अनुक्रमणिका

BRANCHES

1. **Poona** — There is one day school, two night schools, a sunday school, a Bhajan Samaj a Library and a Debating Club. The number of pupils on roll is 149,25 and 33 respectively. The average attendance at the Samaj and Club is 50.

Secretary — Mr. A. K. MUDLIAR, B. A., Raste's Peth

2. **Manmad** — A night school with 45 boys on the roll : a temperance league of which every member is pledged not to drink inspite of his parents persuading him to the contrary.

Secretary — Mr. Mohansing Motising

3. **Igatpuri** — A day school with 66 boys and 2 teachers teaching up to the 4th Marathi Standard. This branch is started and conducted solely by two young Mahars under guidance from Bombay. There is a Sunday School and a Bhajan Samaj besides. A new Committee is recently constituted.

Secretary — Mr. G. V. Bhatawadekar

4. **Indore** — A night school with 20 boys under one teacher.

Secretary — Mr. R. G. Mitbaokar, Brahma Samaj

5. **Akola** — 2 night schools 72 pupils and 1 Bhajan Samaj.

Secretary — Mr. S. C. Hosalli, Bar-at-law

6. **Amraoti** — 2 night schools with 53 pupils.

Secretary — Mr. G. Kane, Pleader.

7. **Dapoli** — A day school with 37 pupils. The branch also provides scholarships, books, clothes to poor pupils.

Secretary — Dr. V. A. Varti

8. **Mangalore** — The condition of the Pariahs in South Canara is unspeakably wretched. Mr. K. Rangarao who has been struggling single-handed for the last more than 10 years has now a day school with 49 pupils, a Weaving Institute with six hand looms and a Boarding House where 7 young men reside and work in the loom factory. All the pupils receive one midday meal a day, without which the School will not go on. Mr. Rangarao has recently established a colony of twenty poor families on a beautiful hill near Mangalore, for which he is badly in need of help.

Secretary — Mr. K. Rangarao, Court Hill

9. **Madras** — A Pariah School with 23 pupils and a Chamar School with 29. The moral classes and Bhajans are conducted regularly. The scavengers or Bhangis are the most wretched of all the "Untouchables." But the branch has still to drag a hand-to-mouth existence. Secretary—Mr. V. Govindan, B. A., Brahma Samaj, 97, Annapillay Street.

NEW BRANCHES

10. **Mahableshwar** — In May last a drawing room meeting was held under the auspices of Lady Muir Mackenzie in the Government House, Mahableshwar, when Major Jameson the Superintendent of the station, presided. A fund which had been previously collected about Rs. 900 for a similar purpose was handed over to the Mission and a branch was started for local work.

Secretary — Mrs. Jameson, Woodside, M'war.

11. **Nasik** — The General Secretary on his tour in the Nasik district in September last visited the centres at Igatpuri and Manmad, and organised a District Committee for Nasik with Mr. Jackson, I. C. S., Collector as the President.

Secretary — Mr. N. P. Patankar, Pleader

SUMMARY

The Society has under it 12 centres, 16 secular schools, with 1018 pupils, 6 Sunday schools, 5 Bhajan Samajes or theistic congregations, 4 Industrial Institutes, 7 Missionaries and 1 organ. But when we remember the five crores- the SUBMERGED SIXTH OF INDIA, how humiliatingly small appears our work!!

Some Eye Witnesses

It is one of the holiest things that can be done by the religious and charitable societies of the country.

— LAJPATRAI

The whole institution is typical of the times in which reasonableness is invading the domains of prejudice and superstition.

— R. G. BHANDARKAR

The industrial work is particularly commendable. There is no more terrible phrase in language than the "Untouchable classes" and the noble work of the Mission must touch a responsive chord.

— STANLEY REED

It is refreshing to come across such a knot of *** workers for their country.

— D. W. NANAWATI, I.C.S., Rangoon

OUR NEEDS

The Society has to spend more than Rs. 10,000 every year; and the expenditure is rapidly increasing. But it has practically no permanent fund and absolutely no building of its own. For the head-quarters in Bombay the need of a building is very badly felt. A permanent fund for the training of qualified and devoted workers from among the higher classes and for scholarships to be awarded to young boys of the Depressed Classes with a view to select from among them future workers is still more badly felt. Without some immediate provision in this direction, real efficiency in the work of the Mission would not be possible.

RAM MOHAN ASHRAM — V. R. SHINDE

Girgaum, 17th October 1909 — General Secretary, D.C.M.

The Depressed Classes Mission
Society of India
Rupee Fund

DEAR SIR,

Will you kindly read the accompanying leaflet and subscribe *only a Rupee* for the useful cause set forth in it?

One Rupee only to be paid and a receipt taken for it. If you are inclined to pay more, please do so in different names and take receipts for the same.

You will be convinced by the reading of the accompanying leaflet that *One Rupee paid by you will be spent upon a very useful and sacred cause.*

Trusting you will do the needful and oblige.

Home Address : 469 Thakurdwar, BOMBAY.

Office Address : Chief Interpreter Bombay Court of Small Causes.

Yours cordially,
L. B. NAYAK,
(Captain General D.C.M. Rupee Fund)

—

Buddha — "Let him that has recognised the truth, cultivate good-will without measure toward the whole world, above, below, around, unstinted, unmixed with any feeling of making distinctions or of showing preferences."

Jesus Christ — "Let us love one another; for love is God."

तुकाराम — "आर्त भूतां द्यावें दान । खरें पुण्य त्या नांवें ॥"

—

With the recommendation of...................................

Executive Committee

अनुक्रमणिका

Sir Narayan G. Chandavarkar — President

Sheth Damodardas Goverdhandas J.P. — V. President

Mr. V. R. Shinde, B.A. — General Secretary

Mr. V. S. Sohoni — Assistant General Secretary

Mr. P. B. Gothoskar, B.A. — Hon. Treasurer

Dr. Miss Kashibai Nawrange, B.A., L.M. & S.

Mrs. Laxmibai Ranaday

Mr. L. B. Nayak, B.A.

Mr. G. B. Trivedi, B.A.

Mr. A. V. Thakkar, L.C.E.

Prof. N. G. Welinkar, J.P., M.A., LL.B.

Mr. N. B. Pandit, B.A.

—

The Depressed Classes Mission
Society of India
(Established on 18th October 1906 and
registered under Act XXI of 1860)

President — Sir Narayan G. Chandavarkar
Vice-president — Mr. Damodardas G. Sukhadwala
General Secretary — Mr. V. R. Shinde

OBJECT – To maintain a mission which seeks to elevate the condition of the depressed and neglected classes in India by promoting their education, providing them with work, remedying their social disabilities and improving their spiritual condition.

STATISTICS – Total population of India — 31 crores
Total Hindu population — 21 crores
Total untouchable population — 5½ crores

Out of every six Indians or four Hindus, one is an untouchable.

One out of every six Indians is neglected and despised.

Privileges of free social intercourse are denied to them.

Opportunities of elevating them by means of education and better and cleaner ways of living are not placed in their ways.

Their intellectual, moral and spiritual faculties which God has endowed us all with are made to lie dormant by reason of our own neglect of them.

The D. C. Mission has therefore to make efforts to improve their condition by opening schools, boarding houses and industrial institutions and by holding social and religious meetings.

In all — 14 Centres, 25 Schools, 5 Boarding houses, 3 Industrial Homes, 1100 students, 55 teachers – Total annual expenditure, Rs. 24,600.

In Bombay — 5 Day Schools, 1 Night school, 500 students, 1 Boarding House, 26 Boarders, 1 Industrial & Technical School.

अनुक्रमणिका

Annual expenditure, Rs. 12,000 — Annual income, Rs 9,000.

To partly meet this large Annual deficit of Rs. 3,000 on a Fund called D. C. M. Rupee Fund has been started.

Depressed Classes Mission
Rupee Fund

The Mission finding that the persistent efforts made by it hitherto to raise funds do not result in adequate returns so as to meet the expenses of the mission which are increasing from year to year thought of raising money in small contributions by means of this Fund from the public at large instead of solely depending on rich and well to do people.

A minimum sum of **one rupee per year from each donor** has been fixed. The promoters hope by this means to widen the circle of sympathisers.

A board of captains has been appointed with volunteers under them to collect such small contributions.

One Rupee throughout one year is but a trifle that is expected from each donor and that too for such a useful and sacred cause : **It comes to only one pie given in charity every alternate day!** Who does not throw out a pie every day to a beggar!

Men of light and leading are in full sympathy with this movement.

Sir George Clarke : "I shall always take a living interest in the work of the Society."

Sir N. G. Chandavarkar : "In elevating the depressed, we are elevating ourselves."

H. H. Sayajirao Gaikwar : "Let us first clean our own Augean Stables."

Surendranath Tagore : "The value of the splendid work being done is so self-evident that words of recommendation are superfluous."

Lala Lajpatrai : "It is one of the holiest things that can be done by the religious and charitable societies of the country."

Sir R. G. Bhandarkar : "The whole institution is typical of the times in which reasonableness is invading the domains of prejudice and superstitions."

Sir Richard Lamb : "The Depressed Classes Mission is doing notable work."

Dr. Stanley Reed : "The noble work of the mission must touch a responsive chord."

Will you now help the mission by subscribing only ONE RUPEE?

(Please do not pay a Rupee before you take a receipt)

V. R. SHINDE Esq.
(General Secretary,
D.C.M. Society)

L. B. NAYAK
(Captain-General D.C.M. Rupee Fund)
469, Thakurdwar, Girgaum
BOMBAY

THE SECOND ANNUAL REPORT
OF THE
DEPRESSED CLASSES
MISSION SOCIETY OF INDIA
(FOR THE YEAR 1908)

Before reviewing the work of the year, the Committee of the D.C.M. Society most solemnly offers its deep thanks to the Gracious Almighty Father the source of all goodness and holiness. The work was commenced in simple trust and the Committee prays that it will be enabled to continue it in faith, hope, and humility.

The last Annual Gathering — At the last Annual Gathering of the Mission, the Hon'ble Sir J. W. P. Muir Mackenzie presided and Lady Muir Mackenzie distributed the prizes, when Sir Muir Mackenzie spoke of its work with the kindest feelings of sympathy and appreciation. He said that he had been recently attending numerous gatherings but there was none in which he felt such a warm sympathy as this institution. Referring to the Missioners he laid special emphasis on the point that they were certainly in that institution endeavouring to tackle one of the most formidable problems with which they were all confronted in India. Not having overcome this sense of the formidable proportions of the problem, the Secretary could not then do more than present before that meeting a very brief summary of the work done during the first year. Nor does the Committee even now feel bold enough to place on record all that the workers have done and experienced in this field. Yet as the work has covered, during the year under report, a much wider range than was expected and has still better prospects for the coming year, apology is hardly needed for saying here a few words about the origin of this Society.

Origin — The Prarthana Samaj, as the Theistic Church in Western India is called, has been contributing for the last 30 years its own humble share to the elevation of the so-called low castes by opening night schools &c., for them. Especially, during the last four or five years, the attention of some of its workers was drawn more keenly than ever towards the several interesting movements of self-improvement conducted by such members of the Depressed Communities themselves as had tasted the fruits of the present educational system in India or had come into contact with the Christian Missionaries or the Anglo-Indian masters. They were the Somawanshiya Samaj started by Mr. S.J. Kambale of Poona, the Mohapa Low Caste Association by Mr. Kisan Fagu of Nagpur, and the Somawanshiya Hitachintak Mandali, by Mr. Shripatrao Thorat and Mr. Pandoba Dangle of Ahmednagar. Having closely observed these movements among the Depressed Classes, their growth and also their inevitable decay, one of the members of the Prarthana Samaj wrote in December 1905 a pamphlet on the Elevation of the Depressed Classes. At the end of it he said :—

"Thus I have tried to review briefly from what little I know, the results of both philanthropy and self-help in this great work of the elevation of the Depressed Classes. If each of these will operate in conscious or unconscious isolation from the other, as it has been the case so long, both will perhaps cease to work out of mere exhaustion. It is for the Social Reform Association and the Prarthana Samaj to device means to bring both these new forces into a happy and new co-operation."

The same writer after further study of the subject — the appalling number and the abject condition of these classes — proved for the first time from the Census Reports in a pamphlet published in August 1906 that the depressed population was more than one-fourth of the total Hindu population and that more than one-sixth of the total population was considered "untouchable". He then pleaded in that pamphlet :—

"What is wanted therefore is not merely a machinery of education however grand, but a real Mission *i. e.* an organization in which the personal element presides over and energizes the mechanism; and secondly (which is still more essential) a mission which is not exotic but indigenous or in other words a mission which is bent upon working an evolution in the religion, traditions and Social life of these people and not a revolution as the Christian Missions are doing. .... The City of Bombay in my humble opinion is the fittest centre for such work .... The Prarthana Samaj of Bombay is the only Liberal Religious body in this province, that can, if it will, undertake the noble Mission and carry it to its ultimate consummation, *viz.* resorting, at least such of these depressed souls as are capable, to their rightful though long withheld place in a renovated Hindu Society."

In October 1906, Shet Damodardas G. Sukhadwalla, Vice-President of the Bombay Prarthana Samaj, generously came forward with one thousand rupees as an initial contribution towards the funds of such a Mission; and on the 18th of the same month, The Hon'ble Mr. Justice Chandavarkar, President of the Bombay Prarthana Samaj, inaugurated the Depressed Classes Mission, by opening its first school at Parel, in the presence of a representative gathering of ladies and gentlemen. Before giving the first lesson to the children assembled, Mr. Chandavarkar in his inaugural speech charged the workers in the memorable words "Let us not approach these people in a spirit of patronization. Let us always remember that in elevating the depressed we are but elevating ourselves!" The following gentlemen who are all members of the Prarthana Samaj, formed the *First Committee of the Mission.*

The Hon'ble Mr. Justice Chandavarkar — *President.*
Shet Damodardas G. Sukhadwala, J.P. — *Vice President*.
Mr. N. B. Pandit, B. A. — *Hon. Treasurer*.

Mr. S. R. Lad — *Hon. Superintendent.*
Mr. V. R. Shinde, B. A. — *Hon. Secretary.*

The Object of the Mission is to seek to elevate the condition of the Depressed Classes *viz.* the Mahars, Chambars, Pariahs, Namsudras and all such other neglected Classes in India by means of —

(1) Promoting education,

(2) Providing work,

(3) Remedying their social disabilities, and

(4) Preaching to them ideals of religion, personal character, and good citizenship.

Although all the members of the Managing Committee of the Mission are members of the Prarthana Samaj, still, as yet it is in no way formally connected with that body. Such formal relations are left free to be developed in future. It is open for any one to become a member of the Society and also to be elected on its committees under the prescribed rules. However, it is a known fact that the work of the Mission is carried on essentially Theistic lines. The All India Theistic Conference held in Madras last December passed the following resolution :—

"That this Conference with great pleasure recognizes the aims and work of the Depressed Classes Mission Society of India as Theistic and heartily calls on all Bramha and Prarthana Samajes in India to show sympathy and render pecuniary help to the Mission in its work."

Constitution — Naturally the work of the Mission was commenced without any elaborate rules which are often a hindrance rather than a help. However as the work increased not only in Bombay but expanded out of it, it had to be placed on a sound constitutional basis. To the original Committee the names of Dr. (Mrs.) Manekbai Bahadurji L.M. & S.L.R.C.P. and Dr. Miss Kashibai Nowarange B.A., L.M. & S. were added in 1907 and those of Prof. N.G. Welinkar M.A., LL.B., Mr. V. S. Sohoni and Mr. Sayyad Abdul Kadir were added in 1908. In a meeting of the committee held on the 5th Nov. 1908, a sub-committee was appointed to draft the rules of constitution, and in a meeting held on the 10th December 1908, the draft constitution was duly passed.

Expansion — To the centres opened in the previous year, was added during the year under report a vigorous branch at Poona, so ably and successfully conducted by Mr. A. K.

Mudliar, B.A. and the smaller centres at Akola, Amraoti, Igatpuri and Dapoli. A good beginning is made in Madras and a committee formed at Calicut for preliminary work. The Committee also notes with great pleasure the Depressed Classes Mission started under the auspices of the Sadharan Brahma Samaj at Calcutta and the work done there, and also the splendidly promising efforts of the Association for the Promotion of Education among the Depressed Classes at Kolhapur under the enlightened lead of the Divansaheb of that State and the liberal patronage of H. H. the Maharajah Chhatrapati.

Concentration — The main energies of the workers of the Mission are however concentrated at Parel, as will be seen from the report of the *Nirashrit Seva Sadan* or the Depressed Classes Mission Home. The members of this *Sadan* besides teaching in the schools of the Mission, minister to the various needs of the poor people by arranging lectures, games and excursions, giving medical relief, holding Sunday Classes, Bhajans and divine services, visiting the poor in their houses, distributing clothes and such other small charities in times of emergency. It is gratifying to note that the *Sadan* has secured the active services of four high caste ladies. One Chambhar woman is taught sewing and she is now the teacher in the sewing class and helps in getting women to attend meetings arranged for their benefit. The existence of this *Sadan* is solely due to a generous philanthropist, who regularly pays a monthly subscription of Rs. 100 towards the funds of the *Sadan*, which are managed and accounted separately from the general funds of the Society.

Bhajan Samajas — As a result of this concentrated method of work there have been organized two Associations called Bhajan Samajas, among the Depressed Classes themselves, one at Madanpura, Byculla, and the other at Elphinstone Road, Parel. A regular habit of congregational worship is created among these people, who not only meet every week for the purpose of worshipping the one True God in spirit but also often hold meetings to discuss subjects of their secular well-being. The Mission finds these associations the most efficient means of approaching the bulk of these communities and of being easily understood by them in its efforts.

Charitable Dispensary — To improve the sanitary condition of the Depressed Classes, to introduce habits of cleanliness and temperance among them, to afford cheap or free medical relief in order to substitute the right notions about the laws of health in place of many superstitions rampant among them, are among the aims of the Mission. With this view a Charitable Dispensary was conducted at Parel for the last two years. The existence of this institution was solely due to the self-sacrificing zeal of Mr. Santooji Ramji Laud, pensioned 1st class Hospital Assistant who went from Thana every morning not only to attend the Dispensary, but to visit the poor people in their homes. The Dispensary supplied a real need felt in the neighbourhood. The Bombay Municipality has now opened a regular Dispensary

there since some months past and the Mission Dispensary is therefore no more required at Parel. From the expenditure shown by Dr. S. R. Laud in his report, it will be seen that the Dispensary was conducted with the utmost frugality by him, he sometimes having had to pay his own railway fare. To make it efficient an annual income of five hundred rupees is required. Unless some charitable donor comes forward with help, the committee will be unable to open this useful department of its work in some other suitable quarter of the city.

The Purity Servant — Originally this was a fortnightly English journal conducted by Babu A. C. Muzumdar at Lahore. Mr. V. S. Sohoni took it from Mr. Muzumdar and made it by the permission of the Depressed Classes Mission, ifs official organ. He has been conducting it since May 1908, as a monthly magazine, solely on his own editorial and financial responsibility for which the Mission is much indebted to him.

General Sympathy — Before concluding this review the Committee most cheerfully records its sense of grateful appreciation of the general sympathy with which this work has been received by the public. Even the most sanguine of them could not have expected that the small beginning they made two years ago would attain the proportions it now reaches and rouse such a wide spread sympathy among the high and low, the conservatives as well as liberals, on the public platforms, in the press and in private circles. And yet any intelligent friend of the Mission will easily detect the fact that neither the wealthy section of this proud city which contains no less than 83,000 members of these despised communities toiling for its prosperity, nor the ruling Princes of this province have bestowed any thing like serious attention upon the struggles of the Mission which has therefore had to depend upon the tender mercies and slender means of the work-a-day middle classes. The Committee however gladly takes this opportunity of remembering the noble-hearted sympathy which the head of the province, His Excellency Sir George Clarke and his daughter Miss Clarke showed by holding the concert at Poona and paying the proceeds (Rs. 3467-13-6) — towards the funds of the Mission and thus quickened a more general interest in the work than before. Another encouraging instance of kindness is that of the Mahomedan Mill-owner Mr. Haji Yusaf Haji Ismail Subhani, who not only paid off the cost of the hut of the Mission School at Deonar but made a gift of 500 new clothes specially prepared for all boys and girls of the three schools of the Mission. Mention must also be made of .the substantive token of sympathy received from the distant Unitarian friends of England. Mrs. Sitabai Sukhtankar while she was in England as Miss L. Bishop of the Manchester Domestic Mission, raised about 700 rupees from her Unitarian friends and sent the sum as a Christmas present to this Mission.

The Ladies Committee — Mrs. Sukhtankar has now still more closely connected herself with the Mission by becoming the Secretary of the Ladies' Committee specially organized for the purposes of creating sympathy and securing financial aid for it, with Lady

Muir Mackenzie and Mrs. Laxmibai Chandavarkar as Vice-presidents, Mrs. Stanley Reed as the Chairman, Mrs. Laxmibai Ranade as Joint Secretary and Miss S. K. Kabraji as the treasurer.

Lastly the Committee offers its sincere thanks to all those who are working in connection with the branches and affiliations of the D. C. Mission Society in the different parts of the country with such a self-sacrificing zeal and singleness of purpose and also sends its cordial greetings to all those who are labouring, though independently of this Society, yet in the same field of national duty and human well-being.

RAM MOHAN ASHRAM
Girgaum, Bombay
13th March 1909

V. R. SHINDE
(General Secretary
Depressed Classes Mission Society of India)

APPENDIX A

THE DEPRESSED CLASSES
MISSION SOCIETY

Middle School, Parel

(REPORT FOR THE YEAR 1908)

Situation — This School was originally opened at Parel, in the Morarji Walji's Bungalow near the Elphinstone Road Station, on October 18th, 1906, in the interest of the children of the depressed classes. It was thence transferred first to a chawl near the Globe Mill and afterwards to its present habitation opposite the Elphinstone Road station in November 1907.

Admission &c — The school opened in January 1908 with 123 pupils on the roll of whom 18 were girls. In the course of the year no fewer than 335 new admissions were made, thus bringing the total on the register to 458. Of these 294 left the school, leaving thus 164 pupils on roll on the 31st December 1908. Of this number 65 belong to the touchable and higher classes and 99 to the depressed ones. The number of girls on roll at the end of the year was 23. The average daily attendance for the whole year was 101.

4. Range of Education given — In last June English was begun to be taught in the school, thus making it a middle school teaching up to English Fourth Standard. Besides the education imparted in the usual subjects of the curriculum of studies the school teaches book binding, to the advanced pupils; Sewing is taught to girls and drawing is a compulsory subject in the upper standards. Physical education is carefully attended to, provision being made for drill and cricket, in both of which the students take active interest. I have to express my sincere thanks in this connection to Mr. Madhav Ramji Khedekar and Mr. Ambaji Marayya for the honorary service they render in teaching drill to all the classes of the School.

5. The Annual Transference Examination of the School was held just before the Divali holidays, in October. Altogether 147 pupils were presented for the examination. Of them 119 passed under all heads. The examination was conducted by Mr. Moro Prabhakar Khare, Head Master of Municipal School at Worlee with the help of his Assistants. To all of them I beg to express my sincere thanks.

6. The annual Inspection — Mr. H. S. Sukthankar, Assistant Deputy Inspector of Marathi Schools, Bombay, held the annual inspection on 19th November. He expressed his

satisfaction with the work, discipline and tone of the school. I quote below extracts from his report. The grant in aid received by the school in 1907 was Rs. 138. The amount was increased last year to 185 which is nearly the maximum obtainable under Chapter III. Application for transferring the school for registration as primary from an indigenous one has been made and we may expect to secure more grant next year. Mr. Sukthankar's report referred to above is as under :—

"The school teaches Joint Schools Committee's standards. St. IV did fairly well on the whole. The work of St. III was on the whole good. The dictation of St. II was fair and copybooks very fair, while arithmetic and vernacular were good. The results of St. I were on the whole fairly satisfactory. The Infant class has on the whole been fairly well trained... Book binding, needle work and embroidery work have been lately introduced in this school and the work done by the pupils was satisfactory... Discipline and conduct of students : Good. The teaching staff is sufficient and fairly competent. Supervision... Good."

7. **Religious and moral instruction** is a special feature of this school. Instruction of a systematic character in the Theistic faith of worship is imparted and morality is taught by means of simple stories which the children love being told. Every day, before the regular work commences, the children are assembled together and are taught to recite a hymn from the Sulabh Sangit specially prepared for their use.

8. **Visitors to the School** — Among those who visited the school during the year under report and thus showed their practical interest in its work were Lala Lajpatrai of Lahore, Dr. R. G. Bhandarkar, Mrs. Ramabai Ranade, Mr. G. K. Deodhar of the Servants of India Society, Prof. Malik of Bankipore, Mr. G. D. Madgavkar, B.A., I.C.S. Sessions Judge, Broach, Mrs. Manekbai Bahadurji, Mrs. Laxmibai Ranade, Prof. V. P. Dalal, M.A., B.Sc. of the Elphinstone College, Mr. H. Stanley Reed, Editor, *Times of India* and a large number of ladies and gentlemen. The children of the school are deeply grateful to Mrs. Ramabai Ranade, Mr. H. Stanley Reed and R.B.A.R. Talcherkar who were kind enough to distribute sweetmeats to them. I beg also to express my sincere gratitude to all these and other visitors for visiting the school and encouraging the pupils and the staff in their work.

Special provision — In this school provision is made for bathing and washing. The children in our school come from the dirtiest quarters of the town and have absolutely no notions of cleanliness and hygiene. The dirty children are bathed in the school and they are also made to wash their clothes. Soap is supplied to them in plenty and they are made to realise practically the advantages of a life of cleanliness and neatness. Every attempt is made to discourage slovenly habits and to imbue the little children with the idea that cleanliness is a virtue which is worth practising. The result of this practice are visible in the tidiness observed

in the pupils whose dress and habits are in marked contrast with those of other children who have not been yet brought under the influence of the school.

What the School has done and what It wants to do — The Parel School has been in existence now for over two years. During this time no fewer than 400 pupils of the depressed classes have come under its influence and about 300 of them have left the institution after acquiring a smattering however little, of the three Rs. The School staff has attempted without exception to throw as much light of useful knowledge into the lives of these little ones. They have been shown the value of clean and moral living and have been taught to regard life as a precious gift from God and not a thing to be despised and wasted. All that we have done for the poor children is, we are aware, only a very small part of what could and ought to be done for them. More indeed could be done for the improvement of their future life and prospects, but the pity is, they do not stay with us long enough. If they did so, what we desire to do is to train them so, as to completely wipe off the stigma of low-caste life attaching to them. The object which the School wants to achieve is to put the low-caste children on an equal footing with those of the higher classes. With careful and regular training, with education in hygiene, morality and religion we hope to achieve it. We thank God for His help in the discharge of our duty to the depressed classes and we pray to Him to be with us in the year just begun and to enable us to perform our work with love and humility.

V. S. SOHONI

(Hd. Master, Parel School)

APPENDIX B

REPORT

OF THE

Deonar Kachrapatti Day School

(FOR THE YEAR 1908)

This school was opened on the 1st of November 1907. It is situated close to the chawls for the depressed classes labourers employed in connection with the removal of the refuse of the city of Bombay to Deonar near Chimbur two miles away from the Ry. Station, Kurla.

The School meets in a thatched cottage erected by our philanthropic citizen Mr. Haji Yusaf Haji Ismail, who was kind enough to pay all its expenses and also to distribute clothes to the children of the school. But for this help of Mr. Haji Yusaf, the work of the school would have been seriously hampered for want of proper accommodation. Our best thanks are therefore due to Sheth Haji Yusuf as well as to Mr. S. M. Edwards I.C.S. the then Municipal Commissioner for having enabled us to start this School.

During the year under report 110 boys and 5 girls were admitted into the School of whom 109 belonged to the Depressed classes. The pupils are all drawn from the children of labourers belonging to the Kachrapatty. The average daily attendance was 25.

Application has been made to the Inspector of schools, Thana District, for the registration of the school for grant-in-aid. In response to it, the Inspector Mr. R. G. Apte, B.A. visited the school and was pleased with all he saw. He has promised to recommend the application for grant.

In connection with this school, special mention must be made of the name of Mr. Amritlal V. Thakar, L.C.E. who first drew the attention of the Committee of the Mission to the need of a School, felt for a long time by the low caste labourers at Deonar Kachrapatti and who helped the Committee both pecuniarily and otherwise in establishing the School. He still takes a very keen interest in its working and management and renders all possible aid to the Mission in general and the Master in charge of the school, to make it an institution of real use to the children of the depressed classes. The flourishing condition of the school is in itself an indication of Mr. Amritlal's interest in it.

V. S. SOHONI
(Inspector of Society's Schools)

APPENDIX C

REPORT

OF THE

Agripada Day School

(FOR THE YEAR 1908)

Situation — The Agripada Vernacular School was opened on the 1st of June 1908 in the Dagdi Chawl near the Byculla Club, Agripada. Subsequently as the number of pupils increased it was removed to the Improvement Trust Chawl C. This and the adjoining chawls are tenanted by the low classes and the transfer of the School therefore has resulted in supplying a long-felt want of these people.

Attendance &c. — The school was opened in June with about two dozen children, but the number increased so rapidly that in about two months it reached the figure of 70. After initial outface to Agripada the admissions showed a steady increase and by the end of December the total number on roll stood at 114. In all 292 pupils were admitted during the seven months from June to December while 178 left the School leaving 114 on roll as mentioned above. The average daily attendance was 54. Of the 292 admissions only one was a Maratha, the rest being depressed classes children.

The annual Transference Examination of the School was held in December before the Christmas holidays with results which speak for themselves.

	St. II	St. I	Infant class
Children presented for Examination	7	16	41
Children passed the Examination	7	16	34

Sunday Moral Class — This Class met during the months the school was open on every Sunday morning. It was conducted by Mr. V. S. Sohoni. The average attendance of this class was 32.

The school has been registered by the Joint Schools Committee for grant in-aid under Chapter III of the Code and we may expect to receive a grant next year.

V. S. Sohoni
(Inspector of Society's Schools)

अनुक्रमणिका

APPENDIX D

THE DEPRESSED CLASSES MISSION

Charitable Dispensary

(From 12th November 1906
to 31st December 1908)

There is no charitable dispensary within an area of one mile around the Mission house, except one private dispensary and one Hakim. If there be any dispensaries in some of the mills, they provide medicines only to those millhands, who attend work and not to their families. Nearly all our patients belong to the backward and depressed classes, whose habits are very dirty and who do not show any inclination to take medicines at the right time. The large number of injuries which are received by workmen from irons &c. and the consequent ulcers might be easily cured if properly attended to at once. But the poor people neglect the wounds which sometimes develop into worst types of gangrene. The many diseases of malarial fever and of stomach affections are due to the low level and defective drainage at Parel. Large quantities of water accumulate in several wide areas and remain stagnant. The mud slowly dries throughout the rainy season, gives a most offensive smell and also breeds a tremendous crops of mosquitos which are the constant source of malaria. Visits to the houses of the poor people benefit them very much. Furniture, instruments and the services of a good compounder are badly needed.

Since the establishment of the Municipal Dispensary in the locality the number of attendance of the patients have gone down and my health also at present being not in a good state. I have at present temporarily discontinued attending; but if arrangements be made to provide the necessary funds, I shall offer my services free as before with the greatest pleasure.

STATEMENTS OF PATIENTS TREATED

(DISEASES TREATED)

		No. of patients admitted
Malarial Fever		269
Affections of the Digestive System		316
Do. Respiratory System	155	
Do. Ear and Nose	84	
Venereal Diseases		36
Rheumatic Affections		43
Injurious Ulcers &c		91
Skin Diseases		190
General Complaints		55
Total		1239

CASTE AND SEX

	Sex			
	Male	Female	Children	Total
Marathas	161	96	81	338
Mahar	222	64	160	446
Mochi	48	22	75	145
Mang	17	22	3	20
Bhangi	9	1	6	16
Surtis	27	26	86	139
Mussalmans	35	41	21	97
Christians	11	12	9	32
Jews	5	12	1	6
Total	535	262	442	1239

Months	No. of days the Dispensary was open	No. of patients admitted	No. of Times the patients were treated
November 1906	16	15	46
December	11	7	24
January 1907	15	19	66
February	19	68	158
March	15	62	156
April	4	9	13
May	18	64	181
June	15	58	174
July	13	52	148
August	12	58	143
September	12	46	124
October	14	73	150
November	8	55	116
December	9	18	36
January 1908	10	6	30
February	Nil	Nil	Nil
March	5	10	46
April	25	93	293
May	22	57	182
June	20	53	161
July	13	48	198
August	23	117	373
September	13	75	145
October	25	111	293
November	18	51	158
December	5	14	30
Total ..	360	1239	3444

EXPENSES

	Rs.	a.	p.
Medicines	103	9	0
Railway fare to the Doctor from Thana to Bombay	81	5	0
Furniture and instruments	25	3	6
Stationery and contingencies	23	8	3
Total	233	9	9

The above statement will, I hope, convince the reader of the necessity of such a dispensary for these people and also enlist the sympathy of the owners of the several mills and railways whose employees are so much benefitted by the many activities of the Mission.

From the expenses it will be seen that the Dispensary has been conducted with the utmost frugality. To make it efficient a permanent annual income of five hundred rupees is required necessarily.

Friends of the poor are earnestly solicited to make up the **Annual Rs.** 500.

SANTOOJI RAMJI LAUD,

Bombay Rd. (Rd.) Hospital Assistant,

Thana Bombay Med. Est.

APPENDIX E

REPORT

OF THE

Nirashrit Sewa Sadan

D. C. M.

(For the 20 months from May 1907 to 31st December 1908)

History — The depressed classes Mission was started in Bombay on the 18th Oct. 1906 with the object of elevating the low caste people by (1) promoting education (2) providing work (3) removing social disabilities and (4) by preaching to them the ideals of the Universal religion, personal character and good citizenship. Till the establishment of the above mentioned Sadan the last three objects of the mission could not be effectively carried out.

With the experience of the first six months' work the Secretary of the Mission found that the objects of the Mission could not be fulfilled unless there was a body of self sacrificing persons who would wholly devote themselves to the mission under the discipline of a proper guide. Fortunately however the Secretary was soon enabled by the help of a generous philanthrophist who promised one hundred rupees, every month towards the expense of the workers, to secure two educated young ladies and two gentlemen all devoted to the Mission.

With these four as Missionaries the institution called the "Nirashrit Sewa Sadan" The Depressed Classes Mission Home was started on the 22nd May 1907. It is now lodged in a building which contains the Mission School opposite to the Elphinstone Road Station B. B. & C. I. Ry. Two more ladies have joined the Sadan since and are being trained there for the Mission work.

Objects — (1) The object of the Sadan is to train such of the high caste young persons as may be found disposed to devote themselves to some useful and charitable work among the neglected classes — specially unmarried young ladies and homeless widows.

(2) To maintain and provide work for such devoted people, after being trained in the Sadan, in connection with the Depressed Classes Mission or similar benevolent activities for the poor.

Work — Schools — The increasing number of the Depressed Classes Mission Schools in Bombay and Poona is due to the work of the Sadan.

The spiritual side of the Mission Schools is looked after by the Sadan. In all the Day Schools of the Mission the Sunday classes are held regularly every Sunday Morning. The average attendance of the children in the Sunday School at Parel which is conducted by Mr. V. R. Shinde and Mrs. Janabai Shinde, is about 50. Some selected hymns from the Prarthana Sangit are taught to the pupils and explained and lives of saints are read to them. Book binding is taught to the boys in the Parel School by Mr. Sayad Abdul Kadir. A sewing class is organized in which sewing and embroidery is taught. Some poor women of the low caste people and the girls in the School attend this class. Clothes and caps are made and sold. The profit realized in this work is given to the poor women who attend the class. The sewing class has received one knitting machine as a present from Harison Patent Co. of Manchester and a sewing machine from Mrs. Bahadurji and Mrs. Rao.

The Bhajan Samaj — There are meetings held on Saturdays in which lectures on Moral and Social subjects are delivered, Keertans performed and readings given from the works of marathi Saints. On the 19th January 1908 a Bhajan Samaj was started in the Sadan. Every Sunday evening are held Bhajan and Divine service in the Bhajan Samaj. Many Boys from Day school and .Night school at Parel and many people living in the neighbourhood attend the Divine services, regularly. On holidays, special meetings and social gatherings of men and women are held in which light refreshments are served. During the period under report there were held 9 lectures, 4 keertans, 5 Bhaktivijaya readings, 5 social gatherings and regular weekly Divine Services.

Excursions — On the opening day of the Bhajan-Samaj some boys from the Parel day school and all the boys from the Deonar school were taken to the Victoria gardens and light refreshment was given to them there. On the last Tabut day a large number of the students of the night schools were taken to the Elephanta caves at Gharapuri. They took with them their tiffin and there was a very happy Preetibhojan.

Collection of clothes — More than 1500 clothes, old and new, were collected and distributed among the needy. The clothes prepared in the Mission sewing class are also distributed among the poor and deserving boys of the schools of the Mission.

Saturday and Sunday Baths — In order that the children should acquire the habit of cleanliness the Missionaries give them Saturday and Sunday baths. Though there were many difficulties raised by the parents of the boys in connection with these baths still they were continued as long as necessary and they proved very effective.

Home Visits — Members of the Sadan visit the homes of these miserable people. They give them moral and religious talks and persuade them to send their children to school.

Particular attention is paid to create and encourage the habit of cleanliness among them and to improve their domestic habits. Mrs. Venubai who is trained as a midwife in the Ayurvidyalaya pays sick visits where they are needed.

Boarders — There were three boarders in the Sadan. One was studying in the Wilson High School and the other in the St. Xaviour College. The third was a rescued waif. The first one went to his native place on account of ill health and the second has now joined the Furgusson College.

Moffusil Work — The Secretary of the Mission on his missionary tour visited Poona where he realised the necessity of social and religious work among the depressed classes of that place and soon succeeded in starting a Bhajan Samaj there. A Sunday class also is held every Sunday morning and a free library has been opened. Mr. Sayad in his last tour visited the low caste school at Jamkhandi, Gokak, Kolhapur and Poona.

Nirashrit Sewa Sadan,
Elphistone Rd., Bombay.

SAYYAD ABDUL KADIR
(Manager)

APPENDIX F

A REPORT
OF THE

Somawanshiya Mitra Samaj, Byculla

(FOR THE YEAR 1908)

Under the auspices of the Depressed Classes Mission this Samaj was started on the 24th of March 1907.

The objects are — (1) To promote moral and religious reform among the Depressed Classes so that they will elevate themselves from their degraded condition.

(2) To promote the spread of education among these communities by inducing the parents to send their children to school.

Rules —

(1) Every member should attend the weekly divine service and sermon.

(2) He should abstain from all intoxicants.

(3) All should treat one another as brothers.

(4) No member should bear any malice or hatred or show any disrespect to any religion or caste.

(5) No smoking or chewing or any such other ungentlemanly conduct shall be allowed during any meeting.

(6) No speech in any meeting shall be made in a taunting or insulting spirit.

(7) Persons intending to be members shall apply to the president and be admitted by a vote of the majority.

The Samaj first used to meet in the Dagadi chawl, Morland Road, Byculla. After the opening of D. C. Mission School in the Improvement Trust Chawl No. 3, the Samaj began to

hold its weekly and other meeting in one of the school rooms by permission. Till 31st December 1908 there were about 70 members. During the year 1908 there were 52 weekly meetings at which the leading members of the Samaj preached by turns. Mr. V. R. Shinde was occasionally invited to visit the Samaj when he preached at these meetings and made several suggestions as to the progress of the body. The attendance at these ordinary meetings was from 25 to 50.

Public meetings — On the 4th October 1908, public meeting was held under the presidentship of the Hon'ble Mr. Justice Chandavarkar when two of the members of the Samaj spoke in support of the resolution thanking H. E. the Governor and Miss Clarke for their sympathy to the Mission. A fortnight afterwards another public meeting was invited by one of the members Mr. Appaji S. Pawar, when Mr. V. R. Shinde, presided and four of the members of this Samaj addressed the audience which mustered about 400 strong, on education, social reform, temperance and religious reform. The members of this Samaj also attend the Divine Services in the Prarthana Samaj Girgaum and the Monthly Social Gatherings of all the Hindu Clubs newly organized by the Social Reform Association of Bombay.

Khadda, Nesbit Rd., KONDAJI RAMJI MASTER

Mazgaon, Bombay. (President)

APPENDIX G

DEPRESSED CLASSES MISSION
SOCIETY OF INDIA

POONA BRANCH
(Incorporated)

First Half-yearly Report
(*June 1908 — December 1908*)

It was about the month of April 1908 that owing to an earnest appeal from some of the leading men of the Mahar community of Poona Cantonment that Mr. V. R. Shinde, B.A., General Secretary of the Depressed Classes Mission Society of India, had, after a visit of inspection to the intended centre of Mission work, to think seriously of opening a branch of the above Mission in Poona and place me, in spite of my unworthiness and inability, in charge of it. But the inevitable problem of funds scared him away for two months from setting his hands to the plough. However, Mr. Shinde's assistant Mr. Sayyad Abdul Kadir, came down from Bombay after the former's return, and through sheer perseverance by means of which he was able to secure promises of support and sympathy, opened, on 22nd June, a Day School with a few pupils in a rented upper story of a Marwari's house in Centre Street of Poona Camp in the midst of the low-caste population. There was no school room furniture at all. A table and a chair were lent by the low caste men. The pupils sat on the floor. All the same a beginning was made. More pupils came in as days passed on; and in July when the School got into some shape, nearly a hundred names were on the roll. Of course, this rapid influx of school children was not steady and many who came in to experience a novelty soon fell off. So, to begin with, we employed only one teacher Mr. Ningappa Shankar Aidale a Mahar from Pandharpur where he was a Municipal School Teacher. He was engaged on Rs. 10 a month and he took charge of all the pupils in the School. Mr. Sayad took advantage of the newly created enthusiasm among the people, and before leaving Poona, opened a Night School and a Reading Room also in the same place.

The whole business and subscriptions amounting to Rs. 10 per mensem only were entrusted to me, and Mr. Sayyad returned to Bombay. I had, therefore, to first look for the sinews of war — the wherewithal needed to continue the work. Personal appeals, and appeals through correspondence and in newspapers for pecuniary aid, resulted in my obtaining Rs. 177 in the month of July, Rs. 100 was the generous donation of Mr. H. A. Wadia, Bar-at-law, and Rs. 30 each was from W. T. Morison, Esq., I.C.S., Commissioner of Poona, and Prof. E. A. Wodehouse, M.A., of the Deccan College. With this amount I was

able to purchase some school-room furniture, tables, chairs, benches and black-boards. In the middle of July Mr. A. V. Gurjar, a Brahman Matriculate who was an Assistant in the Parel Day School of the Bombay Mission, was sent as Head Master of the Poona Camp Day School on Rs. 15 per month. The monthly expenses now came up to nearly Rs. 50. No school fees were or are charged.

In my desperate efforts to obtain funds, I ventured to approach His Excellency Sir George Clarke, the Governor of Bombay, through a letter dated 19th July 1908. To my great delight and surprise, after the lapse of a few days during which His Excellency seems to have been instituting enquiries into the facts and persons connected with the Mission, I received the following communication dated 12-8-08 from the Private Secretary to His Excellency :—

"Sir,

With reference to your letter of the 19th ultimo, I am desired to inform you that H. E. the Governor considers that your Mission is worthy of support, and he wishes it all success.

As regards a subscription I am to inform you that H. E. has permitted Miss Clarke to get up a Concert next month in aid of the funds of your Mission and it is hoped that a considerable surplus should be available for the purpose."....

This communication was a source of no small encouragement to all the people connected with the Mission work at Bombay and other places. Nothing shall stand as prominent in the early annals of the Poona Branch as the great impetus given to it by the part played by the Head of the Bombay Presidency in permitting his daughter to organize a charitable Concert to aid its work. The Grand Orchestral Concert came off in the month of September when Poona was in season and when the station was full of visitors. Being under the kind patronage of H. E. the Governor, Major-General Alderson C. B., Commanding Poona Division, and the Maharajas of Baroda and Kolhapur, it proved nothing short of a great success in every way. The net income of the event was Rs. 3467-13-6 which was handed over to the President of the Head Society at Bombay. The value of the Concert lies not only in the substantial addition it brought to the funds of the Society but also in the fact that the work of the Society has been brought prominently before the public by the Ruler of this Presidency and his benevolent daughter taking a sincere interest in its success, and by their also bringing it within the scope of the practical sympathy of some of the Maharajas and Chiefs of this Presidency. For among those whose contributions to her Concert were acknowledged by Miss Clarke were :—

H. H. The Maharaja Gaikawad of Baroda	Rs.	500
H. H. The Aga Khan	Rs.	500
H. H. The Maharaja of Kolhapur	Rs.	200
H. H. The Chief of Bhor	Rs.	200
H. H. The Thakore Saheb of Amod	Rs.	100
H. H. The Thakore Saheb of Kerwada	Rs.	100
H. H. The Nawab of Sachin	Rs.	103
The Chief of Ichalkaranji	Rs.	25
The Chief of Dharampur	Rs.	10

Soon after the Concert Mr. V. R. Shinde, visited Poona and organized a public meeting of the Depressed Classes of Poona and the surrounding villages, in which a Resolution was passed thanking H. E. the Governor, and Miss Clarke for the practical sympathy evinced by them in the humble work of ameliorating the down-trodden condition of those classes. It was also resolved at that meeting "to set apart the proceeds of the Concert as the nucleus of a fund for the purpose of erecting buildings now so very necessary for the promotion of the objects of the Mission, to be styled, if permitted, 'Miss Clarke Memorial Buildings,'" (The permission has since been graciously granted).

In the months of August, September and October, I was fortunate in the pecuniary help I received—at least it was encouraging enough to make me think of giving a permanent shape to the work of the Poona Branch. In addition to some subscriptions and minor donations, Sir Jacob Sassoon bestowed Rs. 500 upon it, the Chief of Mudhol sent Rs. 100 through Dr. R. G. Bhandarkar, and Sardar Nowroji Padumji, Mr. Bomanji Dinshaw Petit and the Hon. Mr. R. A. Lamb contributed Rs. 50 each.

On 1st September, the Poona Prarthana Samaj Night Schools, two in number, which were started by Mr. V. R. Shinde in this City in 1905 and of which I was the Secretary were at my request transferred to the Poona Branch of the Depressed Classes Mission Society, the Poona Prarthana Samaj resolving to pay Rs. 4 a month towards the maintenance of those Schools. One of those Night Schools which was situated in Budhwar Peth and was attended by poor Maratha day-labourers has since been removed to Mangalwar Peth where it is attended exclusively by low-caste men.

In the same month *i.e.* in September, at the formal invitation of the Central Committee at Bombay, the following gentlemen accepted the following Honorary offices :—

Hon. Dr. F. G. Selby, M.A., L.L. D., C.I.E.	..	..	*(President)*
Mr. A. K. Mudliar, B. A.	..	..	*(Secretary)*
Mr. Arjun B. Mudliar	..	..	*(Treasurer)*

The Institutions now under the management of the Poona Branch are :—

The Camp Day School.
The Camp Night School.
The Camp Reading Room.
The Ganj Peth Night School.
The Mangalwar Peth Night School.

In connection with the Institutions in the Camp, a Sunday Class is conducted with as many children as willingly attend, and, whenever convenience permits, a Bhajan (Musical Service) is conducted on Saturday nights for adult males by Mr. L. M. Satoor of Kirkee.

In October while plague was at its height, Mr. G. K. Deodhar, Secretary of the Poona Plague Relief Committee, organized illustrative lectures in the vernacular on inoculation for the benefit of the poor and ignorant people of the low-caste community in the Camp Day School and in the Ganj Peth and Mangalwar Peth Night Schools. Also the Camp Day School had a conversational Class on "Cleanliness" one afternoon with Mr. G. K. Deodhar, M. A. of the Servants of India Society. It was unfortunate that the surprise visit of Mr. W. T. Morison, the Commissioner, and Mr. G. Carmichael the Collector, of Poona to the Camp Day School should have fallen on a day when the School was closed on account of plague.

With regard to the teaching staff, educated men among the Depressed Classes fit to do the teaching work are very rare, and Brahmans and high caste men are loath to teach low-caste schools especially in Poona. Still, during the period under report we have not been lacking in teachers. I stated above that Mr. A. V. Gurjar, a Brahman teacher in the Parel School, Bombay, was sent here as Head Master of the Camp Day School.

He had to be relieved of his services in September and in his place another Brahman Matriculate, Mr. G. N. Babras, was appointed. This gentleman, during the plague days of October, took ill one afternoon in the school and went on leave to his native place and has not been since heard of.

All the institutions were closed in the month of October on account of plague and were not reopened within the period of this report except the Camp Day School which was

reopened on 1st December and soon after located in Sachapir Street in a bungalow costing Rs. 30 a month.

A few statistics may be given in connection with the Camp Day School. As the Camp Night School worked tentatively only for three months, and as the Night Schools in the City had to be closed on account of plague very soon after they were taken charge of, statistics in connection with those Schools are not given.

POONA CAMP DAY SCHOOL

Total No. of Admissions		161
Average No. of Pupils on the Roll		89
Average Daily Attendance		47
Classification of Pupils according to Standards :—		
Infant Class		73
I Standard		22
II Standard		7
III Standard		3
Total No. of Pupils on the Roll in Dec. 1908	Total	105
Classification of the above according to castes :—		
Mahars		104
Dhangar		1
	Total	105

A Statement of Receipts and Expenditure and lists of Donors and Subscribers as well as teachers in the schools are appended.

Thus in brief is the Report for a short period of work. It is an account of the beginning of a hitherto totally neglected piece of national work in the centre of orthodoxy in the Deccan. But it does not give any idea of the difficulties we had to undergo and the anxieties we constantly feel on the score of finances. Consecrated lives are needed for this labour of love and righteousness and the work in Poona is entrusted to one who regrets that owing to his private vocation and his private circumstances, he is not able to devote that amount of energy and time which is needed for the achievement of some of the objects of the Mission. Still he hopes, that with co-operation and sympathy from friends he will be able to accomplish something in the new year 1909; and he will consider his work abundantly blessed if as many

of the patriotic citizens of Poona as possible will encourage him with counsel and money. The scope — the field-for labour is large. The labourers are few and the funds are less. Primary education is not the whole and sole object of the work undertaken. But humble activities for the social and moral elevation of the depressed classes form a more important part of our programme. And if only the hearts of the people can be moved to help us with their mite, we will be enabled to give effect to some of our objects.

To those who feel like sympathising with us the invitation is freely given to visit the centres of our work in the Camp and in the City of Poona. They also who so much as care to come and see what we do will be co-workers in our cause.

With this report goes a deep sense of gratitude to all those generous hearts who thought our work worthy of their sympathy and support.

Vithal Cottage,
Raste's Peth,
Poona City. 20-2-09.

A. K. MUDLIAR
(Hon. Secretary)

DEPRESSED CLASSES MISSION SOCIETY OF INDIA — Poona Branch

(Statement of Receipts and Expenditure, June 1908 — December 1908)

Receipts	Rs.	a.	p.	Expenditure	Rs.	a.	p.
Donations	1,038	8	0	Teachers' Salaries	150	5	9
				Servants' wages	6	12	0
Subscriptions	192	2	0	Rent for School Houses {	71	0	0
					2	8	0
Government Grant to the City Night Schools	46	0	0	Furniture and apparatus 69	12	6	
Other Sources	6	7	0	Books and prizes	14	7	6
				Contingencies	23	11	9
				Travelling expenses and carriage hire	54	13	0
				Printing Charges	28	6	0
				Postage	11	12	9
				Miscellaneous	34	9	0
				Amount sent to the Head Mission at Bombay	80	0	0
				Closing Balance	548	2	3
				(a) Fixed Deposit in the Deccan Bank Poona 500 0 0			
				(b) with the Treasurer 234 14 9			
					734	14	9
Total Rs	1,283	1	0	Total Rs.	1,283	1	0

A. K. Mudliar
(Honorary Secretary)

THE STAFF OF TEACHERS — **POONA SCHOOLS**

School	Teacher	Rank	Qualification	Caste	Pay Rs.
1. Camp Day School	1. Mr. D. N. Patavardhan	Head Master	English seventh standard	Brahman	15
	2. Mr. N. S. Aidale	First Assistant	Marathi Fifth standard, was Municipal School teacher at Jath	Mahar	10
	3. Mr. B. S. Sathe	Second Assistant	Practical experience in teaching in Poona for the last 30 years	Mahar	7

2. Ganj Peth Night School	1. Mr. Abdul Bhai Chandbhai	Head Master	Marathi Fifth Standard, Municipal School teacher of 18 years experience	Mahomedan	5
	2. Mr. B. S. Sathe	Assistant	See Above	Mahar	4
3. Mangalwar Peth Night School	Mr. B. G. Kamble	Head Master	Marathi Fifth Standard, Municipal School teacher	Mahar	4
4. Camp Night School	Working experimentally with special arrangements.				

DEPRESSED CLASSES MISSION SOCIETY OF INDIA

Poona Branch

(List of Monthly Subscribers 1908)

No.	Names	Monthly Subscriptions	
		Rs.	A.
1.	H. A. Waidya Esq. Bar-at-law	10	0
2.	Hon. Dr. F. G. Selby M.A.	5	0
3.	E. A. Wodehouse Esq. M.A.	5	0
4.	The Poona Prarthana Samaj	4	0
5.	C. A. Kincaid, Esq. I.C.S.	2	0
6.	Hon. Mr. G. K. Gokhale	1	0
7.	Principal R. P. Paranjpe M.A., B.Sc.	1	0
8.	Rao Bah. K. B. Marathe	1	0
9.	Mrs. Ramabai Ranade	1	0
10.	Mr. L. M. Sator	1	0
11.	Mr. R. L. Bodop	1	0
12.	Mr. H. N. Apte M.A.	0	8
13.	Mr. B. S. Shirodkar	0	8
14.	Mr. G. M. Dukle B.A.	0	8
15.	Prof. H. G. Limaye M.A.	0	4
16.	Prof V. K. Rajwade M.A.	0	4
17.	Prof. G. C. Bhate M.A.	0	4
18.	Prof. K. R. Kanitkar, M.A., B.Sc.	0	4
19.	Mr. G. B. Trivedi B.A.	0	4
20.	Mr. G. V. Lele B.A.	0	4
21.	Mr. V. N. Pillay	0	4
22.	Mr. T. D. Dhume	0	4
23.	Mr. M. H. Ghorpade	0	4
24.	Miss Premalabai Kothar	0	4
25.	Mr. G. K. Deodhar M.A.	0	2

26.	Mr. K. A. Sawant	0	2
27.	Mr. D. H. Kamat	0	2
28.	Mr. B. N. Masurekar	0	2
29.	Mr. G. H. Naik	0	2

A. K. MUDLIAR
(Hon. Secretary)

Poona

(List of Donors — 1908)

No.	Names	Address	Amount	
1.	Sir Jacob Sassoon	Poona	500	0
2.	H. H. The Chief of Mudhol through Dr. R. G. Bhandarkar		100	0
3.	H. A. Wadya Esq.	Kirkee	100	0
4.	Hon. Mr. R. A. Lamb	Poona	50	0
5.	Mr. Bomanji Dinshaw Petit	Poona	50	0
6.	Sardar Nowroji Padumji	Poona	50	0
7.	W. T. Morison Esq. I.C.S.	Poona	30	0
8.	Rao Bah. Lalshankar Umiashankar Trivedi	Ahmedabad	25	0
9.	Principal R. P. Paranjpe	Poona	20	0
10.	Dr. Harold H. Mann D.S.C.	Poona	15	0
11.	Some students of the Ferguson College	Poona	10	4
12.	X.Y.Z.	Poona	10	0
13.	Sardar Cupuswamy Mudliar	Poona	10	0
14.	Prof. H.G.D. Turnbull M.A.	Poona	10	0
15.	Rao Bah. D. G. Gharpure	Poona	5	0
16.	Through Mr. Vaze	Poona	5	0
17.	Mr. S. A. Kadir	Poona	5	0
18.	Mr. S. J. Kamble	Poona	5	0
19.	Prof. K. R. Kanitkar M.A., B.Sc.	Poona	5	0
20.	Mr. B. S. Shirodkar B.A.	Poona	4	0

21.	G. K. Deodhar M.A.	Poona	3	0
22.	Dr. J. F. Kolapurwalla	Poona	3	0
23.	Mr. G. V. Shrikhande	Budhgaon	3	0
24.	Dr. V. C. Gokhale L.M. & S.	Poona	2	0
25.	Mr. R. B. Mody	Poona	2	0
26.	Mr. N. D. Nicholson	Poona	2	0
27.	Mr. S. R. Dharadhar	Bombay	2	0
28.	Miss Vithabai Kamat	Poona	2	0
29.	Prof. G. C. Bhate M.A.	Poona	2	0
30.	Mr. Genu Konoo	Poona	1	0
31.	Dr. V. V. Bhagwat	Poona	1	0
32.	Mr. Sitaram Javeri	Satara	1	0
33.	Mr. K. G. Nerurkar	Poona	1	0
34.	Mr. B. N. Masurekar	Poona	1	0
35.	Mr. G. R. Shirodkar	Poona	0	8
36.	Mr. R. G. Khanolkar	Poona	0	8
37.	Mr. V. M. Satpute	Poona	0	8
38.	Mr. Y. R. Jadhav	Poona	0	8
39.	Mr. K. L. Mutkar	Poona	0	8
40.	Mr. N. B. Gaytonde	Poona	0	8
41.	Mr. B. N. Bachal	Poona	0	4

A. K. MUDLIAR
(Hon. Secretary)

APPENDIX H

A REPORT
OF THE

DEPRESSED CLASSES MISSION

Manmad Branch

(Affiliated)

From its opening on 11th May 1907 — to 31st December, 1908

The general Secretary of the Mission visited Manmad, delivered in Marathi a lecture on "Our duty to the Depressed Classes" and opened a Night School on the 11th of May 1907.

The total number of pupils on the roll is, at present 34, the average attendance being 28.

The pupils are classified according to their castes as under.

Mahar	..	..	24	Chambar	..	..	2
Mang	..	..	3	Mahrata	..	..	2
Khatic	..	..	3				
				Total	..	..	34

MINOR INSTITUTIONS

Bathing — The teachers in charge of the school take all their pupils, every Wednesday and Saturday to the local river where the latter bathe, wash and swim. The institution has effected such a marvellous change in the external appearance of the students that many people are astonished at first to find them so unexpectedly clean and joyful.

Exercises — *Atyapatya* and *Khokho clubs* have been opened. Students as well as young men from the Maharwada take great interest in these popular games. They are played every evening on the extensive ground just near the school. Cricket and Football will also be soon introduced.

Temperance League — The students have formed themselves into a league with their Head Master for its President and two senior students for Joint Secretaries. Every member is

pledged not to drink in spite of his parents, for the fact that the parents ask or even compel their sons to drink is of very frequent occurrence amongst these people. The parents themselves have been exhorted on this point and they have given their word that they will not henceforth ask or compel their sons to drink. If a student is found violating the rule of the League, he is punished with an exclusion from *Atyapatya* and *Khokho* for as many days as in his discretion the President may choose to fix. The League has done much good and has been found working very well for the last 5 months.

Anniversary — The first anniversary of the school was celebrated with great enthusiasm and joy. After having passed the day in Bhajan, Lectures, Matches etc. a fruit party was given, in the evening, at a very pleasant place on the river Ponjana.

Excursions — Grown up students of the school, accompanied by their teacher, Mr. Jadhao, and the Branch Secretary, made an excursion to the celebrated fair of Nanawati at Chandor. Thakore Mansinhaji kindly procured for us bullock-carts and all of us enjoyed the trip very much.

The needs of the Branch :

The want of a day-school for these people is every day felt here. Being a considerable Railway Junction, Manmad has for its residents many Depressed Classes people serving as labourers to the Railway Companies. Should, therefore, a day school be opened here, it is expected that nearly 100 students from the Depressed classes would join it. It is certainly a very heart-rending spectacle to see so many young ones of our species, whiling away their time in useless games, wandering, stealing, or accustoming themselves to many other dirty habits only because their fathers can not afford to pay for their books and schooling. But in order to meet the expense of a day-school with 100 pupils, the income must be at least 50 Rs. The present income of this branch is not even half as much. So the opening of a day school here wholly depends on the generosity of large-minded philanthropists. A building is very urgently needed for the school as the town people are loath to rent any place in the town for this Purpose.

STATEMENT OF ACCOUNTS

(From 11th May 1907 — to 31st December 1908)

RECEIPTS

DONATIONS

		Rs.	as.	p.
Mr. Gul Mahomed	.. ..	1	0	0
Mr. Manilal U. Hemchand Shah	.. ..	1	0	0
Mr. Keshao Narayan Salkade	.. ..	1	0	0
Mr. Ramchandra Narayan Salkade	.. ..	1	0	0
Mr. Shankar Dajiba Jadhao	.. ..	1	0	0
Mr. Dasharath Krishnaji Manmadkar	.. ..	1	0	0
Mr. Mohansinha Motisinha	.. ..	1	0	0

(These donations were collected for the Depressed classes Mission Bombay, before the opening of this school but were allowed afterwards by the General Secretary to be used for this Branch)

		Rs.	as.	p.
Mr. Vithal Ramji Shinde, Bombay	.. ..	3	0	0
Mr. Laxman M. Sattur	.. ..	4	0	0
Sardar Balasaheb Vinchurkar	.. ..	5	0	0
Messrs. A. S. D'Souza & Co.	.. ..	5	0	0
Mr. A. S. D'Souza, Malegaon	.. ..	2	0	0
Mr. Bhagwandas Fatechand	.. ..	1	0	0
Mr. Gulabchand Nanchand	.. ..	1	0	0
Mr. Dorabji Dadabhai	.. ..	1	0	0
Rev. A. J. Rodrigues	.. ..	1	0	0
Mr. Vaizanath Jijaji Kulkarni, Nandgaon	.. ..	5	0	0
Mr. Abdul Ganim Mulla, Nandura Berar	.. ..	1	0	0
	Total	36	0	0

SUBSCRIPTIONS

अनुक्रमणिका

		Rs.	as.	p.
A Sympathiser, Kirkee	.. ..	5	0	0
Mr. Keshao Narayan Salkade, Nandgaon	..	6	0	0
Mr. Dasharath Krishnaji Chavan, Wardha	.. .. ..	6	0	0
Mr. Mohansinha Motisinha	.. ..	19	0	0
Sardar Balasaheb Vinchurkar	.. ..	4	0	0
Messrs. A. S. D'Souza & Co.	.. ..	4	0	0
Mr. A. S. D'Souza, Malegaon	.. ..	2	0	0
Mr. Gulabchand Nandchand	.. ..	1	0	0
Mr. Dorabji Dadabhai	.. ..	0	8	0
Mr. Manilal E. Uhamchand Shah	.. ..	0	12	0
Mr. Tukaram Kashiram	.. ..	0	4	0
	Total	48	8	0

MUSTI FUND

		Rs.	as.	p.
From 13th Dec. to 31st Dec. 1908	.. ..	2	12	0
	Grand Total	87	4	0

EXPENDITURE

Teacher's Pay	.. ..	28	8	0
Lamps	.. ..	3	12	0
Oil, Chimneys Etc.	.. ..	8	15	9
Books, Maps Etc.	.. ..	6	0	0
Slates	.. ..	2	2	0
Anniversary Day	.. ..	5	3	0
Rent of the School-Room.	.. ..	12	0	0
Printing charges of hand-bills, cards, reports Etc.	..	9	15	9
Mushti fund Scheme	.. ..	2	3	0
Postage	.. ..	1	12	0
Miscellaneous	.. ..	2	12	0

Total	83	3	6
Balance on hand	4	0	6
Grand Total	87	4	0

In conclusion I beg to thank all those that have helped us in our humble labours for the so called lowcastes.

Manmad
District Nasik

MOHANSINH MOTISINHA
(Hon. Secretary)

APPENDIX I

Igatpuri Branch

(Affiliated)

Igatpuri is an important railway centre. On account of the railway workshops there is a large population of workers belonging to the Depressed Classes. Many members of these communities are engaged as domestic servants by Europeans and because of the good wages they earn in that capacity they are financially better off than their brothers elsewhere. There is a government school here for the higher classes in which "low class" children do not find admission. The need of a school for these children of whom there is a large number is greatly felt. There is a Depressed Classes Association with a membership of 58, working at Igatpuri for the social uplifting of the community. The association arranges lecture series, Bhajans, temperance, demonstrations &c. for the benefit of the Depressed Classes. Their greatest need however is that of a well managed day school which it is hoped will be soon supplied.

— ASST. GENERAL SECRETARY

APPENDIX J

THE DEPRESSED CLASSES
MISSION SOCIETY OF INDIA

Akola Branch

(Affiliated)

For the year 1908

On his Missionary tour in May 1907 in Berar, Mr. V. R. Shinde delivered two public lectures, one in Akola and another at Amraoti and created general sympathy for the Mission. He also visited the late Janoji Free Boarding for Mahar students at Akola and addressed a meeting of the depressed classes. People gathered together specially for the occasion from the neighbouring villages.

In July 1908 Mr. K. P. Bhalekar was sent from Ahmednagar as agent of the D. C. Mission, Bombay, to work in Berar. He organized a local committee consisting of — Rao Saheb Vishnu Moreshwar Mahajani, (President), Rao Bahadur Devrao Vinayak Digambar, (Vice President), Narayan Waman Harkare Esq., S. C. Hosally Esq., Bar-at-Law, (Honorary Secretary).

In consultation with whom he was authorised to work.

(1) **Akola Night School** — This institution in Akola is really independent of this Mission for it was started before this mission came into existence and is supported by Rao Bahadur Deorao Vinayak, the two Mahajanis and other gentlemen. Its accounts are not incorporated with those of the mission. The school was started in February 1908 in a building lent by the Mahars of the Maharwada.

The Head Master is Gopalrao. Hd. Master of the Municipal School No. 2 Akola, whose salary Rs. 8 per mensem is paid by the Mahajanis. The lighting charges are paid by Dr. D. K. Kolatkar. A fund was started for building a permanent house for the school and Rs. 200 were collected. A few gentlemen by public subscriptions name Rao Bahadur D. Vinayak and the firm of Savant Ram Rampertab gave besides gols, rafters and corrugated iron sheets. It is gratifying to observe that the mahar families have set an example of self help and self-sacrifice by contributing one anna per family every week. The site for the building was given gratis by Government; and the building was completed in October and occupied in November 1908.

There are at present 25 pupils on roll. About 20 attend every night. They are taught for two hours. The school was visited on four or five occasions by Messrs. Hosali, Harkare and the Mahajanis and by the Deputy Inspector. The progress made has been found to be satisfactory. The pupils are all mahars and their ages range from 12 to 20.

(2) **The Paras Night School** — Contains about 25 boys and the average attendance is about 18.

The school was started by Messrs. Hosali and Parchure who pay all the expenses. It was opened in a Madhi of the Mahars but steps have been taken to allow the school to be held in the old Mahar school building belonging to the District Board. It was visited three times by the above gentlemen, but the progress made was not very satisfactory. The pupils are all mahars and their ages range from 10 to 25. The teacher is a mahar who is paid Rs 4 per mensem. The school was inspected by the Inspector of Schools who has promised to help the institution.

There is a Mahar Boarding House at Akola started by the late Mr. Januji Mahar. It contains 12 boys who are fed gratis by Mr. Januji's widow, instructions to that effect having been left by him before he died. These boys are superintended by Messrs. Hosali and Harkare. Out of these boys two attend the High School and the rest attend the Anglo-Marathi school. It may be added that these mahar boys freely mix with the other Hindu boys in the two schools.

These boys and the boys of the night school attend Divine Service every Sunday in the house of Mr. Hosali, when besides singing hymns, sermons are given on moral and religious subjects by Messrs. Narayan Rao Harkare and Hosali. The principles of pure Theism are taught to the boys with great care.

(3) **Mission Agent** — Mr. Bhalekar who was sent from Bombay visited few places in Berar and collected subscriptions. He gave lectures in various places and reported that the gentlemen of Amraoti were ready to start a Mahar school like the one at Akola.

As regular reports were not received from Mr. Bhalekar, no formal meetings of the committee were held. Of the subscriptions collected by Mr. Bhalekar no portion was actually sent to the Secretary. It would appear that he, Mr. Bhalekar collected only as much as was sufficient to pay his salary and other expenses. As he has resigned nothing need be said as regards his relations with this branch of the mission.

The condition of Mahars in Berar is not as bad as in the Bombay Presidency. They are not considered so untouchable here as in the older province. They serve in the local factories and pretty freely mix with the other Hindus. Though sometimes the prejudice against them is strong.

There is some chance of similar schools being started in other places also; but we think that the work should be left to local men.

STATEMENT OF ACCOUNTS

Mr. Bhalekar sends the following statement of Accounts and report of his work.

Received							Spent
Rs.	**as.**	**p.**		**Rs.**	**as.**	**p.**	
178	12	6	From 33 donors in all in the Khandesh, Akola and Amraoti Districts	133	13	9	Allowance to Mr. Bhalekar on account of Paras Night School.
				15	0	0	
				2	10	0	Telegramme.
				6	3	6	Railway fare.
				1	10	0	Postage.
				4	1	3	Conveyance.
				163	6	6	Total
				15	6	0	Balance with the Honorary Secretary Mr. S.C. Hosally.
				178	12	6	Grand Total

WORK AT AKOLA & AMRAOTI

Name of Place	Lectures	Sermons	Services	Conver-sations	Essay reading
Akola Night School	3	2	0	1	0
Akola at Mr. Hosalli's house	1	3	5	10	0
Paras in the school	1	3	0	2	1
Paras in the school Maharwada	0	1	0	0	0

Ghusar	1	1	0	0	0
Akola in the Janoji Boarding	0	16	6	3	0
Amraoti in the Dharmshala	0	5	0	7	0
Amraoti in the Dharmshala Frazarpura	2	4	0	0	0
Amraoti in the Dharmshala Nagpur pati	2	3	0	0	1
Amraoti in the Dharmshala Dhorwada	1	2	0	0	0
Thugaon	1	1	0	0	1
Devari	1	0	0	0	1
Sangvi Durgade	1	0	0	1	0
Nayagaou	1	8	0	0	0
Kavali	0	1	0	0	0
Shinganapur	0	4	0	3	0
	15	49	11	29	5

A local committee was formed at Amraoti with Messrs. Kane and Bhangle. A night school was started in the Nagpurpatil (Amraoti). Another night school was started at Thugaon.

Akola, } H. C. HOSALLI

Berar. (Hon. Secretary)

APPENDIX K

REPORT
OF THE

Central India Committee

OF THE

Depressed Class Mission

(*Affiliated*)

(*From 24th April* 1907 *to 31st December* 1908)

On the 24th April 1907 Mr. V. R. Shinde with the help of some gentlemen at Indore started the mission and appointed a committee called Central India Committee of the D.C.M. Society of India.

The following members were elected on the committee :—

Professor Gokhale (Holkar Coll.) — *Vice-President*.
Mr. S. T. Dravid B.A., LL. B.
Mr. V. B. Tilloo.
Dr. Atmaram.
Mr. Lakshman Rao Khanvilkar — Hon. *Treasurer*.
Mr. Ramchandra G. Mitbawkar — *Hon. Secretary*.

The Committee started a school on the 5th of May 1907. Some attempts were made to bring Mahar boys; but their parents do not care for the education and engage them in menial services.

There are 10 chamar boys, 5 Bhoi and 1 Khatik, 1 Bania and 3 Chamar girls in the school.

3 boys are reading in the Marathi 3rd standard
5 boys are reading in the Marathi 2nd standard
13 (10 boys and 3 girls) Marathi primer &c.

Average attendance in the school is about 12. Altogether 3 meetings of the Managing Committee were held to consider as to how to induce Mahar boys to attend school and to open a night school.

The amount of donation promised is Rs. 520; but the actual sum received is Rs. 255-10-3.

Receipt		**Expenses**
Rs. 255-10-3	141-1	Pay of teacher.
	50	Sent to Bombay.
	21	House rent & sundry.
	43	Balance in hand.
	255-10-3	

Brahma Samaj }
Indore

R. G. MITBAWKAR
(Hon. Secretary)

APPENDIX L

DEPRESSED CLASSES MISSION
SOCIETY OF INDIA

Madras Branch

(Affiliated)

Mr. Shinde during his short stay in Madras was able to organise a public demonstration meeting in connection with the All-India Theistic Conference in the Memorial Hall under the presidentship of Rao Bahadur Adi Naranayya and as a result of the sympathy created a small Committee to carry on the work of D. C. Mission in this City was formed. This committee have started work in one of the biggest Pariah villages in the suburb of Madras, and have opened a day school with a teacher who is a High Caste Hindu for the youngsters, and a night school is proposed to be opened at an early date for the grown up men who are mostly day labourers. A school house is being constructed, but in the meanwhile the teacher is holding his classes under the village trees. He has been able in this short time to gather about 40 children including boys and girls and the Mission has every hope of successful work here. Besides this, two gentlemen have offered small plots of land for constructing schools in two other villages, but for want of workers and means to carry on the work the Committee have not yet accepted these kind offers, but it is earnestly hoped that as their resources increase the Committee will be able to extend the work into other villages. The Committee have secured the services of Swami Brahmananda as a whole time worker and they will shortly send another young man to Bombay for being trained there in the D. C. Mission work. The Committee have already received letters of sympathy from several persons as well as a few pecuniary contributions. Now that the D. C. Mission Society have taken up in earnest this long neglected work of elevating the depressed classes in our country, we believe that our leading men will support them with all possible help. All contributions should be sent to Mr. H. Balakrishna Rao, B. A., B. L. Hon. Treasurer, D. C. Mission, 97 Anna Pillai Street, G.T., Madras.

S.I. Brahma Samaj, } V. GOVINDAN
97 Anna Pillai Street, (Hon. Secretary)
G. T., Madras. D. C. Mission Society, Madras Branch

अनुक्रमणिका

APPENDIX M

THE DEPRESSED CLASSES
MISSION SOCIETY OF INDIA

Mangalore Branch

(Affiliated)

The Depressed Classes of India, constitute fully one-fourth of the total Hindu population, and more than one-sixth of the entire population of India. But for the proselytising work carried on through many centuries by Islam and Christianity, their number to-day should have been still larger.

They are very important in our social polity, for they are strong and hardy, and constitute the bulk of our agricultural labourers. They possess a hereditary skill in certain manual arts and industries and we could not get on without them.

The disgraceful condition in which we have kept them through long ages is a great blot on our civilisation and religion. By treating them worse than dogs, we have belied the ancient Indian teaching of the oneness of the Life Divine and all its manifestations.

It has been truly said that we, who make grievances of our disabilities in South Africa, should first set our own house in order and do justice to that large section of our own countrymen whom for ages we have grievously wronged.

The problem is nowhere more acute than in the South Canara District. Khan Bahadur M. Azizuddin Saheb Bahadur, Collector of South Canara, in the course of a recent speech, remarked : "I have not come across, anywhere on the East Coast, anything like the persecution of the depressed classes that exists here."

Work among the depressed classes was started at Mangalore in 1897 in a very modest way. In that year Mr. K. Rang Rau, a local pleader, started a school for Panchama children at his own expense and with the help and encouragement of a few European gentlemen. The children were provided not only with free education, but also with a simple midday meal. The school prospered, and many boys were sent out from year to year with a decent primary education.

During the visit of Mr. V. R. Shinde to Manglore, in November 1907, this work hitherto carried on by one individual, was organised under the Depressed Classes Mission, of which

four representative Hindu gentlemen of the town became members of the Local Committee with Mr. Ranga Rau as Hon. Secretary.

The Mission is now conducting the following institutions :-

1. A day school with 78 Panchama pupils — 66 boys and 12 girls — and manned by two teachers. These pupils, besides free education, are supplied with clothing, books, etc. and a daily midday meal.

2. A boarding house, with eight grown-up scholars, who live permanently on the school premises for general education and industrial training. It is hoped that boys trained in this way under close supervision will when sent out, have a leavening influence on their community.

3. An industrial institute, in which six fly-shuttle looms are worked at present. The object is to encourage some of these unfortunate people to make weaving a domestic industry.

To meet the cost of establishing and running the industrial institute, it was resolved to raise Rs. 2,000 in forty shares of Rs. 50 each — the subscribers to receive no interest or profits during the first five years, and a moiety of the profits during the next five years, and to have their money returned to them at the end of the tenth year. Only 17 shares have so far been subscribed.

The Secretary also sent out appeals for pecuniary help, to all parts of India. Response came readily from distant parts, from Bombay, Hyderabad, Multan, Rawalpindi, Lahore, Agra, Calcutta, and other places far away, one generous donor anonymously giving Rs. 700. Help unsolicited was received from England also. But South Indian donations are yet few and small.

The total receipts from all these sources have amounted to about Rs. 2,500. This amount has already been spent and work cannot be continued satisfactorily unless it receives a more adequate share of public patronage.

The school costs Rs. 50 a month, including the free feeding. The cost would have been greater, but for the enthusiastic service of a band of young men, members of the local Brahma Samaj, who regularly go from house to house and collect doles of rice for the scholars.

अनुक्रमणिका

The efforts of the Mission to give Panchama boys and girls an intellectual, industrial and moral training, have so far been successful. The Mission has a further scheme for working among the grown-up people. Seven-and-a-half acres of land have been purchased, and fourteen acres will shortly come in possession as a gift from the Government. The committee propose to parcel out this land among about sixty Panchama families, on a permanent lease for nominal rent and help them with small advances for building huts. In this way, a small Panchama colony is to be established, the people having their own little holdings for garden cultivation. As funds permit, it is proposed to extend the colony.

This scheme, when completed, will greatly facilitate the work of the Mission. These people, who live apart and are subject to incessant persecution at the hands of the higher castes, will have the immense benefit of living close together, on their own holdings. Their children can be more easily got together for school instruction, night classes can be more easily worked for the grown-up people. And all the people can be more easily trained into habits of temperance, cleanliness, economy etc. Altogether, their intellectual, material, and moral up-lifting can be more easily accomplished.

The colony will be formally opened shortly.

It is hoped that the work sketched above, which has been carried on hitherto under great discouragements, will appeal to every one, of whatever nationality, with human sympathies, and particularly to every patriotic and public spirited Indian.

Seven centuries ago, Panchama kings ruled in Canara. To-day, the Canara Holeya is the lowest of the low — despised and cursed of men. To uplift this race is noble work. They are numerous in South Canara — about two and a half lakhs, or a fifth of the total population.

We are all members of one another, and each part of the world must respond in sympathy to the rest. Work such as is being carried on at Mangalore has not yet been started in other parts of South India It ought to be. But meanwhile, every friend of the cause should contribute his mite towards the work at Mangalore.

Friends can help the Mangalore Depressed Classes Mission in any of the following ways :—

1. By purchasing one or more shares in the industrial institute (Rs 50 per share).

2. By making a donation or an annual contribution to the Mission.

3. By lending money, not less than Rs. 100, without interest, repayable by ten annual instalments.

4. By giving rice, clothes or building materials.

5. By purchasing articles made in the institute.

Any contribution, however small, will be thankfully received.

Contributions may be sent to **Mr. K. Ranga Rau,** Hon. Secretary D. C. M., Court Hill, Mangalore, who will also be happy to furnish any information called for.

Temple View,
Mangalore. 21-11-08. }

V. Raghunathaya
(President, D. C. Mission, Mangalore)

APPENDIX N

THE DEPRESSED CLASSES SOCIETY

Dapoli

A promising field for the activity of the Depressed Class Mission lies at Dapoli in the Ratnagiri District, which has a considerable proportion of the communities whom the Mission seeks to benefit. Among them are some Mahars and Chamars who have served as Commissioned Officers in the Military and have followed other occupations in different parts of India, and now live in Dapoli on the pensions and other means earned by them. The more enlightened among them have always felt the degradation of their class but had not until lately taken steps for their improvement. On 16th November last a meeting was held in the maidan under the presidency of Mr. Sayad Abdul Rahiman Kadri a leading Musalman pensioner residing in the town and was attended by several prominent members of the "untouchable" Classes and their sympathisers of other caste. It was resolved that organized efforts should be made to rescue the depressed classes from their present undesirable condition and to induce the younger members of these communities to take advantage of the educational facilities which exist in Dapoli. Prominent mention was then made of the interest taken in depressed classes by His Excellency the Governor and Miss Clarke, who have patronised the concert held at Poona in aid of the Depressed Classes Mission and who have generally shown their sympathy towards the objects of the Mission. A Committee was formed to collect donations and subscriptions and to apply them to the elevation of the depressed classes. It held three meetings up to the end of the last year. Printed leaflets explaining the objects of the movement and appealing for help were prepared and are being circulated and methods were laid down for acknowledging receipt of amounts recovered and spent, and for reporting the work done and progress made by the Committee, to its supporters. Attempts are being made to secure the sympathy and co-operation of the prominent residents of the Taluka and appeals for help have been responded to not only by the more intelligent and well-to-do members of the depressed classes but also by the leading members of other communities. On the arrival of Mr. M. C. Gibb, Commissioner S. D. in the town, a deputation waited upon him to explain the objects of the Society and he was pleased to express his sympathy and make a contribution in money.

A movement which aims at elevating the condition of the depressed classes has ample and strenuous work before it. But its scope can be widened only with the enlargement of funds for which it has to depend upon sympathetic and charitably disposed ladies and gentlemen in and out of the District. The Committee has begun operations by finding out boys

of the school-going age who idle away their time without aim and ambition and sow the seeds of further degradation, and by encouraging them to attend school. These boys have to be helped with clothes, money, books and papers according to their requirements and some arrangements may have to be made in course of time to provide for their board and lodging. The Mahar and Chamar members on the Committee showed zeal and earnestness in the mode of work and the result has so far been to raise the number of the "untouchable" students of the local Marathi School from 16 to 35. A Chamar boy who was for some time a student of the Mission High School and had left off his studies has been induced to renew his attendance. It is hoped that sustained effort on the part of the Committee will result in rescuing several children of the depressed classes from their present listlessness and in increasing their attendance in the local Vernacular and English schools. 'The existence at Dapoli of a Mission High School of a long standing under European Management provides special facilities which are not to be found in most Taluka stations and makes it possible for the Society to pursue its objects in a manner easier and cheaper than it would have been under different circumstances.

The promoters of the movement are aware that in the work which they have set before themselves, some difficulties may arise, owing to ancient customs and prejudices which prevail in the Mofussil in a more aggravated form than in an advanced city like Bombay. But they propose to meet them in a spirit of conciliation and leave it to time and general spread of education to accomplish what can never be achieved by resistence. Any other course is sure to alienate the sympathy and co-operation of the higher classes upon which the institution must at least in its infant stages so largely depend. The majority on the Committee consists of Mahar and Chamar gentlemen of local influence and their earnestness is shown in the practical work of the movement, in the contributions they have gathered from their own people and in drawing the attention of the humbler members of their communities to the benefits of education. The spirit of harmony and good will which inspires them is shown by the sympathisers they have secured among the higher classes. The Committee has an educated Musalman as their chairman and two Brahmins of different sects, one of them, a pleader, working as a member and the other as Secretary. The largest donation promised to the Society comes from a leading Brahmin Banker of the town. The co-operation which the movement has thus secured is encouraging as it provides the Society with the initial guidance and business experience which enable it to work along right lines and which the Mahars and Chamars however earnest and enlightened are at present unable to find in their own communities.

Number of pupils supported by the society in the :—

Vernacular School		English School		Industrial School	
Mahar	24	Chambhar	1	Chambhar	2
Chambhar	11			Mahar	1
	35		1		3
				Total	39

Government Medical
Dispensary, Dapoli,
District Ratnagiri.

WAMAN A. WARTI
(Hon. Secretary)

APPENDIX O

THE
DEPRESSED CLASSES MISSION
SOCIETY OF INDIA

(D. C. M.) Est. 18th October 1906

(RULES OF CONSTITUTION)

1. *Name* — The Society shall be called "The Depressed Classes Mission Society of India."

2. *Object* — The object of the Society shall be to maintain a Mission which shall seek to elevate the social as well as the spiritual condition of the Depressed Classes, viz. The Mahars, Chambhars, Pariahs, Namsudras and all such other neglected classes in India by means of —

(1) Promoting education,
(2) Providing work,
(3) Remedying their social disabilities, and
(4) Preaching to them ideals of Religion, personal character, and good citizenship.

3. *Missionaries* — Any person who at the invitation of the Executive Committee agrees to devote himself to the work of the Mission and is accepted as such by the Council of the Society shall be deemed as Missionary of the Society.

4. *Board of Spiritual and Social Ministry* — To minister to the spiritual and social needs of the Depressed Classes in India, there shall be a separate Board consisting of all the missionaries and three other members to be annually elected thereto by the Council from among themselves. This Board shall have a charge of all the spiritual and social institutions and organisations of the Mission, such as the congregations, Sunday Schools, Young People's Clubs etc. etc.

5. *Membership of the Society* — The General Body of the Society shall consist of :—

(a) Patrons :— (1) Persons who make donations of five thousand Rupees or more to the funds of the society (2) or persons of distinction accepting office at the special invitation of the Council of the Society.

(b) Life Members — (1) Those paying a donation of Rs. 1000 or more (2) Persons who have rendered not less than five years' continuous service as Missionaries of the Society.

(c) Members — Those paying an annual subscription of not less than Rs. 25.

(d) All Missionaries of the Society *ex-officio*.

6. Any lady or gentleman, other than a Missionary, satisfying the conditions in the above Rule No. 3 shall be admitted as a member of the Society on being duly proposed and seconded by two members of the Executive Committee, and accepted by that Committee.

7. *Officers* — The Society shall have a President, a Vice-President, either of whom shall also be the Chairman of the Council of the Society, a General Secretary, an Assistant Secretary, a Treasurer, a Minister and an Assistant Minister, both of the latter being Missionaries.

8. *The Council* — There shall be a Council to elect the Executive Committee and to advise on the affairs of the Mission, its branches and affiliations. The Council shall consist of ten members of the Society in addition to the Officers mentioned above, who shall be members of the Council *ex-officio*.

9. All the Officers of the Society and not less than three-fourths of the non-official members of the Council, shall be either duly admitted members of any of the Brahma or Prarthana Samajes in India or those who shall have declared their sympathy with the ideals of the Theistic Church consisting of these Samajes in India, in a prescribed form.

10. The Officers and members of the Council shall be elected in the annual meeting of the General Body of the Society to be held in the month of February each year, and shall be eligible for re-election in subsequent years.

(N.B. Any vacancies during the year shall be filled up by the respective bodies themselves).

11. *Executive Committee* — The Executive authority shall be vested in an Executive Committee consisting of the Chairman of the Council, General Secretary, the Assistant Secretary, the Treasurer, the Minister, the Assistant Minister, and three Missionaries or failing one or more of such, other members to be elected annually by the Council immediately after their being elected for the new year. The Executive Committee so constituted shall have

power to initiate measures and to do everything necessary or desirable to further the aims of the society.

12. *Meetings* — To elect a new Council and to adopt the annual report, the general body of the Society shall meet at least once every year in or about February, and at such other times when the Council desires or is requisitioned to convene a special meeting of the general body. Any twelve members of the society may sign a requisition to the Chairman of the Council who shall thereupon convene a special meeting of the General Body.

13. The Council shall meet at least once in every quarter of the year, to adopt the quarterly report to be presented by the General Secretary and to advise and suggest measures to the Executive Committee in order to further the aims of the Society.

14. The Executive Committee shall meet at least once every month to conduct its work and shall duly record its proceedings.

15. *Branches* — The Council may start new branches of the Society or sanction the conversion of the existing affiliated bodies into branches, in order to further the objects of the Society. Such branches shall be managed by a Committee of consisting of members of those branches, which shall act under the general control of the Executive Committee.

16. *Affiliated bodies* — Subject to the approval of the Council the Executive Committee may create new affiliations or affiliate existing bodies doing work similar to that of the Society provided these bodies agree :

(a) To work in a way not inconsistent with the aims and ideals of the Parent Society.

(b) To place two members of the Council (to be annually elected by that body) on their Committee to represent the Society.

(c) To contribute 5 per cent of their income to the funds of the Society.

(d) To submit a duly adopted annual report of their work and accounts so as to reach the General Secretary before the first of every February.

Except for these conditions of affiliation the Affiliated Bodies shall be independent in the conduct of their affairs.

17. *Associated Bodies* — The Council may associate with the Mission any other body if in its opinion the sympathy and co-operation so secured are calculated to further the aims of the Mission.

18. *Board of Trustees* — There shall be a Board of three Trustees elected by the Council to take charge of all the immovable property of the Society and such of the funds as may be from time to time assigned to the Board by the Council as Permanent Endowments. The Council shall not hold in its possession more than two thousand Rupees beyond the estimated amount of the annual expenses. All sums in excess of the above limit shall be assigned to the Trust.

18. *Quorum* — Twelve members shall constitute the quorum of the general body; six, of the Council and three, of the Executive Committee.

19. No alteration can be made in the objects and constitution of the Society as defined herein in Rules 2 (Objects) Rule 3 and 4 (Missionaries and Board of Spiritual and Social Ministry), 8 (Council) and 11 (Executive Committee).

APPENDIX P

D. C. M. SOCIETY OF INDIA

Donations

(from 18 October, 1906 — to 31 December 1908)

		Rs.	a.	p.
Shet Damodhardas G. Sukhadwala	Bombay	1000	0	0
Mr. G. B. Trivedi	Bombay	203	0	0
Babu Sashipad Bannerji	Calcutta	200	0	0
Mr. B. G. Padshaha	Bombay	150	0	0
Mr. Pestanji J. Padshaha	Bombay	150	0	0
H. R. A.	India	100	0	0
Prof. T. K. Gujjar	Bombay	100	0	0
Rao Bahadur N. T. Vaidya	Bombay	100	0	0
Messrs. Narottam Murarji and Dharamsee Murarji	Bombay	100	0	0
Shet Dwarkadas Dharamsee	Bombay	100	0	0
The Honb'le Nawaroji Pestanji	Ahmedabad	100	0	0
Mr. Stanley Reed	Bombay	100	0	0
Mrs. Manekbai Bahadurji	Bombay	50	0	0
J. C.	Bombay	75	0	0
A Friend	Bombay	75	0	0
Mrs. Khshamabai Row	Bombay	60	0	0
Prof. V. P. Dalal	Bombay	50	0	0
Atmaram R. Patkar	Indore	50	0	0
G. D. Madgaonkar	Bombay	50	0	0
Sher Mulraj Khatao	Bombay	50	0	0
R. S. Nilkant G. Ranade	Indore	50	0	0
Shet Govindji Jeevaji	Thana	50	0	0
Mrs. Khshamabai Row	Thana	44	12	4
Prof. Ruchiram Sohani	Lahore	40	0	0
K. N. Deval	Rangoon	40	0	0
	Carried over Rs.	3087	12	4

	Brought over Rs.	3087	12	4
Utkarshechhu Mandali	Bombay	31	8	0
Dr. Carpenter	Oxford	31	8	0
Mr. D. D. Nanavati	Rangoon	25	0	0
Through Mr. A. V. Thuckar	Kurla	25	0	0
Standard Oil Co.	Bombay	25	0	0
Through Mr. M. C. Parekh	Bombay	25	0	0
A Parsee friend	Bombay	25	0	0
Prof. Dharmanand Kosambi	Calcutta	20	8	0
G. C. Whitworth	England	20	0	0
Mr. Janardan Raghoba	Bombay	20	0	0
Dr. P. R. Pilgaonkar	Bombay	20	0	0
Through Mrs. Durgabai Madgaonkar	Bombay	20	0	0
Dr. Kashibai Nawarange (Charity Box)	Bombay	19	14	5
Purushotam Kanayyalal	Bombay	17	0	0
Dr. Drummond	England	15	0	0
Babu Kananyyalal	Bombay	15	0	0
Babu A. C. Muzumdar	Lahore	15	0	0
Dr. Krishnabai Kelavakar	Kolhapur	15	0	0
Mrs. Laxmibai Ranade	Bombay	15	0	0
Through Mr. Sunder Rao Chawan	Bombay	11	0	0
Miss. Drummond	England	10	8	0
Prof. R. P. Paranjpe	Poona	10	0	0
Through Mr. K. N. Deval	Rangoon	10	0	0
Mr. S. W. Nawarange	Bombay	10	0	0
Mr. K. R. Bhosale	Pandharpur	10	0	0
Mr. Gulabchand	Bombay	10	0	0
Through Mr. P. B. Gothaskar	Bombay	10	0	0
Through Mr. B. R. Madgaonkar	Bombay	10	0	0
Mr. K. R. Mitra	Bombay	10	0	0
Mr. G. C. Zervos	Bombay	10	0	0
Mr. V. M. Narsim Ayangar	Mysore	10	0	0

Lala Lajpat Rai	Lahore	10	0	0
Mr. Harman Singh	Quetta	10	0	0
Dr. Parulkar	Quetta	10	0	0
	Carried over Rs.	3639	10	9
	Brought over Rs.	3639	10	9
Mr. D. E. Wacha	Quetta	10	0	0
Dr. K. R. Kirtikar	Quetta	10	0	0
Rai Bahadur Lala Mulchand	Quetta	10	0	0
Mr. J. N. Vaidya	Quetta	10	0	0
R. B. Moropant Joshi	Satara	10	0	0
Shamrao Madhavarao Deshmukh	Mohapa	10	0	0
Babu S. N. Tagore	Calcutta	10	0	0
Through Mr. V. N. Naik	Bombay	9	4	0
Dr. Palekar	Bombay	9	0	0
Leiut. C. C. J. Barrot	Savantwadi	8	0	0
Mr. H. Harishchander Rao	Poona	7	8	0
Prof. D. N. Malik	Calcutta	7	8	0
Dr. S. M. Mehta	Savantwadi	7	0	0
Mr. R. L. Ugrankar	Bandora	7	0	0
Mr. R. M. Tarkunde	Saswad	6	0	0
Mr. G. G. Sabnis	Bombay	6	0	0
Dr. L. B. Dhargalkar	Bombay	6	0	0
Through Mr. Keskar	Bombay	5	12	0
Mr. Nathulal	Bombay	5	3	0
Mr. R. M. Khan	Bombay	5	0	0
Mr. C. D. Healy	Bombay	5	0	0
Mr. Joglekar	Bombay	5	0	0
Mr. Thakurdas Mancharam	Bombay	5	0	0
Dr. Prabhakar	Bombay	5	0	0
Rao Sahib R. S. Taki	Bombay	5	0	0
Mr. G. L. Narsimham	Bombay	5	0	0
Mr. H. A. Talcharkar	Bombay	5	0	0

Mr. Deoji Ranoji Pansare	Bombay	5	0	0
Mr. Keshava Krishnaji	Bombay	5	0	0
Mr. H. N. Pandya	Bombay	5	0	0
Mr. Haribhao Mitbaokar	Bombay	5	0	0
Mr. M. R. Sabnis	Bombay	5	0	0
Mr. G. K. Gadgil	Bombay	5	0	0
Miss. Nazeerbi Shaikha	Bombay	5	0	0
	Carried over Rs.	3868	13	9
	Brought over Rs.	3868	13	9
Mr. Rakhapal Singh	Baluchistan	5	0	0
Mr. Sardar More	Baroda	5	0	0
Mr. Harnamsing	Quetta	5	0	0
Mr. Bhaya Saheb	Dhar	5	0	0
Mr. Govindrao Kane	Amraoti	5	0	0
Mr. Narayan Ramachandra Talvalkar	Rangoon	5	0	0
Mr. Narayanrao Chavan	Rangoon	5	0	0
Mr. P. B. Mayekar	Rangoon	5	0	0
Uttam Charity Fund	Karachi	5	0	0
Dr. W. A. Warti	Dapoli	5	0	0
Babu Hemchandra Sarkar	Calcutta	5	0	0
Shree Krishna Nilkanth Chafekar	Calcutta	5	0	0
Mr. K. Natarajan	Bombay	5	0	0
Major Alderson	Poona	5	0	0
Mr. J. B. Mehata	Bombay	5	0	0
Col. Jayakar	Bandora	5	0	0
Students from the Wilson H. School	Bombay	4	0	6
Mr. J. Damsdan	Poona	4	0	0
Dr. Dani (Charity Box)	Bombay	3	4	0
Dr. Ranade (Charity Box)	Bombay	3	1	8
Mr. S. M. Sand	Rangoon	3	0	0
Mr. R. J. Webster	Bombay	3	0	0
Dayabhai Patel	Bombay	3	0	0

Babu N. C. Mukarji	Calcutta	3	0	0
Mr. Ramayya Rajaram	Australia	3	0	0
D. B. Rajadhyakhsha	Sion	3	0	0
Gowarlal Rai	Kaikani	3	0	0
Dr. Pandurang Dhanaji	Bombay	3	0	0
Mr. Shripat Ramji Thorat	Poona	3	0	0
Dr. Dayabhai	Bombay	3	0	0
Mr. Mahadick	Baroda	2	12	0
Mr. S. S. Pitale	Bombay	2	4	0
Dr. Naik (Charity Box)	Bombay	2	0	9
Dr. Bhajekar (Charity Box)	Bombay	2	0	0
	Carried over Rs.	4002	4	8
	Brought over Rs.	4002	4	8
Mr. K. B. Nandarkar	Bombay	2	0	0
Mr. G. B. Rele	Bombay	2	0	0
Mr. R. D. Shembekar	Bombay	2	0	0
Mr. Liladhar Rai Sampat	Bombay	2	0	0
Mr. K. S. Ayar	Bandora	2	0	0
Mr. Ameerkhan Butler	Poona	2	0	0
Mr. Jainsingh Dafedar	Poona	2	0	0
Mr. V. V. Rajwade	Bombay	2	0	0
Mr. S. S. Jaya	Bombay	2	0	0
Mr. A. G. Masurkar	Bombay	2	0	0
Mr. S. P. Javere	Bombay	2	0	0
Mr. B. N. Pandit	Bombay	2	0	0
Mr. N. B. Dewalkar	Bombay	2	0	0
Mr. P. N. Kelkar	Bombay	2	0	0
Mr. A. R. K.	Rangoon	2	0	0
Mr. N. K. Sadekar	Rangoon	2	0	0
E. R. Stakelum	Bombay	2	0	0
M. S. Patel	Bombay	2	0	0
B. H. Rane	Bombay	2	0	0

K. A. Randive	Sion	2	0	0
Dr. Sunder Singh	England	2	0	0
Mr. Govind Rao Sasne	Kolhapur	2	0	0
A Lady	England	2	0	0
B. R. Co.	Rangoon	2	0	0
Mr. V. B. Tillu	Indore	2	0	0
Mr. G. B. Hegde	Indore	2	0	0
Mr. Shankar Rajaram Zarange	Indore	2	0	0
From four ladies	Bombay	2	0	0
Mr. M. U. Veda	Bombay	2	0	0
Mr. N. B. Adhikari	Bombay	2	0	0
Dr. Jog (Charity Box)	Bombay	1	14	9
A Friend	Bombay	1	12	0
Mr. K. K. Gokhale	Jath	1	4	0
Mr. Shiva Prasad Pandit	Kathiawad	1	2	0
	Carried over Rs.	4068	5	5
	Brought over Rs.	4068	5	5
Mr. L. M. Satoor	Kirkee	1	0	0
Mr. Sharab Lingam	Madras	1	0	0
Mr. Bapat	Dhar	1	0	0
Mr. Nagarkar	Indore	1	0	0
A School Mistress	Akola	1	0	0
Mr. N. H. Ghaisas	Rangoon	1	0	0
Mr. J. N. Nigam	Rangoon	1	0	0
Mr. N. R. Kulkarni	Bombay	1	0	0
Mr. W. G. Puranik	Bombay	1	0	0
Mr. G. E. Downs	Bombay	1	0	0
Mr. T. A. Wilson	Bombay	1	0	0
Mr. C. M. Turner	Bombay	1	0	0
Mr. Sadashankar Bhat	Bombay	1	0	0
Mr. Rajaram Vaidya	Sion	1	0	0
Mr. Babu B. Niyogi	Calcutta	1	0	0

Mr. P. V. Joglekar	Bombay	1	0	0
Mr. B. N. Motiwala	Bombay	1	0	0
Mr. V. N. Kale	Bombay	1	0	0
Mrs. Prabhavatibai Welinkar	Bombay	1	0	0
A lady	Bombay	1	0	0
Mr. Neemuchwala	Bombay	1	0	0
Mrs. Kashibai Herlekar	Bombay	1	0	0
A Friend	Bombay	1	0	0
A Friend	Bombay	1	0	0
Mr. G. S. Bhandarkar	Bandora	1	0	0
Mr. V. P. Raj	Madras	1	0	0
Mr. Kalekar	Bombay	1	0	0
Mr. Linganna Govind Butler	Poona	1	0	0
Mr. A. R. Fernandes	Poona	1	0	0
Mr. V. B. Sakerdand	Bombay	1	0	0
Mr. S. G. Rajadhyaksha	Bombay	1	0	0
Mr. R. V. Rege	Bombay	1	0	0
Mr. S. V. Nadkarni	Bombay	1	0	0
Mr. A. G. Karekar	Bombay	1	0	0
	Carried over Rs.	4102	5	5
	Brought over Rs.	4102	5	5
Mr. N. G. Karekar	Bombay	1	0	0
Mr. R. V. Kelavakar	Bombay	1	0	0
Mr. M. V. Nabar	Bombay	1	0	0
Mr. D. N. Rege	Bombay	1	0	0
Mr. Ramaji L. Coachman	Poona	1	0	0
Mr. Genidas Laldas	Poona	1	0	0
Mr. H. A. Erosi	Poona	1	0	0
Dr. V.G. Dabak	Poona	1	0	0
Dr. Gore (Charity Box)	Bombay	0	8	10
Mr. D. M. Gupte	Thana	0	8	0
Mr. Babu Amritlal Bose	Calcutta	0	8	0

Mr. B. B. Shinde	Bombay	0	8	0
Mr. R. H. M.	Bombay	0	8	0
Mr. R. M. Nadkarni	Bombay	0	8	0
Mr. A. H. Kazi	Bombay	0	8	0
Mr. E. B. Bahrucha	Bombay	0	8	9
Mr. Lobo	Bombay	0	8	0
Dr. Deshmukh (Charity Box)	Bombay	0	5	0
Indu Prakash Press	Bombay	0	5	0
Dr. Gidh	Bombay	0	5	0
Sizing Manft. Co.	Bombay	0	4	0
Mr. B. Rahurkar	Bombay	0	4	0
Mr. D. N. Bandiwadikar	Bombay	0	4	0
Mr. D. A. Alman	Bombay	0	4	0
Head Master, Eng. School	Jath	0	4	0
Mr. Gurbal	Jath	0	4	0
Mr. M. R. Shinde	Jath	0	4	0
Mr. B. R. Soman	Jath	0	4	0
Dr. Keertikar (Charity Box)	Bombay	0	4	3
Mr. Sharma	Bombay	0	2	0
A Friend	Bombay	0	2	0
Dr. Kothare (Charity Box)	Bombay	0	0	9
Mr. V.R.S. (Charity Box)	Bombay	0	0	9
	Total Rs.	4098	7	9

D. C. M. SOCIETY OF INDIA

(Yearly Subscribers)

R.H.A.	India	1200
A friend	India	444
Mr. Balak Ram	Allahabad	120
Mr. A. V. Thuckar	Bombay	120
Justice Chandavarkar	Bombay	100
Hon. Goculdas K. Parekh	Bombay	100
R. B. Lalshankar	Ahmedabad	100
Mr. Lallubhai Shamaldas	Bombay	100
Mr. S. G. kamalakar	Bombay	60
Mr. K. Anandrao	Bombay	60
Dr. A. L. Nair	Bombay	60
Dr. Kashibai Nawarange	Bombay	60
Mr. Jagat Prasad I.C.S.	Calcutta	60
Shet Narottam Murarji	Bombay	50
Prof. N. G. Welinkar	Bombay	36
Mr. S. A. Turkhad	Bombay	36
Mr. K. A. Padhe	Thana	25
Mr. N. S. Salvi	Thana	25
Mr. D. M. Gupta	Thana	25
Mr. V. A. Deshpande	Terdal	25
Mr. G. B. Trivedi	Bandora	25
Mr. Bhulabhai J. Desai	Bandora	25
Mr. Yeshwant Anna Kunthe	Bombay	24
Mr. Hari Narayan	Thana	24
Mr. J. N. Brandon	Bombay	24
Mr. P. K. Telang	Bombay	24
Mr. N. N. Kothare	Bombay	24
Mr. Keshava Krishnaji	Bombay	24
Mr. S. B. Changan	Dadar	24

Messrs. Jamnadas & Bhawanidas Motiwala	Bombay	15
R.S.M.V. Kathavate	Thana	12
Mr. L. B. Trivedi	Bandora	12
Hon. H. S. Dixit	Bandora	12
Mr. D. S. Varde	Bombay	12
	Carried over Rs.	3087
	Brought over Rs.	3087
Mr. Tahil Ram	Karachi	12
Mr. J. B. Rege	Bombay	12
R.B.A.R. Talcherkar	Bombay	12
Dr. Shantaram Vithal	Bombay	12
Ms. Prabhavatibai Welinkar	Bombay	12
Mr. A. S. Dongre	Bombay	12
Mr. S. G. Ranade	Bombay	12
Mr. V. K. Jaya	Bombay	12
P.N. Kelkar & Co.	Bombay	12
S. N. Rege	Bombay	12
Mr. B. Raghavayya	Bombay	12
Mr. Kanayyalal R. Dave	Bombay	12
Mr. Thakarlal H. Desai	Bombay	12
H. Harishchandra Rao	Poona	10
Babu Sashipad Bannarji	Calcutta	10
Babu Narayan Chandra Mukurji	Calcutta	10
Dr. M. G. Deshmukh	Bombay	10
Mr. Dhirijlal D. Nanavati	Rangoon	10
Mr. S. T. Bhandare	Bombay	10
Mr. J. G. Gadre	Bombay	6
Mr. P. B. Gothaskar	Bombay	6
Dr. Purushottam Govindji	Bombay	6
Dr. V. G. Rele	Bombay	6
Dr. G. R. Mogre	Bombay	6
Dr. K. W. Dani	Bombay	6

Mr. Ramchandra B. Mantri	Bombay	6
Mr. A. G. Hate	Bombay	6
Mr. T. D. Rane	Bombay	6
Mr. A. P. Sabnis	Bombay	6
Mr. D. A. Telang	Bombay	5
Mr. R. M. Khan	Bombay	3
	Carried over Rs.	3371
	Brought over Rs.	3371
Mr. H. A. Talibi	Bombay	3
Mr. D.G.D.	Bombay	3
Mr. W. N. Shroff	Bombay	3
Mr. Vallabdas Pitambar	Bombay	3
Mr. D. B. Rajadhyaksh	Sion	3
V. Pahtak	Bombay	1
	Total Rs.	3387

INCOME	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Balance						
On hand on 31st dec. 1907	35	1	10			
Govt. Pro-Notes of the nominal value of	200	0	0			
Amount invested in Govt. Pro-Notes of the nominal value of Rs. 1,000/- @ 3½ P.C.	980	14	9	1216	0	7
Receipts Proper :						
The proceeds of Miss Clarke's concert in Poona with the President	3,467	13	6			
Subscriptions	1,093	0	0			
Donations	2,345	15	6½			
Charity Box Collections	18	14	4			
Municipal Grant	138	0	0			
Interest received on Pro-Notes of Rs. 1200	42	0	0	7105	11	4½
Sundry Receipts :						
Book binding proceeds	90	13	10			
Sewing proceeds	44	3	9			
Rent	22	0	0			
School Fees	9	0	0			
Kiratan Collections	2	3	6			
Cloth sold	6	0	0			
				174	5	1
Grand Total				8,496	1	½

Examined and found correct

L. V. BHANDARE
(Auditor)

अनुक्रमणिका

EXPENDITURE	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Parel School Charges	875	0	10			
Teacher's Salary	101	6	0			
Peon's Salary	90	14	0			
Book-binding	135	8	10			
Sewing charges	2	8	0			
Library	241	8	0			
Furniture	47	9	0			
Railway charges	7	12	0			
Printing	2	4	0			
Stationery	610	0	0			
Rent	120	11	3	2235	1	11
Prize Distribution Expn.						
Deonar School charges						
Teachers Salary	141	0	0			
Furniture	10	2	6			
Railway Charges	1	1	0			
Stationery	0	15	0			
Contingencies	5	2	6	158	5	0
Byculla School charges						
Teachers Salary	193	6	8			
Peon's Salary	5	0	0			
Contingencies	4	4	6			
Books	8	14	0			
Printing charges	5	8	0			
Rent	85	0	0			
Prize Distribution	45	10	6	347	11	8
Dispensary Charges		...		44	1	6
General Mission Charges -						
Grant-in-aid to the affiliated branch of	100	0	0			

Mangalore						
Railway Charges	86	11	9			
Postage and Telegrams	40	14	6			
Peon's Salary	44	0	0			
Printing	106	2	0			
Scholarships	16	13	0			
Furniture	41	9	0			
Stationery	29	1	6			
Petty Expenses	33	3	3	498	7	0
Total				3,283	11	1
Balance						
Cash Investment in Govt. Pro-Notes	1,180	14	9			
Cash in Hand	563	9	8½			
Cash with the President (Proceeds of Miss Clarke's Concert in Poona)	3,467	13	6	5,212	5	11½
Grand Total		...		8,496	1	½

N. B. Pandit

(Honorary Treasurer D.C.M.)

INCOME	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Balance						
Government Pro. notes of the nominal value of Rs. 300	288	12	0			
Cash in hand	130	8	11			
				419	4	11
				1344	0	0
Subscriptions						
Sundry Receipts						
Boarder's Charges	43	8	9			
Sale proceeds	10	3	0			
				53	11	9
Grand Total			....	1817	0	8

Examined and found correct
L. V. BHANDARE
(Auditor)

SEWA SADAN

for the year 1908

EXPENDITURE	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
From January to the end of June 08						
Boarding	486	2	11			
Clothing	48	11	9			
Furniture	7	0	0			
Lighting	18	9	3			
Medicine	17	0	9			
Stationery	4	14	0			
Postage	1	0	9			
Railway Charges	28	9	8			
Petty expenses	99	11	8			
House Rent	50	0	0	761	12	4
From July to the end of December 08						
Allowance	360	0	0			
Boarding	48	0	0			
Clothing	7	0	0			
Extra	2	0	0	417	0	0
Balance						
Cash Investment in Government	288	12	0			
Pro. Notes	349	8	4	638	4	4
Cash in Hand						
Grand Total	....			1817	0	8

N. B. Pandit

(Honorary Treasurer D.C.M.)

THE FOURTH ANNUAL REPORT
OF THE

DEPRESSED CLASSES MISSION
SOCIETY OF INDIA

(for the two years ending on 31st December 1910)

The Committee of the D.C.M. again offer their profound thanks to the Almighty Father the All-powerful Love that guided them in their humble task and further pray for strength, hope and humility.

The last Annual gatherings — In the month of March 1909, the Mission celebrated its 2nd anniversary by holding a series of lectures, divine services, Bhajans and Kirtans (musical services) in a spacious *pendal* raised for the purpose in the open space before the Society's School at Elphinstone Rd., which was largely attended by the depressed classes of the city. They were the very first celebrations organised on a large scale mainly for the intellectual as well as spiritual edification of the masses hitherto so neglected and even despised. The social part of the gatherings was no less successful. A hearty Priti-Bhojan (love-feast) was partaken of by about sixty selected representatives of the Mahar and Chamar communities and the sympathisers and supporters of the Mission from the higher classes. A conference of the friends and workers of the Mission that had been invited from the different centres met and deliberated on various subjects under the presidency of Prof. N. G. Welinkar, M.A., LL.B. But a strange stroke of fate suddenly arrested the course of the gatherings and made one of their very essential features, the Annual Prize Distribution, impossible. His Excellency Sir George Clarke had kindly consented to preside, but his daughter, Miss Violet Clarke, the kindliest friend of the Mission departed this world on the very day on which she was to give away the prizes to the pupils of the Mission. Thus the gatherings had to be closed with a most melancholy meeting of the women of the depressed classes gathered to send a message of sympathy and condolence to the sorrowing father.

The Prize Distribution — The postponed Prize Distribution was held on the 18th of October 1909, the foundation day of the Mission, in the Town Hall, which was crowded to its utmost capacity. His Highness Shri Sayajirao, Maharaja of Baroda, presided on the occasion, and the Hon'ble Sir N. G. Chandavarkar, the Hon'ble Prof. G. K. Gokhale, Mr. Vimadalal and Pandit Atmaram made speeches, explaining the various attempts made under different auspices but towards the common goal viz. the elevation of the Depressed Classes. The Maharaja closed his learned speech on the problem by declaring his hearty sympathy for and

अनुक्रमणिका

appreciation of the work of the Mission and generously gave Rs. 2,000 for the foundation of scholarships to the deserving students in the name of his ancestor, Damaji Gaikwar.

The constitution — The rules of constitution passed at the General Meeting of the Society on the 10th of December 1908 and published in the 2nd Annual Report were reconsidered and changed in a General Meeting held on the 2nd July 1910. They were again revised by a Sub-Committee specially appointed for the purpose and now appear in the appendix as finally passed.

Registration — The Trust Deed of the Society was registered duly on the 9th July 1910; and the Society itself was registered in November 1910 under Act XXI of 1860 as a charitable body. All the Society's schools in Bombay and Poona are registered according to the Grant-in-Aid Code of the Government.

The Missionary Body — A band of volunteers, who had from the beginning devoted themselves solely to the work of the Mission, were given a mere subsistence allowance by the Nirashrit Sadan which was started with the sole help of an anonymous philanthropist in May 1907. He regularly paid Rs. 100 every month till July 1910. Since he stopped this generous grant, the Mission work has received a severe blow; for even this meagre pittance granted to some of the Missionaries had to be stopped and although they are yet working as before it is feared that unless some friend comes forward with a liberal grant the Society will have soon to forego the valuable services of some men and women who have been so long working silently and faithfully under most uninviting conditions.

Ladies' Committee — The best thanks of the Committee are due to the energetic Secretaries of the Ladies' Committee Mrs. Laxmibai Ranaday and Mrs. P. Captain, who have done much to draw the attention of the ladies in the higher circles to the work of the Mission and to secure pecuniary help. It is hoped the place of the Presidentship of the Committee left vacant by Lady Muir Mackenzie who so worthily occupied it for the last two years will soon be filled up by an equally worthy lady.

Incorporated Branches — The branch at Poona is the only one that is incorporated with the Head Quarters at Bombay and is under the general control from Bombay. Under the enthusiastic and devoted Secretary, Mr. A. K. Mudliar and the worthy President, Dr. Harold H. Mann, the Local Committee has till now successfully conducted the branch without much pecuniary support from Bombay and bids fair to continue this healthy independence in future.

Affiliated Centres — Four new centres, viz., Amraoti, Mahableshwar, Thana and Satara, were affiliated to the Society during the two years under report. Of the old ones those

अनुक्रमणिका

of Indore and Manmad are being conducted under circumstances most discouraging and that of Igatpuri had to be closed for want of support. As the two local Secretaries, Mr. Mohansing Motising, B.A. and Dr. W. A. Warty, had to leave their respective centres, Manmad and Dapoli, at both these places, devoted men are badly needed to keep the good work going. As the scope of the Society is so vast as to need centre almost in every village, it is neither possible nor desirable to maintain these centres from the Head Quarters; these, therefore, as a rule, are managed by local workers, with local means, according to local needs, and are helped by the Parent Society by correspondence, occasional sundry grants and propagandistic work done by its missionaries. Mr. K. Rangrao, Secretary, Brahma Samaj, Mangalore, who began the noble work of the uplift about 12 years before even the starting of this Society, single handed and under distressful conditions, has now splendidly organized his centre of the D.C.M. at Mangalore. Mr. V. M. Mahajani of Akola, Mr. M. V. Joshi of Amraoti, Mr. Abdul Rahman Kadri of Dapoli, Mr. R. R. Kale of Satara and Mrs. C. E. Jameson of Mahableshwar are to be congratulated among others for having helped towards the success of their respective centres.

Educational Work — The problem of the uplift of the Depressed Classes is evidently too vast — the evil of the national neglect too long-standing and the consequent depression too wide spread — to be adequately tackled by any one agency or group of agencies, all at once. The Society, has therefore, by means of word and work to direct its principal attempts patiently towards educating the Public opinion of the higher classes as well as to work up the depressed classes themselves to a sence of their own duties in this respect. Whether there should be separate shools for these people or whether they will be in the long run more benefitted by slow and persistent efforts being made by them and for them for the admission of their children in the ordinary schools, whether Missions like this should start schools of their own or rather relegate that duty to the Government and the Municipalities, reserving their limited resources for work on indirect lines — these and similar questions of vital importance are often discussed privately and in the press, by those who are actively engaged in the work of the Society. But time is not yet come for this Society, nor is it idely waiting for that time, when it should devote itself exclusively to either one or the other of these controverted courses of action.

The 5 Schools, 4 in Bombay and one in Poona, which are under the direct control of the Society and which are all prospering, not to speak of others at the various affiliated centres, are therefore as much necessary for the Society to gain the confidence of the people for whom it is working as to equip its Missionaries and workers with first hand experience of the difficulties of the problem and the practical needs of the pople. Still the Society cannot indefinitely aspire to start many more such institutions for direct educational work. A glance at the reports of the various affiliated centres will show that most of the local committees, e.g. at

Dapoli and Satara, are directing their main efforts to make the most of the local facilities given by the Government and the Municipalities. As will be seen from the extract quoted in the report from Amraoti, the Government authorities too are not blind to the good work done by these local committees.

The Boarding House — One of the important new developments of the work in Bombay is the Boarding House which is attached to the Soceity's Middle School at parel. The Superintendent, in his report given elsewhere, briefly traces the interesting history of this small institution. One of the sources from which this institution draws its support is the Miss Clarke Memorial Scholarship Fund, which, if liberally contributed to by the admirers of the late Miss Clarke and the friends of the Mission, will not only lay this institution on a sound financial basis but help the Society to develop a model central training institute preparing workers for the Mission as well as teachers who are now so much in demand in the Schools for these classes. The House is even now drawing students from different Marathi speaking Districts of this Province, and will, if the above fund be augmented, be able to accommodate the many needy and deserving students wishing to continue their secondary course of education, who now apply for admission but cannot get it for want of support.

Industrial Education — With the Present resources the Society cannot hope to do much in this direction, however much be the need for it. The Book-binding Work-shop conducted in connection with the School at Parel is — although its results are very encouraging and it has secured a prize of merit for its exhibits from the Committee of the last Industrial Exhibition at Lahore — only a class for manual instruction and cannot be developed further without more funds. Last year a proposal to start a leather shop-factory on a co-operative basis was laid before the Committee which on sufficient consideration of the matter, had to satisfy itself only by lending Rs. 2000 from its funds at the interest of 12 p.c. to Mr. S. B. Ruth who then started an independent factory at Kalbadevi Road. This amount of Rs. 2000 being insufficient to give any practical shape to Mr. Ruth's original idea of training some youths from the Society's schools in the art of turning out high class leather work, he has now returned Rs. 1000 to the Committee and intends to return the rest by instalments with interest. Mr. K. Rangrao's loom factory at the Mangalore Centre has been steadily progressing along with his other Schemes, viz., of the Eri Silk-worm breeding and of the Colony. The rope-making industry at the Mahableshwar Centre is favourably reported by the energetic Secretary, Mrs. C. E. Jameson who is also to be congratulated on having secured a promise of a building for the school, from Mrs. H. A. Wadia, in memory of Lady Muir Mackenzie, the ex-President of the D. C. M. Ladies' Committee.

Social Work — Half-a-dozen years ago, when this Society was not in existence, a public meeting in which the "Untouchables" could freely mix with the higher classes and take

their seats openly and on relations of equality and mutual respect with them was not to be thought of. Now such meetings are the order of the day. The remark of the Editor of the "Indian Social Reformer" that this movement is the uppermost thought of the day only shows that there has been almost a right-about-turn in the thoughts and feelings of the educated public in this respect. In Bombay and Poona, there have been more than once open public dinners in which the so-called "untouchables" sat side by side with prominent men of the highest caste not connected with any Prarthana or Brahma Samaj. The leading members of the Depressed classes themselves are now taking active part in Temperance and Purity Movements. In Kirkee, near Poona, a woman who was originally a Moorli and who could not be married according to the orthodox notions, was openly, and inspite of a great row, married to a man by the Mahar leaders, Mr. S. G. Kamble and others who are connected with the D. C. M. branch there. The members of the Somawanshiya Mitra Samaj, under the leadership of Mr. Kondaji Ramji of Bombay, are slowly and steadily working out healthy changes in the many awkward customs and traditions in connection with births, deaths and other domestic occurrences. That thus re-novated, the communities are slowly elevating themselves to their rightful place in the Hindu Society will be seen from the fact that many members of the above Samaj are constant attendants at the monthly Inter-Club Hindu Social Gatherings organised by the Social Reform Association of Bombay.

Spiritual Work — Superstition is at the root of all degradation; and no uplift work will ever be really efficient and abiding unless it is characterised by strong spiritual efforts. To refuse to do any religious work at all, lest it will prove sectarian, is only a latter-day superstition. The missionary body of the society is therefore not only keeping itself always apprised of the dangers of both these kinds of superstition, old and new, prevailing among the illiterate and the educated portions of the society at large, but is showing by its actual endeavours that it is quite possible to steer along a line of simple and yet fervent faith, clearly avoiding the excesses of sectarianism on the one hand and those of stark secularism on the other. It bases its religious work on the bedrock of Hinduism formed by the meditations of the ancient sages and the passions of the medieval saints, both of which, unburdened by any theological niceties are equally borne witness to by the most modern religious thought of the day. If such is the resolve of our Missionaries, their actual experience is no less encouraging. The unsophisticated masses and the lower strata of the Hindu Society are perhaps the better field of work than the higher ones for the evangelists of the modern creedless faith. The Theistic congregation of Mahars started four years ago at Byculla (24th March 1907) though now a little reduced in membership has been through these years tried by all those difficulties that befall those that help themselves and has since last year set on foot a movement amongst its own community, called "The Somavanshiya Nirashrit Mandir Fund", for erecting a building of its own. Of the two Mahar youths who were initiated into Brahmaism in 1909 one has started a similar congregation for simple theistic worship divested of all Mythological,

ritualistic and idolatrous practices at Thugaon near Amraoti, and the other at Mohapa near Nagpur. In the Sunday Schools of the Society e.g. at Akola, Manmad, Poona and Bombay, the hymns of Tukaram and Namdev, Eknath and Ramdas in Marathi and the simple tenets from Bhagwadgita and moral epigrams of Bhartrihari in Sanskrit are taught. In the Women's Meetings newly organised last year select and deeply suggestive stories from the Mahabharat and Ramayan are explained.

Propagandistic work — The committee is glad to note that since 1909, the Bombay Social Reform Association has taken the subject of the elevation of the Depressed Classes on its active propaganda. In co-operation with Mr. B. N. Bhajekar, the energetic Secretary of the Association, large meetings were held on the 18th of October, the Foundation Day of the Mission, in Bombay and in nearly all the district towns of this province in which prominent men of the respective localities took part. The abstract of these meetings is given below.

Propagandistic Meetings in behalf of the Depressed Classes organised at the initiative of the D.C.M. Society and the Bombay Social Reform Association

	Places of Meetings	Dates of Meetings	Presidents	Principal Speakers	Result	Remarks
1.	Amedabad (Bholanath Sarabhai Library Institute)	...	Rao Bahadur Lalshankar Umiashankar	Mr. Ramanbhai Mahipatram Mr. Luxman Dasji Preceptor of Maryavat Rajputs (Dheds)	...	The meeting was fully sympathetic and a success.
2.	Ahmednagar	...	Mr. M. V. Kathavate, Sub-Judge	Mr. Deshpande Mr. Choubal Mr. Deshmukh	Resolutions thanking Maharaja Gaikwar and the Bombay Prarthana Samaj were passed. A Committee was appointed to carry out the objects of the meeting.	The meeting was attended by about 1,000 people of all castes, and was a great success.
3.	Akola (Berar) (In front of the Janu Mahar's Boarding House)	...	Mr. V. M. Mahajani Retired Educational Inspector	Mr. Nandku Mahar Mr. H. Parchure, B.A. Mr. A. V. Khare, B.A., B.L., Pleader Mr. Hosali, Bar.-at-Law Mr. Surebhan Janji Koti Mr. Vaidya, Head Master Mr. Abbaskhan Mr. R. V. Mahajani, B.A., B.L., Pleader	...	About 500 persons including persons of all castes and three Mahar women were present. The meeting was a success.
4.	Alibag (John Elphinstone High School)	16·10·1910	Mr. Kabraji, the Dist. Collector	(1) Mr. Sukhatankar, Deputy Educational Inspector, Marathi Schools. (2) Dr. D. G. Subnis, Civil Surgeon	Resolved to appoint Committee. (1) Expression of sympathy and support to the	...

				(3) Mr. Raoji Hari Athawale (4) Mr. Mahomed Enus	D.C.M. Society. (2) Collection of Rs. 117 as subscription. (3) Mrs. Jamshedji Bomanji's offer of Rs. 96 for founding 4 Scholarships of Rs. 2 per month to be awarded for one year to Students of the untouchable classes in Alibag Schools.	
5.	Belgaum	17·10·1909	...	Mr. G. K. Deodhar, M.A. from the Servants of India Society.	Appreciation of the work of D.C.M.	More than 200 men including the leading citizens of the place were present.
6.	Bijapur (Union Club)	18·10·1909	Mr. W. C. Shepherd (Collector)	Mr. Cowjagli Mr. Desai Mr. Mutalik Mr. Sathe (Huzur Deputy Collector)	Resolved to start a Centre of the Mission and appoint a Committee.	Men of all castes and creeds including the "untouchables" attended. Great enthusiasm prevailed. Pariah and Mahar women had also gathered in the compound to hear the proceedings.
7.	Bombay (Town Hal)	17·10·1909	H. H. Sir Sayajirao Maharaj Gaikwar of Baroda	The Hon'ble Justice Sir N. G. Chandavarkar. The Hon'ble Mr. G. K. Gokhale. Prof. N. G. Welinkar, M.A., LL.B. Mr. Vimadalal and Pandit Atmaram	A door collection was taken.	The Town Hall was densely crowded and hundreds of persons had to stand out for want of accommodation. A large number

				of Baroda.		of ladies and many of the leading gentlemen of Bombay were present. Representatives of the Servants of India Society, the Arya Samaj, the Theosophical Society and the Social Reform Association took active part.
8.	Darjeeling	...	Mr. A. C. Sen	Pandit Shiv Nath Shastri	...	The meeting was very largely attended and was a great success.
9.	Dhulia	...	Mr. Madhavrao Narayan Gadre (Retired Public Prosecutor)	Mr. M. K. Apte Mr. B. R. Kotwal Mr. Tatyasaheb Bhahalkar Mr. G. B. Garud Mr. D. K. Kunte Rao Bahadur K. N. Bhangaonkar Mr. R. N. Ransing	A Resolution was adopted, among others, to appoint a Working Committee to improve the condition of the depressed classes.	Total audience was somewhere between four and five hundred; about 150 Mahars were present.
10.	Gadag (Cotton Market)	17·10·1909	Rao Saheb Virupakshappa Manvi	...	Expression of sincere sympathy for the Mission. Resolved to appoint a standing local Committee to collect subscriptions.	The meeting was a crowded one, of Gadag and Betgeri citizens.
11.	Karwar (the Hindu School)	17·09·1909	Rao Bahadur R. R. Gangoli	Mr. Manjunath Santaya Murdeshwar, B.A., LLB., (Pleader) Mr. Shiwarao Vakil Palekar, B.A., LLB. (High	Several resolutions were proposed and carried unanimously and a committee was appointed.	About 200 people of all castes and creeds were present.

				Court Vakil)		
12.	Madras (Anderson Memorial Hall)	17·10·1909	Mr. Justice Shankar Nair	Mr. K. Govind Marar Mr. Muthusuba Shastri Mr. V. S. Subramanyam Pantulu (Judge, Small Causes court) Mr. S. Somasundaram Pillay Babu Hem Chandra Sarkar (Brahma Preacher, Calcutta)		
13.	Mangalor	23·10·1909	...	...		Prize Distribution ceremony of Court Hill Panchama School.
14.	Nasik	...	Mr. A. M. T. Jackson, I.C.S. (Collector of Nasik)	Mr. N. P. Patankar Mr. V. R. Shinde &c. &c. &c.	A collection was taken and a local committee organised.	...
15.	Poona (The Kirloskar Theatre)	18·10·1909	Principal R. P. Paranjpe	Mr. Thorat Mr. Bhopatkar Mr. Ismail Bahadur Mr. Harkare Mr. N. C. Kelkar Prof. Kosambi Prof. Karve	A Collection was taken.	A member of leading Brahmins attended. His Holiness Shri Shankaracharya of Hampi donated Rs. 100. This marks an important stage in the history of the Mission.
16.	Rajkot	17·10·1909	H. H. the Thakore Saheb of Rajkot	Mr. H. M. Pandya (Chairman Olcott Schools Committee)	A Dhed School was opened. H. H. the Thakore made a generous gift of over	The meeting was attended by some 700 people.

					2,000 5g. 7ds. to this School, also a danation.	
				Mr. Laxman Kanji	Mr. S. N. Pandit made a grant of Rs. 100 to the School fund.	
				Mr. S. N. Pandit, Bar-at-law		
				Mr. Bhatt, B.A., B.L. (State Vakil)		
17.	Ratnagiri	18·10·1909	Mr. Khareghat (Sessions Judge)	...	Resolved to collect Subscriptions for the Education of the depressed classes.	...
18.	Saswad (Poona District) (In a special Pandal)	...	Mr. G. L. Deodhar, M.A. (Servants of India Society)	Mr. Bengli	Resolutions were passed :	The meeting was organised at the instance of Mr. M. R. Tarkunde (Pleader)
				Mr. Rohde	(1) Sympathising with the efforts of the D.C.M., Presidency Social Reform Association and of H. H. the Gaikwar of Baroda.	
				Mr. Tarkunde (Pleader)	(2) recommending the starting of a fund for helping promising boys of Mahars etc., in education and for stopping evil customs such as eating dead animals.	Some 600 to 750 people of the untouchable classes from about 40 villages in the vicinity had gathered. The residents of Saswad attended, 500 to 600 in number.
				Mr. B. Bhopatkar, B.A., LL.B.	(3) Insisting on the admission of depressed classes boys into Govt. Schools	The Local Residents put up a big pendal to receive about 1,500 people. Young men, acted as Volunteers; Traders Marathas and officials fully

						sympathised with the meeting.
					A Committee was formed to carry out these resolutions.	
19.	Satara (Arthur Hall)	...	Raobahadur V. N. Pathak, M.A.	Mr. R. R. Kale, B.A., LL.B. (Pleader)	Resolved —	
				Mr. Javere	(1) To start Night Schools for the Depressed Classes.	The meeting was organised by Mr. R. R. Kale, Secretary of the Satara Liberal Association.
				Mr. S. G. Deodhar (Supdt. N. E. School)	(2) That the work done in Satara by the Prarthane Samaj during the last 13 years for the elevation of the depressed classes the report of which was approved by the meeting should be taken up by the Satara Liberal Association and the programme of further practical work be settled by that body.	Some two hundred people met with about 100 men of the untouchable castes. All mixed freely.
				Mr. R. P. karandikar		
				Mr. V. G. Ghanekar		
20.	Thana (Near the District Court)	17·10·1909	Raobahadur Prabhakar Vithal Gupte, (retired Small Causes Court Judge)	Mr. K. A. Padhye (High Court Pleader)	Resolved to appoint a fairly representative committee.	Some 500 representatives of all communities attended. The local Kayastha Prabhu and Social Reform Clubs co-operated in

						organising the meeting. At the close, flowers were distributed to the whole assembly by members of the untouchable classes.
				Subhedar Laxmanji		
				Subhedar Balramji Deolekar		
				Mr. B. H. Shringarpure		
				Mr. R. A. Sule		
				Mr. R. R. Sindkar		
				Mr. R. B. Gupta (High Court Pleader)		
				Mr. Deshmukh		
				Mr. Kharkar		

Such meetings were also held last year, and it is hoped, will be repeated every year in future. The Mission sent its agents to the several districts of the Southern and Northern Maharashtra and the Berars to preach the cause. Mr. Kondaji Ramji, the enthusiastic President of the Somavanshiya Samaj pays occasional visits to some taluka places in the Poona District and holds meetings of his people in order to acquaint them with the work of the Mission. The following work done by one of our Volunteers Mr. Shripad Keshav Naique on his tour through the Southern Maratha Country last May Vacation all at his own cost only illustrates how the young blood in the country is bestirring itself to wipe away one of the worst blots on its fair name.

Place	Date 1910	Work
Bombay	April 23rd	Read Puran to the Mahars at Mazgaon.
Jejuri	April 25th	Addressed a Meeting of Mahars.
Belgaum	April 27th	Conference with Mr. M. B. Marathe, B.A., LL.B., and laid down the plan of work.
Hubli	May 7th	Meeting deferred on account of the death of H. M. King Edward VII.
Dharwar	May 8th	Addressed a public meeting under the presidency of the Hon. Mr. Rodda and organised a local committee.

Kolhapur	May 18th	Visited the Local Association and conducted divine service at Mr. G. K. Kadam's.
Satara	May 24th	A public meeting and Purana; Organised a local committee with Raosaheb R. R. Kale, as the Secretary.
Poona	May 26th	Visited the D. C. M. Schools, and returned to Bombay.

Deputation to H. E. the Governor — A Deputation of the D. C. M. Society, consisting of Mrs. R. P. Paranjpye, Dr. Harold H. Mann, Mr. H. A. Wadia, Mr. D. K. Godbole, Prof. D. K. Karve and Mr. V. R. Shinde, waited upon H. E. Sir George Clarke, the Governor of Bombay, at Ganeshkhind, in the afternoon of the 25th of August 1910. After Mrs. Paranjpye, Dr. Mann, Mr. Wadia and Mr. Shinde had made their preliminary observations, an address was presented to His Excellency by Mrs. Praranjpye, setting forth the work and needs of the Mission and inviting H. E. the Governor to become a Patron of the Mission and asking for special Government aid in various directions. Although His Excellency could not become a Patron for reasons which he explained, he treated the members of the Deputation very kindly and courteously and promised to help the Society in many other ways. The address to, and the reply of H.E. the Governor appear in detail as an appendix to this report. Government have now issued a resolution directing that copies of these shall be forwarded to all Collectors with a request that the attention of Municipalities in their respective charges may be drawn to the request of the Mission, that additional facilities for the education of the Depressed Classes may be provided.

In a speech which His Excellency the Governor made, soon after this, at the Ferguson College, Sir George Clarke so kindly recommended the work of this mission to the young audience before him in the following words.

"It is our object and our duty to lead the mixed races of India onwards towards the time when a nation will have been built up capable of self Government. It seems to me that there are signs that the process is already going on. I note the movements, such as the Indian Mission to the Depressed Classes which must tend to inculcate the sense of brotherhood... Many of the Colleges in England furnish missionary bodies which are working to raise the poorest classes. Can you not help by giving some of your time to educating the Depressed Classes in Poona or at least by using your influence in admitting them on equal terms to the schools from which they are excluded by your own un-written laws."

Permanent Funds :

(1) **Miss Clarke Memorial Scholarships Fund** — The Committee has set aside an amount of five thousand Rupees, called the Miss Clarke Memorial Scholarships Fund, by

permission of His Excellency Sir George Clarke. The amount is invested in the Port Trust Bonds @ 4 p.c. and the interest is to be paid in scholarships to the boarders at the D.C.M. Boarding House at Parel. The fund consists of the following amounts :-

	Rs.	a.	p.	
	3467	13	6	Received from His Excellency Sir George Clarke as the proceeds of the concert given by the late Miss Clarke in Poona.
	368	14	0	From the private Secretary to H. E. Sir George Clarke as the Proceeds of the two concerts given by His Excellency's Band in Bombay in January 1910.
	900	0	0	Collected for this Fund by Mrs. Peroz Captain Secretary of the D. C. M. Ladies' Committee from the following Donors :-

Rs.	
300	From the Nawab of Junagad.
300	From The Maharaja of Bhavnagar.
100	From the Rani of Javar.
100	From Khan Bahadur Hormasji Manekji Bhiwandiwala.
100	From Mr. Dorabji D. Bhiwandiwala.
900	

	Rs.	a.	p.	
Rs.	263	4	6	From the Society's general funds.
Total	5000	0	0	

(2) **The Damaji Gaikwar Scholarships Funds** — H. H. Shri Sayajirao Gaikwar gave Rs. 2000 to found in the name of his ancestor H. H. Damaji Gaikwar, scholarships to be awarded to the deserving students of the Depressed Classes in the Society's Schools. This amount has been invested in Port Trust Bonds yielding an annual interest of Rs. 80.

(3) Mr. Damodardas G. Sukhadwala, the Vice-President became a patron of this Society by paying a donation of Rs. 5000, in November 1909. This sum has been set aside by the Committee as the Capital Fund of the Society. Mr. Sukhadwala had before this given an initial donation of Rs. 1000 to start the Society and a Debenture of the Oriental Club of Rs. 500.

All these funds have been assigned to the Trustees of the Society according to the Rule of the Society.

The Committee in conclusion offers its hearty thanks to all the local Secretaries and their co-workers and to all other helpers of this cause of our depressed breathren of Hindustan.

RAM MOHAN ASHRAM,
GIRGAUM,
Bombay, 11th March 1911 }

V. R. SHINDE
(General Secretary, D.C.M.)

The Depressed Classes Mission Society of India

(Statement of Accounts from January to December 1909)

Income	Amount Rs.	a.	p.	Total Rs.	a.	p.		Expenditure	Amount Rs.	a.	p.	Total Rs.	a.	p.
Balance														
On hand on 31-12-1908	3,467	13	6	...	.	.	I	Parel, Deonar, Agripada and Kamatipura Schools						
In Bank	1,744	8	5½					Teachers	2,147	13	4½			
				5,212	5	11½								
Receipts								Peon	89	4	8			
Subscriptions	1,506	15	7					Book-binding	99	11	9			
Donations	12,011	15	8					Sewing	122	0	3			
Charity box Collections	34	9	½					Books and Prizes	76	13	0			
Fees and Fines	11	8	0					Furniture and repairs	145	4	3			
Sewing proceeds	73	5	1					Conveyance	20	8	6			
Book-binding proceeds	68	1	6					Stationery	27	10	9			
Samaj Collections	14	15	8					Printing	12	0	0			
Grant-in-aid	185	0	0					Rent	932	0	0			
Interest	93	13	0					Contingencies	85	5	9	3,758	8	3½
Miscellaneous	412	8	0											
				14,412	11	6½	II	Boarding —				35	15	0
C/f :	..	..	..	19,625	1	6		C/f :	..	..	..	3,794	7	3½
B/f :	...	..	..	19,625	1	6		B/f :	...	..	..	3,794	7	3½
							III	General Mission						
								Preachers	5	1	0			
								Peon	60	0	0			

				Books and Prizes	20	8	2			
				Furniture and repairs	11	12	0			
				Conveyance	172	2	6			
				Stationery	25	13	6			
				Printing	314	10	6			
				Post and Telegraph	39	9	6			
				Sunday Schools	5	5	6			
				Bhajan Samaj	8	11	3			
				Grants and scholarships	195	9	0			
				Anniversary expenses	315	2	6			
				Contingencies	388	14	9			
								1,563	4	2
								5,357	11	5½
				Balance in hand	64	8	11			
				Balance Bank & investments	12,202	13	1½			
				Balance Loan to Leathers Works	2,000	0	0			
								14,267	6	½
Total	19,625	1	6	**Total**				19,625	1	6

Examined and found correct

NARHAR ATMARAM REGE *(Auditor)*

N. B. PANDIT (Treasurer, D.C.M.)

The Depressed Classes Mission Society of India

(Statement of accounts from January to December 1910)

Income	Amount Rs.	a.	p.	Total Rs.	a.	p.		Expenditure	Amount Rs.	a.	p.	Total Rs.	a.	p.
Balance														
On hand on 31-12-1909	64	8	11	...	.	.	I	Parel, Deonar, Agripada and Kamathipura Schools Teachers	2,756	3	8			
In Bank and investments	12,202	13	1½					Peon	64	3	0			
Loan to Leather Works	2,000	0	0	14,267	6	½		Book-binding	285	15	9			
								Sewing	64	10	9			
Receipts								Books and Prizes	11	3	9			
Subscriptions	1,953	4	07					Furniture and repairs	109	1	9			
Donations	1,820	9	0					Conveyance	8	12	9			
Charity box collections	39	10	9					Stationery	13	10	3			
Fees and Fines	321	0	0					Printing	6	0	0			
Sewing proceeds	41	13	0					Rent	1,047	8	0			
Book-binding proceeds	259	1	6					Contingencies	33	2	0			
Grant-in-aid	438	0	0									4,400	7	8
Interest	45	5	0				II	Boarding —				753	15	60
Miscellaneous	405	1	0											
				5,323	12	3								
Loan				488	12	9								
C/f :	..	..	..	20,079	15	½		C/f :	...	..	...	5,154	7	2

C/f :	...	..	..	20,079	15	½		C/f :	...	..	..	5,154	7	2
							III	General Mission						
								Preachers	35	0	0			
								Peon	120	13	0			
								Books and Prizes	70	3	9			
								Furniture	17	4	6			
								Conveyance	182	0	0			

अनुक्रमणिका

				Stationery	29	0	0			
				Printing	27	4	0			
				Post and Telegraph	29	3	6			
				Grants and scholarships	120	12	6			
				Contingencies	463	12	6			
								1,095	5	9
								6,249	12	11
				Balance in hand						
				Balance Bank & investments	11,830	2	1½			
				Balance Loan to Leathers Works	2,000	0	0			
								13,830	2	1½
Total	20,079	15	½	**Total**				20,079	15	½

Examined and found correct

NARHAR ATMARAM REGE *(Auditor)*

N. B. PANDIT (Treasurer, D.C.M.)

अनुक्रमणिका

The Depressed Classes Mission Nirashrit Sadan

(Statement of accounts from January to December 1909)

Income	Amount Rs.	a.	p.	Total Rs.	a.	p.	Expenditure	Amount Rs.	a.	p.	Total Rs.	a.	p.
Balance on 31-12-1908							Salaries for 1909	936	9	0			
Cash invested in Pro. Note of Rs. 300	288	12	0				Sundry Expenses	28	9	10			
Cash in hand	349	8	4				Bad-Debts	13	0	0			
				638	4	4					978	2	10
Subscription recd. from H.R.A., from January to December 1909							Balance on 31-12-1909						
Interest on deposit Postal	1,200	0	0				Amount invested in Promissory Note	288	12	0			
Savings Bank	12	4	1										
				1,212	4	1	Amount invested :						
							Postal Savings Bank Girgaon	448	10	4½			
							Cash in hand	134	15	2½			
											872	5	7
Total	...	..	..	1,850	8	5	**Total**	...	..	..	1,850	8	5

Examined and found correct

NARHAR ATMARAM REGE **N. B. PANDIT**

(Auditor) (Treasurer, D.C.M.)

अनुक्रमणिका

The Depressed Classes Mission Nirashrit Sadan

(Statement of accounts from January to December 1910)

Income	Amount			Total			Expenditure	Amount			Total		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.		Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Balance On 31-12-1909													
Amount invested in Promissory Note of Rs. 300	288	12	0				Salaries	780	0	0			
Amount invested							Sundry Expenses	4	8	0			
Postal Savings Bank	448	10	4½								784	8	0
Cash in hand	134	15	2½				Balance —						
				872	5	7	Cash invested in Govt. Promissory Note of Rs. 300	288	12	0			
Subscription from H.R.A. January to June 1910	600	0	0				Amount in Postal Savings Bank	413	2	6			
Interest on Deposit in Postal Savings Bank	14	0	11								701	14	6
				614	0	11							
Total	...	..	..	1,486	6	6	Total	...	..	..	1,486	6	6

Examined and found correct

NARHAR ATMARAM REGE *(Auditor)*

N. B. PANDIT (Treasurer, D.C.M.)

अनुक्रमणिका

1 BOMBAY Opened 18th Oct. 1906

FOURTH ANNUAL REPORT OF THE

1. Parel Middle School No. 1

1. Situation — The Depressed Classes Mission Society's School No.1, now called the Parel Middle School was originally opened at Parel (G.I.P. Rly.) in the Morarji Walji's bungalow, on 18th October 1906, in the interest of the children of the Depressed Classes. It was thence transferred first to a chawl near the Globe Mill and afterwards for larger accommodation, to its present habitation opposite the Elphinstone Road Station of the B.B. & C.I.Rly. in November 1907.

2. Range of Education given —

(a) Secular Education — This school teaches four Vernacular and four English standards. The Vernacular course adopted is that of the Joint Schools Committee and the English course as followed in Government Schools. In addition to the instruction imparted in the ordinary subjects of the curriculum, instruction is given in drawing, bookbinding and sewing. The first and the last subjects are taught compulsorily to boys of the upper standards and girls respectively. Bookbinding is taught to grown up boys of all the standards. The school sent some binding specimens to the Industrial Exhibition held at Lahore in 1909 and was awarded a certificate of merit and a prize of twenty-five rupees for the same by the Exhibition Committee. Physical education of the pupils was carefully looked after last year as in the previous year, provision being made for cricket. The boys also played the Indian game of atyapatya under the direct supervision of one of their masters. Reference to the results of the St. IV Examination and Drawing Examination is made in para 4 of this report.

(b) Religious and Moral Instruction — The school opens daily with prayer followed by systematic instruction in religion and morality, for fifteen minutes. Religious education, which is of the most liberal and unsectarian character is given with the help of the writings of modern Hindu saints and poets like Tukaram and Ramdas, and moral instruction lessons for the upper standards are adapted from "The Teacher's Handbook of Moral Lessons" by A. G. Waldegrave, published with the sanction of the "Moral Instruction League of England." It has been the chief aim of the school authorities to impart religious instruction in a manner calculated to shake the belief of the children in superstition which has helped to degrade the condition of the depressed classes, more than anything else. In connection with this school,

there were held Sunday Classes regularly throughout the school terms. A prize distribution of the Sunday Classes was held in last August, when Sir John Muir Mackenzie presided and Lady Muir Mackenzie distributed books and clothes to the successful children.

3. Less Admissions &c. — The total number of pupils on roll on 1st January 1910 was 143. Of these 18 were girls and 125 boys. In the course of the year 276 fresh admissions were made. Of the total of 419 thus made 278 pupils left the school, leaving thus 141 pupils on roll on 31st December 1910. Of this number 92 belong to the Depressed Classes and 49 to the higher castes. The number of girls on roll on 31st December was 17. The average attendance for the whole year was 115. The pupils on roll on December 31st were divided as under according to Standards.

English St.	IV	3	Marathi St.	III	17
English St.	III	2	Marathi St.	II	15
English St.	II	7	Marathi St.	I	28
English St.	I	15	Marathi St.	Infant	54
		27			114

4. The Annual Transference Examination — The Annual Transference Examination of the school was held before the Divali Holidays in last October. It was conducted by the General Secretary Mr. Shinde with the help of the teachers belonging to the other schools of the Mission. Of the 150 pupils who appeared for the Examination, 106 passed under all heads. Of these 106, 65 belonged to the Depressed Classes and 41 to the higher ones. The school sent up 17 pupils for the Fourth Standard Examination. Of these, 12 were successful, one of them being a girl. Of the seven pupils who appeared for the 1st Grade Drawing Examination five were successful, one of them also being the girl who passed the St. IV Examination.

5. The Annual Inspection — The Annual Inspection for Grant-in-Aid was conducted by Mr. M. K. Joshi, Marathi Asstt. Dy. Inspector, on 31st August. The following extract is taken from his report :—

"The school teaches Joint Schools Committee's standards. For the Fourth Standard General Examination this year, the school sent up seventeen pupils and out of them 12 passed. The school which is largely attended by Depressed Class boys was found in a fairly efficient condition of progress, ...Hand-writing, reading &c. are pretty good. Drawing has been lately introduced which is creditable. The staff is adequate and fairly well qualified. Discipline and conduct of students — satisfactory. The school is trying hard and promises to show good results and improve the condition of the children of the Depressed Classes, and

deserves every encouragement. A grant of five hundred rupees, as recommended last year may be awarded though the School Committee, as we hear, gave only Rs. 300."

It will be seen from the above extract from the Inspector's report that the school which was registered under Chapt. II of the Grant-in-Aid Code in 1908 as a Primary School had been recommended for a grant of rupees 500 for that year. This amount was nearly one-fifth of the total expenditure incurred on account of the school. The Schools Committee, however, for reasons best known to them; did not see their way to give the recommended grant and reduced the amount to rupees 300 only. It is hoped that this year at least, the Committee will have no hesitation in accepting the Inspector's repeated recommendation for a grant of 500 rupees.

6. Visitors to the School — Among those who visited the school during the year under report, were Sir Jamshedji Jijibhoy Bart, Mr. H. A. Wadia, Bar-at-Law, Mr. Surendra Nath Tagore, Mr. P. K. Mehta, Mr. T. D. Warma, Mr. and Mrs. F. Anderson and Mr. and Mrs. Saint Nihal Singh. The Inspector of Marathi Schools and his Asstt. paid a surprise visit each. The following are some of the remarks made by the visitors.

Visited the school and found it in proper working order.

18-1-1910. (Sd.) GOPAL V. PANANDIKAR

(Ag. Dy. Ed. Inspector, Bombay)

Visited the school this morning and found it in working order. The boys and girls could read and recite pretty satisfactorily. The infants too appeared to take interest in their lessons. Discipline was good. Attendance 114/196. There is a book-binding class where the boys work in the morning for the first hour. The boarding arrangement is pretty satisfactory. There are in all 12 boarders. The institution is doing on the whole good work.

(Sd.) M. K. JOSHI

23-6-1910. (Marathi Asstt. Dy. Ed. Inspector)

Visited the D. C. M. School this afternoon and was pleased to see the school masters and pupils all doing their duties and interested in their various engagements. The Head Master in charge is very active and appears to have taken much care towards the uplift of the Depressed Classes... The pupils look neat, bright and cheerful.

3rd October 1910. (Sd.) T. D. VARMA

...The value of the splendid work being done is so self-evident that words of commendation are superfluous. I was much pleased with the house, the arrangements and the neat appearance of the little cholars, — the book-binding and other work turned out seemed to be very well executed. The authorities and staff are to be congratulated on the successful fight they have made against enormous odds.

(sd.) SURENDRA NATH TAGORE

7. Gifts to the School Children — The children of the school continue to receive various gifts of sweetmeat, clothes, books &c. from their well-wishers. Among those who sent sweetmeat, special mention must be made of the name of Raobahadur Anandrao R. Talcherkar whose annual gift of the same was gratefully enjoyed by the children. Sheth Damodardas Goverdhandas our Vice-President whose interest in the Mission and the school children is well-known, sent ten rupees for sweetmeat on the foundation day of the Mission. Mr. M. R. Jayakar's gift of beddings and books to the boarders was most opportune as the boys were badly in need of them. Mrs. Laxmibai Ranaday also remembered the pupils on various occasions in the course of the year and was kind enough to procure gifts for them from her friends. To all those who remembered the children in this way, last year, we beg to tender our heart-felt thanks.

8. General Remarks — The children who attend our school, come, as is well-known, from the dirtiest quarters of the city. They are therefore supplied with soap and water to bathe and wash their clothes on the school premises. This has proved to be a good way of impressing upon them the necessity of living cleanly and it has helped in no small measure to spread ideas of cleanliness in their homes. During the last four years, the school has developed into a Middle School from an indigenous one teaching the first Marathi Standard. Its utility seems to be well recognised, as boys from up country and even the far-off Berars, have come here to join it. It is fast out-growing its accommodation and must be removed to a place capable of holding at least 200 pupils. Its adjunct the student's hostel has rendered material help in steadying the attendance of the pupils in the English side of the School and has brought the young boys under the influence and direct control and care of the workers. The school staff without exception worked very hard during the year under report as in preceding years, to maintain the quality of the instruction imparted and the discipline and tone of the school on a high level. I therefore beg to conclude my report by expressing my heart-felt thanks to my assistants without whose earnest and wholehearted co-operation, the school would not have been in the position in which it at present, is.

V. S. SOHONI
(Head Master, Parel Middle School)

2. Deonar Kachrapatty Day School, No. 2

The Deonar Kachrapatty Day School which is situated close to the chawls for the depressed classes labourers working in connection with the removal of refuse of the city of Bombay to the Kachrapatty, Chembur, continued to do its work steadily, throughout the year. The school has now been registered as an indigenous one for grant. It was examined by Mr. R. S. Dixit, B.A., Ag. 1st Deputy Educational Inspector, Thana, on 22nd November 1910. The following extract is taken from his remarks, made in the visit book of the school. "Examined the school with the following results.

Std.	No. on roll	No. Present	No.
II	3	3	2
I	4	3	2
Infants	33	25	Of these six did well and 15 were only beginners.

The master should pay greater attention to personal cleanliness of the boys and should try to teach them method in doing every thing."

During the year under report 48 new pupils were admitted into the school. Of these 35 were boys and 13 girls. As in the previous year, these were drawn from the children of the labourers residing in the chawls mentioned above. The number of pupils on roll on 31st December 1910 was 37 of which 30 were boys and 7 girls. The average daily attendance for the year was 32.

The following extract is taken from the remarks of Mr. Shaikh A. K. Ahemad, 3rd Asstt. Deputy Ed. Inspector, Thana S. D., made by him on the occasion of his surprise visit to the school on 21st April 1910.

"Visited the Kachrapatty Low Caste Free School opened by the D.C.M., on 24th April 1910. Heard Balbodha and Modi reading of boys in Standard II as also the Mental Arithmetic of the boys in the same standards. The boys acquitted themselves fairly well... On the whole I was pleased to see that the D.C.M. was doing a signal service by spreading knowledge amongst the members of the depressed classes."

The master in charge of this school is a Mahar — the first that the Mission has been able to secure from the depressed classes. Mr. A. V. Thakar, L.C.E. who was chiefly instrumental in the starting of this school, although now transferred from Chembur to Bombay

still evinces great interest in the conduct of the school. The Mission Committee is thankful to him as also to Mr. Oke, who is in charge of the Kachrapatty line of the Railway and to Mr. Madan, the overseer, for the great interest they take in the work of the school and the very efficient supervision they exercise over it.

January 1911. V. S. SOHONI

(Inspector of D.C.M. Society's Schools)

3. Madanpura Day School, No. 3

Situation – This school was opened on the 1st of June 1908, in the Dagdi Chawl, near the Byculla Club, Agripada. It was thence removed to the Improvement Trust Chawl C in a few months since its starting in June, on account of a rapid increase in the number of pupils. The number having gone over a hundred, it had to be removed from this place also to a chawl with better accommodation, close to the Improvement Trust Chawls.

Attendance &c. – The number of pupils on roll on the 1st of January 1910 was 122, of whom 97 were boys and 25 girls. In all 120 fresh admissions (91 boys, 29 girls) were made in the course of the year, bringing the total number on roll to 242. Of this number 139 pupils (108 boys and 31 girls) left the school, thus leaving 115 pupils on roll on 31st December 1910. This is made up of 96 boys and 19 girls. The average daily attendance for the year was 58.

Transference Examination and Annual Inspection – The Annual Transference Examination of the school was conducted by me with the assistance of Mr. A. M. Sayyad for three days beginning with Oct. 24. Of the 80 pupils presented for the Examination 57 passed under all heads. The result of the examination was very encouraging. The Annual Inspection for the award of Grant-in-aid was conducted by Mr. Joshi, Asstt. Dy. Educational Inspector, Bombay, at the end of August. As the result of the Inspection the school has been awarded a grant of Rs. 158 against Rs. 138 of the previous year. The School is still treated as an indigenous one, but an application will shortly be made to the Joint Schools Committee for its registration under Chap. II of the Grant-in-aid Code as a primary school.

The following extract is taken from the Inspector's report – "The students in the 4 standard were examined in the school and the progress of the class appeared fair enough and the class may be sent up from the next year to the General IV Standard Examination. The work of the school, on the whole, appeared to be very fair......handwriting and reading were very fair. The school is attended for the most part by the Depressed Classes and from this point of view the work of the school was found good. Drawing is lately introduced. Discipline and conduct of students both satisfactory. The staff is adequate and well qualified."

The Sunday Class — This class was held regularly during the school terms. The pupils of this class were examined and prizes given to the successful ones in last November. The class was conducted by Sister Janabai Shinde and myself. The average attendance of this class was 29.

General Remarks — This school too, like the first of the Society's schools, at Parel, is serving the object of imparting instruction to the children of the Depressed Classes. It is situated close to the Improvement Trust Chawls, four of which are set apart for the Depressed Classes. Thus the school supplies a much felt want of these people. It has now more than a hundred pupils on its roll and this number, if the present signs may be trusted, is likely to increase considerably. It is therefore becoming necessary, in the case of this school also, to find out better accommodation, a place capable of holding at least 150 pupils.

January 1911. V. S. Sohoni

(Inspector of D. C. M. Society's Schools)

4. Kamathipura Day School for Bhangis, No. 4

Origin — This School which was opened in 1909 owes its origin to the generosity of a gentleman who prefers to be anonymous. He bore the entire cost of it for the first and second year of its existence. Great difficulty was experienced in securing decent rooms for this school and in inducing high class Gujarati teachers to teach the Bhangi children. The Bhangis do the work of removing night soil and they are therefore looked upon as the lowest in the social grade and very few high class men are found to be willing to touch them, not to speak of teaching them by remaining in their midst for a number of hours every day. The difficulty of securing a teacher was so great in last June that the school came almost on the verge of being closed altogether. We were however fortunate to come across a Dhed gentleman who is a trained teacher from Baroda, and succeeded in inducing him to take up the work of the teacher of our school. Since then the school is in his charge and is making steady progress under him. It is situated at Kamathipura 13th Lane.

Attendance &c. — The number of pupils on roll on 1st January was 23. In the the course of the year 53 new admissions were made. Of the total of 76 thus made 47 left, there being thus 29 pupils on roll on the 31st December 1910. Of these 23 are boys and 6 girls. The average daily attendance for the year was 22. The school teaches up to 4th Standard, according to the Standards of the Joint Schools Committee.

Annual Transference Examination — The School was examined for transferring the pupils on the 2nd December 1910 by Mr. D. B. Trivedi, with the following result.

Standard	No. of Pupils Examined	No. Passed
IV	1	1
III	4	3
II	4	4
I	2	2

The Infant class did satisfactorily.

The school has been registered by the Joint Schools Committee under Chapt. III of the Grant-in-aid Code and will be awarded grant from next year.

January 1911. V. S. Sohoni

(Inspector of D.C.M. Society's Schools)

5. D. C. M. Boarding House

History — From the beginning arrangements were occasionally made in the D. C. M. Nirashrit Sadan for the lodging and boarding of the deserving students of the Depressed Classes who came from the moffusil or were found shelterless in Bombay. Later on it was found highly desirable to induce a select number of pupils from the Parel Middle School, to reside in the school house under the direct care of the resident missionary of the Mission and go to their homes only twice a day for their meals for about half an hour. Thus a hostel was started with 11 students on the 4th of February 1909. The result was so encouraging that applications were received from several students from the moffusil for admission. From the month of Sept. 1909 regular arrangements were made for their board in this hostel. Till the 31st of December 1910 the total admissions registered were 36. The number of boarders on the roll on that day was 21, including 3 girls. Of these 21, two are paying, four are half-free and the rest are maintained partly by contributions from the Miss Clarke Memorial Scholarships Fund and partly otherwise.

The classification of boarders (on the roll on the 31st December 1910) according to their

Caste —

	Maratha	Mahar	Chambhar		Total
Boys	1	12	5	=	18

Girls	...	...	...	...	3	...	=	3
Total	...	...	...	1	15	5	=	21

Districts from which they come :—

	Poona	Solapur	Nashik	Satara	Berar	Thana	Bombay		Total
Boys	3	4	1	1	5	1	3	=	18
Girls	1	1	...	...	1	...	...	=	3
Total	4	5	1	1	6	1	3	=	21

Standards they read in —

			English			Marathi			Total
			IV	II	I	III	II	I	
Boys...	...	...	1	6	7	1	1	2	18
Girls	...	...	...	...	1	...	...	2	3
Total	...	...	1	6	8	1	1	4	21

The Daily Programme :

A. M.

5-00 Rise regularly.

5-30 Bhajan and morning prayer.

6-00 Canjee.

6·30 Book-Binding.

7-30 School-lessons.

9-00 Bath and breakfast.

10-00 Book-binding.

A. M. — P. M.

11 to 5-00 Day School.

1-30 Lunch.

5-00 Washing and exercise.

6-00 Supper.

7-30 Lessons or Night School.

10-00 Retire.

Sunday — In the morning the boarders attend the Sunday Class and in the afternoon they hold their own Debating Club. The evening divine services which have been discontinued for some months, will be soon reorganised.

Excursions — The boarders were twice taken to Borivili and the Canaree Caves for excursion. Both the times Mr. B. R. Madgaonker gave his bungalow at Borivili for use.

Gifts to the boarders — The following gifts were received during the two years under report.

(1) 24 Dhotees from Mr. B. R. Madgaonkar.
(2) 17 sets of plates and cups from Dr. S. G. Ranaday and Mr. N. G. Ranaday.
(3) 17 Beddings from Mr. M. R. Jayakar, Bar-at-law.
(4) 36 Vests from the Deccan Stores.
(5) Boxes of soap from the Lotus and the Diamond Soap Companies.
(6) Bottles of Jwarbindu (medicine) from Dr. Gowande.
(7) Many useful old clothes from friends.

We are very much thankful to the above mentioned gentlemen for the gifts and to Dr. V. K. Kamat for the trouble he has taken in visiting the boarders and treating the patients free of any charges.

Management - Mrs. Kamalabai, who is Chambhar by caste, cooks for the boarders. There is no servant employed in the hostel and boarders themselves have to do all sorts of domestic work in the Hostel. They live and dine together, without observing any caste distinction. The diet is strictly vegetarian and yet the boarders feel no discomfort whatsoever. Keen attention is paid to their habits of cleanliness and behaviour.

The present school building is found most inadequate for the purposes of the Boarding House and it is earnestly hoped that some large hearted friend of the Depressed Classes will enable the Society to provide suitable quarters to the house, somewhere in the suburbs of Bombay.

Jan. 1911.

A. M. SAYAD
(Superintendent)

6. Nirashrit Sadan (1909-1911)

The Nirashrit Sadan was started in the year 1907 with the help of a generous philanthropist who paid till the end of June 1910 Nirashrit every month for the maintenance of the members of the Rs. 100 Stadan.

Object – The object of the Sadan was to train young men and women for the work among the Depressed Classes and to afford shelter to the helpless children of these classes.

Work – There were 6 members of the N. Sadan in the years under report. They were all working in Bombay. Two of the lady members worked in the Poona Branch of the D. C. M. for sometime in 1909. 21 Meetings of the D. Class women were arranged in which lectures on useful subjects were given, Purans were read and Kirtans were performed. Divine services were arranged at Parel every Sunday till the month of March 1910.

Visits – The lady members visited the houses of the poor where they advised the people to send their children to school and drew their attention to the general un-cleanliness of their homes, bodies and clothes. They paid 273 such visits in different parts of the city of Bombay.

Medical Help – During their visits to the homes of the poor people they found many poor patients lying in bed. In cases of serious illness they got the doctor from the Sewa Sadan Dispensary to visit the patients free of charge. Other patients were advised or helped to go to some charitable dispensaries. The sisters of the Sadan also nursed poor patients and dying old women in their homes. One of them attended 13 cases of delivery as midwife, one of which being very serious was taken to the Cama Hospital. In all cases the delivery was safe.

Home Classes – Classes were opened for grown up women in chawls where reading, writing and sewing were taught. Such women also attended the sewing classes in the D. C. M. Schools at Parel and Byculla.

D. C. Women's Meetings –A regular association of the women of the Depressed Classes started in 1909 has been meeting every alternate Saturday at the Madanpura Day School to listen to the Hindu religious scriptures such as Bharat, Ramayan &c. read out to them. At present there are about 20 members, each paying a subscription of one anna a month. Most of them are wives of the members of the Somawanshiya Nirashrit Mitra Samaj. During the Chaturmas (the four sacred Hindu months) in 1910, Haladi Kunku i. e., socio-religious gatherings were held by these members at their places by turns, with great enthusiasm. The sister in charge at times invited them all to *At-homes* in the school.

Rescue Work — The Commissioner of Police sent three waifs, two Chamars and one Mahar to the Sadan and one castaway infant aged 6 months. The Chamar girls were sent to the Sewa Sadan Ashram at Malad and the infant to the Foundling Asylum at Pandharpur. A Mahar girl aged 15 years received from the Society for the Protection of Children of Poona is now a happy inmate of the Boarding House at Parel.

Nirashrit Sadan,	A. M. SAYAD
Elphinstone RD., Feb. 1911.	Superintendent

7. D. C. M. Ladies' Committee

Mrs. Stanley Reed — *Chairman*
Mrs. Shiraji
Mrs. Dilshad Begum
Mrs. Bowen
Miss S. Kabraji — *Treasurer*
Mrs. P. Captain — Secretary
Mrs. Laxmibai Ranaday — Secretary

Objects — This Committee was organized in the year 1908 with the threefold object of (1) Creating among the ladies of the upper classes interest in the work of the Mission especially in that which is done by the sisters of the Nirashrit Sadan among the women and children of the Depressed Classes; (2) Raising funds and helping the Mission by such other practical means; (3) Organizing social functions such as gatherings, meetings, concerts, buzzars &c., for the benefit of the Mission.

Lady Muir Mackenzie who was the president of this Committee from its beginning, took active interest in its work till her departure from Bombay. She helped largely in opening a centre of the Mission at Mahableshwar in May 1909 and attended the Annual Prize Distribution of the Poona Branch in Sept. 1909 when she exhorted the noblemen and gentlemen then present to support the Mission. Some times she convened the meetings of the Committee at her residence on the Malabar Hill. In order to publicly recognize her services to the Mission, at her departure from Bombay, the Ladies' Committee gave a social gathering, at their own cost, in the Prarthana Samaj Hall, Girgaum on the 10th of August 1910 which was largely attended by prominent ladies and gentlemen of the city. Mrs. Stanley Reed, the Chairman, in welcoming Sir John and Lady Muir Mackenzie rightly observed :— "...Sir John and Lady Muir Mackenzie were the first prominent English people to give the Mission their countenance and practical assistance. They visited the mission Schools, they identified themselves

conspicuously with our work. Not only so but Lady Muir Mackenzie constituted herself the Missioner for the Society among the Princes and Chiefs of the Presidency. Sir John who presided over the 1st Annual Meeting of the Mission stood its constant friend with the Government and no doubt largely through his kindly offices, we have received all help from those in authority"...Sir John then made a sympathetic speech and Lady Muir Mackenzie gave away prizes to the Sunday School pupils of the Society.

Another and a still larger public meeting of the women of all the depressed communities of Bombay viz., Mahars, Chambhars, Mangs and Bhangis was held under the auspices of this Committee in the open space before the Improvement Trust Chawl at Agripada on the 5th of November 1910, under the presidency of Mrs. Yashodabai Thakur of the Sewa Sadan in which the following resolution was passed amidst cheers and a copy of it was forwarded from the spot to H.E. Sir George Clarke, Governor of Bombay and Lady Clarke.

"That this assembly representing the women of the various Depressed Classes residing in the city of Bombay and their sympathisers record their exceedingly warm feelings of sincere gratification and delight on account of the marriage solemnized yesterday of H.E. Sir George Clarke our most popular Governor with Mrs. Reynolds, and beg to express their humble congratulations and blessings to their Excellencies Sir George and Lady Clarke, and also pray to the Gracious Almighty to grant them both a long and prosperous life of personal happiness and continued public utility."

Mrs. Stanley Reed distributed prizes to the pupils of the Sunday Schools and sweets to all the pupils of the Society in a large public gathering held in 1909 of which she bore all the cost herself. Other members of the Committee paid several visits to the schools of the Society in company of their friends.

Thakurdwar, } LAXMIBAI RANADAY
Bombay, Feb. 1911 } (Hon. Secretary)

8. The Somawanshiya Mitra Samaj, Byculla

Under the auspices of the D. C. M. this Samaj was started on the 24th of March 1907. It first used to meet in the Dagdi Chawl, Morland Rd., Byculla, and now holds its weekly divine services and other meetings in a room hired by it in Improvement Trust Chawl No. 3 Block C.

Objects — (1) To promote social and religious reforms and (2) to promote the spread of education among the Depressed Classes.

Members — On the 31st of Dec. 1910, there were 40 regular members on the roll who paid a monthly subscription of four annas.

Theistic Services were regularly held every Sunday noon which were conducted by the leading members by turns. Messrs. V. R. Shinde, S. Y. Javere, G. K. Kadam, and some other members of the Prarthana Samaj also helped to conduct them.

Public Meetings — During 1910-11 public meetings were held at the various places inhabited by the Depressed Classes of Bombay and lectures were delivered on Education, Temperance, Social Reform and other useful subjects.

The Somawanshiya Nirashrit Mandir Fund — The most encouraging feature of the work of this Samaj during the last year was the active promotion of the fund named as above towards the erection of a Mandir *i. e.,* a building for the Samaj, which was started in November 1909. Enthusiastic meetings were held, of the Mahar community in Bombay, throughout the year in which subscriptions were collected. The amount now realised is Rs. 650 which is deposited in the Bank of Bombay in the name of the following five members of the Samaj, Messrs. Kondaji Ramji, Limbaji Vazarkar, Bapuji Narayan Gaokar, Kondaji Mankooji Wadgaokar, Maruti Sabaji Nimgaokar. The fund is to be administered by these five members on behalf of the Samaj strictly on monotheistic lines.

Receipts for 1910	Rs.	a.	p.	Expenditure for 1910	Rs.	a.	p.
Balance	5	0	0	Rent	36	0	0
Receipts	75	0	0	Contingencies	35	6	0
				Balance for the year 1911	8	10	0
Total	80	0	0	Total	80	0	0

Khadda, Nesbit Rd.,
Mazgaon,
Feb. 1911

Kondaji Ramji
(President)

Poona

Opened 22nd June 1908

Second Annual Report of the Poona Branch

July 1909 — June 1910

LOCAL COMMITTEE

Dr. Harold H. Mann, D.Sc. — *President.*

Principal R. P. Paranjpye, B.Sc., M. A. — *Vice President.*

Mr. B. S. Kamat, B. A.

Mr. M. H. Ghorparay.

Mr. S. Y. Javeri.

Captain H. C. Stein.

Dewan Bahadur V. M. Samarth.

Mr. M. D. Lotlikar — *Treasurer.*

Mr. A. K. Mudliar — *Secretary.*

At the commencement of the year under report we had three educational institutions under our management, *viz.* :—

(1)	The Ganj Peth Night School	(*Current*)
(2)	The Mangalwar Peth Night School	
(3)	The Free Day Primary School in Camp	

The following are very brief extracts from the reports of the Inspecting Officers.

Ganj Peth Night School

"............On the whole the progress shown was fair enough for a school intended for the Depressed Classes. A Chambhar girl in the Infant Section gave very intelligent answers......"

3rd August 1909. (Sd.) S. BAKAR ALI

(4th Asstt. Deputy Edl. Inspector)

Mangalwar Peth Night School

"...........It has on the whole shown fair results."

27th July 1909. (Sd.) A. G. WANGIKAR

(2nd Asstt. Deputy Edl. Inspector)

Camp Day School

"....The school is held in a rented building, well lighted and well ventilated, with an area of 2065 Sq. feet. The building is divided into five convenient rooms and has also got a verandah which can be used at times for holding classes. The school has been supplied with all the necessary articles such as benches, tables, chairs, books, maps, &c., and it may be stated here that the articles are all new which proves that due care is taken from the beginning to make the school attractive and to give intelligent instruction..................

"The staff consists of four teachers excluding the Drill Master, and it does not seem to be adequate when the present number on the roll is taken into consideration. But looking to the average number which is 110·3, four teachers seem to be an adequate staff .... One thing which struck me in this school is that some of the little children are in charge of a Brahman lady-teacher who seems to take great interest in her work and freely mixes with the low caste children. The remaining three teachers, of whom two are Brahmans, are equally zealous, and seem to take great interest in their work........

"Instruction is given free, and the fact that the school has been attended by 149 children including boys and girls clearly shows that the locality wants a school of the kind and the demand has been well supplied by this school. So large a school for the Depressed Classes is the first attempt in this part of the District and therefore it deserves as much help as can be given under Article 13, of Chapter I of the Grant-in-aid Code."

26th July 1909. (Sd.) A. G. WANGIKAR

(2nd Asstt. Deputy Edl. Inspector)

Of the three schools mentioned above, the Ganj Peth Night School was closed on 1st March 1910 owing to the absence of those circumstances which made a Night School in that locality an urgent necessity a few years ago.

The following are the statistics pertaining to the Mangalwar Peth Night School and the Camp Day School :—

Mangalwar Peth Night School

Total No. of Admissions from 1st July 1909 to 30th June

1910	57
Average No. of Pupils on Roll	31
Average Daily Attendance	13

On Roll on 30th June 1910				30

Classification of Pupils according to Standards :—

Bigar (Alphabet Class)	10	II Standard	4
Infant Class ...	7	III Standard	2
I Standard	7		—
		Total...	30

Classification of Pupils according to Castes :—

Mahars	26
Mahomedans	4
	—
Total...	30

Camp Day School

Total No. of Admissions from 1st July 1909 to 30th June 1910 178

Average No. of Pupils on Roll 159 ... ...

Average Daily Attendance 120

On Roll on 30th June 1910 181

Classification of Pupils according to Standards :—

	Boys	Girls	Total
Bigar (Alphabet Class)	34	7	41
Infant Junior	48	0	48
Infant Senior	28	1	29
I Standard	25	0	25
II Standard	18	1	19
III Standard	13	1	14
IV Standard	2	1	3
V Standard	2	0	2
Total	170	11	181

Classification of Pupils according to Castes :—

	Boys	Girls	Total
Mahars	132	7	139
Mangs	3	1	4
Chambhars	8	1	9
Telugoo Mahars	8	0	8
Telugoo Mochis	7	1	8
Telugoo Dhobis	1	0	1
Mahrattas	4	0	4
Mahomedans	1	0	1
Christians	6	1	7
Total ...	170	11	181

The Camp Day School is the chief centre of our work. Here we do all that we can to improve not only the intellectual, but also the physical and moral condition of the pupils. They are, we venture to state, taught by the best staff procurable for them. Zeal, self-sacrifice and affection characterise the instruction imparted. Drawing for boys and girls, and Sewing for girls are attractions added this year. As for physical culture, the boys are taught drill, Indian and English gymnastics; and they play cricket and foot-ball. Day after day the idea of cleanliness is being impressed upon them; but poverty, surroundings, habits and indifference of parents are great obstacles to the success of our ideals. Our satisfaction is that we do all that we can to discourage uncleanliness and uncleanly habits. Boys are punished for neglecting daily bath; and during summer days, those who fail to bathe at home, are compelled to bathe under the pipe in the school-compound under the supervision of a teacher. With regard to moral and religious education, we have the moral class in the morning and the *Bhajan* service in the evening every Sunday. The moral class is in charge of Mr. L. K. Aidale, the Asstt. Resident Master, and the *Bhajan* service in charge of Mr. D. N. Patwardhan, the Head Master, to both of which gentlemen the Committee desire to express their obligation for cheerfully undertaking these voluntary duties.

In this connection we may also mention the attempts made by the Head Master, supported by his Assistants, to minimise the baneful and immoral effects of the Holi festival : The school was kept open during all the Shimga days, although, of course, the attendance was very poor. On that particular day when people greet one another with mud, dirt and ashes, and indulge in obscenities, counter attractions were provided in the school in the form of English and Indian music, refreshments and out-door games. The result was very satisfactory. The consistency, throughout, with which some of the boys in the higher standards refrained from any participation whatever in the so-called *tamashas* of the festival, was due to an address delivered by Mr. G. K. Deodhar, M.A., of the Servants of India Society, to the school children on "How to behave during Shimga days." During the Holi season a *Mela* of boys was also organised. They were provided with songs specially composed for the purpose by the Head Master and they were taught to sing them with effect. They visited different low caste localities where they sung to large and appreciative audiences. One of the effects of the *Mela* was to popularise our school.

Before proceeding to narrate some of the events of the year under report, we may here mention that we continue to maintain a Free Reading Room and Library for men of the Depressed Classes, to which the following newspapers are sent gratis :— *Dnyanaprakash, Jagat Vritta, Sayaji Vijaya, Soma Vamshiya Mitra, Kamgar Samachar, Subodh Patrika, Karamanuk, Dinabandhu*. To the proprietors of all these newspapers the Committee express their warm gratitude.

First Annual Prize Distribution

The First Annual Prize Distribution in connection with the schools under the management of the Poona Branch of the Depressed Classes Mission was held at the Islamia Camp School on Sunday afternoon, 26th September 1909, H. H. the Gaikwar presiding. The Islamia School hall was crowded to overflowing with distinguished Indians, not excluding their ladies, and with others of all grades. On the dais were seated with His Highness, H. H. General Sir Pertab Singh of Idar, Lady Muir-Mackenzie, Baba Seheb of Bhor, Hon'ble Mr. Gokhale, Dr. Bhandarkar, C.I.E., Sardar Nowrojee Pudumji and Dr. Mann, President of the Mission. Boundless enthusiasm, both inside and outside the Hall, was evidenced. His Highness the Gaikwar, on arrival, was received at the entrance by the Committee of the Mission, and shortly after a photograph was taken of His Highness, the Committee, and some representatives of the Depressed Classes, His Highness was conducted to the dais, a choir of school children singing a song of welcome. The President, Dr. Mann, then in welcoming His Highness, said :—

......Based on a broad but deep conception of human brotherhood, the D. C. M. is a Society which, starting from the people, aims at raising the education, the morals, the general tone of what has hitherto been a despised and outcaste community. It has the support of some enlightened ruling chiefs, and gentlemen of all ranks have united in wishing it success. But all this would be of no avail if it were not responded to by an energetic forward movement among the Depressed Community itself.

And that response is not lacking. We are to hear this afternoon members of that community who have been among those who have exerted themselves in various ways for the advancement of their own people. I am proud to number them among my personal friends and I am proud to take a part in a meeting in which for the first time in Poona they take the part they are taking to-day.

Mr. A. K. Mudliar then read the report.

Prizes to the school children came next. These were presented by His Highness, and as a return of the compliment Radha, a tiny school girl, garlanded His Highness.

Mr. Shivram Janba Kamble next read an address in Marathi to His Highness, on behalf of the Depressed Classes of the Deccan, and presented it to His Highness in a beautiful silver casket.

Subhedar Bahadur Bhatankar of Panwel and Mr. Dangle of Ahmednagar, members of the Depressed Classes also addressed the gathering briefly in Marathi.

Lady Muir Mackenzie then said :—

As the president of the Ladies' Committee of the Depressed Classes Mission, I have been asked to say a few words to-day. Speaking at such short notice my words must only take the form of wishing every good luck and success to this Mission which bids fair to be one of the most significant movements of the present day in India. For the first time in history we see members of all castes drawn together in the bond of brotherly kindness. It is a great encouragement and pleasure to see gentlemen like the Maharajah Sir Partab Singh, the Hon'ble Mr. Gokhale and Dr. Bhandarkar supporting this excellent and important movement. I still hope other influential noblemen and gentlemen will follow their good example and will support the Mission, not only with moral support but with money, which the Mission, still in its infancy, is greatly in need of, if the work is to spread. I am sure this meeting will bear good fruit in this respect. I will no longer stand in the way of His Highness who is going to address you. He will no doubt give a more interesting speech especially as it is to be in Marathi.

His Highness the Gaikwar, in rising to reply spoke at some length in Marathi. At the same time he emphasised the fact that he took a deep and personal interest in the good work the Mission was doing and it would always have his sympathy. He wished the mission continued success and prosperity.

In connection with the above Prize Distribution it must be mentioned with gratitude that H. H. the Maharajah, to mark his abiding interest in the object of the Mission, donated Rs. 1,000 so that the interest accruing from it might be paid as a scholarship to any student of the Depressed Classes who is eager to prosecute his studies in the higher English standards. The money is in the hands of three Trustees (approved by H. H.) who pay out of the interest Rs. 3 a month to the Mission who pay it as a scholarship to J. D. Mehter, in the English III Standard in the Poona High School.

A graceful act on the part of H. H. was his gift of six Baroda gold *Mohars* to the Mahar and Chambhar girls who welcomed him and garlanded him on the occasion of the Prize Distribution.

D. C. M. Day

The next important event in connection with our institution occurred in October 1909. It was the celebration of the Depressed Classes Mission Day, *viz.*, 18th October — the date of

the foundation in Bombay of the Depressed Classes Mission Society of India. On that day we were able to organize a bumper meeting in the Kirloskar Theatre under the presidency of Principal R. P. Paranjpye. The theatre was packed to its utmost capacity. For the first time in the history of mass meetings in Poona, men of all castes were promiscuously mixed up within one building, for the audience was composed not only of Brahmans and Mahrattas, but also of Mahars, Mangs and Chambhars. On the stage, in company with the leading Brahman gentlemen of the city, were some of the boys and girls of the Depressed Classes Mission School. Speeches were delivered by Messrs. S. R. Thorat, Bhopatkar, Ismael Bahadur, Harkare, N. G. Kelkar, and Prof. Kosambi. Principal Paranjpye made a very thoughtful speech. Mr. D. K. Karve of the Hindu Widows' Home, in proposing a vote of thanks to the chair, announced his donation of Rs. 100 to our work. His speech on the occasion was a vigorous and telling one. Another notable speaker on the occasion was Mr. Harkare, the representative of His Holiness Shri Shankaracharya of Hampi whose donation of Rs. 100 was also announced to the meeting. It is hardly necessary to point out the immense moral value of this open countenance of the work on behalf of the untouchables, by such a spiritual authority as the Shri Shankaracharya of Hampi.

There came off an open air public meeting at Kirkee on 11th December 1909. This was organized on our behalf by Mr. L. M Satoor, an indefatigable helper and sympathiser. Mr. B. S. Kamat, one of the members of the Committee, presided. His remarks were widely noticed at the time with appreciation by the Vernacular press.

On 27th March 1910 Mr. M. H. Ghorparay of our Committee proceeded to Dehu on the occasion of the Anniversary of Saint Tukaram and taking advantage of the multitudes that gather there at the annual fair, addressed a low caste audience of 200 people on temperance. Speeches were also delivered by two friends of Mr. Ghorparay.

On 25th April 1910, the Secretary, three Assistant Masters and some boys visited the Jejuri Fair with a view to appeal to the crowds of Mahars that gather there year after year not altogether for holy purposes. They were supported by Mr. Satoor of Kirkee, Mr. B. S. Tarkunde of Saswad, and Mr. S. K. Naik of Bombay. We expected to speak to the people about the *Murali* question, but the drunken brawls of the Mahars themselves over the question did not allow us to get a hearing. So we opened a hostile camp with the choir of our School boy singers and drew away to our surprise a large, appreciative audience to ourselves, to whom short speeches were delivered after the singing of songs by the school-boys. A collection was taken with which the expenses of the trip were partly defrayed.

24th May 1910 was observed by the staff and pupils of the Camp Day School as the Second Annual Gathering Day. At the social hour in the evening of that day many Hindu and

Brahman ladies shared refreshments with the women of the Depressed Classes. The social hour was followed by an open air public meeting in the school-compound, Dr. H. H. Mann presiding and Mr. Ganpatrao Kotkar making the speech of the day. The occasion was taken advantage of by the Poona Branch of the Theosophical Society, by the leading members of the Depressed Classes, and by some private ladies and gentlemen, to offer gifts to the school. The members of the Theosophical Society, in addition to sharing the expenses of the refreshments to the school children with Captain H. Stein, and Mr. L. M. Satoor also presented Kindergarten materials and Object Lesson pictures of the total value of *Rs.*40 to the school. Some Mahar gentlemen, to mark their sense of gratitude for what we are doing for their children, presented cloth enough to make suits for 50 boys. These and other gifts are elsewhere acknowledged.

Our income from all sources during the year was Rs.3,581-9-7. Our expenditure during the same period was Rs.2,424-12-3.

Owing to the development of the Camp Day School our expenses have been mounting up steadily. We have been mainly dependent upon chance donations — a very unreliable source. By regular subscriptions we hardly get a third of the expenses we need; and permanent funds we have none. We have frequently and in different ways appealed for funds, but with very little result. Still the undeserved apathy in the past of the Indian part of the population of this town to all our touching appeals does not and cannot prevent us from appealing to everyone again. To all ladies and gentlemen of any race or creed, we appeal with all the earnestness at our command for pecuniary help and we will be delighted to have responses at once or in the near future.

Statement of Receipts July 1909 — June 1910

			Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
I	Opening Balance —							
	(1)	Fixed Deposit in the Deccan Bank...	500	0	0			
	(2)	Cash with the Treasure...	211	2	0	711	2	0
II	Subscriptions...					652	10	0
III	Donations...					1692	14	3
IV	Government Grants —							
	(1)	Grant-in-aid of the Camp Day School on Account of general expenses...	252	0	0			
	(2)	do furniture expenses...	55	0	0			
	(3)	do Ganj Peth Night School...	27	0	0			
	(4)	do Mangalwar Peth Night School...	18	0	0	352	0	0
V	Scholarships —							
	(1)	Paid by the Trustees of the Maharaja Gaikwar's Scholarship Fund...	18	0	0			
	(2)	Paid by the Treasurer, Telugu Education Fund...	5	4	0	23	4	0
VI	Collections at Public Meetings —							

	(1)	D.C.M. Foundation Day Meeting...	40	0	0			
	(2)	Public Meeting at Kirkee...	14	0	0			
	(3)	Telugu Anath Fund Meeting...	6	2	6			
	(4)	C.D.S. Annual Gathering...	28	0	0	88	2	6
VII	Other Collections —							
	(1)	Charity Box Collections	16	1	9			
	(2)	Bhajan Samaj Collections	3	15	6	20	1	3
VIII	Other Sources —							
	(1)	Interests on Rs. 100 Promissory Note and Fixed and Temporary Deposits...	26	13	7			
	(2)	By sale of old clothes, books, Photos & c...	13	11	0			
	(3)	Dakshana collected at Brahman wedding dinner parties...	0	15	0	41	7	7
					Grand Total	3581	9	7

Audited & found correct.
Keshavrao Dhurmshett
(Auditor)

A. K. Mudliar
(Secretary)

Statement of Expenses July 1909 — June 1910

		Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
I	Camp Day School —						
	(1) Supervision charges...	300	0	0			
	(2) Teachers...	705	5	6			
	(3) Servants...	52	8	0			
	(4) Rent...	470	0	0			
	(5) Contingencies (including Stamps, Stationery, Carriage hire, Printing Charges & c...	356	2	6			
	(6) Books & Prizes...	98	4	0			
	(7) Repairs...	6	8	6			
	(8) Furniture...	162	0	0			
	(9) Miscellaneous...	50	8	3	2201	4	9
II	Ganj Peth Night School —						
	(1) Teachers...	68	8	0			
	(2) Servants...	4	8	0			
	(3) Rent...	22	8	0			
	(4) Contingencies...	12	9	0	108	1	0
III	Mangalwar Peth Night School —						
	(1) Teacher...	48	0	0			
	(2) Servant...	8	12	0			
	(3) Contingencies...	8	4	9	65	0	9
IV	Camp Reading Room—				8	8	3

V	General expenses in connection with the Mission...				41	13	6
	Total expenses...				2424	12	3
VI	Closing Balance—						
	(1) Fixed Deposit in the Deccan Bank...	522	8	0			
	(2) Government Promissory Note at 3 p.c...	100	0	0			
	(3) Temporary Deposit in the Bombay Banking Co... Poona Branch...	252	0	0			
	(4) Cash with the Treasurer...	282	5	4	1156	13	4
				Grand Total	3581	9	7

Audited & found correct.
Keshavrao Dhurmshett
(Auditor)

A. K. Mudliar
(Secretary)

LIST OF SUBSCRIBERS

Name of Subscribers	Annual Subscription	
	Rs.	a.
H. A. Wadiya Esq., Bar-at-law	120	0
L. J. Sedgwick Esq., I.C.S.	120	0
W. H. Sharp, Esq.	60	0
Dr. H. H. Mann, D.Sc.	60	0
The Poona Prarthana Samaj	48	0
C. A. Kincaid Esq. I.C.S.	24	0
O.H.T. Dudley Esq.	20	0
Hon. G. K. Gokhale, B.A., C.I.E.	12	0
Principal R. P. Paranjpye B.Sc., M.A.	12	0
Mrs. Ramabai Ranade	12	0
Rao Bah. K. B. Marathe	12	0
Rao Bah. D. G. Gharpure	12	0
Rao Bah. K. G. Kelkar	12	0
Rao Bah. L. A. Deshpande	12	0
Dr. V. C. Gokhale, L.M. & S.	12	0
Dr. P. V. Shikhare	12	0
Dr. S. H. Mody	12	0
Mr. B.S. Kamat, B.A.	12	0
Mr. K. P. Gadgil	12	0
Mr. L. M. Satoor	12	0
Mr. R. L. Badop	12	0
Mr. T.H.C. Goude	12	0
Mr. S. V. Shevde	12	0
Mr. K. R. Mitra	12	0
Mr. Gopal Rao G. Naik	12	0
Mr. Ramdas Krishna	12	0
Mr. Kaluram Bhau Mansaram	6	0
Mr. Pandurang Ramji Bari	6	0

Mr. Ramayya Pullayya	6	0
Dr. N. M. Paranjpye, L.M. & S.	6	0
Dr. N. V. Modak	6	0
Dr. R. K. Naidoo	6	0
Mr. G. M. Dukle	6	0
Mr. Hari Narayan Apte	6	0
Mr. Venkat Subbayya	6	0
Mr. Abraham Issac	6	0
Mr. S. Seshacharry	6	0
Mr. H. K. Mehta	6	0
Mr. M. B. Pandit	6	0
Mr. A. K. Mudliar	6	0
Miss Premalabai Kotkar	3	0
Dr. K. V. Khare	3	0
Dr. G. S. Sahasrabuddhe, L.M. & S.	3	0
Dr. H. K. Ranade, L.M. & S.	3	0
Mr. R. B. Joshi	3	0
Mr. K. B. Rajurekar	3	0
Mr. P. C. Patil	3	0
Mr. C. G. Bhanu, B.A.	3	0
Mr. G. C. Bhate, M.A.	3	0
Mr. H. G. Limaye, M.A.	3	0
Mr. V. K. Rajawade, M.A.	3	0
Mr. G. V. Lele, B.A.	3	0
Mr. K. R. Kanitkar, B.Sc.,M.A.	3	0
Mr. D. L. Dixit, B.A.	3	0
Mr. K. N. Dravid, M.A.	3	0
Mr. V. G. Apte, B.A.	3	0
Mr. D. L. Sahasrabuddhe, B.Sc., L. Ag.	3	0
Mr. N. C. Kelkar	3	0
Mr. T. D. Dhume	3	0
Mr. V. N. Pillay	3	0

Mr. Jambulingam Mudliar	3	0
Mr. G. V. Dange, B.A.	3	0
Mr. A. R. Mudliar	3	0
Mr. Ramanna Lingoo	3	0
Mr. M. H. Ghorparay	3	0
Mr. V. R. Mudliar	3	0
Mr. D. N. Patwardhan	3	0
Mr. S. J. Kamble	3	0
Mr. L. K. Aidale	3	0
Mr. L. R. Gokhale	3	0
Mr. S. R. Thorat	3	0
Mr. M. R. Sable	3	0
Mr. L. R. Bhajekar, M.A.	2	0
Mr. G. S. Powar	1	8
Mr. G. K. Deodhar, M.A.	1	8
Mr. V. A. Keskar, B.A.	1	8
Mr. Y. L. Wadekar	1	8
Mr. V. M. Phulmambdikar	1	8
Mr. G. M. Dalvi	1	8
Mr. R. G. Telang	1	8

LIST OF DONORS

Name of Donor	Address	Rs.	As.
Supervision Charges handed over by the Secretary to the Society		300	0
Hindu Distress Relief Committee	Lahore	250	0
Hon. G. K. Gokhale, C.I.E.- out of a law suit	Poona	200	0
H. H. Shri Shankaracharya	Hampi	100	0
Hon. Nawroji Pestonji Vakil	Ahmedabad	100	0
Rao Bahadur K. R. Godbole, M.C.E.	Poona (Promissory Note)	100	0
Mr. D. K. Karwe, B.A.	Poona (Promissory Note)	100	0

Anonymous (European)	Poona (Promissory Note)	50	0
Capt. H. Stein	Poona (Promissory Note)	50	0
Hon. W. T. Morison, I.C.S., C.S.I.	Poona (Promissory Note)	50	0
The Depressed Classes	Poona (Promissory Note)	45	8
Managers, Karlekar's Circus	Poona (Promissory Note)	30	0
G. C. Whitworth, Esq., I.C.S. (Retired)	Poona (Promissory Note)	30	0
Mrs. A. P. Sen	Lucknow	25	0
Rao Sahib B. B. Tanaji, J.P.	Bombay	20	0
G. Laird Macregor Esq., I.C.S.	Poona	20	0
Lieut.-Col. Dyson, I.M.S.	Poona	20	0
Maharashtra Mitra Samaj	Poona	19	6
Rao Bahadur Waman Rao Kolhatkar	Poona	12	0
Mr. B. L. Ghorparay	Poona	10	0
Prof. H. G. Rawlinson, M.A.	Poona	10	0
Mr. M. D. Ratnaparkhi	Drug C. P.	10	0
Mr. Framroz S. Chinoy	Poona	10	0
"Friends"	C.P.	10	0
Merchants and Shroffs of Raviwar Peth	Poona	6	12
Mr. N. V. Joshi	Nagpur	6	0
Mr. S. J. Kamble	Poona	6	0
Mr. R. P. Karandikar	Satara	5	0
Mr. H. G. Limaye, M.A.	Poona	5	0
Mr. R. G. Mhuske	Poona	5	0
Khan Bahadur D.D. Boottee	Poona	5	0
Mr. C. M. Rustomji	Poona	5	0
Mrs. Kamalabai Gandhi	Poona	5	0
" A Brahman"	Poona	5	0
Mr. Nusserwanji Pallonji	Poona	5	0
Mr. V. L. Deshpande	Poona	5	4
Present and past Students of N. E. School	Poona	4	4
Mr. B. S. Kamat, B.A.	Poona	4	0
Mr. V. R. Shinde, B.A.	Bombay	4	0

❑❑❑

Affiliated Centres

3. Akola (Berar) Opened 22nd June 1907

Committee

V. M. Mahajani, Esqr. M.A. *(President)*
R. B. Deorao Vinayak *(Vice-President)*
S. C. Hosali, Esqr, B.A., LL.B *(Secretary)*
N. W. Harkare, Esqr. *(Secretary)*
R. V. Mahajani, Esqr., B.A., LL.B *(Treasurer)*

Members
V. K. Rajwade, Esqr, B.A., LL.B.
S. D. Cama, Esqr. B.A., LL.B.
N. L. Samel, Esqr. B.A., LL.B.
A.V. Khare, Esqr. B.A., LL.B.
H. B. Parchure, Esqr. B.A. (Asst. Master, High School)
N. B. Vengurlekar, Esqr. (Drawing Teacher A. V. Schools)

The following volunteers from the Depressed Classes are selected to promote the movement :-

Mr. Nanduji Shivaji
Mr. Keruji
Mr. Sambhu Ansu
Mr. Luxman Shankar
(All of Akola)

It was resolved by the Committee that this branch should correspond with the parent Mission as well as with other branches of the same.

The weekly prayer meetings are held at three centres in succession (1) The Maharwada Night School, (2) The Janooji Free Boarding House, and (3) Mr. Hosali's house, on every Sunday morning. At these meetings in addition to reciting hymns and prayers, sermons on religious subjects and lectures on other useful topics are given.

Events of the Years :-

Five meetings were held during the year. Two of these were convened by the Committee suggested by the Social Reform Association, Bombay, one in each year when short reports of the annual work were read. The meetings were largely attended by the Mahar community and members of other Hindu castes were present; the Parsi and Mahommedan communities were also represented. The meeting of the second year was kindly presided over by the Commissioner of the Province; the Deputy Commissioner of the Akola District, and the District and Sessions Judge of the West Berar Division, Mr. Kelkar had graced it by their presence. Speakers from all communities took part in the proceedings. The Committee is thankful to Mr. Bashiruddin, liquor contractor of Akola, who in this meeting made a generous donation of Rs. 300 for the work of the mission in response to the appeal made by Mr. V. M. Mahajani for help. In this meeting Mr. Hosali, Bar at-law, declared his intention to distribute clothes worth Rs. 10 to the inmates of the Janooji Free Boarding House. Prizes were distributed by the President in the form of books given by Mr. V. M. Mahajani to the boys of the Maharwada Night School. One prize announced in December 1909 by Mr. H. B. Parchure to be awarded to a family that would be found always keeping their house and surroundings clean in the Akola *Maharwada* was won by Bhivsen. The prize consisting of clothes worth Rs. 6-6-0 was also given at this meeting to the man and his wife. Similarly prizes in books were given to those of the inmates of the Janooji Free Boarding House who showed good work in Sunday lessons.

The depressed classes themselves held in the two years under report, three meetings, one at Paras and two at Akola. These were of the nature of 'Bhandara,' when all caste people joined at a dinner and Bhajan party. Taking advantage of the occasion the leaders of the caste invited their sympathisers from other castes to speak on some useful topics. At the Paras meeting, besides some ten gentlemen that specially went from Akola, there were present two ladies Mrs. Yashodabai Agarkar (widow of Principal Agarkar) and Mrs. Vaidya (widow of Ganpatrao Vaidya of the Edl. Department).

A handloom purchased by the Committee chiefly with the help of Mrs. Bendrabai (Janooji's widow) was set up at the time of the annual meeting in 1909 as a beginning of an industrial class for the inmates of the Janooji Boarding House. The Committee is trying to secure a teacher for want of whom the class has ben closed.

Institutions under Supervision

Akola Maharwada Night Class :— The class continues to work satisfactorily. The highest standard now reached is the third of the Primary schools. Its present strength is forty. Messrs. Mahajanis as usual defray the expenses with the help of Dr. Kolhatkar and Messrs. Rajwade and Samel, Pleaders. We beg to quote a portion of the remarks of Mr. Rustomji, Offg. Commissioner, who visited the school in September last : "Religious and moral lectures are given on Sundays. One given by Mr. V. M. Mahajani was listened to with great interest. It is to the credit of the Akola town that the gentlemen who have interested themselves in the cause of the Depressed Classes are Brahmins and judging from what I saw the results are most encouraging."

2. Janooji Free Boarding House:— Mrs. Bendrabai maintains this institution for Mahar students who at present number about a dozen. When the Commissioner visited it in September last he observed. "The institution costs the late Janoo's window about Rs. 600 a year. The boarders were in excellent condition and well clothed and evidently Mrs. Janoo takes a personal interest in the boys. The institution does credit to this lady."

3. Paras Night Class :— The class shows again at present average attendance of 25 which had gone much low during some months past. There are two standards taught. The class is recommended for a grant by the Inspector of Schools.

Other Activities

A night class is conducted by a Mahar gentleman named Poonaji Pairu with the assistance of his caste people at Wadegaon in the Balapur Taluka of the Akola District.

Mr. N. W. Harkare has been helping this centre by his visits to different towns. He has secured for this cause the sympathy of many of the people as well as that of Government officers.

It is sometimes said that the Mahars in this province are well off and that the word "depressed" is wrongly applied to them. We need only say in this matter that these people are generally depressed both socially and religiously, though some families can be found lucky enough to maintain themselves well by handicrafts and contracts. Elevation of these

classes, therefore, requires strenuous efforts from all sympathisers to raise funds and find workers devoting themselves to the cause.

Receipts

For Paras Night School

Monthly Contributions

	Amount		
	Rs.	**as.**	**p.**
Mr. H. B. Parchure, Teacher, High School	92	0	0
Mr. S. C. Hosali, Bar-at-law	25	0	0
Mr. V. M. Khare, Sub-Judge	16	0	0
DONATION			
Mr. Harcharandas, Sub-Divisional Officer, P.W.D.	3	0	0

For Akola Maharwada Night School

Mr. V. M. Mahajani, M.A.	184	0	0
Mr. V. K. Rajwade, Pleader	28	12	0
Dr. D. K. Kolhatkar	37	6	6
Mr. N. L. Samel, Pleader	3	0	0
Mr. F. L. Crawford, Dy. Commissioner	3	0	0
Mr. C. Browning, Asstt. Commissioner	5	0	0
Khansaheb Amankha, Akola	2	0	0
Mr. Krishnaya, Constable	1	0	0
Mr. R. V. Mahajani, Pleader	10	8	0
Mr. B. V. Vaidya, Dy. Inspector of Schools	2	0	0
Mr. S. N. Moholkar, Pleader	2	0	0
Ramdasanudas Alias Mr. S. V. Paranjpe of Wardha	2	8	0
Mr. S. G. Deshpande	1	0	0
Mr. S. C. Hosali, Bar-at-law	2	0	0

Mr. A. N. Temse, Reader	1	0	0
Mr. Suryabhan Janji, Head Master, Keliweli	4	0	0
Mr. N. A. Dravid of Servants of India Society	2	0	0
Mr. M. V. Joshi, Pleader, Amraoti	15	0	0
Mr. H. L. Pathak, Teacher, Municipal School, Akola	1	0	0
Collections among the Mahars of the Akola Maharwada	32	6	9
For Janooji Free Boarding House			
Mrs. Bendrabai (widow of Januji)	50	0	0
Mr. H. C. Hosali, Bar-at-law	10	0	0
Mr. V. D. Bhat, Pleader	5	0	0
Mr. Harcharandas, S.D.O., P.W.D.	2	0	0
For General Purposes			
Monthly Contributions			
Mr. G. B. Pophali, Clerk of Court	7	8	0
Mr. R. B. Gharpure, Munsiff	7	8	0
Mr. D. V. Pandit, Munsiff	4	0	0
Mr. S. D. Cama, Pleader	6	0	0
Mr. Sapre, Munsiff	1	0	0
Mr. V. K. Sahasrabudhe, Clerk of Court	2	0	0
Donations			
Mr. Faraskhanewale, Munsiff	0	4	0
Mr. D. G. Gadne, Pleader, Yeotmal	1	0	0
Mr. N. W. Thatte, Dy. Inspector of Schools	2	0	0
Mr. W. C. Kalete, Head Mater, Municipal School, Akola	0	8	0
For Permanent Funds			
Donations			
Mr. Bashirruddin, Liquor Contractor, Akola	300	0	0
Grand Total	874	5	3

EXPENDITURE

On Account of Paras Night School			
Pay of Master	84	0	0
Contingent charges	21	0	0
Lanterns and lamp	2	14	0
Books	0	10	0
On Account of Akola Maharwada Night School			
Pay of Masters	212	12	0
Lamp, oil etc.	37	6	6
Building and Garden repairs etc.	45	14	0
Sweets to the boys	2	0	0
Slates and books	5	15	6
Clothes	3	0	0
Contingent charges	10	12	9
Cost of lamps	5	3	0
On account of Januji Boarding House			
Purchase of a Handloom	49	0	0
Repairs to the same	1	8	0
On account of General Purposes			
Annual meetings charges	7	4	0
On account of permanent charges		nil	
Total	489	3	9
Balance	385	1	6
Grand Total	874	5	3

The balance of 385-1-6 is with gentlemen as shown below :-

Mr. R. V. Mahajani, Pleader, Treasurer	310	0	0
Mr. H. B. Parachure, Teacher, Member	49	12	0
Mr. N. W. Harkare, Secretary	24	0	0
Mr. Nandu Shiwaji, Volunteer	1	5	6

Total	385	1	6

Akola, H. B. PARACHURE

21-1-11 For N. W. Harkare, Secretary

4. AMRAOTI — Berar *Opened 11th Jan. 1909*

History

If ever the question of the Depressed Classes was discussed in this city (Amraoti) it was for the first time in May 1907 when Mr. V. R. Shinde, the General Secretary of the D.C.M. Society of India, visited this city and delivered a lecture on the elevation of the Depressed Classes, in the City Library under the presidency of Mr. Pridaux, the then District Judge of this place. The lecture had a very good effect on the audience. Mr. Shinde then sent in November 1908 Mr. Bhalekar as a Missionary of the Society to work in Berar, who for two months prepared the minds of the people of the various Depressed Classes by lectures, conversations and personal contact. The result was that the well-known leader of the Reform cause in Berar Mr. M. V. Joshi came forward with an offer of Rs. 10 per month which with the assistance of other prominent persons, Mr. Mudholkar, Dr. Bhat & c., led to the opening of the first Night School at Patipura on the 11th of January 1909.

Work

(1) A Night School was opened in Patipura, a suburb of Amraoti on the 11th January 1909. This locality is occupied by Mahars. On the opening day about 20 Mahar boys were present. This school continued in existence for nearly 12 months.

On account of the cotton season boys ceased to attend the school. Ultimately it was found that the boys and men of this locality did not care even to receive the rudiments of education and so the managers thought it best to close the Night School altogether. The Managing Committee was ready to carry on this school but the people did not like to avail themselves of the benefits of instructions so freely offered.

(2) The Mahajanpura School was opened on the 19th February 1910. It has been in existence now. This school had on its roll on the 31st Dec. 1910, 37 boys. In 1910 average number of learners on the roll is 37·5.

In 1909 the average number of learners was 22·5.

In this school the castes of the learners are as follows :-

Kunbi	1	Butcher	3
Shepherd	1	Mahars	4
Musalman	2	**Total**	37
Dhor — Tanners of Leather	25		
Chambhar— Shoe-maker	1		

People in the locality are mostly leather tanners. Some of them own fields also. Most of them are day labourers and live by earning daily wages. People are poor. These people are desirous of learning. Mr. Bapuna Dhor & pretty big landholder has given part of his house for the use of school which is held at night from 7 p.m. to 9 p.m. He has also given a clock for the use of the school and a chair.

Mr. Balappa Wani has given a table and a chair for the use of the school. The rest of the materials required for school are purchased with the subscriptions collected.

(3) A night class was opened on 1-10-1909 at Rajapeth. The class is held in the Municipal school. 15 boys on the roll. Daily average attendance 8·4. On the 31st Dec. 1909 there was a daily average attendance 8·4.

On the 31st December 1910 there were 18 boys on roll.

Castes of the learners are as follows :

Marathi Teli	2	Kangar	1
Gujar	7	Kumbhar (Potter)	1
Mali	1	Rajput	1
Kunbi	4	Total	18
Gondhali	1		

The classes are held from 7 p.m. to 9 p.m.

All the 18 learners in this school are day labourers and earn their living by wages. The people are poor. There is no scope for other class or school in this locality.

The following extract is taken from the Government Education Report published in the C.P. Gazette :-

The education of the Mahars, Mangs, Chamars and others of the lowest castes advances slowly. There is considerable difference of opinion as to how far this is to be ascribed to opposition of the higher castes and how far to the apathy of the lower castes themselves. No doubt the backwardness of these classes is to be referred to both causes; but there are unmistakeable signs of a change especially in the South of the provinces. The more sophisticated of the Mahars and other low castes have acquired new ambitions and a wider outlook; in one town there are Mahar Municipal members, in another a Mahar newspaper has been established. *This activity on the side of the low castes finds its compliment on the other side in the schools for low castes which were established by Brahman gentlemen in Berar. (The Italics are ours.)* In spite of these evidences of progress, it is still reported from Berar that although wherever there are Government or Board School buildings, Mahars are allowed to study inside the buildings, the Masters frequently neglect them in favour of boys of better castes : while in schools held in private buildings, members of the untouchable castes are relegated to the verandahs.

The following are the names of gentlemen who subscribe towards the expenditure of these two schools.

	Rs.	a.
M. V. Joshi, Advocate	2	0
The Hon. R.B.R.N. Mudholkar	2	0
Dr. W. R. Bhat	2	0
N. S. Bhanglay	1	0
B. G. Bodhankar	1	0
R. R. Jayawant	1	0
S. G. Jog	0	4
J. K. Asnare	0	8
Y. G. Deshpande	0	8
K. V. Brahma	1	0
D. V. Harkare	0	4
M. B. Ganorkar	1	0
M. G. Damle	1	0
Dr. T. W. Joshi and Brother	1	0

G. N. Kane	1	0
N. V. Sharangpani	0	4
B. R. Angal, Advocate	1	0
R. A. Deshpande	0	8
R. P. Bendre	0	8
R. W. Kolhatkar	0	4
B. M. Dixit	0	8
S. B. Tambe	0	8
M. B. Sant	0	4
V. J. Shastri	0	4

Monthly income from subscriptions from the above named gentlemen is Rs. 19. Monthly expenses on these schools amount to Rs. 19.

G. N. KANE

Amraoti, N. S. BHANGALE

15-1-11 (Hon. Secretaries)

5. DAPOLI *Opened*

Second Annual Report of

THE D. C. M. SOCIETY, DAPOLI

(For the two years ending 31st December 1910)

Committee

Mr. Sayad Abdul Rahman Kadri (Pensioner) *[President]*

Mr. Sadashiv Laxman Salvi.

Mr.Sakharam Laxman (Pensioner) [Subhedar]

Mr.Sadoba Sakharam (Pensioner) [Subhedar]

Mr.Nagoo Balooji (Pensioner)

Mr. Mahadev Raghoji Chinchwadkar.

Mr. Shivram Ramji Talsurkar.

Mr. Laxman Pamji Khopkar *[Assistant Secretary]*

(Dr. Waman Ambaji Warti, Secretary and Treasurer, having been transferred from Dapoli, the President has the additional charge of these offices from the year 1911.)

—

History

Dapoli Taluka includes a considerable number of people belonging to the so-called low castes. Amongst them are some Mahars and Chamars who have served as Commissioned Officers in the Army and have followed other occupations in different parts of India and now live in Dapoli on the pensions and other means earned by them; but age is helping the cruel hand of death in snatching away some of them every year, and as the doors of the Military Department have lately been closed against these communities, as being the undesirable castes, it has become impossible to see amongst them new pensioners and others earning a decent living. Some of them have a record of meritorious services in the army, and if some public-spirited gentleman could come forward to take up their cause and induce the benign Government to re-open the doors of the Military Dept. to them, he would certainly earn for himself the ever-lasting gratitude of these humble people.

On their own part, some of the members of these communities have in the past tried the means at their disposal, and I am glad to observe that their efforts have met with some measure of success. Their boys had no access to the local vernacular school before 1894. Unable to put up with this degrading position, they moved the Government authorities concerned in the matter and the authorities were gracious enough to order that their boys should be admitted to that school just as boys belonging to other castes.

The authorities have lately gone a step further by directing that these boys should be admitted to the said school without any charge for tuition. The Government have also reserved as many as 10 Scholarships for the boys of these classes exclusively, by way of direct encouragement to them.

I am sorry, however, that a considerable portion of these communities have not realised the importance of these concessions and have not yet availed themselves of these facilities of providing education to their children. I have already stated above that the social status of these people living in this town is becoming worse every day. Under such circumstances, some of the leading members of these communities and a few sympathisers, on hearing of the work of the Depressed Classes Mission Society of India acquainted themselves with it. Being advised and encouraged by the general Secretary of that Society, they convened a meeting of the residents of this place and the adjoining villages, in the

maidan on the 16th November 1908 under the Presidency of Mr. Sayad Abdul Rahman Kadri, a leading Mahomedan pensioner residing in the town. The meeting was attended by several prominent members of the untouchable classes and their sympathisers from other castes. It was resolved that organised efforts should be made to rescue the depressed classes from their present undesirable condition and to induce the younger members of these communities to take advantage of the educational facilities which exist in Dapoli. His Excellency Sir George Clarke, Governor of Bombay, and his late lamented daughter, Miss Clarke, were warmly eulogised for the interest taken by them in the depressed classes. A committee was formed to collect donations and subscriptions and to arrange the necessary details in connection with that work.

WORK

Attempts were made to enlist the sympathy and co-operation of the prominent residents of the Taluka and appeals for help have been responded to not only by the more intelligent and well-to-do members of the depressed classes but also by leading members of other communities. Some members of the committee personally waited on

Mr. Gibb, Commissioner, Southern Dn.

Mr.Maconochie, the then Collector of Ratnagiri.
Mr. Khareghat, District Judge of Ratnagiri.
Mr.Phadnis, District Judge of Ratnagiri.
Mr. Dixit, Asst. Collector of Ratnagiri.
Mr.Divatia, Asst. Collector of Ratnagiri.
Mr. Garrett, Asst. Collector of Ratnagiri.
Captain Irani, Civil Surgeon of Ratnagiri.

and explained to them the aims and objects of the Society and succeeded in securing their aid in a tangible form. Mr. G. C. Whitworth, I.C.S., formerly a Judge of this District, was pleased to send us a cheque for Rs. 30 from England, unsolicited. Miss F. Chistell gave some donation to this Society. Further, I am very happy to note that Rao Seheb V. H. Barve, the leading Banker and Inamdar of this place has promised this Society Rs. 150 in 5 annual instalments of Rs. 30 each. Our best thanks are due to such kind-hearted gentlemen for their sympathy and support.

Students — This year two boys were sent to the High School. They have passed their first standard examination and have been transferred to the 2nd standard.

The Society looks to the wants of these and other students and provides them with scholarships, clothing, books, stationery, soap, and in fact, everything that is necessary for a student.

Particular attention is paid to their cieanliness and the pupils are provided with soap every Saturday. They wash their clothes on Sunday and present themselves in a neat, tidy dress on Monday. The necessity of a daily bath is also pointed out to them with success.

The number of students is as below :—

English	5th	Standard	1	Marathi	3rd	Standard	1
English	2nd	Standard	3	Marathi	2nd	Standard	8
Marathi	5th	Standard	2	Marathi	1st	Standard	6
Marathi	4th	Standard	3	Marathi	Infant Class		6

30 boys and 5 girls. Total 35. [(including 2 at Vakavli)] One boy is in the Technical School.

I am glad to say that one boy has passed in the 3rd grade and 4 boys in the 1st grade Drawing Examination.

By way of encouragement to the School-going children of these classes, it has been decided to award prizes to them on the day on which the annual meeting is held.

Local Facilities

With regard to the education of these classes this place enjoys some special advantages that are denied to other localities. The first and foremost of them is that this place possesses a Mission High School of a long standing under European Management. The Principal of the Institution, the Rev. Mr. Gadney, admits these boys without any charge and shows a keen interest in their education and welfare. As already mentioned above, these boys are also admitted into the Marathi Schools free of tuition fees. There are two Technical Schools in the Taluka, one at this place and the other at Vakavli — a village some 5 miles off. They owe their existence to the late Dr. Vishram Ramji Ghole's splendid beneficence and provide instruction in Drawing and Carpentry free of charge. The Committee has decided to help 4 boys studying in the School at Vakavli. The Rev. Mr. Gadney has also made similar provision for girls of these classes in his Girls' School. A few scholarships have, as mentioned above, also been reserved at the Vernacular and Technical Schools solely for the boys of these classes. In short, unlike other places, which have to maintain a separate school for low

castes, with a separate building and staff of teachers, this place provides every facility for the education of these low caste boys. But the resources of the society at present are limited and unless the public make sympathetic response to our appeals, we can never hope to make provision for a considerable number of boys who are anxious to join the schools.

Supporters

I am glad to note that Dr. Nair of Messrs. N. Powell & Co. has been giving a monthly scholarship to a boy studying in the English 5th Standard, and Mr. S. P. Khopkar, in memory of his grand-father, the late Pensioner, S. M. Khopkar, gives 2 Scholarships to the first two boys studying in the English school. Our sincere thanks are due to all these gentlemen for their sympathetic assistance.

The Bombay Depressed Classes Mission sent a number of clothes to our girls with Mr. Sayad Abdul Kadir, as part of the gift from Miss. Krishnabai Thakur of the Swadeshi Vastu Bhandar of Bandra and she deserves our hearty thanks. I must also acknowledge the kindness of the "Rohidas Hitavardhak Mandali" of Bombay in sending a compass box as a reward to one of our students.

Receipts				Expenditure			
Items	Rs.	A.	P.	Items	Rs.	A.	P.
Balance — last year	287	7	5	Books, Scholarships, Stationery, Clothes, etc...	127	4	3
Donations and subscriptions	143	4	0	Balance	313	5	6
Interest of Postal Savings Bank	9	14	4	[Postal Bank Notes	200	0	0
				Deposit in Postal Bank	65	6	4
				With the Treasurer	47	15	2
					313	5	6]
Total	440	9	9	Total	440	9	9

Dapoli }
February 1911

W. A. WARTI
(Hon. Secretary)

अनुक्रमणिका

6. INDORE *Opened 24th April 1910*

One day-school has been conducted for 15 months and a night class for about 4 months since the submission of the last report. The average attendance of pupils during that period was 6.

Meetings of the Managing Committee were twice called but the members could not meet. Out of six members only three are present in Indore and even they could not meet together. Once, when I wanted the opinions of the members on a proposal, I had to circulate it and could obtain the opinions of only two members.

Some of the donors and subscribers have not paid up till now though they were reminded many times.

Those Chamar boys who attended the Day School for a time were, on reaching the age of about 10 years, withdrawn from school by their parents who got them employed for 3 or 4 Rs. a month. This way the number of boys decreased gradually.

Then we tried to secure an increased attendance by paying something monthly to the boys who studied well and also to those who induced other boys to join the school. But this did not continue long. as the boys not being satisfied with what we paid, left in search of other employment. This is all due to the parents not caring for the education of their children.

Anyhow the school was conducted as long as money could get collected, enough to pay the teachers and other expenses. When funds ran short, Mr. K. S. Kelkar left teaching in the school. Only two boys who liked to study (one studied the 4th Marathi Standard and 1st English Reader and the other 3rd Marathi Standard and English Primer) continued their studies privately under Mr. K. S. Kelkar for some time and then under Mr. R.K. Nagarkar and now there being plague in the city, they have gone out.

One of these Chamar boys is desirous of going to Bombay to learn but his brother is not willing to send him and wants to engage him in the Chamar work.

Following is the list of Donors and Subscribers with their donations and subscriptions noted against them from the beginning, i.e., May 1907.

Names	Amount		
	Rs.	a.	p.

Shrimant Sitabai Saheb	100	0	0
Dr. Atmaram	52	6	3
Mr. Balkrishnarao	50	0	0
Mr. R. Gopal	22	3	6
Mr. V. B. Tilioo	13	0	0
Prof. Gokhale	100	0	0
Mr. Puran Lal	25	4	0
Rao Bahadur Mule	25	0	0
Mr. Date	5	0	0
Jadhava Family	20	8	0
Mr. Nagarkar	0	4	0
Mr. Purushottam Ganpatsingh	2	4	0
Mr. Rahalkar	7	0	0
Shrimant Savitribai Saheb	5	0	0
Mr. Chitale	2	0	0
Mr. Vaidya	1	0	0
Mr. Dravid	6	0	0
Ganpat (Boy Servant)	0	4	0
Mr. N. G. Ranade	4	0	0
Prof. Athavle	25	0	0
Lahanu (Boy Servant)	0	6	0
Ganpat (Boy Servant)	0	4	0
Total	466	11	9

Statement of Accounts

From May 1907 to 31st December 1910

Receipts				Expenditure			
Details	Rs.	A.	P.	Details	Rs.	A.	P.
Donations and Subscriptions as shown above…	466	11	9	Teachers' pay	329	4	9

				House rent	73	0	0
				Sundry expenses [(Out of this Rs. 50 sent to Head Quarters D.C.M. Bombay).]	64	4	3
					466	9	0
				Balance with the Secy.	0	2	9
Total	466	11	9	Total	466	11	9

R. G. MITBAWKAR
(Hon. Secretary, D.C.M., Indore)

7. MADRAS *Opened January 1909*

Committee

President
Hon'ble Mr. Justice C. Sankaran Nair, C.I.E.

Vice-President
Mr. S. Kasturiranga Aiyengar, B.A., B.L.

Secretary
Mr. V. Govindan, B.A., F.Z.S. (Lond.)

Treasurer
Mr. H. Balkrishna Rao, B.A., B.L.

Members
Mr. V. Radhakrishniah, B.A., B.L.
Mr. S. Somasudaram Pillai, B.A., B.L.
Mr. Ratnavelu Mudaliar, B.A.
Mr. M.A. Jayaram Pillai
Swami Brahmananda
Mr. E. Subbukrishnaiya (Asst. Secretary)

Bankers

The Bank of Madras

Office
97, Anna Pillai Street, G. T. Madras

Origin

Early in January 1909, Mr. V. R. Shinde, B.A., General Secretary of the Depressed Classes Mission Society of India, convened a meeting of gentlemen interested in the work to consider measures to be taken for starting work in this Presidency for elevating the condition of the depressed classes in these parts. As a result a temporary committee with power to add to their number, was formed to establish and manage a centre for work in Madras, on the lines of the Depressed Classes Mission Society of India, which has for its objects the elevation of the Depressed Classes by means of (1) promoting education, (2) providing work, (3) remedying their social disabilities (4) preaching to them the ideals of Religion, Morality, personal character and good citizenship.

Our Work

As a humble beginning a day school was opened in the Vyaserpaudy Paracheri with a qualified teacher but as there was no accommodation available, the school had to be held under the shade of a tamarind tree for several months till a piece of land was leased and a tiled shed constructed thereon, for the purpose at a cost of about Rs. 160. This school has grown beyond all expectations, and has at present on its rolls 55 pupils with two qualified teachers. This school has been recognised by the Education Department as a Grant-in-aid Institution and at the examination held a few months ago the Sub-Assistant Inspector of Schools has expressed his satisfaction with the work done during the period under review. As work was progressing in this locality application was received from the Chucklers of Perambore to open a school in their neighbourhood for the benefit of their children and a day school was accordingly started with a teacher in the Bhajan Covil (temple) belonging to these people at Perambore. This school has also been recognised for Grant-in-aid and has a strength of 25 pupils. Later on, as it was found that there was a large number of youths in these two localities, who being day labourers were not able to attend the day schools and as they were very desirous of learning to read and write English and Vernacular, two Night Schools were also opened for their benefit which have a strength of about 50 pupils at present.

Workers

In addition to the paid staff of teachers attached to the four schools, the Committee have secured the services of two special workers who visit the different localities inhabited by the Depressed Classes in and about the city and speak to them on various topics connected with their improvement, foremost of which being the subject of temperance and cleanliness. The Committee think that a good deal of their depressed condition is due to their intemperate habits and all outside efforts will prove futile unless the drink habit is eradicated from them. A large number of these people in these two localities earn decent wages but owing to their intemperate habits they are hopelessly indebted to the money-lenders, who advance them money at exhorbitant rates of interest. The committee however hope that with persistent preaching it is possible to create, gradually a little sense of self-respect in them, and with this view meetings for the elders are held on Sundays and other holidays at which the workers and sympathisers interested in these people speak to them on subjects such as the evils of drink, the importance of cleanliness, the value of co-operation, the education of their children and allied subjects.

Visitors

Our schools were visited during the period under review by several leading Hindu gentlemen amongst them being, Babus Hem Chandra Sircar, M.A., and Sudhir Chandra Benerji of Calcutta, and Mr. K. N. Dewal of Rangoon, who very kindly collected a decent sum of money for our work from Burma. A number of students of the local colleges also visited these localities in company of the workers and from time to time gave treats to these school children.

Moffussil Visits

In addition to the work carried on in Madras our Workers visited Trichinopoly, Madura, Tinnevelly, Salem, Kurnul, Guntur, Masulipatam and Cowtharam for enlisting the sympathy of the public in those places.

Other Means Adopted

The Committee have also published several tracts, popularising the movement and opened a Reading Room at Perambore which has been supplied with newspapers and other publications by several gentlemen and publishers of the vernacular literature, to all of whom

the Committee would express their thanks. A few public meetings were also held under the auspices of the Society in connection with their work.

Finance

The Committee started work without any funds in their hands but they are glad to state that their appeal was readily responded to by the generous public in and out of Madras, donations having been sent even from distant places like Rangoon and Insein. They are greatly indebted to all who have thus readily helped them and among others the Committee cannot but mention the names of Mr. S. Ratnavelu Chetty, Dubash, Messrs. Best and Co., who had promised Rs.1,000, out of which he had already paid Rs. 500 towards the formation of a permanent fund, and Messrs. V. Radhakrishnaiya and M. Venkatasubba Rao who have been contributing a monthly subscription of Rs. 10, since the very beginning of our work, which liberal support went a good deal to overcome the initial difficulties which are incidental to such new efforts. The total receipts during the period amounted to Rs. 1860-1-4, and the disbursements to Rs.1,194-1-5, leaving a balance of Rs.665-15-11, out of which Rs. 600 has been placed in fixed deposit with the Bankers.

Constitution

After carrying on the work for over one year the Committee have come to the conclusion that nothing but a thoroughly organised society could cope with the magnitude of the work for which there is such a vast field in this Province, where the condition of the Depressed Classes is much worse than elsewhere in India. With this view the Committee have framed rules for giving a constitution to the Society and have thrown open the Membership to all who are interested in the well-being of these poor classes of our fellow-beings who form nearly a fifth of the total population of India.

Conclusion

Considering the vastness of the work to be done in this direction and the limited resources at their disposal the Committee cannot hope to attain any appreciable degree of success without the hearty co-operation of the public, who, they have no doubt, will fully sympathise with their efforts and that their appeal will not be in vain for pecuniary and other help which will be extended to them by those who have any idea of the work they are doing, and who are in a position to render the same.

Statement of Accounts of the Depressed Classes Mission Society, Madras, from the 19th February 1909 to the end of 30th November 1910

RECEIPTS	Amount Rs.	a.	p.	DISBURSEMENTS	Amount Rs.	a.	p.
Donations and Subscriptions	1682	5	0	Establishment charges	856	8	9
Interest on the fixed deposit	18	8	0	Cost of a School Building at Vyasarpaudy	158	13	4
Proceeds of the sale of rice collected from house to house	20	8	0	Stationery Charges	21	9	3
Proceeds of the Prof. Dewal's Benefit performance	136	4	0	Printing charges	39	0	6
Miscellaneous collections	2	8	4	Travelling and conveyance charges	42	7	0
				Rent for the School house and the site	24	5	4
				Postage and Telegraph charges	11	11	3
				Miscellaneous charges	39	10	0
				Total Rs.	1194	1	5
				To balance—			
				In the bank Rs. 600 0 0			
				With the treasurer Rs. 65 15 11			
					665	15	11
Total Rs.	1,860	1	4	Total Rs.	1,860	1	4

V. GOVINDAN, B.A. *(Secretary)*

H. BALAKRISHNA RAO, B.A., B.L. *(Treasurer)*

List of Donors and Subscribers

	Rs.
Mr. R. Ry. S. Rutnavelu Chetiyar	500
Messrs. V. Radhakrishnaiya and M. V. Subba Rao	210
Hon'ble Maharaja of Bobbili, K.C.I.E.	100
Hon'ble Justice Mr. C. Sankaran Nair, C.I.E.	100
A.P. Patro Esq., B.A., B.L.	50
Poosaram Esq. Sowcar, Madras	30
Rai Bahadur Madurai Pillai, Avl., Rangoon	25
S. Kasturi Ranga Aiyangar, Esq., B.A., B.L.	25
Hon'ble Mr. P. S. Sivasamy Aiyar, B.A., B.L.	20
Lala Ruchiram Sahni, M.A., Lahore	15
S. Subbiah Chetty, Esq.	15
Dr. M. Vijiaraghavulu Pillai, B.A., M.B., C.M.	15
A. S. Balasubrahmanya Aiyar, Esq.	12
S. R. M. S. T. R. M. Ramaswamy Chetty, Esq.	12
S. Srinivasa Iyengar, Esq. M.A., B.L.	12
S. Arunachelam Pillai, Esq., Tinnevelly	10
K. Balarama Iyer Esq. B.A.	10
N. G. Deshpande Esq.	10
Pandit D. Gopalacharlu, Bhishanmani, A.V.S.	10
P. M. Kailasm Pillai, Esq., Tinnevelly	10
C. Krishnan, Esq. Judge, Small Cause Court	10
K. Lakshminarayana Chetty, Esq.	10
F. J. McReady, Esq.	10
P. Nagabushanam Pantulu, Esq., B.A., B.L.	10
S. Rungayya Chetty, Esq. B.A.	10
A. Sonachelam Pillai, Esq.	10
Madai Dalavai Trumalappa Mudaliar, Esq.	10
Vidyasagar Pandya, Esq.	10
D. Dorai Raja, Esq. Madura	10

S. Mangesh Rao, B.A.	10
Dr. M. C. Nanjunda Rao, B.A., M.B.C.M.	10

&c. &c. &c. &c.

8. MAHABLESHWAR *Opened November 1910*

Mr. V. R. Shinde during his visit to this station in May 1909 organized a Drawing Room Meeting at the Government House under the auspices of Lady Muir Mackenzie. Among those present were the Lord Bishop of Bombay, the Cheifs of Miraj and Aundh, Dr. Mackichan, Dr. Abbot, Mr. Damodardas Gowardhandas, Mr. H. A. Wadia, Major Jameson, the Superintendent of the Station, presided over the meeting. A branch of the Depressed Classes Mission was started with Mrs. C. E. Jameson as the Hon. Secretary and Treasurer. A fund which had been previously collected, about Rs. 900, for a similar purpose, was handed over to the Local Committee. About the end of the year, Mrs. Jameson published in the Times of India of December 22, 1909, a report of the work. It was as under :—

"Sir, — I should like, through the medium of your paper, to bring to the notice of the subscribers of the above Branch, the work that has been successfully started here at Mahableshwar. An Industrial School for the very poor men, women and children living on the hill was opened in the middle of November. There are altogether forty seven workers, a far greater number than was anticipated. Three teachers have been kindly sent to us from the American Mission at Sirur, and they are teaching tape weaving and rope making, both very simple industries, but this is necessary owing to the age of the people, the majority of them being too old and maimed for other work. These people seem very grateful to be able to earn a small livelihood, and I wish to thank again all those who have subscribed to the fund. I am sorry to have to say that the amount collected is in no way sufficient to carry on the work of such a large school. There are a great many expenses connected with the starting of a work of this kind, and I had hoped some of those who are so interested in it would have presented the school with the looms and other necessaries."

"Mr. Damodar Gowardhandas gave a handsome present of cotton yarn and hemp. Being so far from the railway, the cartage of material alone is expensive. Visitors to this hill complain greatly of the beggars and are desirous for work to be provided for them. I am very sanguine that the work which has been so successfully begun will eventually succeed in not only removing the begging nuisance, but establish a useful industry for the old and decrepit of these hills. For the first year at least it must necessarily be an expense with very little profit financially, and I trust that many of those who visit Mahableshwar will help to carry on the work by subscribing to it. Any subscriptions will be gratefully received and acknowledged by the Hon. Secretary and Treasurer (Mrs. Jameson).

The following is a list of subscriptions received this year up to date :— The Hon. Mr. Nowrojee Vakil Rs. 200; Mr. H. A. Wadia Rs. 100; Messrs. D. M. and N. M. Goculdas, Rs. 100; Mr. Cassamally J. Peerbhoy, Rs. 51; Mr. Sorabji Dadabhoy Dubash and Mr. Kawasji

Dadabhoy Dubash, Rs. 51; The Lady Ali Shah, Rs. 50; Sir Vithaldas Thackersey, Rs. 50; Mr. Dhanjibhoy (Rawal Pindi). Rs. 50; Dr. J. Batliwalla, Rs. 50; Mr. and Mrs. J. Modi, Rs. 30; previously collected in 1905, Rs. 845.

The monthly expenditure at present is Rs. 200 roughly which will soon eat up the small existing capital. Of course the present large expenditure is only temporary until the work has been learnt by some of the local people, and then it is expected that the industry, after say a year, will be nearly self-supporting. Until then, I hope, I shall not appeal in vain to those who are possessed of this world's riches, to help their fellow creatures to be of some use instead of an annoyance in the world."

Mrs. Jameson further reported in February 1910 :—

"I take in only deserving cases—very old and decrepit men, women, and a few widows and orphans. They all seen happy and grateful. The grown people receive 2 as. a day and the girls and boys 1 anna 6 pies. They work from 8 to 11 and 2 to 5".

Mrs. Jameson reported to the General Secretary in February, 1911, as follows :—

"I am glad to be able to report that the work at the above school is progressing favourably. There are now 34 regular attendants, and except for 8 orphan children, they are all old men and women, for whom the school was originally started. The chief industry is the making of ropes, for which there is a fair sale, and in a short time, I hope to monopolise the local rope trade. Before last rains an aloe plantation was started near Mahableshwar, but it will be another two years before we can use these plants for retracting fibre, and until then the expenses must be heavy.

Mrs. H.A. Wadia has very kindly promised a new building for the school, in memory of Lady Muir Mackenzie. It is hoped that it will be finished before the rains, as the rent of the present house occupied by the school, being Rs. 200 per annum, is too heavy for our small Industrial School."

C.E. Jameson,
(Honorary Secretary)

9. MANGALORE *Opened 1898*

The Mission maintains the following Institutions :—

1. The Day School.
2. The Boarding House.
3. The Industrial Institute.
4. A Colony of Panchama Families.

The Day School —The school is one of the Primary Grade teaching up to the Fourth Standard which completes primary education, and is manned by three teachers two of whom are Panchamas. The pupils were divided into 5 classes viz. the Infant, I, II, III and IV. There were 50 boys and 12 girls on the roll in 1909 and 57 boys and 12 girls in 1910. The Sub-Assistant Inspector of Schools who examined the school, recorded the following remarks about the general condition of the school and The progress made by the pupils.

Annual Inspection 4-12-09

"The school is provided with a good building and is well equipment. The staff consists of two teachers one of whom is trained and the other has passed the 4th standard examination. The progress is satisfactory on the whole. More attention may be paid to writing. Kolattum and drill are taught well. In the lower classes seed placing, stick laying and paper folding and clay modeling are taught and some of the pupils of the higher classes take part in weaving. The singing and drawing of the boys are particularly satisfactory, all the pupils without any exception being Panchamas. The geography of the locality may be introduced in the 3rd and 4th classes under general knowledge and some games also in lower classes. Story telling and dramatising may be done in all the classes in future as explained now. The general condition of the school is very satisfactory and reflects much credit upon the management. I would recommend 25 p.c. more in the grant."

(Sd.) N. KRISHNA RAO, B.A.
(Sub-Assistant Inspector of Schools)

Annual Inspection 3-12-10

"The accommodation and equipment of the school are sufficient. The teaching is on the whole satisfactory. Singing, occupations viz. clay modelling, paper cutting, seed placing and weaving and physical exercises such as native gymnastics may be pronounced to be good. Arithmetic, however, requires more attention in the 3rd and 4th classes. Considering

that the school is attended by Panchamas only, I may say that very useful work is done here to elevate this backward and downtrodden class. The grant according to the scale comes to Rs.110-10; but the manager who spends a lot of money upon the school and some of his energy in improving this community deserves something more."

(Sd.) N. KRISHNA RAO
(Sub-Assistant Inspector of Schools)

All pupils receive free education and are supplied also with books, stationery, dress and umbrellas. As the parents are extremely poor and the children come from different directions and from distant places, a mid-day meal is provided to the children in the school. Training in weaving, gardening and other manual labour is also given to the pupils. Moral and religious instruction of an undenominational character is given to the pupils by three gentlemen who do the work out of love for it. Exercises in singing and drill and lessons in hygiene are given by the class teachers themselves.

The Panchamas of this district who are the most degraded people bear very ugly names such as Pig, Cat, Rat, Thorny Fish, Flat Fish, Wild Dog, Barking Dog, Earth Worm, Centipode, &c. About 13 years ago, some time after our school was started in a village near Mangalore, a change was introduced in the names of the Panchama children by giving them better names when they were admitted into our school. This reform seems to have had good effect on the community.

Our Daily Rice Fund — This fund was started by Mr. V. R. Shinde, B.A., General Secretary of the Depressed Classes Mission Society of India, at the time of his first visit to this station in 1907. 70 families — Hindu, Mahomedan and Christian were supplied with bags in which doles of rice were put by the ladies of the house twice a day. 19 young men undertook to visit these families once a week on Sundays to collect the rice and take it to the depot of the Mission. The number of bag-holding families as well as that of the rice collecting friends has since decreased. Four young men continue to do the work of collection as a pious duty. The total rice collected was 77 mooras and 13 seers. Over and above this quantity of rice, a cash expenditure of Rs. 367-2-5 was incurred for giving meals to the school children and the boarders.

The total cash expenditure incurred on account of the school and the boarders was Rs. 862-6-9 out of which Rs. 90 only was a grant from the Municipal Funds for the year 1909. The Grant for the year 1910 is expected to be paid to us in the course of the next month. The aforesaid expenditure does not include the value of the rice collected from bag-holding families and other presents in kind as well as occasional dinners given by donors.

The Boarding House — This is an institution intended for grown up Panchama youths. The boarders live permanently in the school premises and are not allowed to go home without permission. They are forbidden liquor and smoking. Special attention is paid to give them training in habits of cleanliness and good manners. Moral and spiritual instruction is also given to them. This institution is maintained in the hope that these youths when discharged from it and permitted to return home might exercise a leavening influence amidst their community. We are glad to state that our experiment has been a success. The maximum number of youths admitted at one time is 8. Seventeen youths were admitted in the course of last two years of whom 9 were discharged. These youths work in the Industrial Department during their spare hours and serve as watchmen at night, in the premises.

The Industrial Institute — Weaving formed the main industry in the institute during the last two years. It is under the supervision of an expert Christian weaver. Out of 6 looms (fly shuttle), five are worked by Panchama youths who do gardening and other manual labour also. The Mysore Exhibition granted us Merit Certificates for our checks and bedsheets and the Secretary of the Lahore Exhibition informed us that a Merit Certificate for our stripped cloth has been granted to us. The total income was Rs.3141-11-7 [This does not include the value of cloth in stock.] and expenditure Rs. 3579-4-6 respectively. At the end of the year 1909 there was cloth of the value of Rs. 1495-6-5 in stock. The cloth in stock at the end of 1910 has yet to be examined by the auditor.

Owing to the competition of the power looms of Manchester and Italy, there is not enough of encouragement to this industry. We could not therefore increase the number of looms. The six looms are maintained for the benefit of the Panchamas specially and the cloth is sold to them for cost price. Other industries will be started in due course as funds become available.

Eri Silk Culture — An Experiment was made in December last in Eri silk culture. A friend supplied us with some Eri silk worms got from the Government Agricultural Research Institute of Pusa. The experiment has been successful. The climate of this district seems to be suited for rearing the silk worms of this species and the castor plants the leaves of which are food for these insects which grow abundantly here. An advertisement has been set up in the local vernacular papers to popularise this industry and make it a cottage industry in this district if possible. The worms and the cocoons are kept in the premises of the institute for exhibition.

The Panchama Colony — The Panchamas of this district are, as class, day labourers living on other people's land in scattered miserable squat huts called Kels. They do not live as

a compact body as their brethren do in Paracheries on the East Coast. Our Panchamas are an extremely miserable people who have become slaves to the passion of toddy drinking. Any slight attempt on their part to improve such as the wearing of a clean cloth or the holding of a cloth umbrella is construed by the other classes as impudence and invites bodily injury. The work of amelioration of these classes in our district has thus become very hard. Our fourteen years' experience has brought home to our minds that mere elementary education and even training in industries cannot go a great way to improve the condition of these people. We therefore divised the Colony scheme as the best means of improving their condition.

We have come to possess 26 acres of land which we are going to parcel out among the Panchama families on Mulageni which is a kind of permanent tenure obtaining in this district whereby the tenant acquires a perpetual and hereditary right in the land that cannot be defeated by the land-lord at his will and pleasure. This scheme is calculated to bring together a large number of houseless Panchamas and to give them the strength of union and a consciousness that they have property of their own to love. It might also render easier our work of giving them education and training them in habits of economy, temperance and cleanliness or otherwise ameliorating their condition. The rent payable by these occupants will be a source of income to the Mission and will therefore go to benefit themselves. We have to build 60 homesteads and 15 wells, a school and a hospital, and a Home for the blind, the crippled and the infirm, who on account of their untouchability and extreme poverty are quite helpless and cannot freely resort to the philanthropic institutions started by the higher classes or by the Government.

A generous hearted gentleman of the Bombay Presidency, on coming to know of our scheme made an anonimous grant of Rs.600, which gift came to us as a godsend. We purchased 71/2 acres of waste ground for Rs. 1, 000 and the Government at the recommendation of our Collector, was pleased to give us about 18 acreas of land for the purpose. The Collector also assigned 100 palmayra trees as charity on behalf of the Government. The District Board sanctioned a pucca well to be built at their cost for the use of the occupants. 26 houseless families have already come forward to occupy the land and 18 of them executed leases, 4 wells have been already completed. The scheme would have made progress had not the storm of May 1909 which was a general calamity on this coast, demolished three houses, blocked up one well and damaged the building of the school and the Industrial Institute.

The land has been at present divided into 6 blocks. It is proposed to dedicate one of them to Mrs. Annie Besant whose remarkable public utterances here on the importance of our humble work, during her visit to our institution importance early in 1909 and the testimony she bore for it in the Theosophist of February 1909 gave an impetus to the cause of the

depressed. Another block will be dedicated to Khan Bahadur M. Azizuddin Saheb, our former Collector whose sympathy for our work brought us amongst other benefits, a benevolent gift of land by the Government. One of the biggest wells will be dedicated to Rao Saheb N. Sadashiva Pillay of Port Blair whose active sympathy with our depressed fellow beings popularised our movement in the Andamans and brought us large money help. Enormous money is required to push to the colony work and we confidently hope that it will come to us.

The total expenditure incurred on account of this scheme in the course of the last two years is Rs. 898-10-0.

The total income of the Mission during the said period from all sources is Rs. 5, 314-15-6 and the expenditure Rs. 5, 280-5-3.

Our accounts are being audited now. Fuller particulars of the working of the Mission as well as the list of donation received by us, will appear in our report which we hope to be able to issue shortly.

Dr. L. P. Fernandes of St. Mary's Pharmacy, Mangalore, not only gave us pecuniary help but also medicine to our children and staff, and paid them visits free of charge. The Committee is deeply grateful to him and other friends of the Mission.

Court Hill, Mangalore, K. RANGA RAO

6th February 1911 (Secretary)

10. MANMAD *Opened 11th May 1907*

Pupils — There is now at this centre a Day School with about 30 pupils — the daily average attendance being 20, and a Night School with 12 working youths, the daily average attendance being 5. There are two teachers for the Day School and one for the Night school. On every Sunday morning the boys meet for Bhajan and the Sunday Class.

The School Hut — A plot of ground 130 ft. by 100 ft. on the bank of the river was rented from Sardar Balasaheb Vinchurkar, who is the President of this centre, and a karvi hut was erected in 1909, sufficiently large to accommodate 30 pupils, with a tiled roof. A well has been sunk in the north-eastern corner of this plot which has now fresh water. All this was done with the help of the school children out of their school hours.

Temperance and Cleanliness — The work of the Temperance League is going on well and the teachers continue as before to take all their pupils on every Wednesday and Sunday to the local river where the latter bathe, wash and swim.

Visits and Inspection — The Deputy Edl. Inspector of the District and also the Deputy Collector, R. S. Khopkar, visited this school last year and have recorded their satisfaction. Mr. V. R. Shinde, the General Secretary, visited this centre twice and sent Mr. L. Aidable who worked at this centre for more than a month, and Mr. G. A. Gawai who worked in this District of Nasik for about 6 months. I had to be absent in Belgaum nearly the whole of the last year and could leave behind no one to look after the work. But for the above help from the Head Quarters in Bombay, this centre would have been closed. I am very thankful for this help.

The Anniversary — The Third Anniversary of this centre was celebrated in May 1910, for three days, with great enthusiasm. A Pendal was erected for the purpose and was decorated with pictures and foliage. Every day Bhajan in the morning was followed by refreshments, games and amusements. Mr. Gawai, agent of the D. C. M. took part in these celebrations.

RECEIPTS : 1909 and 1910

	Rs.	As.	P.
Sirdar R. K. Vinchurkar	18	0	0
Messrs A. S. D'souza and Co.	17	0	0
Mr. A. S. D'souza	8	8	0
Mr. K. G. Kathe	3	0	0
Mr. Gulabchand	4	0	0
Mr. Dorabji	2	0	0
Mr. D. K. Chavan	7	0	0
Mr. Manilal V. Shah	12	3	6
Mr. B. N. Gadre	3	0	0
Mr. Sajan Khan	1	4	0
Mr.Gul-Mahomed	0	14	0
Mr. Kasam Sahib	1	4	0
Mr. Tukaram	25	4	0
Mr. K. N. Salkade	8	0	0

Mr. Ramji Shivaji	4	0	0
Mr. A Contractor	0	8	0
Mr. Hari Gadadhar	1	0	0
Mr. "K"	3	0	0
Mr. "H"	3	0	0
Mr. Mohansinha	60	13	0
Mr. Limaye	1	0	o
Carried over	184	10	6
Brought over	184	10	6
Mr. Chiman	0	4	0
Mr. Bhaskarrao	1	0	0
Dr. Barkar	3	0	0
Musti Fund	23	0	0
One gentleman	4	0	0
Balance	4	0	6
Mr. Shankarrao	11	0	6
From the Gen. Secretary	10	0	0
	240	15	0

EXPENDITURE 1909 and 1910

	Rs.	As.	P.
Teachers	40	1	0
Room rent	3	12	0
Land rent	5	0	0
Oil etc.	16	15	0
Watch repairs	2	4	0
Books, maps etc.	20	11	6
Postage	5	7	0
Miscellaneous	7	1	9
Doctor's fees	3	0	0
Fencing	7	10	0
Railway fare	4	10	0
Jagatwritta	2	6	0

Telegram	0	8	0
Sinking the well	18	11	6
Beams	20	0	0
Karwi	15	13	0
Tiles	15	4	0
Bamboos	9	8	0
Labourers	7	6	6
Miscellaneous	5	3	9
Anniversary	19	0	0
Blasting powder	8	10	0
Total	238	15	0
Balance	2	0	0
	240	15	0

Bhatkhanade Gali,
Belgaum,
February 1911.

MOHANSINHA MOTISINHA
(Hon. Secretary)

11. SATARA *Opened 1904*

I have the honour to submit the following report giving a short history of the movement in Satara for the elevation of the depressed classes during the last decade and a brief account of the work done during the last two years. In the year 1898 certain Mahar military pensioners used to attend the weekly meetings held for divine service by the Satara Prarthana Samaj and their number was about 20. Gradually other Mahar brethren joined the Samaj. These latter were quite illiterate and it was therefore thought desirable to start a small institution and provide for the spread of primary education among them. This was accordingly done in 1902 and a small school was started and maintained by private subscriptions. Sometime after, through the efforts of Mr. R. R. Kale, Vice-President and Chairman of the School Committee of the Satara Municipality that body was induced to take charge of the school in the year 1904. From that year the municipality has maintained a Day School for the Depressed Classes. Most of the boys are Mahars and Mangs and the following figures will show the progress made by that school :—

Year	No. of boys	Year	No. of boys

1904	28	1908	41
1905	41	1909	51
1906	35	1910	57
1907	42		

After the Day School was taken over by the Municipality a Night School was started for the grown up working class members of the Depressed Classes who could not attend the day-school owing to their being engaged in their daily occupations. The school was managed by the Satara Prarthana Samaj and Mr. S. Y. Javere, the Secretary of the Samaj succeeded in securing for it a Grant-in-aid four years ago. This school is maintained by private subscriptions and a Government grant. It must be noted here that the subscribers are very few including one or two Europeans. The progress of this night-school can be gathered from the following figures. Most of the boys are Mahars and Mangs.

Year	No. of boys	Year	No. of boys
1905	9	1908	18
1906	13	1909	21
1907	15	1910	27

This night-school was started under the auspices of the Local Prarthana Samaj and is called the Satara Prarthana Samaj Night-School. After the retirement of Mr. Javere who was the life and soul of this institution the school is managed by Mr. R. R. kale who has all along taken an active and sympathetic interest in the institution and in the cause of the reform of the depressed classes generally. Last year and this year meetings were held in the Local Arthur Hall simultaneously with the meetings in Bombay, posters being published all over the town. They were fairly well attended all sitting together without any distinction of the untouchables, the last meeting being addressed in particular by Mr. G. K. Devadhar of the Servants of the India Society. In April 1910 a large gathering of the boys was assembled in the Arthur Hall when Mr. C. E. Palmer gave away books and clothes to the boys in the presence of a respectable audience. In November 1909 His Excellency the Governor was kind enough to visit the school when he expressed himself satisfied with the progress of the institution and was graciously pleased to give a handsome donation of Rs.200 to be applied towards the distribution of clothes and books to the boys. In April 1910 the Hon. Mr. Morrison who was then Commissioner of the Central Division was kind enough to pay a visit to the school and he gave a liberal donation of Rs. 30. Mr. G. C. Whitworth, formerly Sessions Judge, Satara, who is now in England has also sent a cheque for Rs. 50.

In May last Mr. Naik of Bombay came here with a view to have these schools affiliated to the D.C.M. Society of India when he gave a discourse to the boys of the two schools and Mr. R. R. Kale distributed sweetmeats to the boys in connection with the Thread Ceremony of his son.

The most noteworthy event during the past year was an educational conference planned and arranged by members of the low caste community themselves. This meeting was held on the 16th January 1911, the death anniversary of Mr. Justice Ranade and was presided over by Mr. R. R. Kale, Government Pleader. That the low caste community has begun to understand the value of self-reliance and self-help is clear from the fact that donations to the extent of Rs. 25 and monthly subscriptions of Rs. 6-6 were subscribed by the members of the community, on the spot. This meeting was addressed by Rao Bahadur Pathak, Mr. Ghanekar, pleader and Mr. Devadhar of the local N. E. School and three representatives of the low caste community viz. Mr. Shripati Chandati, Mr. Dhor Master and Mr. Krishnaji Hari of Karhad. The business of the conference came to a close by the appointment of a committee of ten representatives of the low caste community with a helpers' committee from the high caste community to discuss and arrange the programme of the work of the conference and by the closing speech of the Chairman.

Another move in the direction of improving the condition of the depressed classes is the formation of a Co-operative Bank of the local sweepers on the 28th of September 1909 mainly by the praise worthy efforts of Mr. V. G. Chirmule, Pleader, the Chairman of the Local Municipality assisted by Mr. Kale, Dossabhoy Manekji and others. The Bhangees were in debt over head and shoulder so much so that every month 3/4 of their pay nearly went to satisfy their creditors. These were no other than the Pathan Sowkars who charge very exorbitant interest and who used to be present at pay time in the Municipal Office and seize the money as soon as it fell, into the hands of the Bhangees. This had reduced the Bhangees to beggary and hence it was that a few individuals came forward to advance money to settle their debts with the Pathan creditors and after the Society was formed they were able to pay off the debts of about 20 members of the Society amounting to more than Rs. 500 and they have today a balance of upwards of Rs. 200 in their Bank. The bank is managed by a Committee of sweepers themselves with an advisory board and their condition is gradually being improved, one notable feature of the improvement being the abstinence from intoxicating liquors among a large majority of the sweeper community of Satara.

Such in brief is the nature of the work that is being done in Satara and it is hoped that the work will spread in course of times when funds are collected.

R. R. KALE
(Hon. Secretary)

12. THANA *Opened 17th October 1909*

Report of the Branch of the
Depressed Classes Mission Society at Thana,
from its establishment up to the end of
December 1910

(REPORT FOR THE YEAR 1909)

The Branch of the Depressed Classes Mission Society was opened with the object of improving the Moral and Social status of the low-castes living in the town of Thana.

An inaugural meeting was held on the 17th Oct. 1909 in the Maidan opposite to the District Court, Thana.

The meeting was graced by some of the leading Prabhu gentlemen, when all the classes mingled freely with each other. About 200 men from the low caste community were present on the occasion. The object of the Mission was explained to the low caste community by Mr. Padhye, B.A., LL.B., as to the advantage of education placed at their disposal by the local Municipality.

Among other speakers were Messrs. B. H. Shringarpure, Sule, Sindhkar, R. B. Gupte and Deshmukh.

To carry out the work of improving the condition of the Depressed Classes, the following Committee was appointed.

Chairman
Mr. P. V. Gupta, Retired Judge of the Small Causes Court, Poona.

Secretaries and Treasurer
Mr. R. B. Gupte, B.A., LL.B.
Mr. K. A. Padhye, B.A., LL.B.
Mr. Suntoji Ramji Lad, *Secretary and Teasurer*

Members
Mr. B. H. Shringarpure, B.A., LL.B.
Mr. R. A. Sule

Mr. Munshi Fazal Ali
Subhedar Janojee Bhagoji Dewalker
Subhedar Mr. Luxumanjee
Havildar Balaram Dewalker

As there is a separate Low Caste School established by the Municipality in the town, the Working Committee decided in the first instance to visit the School. In 1909 the School was visited by the Mission Committee members 4 times. On the 1st visit to the School they found 8 boys on the Muster Roll, while only 3 were present in the School. The Committee on its first visit to the School found the teacher greatly unwilling to mix with his pupils on account of religious scruples. This matter was represented to the Municipal School Board Committee, who had to change two teachers. The last teacher was found to be willing, who took interest in his pupils' education. The School teaches 3 Vernacular Standards. In 1909 twice sweetmeats were distributed to the pupils and once clothing. Several times at leisure the members of the Committee visited the low caste locality and persuaded the parents to send their children to School. Since then the attendance and number of pupils have been improving.

In December 1909, a letter was addressed to the Government for improving the condition of the low castes. Copy of the letter with its reply from the Government is hereto appended.

Statement of Income and Expenditure for 1909

Receipts and Sources	Amount			Expenditure	Amount		
	Rs.	a.	p.		Rs.	a.	p.
Mr. Suntoji Ramji Lad	8	1	6	Amount spent on the day of Meeting held on inauguration day	5	1	6
Mr. R. B. Gupte	2	0	0	Sweets distributed to the pupils	1	0	0
Moonshi Fazal Ali	2	0	0	Total Expenditure	6	1	6
Total Receipts	12	1	6				
Deduct Expenditure	6	1	6				
Balance in hand on 31st December 1909	6	0	0				

REPORT FOR THE YEAR 1910

The school was visited 8 times by the Committee members during the year.

The number of pupils has increased from 8 to 32 during this year; in this number there are six girls attending the school.

The Municipality has been awarding scholarships from the month of July 1910 to the pupils attending the School regularly 15 days in a month at the following rates :—

3rd	Standard pupils	4	annas a month.
2nd	do	3	Do
1st	do	2	Do

The Working Committee has sent in proposals to the Municipality for opening a Night School for labourers who cannot avail themselves to attend the School during the day; also permission has been asked by the Working Committee to impart moral instruction to the pupils in the School building during recess hours.

During the year under report clothing was distributed to the pupils and also sweets were distributed.

The Working Committee has sent in through the Collector of Thana a letter of condolence to be forwarded to Mrs. Jackson in her sad bereavement, as the late Mr. Jackson was the President of the Depressed Classes Mission Society at Nasik.

The sudden death of the late King Emperor Edward VII the Peace Maker was a blow to the whole civilized world and the Committee of the Mission paid their humble tribute to the memory of His Majesty in another letter to Government.

Statement of Receipts and Expenditure for 1910

Income and its Sources	Amount			Expenditure	Amount		
Mr. R. B. Gupte	3	0	0	Cost of Clothing distributed to boys and girls	19	9	6
Mr. Suntoji Ramji Lad	2	0	0	2 Books for accounts	0	8	0
Mr. R. A. Padhye	7	0	0	Printing handbills	2	12	0
Mr. H. V. Lad	20	0	0	Sweet meats for boys	1	0	0
Balance in hand of last year	6	0	0	Books for boys	1	0	0
Total Rs.	38	0	0	Flowers &c.	2	0	0
				Gharry hire to Mr. Padhye	1	4	0
				Railway fare to Bombay and back	1	0	0
				Tram fare	0	2	0
				Postage Stamps	0	1	0
				Cooly hire for removing Benches, distributing handbills, sticking placards	2	6	0
				Total Expenditure	31	10	6
				Balance for 1911	6	5	6
				Total	38	0	0

A meeting was convened by the Working Committee of the Mission on the 27th November 1910, in the Kreedabhuwan under the Presidentship of Mr. C. E. Palmer, I.C.S.,

District Judge, who distributed prizes to the students in the shape of clothes, books and sweetmeats. In his presidential address, Mr. Palmer exhorted the Mission to see that even physical education of the students was not being neglected, and instanced the case of Satara, where the Mission Centre was doing useful work.

Bombay Raod, Thana, — SUNTOJI RAMJI LAD

7th February 1911. — (Secretary and Treasurer)

13. KOLHAPUR

Opened 14 February 1908

The Society for the Promotion of Education among the Depressed Classes, Kolhapur

Committee

Rao Bahadur Raghunath Venkaji Subnis *(President)*
Rao Saheb Bhaskarrao Jadhav *(Chairman)*
Prof. Mahadeo G. Dongre, B.Sc., L. C. E.
Prof. Annappa B. Latthe, M.A.
Mr. Yusuff Abdul Shekh. B.A.
Mr. Datto Damodar Sontakke, B.A., LL.B.
Mr. Yeshawant K. Dilwar.
Mr. Virbasav S. Shresti, B.A.
Mr. Anant Balkrishna Oalkar, B.A. *(Secretary)*
Mr. Ganpat Krishanji Kadam, Vakil *(Secretary)*
Mr. Vinayak Sadashiv Tengshe, M.D. *(Auditor)*

A meeting of the sympathisers of the Depressed Classes was held in the Jain Boarding House at Kolhapur on the 9th February 1908 in which it was resolved to start a Society of the above name. The 1st General Meeting of this Society met on the 14th of February 1908 in which the constitution of the Society was laid down. The number of members which was 57 in 1908 is now more than 75.

Miss Violet Clarke Hostel

In this city there are Hostels for the Maratha, Jain, Lingayat and Mahomedan students; and the Society thought it desirable to open one for the Depressed Classes students, which was badly needed. H. H. Shahu Chhatrapati most graciously granted the free use of a commodious building and a permanent grant of Rs. 25 per month, towards the maintenance of this hostel which was named after late Miss Violet Clarke, daughter of His Excellency Sir George Clarke, Governor of Bombay and a great sympathiser of the Depressed Classes. There are at present 15 boarders in this Hostel maintained at the cost of the Society and are all learning English. They attend the local English School and are looked after by a special teacher who coaches them up in a class held in the Hostel.

The Society was represented by R. S. Bhaskarrao Jadhav, Prof.Dongre, Prof. Latthe and Mr. G. K. Kadam, in the conference held in Bombay in 1909 under the auspices of the D. C. M. Society of India, in behalf of the Depressed Classes.

Public Meetings

A public meeting was held in honour of Sir John Muir Mackenzie and Dr. Harold H. Mann on 25th November 1909 and a Prize Distribution was held on the 7th of March 1910 when Major Wodehouse, the Political Agent, presided and gave away prizes to the students of the Society.

Work in the Moffussil

The Committee is glad to note that a new Society called "The Shahu Society for the Elevation of the Depressed Classes" has been started at Pattankudi in the Petta of Gadinglaza mainly by the efforts of Mr. Tatya Narangouda and Mr. Malhar Narayen Moozumdar. About 20 boys and girls are now attending the local school, with the encouragement afforded by this Society. Prizes were distributed to them by R. B. R. V. Khedkar, F. R. C. S., at a ceremony held on 21st December 1909.

Rankal Ves, Kolhapur, G. K. KADAM,

Feb. 1911. (Hon. Secretary)

APPENDIX A

THE D. C. M. SOCIETY OF INDIA

SUBSCRIBERS	1909	1910
Annual	Rs.	Rs.
*H. R. A.	1200	600
Mr. B. Cowasji, Bar-at-Law, Rangoon	180	180
Sri N. G. Chandavarkar	100	100
Rao Bahadur Lalshankar Umiashankar	100	100
The Hon'ble Mr. G. K. Parekh	100	100
Mr. Ratan J. Tata	100	100
Mr. L. B. Nayak	—	100
Mr. M. R. Jayakar, Bar-at-law	50	100
Mr. S. T. Bhandare	12	100
Mr.G. S. Rao	—	100
Dr. Miss Kashibai Nowrange	60	60
Mr. A. L. Nair	60	60
Mr. S. G. Kamlakar	60	60
Mr. *Jagatprasad, I C. S., Calcutta	60	60
Shet Narottam Morarji	50	50
Shet Khimji Asaar Virji	50	50
Mr. M. L. Pednekar	36	36
Mr. D. N. Bahadurji	36	36
Prof. N. G. Welinkar	36	36
Mr. V. R. Shinde	—	36
Mr.G. B. Trivedi	25	25
Mr. V. A. Deshpande	25	25
Mr. B. J. Desai	25	25
Mr. K. A. Padhye	25	25
Mr. R. N. Merchant	25	—
Mr. A. V. Thakkar	—	25
Mrs. Gangabai Ranade, Indore	—	25

Dr. S. G. Ranaday	12	25
Mr. Wagle, Gwaliar	—	25
S. G. Banker	—	25
The Hon'ble Mr. Lallubhai Samaldas	25	25
The Hon'ble Mr. G. K. Gokhale, C.I.E.	—	25
Mr. Harjivan Motichand	—	25
Rao Saheb K. B. Dhuru	—	25
Mr. G. N. Brandon	24	24
Mr. P. H. Desai	—	24
Mr. Maoji Govindji Shet	—	24
Mr. Vithal Sayanna	24	—
Mr. P. K. Telang	24	24
Mr. J. B. Rege	15	15
Mr. B. N. Motivala	15	15
Mr. S. N. Rege	12	12
Mrs. Prabhavatibai Welinkar	12	12
Mr. A. S. Dongre	12	12
Mr. V. K. Jaya	12	12
Mr. V. G. Nadkarni	12	12
Mr. J. S. Sanzgiri	12	12
Mr. P. N. Kelkar	12	—
Mr. L. S. Dabholkar	12	12
Mr. N. B. Pandit	12	12
Mr. Chinnappa Krishnaji	12	12
Mr. A. V. Valvalkar	12	—
Mr. Sambhaji Maloji	12	12
Dr. Shantaram Vithal	12	—
Dr. B. Kanayyalal	12	12
Dr. P. Chatterji	12	12
Dr. D. B. Palao	12	—
Diwan Tahilram Lilaram	12	—
Mr. K. R. Dave	12	—

Mr. J. K. Parulkar	—	12
Dr. V. K. Parulkar	—	12
Mrs. Jamanabai Sakai	—	12
Mr. L. B. Trivedi	12	12
Mr. H. S. Dixit	12	12
Rao Bahadur A. R. Talcherkar	12	12
Dr. T. C. Khandwala	—	10
Mr. N. C. Mukerji	10	10
Dr. M. G. Deshmukh	10	10
Mr. D. D. Nanavati, I.C.S., Rangoon	10	10
Mr. Babu Shashipad Banerji	10	10
Mr. G. G. Kale	—	6
Mr. P. B. Gothoskar	—	6
Dr. V. G. Rege	6	6
Mr. A. P. Subnis	6	6
Mr. S. W. Kamat	—	6
Mr. V. J. Nadkarni	—	6
Mr. D. R. Nadkarni	6	—
Mr. D. A. Telang	5	5
Mr. P. G. Doctor	3	3

THE D. C. M. SOCIETY OF INDIA

DONATIONS

	1909			1910		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Shet Damodardas G. Sukhadwala, J.P.	—	—	—	5, 015	0	0
H. H. Shri Sayajirao Maharaj Gaikawad of Baroda	—	—	—	2, 000	0	0
Mr. J. C.	625	0	0	—	—	—
From Prof. Devar's Circus	416	0	0	—	—	—
Hon. Mr. G. K. Gokhale, C.I.E.(out of a Law-suit)	400	0	0	—	—	—

The Baliwala Natak Mandali	—	—	—	373	4	0
The Proceeds of two Concerts by H. E. the Governor's Band	—	—	—	368	14	0
H.H. Nawabsahib of Junagad	300	0	0	—	—	—
H. H. Maharaja of Bhawanagar	300	0	0	—	—	—
Town Hall Collections, Bombay	274	13	3	—	—	—
Manager, Excelsior Cenematograph	—	—	—	210	0	0
Maharashtra Natak Mandali	—	—	—	192	12	0
Mr. Krishnalal Sakarlal Desai	30	0	0	110	0	0
Shet Dwarkadas Dharamsey	100	0	0	—	—	—
A friend	100	0	0	—	—	—
Mr. T. N. Malvi	100	0	0	—	—	—
Mr. Dorabji D. Bhiwandiwala	100	0	0	—	—	—
Khan Bahadur Hormusji Manekji Bhiwandiwala	100	0	0	—	—	—
Mr. Virji Walji	100	0	0	—	—	—
H. H. Rani Saheb of Javar	100	0	0	—	—	—
Messrs. Madhoji & Kamdar	—	—	—	100	0	0
Mr. Tribhuwandas Mangaldas	5	0	0	100	0	0
Mr. John Prichard	—	—	—	75	0	0
Mr. Gulabchand Damaniya	75	0	0	—	—	—
Mrs. Bhadrabai Madgaonkar	67	1	6	—	—	—
Mr. M. R. Jayakar, Bar-at-law	—	—	—	66	0	0
Mr. M. B. Subhedar	60	0	0	2	0	0
Mr. Ramchandra Bhaskar Mantri	60	0	0	—	—	—
Collection at Mrs. Sarojini Naidoo's Lecture (Through Mrs. Laxmibai Ranaday)	56	8	2	—	—	—
Friends Thro. Mrs. Laxmibai Ranaday	56	2	0	—	—	—
Mr. J. K. Mehta	51	0	0	—	—	—
Mrs. Mulji Khataw	50	0	0	—	—	—
Mr. Haribhau Lad	50	0	0	—	—	—
Mrs. Manekbai Bahadurjee	50	0	0	—	—	—

Mr. Sunderji Walji	50	0	0	—	—	—
Mr. R. B. Panawalkar	50	0	0	—	—	—
Mr. V. M. Pakvasa	50	0	0	—	—	—
Mr. Madhavdas Virji	50	0	0	—	—	—
Mr. Hiralal Karsondas	50	0	0	—	—	—
Mr. Dattatraya L. Vaidya	50	0	0	—	—	—
Capt. Gharpure	—	—	—	50	0	0
Collections (through Mr. G. A. Gawai)	—	—	—	49	7	0
Mrs. Yeshodabai Thakur	—	—	—	40	0	0
Mr. Shivaram Subrao	40	0	0	—	—	—
Mr. N. M.	40	0	0	—	—	—
Mr. R. G. Pradhan	—	—	—	39	8	0
Mr. P. A. Dhond	38	8	0	—	—	—
Mr. Narainji Thakkur	35	0	0	—	—	—
Mr. P. B. Mayekar	32	0	0	—	—	—
Mr. G. B. Sarkar	30	0	0	—	—	—
Hon. Mr. M. B. Chaubal	30	0	0	—	—	—
Miss P. B. Malabari	—	—	—	25	0	0
Dr. D. S. Wagle	—	—	—	25	0	0
Mr. Fakirji Patel	25	0	0	—	—	—
Mr. K. R. Dapthari	25	0	0	—	—	—
Mr. Chotalal Vakil	25	0	0	—	—	—
Mr. M. M. Pakwasa	25	0	0	—	—	—
Mr. Sambhu Bhagooji	25	0	0			
Mr. V. S. Sundaram	—	—	—	25	0	0
Prof. Ruchiram Sahani	25	0	0	—	—	—
Mr. Bhaskarrao Jadhao	25	0	0	—	—	—
Dr. Rala Ram	25	0	0	—	—	—
Mrs. B. M. Dalal	20	0	0	—	—	—
Mrs. M. Swann	—	—	—	20	0	0
Mrs. J. D. Davar	20	0	0	—	—	—
Thro. Mr. B. N. Bhandarkar	4	6	0	27	8	0

Through Mrs. Sonabai Joshi	19	0	0	—	—	—
Rev. J. T. Sunderland	—	—	—	15	0	0
Rao Sahib Manaji Raguji	15	0	0	—	—	—
Rao Bahadur Wagle	15	0	0	—	—	—
Mrs. Thakur	—	—	—	15	0	0
Manager, Tatwavivechaka Press	13	0	0	—	—	—
Utkarshechhu Mandli	12	3	0	—	—	—
Mr. N. B. Subhedkar	11	8	0	—	—	—
Mr. Bapusahib of Baroda	11	0	0	—	—	—
Mr. G. K. Gadgil	—	—	—	11	0	0
Mr. Vinayak Harishchandra Thakore	10	0	0	—	—	—
Thro. Mr. S. K. Naik	10	0	0	—	—	—
Mr. Satyawant Nawarange	10	0	0	—	—	—
Mr. F. H. Vincent	10	0	0	—	—	—
Mr. Surendranath Tagore	—	—	—	10	0	0
Mr. B. S. Tarkhad	—	—	—	10	0	0
Mr. Lala Hemraj	—	—	—	10	0	0
Mr. Balakrishna R. Kale	—	—	—	10	0	0
Mr. G. N. Deval	—	—	—	10	0	0
Harnamsingh, Esqr.	10	0	0	—	—	—
Ganapat Govind, Esqr.	10	0	0	—	—	—
Mrs. Parwatibai Bhide	10	0	0	—	—	—
Mr. Taran Chandra Das	10	0	0	—	—	—
Mr. Sayaji Nagooji	10	0	0	—	—	—
Mr. S. B. Gothoskar	8	12	0	—	—	—
Rao Saheb D. Idgunji	7	0	0	—	—	—
Mr. Sakharam Mahadeo	6	0	0	—	—	—
Mr. Janardhan B. Bhatavadekar	5	0	0	—	—	—
R. B. N. T. Vaidya	5	0	0	—	—	—
Mr. Meharbaba	5	0	0	—	—	—
Dr. P. Dhargalkar	5	0	0	—	—	—
Mr. Hansraj Damodar	5	0	0	—	—	—

Kerkar Camp	5	0	0	—	—	—
Mr. N. R. Talvalkar	5	0	0	5	0	0
A friend	5	0	0	—	—	—
Mr. Punamchand Nemchand	5	0	0	5	0	0
Mr. V. G. Wagle	5	0	0	—	—	—
Mrs. Muktabai R. Shirgaonkar	5	0	0	—	—	—
Mr.B.A. Padhye	5	0	0	—	—	—
Mrs. Ramabai Dharmadhikari	5	0	0	—	—	—
In memory of K. B. T.	5	0	0	—	—	—
In memory of Shankar Rajanna	5	0	0	—	—	—
In memory of Brijmunkundas Vajurdas	—	—	—	5	0	0
The Manager, Deccan Stores	—	—	—	5	0	0
Mrs. Surendra Mohan Guha	—	—	—	5	0	0
Mr. H. B. D.	—	—	—	5	0	0
Mr. G. B. Metha	2	0	0	5	0	0
Mr. R. B. Bhagwat	—	—	—	5	0	0
Mr. V. B. Korgaonkar	—	—	—	5	0	0
Mr. S. A. Subnis	—	—	—	5	0	0
Dr. (Miss) Krishnabai Kelavakar	—	—	—	5	0	0
Dakshni Brahmin Health camp	—	—	—	5	0	0
R. S. P. B. Joshi	—	—	—	5	0	0
Mr. R. N. Merchant	—	—	—	5	0	0
Mr. T. G. Dighaskar				4	6	0
Mr. B. V. Manerikar	4	0	0	—	—	—
Mr. V. P. Patel	4	0	0	—	—	—
Mr. A friend				—	—	—
Mr. Boomaji Shivaji	4	0	0	4	0	0
Miss Vithabai Jadhav	3	0	0	—	—	—
Ripon Mills	3	0	0	—	—	—
Mr. Ramayya Rajaram	3	0	0	3	0	0
A fiend	3	0	0	—	—	—
Messrs V. J. Powell and Co.	3	0	0	—	—	—

Shillong Brahma Samaj	3	0	0	—	—	—
Mr. Vithal Gangaram	3	0	0	—	—	—
Mr. Masurkar	—	—	—	3	0	0
A friend	—	—	—	2	8	0
A friend	2	8	0	—	—	—
Mr. J. G. Gadre	2	8	0	—	—	—
Thro. Mrs. Manjulabai Lad	2	1	0	—	—	—
Mr. M. Deojikar	2	0	0	—	—	—
Mr. B. Raghavayya	2	0	0	—	—	—
Dr. Thenkse	2	0	0	—	—	—
A friend	2	0	0	—	—	—
A friend	2	0	0	—	—	—
Mr. W. W. Nowrange	2	0	0	—	—	—
Mr. S. S. Parase	2	0	0	—	—	—
Mr. Gulam Ali Morar	—	—	—	2	0	0
Mr. N. M. Ghanti	—	—	—	2	0	0
Mr. L. B. Vaidya	1	0	0	—	—	—
Mr. T. N. Atre	1	0	0	—	—	—
Mr. Anandrao Mudliar	1	0	0	—	—	—
Mr. Ambre	1	0	0	—	—	—
Mr. W. R. Kerkar	1	0	0	—	—	—
Mr. Kotnis	1	0	0	—	—	—
Mr. B. R. Kudalkar	1	0	0	—	—	—
Dr. Dayabhai	1	0	0	—	—	—
Dr. Mathuradas Nandi	1	0	0	—	—	—
Dr. W. S. Datar	1	0	0	—	—	—
A Sympathiser	1	0	0	—	—	—
Mr. P. N. Kelkar	1	0	0	—	—	—
A Friend	1	0	0	—	—	—
Mr. G. G. Sane	1	0	0	—	—	—
A Visitor to Parel School	1	0	0	—	—	—
Mr. Ramchandra Shivaji	1	0	0	—	—	—

Mr. Narsoo Damaji	1	0	0	—	—	—
Mr. Raghavendra Sharma	0	0	0	1	0	0
Mr. Kamat	0	0	0	1	0	0
Mr. N. R. Vakil	0	0	0	1	0	0
Mr. S. M. Shahapurkar	0	0	0	1	0	0
Mrs. Indirabai Kamat	0	0	0	1	0	0
Mr. Jaban Putra	—	—	—	1	0	0
Mr. Sultan Ali Inamdar	—	—	—	1	0	0
A friend	—	—	—	1	0	0
Mr. Kharkar	—	—	—	1	0	0
Mr. G. B. Rele	—	—	—	1	0	0
Miss K. P. Patel	—	—	—	1	0	0
Mr. T. D. Warma	—	—	—	1	0	0
Mr. Bhagwantrao Palekar	—	—	—	1	0	0
Mr. Hiralal Umiaram	0	8	0	—	—	—
Mr. V. B. Thuckkar	—	—	—	0	8	0
A friend	—	—	—	0	4	0

From Charity Boxes at the places of

	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Dr. Deshmukh	0	6	6	—	—	—
Dr. Jog	7	6	4	1	4	0
Dr. Kirtikar	1	14	6	—	—	—
Dr. Parulkar	2	2	2१/२	1	11	0
Dr. Miss Kashibai Nowrange	9	12	8	5	8	0
Dr. Kothari	0	2	6	—	—	—
Dr. D. H. Nayak	0	3	10	1	0	9
Dr. Ranaday	3	3	0	—	—	—
Indu Prakash Press	2	4	5	—	—	—
Dr. Vyankatrao	2	12	6	—	—	—
Dr. Pai	9	15	8	5	12	0

Parel School	1	6	6	—	—	—
Messrs Ruth and Co.	0	15	6	—	—	—
Cloth from Miss Krishnabai Thakur	55	0	0	—	—	—

APPENDIX B

The Depressed Classes
Mission Society of India

Rules of Constitution

1. **Name** — The Society shall be called "The Depressed Classes Mission Society of India."

2. **Object** — The object of the Society shall be to maintain a Mission which shall seek to elevate the social as well as the spiritual condition of the Depressed Classes viz., the Mahars, Chambhars, Pariahs, Namsudras, Dheds and all other classes treated as untouchable in India, by

(1) Promoting education,
(2) Providing work,
(3) Remedying their social disabilities, and
(4) Preaching to them principles of Liberal Religion, personal character and good citizenship.

3. **Religious Work** — The religious work of the Society will be based on the recognition of the fatherhood of God and the brotherhood of man. Beyond this, the Society, as such, shall not take any dogmatic or sectarian position.

4. **Missionaries** — Any person who at the invitation of the Executive Committee agrees to devote himself to the work of the Mission and is accepted as such by the General Body shall be deemed a Missionary of the Society.

5. **Board of Spiritual and Social Ministry** — To minister to the spiritual and social needs of the Depressed Classes in India there shall be a separate Board consisting of all Missionaries and three other members to be annually elected thereto by the Council from among themselves. This board shall have a charge of all the spiritual and social institutions and organisations of the Mission, such as the Congregations, Sunday Schools, Young Peoples' Clubs etc., and shall be subject to the rules and the control of the Executive Committee of the Society.

6. **Membership of the Society** — The General Body of the Society shall consist of :—

(a) *Patrons* :—(1) That is, persons who make donations of five thousand rupees or more to the funds of the Society. (2) Persons of distinction accepting the Patronship at the special invitation of the Executive Committee of the Society.

(b) *Life Members* :—(1) Those who pay a donation of Rs.1000 or more, or an annual subscription of Rs. 100 for 12 years. (2) Those who have rendered not less than five years' continuous service as Missionaries of the Society.

(c) *Members* :— Those paying an annual subscription of not less than Rs. 25.

(d) All Missionaries of the Society ex-officio.

7. Any person who wishes to become a member of the Society shall be proposed and seconded by two members. The application shall be brought before the Executive Committee as its next monthly meeting. If it is accepted the applicant shall be admitted as a member on payment of his subscription as laid down in rule 6. Provided that the Executive Committee may in special cases exempt a member from payment of the whole or part of the fees.

8. **Officers** — The Society shall have a President, a Vice-President, a General Secretary, an Assistant General Secretary and a Treasurer.

9. **The General Body** — The General Body of the Society shall consist of the officers mentioned in rule No. 8 and all the members of the Society.

10. **The Executive Committee** — The executive authority shall be vested in the Executive Committee consisting of the officers mentioned in rule no. 8, and seven other members of the Society to be elected annually by the General Body of members in the month of February. The Executive Committee so constituted shall have power to initiate measures and to do everything necessary or desirable to further the aims of the Society, subject to the control of the General Body.

11. **Meetings** — The General Body of the Society shall meet at least once every year in February to adopt the annual report and the balance sheet, and pass the annual budget, or when any twelve members of the Society sign a requisition to the President of General Body who shall thereupon convene a special meeting of the General Body.

12. The Executive Committee shall meet at least once every month.

13. **Incorporated Branches** — The General Body may start new branches or sanction the conversion of existing affiliated bodies into branches in order to further the objects of the Society with due regard to the financial resources of the Society.

14. The incorporated branches shall send to the Executive Committee for its approval a Budget of its estimated expenditure for the next succeeding three months; for any financial obligations incurred in excess of such estimates without the express sanction previously obtained of the Executive Committee of the Society, the Society shall not be responsible. The incorporated branches shall also send a quarterly statement of accounts and also a report of its work.

15. **Affiliated Bodies** — Subject to the approval of the General Body the Executive Committee may affiliate existing bodies doing work similar to that of the Society, provided these bodies agree :—

(1) To work in a way not inconsistent with the aims and ideals of this Society.

(2) To submit a duly adopted annual report of their work and accounts so as to reach the General Secretary before the 1st of February, every year.

Subject to these conditions of affiliation the affiliated Bodies shall be independent in the conduct of their affairs, and the Society shall not be responsible for any financial obligations incurred or to be incurred by them.

16. **The Board of Trustees** — There shall be a Board of three Trustees elected by the General Body to take charge of all the immovable property of the Society and such of the funds as may be from time to time assigned to the Board by the Executive Committee as Permanent Endowments. The Executive Committee shall not hold in its possession more than two thousand rupees beyond the estimated amount of the annual expenses. All sums in excess of the above limit shall be assigned to and held by the Trustees.

17. **Quorum** — Twelve members shall constitute the Quorum of the General Body and five of the Executive Committee : provided that if a meeting of the General Body has to be adjourned for want of a Quorum six shall be deemed to be the quorum at such adjourned meeting.

18. No alteration shall be made in the objects and constitution of the Society except with the consent of five-sixths of the existing members of the Society.

अनुक्रमणिका

APPENDIX C

Deputation to the Governor

An important deputation of the Depressed Classes Mission Society waited upon H. E. Sir George Clarke the Governor of Bombay at Ganeshkhind on the afternoon of the 25th of August 1911. An address was presented to His Excellency setting forth the work and needs of the Mission and particularly inviting His Excellency to become patron and asking for special government aid in various directions, chiefly with regard to educational facilities and funds.

The members forming the deputation were Mrs. R. P. Paranjpye, lady missionary in Poona, Dr. Harold Mann, president of the Poona Branch, Mr. H. A. Wadia, barrister, member of the Funds Committee, Mr. D. K. Godbole, B.A., Prof. D. K. Karve, B.A., and Mr. V. R. Shinde, B.A., General Secretary. The deputation was received in the Reception Room.

Mrs. Paranjpye, in opening the proceedings said :— Your Excellency, I must first of all heartily thank your Excellency for so graciously receiving this Deputation on behalf of the Mission, which as Chairman of the Ladies' Committee of the Mission in Bombay, Mrs. Stanley Reed most truly observed the other day, "is working for the amelioration of the most degraded people and under conditions the least attractive." I must express regret on behalf of the Deputation at the absence of Lady Muir-Mackenzie (owing to her departure) who was to be its most appropriate head, and I cannot help bringing to mind one of our most cherished memories, i.e., the late Miss Clarke — equally dear to high and low in this province. But in this world hope, although for a time held back, always predominates over despair and depression, and we are all, the so-called higher classes and the depressed classes, most cheerfully looking forward to the auspicious advent of a lady who will fill up the spaces left vacant by the above ladies and illumine the darkening horizon by occupying the social throne by the side of your Excellency. With these preliminary words, I beg to submit the representation trusting that your Excellency will bestow on it your best thought and sympathy.

Mr. V. R. Shinde, the General Secretary of the Depressed Classes Mission Society, then observed that the laying of the foundations of this society is practically and largely due to the sympathy, directly and indirectly, shown by your Excellency; and as for the first and most important point for which your Excellency's favourable consideration this Deputation humbly asks — viz., your becoming its patron, I trust with all the hope in me, it will, if granted, most effectively open the doors yet closed of sympathy from the higher and wealthy quarters. As to our work it was never our aspiration to provide instruction on a wide scale to children of the lower classes. It is a problem which even the Government with its mighty resources yet finds not very easy to solve. Ours is only to try to find out and train men for work among these

depressed classes. In this connection I allude to the small boarding house managed by the Society at Parel, in Bombay, and the scholarship scheme contemplated. The boarding house and scheme are capable of a most efficient concentration, as well as the widest expansion of the work of the Society. One of the most pleasing sights I have ever seen is that of the boys and girls of the boarding school at Parel, hitherto discarded as the vilest creatures, but now eating their food, playing their games, reading their lessons, and saying their prayers under the parental care of higher class missionaries of the Society. The scholarship scheme, if accomplished, will bring most promising boys and girls from the masses to this central boarding house. I therefore feel sure that the help rendered to this central boarding house. I therefore feel sure that the help rendered to this part of our institution, and towards this scheme, will not only be as highly appreciated as it is urgently needed by the Society, but will be associated with the name of one of its greatest supporters, the late Miss Violet Clarke.

The address of the Deputation

The so-called depressed classes, the Deputation pointed out, who form the outcast population of India, have lived and are living in a condition of ignorance and depression which would hardly be believed by any one who had not intimately studied their conditions. Until quite recently, the deputation said, the feeling of religious impurity which divided them from the main mass of the Hindu population was so intense that it was almost impossible to arouse any interest in their condition, or to give them an opportunity to utilize the powers, intellectual or otherwise, which they possess. Not only have they been a Helot class but a Helot class religiously impure, cut off from the contact and interest of the remainder of the people, and they are not a small body of people, though they exist in larger numbers in Bombay and Madras, than in other parts of India. The magnitude of any question regarding them may be seen from the following numbers :— Total population of India, 294, 361, 053; depressed classes, 53, 206, 632, percentage 18. Total population of Bombay Presidency 25, 468, 209; depressed classes, 3, 479, 084; percentage, 12.

Up till the present the only opportunity of rising out of this Helot condition has been furnished by three agencies. In the first place Christian Missions have taken a noble part in refusing to acknowledge any distinctions of caste or anything in the nature of a pariah class, and have done much to educate such of them as have come under their influence. In the second, Mahomedanism has also received and welcomed into full membership. any member of any class without distinction of caste, and thirdly the British Government has established the principles of equal treatment of all classes without distinction, which has given an opportunity under which a small but constantly increasing number of the depressed classes has attained to positions of credit and even of distinction. In recent years this attitude on the

part of the Government has been somewhat modified, more especially in connection with the admission of members of the depressed classes to the army and the police.

A Hindu movement, one of whose basal principles is the non-recognition of caste, is that of the Brahmo and Prarthana Samajes and hence, as a necessary conclusion, these have always and nobly, upheld the cause of the depressed classes. But still they have not concentrated attention on this particular problem of social reform. Out of those who have come under their influence, however, a number of men have been specially impressed with the intense urgency of the problem of the elevation of the depressed classes, and in 1906 the Depressed Classes Mission Society was founded in Bombay. The objects of this society, as set forth in its constitution, are as follows:—

The object of the Society shall be to maintain a Mission, which shall seek to elevate the social as well as the spiritual condition of the depressed classes, viz., the Mahars, Chambhars, Pariahs, Namsudras, Dheds and all such other neglected classes in India by means of : (1) promoting education; (2) providing work; (3) remedying their social disabilities, and (4) preaching to them ideals of liberal religion, personal character and good citizenship.

Although all the members of the Managing Committee of the mission are members of the Prarthana Samaj, still as yet it is in no way formally connected with that body. It is open for any one to become a member of the Society and also to be elected on its committee. The society working under these conditions, has been able to obtain a very large amount of public sympathy and support, and a number of the leading members of the various Indian communities have taken a prominent part in its organisation. The Government of Bombay have been from the beginning very sympathetic and several of its prominent officials, including Collectors and Judges, have undertaken offices in its branches.

Work of The Society

The organisation and work of the society are fully described in the reports etc., accompanying the present representation, but they may be summarised as follows : The headquarters of the society are in Bombay and it has three institutions as follows : (1) Parel Middle School — Provision is made to teach six Marathi and four English standards. There are seven teachers and 175 pupils on the roll. There are special book binding and sewing classes; (2) Deonar Primary School — Two teachers and forty-seven pupils. Four Marathi standards. This supplies a want long felt by the municipal colony of nearly 500 Mahars near Chembur; (3) Madanpura Primary School — Four teachers and 150 pupils. Five Marathi standards; (4) Kamathipura Gujarathi School—This is newly started for Bhangis and is

practically the first of its kind in Bombay, except those conducted by Christian missionaries. It is exclusively supported by the kind help of a friend. Even in this city great difficulty felt in securing teachers for this school, there being great aversion for the Bhangis, specially among the Gujaratis. There is one teacher and fifty-one pupils on the roll; (5) Sunday schools — One is at Parel and the other at Madanpura. Selections from Ramayan, Theistic hymns from the Vedas and the Maratha Saints such as Tukaram and Ramdas and moral stories are taught to the boys and girls every Sunday morning; (6) Bhajan, Samajes — One is at Parel and the other at Madanpura where grown up people meet every Sunday for Theistic worship, which they conduct themselves; (7)Co-operative Leather Works aided by the Society under the management of Mr. Sashibhusan Ruth, an expert in tanning, and another German expert in the improved method of boot making. A new enterprise is made to provide work on the principle of co-operative production. For the present a small shop factory is started in Kalbadevi Road with a capital of Rs. 2, 000; (8) Nirashrit Sadan — Two young men and three Ladies have solely devoted themselves to the work of the Mission. The ladies visit the poor in their homes, nurse the sick, rescue the helpless and organise sewing circles and women's meeting. The men manage the mission centres. About twenty promising boys of the Parel School are lodged and 17 of them are also boarded under the direct care of missionaries who reside in the school house. These missionaries are supported by a friend independently of the finance of the society.

Efforts Throughout India

Outside Bombay similar work has been organised in a number of centres. Thus for instance in Poona (which is the only branch absolutely under the control of the Central Society in Bombay), there is one day school, one night school, a Sunday school, a Bhajan Samaj, a library and a debating club. The number of pupils on the roll of the school is about 200. Beyond this there are centres affiliated to the Society in Manmad, Igatpuri, Indore, Akola, Amraoti, Dapoli, Mangalore, Madras and Mahableshwar. In summary the Society has under it, eleven centres, fifteen secular schools with over one thousand pupils, six Sunday schools, five Bhajan Samajes or Theistic congregations, four industrial institutes and seven missionaries. But when we remember the five crores, the submerged sixth of India how humiliatingly small appears the work.

Unfortunately owing in the one case to the departure from the Presidency and in the other to illness, Lady Muir-Mackenzie and Principal Paranjpye are unable to be actually present to support the representation, but the special points on which the deputation would ask favourable consideration are the following :—

Request to the Governor

(1) That His Excellency would be graciously pleased to become a Patron of the Society.

(2) That the Government of Bombay would be pleased to give an annual grant-in-aid to the parent society — the amount of total expenditure for the year 1909 was, Rs. 7, 357-11-5½ and that for the months ending June 30th 1910, Rs. 2, 837-0-6.

(3) That the Government of Bombay would be pleased to contribute one-third to the Depressed Classes Scholarship Fund, which the Society intends to institute. The Society has already set apart Rs. 5, 000 from its funds for this purpose and will award scholarships to promising students attending its schools. If this fund be sufficiently increased further scholarships will be awarded from its proceeds to deserving pupils attending the secondary schools recognised by the Government in the six districts of the Central Division of the Bombay Presidency, as an effective means to facilitate the free attendance of these pupils in such schools.

(4) That His Excellency would be pleased to permit this fund to be called the Miss Violet Clarke Memorial Scholarships Fund.

(5) That the Government of Bombay would be pleased to issue instructions to the Educational Department to take special measures to facilitate the attendance of the Depressed Classes pupils in secondary schools of the Government and to draw a more detailed report of the progress of the education of these classes for the information of all that are interested in the problem.

(6) That the Government of Bombay would be pleased to lay before the municipalities the desirability of putting forth renewed efforts to start new schools for these classes, and to see that the old schools are properly attended.

Sir George Clarke's Reply

Field of Operations Immense

The Governor spoke as follows in reply :— Ladies and Gentlemen, I am glad to welcome you here to-day and to impress upon you the deep interest I take in your movement for the elevation of the Depressed Classes. If I am unable at this stage to promise you all that you ask for, I am quite sure that good will come of our meeting. I have looked through the annual report with much interest and I find in it a record of useful work accomplished and also

hope for the future. I am inclined to demur to the statement that the Mission has not received "any help whatever from the Government or any favour from the official world." Such a statement is not quite correct and accuracy is of the first importance in all that is published by a body such as yours. In the first place Government is actively helping your cause in many ways. We deeply feel our responsibility towards the depressed classes — depressed by ancient customs unknown in other countries — and both our revenue and our educational officers do much to ameliorate their position. In the second place I am glad to remember that a substantial direct addition to your funds resulted from efforts which were strongly supported by the "official world."

The field of your operations is immense. You have against you forces of long standing which render difficult alike your efforts and those of Government. The cause which we have met to promote is no less than the conferring of the elementary rights of citizenship upon our fellow human beings who are banned by no fault of theirs. Until that cause conquers there can be nothing worthy to be called an Indian nation. Many missionary bodies are labouring strenuously in this cause, and I have not the least doubt that the right will ultimately prevail; but it is necessary, in India especially, to exercise infinite patience, and above all to be most careful not to create anatagonisms which may stimulate reaction.

Government Assistance

I turn to the specific requests which you have laid before me. While I sympathise fully with your objects, I do not think it possible for me to be patron of your Society at this stage, I regard a patron as somewhat in the position of a Director of a commercial undertaking with responsibilities, which in such a case as this I should not be able to discharge unless I were able to watch over your proceedings for which I have no time. I trust, as long as I remain in India, to be able to give you assistance from time to time; but more than this I cannot undertake.

You ask that Government should give you an annual grant-in-aid; but before this can be considered I suggest that you should forward a statement through the Director of Public Instruction defining the objects of your expenditure whether, for educational or other purposes. I need not remind you that the Municipal Corporation of Bombay is responsible for primary education in the city and you should look first to the Schools Committee for aid in this respect and let Government know what aid the Corporation, which is most anxious to develop primary schools, is able to provide. In the districts, the case is different and I can promise you that Government will give sympathetic consideration to an appeal for help for educational purposes as we do in the case of other bodies which do good work among the

backward classes. I may remind you that it might not be proper for Government to give aid from public funds for some of the objects of your mission estimable as these objects may be.

Promise of Help

In regard to the question of scholarships, the grant-in-aid Code does not contemplate Government assistance to private efforts in this direction. In every district in the Presidency we give six scholarships for three years, two of which are reserved for the backward classes and in addition three High School scholarships are provided for four years, one of which is given to these classes. You will see, therefore, that we are already doing something in the direction in which you rightly wish to move. Now I do not desire to take a stand on the letter of the Code, and if you will send particulars of your scholarship fund, the rules you propose, and the names of the Trustees in whom it is vested we will consider your claims for help. You will I am sure agree that Government must be satisfied as to the conditions under which scholarships will be granted before being committed to expenditure. It is most important that there should be a supply of teachers for the depressed classes, and this in time may be obtained by the help of well bestowed scholarships. In this connection, I may say that I think your position would be strengthened if you register yourselves as an association and thus regularise your proceedings. My daughter was specially interested in the welfare of the depressed classes and I warmly appreciate and approve your kind thought of associating the scholarship fund with her name. I am quite sure it is what would have given her great pleasure if she had been spared.

School Facilities

Your request that Government should "issue instructions to the Educational Department to take special measures to facilitate the attendance of the depressed classes pupils" at the Government schools, raises more difficult questions. I must refer you to the recent Government letter to the Thana Branch of the Mission from which it will be seen that efforts are made to promote the attendance of these unhappy children. I do not think that more can be done to remove existing obstacles which Government deplore as you do. We are faced by stringent caste rules which operate to keep these classes in a state of perpetual depression, and it would be contrary to wise policy and most unlikely to further the progress we desire if we were to seek to override those rules. To bring about the social changes which are necessary to given to the depressed classes their rights as men and brothers must be the work of individuals and of Indians especially, not of Government. A very important part of the activity of your Society lies in this direction. If you can collect a band of earnest missionaries in this great cause, you will, in time, though perhaps a long time, remove the ban from the depressed classes and open to them the increasing number of primary schools in the

presidency on terms of common humanity. At the same time if members of your Society will personally undertake the teaching of children of the depressed classes when opportunities arise, much good would result. Government cannot in all cases maintain separate schools for the children of the depressed classes, but such schools are provided already where the number of such children is sufficiently large, and Government are considering whether further assistance with the view of promoting the establishment of special schools for low-caste children can be given. The last report shows that 18, 349 pupils of these classes were under instruction, and there had been an addition of 1, 200 since the previous year. These figures, though small, are not without encouragement. The annual report of the Director of Public Instruction contains about a page of information in regard to these questions. If you will state what further details you consider desirable an attempt will be made to supply them. I think that in some municipalities special provision is made for the education of the depressed classes; but your wish that more should be done will not be lost sight of.

And now, I hope that you will go away with a sense of encouragement. As your Society develops and its organization becomes more complete, I have, no doubt, that Government will be able to assist you; but I attach special importance to the impression which you may be able to make upon Indian opinion which will certainly, in years to come, be willing to accord rights to the depressed classes. Education is a valuable means of imparting selfrespect and of enlarging the horizon of thought; but I hope you will not confine your efforts to literary education alone. The depressed classes already render most useful services to India; but the supply of handicraftsmen is inadequate, and it is important that they should acquire a sense of the dignity of all hand labour, and not be induced to regard clerical work as the ideal. I cordially wish success to your efforts to raise classes which claim our warmest sympathy and whose present depressed condition retards the progress of India.

APPENDIX D

No. 1577 of 1910

Educational Department,
Bombay Castle, 26th August 1910.

From,
L. ROBERTSON, Esq., I.C.S.,
(Secretary to Government)

To
THE SECRETARY, DEPRESSED CLASSES MISSION, THANA.

Sir,

1. I am directed to acknowledge the receipt of your letter dated 22nd December 1909, in which you make certain suggestions with the view of ameliorating the condition of the depressed classes.

2. In reply I am to say that it is a standing order of Government that schools maintained from Public Funds should be open to all classes without distinction of caste or creed and that all low caste pupils should be admitted free. Where the population of depressed classes is sufficiently large, special schools are maintained for them. These schools are placed in charge of such teachers as are likely by their caste and temperament to mix freely with, and create a taste for education in the depressed classes. Great difficulty is, however, experienced in securing teachers for such schools, and every endeavour is made to encourage promising low caste boys by scholarships and prizes to continue their study in order to qualify themselves as teachers. In places where the number of the low caste children is too small to justify the establishment of separate school houses for them, they are admitted to the ordinary school in accordance with the standing order mentioned above, but owing to caste prejudices they have to sit separate from other pupils outside, or in the Verandah of the school-building, and in such circumstances, the master is unable to give the low caste pupils the attention they require, even if he were willing to do so. This treatment must discourage the attendance of children of the depressed classes even although the payment of schools fees is not demanded either in ordinary schools or in special schools maintained for them. No order of Government can alter this state of things which is due to caste prejudices and susceptibilities. Officers of Government

do all in their power to induce low caste children to attend schools, and in many instances they succeed in bringing a number of them to school, but discouraged by masters and villagers alike, the attendance in many cases soon ceases.

3. With reference to suggestion in paragraph 5 of your letter that fit low caste persons should be encouraged to take to Government service, and that a few peonships in each district and department should be reserved for them, I am to state that orders already exist for the due admixture of caste in Government service, and the Governor-in-Council does not consider it necessary to make pronouncement such as you desire.

4. As regards the suggestions in paragraph 6 that instructions should be issued to all Government servants to take an interest in the working of the Local Branches of Depressed Classes Mission, I am to state that the Governor-in-Council while fully sympathising with the objects of the Mission, does not consider that there is any need to issue any special instructions. Government officers, more especially European officers — are already alive to the necessity of raising the condition of depressed classes. The visitors books of Primary Schools throughout the Presidency testify abundantly to the interest which district officers take in the educational welfare of the low castes. Their attendance is generally a subject of special inquiry and comment. But in too many cases the influence of Government officers fails to make headway against the deadweight and traditional indifference. Government are considering whether special assistance may not be given with the view of promoting the establishment of special schools for Mahars and other low-castes.

5. In view of the difficulty of finding teachers for low caste pupils, I am to suggest that Members of the Mission might turn their attention to the practical side of the question and themselves set an example to others by devoting some part of their leisure to the good work of teaching a few classes among the untouchables.

6. I am also to suggest that, there is a wide field open to the activities of the Members of your Mission in endeavouring to change the traditional view of the untouchables taken by your fellow countrymen of the higher castes. It is not to be expected that a class which is habitually regarded with indifference and contempt by its neighbours will acquire the self-respect so necessary to progress.

7. I am to add that the Governor-in-Council trusts that in its educational efforts your Mission will not confine itself to purely literary work. In addition to the ordinary handicrafts in which a deficient supply of skilled workmen is a constant cause of

complaint, there are other avocations, such as domestic service and sick nursing, for which the lower castes are peculiarly fitted.

In addition therefore to a purely, literary training the Governor-in-Council trusts that you will endeavour to implant in your adherents a sense of the dignity of labour and the habits of probity, discipline and obedience which are essential to well ordered progress.

I have the honour to be,
Sir,

True copy. — Your most obedient servant,
SUNTOJI RAMJI LAD — (Sd.) L. ROBERTSON
(Secretary and Treasurer) — (Secretary to Government)

—

No. 2584 of 1910

Educational Department, Bombay Castle,
20th December 1910.

From
L. ROBERTSON, ESQ., I.C.S.,
(Secretary to Government)

To,
THE SECRETARY, DEPRESSED CLASSES MISSION, THANA.

Sir,

With reference to the latter part of paragraph 4 of my letter No. 1577 dated the 26th August 1910, I am directed to state for the information of your Mission that Government have instructed the District Local Boards to utilize a part of the new grants made to them in the current year for opening additional primary schools in providing facilities for the education of low caste children as far as possible.

2. In the Northern Division two low caste schools were opened last year, and it is expected that five more will be opened this year from the new grants made to the boards. In the Central Division six low caste schools and ten low caste classes were

opened last year, and about seventeen more will be opened this year. In the Southern Division ten such schools and three classes were opened last year and tweleve are proposed to be opened this year. In the last year the total number of pupils belonging to the depressed classes increased from 18, 349 to 22, 062.

3. Having regard to the fact that the chief difficulty felt in connection with these schools is the provision of suitable teachers, Government are disposed to think that these figures represent creditable progress in this direction.

I have the honour to be,
Sir,

Your most obedient servant,
(Sd.) L. ROBERTSON
(Secretary to Government)

True copy.
SUNTOJI RAMJI LAD
(Secretary and Treasurer)

—

APPENDIX F

The 4th Anniversary of the D.C.M.

The celebrations of the fourth Anniversary of the D. C. M. began in accordance with the programme fixed by the Executive Committee, on Thursday the 16th of March 1911, the Death anniversary of St. Tukaram. A spacious *pendal* was erected opposite to the four Improvement Trust Chawls A, B, C, D at the Morland Road, Madanpura. Mr. K. A. Kelusker delivered a lecture on Tukaram, at which Mr. L. V. Kaikini of the Servants of India Society presided. The next evening, 17th inst. at 9 p.m. Mr. V. R. Shinde conducted divine service and preached a sermon on the hymn of Tukaram **नाम मंत्र आहे सोपा । अविश्राम जाळी पापा ॥** On Saturday morning at 8·30 Mr. Shinde with a few boarders of the Parel School conducted Bhajan at the residence of Mr. Kondaji Ramji, President of the Somawanshiya Samaj. In the evening at 7 p.m. Mr. G. K. Devdhar, M.A., of the Servants of India Society delivered a lecture on St. Eknath in connection with the death anniversary of that saint and the Hon. Mr. S. D. Garud of Dhulia presided. At 10 p.m. the same evening Mrs. Baijabai of Saswad gave her first Kirtan. Mrs. Baijabai is the daughter of the well-known *Kirtankar* the late Mr. Dhondiba of the Chokhamela community (one of the depressed classes usually going about performing Kirtans i.e. musical services among the masses of the Maharashtra). This young and gifted lady who had already established her name in the districts easily drew by her sweet melodies thousands of men, women and children of the Depressed population residing in the surrounding chawls, who had till now remained unmoved by the invitations of the Mission with all its advertisements, notices and placards.

Sunday the 19th inst. was the anniversary of the Somawanshiya Mitra Samaj. Mr. Kondaji Ramji conducted a Service in the *Pendal.* at 10 a.m. In the afternoon. At 6 p.m. a crowded public meeting was held under the presidency of Sir N. G. Chandavarkar. Mr. F. T. Brooks and Mr. J. J. Vimadalal of the Theosophical Society addressed the meeting in English and Gujarathi respectively and Mr. Shinde in Marathi. Mr. Kondaji Ramji explained briefly the movement of raising funds for a building of their Samaj. Sir Narayan then feelingly made a few observations of advice and encouragement in Marathi. The whole proceedings were quite appreciated by all the classes that had assembled and the meeting was altogether a great success. At 10 P.M. Mrs. Baijabai gave her second *Kirtan* which was listened to with rapt attention by more than 3, 000 people. On Manday the 20th inst., was celebrated the 1st anniversary of the Mahila Samaj i.e. Women's Meeting, under the presidency of Lady Laxmibai Chandavarkar. The platform was packed up with a number of ladies from the higher classes among whom were Mrs. Jamnabai Sakkai, Mrs. M. R. Jayakar, Miss Kirtikar, Mrs. Bowen, Mrs. and Miss Yande, Mrs. Thackur, Mrs. L. Ranaday. Sisters Janabai Shinde and Kalyani Sayad read reports of the work of the Nirashrit Sadan done respectively at Byculla and

Parel. Mrs. Sakkai and Mrs. Yande then addressed the Meetings. Mrs. S. Vaidya and Miss T. Kelkar then gave some songs which were followed by short addresses by Mrs. Sakkai and Mrs. Yande in Gujarathi and Marathi respectively and by a short *Kirtan* by Mrs. Baijabai. The president's speech concluded the proceedings.

On Tuesday the 21st inst. the pendal was packed up with guests when their Excellencies Sir George and Lady Clarke arrived a few minutes before 5-30 P. M. (S. T.). They were received at the gate by the Hon. Sir N. G. Chandavarkar and other members of the Executive Committee and escorted to the dais amid loud cheers. The proceedings began by a hymn of prayer and a song of welcome by the children of Parel School.

Sir Narayen Chandavarkar, in a brief speech, welcomed their Excellencies. In feeling terms he alluded to the severe loss sustained by the Society by the sad and untimely death of Miss Clarke, whose help and sympathy with the Society were deeply appreciated. It was the greatest misfortune of the people of this Presidency to have lost their sincerest friend, who had their welfare at heart. She came among them as an angel and encouraged them in the advancement of the cause of this mission. They had learnt much from the example and life of His Excellency, who had in every manner tried to help them and elevate their lives. They knew that the sympathy and counsel which he so freely gave them emanated from his heart. When His Excellency retired from this country they would lose a true and sincere friend whose acts would redound not only to his credit but to the credit of Englishmen who were doing their best to uplift the depressed classes in this country.

The children then gave a dialogue and a recitation, the comical little farce of the School Inspection was particularly cheered by the audience. Mr. Shinde, the Secretary, then read the report, after which Her Excellency Lady Clarke gave away the prizes.

Governor's Speech

PROSPECT OF REAL NATIONHOOD

His Excellency the Governor in addressing the assembly said :— Ladies and Gentlemen, — of the many and ever increasing movement swhich are stirring the minds of the people of India, none can be more important than that represented by the Depressed Classes Mission Society. There are some which might with advantage be abandoned if their activities could be turned in the direction in which this Society is striving to advance and it may well be that their objects would be more rapidly attained if they devoted themselves to the cause of the Depressed Classes. Does not that cause go to the very root of the social evils of India? What prospect of the raising of real nationhood can exist until those evils have been

removed? It is unfortunately true that there are caste distinctions in Western countries; but no one can follow the progress of the last half century without being impressed by the fact that the feeling of brotherhood is steadily growing and that the sense of duties to and of responsibilities for the poor and the needy is visibily broadening and deepening. In India the conditions differ from those in all other countries because we have here nearly 60 millions of outcaste people — people not merely poor or unfortunate, but regarded and treated as beyond the pale by the castes above them. I will not attempt to analyse the causes which have led to this deplorable result, and have in the process of years, produced a physical repugnance to these classes and a belief that personal contamination follows from association with them. To a great extent the wrongs of the depressed classes arise from accretions upon ancient and purer faiths. The gospel of Buddha is clear like that of Christ. "Let him that has recognized the truth, " said the great Indian Reformer, "cultivate good-will without measure toward the whole world, above, below, around, unstinted, unmixed with any feeling of making distinctions or of showing preferences." "Let us love one another; for love is of God" was the teaching of Christ.

Those words embody the great principle which the Depressed Classes Mission must strenuously seek to inculcate. Its object should be not only to elevate the depressed classes, but to change the attitude of mind which has caused them to be depressed, and thus to win back for them their inheritance as fellow human beings.

TYRANNOUS CUSTOMS

In one respect there has been advance in recent times. As Swami Vivekananda stated in a lecture given at Madras, "The days of exclusive privileges and exclusive claims are gone, gone for ever from the soil of India, and it is one of the great blessings of the British Rule." So much British rule could do for the depressed classes; but it cannot remove inherited dislikes or antagonisms nor can it secure sympathy, or abolish the social disabilities which tyrannous customs have imposed upon helpless people. Government, as I said at Poona in August last, "deeply feel their responsibilities towards the depressed classes and both our Revenue and our Educational Officers do much to ameliorate their position." My reply to your deputation was officially circulated with a request that the attention of Municipalities might be drawn to your plea for the provision of additional facilities for the education of these classes within Municipal limits. My dear daughter was deeply interested in these questions, and during her short life in India, as you know, she did all that she could to help your cause.

No one can follow the movement of thought in India without seeing that the cause of the Depressed classes is advancing. The existence of this Society and the endeavours which it is making are plain proofs of progress. It is an Indian Society working for Indians, and we

may feel sure that it is helping indirectly to mould opinion and thus to produce effects which cannot be calculated in figures, or embodied in reports.

A DOUBLE MISSION

As I have said it has a double mission to accomplish — to educate public opinion and to arouse sympathy for the wrongs of the depressed classes on the one hand, and to promote the education of these classes on the other hand. My great predecessor Mountstuart Elphinstone felt some reluctance in undertaking the education of these classes, not that he thought it undesirable or unnecessary, but because as he wrote in a remarkable minute dated March 1824 : "They are not only the most despised, but among the least numerous of the great divisions of Society, and it is to be feared that if our system of education first took root among them, it would never spread further, and that we might find ourselves at the head of a new class superior to the rest in useful knowledge, but hated and despised by the castes to whom their new attainments would always induce us to prefer them." That was the view of a great statesman-Governor just 87 years ago in the circumstances with which he was confronted. If, he argued, we educate the depressed classes, we shall bring education itself into disrepute. How great a change has passed over India since those days. Then it was thought that the people must be constantly led into the paths of Western learning, the greatest care being taken lest their susceptibilities should be aroused. Now we are faced by a loud demand for the extension of education at any cost and with far too little regard for its quality and suitability to the needs of the people. Now also we see a growing desire, of which this Society is a striking proof, that the depressed classes should have their full share.

MEMORIAL TO MISS CLARKE

The fourth annual report shows steady progress. The Society now controls five schools, four in Bombay and one in Poona, and work is going on at the affiliated centres which will bear fruit in due season. I cannot here enter into the details of the report which should be carefully read by all who are interested in your great cause; but I must note the establishment of a permanent scholarship fund as a memorial to my daughter. That is a step which would have **glanddened** her heart, if she had been spared, and I am sure that it will provide help and encouragement to the neglected children in whose welfare she was deeply interested. It is clear that if more funds were available you could greatly extend this branch of your activity; but I think that you are very wise in directing your "principal attempts patiently towards educating the public opinion of the higher classes as well as to work up the depressed classes to a sense of their own duties in this respect." As you know the Government schools are open to all alike without distinction but the children of the depressed

classes are too often prevented by that tyranny of custom to which I have referred from reaping the benefits of those schools. Wherever these children are relegated to the verandah, or sit in a place apart and neglected by the teachers, they cannot be expected to progress. Nor can their parents desire to send them to places where they are treated with injustice and disdain. Government maintains special schools in some cases for these poor children; but we cannot duplicate primary education all over the Presidency. Nor is this desirable; because it does not touch the root evil and it helps to perpetuate the cruel customs which must be broken down if India is to advance towards nationhood. Your report tells me that already public meetings can be held at which "the untouchables may freely mix with the higher classes and take their seats openly and on relations of equality and mutual respect." Nothing can be more encouraging than this, and your Society is to be warmly congratulated on the new possibilities which such a change holds out. The more meetings of this character can be held, the sooner will be the attainment of the great object which we have at heart. Friendly contact of this kind will dispel prejudices and inspire a sense of brotherhood. The higher castes have nothing to lose by kindliness to the untouchables and must themselves benefit from their recognition of the claims of our common humanity. The untouchables must gain in self-respect which will powerfully assist in promoting their advancement.

Returning for a moment to the progress of education, I note in the report of the Director of Public Instruction that the total number of pupils from the depressed classes in our schools increased by 3, 713 in the last year under review, that there are 21 Mahar teachers and one Chambhar teacher in the Poona district, that the Pandharpur School is under a trained Mahar, that in Bombay a Chambhar boy passed the Vernacular final examination for the first time in the history of the city, and that the Inspector was struck by the advance made by the local and Municipal Boards in providing for the needs of these classes. I hope these facts will seem encouraging to you, as they do to me. I trust that you will work on with the certainly that results are already forthcoming and will rapidly multiply as the years pass. India has need of the loving service — time, thought and pains given to others— which is far more common in other countries than here. It is such service that you require and that would be more valuable to you than increased of funds. As I pointed out to the students of the Fergusson College it is open to them to assist in you missionary work, and in Bombay also there are many people who could spare time, to teach evening classes, or at least to help your cause by inculcating, and practicing kindliness to the depressed stratum of the Hindu community.

MESSAGE OF SYMPATHY

I have now only to say that my wife and I have come here to try and to give help and encouragement to the important movement which you represent. Lady Clarke has already

given away many prizes since she came to India, but none with greater pleasure than those which she has distributed this evening. We were both deeply touched by the beautiful message of sympathy and good wishes sent to us from the public meeting of women of the depressed classes of Bombay presided over by Mrs. Yashodabai Thakur on the occasion of our marriage. That message etablished a link between us and them which cannot be broken, and while we are privileged to live among you, we shall always take a living interest in the work of a Society which holds out the promise of an India in which there shall be no untouchable classes and universal sympathy based on the recognitions of the brotherhood of humanity and shall everywhere prevail. (Applause.)

A vote of thanks to Their Excellencies was accorded on the motion of Prof. Bhandarkar in English, seconded by Mr. Kondaji Ramji and supported by Mrs. Ranade, in Marathi. The proceedings then terminated after a song of thanks from the Children and three enthusiastic cheers from the audience to Their Excellencies.

At 10 P.M., Mrs. Baijabai gave her last and most stirring Kirtan. By this time nearly every man and woman of the Mahar and Chambhar caste in Bombay had heard about her powers of Speech and song. Before 10 o'clock nearly 5, 000 people from the docks and factories of whom no less than 3, 000 must have been women with babes dozing in their arms had scraped themselves some how into the Pendal. Thousands had then to be sent away for want of space which naturally caused a great commotion. But Mrs. Baijabai, who was the woman of the day, commanded the vast and rowdy audience and kept it spell bound for three hours till 1 A. M. and thus concluded this year's celebrations. The best thanks of the Mission are therefore rightfully due to Mrs. Baijabai who so effectively sent home the message of the Mission to the Masses for whom it was so long working. What is most encouraging, Mrs. Baijabai herself discovered her own place in the noble work of the Mission and readily promised to visit Bombay every time of the Mission anniversary and do her part in ministering to her poor fellow-beings.

अनुक्रमणिका

THE FIFTH ANNUAL REPORT

OF THE

DEPRESSED CLASSES MISSION SOCIETY OF INDIA

(for the year ending on 31st December 1911)

Before presenting this report the Executive Committee of the D. C. M. solemnly offer their thanks to the Almighty God and pray for further strength and opportunities for serving humanity in His name.

An account of the celebrations of the fourth anniversary of the D. C. M. and the Prize Distribution at which His Excellency Sir George Sydenham Clarke presided and Her Excellency Lady Clarke distributed prizes to the students of the Society's schools in Bombay was published in an appendix to the last annual report.

Head quarters — All the four schools and other institutions in and near the island of Bombay have throughout the year held their own and some have made distinct progress. The office of the Society which was removed from the Ram Mohan Ashram to the Society's School at Parel for some time, is now located on the ground floor of the bungalow of Shet Bhagwandas Madhavdas by his kind courtesy.

Centres in the Mofussil — The incorporated branch, in Poona which is the only one under general control from Bombay is successfully conducted by the energetic Secretary, Mr. A. K. Mudliar, B.A., under many difficulties with the help of a local committee presided over by Dr. Harold H. Mann who spares no pain in his zeal for this work. Of the ten affiliated centres those at Manmad and Indore had to be closed during the year for want of workers, and encouragement, while three more viz. at Bhavnagar, Hubli and Malwan were newly affiliated.

Educational work — The Society has now 5 day schools under its incorporated branches and 4 day schools and 10 night schools in 7 of the centres affiliated to it. While in the remaining 4 affiliated centres the local committees help the Depressed Classes children in their respective neighbourhood to attend the local Municipal Schools and encourage them in their studies by giving them clothes, books and other necessary articles. Beside these, there are three hostels at Parel, Mangalore and Akola where the inmates are provided free board and lodging. Although at the year end there is a slight decrease in the number of boarders at Parel, which is only temporary, there has been a marked progress in the discipline and

steadiness of attendance of the boarders which does credit to the Superintendent Mr. A.M. Sayed who spares no pains in looking after the studies, habits, health and recreation of the inmates in his charge. The Boarding House at Akola is conducted solely at the cost of Mrs. Bendrabai, widow of the late Mr. Janoji and generous Mahar gentleman who has provided for the maintenance of this institution. The local committee helps Mrs. Bendrabai by regular visits, advice and general supervision.

Industrial Education — Bookbinding has now been made compulsory in the advanced classes at the Parel School, and about half a dozen boys are now trained in the rudiments of that art and are set to teach other boys daily. The Executive Committee marks the special pertinence of the remarks of Mr. Sohoni, the local Secretary, (See page 5) as to the urgent necessity of developing a technical branch and a workshop in connection with this school and hopes some charitable person or trust will enable it to supply this immediate need. Good progress is reported from Mahableshwar and Mangalore of the industrial education at these centres. There is a very hopeful future for the Eri silk culture so zealously taken up by Mr. K. Rangrao at Mangalore. The practical suggestions made by the Secretary of the newly affiliated centre at Malwan in his report, are also worth consideration.

Literary Education — From the details given in the statistical table on pages 567-568 it will be seen that there are now in all 1, 084 pupils receiving literary instruction in the 19 schools at the eight different centres of the Society. Except at the Parel Middle School where English is taught up to the 4th standard, in all other schools elementary education is imparted in four different vernaculars *viz.* Marathi, Gujarathi, Kanerese and Tamil. The classification according to the castes shows that the extent to which advantages is taken by the people of the several depressed communities of the educational facilities so freely and sympathetically afforded to them by this Society is not at all commensurate with their populations. The Maharas of Maharashtra who correspond to the Dheds of Gujarath and the Holiyas of Karnatic, the Mangs who are called Madigs in Karnatic, the Chambhars and Dhors who are shoemakers and tanners by trade respectively, and the Bhangis who are the scavengers or the carriers of the night-soil are the five principle communities who are considered to be untouchable in these provinces. Of the total 1, 084 pupils in the schools, 596 are Mahars, 134 Chambhars, 30 Mangs, 30 Dhors and only 5 Bhangis. The Bhangis who have to do the most filthy work are naturally the most dispised people. Although the Gujarathi School at Mazagaon in Bombay is specially conducted by the Society for the benefit of these people, of the 50 pupils attending this school 46 belong to the Dheds from Gujarath who do the work of Bhangis in Bombay while the remaining 4 only are Bhangis proper by caste. The proportionately small number of Chambhars and Dhors is due to the fact that they have to train their boys to their own trade of shoe-making and tanning respectively while the still smaller numbers of the Mangs and Bhangis show that they are really the most backward and depressed people having hardly

any sense of their own degraded condition in life. Of the 148 pupils belonging to higher "touchable" classes who attend the schools of the Society, 93 are in Bombay, 22 in Poona and 31 in the Berars — the districts where restrictions about the intertouch are not very strict. The classification according to age will reveal the fact that very few pupils are prepared to receive the benefits of education after they attain the age of 14. Of the total 159 above 14 years, 111 belong to the Night Schools of the Society which are really meant for grown up working people. Thus the remaining 48 only, who are above 14 years, attend the Day Schools. The proportion of the Grant-in-aid received either from the Government or the Municipalities to the actual amount spent by the Society on purely educational purposes, *viz.* Rs. 1, 690 to Rs. 11, 435 shows that the Society deserves aid from these bodies on a much more liberal scale than the present, even according to their own codes.

Literary

(Statistics of the Schools and Hostels at

Description of Centres	Name of Centre	Serial No of Institutions	Name of Institution	No. of Municipal Schools for low castes in the centre	No. of Teachers	No. of Standards in languages taught		Total No. of pupils on the roll	Average attendance	Total admission during the year
Incorporated Branches	Bombay	1	Parel Middle School		9	{ 4	Marathi	227	128	197
						4	English			
		2	Madanpura Day School		3	4	Marathi	106	63	120
		3	Mazgaon Gujarati Day School		2	5	Gujarathi	50	32	52
		4	Chembur Day School		1	4	Marathi	46	30	19
		5	D. C. M. Students' Boarding House, Parel.					17	19	4
			Total	6	15			429	253	388
	poona									
		6	Camp free Day School	2	10	6	Marathi	175	102	156
Affilited Centres										
	Akola	7	Paras Night School	In the whole of Berars all Govt. schools are open to the L castes	1	3	Marathi	17	13	0
		8	Maharwada Night School		2	3	do	33	22	0
		9	Akola Free Night School		1	1	do	30	23	0
		10	Janoji Free Hostel					12	11	0
					4			92	69	0
	Amraoti	11	Mahajanpura Night School		2	3	Marathi	37	17·8	18
		12	Rajapeth Night School		1	2	do	15	9·8	5
					3			52	24	23
	BhavaNagar	13	D. C. M. Day School	0	1	1	Gujarathi	46	29	46
	Madras	14	Vyasarpadi Day School		2	4	Tamil	60	45	9
		15	Perambore Day School		1	3	do	31	23	7
		16	Vyasarpadi Night School		2	4	do	40	31	5
		17	Peambore NIght School		1	4	do	15	13	10
		18	Pulyanlop Night School		1	4	do	23	20	4
					7			169	132	35
	Mangalor e	19	Day School		3	5	Kanrese	78	38·19	22
		20	Night School		1	3	do	13	1·5	

		21	Hostel		0			5	4	12
			Total	0	4			96	47·8	34
	Satara	22	D. C. M. Night School	1	2	5	marathi	25	19	1
			Grand Total...	9	46			1084	675·8	683

Education

the several centres of the Society for the year 1911)

Mahars, Holias or Dheds	Mangs or Madigs	Chambhars or Shoe-makers	Dhors or Tanners	Bhangis or Scavengers	*Touchables.*	Depressed Classes only: Below 14 years	Depressed Classes only: Above 14 years	Total Expenditure for the year			Grant-in-aid for the year			Remarks
								Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.	
86	0	57	0	0	84	119	24	3, 226	6	10	500	0	0	Includes (1) A Bookbinding (2) Sewing and (3) Sunday Moral Class.
71	2	24	0	0	9	95	2	157	7	3	167	0	0	Includes a Sunday Moral Class.
46	0	0	0	4	0	50	0	784	10	6	63	0	0	
41	4	0	0	1	0	46	0	502	6	11	42	0	0	This is practically free. These numbers are included in those of the above schools.
13	0	4	0	0	0	9	8	1, 014	14	6				
244	6	81	0	5	93	310	26	5, 685	0	0	772	0	0	Includes Carpentary Class.
138	3	12	0	0	22	147	6	3, 153	13	0	587	0	0	
13	4	0	0	0	0	0	0	70	0	0				
33	0	0	0	0	0	5	28	133	0	0				
18	5	6	0	0	1	24	6	21	8	0				
12	0	0	0	0	0	5	7	410	0	0				
76	9	6	0	0	1	34	41	634	8	0				
4	0	2	15	0	16	21	5							
0	0	0	0	0	15	0	0							
4	0	2	15	0	31	21	5	251	9	6				
0	0	0	0	0	1	40	6	102	7	2				

60	0	0	0	0	0	60	0							Includes a Sunday Class.
0	0	31	0	0	0	3	0							
0	0	0	15	0	0	21	19							
63	0	0	0	0	0	5	10							
0	0	0	0	0	0	15	8							
123	0	31	15	0	0	132	37	899	8	11	127	0	0	
0	0	0	0	0	0	72	6	500	12	9				Includes a Hand-loom weaving Class. This is free
0	0	0	0	0	0	2	11	21	10	1				
0	0	00	0	0	0	1	4							
0	0	0	0	0	0	75	21	522	6	10	139	0	0	This grant is for 1910
11	12	2	0	0	0	8	17	184	12	9	65	0	0	
596	30	134	30	5	148	767	159	11, 435	2	10	1690	0	0	

Spiritual work — There are three Bhajan Samajes (Theistic congregations) being conducted by Mahars in three different places *Viz.* (1) Byculla in the city of Bombay, (2) Thugaon near Amraoti and (3) Satara. Especially the one at Byculla had to tide over many disheartening circumstances and the fact that this small congregation has been still meeting week after week on Sunday noons in a corner of the Improvement Trust Chawl at Agripada rented by the Samaj for pure devotional purposes divested of all encumbrances of ceremony and superstition which weigh so heavily on the lower classes in this country, —this one small fact indicates that these forsaken people are still capable of being stirred in the very depths of their souls and when so stirred can stand the strain of doubt from within and ridicule from without with an unsophisticated steadiness of their own. The band of twenty young men who started the samaj at Thugaon near Amraoti (of whom some have lately joined the hostel at Parel) have now nearly completed a small house of worship, of their own; while the Mahar and Mang theists of Satara have to be congratulated on their having kept up the light of the old Prarthana Samaj of that place which but for them would have been discontinued. It is encouraging amidst all the doubt and even opposition that is still rampant on the question of carrying on spiritual endeavours along with social service and mass education that in some of the centres of this Mission such as Akola and Thana, liberal sympathisers though themselves not belonging to any of the Samajes are quietly helping the religious work of the Mission by conducting *Bhajans*, reading *Puranas*, and delivering discourses to the poor people on the most non-sectarian and inoffensive lines.

Propagandistic work — Speaking about the nature of the work of this society His Excellency Sir George Clarke very truly observed at the last Prize Distribution — "As I said it has a double mission to accomplish, to educate public opinion and to arouse sympathy for the wrongs of the Depressed Classes on the one hand and to promote the education of these classes on the other." The workers of this Society will never forget that the first of these two aspects of their mission so clearly pointed out by His Excellency will remain even more important than the second for sometime to come. The last Annual Report contained a detailed abstract of the information about the public meetings and demonstrations in behalf of the Depressed Classes held in different places mainly in this presidency. With a view to keep up the good effects of these meetings and to work further on their basis, the General Secretary of the Society went on four extended tours throughout this presidency for nearly six months during the year under report. He was accompanied by Sister Janabai Shinde on three of these tours *viz.* in Berars, Kathiawar and the S. M. Country and by Sister Kalyanibai Sayad on the West Coast; and also two friends of the Mission Mr. A. V. Thakkur and Mr. G. K. Kadam accompanied him at their own cost in parts of his tours in Kathiawar and the S. M. Country respectively. The services of the sisters were of special value in organising meetings of ladies of the higher classes as well as in visiting the homes of the Depressed Classes and enquiring into their domestic condition. In nearly all these places in Maharashtra and the Karnatic the representatives of the Society were received with cheerful sympathy. While in Kathiawar, although the people were backward in sympathy, the question being quite newly introduced among them, the Princes and Administrators of the several states visited by the General Secretary most readily accorded to him every kind of hospitality for which the Kathiawar States are so well known, and facilities in his work. To Thakursaheb Lakhajiraj and Mr. S. N. Pandit of Rajkot, Mr. P. Pattani, Diwan of Bhavnagar, Mr. H. D. Rendal C.I.E., Administrator of Junagad, the Shek Saheb of Mangrol, Darbar Saheb Wajsurwala, Joint Administrator of Porbunder and Mr. E. Maconochie Agent to the Governor are due the warmest thanks of the committee for the active and valuable help they rendered to the Mission.

The Missionaries have found that there is a great and hopeful field before the Society for extending their work and influence throughout the southern and western part of the country. The committee recorded and published their thanks in papers to all the sympathisers who helped their representatives by donations and active service on their tours.

THE DEPRESSED CLASSES MISSION SOCIETY OF INDIA

(The General Secretary's Tours in the Berars, Kathiawar, S. M. Country and the West Coast)

Tour	Places visited	Sojourn	Work done: Lectures, visits, etc.	President	Local Committee	Contributions collected in cash			Expenses			Remarks
						Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.	
1 BERARS	Akola (1)	April 9 to 14	(1) Lecture in the Theatre. (2) Divine Service in the Janoji D. C. Boarding House. (3) Lecture to the D. C. Women in the Western Maharwada Night School. (4) Kirtan in the Eastern Maharwada.	The Head Master of the Local English School.	Conferred with the members of the local Committee and explained to them their relation to the Parent Society.	275	0	0	36	8	6	Efforts need be made to improve the efficiency of the Janoji Free Boarding House by better management and more advertisement.
	Amraoti (2)	April 15 to 23	In consultation with Rao Bahadur R. N. Mudholkar and Mr. G. N. Kane, who promised to co-operate, it was decided that another special visit be paid to this place.		Visited some members of the local Committee.							Owing to the local enlightened sympathy, this centre is capable of being developed into a strong central Branch of the D. C. M. for the whole of the Berars.
	Thugaon (3)	April 16 to 19	(1) Conference of the Depressed Classes in which about 2000 people from about 80 villages									The Bhajan Samaj at this place deserves special attention from Bombay. It has 20 young members belonging to the Mahar Community all holding advanced views on social and

			had assembled and which lasted for 2 days (2) Divine Service in the Thugaon Prarthana Samaj.									religious matters.
	Bombay	21 April	Returned to									
					Total from Berar...	275	0	0	36	8	6	

Tour	Places visited	sojourn	Work done : Lectures, visits, etc	President	Local Committee	Contributions collected in cash Rs.	a.	p.	Expencses Rs	a.	p.	Remarks
II. KATHIAWAR	Rajkot (4)	April 23rd to May 2nd	Lecture at the Connaught Hall. Kirtan Service } at Mr. G.N. Pandit's. Inspected the School house for the Depressed Classes.	H. H. Thakore Saheb Shri Lakhaji Raj.	The Members of the Local Committee which is yet not affiliated to this Society helped Mr. Shinde Most readily in every way. He therefore had to give half the contributions raised at Rajkot to this Committee for local use.	299	0	0	0			The Col. Olcott Free School for Dheds was found to be the only school for the low castes throughout the whole of Kathewad which is largely due to the sympathy of the enlightened Thakur Saheb of Rajkot.
	Gondal (5)	April 28 to 29	Lecture at the Prussia College. Interview with H. H. Thakore Saheb Sir Bhagwatsingji and the Heir Apparent.	The Diwan of Gondal.								H. H. Sir Bhagawat Singji being in a hurry to proceeed to England nothing could be permanently organized.
	Bhavnagar (6)	May 3 to 8	Lecture at the Samaldas Colleges Hall.	The Diwan Saheb Mr. P. Pattani.	Organised a new Local Committee	405	0	0				Diwan Saheb P. Pattani

			Visited the Dhedawada.		with Dr. Deo, as Presidnet, and Mr. L. B. Vaidya, as Hon. Secretary, which resolved to open a new School (which is now going on.)							showed his sympathy in a most sincere and practical way and extended cordial hospitality of the State to Mr. Shinde.
	Mangrol (7)	May 10 to 12	(1) Lecture at the Hunter School (2) Interview with the Chief of Mangrol. (3) Interview with Mr. E. Maconcchie, the Agent to the Governor. (4) Visited the Dhedwada.	The Diwan Saheb Mr. Ali Mahommed Dehlvi. Bar-at-law.	Organised a new Local Committee with Dr. Ravishankar Anjari as Hon. Secretary, which resolved to open a Day School (which is now going on.)	25	0	0				H. H. Shek Saheb and his Divan r. Dehivi assured their sympathy for the Depressed Classes in their State.

Tour	Places visited	Sojourn	Work done: Lectures, visits, etc	President	Local Committee	Contributions collected in cash			Expenses			Remarks
						Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.	
II. KATHIAWAR	Junagad (8)	May 12 to 13	(1) Interview with Mr. H. D. Rendall, the Administrator of Junagad. (2) Lecture at the Local High School.	Mr. Tarkhad the Director of Public Instruction of Junagad.	Organised a new Local Committee with Mr. Tarkhad, as Chairman and Mr. P. B. Nanavati as Hon. Secretary which resolved to take steps to start a school.	350	0	0				The energetic administrator Mr. H. D. Rendall not only gave his personal donation and that in behalf of the Nawab Saheb but promised to pay all the expenses from the State Treasury of a School for the Depressed Classes if only it would be

												started and managed by a popular committee.
	Vadia (9)	May 14	Lecture at the Primary School.	The Chief of Vadia.								
	Rajkot	May 16	Returned to									
	Bombay	May 18	Returned to			250	0	0				From the Chief of Limdi.
						100	0	0	57	13	6	From the administrator of Porbunder.
					Total from Kathiawar.	1, 429	0	0	57	13	6	
III. S.M.C.	Poona (10)	August 12 to 14	(1) Lecture at the John Small Hall. (2) Inspected the D. C. M. School. (3) Talk to the students of the Fergusson College on the Rupee Fund.	Prof. Limaye of the Fergusson College. Prof. K. R. Kanitkar of the College.								A very promising beginning is made for the technical instruction in the Camp Day School in the shape of the carpentry class which was inspected.
Tour	Places visited	Sojourn	Work done : Lectures, visits, etc.	President	Local Committee	Contributions collected in cash			Expenses			Remarks
						Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.	

III. S. M. COUNTRY	Satara (11)	August 15 to 21	(1) Lecture at the Arthur Hall. (2) Service at the Satara Prarthana Samaj, which is now socield conducted by the Members from the Depressed Calsses (3) A conversational Meeting of the ladies of the higher classes at the house of R.B.V.N. Pathak, M.A.	The District Judge	Re-organised the Local Committee with Mr. R. R. Kale, B.A.LL.B Govt. Pleader as Chairman	594	0	0				The Mahar members of the local Bhajan Samaj were found to have Free Social intercourse even to the extent of interdining with the Mang members which is not possible elsewhere. This little Samaj evinced a praiseworthy solidarity and a sense of grateful appreciation of the work of the D.C.M.
	Sangli (12)	August 22 to 25	(1) Lecture at the High School. (2) Interview with the Chief. Shrimant Chintamanrao Patwardhan. (3) Visited the Maharwada.			10	0	0				
	Miraj (13)	August 23	Interview with the Chief.									
	Budgao (14)	August 24	(1) Interview with the Chief (2) Visited the Low Caste School			210	0	0				

	Belgaum (15)	August 27 to 31	(1) Lecture at the Muncipal Office (2) Lecture at the Maharwada (3) Inspected the Low Caste School (4) Interview with the Collector who was found to be very sympathetic.	The Collector.	Organised a new Local committee with Mr. Govind Ramchandra Oke, B.A.LL.B as Hon Secretary							

Tour	Places visited	Sojourn	Work done : Lectures, visits, etc.	President	Local Committee	Contributions collected in cash			Expenses			Remarks
						Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.	
III. S. M. Country, (Continued)	Dharwar (16)	Sept 1 to 5	(1) Lecture at the Social Club. (2) Inspected the two Low Caste Schools. (3) Talk to the Higher Class Ladies in the Girls' School. (4) Visited the Male and Female Training Colleges and Interviewed the Principal and the Lady Superintendent on the subject of the Depressed Classes. (5) Talk to the Depressed Classes in the Dhedwada.	The Hon'ble Mr. Rodda.	Organised a new Local Committee with Mr. N. R. Deshpande, B. A. LL.B. Pleader, as Secy. and the Hon'ble Mr. Rodda as Chairman.	34	8	0				In the Schools for the low castes at this and other places in Karnatic a proportionately much larger number of girls were found in attendance. But the worst of it was that majority of them were discovered to be devoted as jogtins to the Goddess Yallama. This subject was reported to Dr. Mann, Secy., Society for the Protection of Children.
	Hubli (17)	Sept. 5 to 12	(1) Lecture at the Municipal Hall. (2) Talk to the Lingayet ladies at the house of Mr. Goorappa Gobbanawar.	Mr. Kuen President Hubli Municipality .	Organised a new Local Committee with Mr. Wagle. Pleader and Mr. Timmappa	457	0	0				This is a very suitable place for planting a strong central Branch for the Kanerese speaking Districts. This

Tour	Places visited	Sojourn	Work done: Lectures, visits, etc	President	Local Committee	Contributions collected in cash			Expenses			Remarks
			(3) Inspected the two Low caste Schools. (4) Visited the Math of Revered Siddha Arudha and his disciple, Swami Shivanand, who has erected a large open building for a hostel.		Mudraddi, as Secretaries and Mr. Krishnrao R. Valvekar as Chairman.							is a centre of trade, has a Railway junction and contains a large population of the Depressed Classes fairly inclined to the benefits of education that might be offered to them.
						Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.	
III. S. M. COUNTRY. (CONTINUED)	Jamkahandi (18)	Sept 14 to 15	(1) Lecture at the High School. (2) Inspected the Low caste School. (3) Interview with the Chief.	State Karbhari Mr.Bapat		29	8	0				
	Mudhol (19)	Sept. 16 to 17	(1) Lecture at the Library. (2) Inspected the Low caste School. (3) Interview with the chief. Talk to the Higher classes (4) Ladies in Mr. Paranjpe's house	Head Master of the High School	Organised a new Local Committee with Mr. Dattopant Mirajkar as Secretary.							
	Terdal (20)	Sept. 18 to 26	Lecture at the Bazaar. Inspected the Low caste School and	Rao Saheb Mamlatdar of the Taluka.	Organised a new Local Committee with Mr. Durwas, Pleader as							

			visited the Dhedwada.		Secretary.							
	Bombay	Sept. 22	Returned to :			100	0	0	73	8	0	From the Chief of Kurundwad.
					Total from S. M. Country.	1, 435	0	0	73	8	0	
IV. WEST COAST	Mangalore (21)	October 2 to 10	Inspected the Day School, the Industrial Institute and the Colony of the D. C. M. Branch									The most satisfactory and hopeful part of Mr. K. Rangrao's work is his colony for the Pariahas. It richly deserves every possible help.
	Vengurla (22)	October 14 to 15	(1) Lecture at the Library Hall. (2) Visited the Maharwada and inspected the Low caste school.	Mr. Samant Pleader.	Organised a Local Committee with Mr. R. V. Rangnekar as Hon Secretary.	5	0	0				

Tour	Places visited	Sojourn	Work done : Lectures, visits, etc.	President	Local Committee	Contributions collected in cash			Expenses			Remarks
						Rs.	a.	P.	Rs.	a.	p.	
IV. Wost Coast - (Continuted)	Sawantwadi (23)	October 15 to 18	(1) Lecture at the High School. (2) visited the Low Caste School.	Mr. Appa Saheb Subnis, Head Master.								Mr. A. S. Pottinger, the Resident Political Agent, assured every

	Amboli (24)	October 17	Interview with Mr. A. S. Pottinger, Poliitical Agent and Administrator, Sawantwadi.									aid from the state if some scheme of technical education and advancement for the depressed Classes of the state be offered to him for consideration.
	Malwan (25)	October 19 to 22	(1) Lecture at the Bhandari High School. (2) Lecture at the Datta Mandir, (3) Kirtan at Datta Mandir.	Rao Bahadur M. S. More	Organised a new Local Committee with Messrs. S. G. Keni, and R. D. Pai, as Jt. Secretaries.							
	Ratnagiri (26)	October 23 to 25	(1) Interview with Mr. Clayton, I.C.S. District Collector. (2) Visited the Maharwada. and (3) the Technical School.			66	0	0				Reported to the Collector that no Depressed Classes student was yet admitted into the Technical School and that there was no school maintained by the Municipality in this town. Mr. Clayton promised to consider these points and immediately wrote to Mr. Shinde.
	Dapoli (27)	October 26 to 28	(1) Lecture at the Kadri Villa. (2) Kirtan at the maharwada.		Contterred with members of the Local Committee.				30	10	3	
	Bombay	October 29	Returned to		Total from the west Coast	71	0	0	30	10	3	

					Grand Total of the Four Tours	3, 210	0	0	198	8	3	

अनुक्रमणिका

D. C. M. Rupee Fund

Origin : Several workers of this Mission finding that the persistent efforts made by them hitherto to raise funds did not result in adequate returns so as to meet the expenses of the Mission which are increasing from year to year, thought of applying themselves to raise money in small contributions from humbler classes instead of solely depending on the rich and well-to-do for large donations. With the approval of the Executive Committee of the Society they organised the following scheme of collection of funds, fixing judiciously a minimum sum of one rupee per year for all donors. By thus deliberately trying the efficacy of small gifts, the promoters not only hope to widen the circle of donors, but if they succeed in securing an adequate number of volunteers who will work throughout the year practically and systematically, they also hope to raise a large sum behind which there will be a large number of believers in and well-wishers of the Mission.

The Scheme

I. Name : A Fund shall be started called the "Depressed Classes Mission Rupee Fund."

II. Ten Captains : Ten earnest workers or friends shall form a Board of Captains to undertake to raise this Fund through Volunteers.

III. Hundred Volunteers : Each Captain shall try and secure ten Volunteers, who will each in their turn undertake to raise Rs. 100 in one year.

IV. One Rupee : These Volunteers shall be instructed to receive only one rupee from one individual, neither less nor more in one year, and to work under the strict guidance of their own Captain, who will see that they will not interfere with each other's field of collection, No Volunteer shall work except under a Captain.

V. Monthly Delivery : Every Volunteer shall strictly hand over all his collections, at the end of every month, to his Captain, who, before the expiry of the first week of every month, shall render his account to the Head of the Board, who also, in his turn, at the end of every three months hand over the balance to the Treasurer of the Society, submitting a complete account of the Fund, duly audited by the Society's Auditor.

VI. May spend 5 per cent : The Board shall be entitled to spend only 5 per cent of what they actually raise towards the expenses of the Fund, and, for further expenses, shall get the previous sanction of the Executive Committee.

VII. Society's claim and liability : The Depressed Classes Mission Society shall be entitled to every rupee collected by this Board and shall not be responsible for any expenditure incurred by the Board except as stated above.

VIII. Acknowledgment : The General Secretary shall publish in leading papers the accounts of the Funds submitted by the Head of the Board every three months, and that should be sufficient acknowledgment on behalf of the Society of the donations collected, in addition to the several receipts passed to the donors by the collecting Volunteers.

IX. The Freedom of the Board : The Board shall be free to plan and work out further details of the scheme and shall be subject only to the general control of the Executive Committee.

X. Constitution un-affected : The inauguration of this Fund shall not, in any way, preclude the present workers from raising money for the Society in the way they are now doing or they may hereafter devise; and those that may be in any way connected with the raising of this Rupee Fund shall not, by that fact alone, be vested with any constitutional right of administering that or any other fund of the Society or attain to any constitutional privileges of the membership of the Society.

The following is the report submitted by Mr. L. B. Nayak, Captain-General of the Fund from July to 31st December 1911.

Board Of Captains — The idea of forming the above scheme was conceived early in July 1911. A board of captains was formed in the first meeting of the certain workers and sympathisers of the Mission held in the same month. (1) Mrs. Laxmibai Ranade, (2) Mr. P. B. Gothoskar, (3) Mr. A. V. Thakkar, (4) Mr. V. R. Shinde, (5) Mr. A. M. Sayad and (6) Mr. L. B. Nayak offered to work as captains in accordance with clause 2 of the scheme. Mr. L. B. Nayak was elected as the Captain General.

Volunteers — The captains secured the disinterested services of the following volunteers.

Under Mrs. Laxmibai Ranaday — (1) Miss. Tarabai Kelkar (2) Mrs. Laxmibai Gadgil (3) Miss. Sitabai Marathe (4) Mrs. Jamnabai N. Sakkai (5) Sister Janabai Shinde (6) Mrs. Shantabai Madgaonker (7) Miss. Indirabai Kelkar (8) Mr. Madhavji Shriram (9) Mr. Keshavlal Bhikabhai (10) Mr. K. V. Modak (11) Mrs. Manjulabai Lad (12) Mr. B. A. Kolatkar (13) Dr. R. V. Fanasalkar (14) Dr. T. L. Chiplunkar and (15) Mrs. Shantabai Gothoskar.

Under Mr. P. B. Gothoskar — (1) Mr. S. W. Kamat, (2) Mr. S. B. Gothoskar, (3) Mr. A. P. Sabnis (4) J. G. Havaldar (5) Mr. G. B. Pandit (6) Mr. M. P. Sabnis (7) Mr. Shivaji Lingu (8) Mrs. Gopikabai Pandit (9) Mr. G. G. Sabnis (10) Miss. Ahilyabai Bhankarkar (11) Mrs. Laxmibai Yadneshwar Bhandarkar (12) Mr. S. K. Divekar (13) Mr. V. R. Samant (14) Mr. G. A. Dalvi (15) Mr. K. A. Padhye and (16) Mr. D. A. Telang.

Under Mr. A. V. Thakkar (Captain) — (1) Mr. N. V. Thakkar (2) Mr. C. B. Mehta (3) Mr. Devachand Bhagwanji (4) Mr. Shankerlal T. Popat (5) Mr. Ratilal T. Sodha (6) Mr. Vaidya (7) Mr. Hiralal K. Wakharia (8) Dr. K. V. Thakkar (9) Mr. Harilal L. Thakkar (10) Mr. Amritlal S. Padhia and (11) Mr. Utamlal G. Trivedi.

Under Mr. V. R. Shinde — (1) Mr. S. S. Tatre, (2) Mr. G. K. Kadam (3) Mr. D. B. Trivedi (3) Mr. T. Mudraddi (5) Mr. S. A. Honavarkar (6) Mr. Mohansing Motising (7) Mr. Vasantrao Anjarlekar (8) Prof. K. R. Kanitkar (9) Mr. Raghavendra Sharma (10) Mr. Joseph Samuel and (11) Mr. G. N. Paranjpe.

Under Mr. A. M. Sayad — (1) Mr. Kokatnur (2) Mr. M. B. Gowande (3) Mrs. Kalyanibai Sayad (4) Mr. Krishnaji V. Bam (5) Mr. D. M. Maidev (6) Mr. A. Mr. Ranjit (7) Mr. S. S. Pitale (8) Mr. V. A. Garud (9) Mr. G. H. Keskar (10) Mr. K. Sashital (11) Mr. Hasam H. Talibi (12) Mr. V. Kale (13) Mr. Nanalal Parbhuram (14) Mr. N. R. Vakil (15) Mrs. Laxmibai Nadkarni (16) Mr. S. K. Shenvi and (17) Mr. E. R. Shinde.

Under Mr. L. B. Nayak — (1) Mr. S. D. Joglekar (2) Mr. A. S. Nayak, (3) Mr. R. H. Trilokekar (4) Mr. Ramdatta W. Desai, (5) Mr. A. V. R. Laxamanji (6) Mr. R. P. Desai (7) Mr. M.A. Trilokeker (8) Mr. B. K. Dhurandhar (9) Mr. Vishnu A. Ajinkya and (10) Mr. Chhotalal Karsandas Mulji.

There were thus 80 volunteers who kindly offered themselves to work for the Mission, each undertaking to collect 100 rupees before the official year closed on 31st December 1911.

Collection — The total amount of collections made by the volunteers between August 12 and December 31, 1911 was rupees 1, 471 only. This amount falls considerably short of Rs. 4, 000 to Rs. 5, 000 at least which were expected before the close of the year.

Meetings and Gatherings — There were 10 meetings of the Board of Captains held between 1st July and 31st December 1911. These meetings were held in Dr. S. G. Ranaday's dispensary at Thakurdwar. We are thankful to Dr. Ranaday for the use of his premises. One General Meeting under the presidency of Prof. N. G. Velinkar, M.A., LL.B and two social gatherings of the Captains, Volunteers and sympathisers were held during the year in the bungalow of Sheth Tribhuwandas Mangaldas to whom our thanks are especially due. These social gatherings were helpful in as much as the volunteers were in a position to know the progress of the Fund and to compare notes as to the amount of collection which each of them was able to secure. They were largely attended and they proved a source interchange of individual experiences and good feelings.

It will be seen from the statement of accounts of the Society given below that there has been a deficit of Rs. 1, 316-15-1 for the year under report. And if it be remembered that the amount of the Subscriptions and Donations Rs. 3, 420-0-3 (Subs. 1, 869 and Donation 1, 551-0-3) is by no means a certain item of income; there is always a chance of the deficit being still larger. In order to bring this fact clearly to the notice of the sympathisers of the Mission, a Special Collections Account is separately shown in this report with a hope that the friends of the Mission, will exert themselves to relieve the workers from this constant financial stain and set them free to cope more effectively with the already innumerable difficulties in their way.

In conclusion, the Executive Committee tender their sincerest thanks to all the local secretaries at the various centres of the Mission and their co-workers, the volunteers of the Rupee Fund and all other helpers of this sacred cause of the depressed humanity in India.

Parel, Bombay, }
18, February 1912

V. R. SHINDE

(General Secretary, D.C.M.)

Statement of Income and Expenditure of the Rupee Fund

(from July to December 1911)

Receipts	Amount			Total Amount			Expenditure	Amount			Total Amount		
TO COLLECTION BY VOLUNTEERS UNDER	Rs.	a.	a.	Rs.	a.	p.	BY STATIONERY ACCOUNT	Rs.	a.	a.	Rs.	a.	p.
CAPTAIN MRS. LAXMIBAI RANADAY							In July 1911	0	6	0	0	6	0
For August 1911	144	0	0				BY PRINTING ACCOUNT						
For September 1911	91	0	0				In August 1911	34	8	0			
For October 1911	183	0	0				In September 1911	7	0	0			
For December 1911	87	0	0	505	0	0	In October 1911	6	8	0			
TO COLLECTION BY VOLUNTEERS UNDER							In November 1911	3	12	0	51	12	0
CAPTAIN P. B. GOTHOSKER							BY POSTAGE ACCOUNT						
For September 1911	189	0	0										
For October 1911	106	0	0				In July 1911	0	0	6			
For December 1911	128	0	0	423	0	0	In August 1911	0	9	3			
TO COLLECTION BY VOLUNTEERS UNDER							In September 1911	0	15	0			
CAPTAIN MR. A. M SAYED							In November 1911	0	15	0			
For September 1911	105	0	0				In December 1911	1	4	0	3	11	9
For October 1911	96	0	0										
For December 1911	126	0	0	327	0	0	BY WAGES ACCOUNT						
TO COLLECTION BY VOLUNTEERS UNDER													
CAPTAIN MR. V. R. SHINDE							In November 1911 clerk's wages for September, October	10	0	0			

							at Rs. 5 p. m.						
For October 1911	31	0	0				In December 1911 clerk's wages for November, December at Rs. 5 p.m.	10	0	0	20	0	0
For November 1911	79	0	0										
For December 1911	21	0	0	131	0	0	BY GENERAL ACCOUNT						
TO COLLECTION BY VOLUNTEERS UNDER													
CAPTAIN MR. L. B. NAYAK							Expenditure at the 1st. Social						
For August 1911	12	0	0				Gathering on 24-9-11	3	14	0			
For September 1911	15	0	0				Expenditure at the 2nd Social						
For October 1911	4	0	0				Gathering on 12-11-1911	2	14	0	6	12	0
For December 1911	21	0	0	52	0	0							
TO COLLECTION BY VOLUNTEERS UNDER							By Sundry Account						
CAPTAIN MR. A. V. THAKKAR													
For September 1911	18	0	0				Railway and train fare	1	2	0	1	2	0
For October 1911	7	0	0				Total Expenditure				83	11	9
For December 1911	8	0	0	33	0	0	By amount paid to the Treasurer				1387	4	3
Total Rs...				1471	0	0	Total Rs...				1471	0	0

Examined and found correct

Narahar Atmaram Rege

(Auditor)

L. B. Nayak

(Captain General)

10th February 1912

Special Collections Account of the year 1911

Expenditure	Amount			Total Amount			Income	Amount			Total Amount		
	Rs.	a.	a.	Rs.	a.	p.							
							Rupee Fund collection				1, 471	0	0
Expenses of the Rupee Fund				83	11	9	Collection on Tours in Berars	275	0	0			
Expenses of the General Secretary's tour in Berars	36	8	6				Collection on Kathiawar	1, 429	0	0			
Expenses of the Tour in Kathiawar	57	13	6				Collection on S. M. Country and West Coast	1, 506	0	0			
Expenses of the Tour in S. M. Country and the West Coast	104	2	3	198	8	3	Total on four tours	3, 210	0	0			
							Less						
Excess of Expenditure over Income				1, 316	15	1	Mrs. Rukminibai Tilak Fund shown Separately in the Balance Sheet	450	0	0			
Balance of the year 1911 carried to Revenue A/c				2, 531	12	11	Annual subscription from Mr. S. N. Pandit included in the subscription amount	100	0	0			
											2, 660	0	0
Grand Total...				4, 131	0	0	Grand Total...				4, 131	0	0

अनुक्रमणिका

Depressed Classes Mission Society of India

(Income and Expenditure Account of the year ending 31st December 1911)

Expenditure	Amount			Total Amount			Income	Amount			Total Amount		
Parel Middle School :							Subscriptions	1, 869	0	0			
Pay of Teachers	2, 197	0	0				Donations and Benefit Performance	1, 551	0	3			
Pay of Peon	54	0	0				Interest on Securities	889	3	11			
Book Binding charges	128	3	9				Grants-in-Aid	700	0	0			
Sewing charges	16	12	3				Fees	768	4	7			
Furniture	20	14	0				Book-Binding Proceeds	93	6	6			
Conveyance	1	15	6				Sewing Proceeds	35	5	0			
Stationery	21	0	0				Grant from Nirashrit Sadan	400	0	0			
Rent	700	0	0				Charity Box collections	9	1	6			
Books and Prizes	29	10	6				Miscellaneous	138	10	7			
Repairs	48	12	6								6, 450	0	4
Contingencies	8	5	6										
				3, 226	10	0							
Deonar Day School :													
Pay of Teacher	132	0	0										
Pay of Peon	6	0	0										
Furniture	0	15	0										
Conveyance	7	6	0										
Stationery	2	11	0										
Books and Prizes	3	15	6										
Contingencies	4	7	9										
				157	7	3							
Madanpura Day School :													
Pay of Teachers	465	0	0										
Pay of Peon	15	0	0										
Furniture	16	13	0										
Conveyance	1	6	3										
Stationery	6	13	0										
Rent	261	0	0										
Books and Prizes	13	8	0										
Contingencies	5	1	9										
				784	10	0							

Mazgaon Gujarati Day School													
Pay of Teachers	253	6	5										
Pay of Peon	6	0	0										
Conveyance	2	3	6										
Stationery	4	2	3										
Rent	224	0	0										
Books and Prizes	7	11	6										
Repairs	0	10	9										
Contingencies	3	4	6										
Boarding Charges :				502	6	11							
Salaries	181	0	0										
Provisions	649	4	6										
Postage	4	3	6										
Pots and furniture	20	3	0										
Books and Stationery	29	0	3										
Medicine	13	13	3										
Conveyance	41	3	3										
Contingencies	76	2	9										
				1, 014	14	6							
General Mission Charges :													
Pay of Clerk	101	0	0										
Pay of Peon	140	0	0										
Conveyance	199	7	6										
Stationery	27	6	0										
Postage and Telegrams	68	5	8										
Furniture	28	4	0										
Printing	385	0	6										
Scholarships and Prizes	317	15	3										
Aid to Affiliated Centres	326	0	0										
Contingencies including Registration Fees and Stamps for the Society's Trust Deed 120-2-0 and Annual Gathering Charges such as those of pandal & c.Rs 311-1-3	487	7	10				Deficit being excess of expenditure over income				1316	15	1
				2, 080	14	9							
Total				7, 766	15	5	Total				7, 766	15	5

Balance Sheet of the year ending 31st December 1911

REVENUE ACCOUNT							Rs.	a.	p.	CASH AND INVESTMENST A/C.				Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.
Balance on 31st Dec. 1910	13,830	2	1½							Investment :									
Less temporary loan received										Govt. Promisary notes at 3½%	2,700	0	0						
in Dec. 1910 as shown in last year's account	488	12	9							Port Trust Bonds at 4%	10,500	0	0						
	13,341	5	4½							Orient Club Debenture at 4%	500	0	0						
Less : special funds now shown														13,700	0	0			
separately : Miss Clarke Memorial Fund 5,000										Loan to Messrs Ruth & co.				1,000	0	0			
Damaji Gyakwad Fund 2,000																	14,700	0	0
D. C. M Capital Fund 5,000	12,000	0	0							CASH :									
	1,341	5	4½							Cash in the Savings Bank (Bank of Bombay)				710	4	0			
Add : Balance of income over expenditure for 1911 as shown in the Spl. Collection a/c	2,531	12	11							Cash in hand				12	14	3½			
				3,873	2	3½											1,623	2	3½
D. C. M. Capital Fund				5,000	0	0													
Miss Clarke Memorial Fund				5,000	0	0													
Damaji Gayakwad Fund				2,000	0	0													
Mrs. Rukminibai Tilak Fund				450	0	0													
							16,323	2	3½										

अनुक्रमणिका

Total				16, 323	2	3½	Total				16, 323	2	3½

Examined and found correct

N. B. Pandit

Narahar Atmaram Rege

(Hon Treasurer)

10th February 1912

(Auditor)

THE DEPRESSED CLASSES MISSION SOCIETY OF INDIA.

1. BOMBAY *Opened 18th Oct. 1906.*

THE FIFTH ANNUAL REPORT

Parel Middle School, No. I)

1. Situation — For the first four months of 1911, the School met in a bungalow opp. the Elphinstone Rd. Station of the B. B.C. I. Rly. The accommodation was, however, found to be insufficient as anticipated in the last year's report and the school was removed to its present habitation at the eastern end of the new Railway Bridge, Parel (G.I.P.R.) in May. This house is capable of accommodating 175 students, but this number has been considerably exceeded and we shall have to hire an additional house to prevent overcrowding of the classes at an early date.

2. Education — (a) ***Secular instruction*** — As in previous years the school continued to teach this year also four Vernacular Standards according to the course of studies of the Schools Committee. The English side of the School was developed by the addition of the Fourth Standard. In addition to the instruction in the subjects of the curriculum, the pupils of the advanced standards were taught book-binding and drawing. Both these subjects were made compulsory. The girls were taught drawing and sewing. Physical education of the pupils was carefully looked after, provision being made for drill and cricket. Atyapatya was also a favourite game with the pupils. In all these games the teachers freely mixed and played with the boys.

(b) ***Religious and moral instruction*** — The School opened daily with the singing of a hymn from the Prarthana Sangit and prayer. Religious education of the most liberal and unsectarian character based on the selection of hymns in the Prarthana Sangit was given throughout the year. Moral instruction was given with the help of the Youth's Noble Path of F. J. Gould of the Moral instruction League of England. Sunday Classes were conducted throughout the year by Mr. V. R. Shinde, Mr. G. B. Keskar and Mr. A. M. Sayad.

Mr. Shinde pays special attention to his Class which was attended on an average by 25 boys and girls all belonging to the English portion of this school. These students form the advanced section of this school and Mr. Shinde is desirous to create in them a livelier interest in the study of Marathi literature than is possible in the week-day course, as a means to make them mix with their higher class comrades on a surer footing of equality. With this view he finished till the end of the year under report the Narasinha-Avtar by Waman Pandit and Kachopakhyan by Moropant. With a view to improve their pronunciation and diction, he

taught them by heart about 30 stanzas from Bhartrihari's Niti Shatak with explanation. The alacrity with which the youngsters are receiving this literary as well as moral instruction is most encouraging and promising.

3. **Admissions, & c** — The number of pupils on roll on 1st January, 1911 was 141. During the year 197 admissions were made. Of the total of 338 thus made up 111 pupils left the school, leaving 227 pupils on roll on 31st December. Of these 143 belong to the Depressed Classes and 84 to the higher castes. The number of girls on roll on 31st December, was 20. The average attendance for the whole year was 129. The pupils on roll at the end of the year were divided as under according to the standards :—

	English		Marathi	
Std.	IV	2	III	13
Std.	III	8	II	26
Std.	II	17	I	26
Std.	I	17	Infant and Beginners	118
		44		183
			(Total 227)	

4. **The Transference Examination** — The annual examination for the transference of boys was held in October, prior to the Divali holidays. It was conducted by Mr. Sahasrabudhe, B.A., Mr. Vaze (Servants of India Society), Mr. V. Y. Kashalkar, M.A., LL.B and Mr. M. P. Khare. Of the 132 pupils present for the Examination 102 passed under all heads and were transferred to the higher standards. A boy and a girl who passed the English Fourth Standard are now studying in the Aryan Education Society's High School and the Alexandra High School respectively. We are very thankful to the authorities of these Schools for giving free admission to both these pupils. The school sent 15 pupils for the Vernacular Fourth Standard Examination of whom 7 passed. Of the successful students two were girls. Our school was one of the centres for holding this Examination. In the first Grade Drawing Examination for which 11 pupils appeared, only one was declared successful. The result of the 2nd Grade was however better — four passing out of the six sent up.

The annual Inspection for grant-in-aid was held by Mr. M. K. Joshi, Asstt.Dy. Ed. Inspector, Marathi Schools, Bombay. The school was awarded Rs. 500 as grant for the year 1911-12. The following extracts are taken from his report :—

"The School teaches Jt. Schools Committee's Standards. Last year the School sent up for the IV Standard General Examination 17 pupils out of which twelve came out successful. This speaks very strongly in favour of the school. The school was found in fairly efficient condition of progress.... The school maintains its own and may be given the same grant as last year *viz*. Rs. 500."

5. Visitors to the School — Among those who visited the School during the year under report and thus showed their sympathy with the work of the school in a practical manner special mention must be made of the names of Dr. D. G. Sabnis, (Retd. Asstt. Surgeon); Mr. St. George Lane Fox-Pitt of the Indian Moral Education League; Prof. D. N. Choudhari, M. A., Principal, "Hindu College", Delhi; Prof D. K. Karwe of the Hindu Widows' Home, Poona; Mr. B. G. Godbole; The Hon'ble Mr. D. V. Belvi, an additional Member of the Bombay Legislative Council and Mr. R. B. Karandikar, Educational Inspector, S. D. The following extracts are made from the remarks made by them in the Visit Book.

Mr. M. K. Joshi, Inspector of Schools paid a surprise visit on 25-7-11. In his remarks he says :— "...On the whole the progress appeared pretty good. Discipline and conduct of the pupils good."

"It was a great pleasure to me to visit this School today... I was exceedingly pleased to see the progress the boys and girls have made. I earnestly wish that well-to-do people will pay more attention to this noble work."

(Sd.) D. K. KARWE

29th, August 1911 (Secretary, Hindu Widows' Home, Poona)

—

"Visited the Depressed Classes Mission School at Parel this afternoon. Out of 200 pupils on the roll 141 are present to-day. Examined the pupils in Std.I in reading. The pupils read well.I was very much pleased with the way in which the School is conducted. I am happy to make to the Mission a small donation of Rs. 200 (two hundred) by way of encouragement."

24th November 1911 (Sd.) D. V. BELVI

—

"I was very pleased with my visit to the School which is the first of the kind that I have seen managed by a band of zealous and enthusiastic Indians. I watched the work in the classes from A. V. Std. III down to the Infant Class....... The accommodation is good, but insufficient. These are matters of fund and the money has to be secured from Government, from the Municipality and from other sources. I have no doubt that the call for funds in this noble cause will meet with a generous response.

"The children looked bright and happy and mixed with one another freely without the least idea of untouchableness, and as remarked by Sir Ramkrishna Bhandarkar, reasonableness seemed to have broken down superstition and prejudice.

"...The education given is not entirely literary but is also industrial as book-binding, needle work and drawing. There is a hostel attached to the School and the number of boarders is about 20. They are well looked after by Mr. and Mrs. Sayad. Who can help wishing the Mission every success!

(Sd.) R. B. KARANDIKAR

21-12-11. (Edl. Inspector, S. D.)

—

6. Gifts to the School — The children of the School received various gifts of sweetmeat, clothes, books &c. during the year. R. B. Anandrao Talcherkar sent, as annually, sweetmeat at the time of the Divali holidays. R. B. N. T. Vaidya distributed sweetmeat at the time of the King's Coronation in England in June last. R.S.G.V. Panandiker, Dy. Inspector of Schools sent clothes. Mr. V. B. Velankar was kind enough to send some school-books. Messrs. Wagle and Co. presented cricket kit for the use of the school. To all these and other ladies and gentlemen who thus remembered the school children, the Committee of the Mission is deeply thankful.

7. General Remarks — The school is now in existence for the last five years. During this period no fewer than a thousand pupils have learnt in it at least the rudiments of knowledge so useful to them in their life as they grow up. Some of those who have taken advantage of the full course of studies taught here, have got employments in the workshops in the neighbourhood. The utility of the school is now beyond question as the number of boys on roll clearly shows. The experience of all these years has made, however, one fact clear to us and it is that all boys and girls as they come to us, ought not to have to go through the course of studies as it at present obtains. Some of them have no aptitude for the literary education they get. Such students must be taught some trade or craft to which they can

easily take and the absolutely necessary literary education should be given to them in the few hours of a night school only. It is thus necessary to open a carpentry class and to turn the present book-binding class which is held for an hour or so daily into a book-binding shop in which some of the grown up boys could work for the larger portion of the day. Both these branches of the work of the school will have to be located in a separate building. Unless some such arrangementis made, it will be found very difficult to profitably utilise the time of some of the boys who at present are under the regular course of studies but who are not meant for it.

Deonar Kachrapatty Day School No. 2

The work of this School which meets a long felt want of the Deonar Kachrapatty labourers was carried on steadily throughout the year. The number on roll on 1st January 1911 was 38. During the year, 19 fresh admissions were made and eleven students left the School, thus leaving 46 students on roll at the end of the year. The average daily attendance for the whole year was 30.

For the official year ending 31st March 1911 the school was awarded a grant-in-aid of Rs. 42. For grant-in-aid for this year which is not yet awarded it was examined by Mr. R. S. Joshi, 2nd Asstt. Dy. Ed. Inspector, Thana, on 18th November last. Of the 32 students examined by him, one was in Std. III, two in Std. II, three in Std. I and the remaining in the Infant and the Beginners' classes.

In connection with the Royal Visit and the Coronation at Delhi, of their Majesties the King Emperor and the Queen Empress, a large gathering of the children of the school and their parents was held on the 12th of Dec. 11. Mr. Oke, Inspector of the Kachrapatty Ry. Line, Mr. A. V. Thacker, Mr. M. K. Joshi, Dy. Inspector of Marathi Schools, Bombay and Mr. Madan were present. Mr. Joshi distributed medals and sweetmeat to the gathering.

The success of the school is due chiefly to the care and supervision of Messrs. Oke, Thacker and Madan who never lose an opportunity to encourage the labourers to send their children to School and also to instruct and assist the master in charge in the discharge of his duties. The committee of the Mission is thankful to these gentlemen for the great interest they take in the conduct and management of this school.

Madanpura Day School No. 3

1. The school held its classes as in the last year in the Abdul Hoosein Kikabhai's Chawl near the Improvement Trust Chawls at Madanpura.

2. The admission and withdrawals during the year were almost equal *viz*. 120 and 116 respectively. The School opened in January 1911 with 102 boys on roll and closed with 106 on Dec. 31st. Of these 13 are girls. The average daily attendance for the year was 63.

3. The annual Transference Examination was held in October and was conducted by the teachers of the Parel School. Of the 84 pupils who were examined 54 passed under all heads. Five boys appeared for the Vernacular Fourth Std. Exn. of whom only one passed. The inspection of the School for the award of grant-in-aid was held in Aug. by Mr. M. K. Joshi, Asstt. Dy. Educational Inspector. The School has been awarded a grant of Rs. 167.

4. The Sunday Class was held regularly during the School terms. It was conducted by Sister Janabai and myself. The average attendance of this class was 21.

5. General remarks — On account of some elementary schools having been opened in the immediate vicinity of this School the attendance has somewhat suffered during the year under report. The School however has still a large attendance and its present accommodation is insufficient. It is necessary to introduce in this School also the imparting of systematic religious and moral instruction. Such an introduction however means an increase in the workers of the Mission which however is seriously handicapped in this respect. Drawing ought also to be taught. It is hoped it will be found possible to remedy both these wants during the year that has just commenced.

Mazagaon Low Caste Gujarati School No. 4

This School which held its classes in a room in the 3rd Kamathipura Lane was removed thence in March last to the Prince's Buildings, near the J. J. Hospital. The present locality of the School brings it within the easy reach of the large number of Bhangis living at Walpakhadi, Mazagaon. Owing to the removal of the School there, there was a regular influx of Dhed boys in it and the services of an additional master had to be engaged. The school meets from 10-30 a. m. to 1 p. m. and from 2-30 p. m. to 5 p. m.

Admissions — On the first of January last the number on roll was 29. During the year under report there were 52 fresh admissions and 15 withdrawals. The number on roll on 31st Dec. was therefore 66. The average daily attendance for the year was 32. The highest number on roll was 92 in March and the lowest 29 in January.

The school is registered under chapter III of the Grant-in-aid Code. It was inspected by Mr. K. A. Bala, Asstt. Dy. Ed. Inspector of Gujarati Schools, Bombay, on 4th January. The annual transference Examination was held prior to the Christmas holidays. It was

conducted by Mr. N. V. Thakker, B. A. with the assistance of his friends Messrs. K.P. Thakkar and N. T. Sodha. The number of pupils examined was 31 of whom 27 passed under all heads and were transferred to the higher standards.

The master in charge of the School gave the children several outings on different holidays during the year, taking them to the Victoria Gardens and Chaupaty for amusement and instruction.

Mr. N. V. Thakkar whose name has been mentioned above took great interest in the work of the school. He often visited the School, supervised its work and made valuable suggestions conducive to its efficient management. He was also kind enough to get some of his friends to visit the school and interest them also in its work. One of his friends was so good as to give moral instruction to the pupils and to teach them drawing for a few months. For the present he is unable to attend the School regularly on account of illness.

The master of our School has often complained of an undesirable practice of the teachers of some neighbouring schools of inducing our boys away by offering them some trifling presents in the shape of eatables! To those who are really anxious to educate the lower strata of the Hindu Society, there is, we believe, plenty of material to work upon than the boys and girls already attending our School. The offering of petty bribes to little children has a very demoralising effect on them and only helps to make the attendance unsteady. We hope these undesirable methods will erelong cease.

In conclusion we thank heartily Mr. N. V. Thakkar and the other Gujarati gentlemen who visited the School and encouraged the children to learn. We need hardly say that the example they have set of touching the children, talking with them and teaching them has had a very desirable effect on the scholars as well as their parents, who as is well-known are supposed to belong to the most degraded caste in India and who therefore are looked upon as being entirely beyond the pale of education and civilization.

The D. C. M. Students' Hostel

1. The D.C.M. Students' Hostel was opened in February 1909. At the beginning of the year under report there were 21 students in the hostel. During the year there were 4 fresh admissions and 8 withdrawals. Thus the number of students left in the hostel on 31st Dec. was 17 of whom two were girls and 15 boys.

2. The following is the classification of the boarders according to their (a) castes (b) the districts they come from and (c) their progress in studies.

(a) Classification according to castes :—

	Chambhars	Mahars	Total
Boys	2	13	15
Girls	0	2	2
	2	15	17

(b) Classification according to districts :—

District	Boys	Girls	Total
Poona	4	1	5
Sholapur	1	1	2
Nasik	2	0	2
Bijapur	1	0	1
Berars	4	0	4
Thana	1	0	1
Bombay	2	0	2
Total	15	2	17

(c) Classification according to studies :—

		Boys	Girls	Total
St.	IV	1	0	1
	III	4	0	4
	II	4	1	5
	I	1	0	1
Marathi	III	3	0	3
	II	1	0	1
	I	1	1	2
Total		15	2	17

In the Fourth Standard General Examination four boarders, were declared successful and in the 1st and 2nd Grade Drawing Examination their number was 1 and 2 respectively.

3. **Gifts to the boarders** — We are greatly pleased to report that the boarders were very specially remembered by the kind-hearted people of Bombay on various occasions throughout the year.

They were treated to sumptuous feasts, were given sweetmeat, fruit, clothes, pots, books and medicine free of charge as will be seen from the names of the kind hearted donors given below.

(a) Clothes were received from :—

Messrs B. R. Madgaonkar, G. S. Mankar, Lalsingh Mansingh, V. P. Patel, K. N. Dewal, R. S. G. R. Panandikar, Purshottam Kanayyalal, Dr. Govande, and Sabnis and Dr. (Miss) Nowrange.

(b) Sweets were received from H. E. Lady Clarke, Mrs. Laxmibai Ranade, Mrs. Laxmibai Gadgil, R.B.A.R. Talcherkar, J.P., Mrs. Tarabai Tarkhad and Mrs. Laxmibai Chiplunkar.

(c) Pots were received from Bai Putlabai Rane, wife of Mr. Tribhovandas Karsandas Sodha, Mr. J. G. Gadre, and a Bhatia gentleman.

(d) Books were received from Mr. Govande, S. H. & Co. and Miss Kelkar.

(e) Feasts were given by Bai Putlabai, Dr. B. S. Manker, Dr. Govande, a friend through Mr. B. R. Madgaonkar and the Dhuru camp at Dadar.

(f) Medicines free of charge were given by Dr. S. G. Ranaday, Dr. Fondekar and Dr. D. R. Desai.

4. The hostel was visited by a number of persons from various districts of the Bombay Presidency and even from the far off Mysore.

5. **The Rice Fund** — The collection of rice for boarders was carried on throughout the year. The number of families who keep rice bags in their homes and put a handful of grain in it every day for the boarders has greatly increased. The total collection of rice thus made 281/2 faras last year.

6. **General** — The hostel has proved to be a very useful adjunct of the Parel Day School. The D. C. students who live and board in the hostel have shown by their success in

the school and other examinations that freed from the depressing influences of their surroundings at home, they are able to hold their ground with the children of other communities, in study. We have also found out that for the D. C. children to do their very best in education they must be isolated from their debasing environments and must be cared for and guided on their way in institutions of this character only. The hostel has in this way succeeded in a large measure though the Superintendent has had to combat very often with the home sickness of the boarders.

—

The Somawanshiya Mitra Samaj, Byculla

With a view to promote self-help in bringing about religious and social reform among the Depressed Classes, this association consisting of themselves was first started on the 24th of March 1907. There are now 25 members, all Mahars, in Byculla.

An Unforeseen Trouble — In 1910 the Sanitary Department of the Bombay Municipality tried to introduce a new custom of burning the dead among these people which roused the religious prejudices of the ig-norant mass of their community and they naturally suspected this Samaj to be at the bottom of this new reform and subjected it to great opposition. Hence the membership of this Samaj was reduced from 60 to 25. Still they met during the year every Sunday in a room rented by the Samaj at the Agripada Improvement Trust Chawl No. 3 (c) for Theistic worship. Besides these weekly meetings the Samaj organized 15 public meetings in different parts of this city and arranged for lectures on Education, Temperance and Social Reform.

Temperance — One of the most useful features of their work is that of temperance among the Members. A time honoured custom among the Mahars in this part is that on the 5th day of the birth of every child the caste fellows meet, drink liquor very hard and kick up an indecent tom-tom all through the night. This Samaj has set itself dead against this foolish custom and made a point to attend the 5th day of every new born child not only in the Samaj but wherever their influence can reach, and celebrate the night in singing religious hymns and reading 'पुराण' or religious books. During the year under report 35 such nights were celebrated.

The Mandir Fund — Which was reported last year to have amounted to Rs. 650 is now made a subject of great dispute on account of the above mentioned difficulties arising from the reformatory tendencies of the Samaj.

Finances — Every member has to pay a monthly subscription of 4 annas.

Receipts	Rs.	a.	p.		Rs.	a.	p.
Opening Balance	8	10	0	Room rent	39	0	0
Subscription	50	0	0	Miscellaneous	15	0	0
				Balance	4	8	0
	58	10	0		58	10	0

Nesbit Road, Mazgaon, }
Bombay, Feb. 1911.

KONDAJI RAMJI
(President, S. M. S.)

The Nirashrit Sadan.

Object — The object of this institution is (1) to train young men and specially women for work among the Depressed Classes by actually putting them to such work and (2) to afford shelter to helpless children of these classes.

The grant of Rs.100 per month which was regularly received specially for this institution till June 1910, being discontinued, regular work could not be done during the year. The 2nd object is now served by the students Boarding House attached to the school at Parel. SisterJanabai Shinde and Mrs. Kalyanibai Sayad did honorary service, throughout the year visiting the Depressed Classes women and children at their homes, attending the sick, organizing social and religious meetings and giving the women private lessons in reading, writing and sewing. Sister Janabai accompanied Mr. Shinde on three of his tours *viz.*, in Berars, Kathiawar and S. M. country and Mrs. Kalyanibai on the 4th in the West Coast; both of them worked in connection with the Rupee Fund of the Mission. Sister Janabai conducted a Sunday Class in the Madanpura school and The Women's Meeting of the Somawanshiya Samaj at Byculla while Mrs. Kalyanibai looked after the boarders at Parel. That some large hearted friends may enable these sisters to increase the efficiency of their work which they are already doing but which now suffers merely through lack of funds, is the constant prayer of this Sadan.

7. In conclusion we beg to heartily thank all those whose names are given above for their kind and valuable aid to the hostel as also those who have given rice to it from week to week. Such help, we need hardly say, helps to make the life of the boarding students, bright and happy by making them feel that they are not after all neglected and uncared for by the members of the higher castes.

Parel, V. S. SOHONI

Jan. 1912. *(Local Secretary)*

❑❑❑

2. POONA *Opened 22nd June 1902*

The committee of Management during the year was composed of

Dr. Harold H. Mann, D. Sc., M. Sc., F.I.C.	Principal, Agricultural College, (President)
Mr. R. P. Paranjpe, B. Sc., M. A.,	Principal, Fergusson College, (Vice-President)
Mr. B. S. Kamat, B. A.	
Dewan Bah. V. M. Samarth.	
Capt. H. Steen.	
Mr. S. Y. Javere.	
Mr. M. H. Ghorparay.	
Mr. A. K. Mudliar, B. A.	(Secretary and Treasurer)

The work of this Branch is at present chiefly educational. Hence when public or open air meetings are held we make it our chief object to advise the depressed classes to send their children to school.

Meetings of this nature were held during the year under report at Jejuri, Bhamburda, Ganj Petha, Ghorpuri and Kamatipura.

H. H. the Gaikawar's scholarship of Rs.3 per month is being awarded to a Mahar boy who is in the English IV standard of the New English School.

During the year under report we were sheltering and assisting a Mahar young man who was studying in the P. E. class of the Fergusson College. He fell ill at the end of the year and was not able to appear for the University Examination.

We had a free library for the Mahars in the Camp. Gradually it ceased to be attended and now it is practically closed.

The Mangalwar Petha Night School in the city was closed on 1st October 1910, a fact which is not mentioned in the Report of this Branch included in the General Report for 1910 since the former report was only up to the end of June 1910.

With the object of helping the women of the depressed classes, Mrs. Mudliar visited two or three Mahar houses where she arranged for a social gathering of women. The effect of these meetings was that at first, eight or nine ladies used to meet two or three times a weekin our day school for about two hours every time to learn sewing, reading and writing. But at present this number is reduced to one.

With regard to the working of the Camp Free Day Primary School, I am glad to quote below the concluding portion of the report of the Educational officer who with his Assistants, inspected the School on 13th July 1911. The Inspection amounted to a thorough and detailed examination with a view to a re-assessment of Grant; and it is satisfactory to note that although the Grant of Rs. 587 was fixed in 1910, still, owing to the increase in our expenses, the department was pleased to proportionately increase the grant in 1911 to Rs. 995, exclusive of the small grant on account of furniture.

"In conclusion it is a great satisfaction to note that the Secretary Mr. A. K. Mudliar spares no pains to elevate the intellectual status of the Depressed Classes which is the sole object of the Mission. This attempt deserves all possible encouragement and munificent aid from the Department. The total expenditure for the last official year amounts to Rs.2985 and I therefore have the honour to recommend that the grant of Rs.995 which is the one-third of the total expenditure incurred, may be awarded."

(Sd.) M. N. SUBNIS
(4th Asstt. Depty. Edl. Inspector, Poona)

These remarks were written in June 1911. It is therefore necessary to note some of the changes that have taken place since then :—

The school is now located in a very suitable bungalow for which we have to pay a slightly higher rent. This bungalow has more space and a larger compound and is much better lighted and ventilated than the former buildings. It has also got the very great advantage of being situated very near the locality from which most of our pupils come.

There are nearly 180 boys on the rolls and the number of teachers is 9. Two more teachers will have to be employed soon.

The teacher at present employed to teach Carpentry and Drawing is one who has passed the Third Grade Drawing Examination of the Bombay J. J. School of Arts, and possesses certificates for proficiency in Carpentry, Architecture &c. from the Ratnagiri Industrial School. He has plenty of experience as teacher of Manual Training Classes. He was in independent charge of Industrial Schools in more than one place before joining our School.

Statistical Information

In addition to the above remarks of the Educational Inspecting officer the following statistics will be of interest :—

Total No. of admissions	156
Average No. of pupils on the Rolls	141
Average daily attendance	102
On rolls on 31st December 1911	175

Classification of Pupils according to Standards :—

		Boys	Girls	Total
VI	Standard	2	0	2
V	Standard	3	1	4
IV	Standard	9	0	9
III	Standard	15	1	16
II	Standard	20	0	20
I	Standard	20	0	20
	Infant Standard	27	1	28
	Alphabet Class	65	11	76
	Total ..	161	14	175

Classification of pupils according to Castes :—

	Boys	Girls	Total
Mahars	117	10	127
Chambhars	5	0	5
Mangs	3	0	3

Telugu Mahars	..	..	8	3	11
Telugu Mochis	..	..	6	1	7
Telugu Gowlees	..	..	1	0	1
Telugu Tailors	..	..	3	0	3
Christians	..	..	3	0	3
Mahomedans	..	..	8	0	8
Marathas	..	..	5	0	5
Mahratta Tailors	..	..	2	0	2
	Total	..	161	14	175

VISITORS

Among the visitors to our school may be mentioned Mr. P. Wren Asstt. Director of Public Instruction, Dr. A. K. Komarswami, Lady Clarke, Countess Aurelia, Captain and Mrs. Powell and Mr. H. A. Wadya.

Poona,
16 January 1912. }

A. K. MUDLIAR
(Hon. Secretary)

Statement of Receipts (July 1910 - June 1911)

Receipts	Amount Rs.	a.	p.	Total Rs.	a.	p.
Opening Balance						
(1) Fixed Deposit in the Deccan Bank	522	8	0			
(2) Government Promissory Note	100	0	0			
(3) Temporary Deposit in the Bombay Banking Coy., Poona Branch	252	0	0			
(4) Cash with the Treasurer	282	5	4	1156	13	4
Subscriptions				1049	4	0
Donations				1074	15	6
Government Grant						
(1) Grant-in-aid of this Camp Day School on account of general expenses	587	0	0			
(2) Grant-in-aid of the Mangalwar Peth Night School	20	0	0			
(3) Furniture Grant for the Camp Day School	50	0	0	657	0	0
Grants (Municipal)						
Grant from the Cantonement Committee				200	0	0
Scholarships						
(1) Paid by the Trustees of the Maharajah Gaikwar's Scholarship Fund	36	0	0			
(2) Capt. Steen's "Small aid for a small Scholar."	17	8	0			
(3) Paid by the Secretary, Telugu Education Fund, Bombay	30	0	0			
(4) Paid by the Treasurer, Telugu Education Fund, Poona	12	4	0	95	12	0

Statement of Receipts (July 1910 - June 1911)

Receipts	Amount Rs.	a.	p.	Total Rs.	a.	p.
Collections at Public Meetings						
(1) Collection at Prize Distribution Ceremony	35	9	6			
(2) Collection at Kirloskar Theatre Meeting	18	6	0			
(3) Collection at The Ghorparee Meeting	3	10	0			
(4) Collection at the Annual Gathering	14	11	0			
(5) Collection at Lectures to Students	49	15	0	122	3	6
Other Collections						
(1) Shimga Collections	29	3	3			
(2) Charity box collection	16	1	9			
(3) Bhajan Samaj and Camp Market collections	10	5	3	55	10	0
Other Sources						
(1) Interest	45	5	3			
(2) By sale of clothes, bottles & c.	4	0	6			
(3) Sewing Class proceeds	4	8	0	53	13	9
Grand Total				4, 465	8	4

A. K. Mudliar

(Secretary)

Audited and found correct.

KESHAV DHURAMSHET

(Auditor)

Statement of Expenses (July 1910 - June 1911)

Expenses	Amount Rs.	a.	p.	Total Rs.	a.	p.
Camp Day School						
(1) Supervision Charges	300	0	0			
(2) Teachers	1, 285	0	0			
(3) Servants	169	5	0			
(4) Rent	659	0	0			
(5) Contingencies (including Stamps, stationery, carriage hire, printing charges, & c.)	576	3	0			
(6) Books and Prizes	38	2	3			
(7) Repairs	19	12	0			
(8) Furniture	94	14	0			
(9) Miscellaneous	34	8	9	3, 253	13	0
Mangalwar Peth Night School						
(1) Teacher	16	0	0			
(2) Servant	1	0	0			
(3) Contingencies	2	9	3	19	9	3
Camp Reading Room				15	8	3
General expenses in connection with the Mission				80	5	0
Total				3, 269	3	6
Closing Balance						
Fixed Deposit in the Deccan Bank	546	0	0			
Government Promissory Note	100	0	0			
Temporary Deposit in the Bombay Banking Coy., Poona Branch	421	13	3			
Cash with the Secretary	128	7	7			
				1, 196	4	10
Grand Total				4, 465	8	4

Audited and found correct. A. K. Mudliar

KESHAV DHURAMSHET (Secretary)

(Auditor)

अनुक्रमणिका

List of Subscribers

Names of Subscribers	Annual Subscriptions		
	Rs.	a.	p.
H. A. Wadya, Esqr.	120	0	0
L. J. Sedgwick, Esqr. I.C.S.	120	0	0
P. J. Mead, Esqr. I.C.S.	120	0	0
Captain H. Steen	120	0	0
W. H. Sharp, Esqr.	60	0	0
Dr. H. H. Mann	60	0	0
H. H.The Nabab of Wai	60	0	0
Dewan Bahadur V. M. Samartha	60	0	0
The Poona Prarthana Samaj	48	0	0
The Hon'ble Mr. G. K. Gokhale	12	0	0
Principal R. P. Paranjpye	12	0	0
Mrs. Ramabai Ranade	12	0	0
Dr. V. C. Gokhale	12	0	0
Dr. P. V. Shikhare	12	0	0
Dr. S. H. Mody	12	0	0
Rao Bahadur K. G. Kelkar	12	0	0
Mr. R. L. Badop	12	0	0
Mr. L. M. Satoor	12	0	0
Mr. T. H. C. Goude	12	0	0
Rao Bahadur D. G. Gharpure	12	0	0
Mr. S. B. Kamat	12	0	0
Rao Bahadur L. M. Deshpande	12	0	0
Mr. S. V. Shevde	12	0	0
Mr. K. R. Mitra	12	0	0
Mr. Ramdas Crishna	12	0	0
Mr. Tom Dobson	12	0	0
Mr. G. M. Dukle	12	0	0
Mr. S. Dorabji	12	0	0

Mr. Kaluram B. Mansaram	6	0	0
Mr. K. P. Gadgil	6	0	0
Mr. Pandurang R. Bari	6	0	0
Mr. Ramayya Pullayya	6	0	0
Dr. M. N. Paranjpye	6	0	0
Mr. H. N. Apte	6	0	0
Dr. N. V. Modak	6	0	0
Mr. Abraham Isaac	6	0	0
Dr. R. K. Naidoo	6	0	0
Mr. A. K. Mudliar	6	0	0
Mr. M. B. Pandit	6	0	0
Mr. R. B. Joshi	3	0	0
Mr. K. B. Bajurkar	3	0	0
Miss Premabai Kotkar	3	0	0
Prof. G. C. Bhate	3	0	0
Prof. H. G. Limaye	3	0	0
Prof. K. R. Kanitkar	3	0	0
Mr. D. L. Sahasrabudhhe	3	0	0
Prof. V. K. Rajwade	3	0	0
Mr. N. C. Kelkar	3	0	0
Mr. V. G. Apte	3	0	0
Mr. D. L. Dikshit	3	0	0
Mr. G. V. Lele	3	0	0
Prof. K. N. Dravid	3	0	0
Mr. T. D. Dhume	3	0	0
Mr. V. N. Pillay	3	0	0
Mr. Khare (K. V.)	3	0	0
Dr. G. S. Sahasrabudhhe	3	0	0
Mr. A. R. Mudliar	3	0	0
Mr. Ramanna Lingoo	3	0	0
Mr. C. C. Bhanu	3	0	0
Dr. H. K. Ranade	3	0	0

Mr. D. N. Patwardhan	3	0	0
Mr. M. H. Ghorpare	3	0	0
Mr. V. R. Mudliar	3	0	0
Mr. S. J. Kamble	3	0	0
Mr. L. R. Gokhale	3	0	0
Mr. S. R. Thorat	3	0	0
Mr. M. R. Sabale	3	0	0
Mr. J. R. Bhalerao	3	0	0
Mr. J. R. Savant	3	0	0
Mr. Govindrao Kalelkar	3	0	0
Mr. B. V. Karmarkar	3	0	0
Mr. S. N. Mengle	3	0	0
Mr. Aron Danial	3	0	0
Mr. B. M. Ambekar	3	0	0
Mr. G. K. Deodhar	1	8	0
Mr. Y. L. Wadekar	1	8	0
Mr. V. M. Phulmambrikar	1	8	0

List of Donors

Supervision charges handed over by the Secretary to the Mission	300	0	0
Hindu Distress Relief Committee, Lahore	250	0	0
Shet Tribhuvandas	60	0	0
Thakur Saheb of Limdi	50	0	0
The Hon. Mr. W. T. Morrison	50	0	0
The Hon. Mr. R. A. Lamb	50	0	0
H. H. Shri Shankaracharya of Kolhapore	50	0	0
C. S. Campbell, Esq., I.C.S.	45	0	0
Collection Cards	27	8	0
Mr. O. H. T. Dudley	25	0	0
Prof. V. K. Rajavade	20	0	0
Mrs. Curtis	10	0	0

Mr. D. G. Godbole	10	0	0
A Parsi Lady	10	0	0
Mr. H. K. Mehta	7	0	0
E. A. Waterfield, Esq., I.C.S.	10	0	0
Mr. N. V. Joshi	6	0	0
Rao Bah. K. B. Marathe	6	0	0
Mudliar P. E. Class	5	9	0
Mr. M. B. Pandit	5	0	0
Dew. Bah. V. M. Samarth	5	0	0
Mr. M. R. Tarkunde	5	0	0
Mr. V. M. Kolatkar	5	0	0
Mr. N. K. Dikshit	5	0	0
Capt. H. C. Steen	5	0	0
A student, Female High School	5	0	0
Mr. S. Sheshachari	4	0	0
Mr. S. B. Israel	3	8	0
Dr. R. H. Telang	3	0	0
Mr. J. P. Bunter	3	0	0
Mr. M. R. Paranjpye	3	0	0
Mr. A.V. Thakkar	3	0	0
Mr. N. R. Kale	3	0	0
Mr. S. K. Kamble	3	0	0
Mr. V. G. Anjarlekar	2	0	0
Mr. U. Raghunathaya	2	0	0
Mr. S. S. Patil	2	0	0
Mr. Dange	1	8	0
Mrs. Shantabai Kale	1	0	0
Mr. G. D. Mehta	1	0	0
Mr. N. V. Kanitkar	1	0	0
Mr. D. M. Ranade	1	0	0
Mr. M. M. Jadhav	1	0	0
Anonymous	1	0	0

Mr. B. S. Deshmukh	1	0	0
Mr. Mahtre	0	12	0
Mr. Gajanan Ajinkya	0	10	0
Mr. R. J. Patwardhan	0	8	0
Mr. S. E. Kadam	0	4	0
Mr. G. K. Baliga	0	4	0
Mr. V. B. Pradhan	0	4	0
Total Rs.	1, 074	15	0

A. K. MUDLIAR
(Secretary)

❑❑❑

3. AKOLA — Berar *Opened 22nd June 1907*

The weekly prayer meetings were held practically at one centre *i.e.* at Janooji Free Boarding House on every Sunday when in addition to recitation of hymns and prayers a few of Ramdas' 'Manache' Shlokas were explained.

The Depressed Classes held three *Bhandars* (religious feasts) during the year, one at Thugaon (Amraoti District) another at Mana (Akola District) and the third at Akola, at different times. The movers taking advantage of the occasion invited sympathisers from higher castes with the cause who took part in the proceedings. With the assistance of the people some social and educational topics were discussed at these meetings and resolutions were passed, to guide the community. Besides these Bhandars, on the days of Shimga, Ramnavami, Janmashtami and the Coronation Durbar some members of the branch assembled Depressed Classes people at the Maharwada and Akot File Schools and addressed them on the importance of the day and on topics of cleanliness, abstention from intoxicating substances and on education. On the Coronation Durbar day sweets and medals were distributed to the students and the school-house was illunimated. At the request of the President Dr. T. B. Bhanage, L. M. & S., Assistant Surgeon, Akola, who voluntarily used to give medical help to the inmates of the Janooji Free Boarding house explained in a meeting of the Mahar people at the Maharwada School the bad effects of drinking on body and mind and the advantages of plague inoculation with the help of Magic lantern.

The General Secretary Mr. V. R. Shinde paid a visit to Akola to collect funds for the Central Boarding in Bombay and to see the work of the Branch. He held a meeting in the Shriram Theatre and performed a Kirtan on the Arya Samaj ground. His Sister who accompanied him collected ladies of the Maharwada at the school and advised them on the duties of women.

Mrs. Ramabai Ranade during her visit to Akola at the end of November kindly saw the Maharwada School at work. Mrs. Venubai Namjoshi of the Anath Balikashram, Poona, Shri Ramdasanudas of Hanuman Gada, Wardha, and Mr. N. A. Dravid of the Servants of India Society, were the principal visitors to the Mahar Wada Night School this year.

A new night school was opened in the beginning of the year in the locality called Akot File where one Mr. Bhikajipant Godbole voluntarily taught upto the end of October when the Committee resolved to make a monthly payment of Rs. 7. As fees in government schools

were much increased during the year under report the Boarders were obliged to seek public help to a much larger extent than before and the following gentlemen kindly paid :

	Rs.	As	P.		Rs.	As.	P.
Mr. H.B. Purchure	16	0	0	Mr. R. V. Mahajani	6	0	0
Mr. V. D. Bhat	6	0	0	Mr. Y. G. Agarker	5	0	0
Mr. N. L. Samel	2	8	0	A Marwadi gentleman	2	0	0
Mr. T. B. Vaidya	1	0	0	A Sympathising Student	1	0	0
Mr. N. K. Phadke	1	0	0	Mr. Sambhu Ansu	1	0	0
Mr. Gokhale	1	0	0	Total	43	0	0

Mr. Deviram Kondaji, District Nazir, paid the expenses of a suit and Mr. Tipnis paid one Rupee for the clothing of the Mahar boys in the High School to enable them to join in the procession on the Coronation day.

Mrs. Bendrabai conducted the Janooji Free Boarding House, Akola, which cost her Rs. 410. There are three boys who are in High School Standard V and one in the V. School and the remaining eight are studying in the Anglo V. School.

Income and Expenditure for the year 1911

RECEIPTS	**Rs.**	**As**	**P.**	**EXPENDITURE**	**Rs.**	**As.**	**P.**
Last year's Balance	385	1	6	Paras School	70	0	0
Subscriptions :				Akola Maharwada School	133	0	0
For Paras School	65	0	0	Akot File School	21	8	0
For Akola Maharwada School	125	3	0	General charges	11	8	0
Donations	12	15	6	Balance for the next year With Mr. R. V. Mahajani	309	8	0
For General purposes :				Balance for the next year With Mr. H. B. Parchure	50	12	0
Subscriptions	21	0	0	Balance for the next year With Mr. N. W. Harkare	24	0	0
Donations	11	0	0				
	620	4	0		620	4	0

Akola, N. W. HARKARE

8th February 1912. (Secretary)

4. AMRAOTI — Berar *Opened 11th Jan. 1909*

There are two Night Schools one in Rajpeth and the other in the Mahajanpura, both suburban places of the city of Amraoti. In the former there are 37 boys and the average attendance is 17. In the latter there are 15 boys and the average attendance is 6·2. Mr. Bupana Dhor who has given his rooms for the Mahajanpura school bears the expense of lighting. Mr. Sly, the Commissioner of Berars presented 50 oranges for distribution among the boys.

Celebrations were duly held in honour of the Coronation in both the schools. Mr. Sharangpani addressed the gathering of Dhors assembled in the pavilion specially erected before the Mahajanpura school and distributed the Medals to the students; while Mr. R. V. Paranjpe, Bar-at-law, and Sub-judge distributed them at the Rajpeth School.

The Mahars at Thugaon have organized a Bhajan Samaj i.e. a Theistic Prayer Meeting consisting of about20 members to promote religious and social reform. Services are held twice a week. They are having a small building of their own. In April 1911 they organized a large conference which was attended by about 2000 Mahars from nearly 80 villages and also by 20 ladies and gentlemen from the higher classes some of whom went specially from Bombay and Poona.

In all Government schools in Berars students of the Depressed Classes are admitted without distinction of castes.

INCOME	Rs.	As	P.	EXPENDITURE	Rs.	As.	P.
Last years Balance	33	0	0	Teachers pay	221	7	6
Subscriptions	243	12	0	Coronation Celebrations	12	14	0
				Sundries	17	4	0
				Balance with the Secy.	25	2	6
Total	276	12	0	Total	276	12	0

Amraoti, G. N. KANE

Jan. 13, 1912 N. S. BHANGLE

(Hon. Secretaries, May 1911)

❑❑❑

5. BHAVNAGAR— Kathiawad *Opened May 1911*

(1) An humble attempt is made to open here one school for the children of the depressed classes in Bhavnagar under the auspices of the D.C.M. Society of India. The place where the school is located is called New Dhedwada, which is nearly two miles away from the city, near Roovapuri. The situation of the school is in the heart of the place where these people live. The school is a small building in itself and is sufficient to accommodate the present number of boys and girls and is rented by the mission on a nominal payment.

There are 40 boys and 6 girls attending the school, out of which 28 are in the Infant Class and 12 have just commenced to read the Gujrathi Primer. The girls are in the Infant Class. At present only one teacher on Rs. 10 per mensem is employed, who is a Mahomedan having previous experience in this line and who has worked in a similar school at Amreli. The working time of the school is from 11 a. m. to 5 p. m.

The average attendance of the children is 29 which is rather low and is due to the fact that some of the boys have to go for work on daily wages.

The following are the statistics of the pupils accord to their castes :

Castes

Names	Solanki	Permar	Bawa	Brahman	Pardhi	Sasipar	Kantaria	Makwana	Rajgadar	Revra	Borisa	Koli	Padaya	Total	Remarks
Boys	3	6	5	3	2	3	2	7	2	2	2	0	3	40	*This girl is
Girls	5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1*	0	6	Not Dhed.

The Bhavanagar centre of the D. C. M. owes its existence to Mr. V. R. Shinde, General Secy. of the D. C. M. Society of India, who visited this place in his tour in Kathiawar during the first week of May 1911. He delivered an interesting lecture in the Samaldas College Hall on the 6th of May 1911 on the elevation of the Depressed Classes under the presidentship of Diwansaheb P. D. Pattani, C.I.E., who showed his full sympathy with this movement.

The boys and girls that take advantage of this school belong to the Dhed class. They are an intelligent class of people who have natural tact and capacity for weaving cloth used generally for wear and tear. They produce strong and durable cloth which is put up for sale in the market, proverbially known as Dhed Khadi. Many of them are wholesale dealers in this article. Their dealings are honest with their merchants. Some of them who have a liking for job work have joined the State Railway and have become good drivers and mechanics. Dheds, Mahars, and Bhangis in this Province do not mix with one another for any social function, not to speak of their untouchableness. When there is such a wide gulf between them, all efforts must be made to heal these differences by education.

The school that is opened here is taken advantage of by Dhed boys only. It is maintained by raising public funds and managed by a committee of the following gentlemen :—

Dr. P. Deb (*President*)
Seth Kuvarji Anandji (*Vice President*)
Mr. L. B. Vaidya (*Secy. And Treasurer*)
Members
Seth Mahomedally Abdulally
Mr. Gulabrai G. Desai
Mr. Vithaldas G. Trivedi
Mr. M. R. Bhatt
Mr. B. G. Mody
Mr. Hiraji Zina
Mr. Ebrahim Jocsub

One of the grievances of the Dheds is the scarcity of water. There is only one well for the whole Dhedwada which is almost getting dried up. On one side the effects of famine are being keenly felt and on the other, scarcity of water. They are hemmed in from all sides with difficulties and untold miseries. This is a most pitiful condition requiring prompt attention from the city fathers. I have therefore addressed the Municipal Secretary and the President of the Corporation on this subject to remedy this evil and to provide the Dheds with pipewater, which work is already in progress.

As a protection from the effects of cold weather it was thought necessary to provide the boys with clothes and accordingly a circular was drawn and sent round to all the sympathisers and subscribers, who contributed their mite promptly to this fund called the Dress Fund for which the Mission is greatly thankful to them. These clothes are prepared out of khadi cloth nicely coloured in khakhi and they are comfortable and decent.

There are 135 houses in the new Dhedwada and the population thereof is 466. They belong to 33 different sub-castes of Dheds.

The following is the list of the subscribers and Donors :—

No.	Names	Amount
1	Diwan Saheb P. D. Pattani, C.I.E.	25
2	Dr. Burjorji Byramji	12
3	Mr. Ranjitrao Vavabhai	12
4	Mr. Amratlal Thaker	12
5	Dr. P. Deb	12
6	Mr. M. R. Bhatt	6
7	Mr. Framji Kharsetji	6
8	Prof. Jamsetji N. Unvalla	5
9	Prof. K. J. Sanjana	3
10	Mr. B. A. Entee	2
11	Mr. K. V. Mehta	2
12	Sheth Pestonji D. Mirza	2
13	Dr. Anantrai Nathji	2
14	Mr. Bejanji Oomrigar	2
15	Mr. K. K. Bhatt	1
16	Mr. V. G. Bhatt	1
17	Mr. Chamanlal Bhuderbhai	1
18	Mr. B. M. Chitre	1
19	Mr. Pirozsha Damri	1
20	Mr. G. G. Desai	1
21	Mr. G. H. Desai	1
22	Mr. Fazalally Abdoolally	1
23	Sheth Edalji Shapurji	1
24	Mr. Gopalji Odhavji	1
25	Mr. Harakhalal Gourishanker	1
26	Mr. Harilal Damodardas	1
27	Mr. Harilal Laloobhai	1

28	Dr. Himatlal Maneklal	1
29	Mr. J. Jacobs	1
30	Mr. R. B. Joshi	1
31	Mr. S. N. Kanade	1
32	Mr. J. T. Keshaw	1
33	Mr. Mahomedally	1
34	Mr. Maniklal Motichand	1
35	Mr. G. S. Mehta	1
36	Mr. K. G. Kale	1
37	Mr. C. V. Mehta	1
38	Mr. B. G. Mody	1
39	Mr. D. R. Mody	1
40	Mr. Navnitrai Maganlal	1
41	Mr. Nandlal Permanddas	1
42	Mr. Narandas Tribhuvandas	1
43	Mr. M. S. Oza	1
44	Mr. B. P. Oza	1
45	Mr. D. M. Oza	1
46	Mr. M. G. Oza	1
47	Mr. V. A. Tambe	1
48	Mr. Permanand Vithaldas	1
49	Mr. B. G. Parekh	8
50	Mr. G. M. Patel	1
51	Mr. G. P. Patel	1
52	Dr. Pirozshaw Motivala	1
53	Mr. K. R. Pradhan	1
54	Mr. Ratilal Laxmanbhai	2
55	Mr. N. J. Rajkotvala	1
56	Mr. D. M. Shah	1
57	Mr. A. T. Shah	1
58	Mr. A. R. Sogu	1
59	Mr. B. A. Sogu	1

60	Mr. C. B. Thaker	1
61	Mr. L. H. Thaker	1
62	Mr. M. B. Thaker	1
63	Mr. M. R. Thaker	1
64	Mr. T. K. Trivedi	1
65	Mr. Trimbklal Kababhai	1
66	Mr. V. G. Trivedi	1
67	Vakil Bakerdas Kakal	1
68	Vakil Kashilal Bhavanishanker	1
69	Vakil Vrajlal Tribhuvandas	1
70	Vakil Kooberdas Rajpura	1
71	Mr. L. B. Vaidya	1
72	Mr. Vishnuprasad Bhagwatrai	1
73	Mr. R. N. Unvala	1
	Total Rs.	162

Donors

1	Mancherji R. N. Ranina, Esq	10
2	Sheth Mahomedbhai Osman	5
3	Sheth Noormahomed Vazir	5
4	Chaghanbhai Mavji, Esq.	3
	Total Rs.	23

The following is the list of other helpers who gave the school some materials.

2 Chairs By Mr. J. Gooddard, Telegraph Master.

1 Table by N. J. Rajkotwala, General Merchant.

1 Time-Piece by Chaganbhai Mavji, Esq.

Total 4

Slates and Books were given to the boys on the day of the opening ceremony of the school out of the public funds.

On the Coronation day the state sent us so kindly 33 medals which were distributed to the boys in addition to which they also received sweets for which this Mission is grateful to the state.

The school must have a building of its own quite separate from the dwellings of these people. It must have a spacious compound where the boys can get some manual training. In these days of famine when relief works are started everywhere, if the state gives sanction for erecting such a school building it will have accomplished a twofold object, by helping the famine stricken and supporting the cause of education of the Depressed Classes. The sum required for this purpose will be small which may be granted without requiring a special sanction.

As an experimental measure the tendency of these people should be diverted towards agriculture and farming. They are no doubt good weavers but if some of them be trained in the line of cultivating and gardening, I have no doubt they will be useful in that branch also which is a great need at present. This can be done easily by alloting to them free lands and a loan of money with a small interest on the agricultural banking system which is being introduced in small villages for improving the lot of the cultivators.

Government have passed a resolution in their recent circular that a weaving class will be attached to some school for giving facility to the spread of industrial education with an expert to guide them who will be on his tours in those districts mentioned in the resolution. I think Govt. should be requested to give effect to the scheme among the Depressed Classes schools such as in Bhavnagar where these people follow that trade and if they are made acquainted with the scientific way in which to handle the new handloom machine they will grasp it in a short time.

Bhavnagar
3rd February 1912. }

L. B. VAIDYA
Hon. Secy., Depressed Classes Mission
Bhavnagar

❑❑❑

6. DAPOLI — Dist. Ratnagiri *Opened, Nov. 1908*

The annual prize distribution was held on the 24th April 1911 under the Presidency of Mr. Sayad Abdul Rahiman Kadri who distributed clothes and books to the children. The boy reading the 5th English Standard passed that standard and was promoted to the sixth and

two others were promoted from the 2nd and the 3rd in that school. Another boy Janu Pandu, aided by the committee studying at Guhagar felt discouraged by his failure in the Marathi Final Examination; but at the request of the committee, Mr. Narayen pillay the Depy. Sub-Inspector appointed him teacher at the lower caste school at Parule. Encouraged by this, he appeared for and passed in the Final Examination this year. A Chambhar woman is appointed teacher in the girl school of the S. P. G. Mission and is receiving a small aid from the Depressed Classes Mission, Bombay. Mr. V. R. Shinde, General Secretary of D. C. M. visited the centre in October last when he delivered a lecture, performed a Kirtan, visited the people at their homes and renewed the sympathy of the higher classes. The committee is thankful to Mr. Brander, I. C. S., The Collector, Mr. Whitworth and Mr. Anandrao Nair of Bombay for their practical sympathy.

Dapoli, 20th January 1912. } S. A. R. Kadri (President)

7. HUBLI — Distr. Dharwar *Opened 7th Sept. 1911*

(1) This Centre was opened on the 7th of Sept. 1911 by the help of Mr. V. R. Shinde, B. A., General Secretary, D. C. M. Society of India, Bombay. The following Committee was formed. Chairman— Mr. K. R. Valvekar.Vice-Chairman-Mr. S. I. Kambli, B.A., LL.B. Secretaries and Treasures — Messrs. V. P. Wagle and T. T. Mudraddi. Members — Dr. S. I. Gore, L. M. & S., Dr. C. H. Deshapande and Mr. R. G. Barpute, B. A.

(2) In Hubli there are 5 classes, which may be included in the term "Depressed Classes" (1) Dhors, (2) Mochis, (3) Holairs or Mahars, (4) Madars and (5) Bhangis. Their condition in life is of course from every point of view the lowest.

(3) There are two Municipal Schools meant exclusively for the depressed classes. In one school, there are 40 boys and 34 girls and in the other 37 boys and 10 girls. There are 3 students studying in the Lamington High School, Hubli. The abovesaid 2 schools teach Kanarese upto the 4th standard. There are two scholarships awarded by the Municipality of Rs. 2 each per month to the first boy in the 4th Standard. There are 3 male teachers in the abovementioned schools belonging to the Depressed Classes and one female teacher. The schools are working well; each of the office bearers visits the schools every fortnight. Our Chairman and Vice-Chairman who hold similar posts in the Board of Education in the Municipality are doing all in their power to elevate the Depressed Classes.

(4) Two public meetings of the Depressed Classes were held in their centres. There was a large attendance at each meeting. Different speakers addressed them on religion, abstinence from drink, education, cleanliness etc.

(5) The chief drawbacks, against which the Society has to fight are drink and complete apathy, if not antipathy, towards education. As regards drink we have appointed a committee in each locality to dissuade these people from drinking. We have also selected from among them certain persons, who have received some education to preach to them against drink and on the importance of education.

(6) In September 1911, Mr. Shinde collected here about Rs. 500 for the Parent Society, and therefore, it was thought inadvisable to approach the people for the collection of further sums for the Hubli Centre just now. Yet we have collected sufficient amount to defray the initial expenditure.

The Centre being only 4 months old, the work done is not of course much but the Committee is trying its best to improve the depressed classes.

Hubli, 12-1-1912. }

VINAYEK P.WAGLE,
Secretary, D. C. M., Hubli.

8. MADRAS *Opened Jan. 1909*

Last year the Society maintained two day schools and two night schools in Vyasarpady Parachery and Perambur Chaklypoly with a total strength of 130 pupils. These schools, especially those at Vyasarpady had done good work during the year and as the number of pupils increased, it became necessary to strengthen the staff by the appointment of two additional assistant teachers. The day schools were examined by the Sub-Asst. Inspector of schools who has reported favourably on them and sanctioned a grant of Rs. 127 for the year. All the schools are managed by experienced and trained staff of teachers and had a total strength of 156 pupils on their rolls at the end of the year. Seeing the facilities afforded by the society for imparting free elementary education to the so called depressed classes, the barbers living in Choolai requested the committee to open a night school in their neighbourhood and a trial school was accordingly opened in that locality which has 20 grown up pupils on the rolls. Applications have also been received from several depressed classes people living in various localities in and about Madras, for opening schools in their neighbourhood but for want of funds the committee have not been able to comply with their

request except by deputing the workers of the Mission to visit their quarters and to speak to them on temperance, sanitation and other subjects.

WORKERS

The committee have two workers who in addition to the staff of teachers paid visits to different localities inhabited by the depressed classes and spoke to them on topics of temperance, cleanliness etc. for their improvement. On Sundays and other holidays moral classes and *Bhajans* were held at which the workers and sympathisers of the cause spoke to the elderly people on the evils of drink, importance of cleanliness, value of co-operation, education of their children and their moral improvement. This important work which was started from the very commencement of the operations of the society is being carried on successfully and has been the means for securing the help and sympathy of the elders without which it would not have been possible to make any progress in our work. The committee however regret that properly qualified men with real interest in this kind of work which necessarily takes them to dirty insanitary *paracheries* are not available and till such men are trained, this very desirable item of work will suffer. One of our workers also visited Trichinapoly, Tanjore, Madura and other places with a view to enlist the sympathy of the educated and well-to-do classes in the work of the society.

VISITORS

Among those who visited our schools during the year are Mesdames Marguerite Glotz and Allard from France, Sister Omma and brother Ramananda of the Vaidika Mission and Mr. C. Manikka Moodr of Bangalore. Besides these a number of students of local colleges and other sympathisers of the Mission also visited the schools from time to time in company of our workers and encouraged the pupils by their gifts and advice. On the occasion of the Shraddha of the late Mr. L. Rangiah Chetty, his son Mr. S. Ramanujam Chetty, M. A., B. L. kindly distributed clothes to a number of pupils of the schools and also provided them with a hearty meal. On the last Dasara Holiday a treat was got up for the pupils of Vyasarpady which was honoured by the presence of several respectable Hindu gentlemen. In addition to sports, the pupils acted scenes from the Tamil drama Gajendra Mokhsham which was much appreciated by the audience.

FINANCE AND CONSTITUTION

The Society started the work three years ago depending on the casual donations of the public but as this was not a steady source of income it was proposed to give an organisation to the Society with membership in order to secure regular subscription. With this

view draft rules were drawn up and endeavours were made to enroll members but the Committee regret that they have not yet secured a decent number of members. The Society has now to meet an expence of Rs. 75 per mensem for the pay of the school teachers and allowance paid to whole time workers, rent and other charges and unless this amount could be raised by regular subscriptions it will be difficult to carry on the work already undertaken not to speak of extending the work by opening more schools in response to applications made from other localities. Moreover with the exception of the Vyasarpady School which is held in a tiled shed built by the Committee, all the other schools are accommodated in rented buildings which is not at all a satisfactory arrangement and the Committee will be happy to construct decent school houses for them which in themselves would be attractive to these dirty people. These and other demands on the Committee's resources could be met only by the hearty co-operation of the public and it is earnestly hoped that such co-operation will be forthcoming.

Excluding the last year's balance, the receipts during the year amounted to Rs.890-11-4 and the disbursements to Rs. 899-8-11 which shows the income was not sufficient to meet the expenditure.

97, Anna Pillai Street,
G. T. Madras,
25th Jan. 1912.

V. GOVINDAN
(Hon. Secretary)

9. MAHABLESHWAR *Opened Nov. 1910*

The Mahableshwar Industrial School

The Industrial School progresses and supplies a want in providing a decent means of support for old and infirm persons and orphan children, who would otherwise be begging in the roads.

(1) It was started in 1908, by Mrs. Jameson for this purpose, but is still very far from self-supporting, the upkeep expenses being very heavy.

Mrs. H. A. Wadya having donated Rs. 4, 000 for the purchase of Florida Lodge, the rent Rs.200 p. a. will now be saved. This building will now be known, as the Lady Muir Mackenzie Ashram in accordance with the agreement entered into with Mrs. Wadya, at a committee meeting held on June 2nd 1911. It is hoped that some necessary alterations, and repairs will soon be undertaken, making the building more suitable for its purpose.

(2) The School contains as last year 34 pupils, men and women, and about 8 children.

Age — ages of adults range from 30 to 70 Approximately.

Age — ages of Children range from 7 to 10 Approximately.

The greater number of adults are old; a few though young are so crippled that they cannot work as coolies.

Caste :— Hindus — 12, Mahomedans— 22.

(3) Committee meetings are held at Mahableshwar during hot weather season to decide questions relating to the school. Thus it was decided in May 1911 not to build the new house spoken of in last year's report but to buy the building then in use, mentioned above, its position being central and accessible to visitors, to whom it is hoped to sell the products of the school.

(4) I am unable to give any information as to probable scope for mission work in the neighbourhood, as the Committee is only concerned in the managing of this charity. The school is not a branch of the D. C. M. but only affiliated to it, some of the earlier sums being raised by Lady Muir Mackenzie under the auspices of the D. C. M. The building and funds are held by the Committee in trust for the charity and for Mrs. H. A. Wadya, chief donor.

(5) Other donations in 1911 are :—

Rs. 1000 raised by Sir Vithaldas Thackersey toward building fund as follows :—

	Rs.
Sir V. D. Thackersey and Purshotum V. Manjee	250
Caussum Ali J. Seerbhai	250
Chief of Sangli	100
Mr. Cursondas Hargowandas	100
Messrs. Dharamsey M. Goculdas, Morarji N. Goculdas	100
Mr. Dwarkadas Gordhandas	100
Hon. Sec. Muir Mackenzie Fund unspent balance	100
Also, cheque from Dubash Bros.	1,000

Also, Balance from the Jameson Entertainment Fund, May 1911	3, 000
And various other donations as follows:—	
H. E. Sir G. Clarke	50
A. Hill	20
Chief of Jamkhandi	25
Dharamsey M. Goculdas	10
F. H. Albless	5
Byramjee Pudumjee	10
M. S. Weldon	10
Sapoorjee Eduljee Chenai	15
W. T. Morison	20
R. A. Lamb	225
E. Carmichael	15
D. N. Wadia	10
Dady N. Dady	10
Tulsidas Keshavdas	10

(These details have been sent to me and the latter sum must, I think be an error.)

(6) The aloe plantation belonging to the school is not yet ready to supply it with fibre. When this is so, the heavy expense incurred in buying the latter will be lessened.

(7) Cotton bed tapes and large and small ropes of aloe fibre, all of exceptionally good quality are made, also matting in various colours, coir ropes and strings.

Ropes can be sold locally to a small extent, the people gladly buying them, and the Public Works Office gave a large order last year. Bed-tape though exceptionally good has to be disposed off at a distance at a loss.

It is hoped the visitors to the Hill will more and more visit the school and avail themselves of the opportunity to buy good articles at moderate cost.

L. R. Prior
(Acting Hon. Sec., M. I. S.)

❑❑❑

10. MALVAN — Dist. Ratnagiri *Opened 20 October 1911*

The following have become the members and subscribers of our centre. Rao Bahadur Madhaorao Somaji Moray, Mr. Rayaji, Dattatraya Pai Inamdar, Mr. Sitaram Gundoba Keni, Mr. Govindrao Narayan Gogate, B.A., LL.B., Mr. Ramchandra Narayan Fanasgaokar (Pleader), Mr. Govind Vithal Vaze, Mr. Baburao Gopal Varadkar, B. A., Headmaster, Anant Shivaji Desai High School, Malvan, Mr. Krishnarao Sitaram Desai, Mr. Narayan Babaji Chavan, Mr. Rajaram Vinayak Kulkarni, Mr. A. S. Farnandez (Pensioner), Mr. Anant Govind Gadkar, Mr. Shivram Vithoji Gadkar (Pensioner Nazar), Mr. Keshao Krishna Kulkarni, Mr. Bhagvan Tatoji Gaokar, Dr. Ghanashyam Sabaji Kasle, Mr. Vinayak Vasudeo Ajgaokar, B.A., Dr. Narayanrao Sadashio Desai, Mr. Narayanrao Pandurang Bhandarkar (Retired Engineer), Mr. Atmaram Sadashiv Kelkar, Mr. Sitaram Vishnu Apte, Mr. Vishnu Pandurang Chipkar (Pensioner), Mr. Raghunath Balkrishna Dangi (Pleader), Mr. Vaman Vasudev Patade, Mr. Anantrao Vasudeo Bhandarkar, Mr. Tukaram Narayan Gaokar, Mr. Suleman Wald Abdul Golandaj, Mr. Bapuji Narayan Samant, Mr. Krishnaji Vithoji Malvankar, Mr. Arjun Shivaji Bhagat (Pensioner), Military Subhedar, Mr. Keshav Abaji Gaokar, Atmaram Vyankaji Adarkar, Dr. Rajaram Vasudeo Ajgaokar (L.M.& S.), Mr. Shivram Balkrishna Kalsekar. Mr. Hari Bhikaji Apte (B.A.), Mr. Sakharam Pandu Khot.

On 12 Dec. 1911 suits of clothes were distributed to about 150 Low caste students — boys and girls — and about 400 Mahars and Chambhars were fed with good dishes.

The Malvan Municipal Low Caste School was twice visited by some of the members of our Committee.

The Committee hopes to make good progress in the undertaking. There is great likelihood that the Committee will gain sympathies of the general public hereof. One merchant of Malvan, a member of the Committee, has shown moral courage to engage chambhar women and children in cleaning his goods to the satisfaction of the Committee. The Committee hopes also that the pupils of the Depressed Classes will be to some extent benefitted by the Anant Shivaji Desai High School. Some Mahar and Chambhar boys are studying in the fifth and sixth standards of the Malvan Dewulwada Vernacular School who are fit for admission into the Central Boarding School at Parel; but no boy can be sent for the present as the parents are unwilling to part from their sons on account of their young age.

This centre was opened by the exertions of Mr. V. R. Shinde, B. A., the General Secretary, D. C. M. Society of India when lately on tour to Malvan. He addressed a large gathering including both classes and masses, which resulted in the formation of the local

Committee of the D. C. M. Society on the 20th October 1911 which consists of the following members, with powers to add to their number.

(1) Rao Bahadur Madhawrao Somaji Morey.
(2) Mr. Rayaji Dattatraya Pai, Inamdar, Secretary.
(3) Mr. Sitaram Gundoba Keni, Secretary and Treasurer.
(4) Mr. Govindrao Narayan Gogate, B. A., LL. B.
(5) Mr. Ramchandra Narayan Fanasgaokar, Pleader.
(6) Mr. Suleman wald Abdul Golandaja.
(7) Mr. Govinda Vithal Waze.
(8) Mr. Baburao Gopal Waradkar, B.A., Head Master Anant Desai's High School, Malwan.
(9) Mr. Krishnarao Sitaram Desai.
(10) Mr. Narayan Babaji Chavan, Chambhar Master Low caste School, Malwan.

On this side of the Malbar coast, it can be safely said, that this place is mentally far advanced on having constant communication with Bombay and for some other local reasons. So the ground was prepared and was waiting for the seed to be sown, which was done by the opportune arrival of Mr. V. R. Shinde, B. A.

The Depressed Classes here maintain themselves by hard labour such as wood cutting, stone breaking, stonewall building, reclamation of lands &c. and also on wicker work. In days gone by people used even to avoid their shadows but now they are not kept at such a long distance. This was clearly experienced in the procession that started here on the 12th of December, the day of the celebration of the Coronation ceremony of our beloved King Emperor and Queen-Empress of India, when the low caste students were included there in without any sort of feeling of abhorance. Here are two general classes of low caste people viz. Mahars and Chambhars. Their population will come to about 500 in Malwan proper and that in the taluka is not less than two thousand strong. They are wretched in condition having no pecuniary means to raise them selves in the absence of freedom from exclusion.

Here the business of breaking cashu-nuts is carried on extensively and that labour pays very dear. The men dealing in that trade are from the upper classes of Hindus who are afraid to employ the labour of the depressed classes lest they would have to lose their brokers and purchasers of the goods who are generally Bhatias of Bombay who are supposed to be very orthodox. If any Mahomedan or other rich merchant or any company at Bombay where the goods are sent for sale will be ready to undertake this business, of course then, the

labour of the low caste people will be accepted and that will go a far way to better their condition and that will be taking a short cut at the wished for object of the Mission. Though this will seem to be a silly proposal at the first sight, it will certainly work wonders in case it is brought into practice. If anybody interested in these low caste people will open the business of rope making from coir which is abundant here, he will kill two birds with one shot. This means he will get cheap labour from these people and they in turn will be able to get their daily bread easily by their personal labour.

Malvan,
13 January, 1911. }

SITARAM GUNDOBA KENI
RAYAJI D. PAI, Inamdar
(Hon. Secretaries)

❑❑❑

11. MANGALORE *Opened 1898*

1. Managing Committee —

Messrs. U. Raghunathaya, Pensioner and Landholder, President. A. Srinivas Pai, B. A., B. L., High Court Vakil; Shesa Bhat Bhide, B. A., B. L., Pleader; A.Balkrishna Shetty, F. T. S., Landholder; Dr. M. S. Rao, F. T. S., L. R. C. P. & S., L. F. P. & S.& L. M. M.; Narsappa, Clerk, Messrs. Pierce Leslie & Co; G. Krishna Rao, B. A., LL.B., Pleader, Treasurer; and K. Ranga Rao, Secretary.

2. The Mission maintains the following institutions :

1. A Day School for boys and girls.
2. A Boarding House for grown up students.
3. A Night School.
4. An Industrial Institute.
5. A Small colony of Panchama families.

3. **The Day School** — The school had 80 Panchama Pupils — 69 boys and 11 girls — divided into 5 classes viz. the infant, I, II, III & IV standards and was manned by three teachers two of whom were Panchamas. Owing to the temporary absence of two of the experienced teachers and the admission of the new and inexperienced in their place, the progress of the school children suffered to some extent and the results at the annual examination were not as satisfactory as in the previous year. The following are the remarks recorded by the Inspecting Officer at the Annual examination which was held on 4th

अनुक्रमणिका

December, 1910. "The teaching of the Geography of the town, School Mottoes, Colours and Forms, Weighing and Measuring, Postal Information, Manuscript Reading, and Mental Arithmetic, require much attention. In general knowledge the lower classes especially, are poor. It is satisfactory that clay modelling, sticklaying, seed placing and paper folding, are taught as manual occupations. Two boys learn weaving also. Paper-cut-ting too may be done in classes II to IV. The garden is very fair. Singing is good. The general condition of the school is fair. I would propose some more grant as before."

The instruction in the school is free, and the pupils being the children of *miserables*, are supplied with books, slates, and stationery as well as dress and umbrellas, and as they come from great distances **a daily midday meal** is also given to all in the school premises— all free of charge.

The year closed with 78 pupils on the roll — 69 boys and 9 girls.

The total cash expenditure incurred on account of the school is Rs. 500-12-9. The school received a grant of Rs. 139-0-0 from the Municipal funds during the year under report, as a result of the annual inspection held in December, 1910.

4. The Rice Fund — The total quantity of rice collected during the year from weekly donors as well as from others is 20 Mooras and 34½ seers. In addition to this 10 Mooras and 32½ seers of rice was purchased during the year to meet the demand as occasion arose.

5. The Boarding House — This institution was started in 1908 with the object of giving moral and spiritual instruction to grown up Panchama students and to train them to habits of cleanliness and good manners in addition to the training in some industry, in the hope that when they returned home after their discharge, they might exercise a leavening influence among their community. They are forbidden liquor and smoking and are not allowed to go home without permission. No more than eight youths are admitted at a time. During the year under report there were 12 inmates in this institution, 7 of whom were discharged. A decent and commodious building for the occupation of the boarders and for the use of the school children for their midday meal is being built.

6. The Night School — A night school was started with one Panchama teacher in charge of it, for the benefit of Panchama Coolies in the beginning of June 1911, and an application was made to the educational authorities for recognition and aid under the grant-in-aid code. The strength however which rose from 9 to 23, soon began to fall. The pupils being mostly hardworking day-labourers obliged to come to school from great distances after the day's labour, could not be punctual in attendance and would come to school so late as

9·30 p.m. and would soon become drowsy and unfit for instruction. The application made for recognition and aid was therefore withdrawn. The Committee in their meeting as however resolved upon continuing the school for whatever benefit it might bring to the pupils. The school however came to an end. The experience gained in this connection has shown that no night school can be successfully maintained for these scattered people unless and until a centre is formed by making a good number of families live in one compact locality, which want, our colony scheme is calculated to supply. The expenditure incurred on account of the night school is Rs. 21-10-1.

7. The Industrial Institute — The Institute produced only 2, 733½ yards of cloth and sold 30511 yards which includes some cloth of the previous year. The total cash receipts and expenditure were 966-11-7 and 998-6-1 respectively. The weaving was done with flyshuttle handlooms. Owing to the competition of the power looms, this industry does not meet with sufficient encouragement.

8. The Eri Silk Industry — The experiment made in 1909 and 1910 in rearing *eri* silk worms having proved successful a temporary farm was opened, attached to the school. The worms throve very well and produced good cocoons which were exhibited in the Madras Agri-Horticultural Exhibition. The climate of this district having been found to be congenial for this industry and the expert opinion obtained in this connection having been favourable, the Collector of the District was addressed on the subject for money help and at his recommendation the Government sanctioned a grant of Rs. 500 from the Local Funds. One of the weavers of our institute was at first sent to the Government Agricultural College, Coimbitore, for training in this industry. He however returned, on account of ill-health before completing the course. A more competent man who was in the employ of the Bassel German Mission was thereupon sent to the Government Agricultural Research Institute, Pusa, at the end of September last with the permission of his superiors who granted him 4 months' leave with pay for the purpose. The man has returned with the necessary qualifications and a diploma from the College authorities. Every attempt will be made in the current year to popularize this industry and make it a cottage industry in the homestead of the poor, in this District. A model farm will be maintained attached to the school and the construction of a building for the purpose has already commenced.

9. The Panchama Colony — The construction work in connection with this scheme progressed more satisfactorily during the year than in the previous year. 5 tiled buildings and 9 huts of a temporary nature and two wells were constructed during the year. The well sanctioned by the District Board at a cost of Rs.500 could not be finished before monsoon set in and is expected to be completed in the current year. From the 100 timber trees granted to us by the Government in the previous year, we got 868 rafters and appeals were sent to

sympathising gentlemen for help. Two kinds of homesteads are now being built. As the mud work is done by the occupants themselves and a portion of the timber required has been supplied by the Government the estimated minimum cost of a building is Rs. 36 for one of the smaller size and Rs. 50 for the larger. Messrs. C. P. Ramaswami Iyer, S. Kasturi Ranga Iyangar, and S. Shrinivasa Iyangar of Madras, Mr. C. Viraraghava Chariar of Salem and the Hindu Distress Relief Fund on behalf of Lala Lajpat Rai of Lahore, and an anonymous donor of Manjeshwar gave us money help, each to build one homestead on his behalf. Revd. Mr. Shinde, General Secretary of the D.C.M. Society of India sent us Rs.300 on behalf of some sympathising gentlemen of Hubli for erection of one block under the name of the Hubli Block. The construction work on this block has already begun. A big well constructed at a cost of nearly Rs.500 mainly with the help of money contributed by our Indian brethren in the Andamans most of whom were members of the Temple Club in Port Blair, was completed and has been named the Andaman well. A tablet will be put up in memory of the charity of these gentlemen. Another big well not yet completed will be dedicated to Rai Saheb N. Sadasiva Pillay whose active sympathy for our depressed fellow-beings here popularized our movement in the Andamans and brought us liberal money help. We take this opportunity to gratefully acknowledge the sum of Rs. 200 also which Leut. Col. H. A. Browning sent us in December last on behalf of the members of the Temple Club as a gift in honour of the visit of Their Most Gracious Majesties King George V and Queen Empress Mary to India. We cannot adequately express our gratitude to these gentlemen for the material help so kindly given to our depressed fellow-beings here on this auspicious occasion of the epoch-making visit of our sovereign and his consort to our country.

The Committee have also resolved upon dedicating one well to the late lamented Mr. Amembal Subbarao in grateful memory of the valuable help he rendered to the Mission. It might be needless to say that it was with his help and in a meeting held under his presidentship that our Mission was organized.

9. **General** — The Coronation Durbar was celebrated by our Mission with great *eclat* under the presidency of our District Judge Mr. V. Venugopal Chetty, I.C.S. who has been giving us liberal support since his arrival here. The local European and Indian gentry graced the occasion with their presence. The local Durbar Celebration Committee gave a liberal contribution of Rs. 62-12-0 and 3 muras of rice. A notable feature of the celebration was the distribution of valuable presents and a sumptuous dinner to the school children and the elderly Panchamas and their passing in a grand procession through the principal streets of the town carrying the pictures of Their Majesties in a Mantapam singing Coronation odes and other songs, invoking divine blessings on the rule of His Majesty. The procession passed with tomtom of the kind used by the higher classes a privilege not enjoyed by Panchama Classes hitherto. The success of this celebration is due mainly to the unstinted charity of Dr. and Mrs.

L. P. Fernandes of St. Mary's Pharmacy. Dr. Fernandes has been the helper of our movement from its outset and has been moreover giving medical help to our school children and the staff ungrudgingly.

The total income from all sources during the year under report was Rs. 3, 489-0-10 and the expenditure Rs. 2,696-2-11.

K. RANGA RAO

Mangalore, 30th January 1912. (Hon. Secretary)

❑❑❑

Statement of Cash Account of the Depressed Classes Mission, Mangalore

(for the year ending 31st December 1910)

RECEIPTS	Amount			Total			EXPENDITURE	Amount			Total		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.		Rs.	a.	P	Rs.	a.	p.
Balance of the last year	105	3	11				**INDUSTRIAL INSTITUTE**						
Cash donations including-Sundry Cash collection made by the Rice Collectors	*803	8	0				Pay of the Establishment	129	14	4			
Price of shares received from the share-holders in the institute	120	0	0				Postage	38	12	3			
Sale proceeds of cloth	1, 087	5	4				Printing and Stationery	52	2	0			
Rent collected from Panchama tenants of the Colony land	4	0	0				Price of dealwood boxes and rafters etc.	6	9	6			
Amount advanced by the Secretary	400	0	0				Amount paid to yarn Merchants	684	4	3			
				2, 520	1	3	Wages paid to Weavers	308	7	3			
							Wages paid to warping and Reeling	83	15	7			
							Commission allowed on Cash sales	16	10	3			
							Miscellaneous, i.e. Rangoon rice, firewood, railway freight etc.	72	1	5			
											1, 392	12	10
							SCHOOL & BOARDING HOUSE						
							Pay of the	221	10	0			

							teachers						
							Cost of books, slates and other	16	0	0			
							Contingencies	++16	1	9			
							Umbrellas and Stiching Charges Expenses of the Boarding House cost of daily dinner to school pupils	174	5	7	428	1	4
C/f.	...	...	...	2, 520	1	3	C/f.	...	...	...	1,820	14	2

RECEIPTS	Amount			Total			EXPENDITURE	Amount			Total		
	Rs.	a.	p.	Rs.	a.	p.		Rs.	a.	P	Rs.	a.	p.
B/f.	...	...	...	2, 520	1	3	B/F.				1,820	14	2
							COLONY SCHEME						
							Planting and well digging	549	8	9			
							Mulgeni rent paid to the proprietor of the Colony Land in Bejjai	15	0	0			
							Printing Charges	35	12	0			
							Travelling expenses of the Missionaries etc.	8	10	0			
							Miscellaneous	77	11	0	686	9	9
							Balance in hand				12	9	4
Total	..	..	..	2, 520	1	3	Total	...	..	..	2, 520	1	3

* [This amount does not include the value of donations in kind such as rice collected from bag-holding families and books etc. presented to Mission.]

++ [This amount does not include the value of the cloth given as annual present to the staff and school pupils.]

COURT HILL, }
Mangalore, 15th June 1911

H. VAMANARAO
(Auditor)

अनुक्रमणिका

12. SATARA *Opened 1904*

1. There are two schools for the depressed classes in Satara. The day-school which was originally started in 1902 by the Prarthana Samaj here but was subsequently taken up by the Local Municipality and the night-school which is still managed by the Local Prarthana Samaj. The number of boys in the day-school during the year 1911 was 59 and in the night-school 28. Most of these are Mangs and Mahars and a few Chambhars. The average attendance is good only about 5 p. c. being absent on an average.

2. The first meeting during the year under report was held on the 16th January 1911 the death anniversary of the late Mr. Justice Ranade, and was presided over by Mr. R. R. Kale. That the low caste community has begun to understand the value of self-reliance and self-help is clear from the fact that donations to the extent of Rs. 25 and monthly subscriptions amounting to Rs. 6-6-0 were collected on the spot from among the members of the Community for being spent on educational purposes. The meeting was addressed among others by three members of the community itself. In the Shimaga-Holidays the Liberal Association of this place had arranged for innocent sports and other healthy entertainments to divert the people from indulging in obscene songs and mud-sports and it is a matter for congratulation that a very large number of the depressed classes abstained from the usual loose and obscene practices and took part in the various engagements provided by the Liberal Association and above all a very large number abstained from drinking and swore that they would abandon it in future.

3. Another move in the direction of improving the low and frivolous tastes of these people is the resolution come to by Mahars of certain villages in this District not to perform or attend *Tamashas* but to perform *Bhajans* and *Kirtans* instead. This was partly due to the excellent *Kirtans* which Baizabai of Sasawad belonging to the Mahar Community performed at the Bangalow of Mr. R. R. Kale and the impressive sermons preached in this place. Baizabai had been staying here for some time and it was hoped to accomplish a good deal of improvement among the low caste community with her assistance but the cruel hand of death suddenly carried her away in June last. On the Ashadhi Ekadashi she breathed her last and the sad event spread a gloom over the whole town. Her dead body was carried in procession with great pomp through the town at the request of several friends and sympathisers who attended the funeral. When I had been to my country residence at Pusegaon village on the Pandharpur Road in this District I found that the Mahars had given up singing *Lavanis* and taken to singing *Bhajan* songs instead.

4. There are more than one Co-operative Credit Societies formed by members of the low castes viz. a Society of Bhangees, another of Chambhars, a third of mangs and another

again of Dhors and the benefits derived therefrom are very much appreciated by them. The Bhangees have been able to wipe off their old and heavy debts of Pathan Sawkars and are now building houses for those who could have ill afforded to do so formerly. The Chambars and Dhors are prospering in their trade and the Mangs have turned out some of them very good tailors and getting the benefit of their joint capital are enabled to buy cloth and make into fine clothes ready for sale.

5. During the year under report there were no donations received and the only income derived was that from the monthly subscribers Messrs. Kale, Pathak, Devadhar, Karandikar and Nabar, and the Government grant as shown in the statement of account for 1911.

6. Mr. V. R. Shinde, General Secretary, D. C. M., visited this town in July with his sister Janabai when they visited and gave some good advice to the depressed classes. Mr. Shinde also conducted divine service on the Gokul Ashtami day which was attended by a large number of women in addition to the male members of the community. Mr. Shinde gave a lecture in the Local Arthur Hall which was well-attended and was impressive and instructive. He was able to collect some money for the Depressed Classes Funds.

Satara, } R. R. Kale
13th Jany. 1912. (Hon. Secretary)

❑❑❑

13. THANA *Opened 17th October 1909*

This centre was established on the 17th October, 1909. The Managing Committee through its Secretaries succeeded in inducing the Thana Municipality to award scholarships to the pupils attending the School regularly 15 days in a month at the following rates since July 1910 which has been still continued.

III Standard	-	4 annas a month.
II Standard	-	3 annas a month.
I Standard	-	2 annas a month.

The Secretaries approached the parents of the boys and girls and explained to them the advantages of sending their children to the school.

The Committee has sent in an application to the Municipality to establish a night-school, as they expect a goodly number of boys during night time; since the majority of grown up children go out for work to assist their parents, a night-school is badly wanted.

A Chokha Mela Bhajan Griha is badly wanted where the people can assemble and offer their devotions to the Almighty. The Secretaries Messrs Padhye and Lad with this object in view delivered some lectures before a large number of Mahars. The result was that the people collected a sum of Rs.36 and erected a shed on a piece of land for this purpose. A subscription list will shortly be opened and such people as are diposed to contribute will be approached. There is a general clamour on the part of the people to make this religious institution a success. The Hindu Temples are shut to them. The people must have some sort of place or temple where they can perform Bhajan.

The Committee regrets very much to lose the services of Mr. R. B. Gupte, B. A., LL.B., on his transfer as a Subordinate Judge in the Nasik District. He took great interest in the mission work.

On the Coronation day clothes were distributed to 24 boys and 6 girls at the hands of Khan Bahadur Dr. Moos, President of the Municipality and Mrs. Wales, Mrs. Adwani the wife of the District Judge took kindly interest in the Institution by personally visiting the school and distributing sweet-meats to the children.

The Total number of Depressed Classes population in the Thana town is as follows :—

Mahars between 300 and 400
Chambhars about 50 to 100
Mangs nearly 20

Income		Expenditure	
Balance	6-5-6	Sweetmeats	2-4-0
Subscriptions	57-0-0	Flowers	3-12-0
Grand Total	63-5-6	Clothes	38-13-0
		Coolie hire	0-12-0
		Balance	17-12-6
		Grand Total	63-5-6

Thana, Bombay Road, 8th Jan. 1912. }

Santooji Ramji Lad
(Secretary & Treasurer)

❑❑❑

ASSOCIATED BODY

14. KOLHAPUR *Opened 9th February 1908*

This Society was established and a fund was started on the 9th of Feb. 1908, with the object of promoting the welfare of the untouchable classes by assisting promising students from among these classes to a liberal education with the hope that capable leaders would thus be raised up among them.

In accordance with the objects named, some students were selected in March 1908 and a teacher for the work of St. IV (Vernacular) was appointed. At the same time efforts were made to secure admission for a few others into the State Schools where they could be educated along with boys of the higher classes and they are by orders of his Highness so admitted.

On enquiry it was found that 119 Students in the State had passed the IVth Vernacular standard and to 25 of these prizes in the form of books were given. Small prizes for cleanliness were also given and this procedure has a marked effect upon the families from which the students come, who are learning that cleanliness and simple clothing is more seemly than dress of a more expensive but dirty kind.

In the course of 1909 the necessity of a Boarding House began to be felt and efforts were made to supply the need. H. H. the Maharajahsaheb at once gave the project a definite shape by generously supplying the Society with a building and by making an annual grant of Rs. 300. The Boarding house was named **The Miss Violet Clarke Boarding House** as a tribute to that Lady's interest in the welfare of the Depressed Classes. Six students were admitted free of charge.

A new Society called The Shri Shahu Patitoddharak Mandali which confines its energies to its own town of Pattankudi (**पट्टणकुडी**) was founded in the same year and has been doing excellent work.

In 1910 great encouragement was given by His Holiness Shri Shankarcharya of the Karawir Peeth expressing his approval of the work of the Society and becoming a subscriber

to its funds. It is not unreasonable to hope that His Holiness' action will stimulate the interest of those who look to him as their guide.

In 1911 the work of the society was continued on the lines laid down; but as it expanded it necessarily entailed additional expenditure. The number of students in the hostel rose to sixteen in 1911 and the care of these has become a serious responsibility. It is imperative that a resident Superintendent should be appointed and we hope our appeal for more help will be answered in a way to make this possible. Of the students in the hostel the expenses of all but one are borne by the Society.

Of those at present in residence, one is in English St. I, 9 in St. II, 4 in St. III & 1 in St. IV and 1 in the 2nd year of the Technical School. Two of these 16 have got the prizes of the 1st number in their classes. Eleven have passed, three promoted to the higher standards and two are detained in the same.

This year the committee passed an important resolution viz. that the students in the hostel be obliged to do some sort of hard work for about two hours every day (from 5 to 7 p. m.) that they may not lose the habit of undergoing physical labour.

The Principal of the Rajaram College has been pleased to give his opinion of the students as follows :—

"The boys from the Miss Clarke Boarding House are very well-conducted and painstaking, they give no trouble and with few exceptions show that they are quite capable of doing justice to the efforts of those who believe that they can be raised from their present lowly condition. I hope the good work would go on and prosper as it deserves."

Year	Income	Expenses
1909	Rs. 544	Rs. 407—2—9
1910	Rs. 719	Rs.565—14—8
1911	About Rs. 880	About Rs. 950—0—0

Kolhapur,
22nd January, 1912. }

A. B. Olkar
(Hon. Secretary)

❑❑❑

Annual Subscriptions received in 1911

			Rs.	a.	p.
Messrs. A. V. & P. O. Thakker	....	....	189	0	0
Mr. B. Cowasji	....	....	180	0	0
Mr. R. J. Tata	....	....	100	0	0
Mr. G. S. Rao	....	....	100	0	0
Mr. L. B. Nayak	....	....	100	0	0
Mr. M. R. Jayakar	....	....	100	0	0
Mr. S. N. Dabholkar	....	....	100	0	0
Mr. S. N. Pandit	....	....	100	0	0
Sir S. B. Broacha	....	....	100	0	0
Dr. Miss Kashibai Nowrange	....	....	60	0	0
Dr. A. L. Nair	....	....	60	0	0
Mr. S. G. Kamalakar	....	....	55	0	0
"In Memorium K. T. Telang"	....	....	48	0	0
Mr. D. N. Bahadurji	....	....	39	0	0
Mr. M. L. Pednekar	....	....	30	0	0
Mr. Bhulabhai Desai	....	....	25	0	0
Mrs. Gangabai Ranaday	....	....	25	0	0
Mrs. Laxmibai Ranaday	....	....	25	0	0
Raosaheb K. D. Dhruva	....	....	25	0	0
Mr. Shankarlal Banker	....	....	25	0	0
Mr. G. B. Trivedi	....	....	25	0	0
Shet Purshottam Kanji	....	....	25	0	0
Prof. S. R. Bhandarkar	....	....	25	0	0
Mr. V. A. Deshpande	....	....	25	0	0
Mr. J. A. Brandan	....	....	24	0	0
Mr. Prabhudas H. Desai	....	....	22	0	0
Mr. G. S. Manker	....	....	20	0	0
Shet Mawji Govindji	....	....	18	0	0
Mr. J. B. Rege	....	....	15	0	0

Mrs. Prabhavatibai Welinkar	....	....	12	0	0
Mr. V. K. Jaya	....	....	12	0	0
Mr. L. S. Dabholkar	....	....	12	0	0
Mr. N. B. Pandit	....	....	12	0	0
Mr. Chinappa Krishnaji	....	....	11	0	0
Mr. P. B. Gothoskar	....	....	10	8	0
Mr. H. S. Dixit	....	....	10	0	0
Dr. M. G. Deshmukh	....	....	10	0	0
Mr. S. G. Campbell	....	....	10	0	0
Mr. G. K. Kudav	....	....	8	0	0
Mr. J. K. Parulkar	....	....	6	0	0
Dr. J. K. Parulkar	....	....	6	0	0
Mr. Appaji Sadashiv Dongre	....	....	6	0	0
Dr. V. G. Rele	....	....	6	0	0
Mrs. Jamnabai Sakkai	....	....	6	0	0
Mr. A. P. Sabnis	....	....	5	0	0
Messrs. Pathak, Shah & Co.	....	....	5	0	0
Mr. Madhavlal	....	....	5	0	0
Mrs. Laxmibai Annaji	....	....	5	0	0
Dr. J. S. Nerurkar	....	....	4	0	0
Mr. J. S. Sanzgiri	....	....	3	0	0
Mrs. Sitabai Marathe	....	....	3	0	0
Mr. S. W. Kamat	....	....	2	8	0
Mr. K. M. Oka	....	....	2	0	0
Mr. V. J. Nadkarni	....	....	2	0	0
Mr. Shambhunath Bholanath	....	....	2	0	0
Mr. R. N. Nerurkar	....	....	2	0	0
Mr. G. R. Mogre	....	....	1	0	0
Mr. D. R. Nadkarni	....	....	1	0	0
Mr. S. H. Kher	....	....	1	0	0
Mr. Bhagvantrao	....	....	1	0	0
Mr. V. H. L.	....	....	0	8	0

Mr. R. W. Parab	....	....	0	8	0
Mrs. Banubai Deshpande	....	....	0	8	0
Mrs. J. D. Joseph	....	....	0	8	0
Total	....	....	1, 869	0	0

Cash Donations received in Bombay 1911

N. B. :- The lists given below do not include the donations to the Rupee Fund which are separately accounted.

			Rs.	a.	p.
Shet Damodardas Gordhandas Orient Club Debenture	....	....	500	0	0
Prof. Devals' Circus Performance	....	....	384	14	0
Mr. Baliwala (Theatrical Performance)	....	....	181	0	0
Alexandra Cinematograph Performance	....	....	137	2	4
Mr. Purshottam Bandhuji	....	....	100	0	0
Kirloskar Sangit Mandali	....	....	50	0	0
Dr. Carpentar from England	....	....	31	0	2
Mr. Bowen	....	....	10	0	0
Mr. Bhat	....	....	10	0	0
Mr. J. B. Trivedi	....	....	10	0	0
Mr. S. P. Kurulkar	....	....	10	0	0
Dr. Popat Prabhuram Vaidya	....	....	10	0	0
Rao Saheb Manaji Rajuji	....	....	10	0	0
Mrs. Sahasrabuddhe	....	....	10	0	0
Mr. M. R. Sabnis	....	....	5	0	0
A Sympathiser	....	....	5	0	0
Mr. Bhausaheb Talvalkar	....	....	5	0	0
Deccan Stores Co.	....	....	5	0	0
Mrs. Chaudhari	....	....	5	0	0
Mr. Damodar S. Yande	....	....	5	0	0
A Friend	....	....	5	0	0

Mrs. Daru	....	....	5	0	0
Dr. Mrs. De Monte	....	....	5	0	0
Mr. L. L. Joshi	....	....	5	0	0
Mr. R. R. Shirgavkar	....	....	5	0	0
Prof. D. K. Karve	....	....	5	0	0
Mr. D. N. Chaudhari	....	....	4	0	0
Dr. D. G. Sabnis	....	....	3	8	0
A Friend	....	....	3	5	9
Dr. R. D. Sabnis	....	....	2	0	0
Mr. Chisti	....	....	2	0	0
Mr. R. V. Kulkarni	....	....	2	0	0
Prof. Prittam Sing	....	....	2	0	0
A Friend	....	....	1	8	0
Mr. N. R. Vakil (for Ladies in distress)		....	1	8	0
A Friend	....	....	1	4	0
A Friend	....	....	1	0	0
Mr. Fulmandikar	....	....	1	0	0
Mr. Kibe	....	....	1	0	0
Mr. Landge	....	....	1	0	0
A Friend	....	....	1	0	0
Mr. Deorukhkar	....	....	1	0	0
Mr. Desai, Indore	....	....	1	0	0
Mrs. Fadnis	....	....	1	0	0
Mr. V. R. Vakil	....	....	1	0	0
Mr. Bhagwat	....	....	1	0	0
Mrs. Manoramabai	....	....	1	0	0
Mr. Shete	....	....	0	8	0
Mrs. Mathurabai	....	....	0	8	0
Mr. Mumathekar	....	....	0	8	0
Mr. Anantrao Rane	....	....	0	8	0
Mr. G. B. Vaidya	....	....	0	8	0
Mr. K. B. Pandit	....	....	0	4	0

			Rs.	a.	p.
A Friend	....	....	0	2	0
Total	....	....	1, 551	0	3

Donations Received in Akola, Berars, 1911

			Rs.	a.	p.
Mr. H. C. Hosali	....	....	50	0	0
Mr. R. V. Mahajani	....	....	25	0	0
R. B. Deorao Vinayak	....	....	25	0	
Mr. K. E. Sanjana	....	....	20	0	0
Mr. J. C. Chattarji	....	....	15	0	0
Mr. Shivram Surajmal	....	....	12	0	0
Mr. Gopaldas Tricamji	....	....	10	0	0
Mr. Madhavrao Marathe	....	....	10	0	0
Mr. H. B. Parachure	....	....	10	0	0
Mr. A. V. Khare	....	....	10	0	0
Mr. S. N. Dange	....	....	10	0	0
Mr. R. S. Damle	....	....	10	0	0
Mr. D. V. Gokhale	....	....	10	0	0
Khan Saheb Amarkhan	....	....	10	0	0
Mr. P. G. Kanga	....	....	5	0	0
Mr. S. D. Kama	....	....	5	0	0
Mr. R. B. Oke	....	....	5	0	0
Mr. P. T. Mistri	....	....	5	0	0
Mr. Baldeo Trader	....	....	5	0	0
Mr. N. V. Thatte	....	....	5	0	0
Mr. Dadasaheb Saranjame	....	....	5	0	0
Mr. Balasaheb Kholkhute	....	....	5	0	0
Mr. Harcharandas Puri	....	....	5	0	0
Mr. Ramji N. Chopade	....	....	1	0	0
Mr. Mangal Murti	....	....	1	0	0
Mr. Kanji Trader	....	....	1	0	0
Total	....	....	275	0	0

Donations Received in Kathiawad

			Rs.	a.	p.
H. H. The Nabab of Junagad	....	....	300	0	0
H. H. The Maharaja of Bhavnagar	....	....	300	0	0
H. H. The Thakore Saheb of Limdi	....	....	250	0	0
Rajkot Collection through Mr. Hari Shanker Pandya	....	....	191	0	0
Darbar Saheb Vajsurawala and Mr. Kalyanbhai Baxi, Porbunder	....	....	100	0	0
Diwansaheb P. Pattani	....	....	50	0	0
Mr. H. D. Rendall, Junagad	....	....	50	0	0
Mr. E. Machonochie I. C. S.	....	....	25	0	0
Prof. Sanjana, Bhavnagar	....	....	20	0	0
Mr. Trivedi, Do.	....	....	15	0	0
Mr. Desai, Do.	....	....	15	0	0
N. B.	....	....	5	0	0
Mr. H. S. Pandya	....	....	5	0	0
Arati Collection at Mr. G. N. Pandit's	....	....	3	0	0
Total	....	....	1, 329	0	0

Donations Received in S. M. Country 1911

			Rs.	a.	p.
Rao Bahadur V. V. Tilak, Satara	....	....	450	0	0
The Hon. Mr. D. V. Belvi, Belgaon	....	....	200	0	0
H. H. the Chief of Kurundwad	....	....	100	0	0
Hon. Mr. Karandikar, Satara	....	....	50	0	0
Mr. R. R. Walwekar, Hubli	....	....	50	0	0
Mr. Timappa Mudraddi, Hubli	....	....	50	0	0
Mr. S. D. Pendse, Jamkhandi	....	....	29	8	0
Mr. R. R. Kale, Satara	....	....	25	0	0
Mr. Narayanrao Sirur, Hubli	....	....	20	0	0
Rao Bahadur M. C. Joshi, Satara	....	....	20	0	0

Rao Saheb V. N. Pathak	....	....	20	0	0
Mr. Burjorjee M. Patel, Hubli	....	....	15	0	0
Mr. V. V. Kalyanpurkar, Hubli	....	....	15	0	0
Mr. G. A. Sule, Hubli	....	....	15	0	0
Mr. Nadirshah H. Belgaumwala	....	....	15	0	0
Mr. Vasanji Tricamji, Hubli	....	....	11	0	0
Messrs. Vasanji and Shivji, Hubli	....	....	11	0	0
Mr. Manakji Pitambar, Hubli	....	....	11	0	0
Mr. S. R. Koppikar, Satara	....	....	10	0	0
Dr. H. S. Deo, Sangli	....	....	10	0	0
Dr. M. B. Marathe, Belgaum	....	....	10	0	0
Rao Bahadur V. K. Namjoshi, Dharwad	....	....	10	0	0
Mr. N. Belwadi	....	....	10	0	0
Dr. S. R. Gore, Hubli	....	....	10	0	0
Mr. N. S. Gittaguppi, Hubli	....	....	10	0	0
Dr. S. P. Kumbhakonam, Hubli	....	....	10	0	0
Mr. Subrao Bihatti, Hubli	....	....	10	0	0
Mr. Nowroj Hormasji, Hubli	....	....	10	0	0
Mr. Pandurang Pai	....	....	10	0	0
Messrs. Shivdaji and Sons, Hubli	....	....	10	0	0
Messrs. Neli and Sons, Hubli	....	....	10	0	0
Mr. Karamsey Khetsey, Hubli	....	....	10	0	0
Mr. S. N. Guttal, Hubli	....	....	10	0	0
Mr. K. Anandrao, Hubli	....	....	10	0	0
Mr. V. N. Joshi, Hubli	....	....	10	0	0
Mr. Vaghji Vallabhdas, Hubli	....	....	10	0	0
Messrs. Malshi, Manshi and Sons, Hubli	....	....	10	0	0
Mr. Ratansey Rajpal, Hubli	....	....	10	0	0
Mr. Bushetteppa Wali, Hubli	....	....	10	0	0
Messrs. Bendigiri and Sons, Hubli	....	....	8	0	0
Mr. R. S. Savnur, Hubli	....	....	5	0	0
Mr. T. B. Adhav, Satara	....	....	5	0	0

Mr. S. K. More, Satara	....	....	5	0	0
Mr. W. G. Chirmule, Satara	....	....	5	0	0
Mr. Gaytonde, Dharwar	....	....	5	0	0
Mr. V. N. Jog, Dharwar	....	....	5	0	0
Dr. L. E. Braganza, Hubli	....	....	5	0	0
Mr. K. T. Gokhale, Hubli	....	....	5	0	0
Mr. S. R. Diwaji, Hubli	....	....	5	0	0
Mr. Pandit Shamnath, Hubli	....	....	5	0	0
Mr. Hisji Punja, Hubli	....	....	5	0	0
Mr. Haliyappa Bulla, Hubli	....	....	5	0	0
Mr. Kashappa Manvi, Hubli	....	....	5	0	0
Messrs. Punsi Nagsi and Co., Hubli	....	....	5	0	0
Mr. Chaturbhuj Tejpal, Hubli	....	....	5	0	0
Mr. Narayenrao Walvekar, Hubli	....	....	5	0	0
Mr. Final Colln Jamkhindi, Hubli	....	....	4	0	0
Mr. Gudi, Hubli	....	....	3	0	0
Dr. Sontaki, Hubli	....	....	3	0	0
Rao Bahadur S. Bhide, Satara	....	....	2	0	0
Mr. V. S. Koppikar, Dharwad	....	....	2	0	0
Mr. Malaji, Hubli	....	....	2	0	0
Dr. Kulkarni, Hubli	....	....	2	0	0
Mr. Joshi, Hubli	....	....	2	0	0
Mr. Tambe, Hubli	....	....	2	0	0
Mr. V. B. Bhide, Satara	....	....	1	0	0
Mr. R. B. Dixit, Satara	....	....	1	0	0
A Friend, through Mr. Chandavarkar, Dharwad	....	....	1	0	0
Mr. Halaya, Hubli	....	....	1	0	0
Mr. Venkatrao Pappu, Hubli	....	....	1	0	0
Miss Rodda, Dharwad	....	....	0	8	0
Bai Alubai, Dharwad	....	....	0	8	0
Mrs. Gulabai, Dharwad	....	....	0	8	0
Total	....	....	1, 435	0	0

Donations Received in West-Coast

		Rs.	a.	p.
Mr. B. R. Nanal	Ratnagiri	10	0	0
Mr. B. N. Gandhi	Ratnagiri	10	0	0
Mr. N. M. Manjrekar	Ratnagiri	10	0	0
Rao Bahadur A. B. Desai	Ratnagiri	5	0	0
Rao Bahadur A. R. Gulwadi	Ratnagiri	5	0	0
Mr. Walhsaheb Hakim	Ratnagiri	5	0	0
Mr. S. E. Rege	Ratnagiri	5	0	0
Mr. N. L. Ajgaoker	Ratnagiri	3	0	0
Mr. K. J. Keni	Ratnagiri	3	0	0
Mr. V. N. Karnik	Ratnagiri	2	0	0
Mr. J. P. Sanjekar	Ratnagiri	2	0	0
Mr. G. V. Gogate	Ratnagiri	2	0	0
Mr. H. B. Khanolkar	Ratnagiri	2	0	0
Mr. Balwantrao Kadam	Ratnagiri	2	0	0
A Friend through Mr. K. J. Keni	Ratnagiri	2	0	0
Mr. Iyer	Ratnagiri	2	0	0
Mr. V. K. Paranjpe	Ratnagiri	1	0	0
	Total	71	0	0

❑❑❑

THE SIXTH ANNUAL REPORT

OF THE

DEPRESSED CLASSES MISSION SOCIETY OF INDIA

(For the year ending 31st December 1912)

The Executive Committee of the D. C. M. again offer their humble thanks to God Almighty for enabling them to spend another year of useful service to their depressed brethren in India.

A prosperous year : The year under report has been the most prosperous in the brief history of the Mission, both in respect of extension and consolidation of its work as will be seen from the progress at the following centres.

Bombay : The work at the head-quarters has been largely developed. The handsome annual grant of Rs. 6000 to be continued for three years by the Trustees of the late Mr. N. M. Wadia's estate has enabled the Society to start a separate Technical School at Parel and to increase the number of boarders at the Hostel from 17 to 40. The Ram Mohan Rai Day and Night Schools are also among the additions of the year caused by a donation from a Gujrathi gentleman and supply an urgent need felt long by children of the Gujrathi Bhangis at the Mahalaxmi Kacharapatti. The local Secretary Mr. V. S. Sohoni submits an exhaustive and ably written report of his work which is commended to the special attention of the public. His remarks regarding the "Drawbacks and Difficulties" in the way of the efficient education of the depressed classes children which are so amply borne out by other local secretaries, as well as his account of the successful conduct of the Hostel at Parel are likely to provoke thought and sympathy among the readers.

Poona : The work of this branch was taken by the General Secretary directly under his charge since August 1912. The holding of the Maharashtra Conference at Poona in October and the princely gift of Rs. 20, 000 by H. H. Maharaja Tukojirao Holkar of Indore — events which will be separately dwelt upon have naturally stimulated interest in the work of this branch to a very great extent. Arrangements are made to add a hostel providing accommodation to at least 15 boarders in connection with the Primary Day School of this Branch and facilities are also increased for the technical education at this Branch.

The Karnatak Branch : As a result of the last year's (1911) propagandistic work among the Canarese speaking people of this presidency, an incorporated branch of D. C. M. was

successfully launched on the 10th August 1912 at Hubli by Mr. and Mrs. Sayad who are now conducting a Hostel, a Day School and a Night School and several other beneficial activities for the social and spiritual betterment of the Depressed Classes, as will be seen from the interesting report of their five months' work presented by Mr. Sayad. Mr. E. Maconochie, I. C. S., Collector of Dharwar who visited this Branch testifies to the serviceableness and popularity of Mr. Sayad among the depressed as well as the higher classes in Karnatak.

Mangalore : The Building activities at this centre are steadily pushed forth in spite of many difficulties. The Committee has resolved to extend its work out in the district of South Kanara where the problem of the Depressed Classes is reported to be at its very worst and the grievances of the "miserables" to be most deplorable, as will be seen from the extracts quoted by Mr. Rangarao from the report of the Madras Government, in his own report of that centre — page 5.

Bhavanagar : Mr. L. B. Vaidya and his Committee are to be congratulated on their having secured a site and a new building for their school at Bhavanagar with the splendid help from H. H. Maharajasaheb and also on their giving the much needed relief to the famine-stricken people in that city.

The Central Provinces and Berars : The General Secretary paid a flying visit to this province at the close of the year, and with the assistance of Rao Bahadur R. G. Mundle of Yeotmal, Hon. Rao Br. R. N. Mudholkar and Mr. Joshi and Dr. Bhat of Amraoti, Rao Br. V. M. Mahajani of Akola and also with the co-operation of Messrs. Kaikini and Dravid of the Servants of India Society at Berar, was able to collect funds towards the maintenance of a new Hostel at Yeotmal as well as that of a responsible Missionary to be stationed at Nagpur for work in the Central Provinces.

Besides, there have been distinct signs of renewed vigour in the smaller centres such as Satara and Malwan. Under the lead of Rao Saheb R. R. Kale arrangements are being made to hold a District Conference at Satara on the lines of the Maharashtra Conference at Poona, while a Committee is formed at Malwan to erect a hall for the use of the local depressed classes. It is however to be noticed here that reports are not received from the centres at Mahableshwar and Madras.

Technical Education : The long cherished desire of the Society of finding out some means of imparting technical education to the D. C. M. pupils was at least to some extent realised when a separate technical school was opened in April 1912 at Parel with the help of an annual grant of Rs. 6000 from the N. M. Wadia Trustees to be continued for three years. Four crafts viz. (1) Carpentry, (2) Tailoring, (3) Book-binding, & (4) Sign-board-painting

are taught in four separate classes in this school by qualified teachers. There are in all 31 whole day pupils in the four classes : 15 in the Carpentry-Class, 11 in the Sewing, 2 in the Book-binding and 3 in the Painting Class. Besides 30 more pupils attend one or other of these classes for two hours daily. In Poona 50 boys attend the Carpentry and 60 the Sewing Class from two to four periods daily. The special feature therefore of the Society's schools in Bombay and Poona is that every boy and girl from 3rd vernacular standard upwards has had to attend some technical class for at least two periods of 45 minutes each in the day. This compulsion was introduced slowly and gradually so that now boys are showing a liking to manual training while the parents, who would have otherwise started all sorts of objections, have hardly felt the change. "The main idea, " Mr. Sohoni observes, "of this instruction is to give a training to the hand and eye of the pupils with a view to facilitate their easily taking to some profession to enable them to earn their living. These professions are specially selected for them as it is hoped that by following them much of the social stigma that attaches to them as 'untouchables' will be removed." However it must be confessed that it is by no means an easy task to engender a genuine taste and respect for manual labour in the boys. Being doomed for ages to a life of hard and hopeless drudgery the children as well as the parents in their behalf show a singular distaste for labour and their one ambition under the influence of modern transition seems to be comfortable clerks. In spite of their apparent lack of means and talents, they are always anxious to learn English and be easy going *Pundits* with hardly any prospects rather than try to be hardworking yet cash-earning craftsmen.

Literary Education : Another equally amusing but easy to be detected inconsistency in the psychology of these backward classes is that their love of literary education is after all only superficial. With all the persistent efforts of the authorities of the Society's schools at Parel and Poona they have not been able to add standards higher than 4th English and 2nd English to their respective schools. Their most pathetic complaints are that the parents take away their young children too early from the schools with a view to put them to work and in many cases very promising youths too. As to the attendance at the working men's night schools the same unsteadiness is to be observed. The two night schools at Akola and one at Amraoti had to be closed, as the pupils could not withstand the temptation of the extra wages offered by the local mills kept working late in the evenings.

Educational Statistics : There are in all 27 educational institutions under the Society with 1231 pupils under 57 paid teachers (as against 22 institutions, 1084 pupils and 46 teachers of the past year) receiving primary instruction in five different vernaculars in 6 different provinces. As will be seen from the detailed table of statistics on page there has been a distinct progress. The comparative tendency of the different depressed communities, of availing themselves of the educational facilities offered by this Society, which was indicated in the last year's report at length, holds good this year also.

Spiritual work : To the four Bhajan Samajes working last year, viz. at (1) Thugaon, (2) Byculla, (3) Satara, (4) Parel a fifth one at the Poona Cantonment was newly added in August 1912, under the auspices of which divine service was regularly conducted every Saturday evening and occasional lectures were arranged. In connection with the Mandir Fund of the Thugaon Samaj Mr. Gawai collected a small sum in Bombay and Amraoti, but still the Mandir is incomplete for want of funds. As long as Mr. G. K. Kadam was at Kolhapur he zealously conducted a Bhajan Samaj among the Mahars of that city. The members of the Satara Prarthana Samaj, the majority of whom are Mahars and Mangs, attended the D. C. M. Maharashtra Conference at Poona and are taking the lead in arranging a district conference at Satara next year and are also an annual meeting of their Samaj. Religious and moral instruction is imparted in many of the schools of the Society, while strict care is taken to bring up all the boarders in its several institutions in a thoroughly liberal religious atmosphere. Mr. V. R. Shinde, whenever he was in Bombay, conducted a weekly class specially for the Boarders at Parel in systematic history and philosophy of Brahmaism in India.

Propagandistic Work : In the month of April, Messrs. A. V. Thakkar L.C.E. and V. R. Shinde went to Matheran, had an interview with Major Murrison, Superintendent of the hillstation and held two meetings one for the Depressed Classes population and another to approach the visitors to the hills for sympathy to this mission. A small contribution of Rs. 107 was collected in the latter meeting and the amount was handed to Major Murrison, the president of the Matheran Municipality, to be distributed as small aids among the Depressed Classes pupils in the local municipal school. Mr. V. R. Shinde accompanied by Mr. A. M. Sayad then went on a prolonged tour in the Karnatic with a view to prepare the ground for the opening of a new Branch for the Canarese speaking depressed communities. They visited and delivered lectures in Kolhapur, Kurundwad, Belgaum, Shahapur, Dharwar, Hubli, Gudag, Betigiri, Kurudkoti, Hombal and Bijapur, and collected in cash about Rs. 1400 in aid of the proposed Branch, which was finally opened in the month of August 1912. On the 27th of December 1913 Messrs A. V. Thakkar and V. R. Shinde organized a demonstration public meeting at Bankipore at which it was resolved that a D. C. M. centre be opened for the province of Berar. The meeting was largely attended and presided over by Rai Purnendu Narayen Sing Bahadur. In order to make preliminary enquiries with a view to start a new Hostel in Berar, Sister Janabai Shinde started on a tour on 3rd November 1912, visited Amraoti, Yeotmal, Thugaon, Ramasavur, Khamgaon, Malkapur and Dhulia, collected funds and returned to Bombay, on the 28th December 1912. Mr. V. R. Shinde also visited Berar at the close of the year and lectured at Akola, Amraoti and Yeotmal and made preliminary arrangements for the organization of an incorporated Branch for the Central Provinces and Berar and a Hostel at Yeotmal. This was his third visit to Berar where he found a very good field for the work of the proposed Branch.

The Maharashtra Conference : The most important event of the year, which was decidedly a propagandistic success was the provincial Conference held under the auspicies of this Society in October 1912 at the amphitheatre of the Fergusson College under the presidentship of Sir R. G. Bhandarkar, PH.D., L.L.D., C.I.E. The whole proceedings were in Marathi and are now published in detail in a Marathi report of 27 pages. The notable features of this unique venture were : (1) About 300 guests of 5 different depressed communities viz. the Mahar, Mang, Chambhar, Dhor and Bhangi travelled at their own cost from 54 different places belonging to 17 Marathi speaking districts of the Bombay Presidency and took active part in the deliberations of the Conference. (2) Of these not less than 230 guests were accommodated by the Reception Committee for the three days of the Conference and all of them mixed and messed together without any distinction of caste for the very first time in the history of the caste system in India. (3) The crowning feature was the principal memorable dinner on the 6th October in which about 400 guests most cheerfully partook, among whom not less than fifty were educated gentlemen of the highest castes belonging to the city of Poona. Dr. Mann who as the president of the Reception Committee received and cheered the guests and himself joined the dinner, declared enthusiastically and no less truly that it was a historical event in the orthodox capital of the Marathas. (4) Prominent and representative men coming from several district towns took cheerful and sympathetic part in the deliberations of the Conference for two days, irrespective of their castes and parties, and chief of them was Shrimant Babasaheb Ghorpade, Chief of Ichalkaranji. (5) The women's meeting was presided over by Mrs. Ramabai Ranade and about 100 ladies of higher castes attended the meeting and freely mixed among the socalled 'untouchable' women about 200 in number and made sympathetic speeches.

Rupee Fund : Mr. L. B. Nayak, Captain General of the D. C. M. Rupee Fund reports as follows :—

"The fund was inaugurated in July 1911 with the object of supplementing the general fund of the Mission by collecting a small subscription of one rupee from each donor, thus making it possible for people of even humble means to help the Mission and enlarge its circle of sympathisers and helpers.

"The total collection made during all the twelve months of the year under report is Rs. 1016 a sum far short of Rs. 5000 the amount expected from 60 Volunteers. A noticeable feature, however, in the collections of this year was the handsome sum got together by Mrs. Rukmini Shinde. Her contribution to the fund is Rs. 504-8-0 very nearly half the amount of the total collections. Mrs. Shinde and her Captain, Sister Janabai Shinde who considerably helped the former in securing such a large amount showed real zeal and interest in the work

of the Mission and their example is worth following. The following are the names of the Volunteers who collected Rs. 20 and over :—

"Mrs. Shantabai Gothoskar Rs. 66, Miss Trivenibai Bhatavadekar Rs. 60, Mr. S. K. Divekar Rs. 58, Miss Ahilyabai Bhandarkar Rs. 57, Mr. D. G. Rajadhyaksha Rs. 53, Miss Krishnabai Thakur Rs. 41, Mr. S. S. Tatre Rs. 23-14-0, Sister Janabai Shinde (who besides being a captain worked as a Volunteer also) Rs. 25 and Mrs. H. Ambabai Narayanrao Rs. 22.

"Our sincere thanks are due to these Volunteers and especially to those collections go over Rs. 50. They have all by their disinterested endeavours helped the cause of the Mission to an appreciable degree. Special mention must needs be made of Mr. D. G. Rajadhyaksha who having offered his services as a volunteer only in December last, collected within about a fortnight a sum of Rs. 53 with the assistance of Sister Chandrabai Rajadhyaksha. We only hope that the example set by them is followed by others with equal zeal and earnestness."

Statement of Account of the Rupee Fund Collection and Disbursement for the year 1912

Receipts	Rs.	a.	p.	Disbursements	Rs.	a.	p.
To Collection by 8 Volunteers under Captain Sister Janabai Shinde	621	8	0	By Grant Account Amount paid to the Poona Branch	200	0	0
To Collection by 8 Volunteers under Captain Mr. P. B. Gothoskar	188	0	0	By Postage Account	0	12	6
To Collection by 1 Volunteer under Captain Mrs. Laxmibai Ranaday	66	0	0	By Stationery Account	9	0	0
To Collection by 3 Volunteers under Captain Mr. L. B. Nayak	59	0	0	By Printing Account	8	4	0
To Collection by 4 Volunteers under Captain Mrs. Kalyanibai Sayyad	32	0	0	By Wages Account	22	8	6
To Collection by 1 Volunteer under Captain Mr. V. R. Shinde	23	14	0	By Contingency Account (Railway fare and carriage hire)	19	8	0
To Collection by 1 Volunteer under Captain Mr. A. B. Chothia	15	0	0	By Sundry account (Expense incurred at the 3rd social gathering of the Rupee Fund)	2	4	6
To Collection by 1 Volunteer under Captain Mr. A. V. Thakkar	3	0	0				

अनुक्रमणिका

To Collection by the Rupee Fund Collector, Mr. R. V. Kulkarni	8	0	0	By Amount paid to the General Treasurer	754	0	6
Total Rs.	1016	6	0	Total Rs.	1016	6	0

L. B. NAYAK
(Captain General,
Rupee Fund)

H. H. The Holkar's Donation : Financially too the year has proved to be the happiest. It began with the annual donation of Rs. 6000 from the N. M. Wadia Trustees. By the middle of the year the General Secretary effectively brought to the notice of the Executive Committee the general situation of the whole Society, who in a meeting held on the 29th of August 1912 considered at length its urgent needs and resolved to request a body of the most prominent and representative men of this presidency in sympathy with the Mission to form themselves into a committee for the raising of Rs. 85000 for the following purposes :—

(1)	The Society's Home in Bombay	Rs. 40, 000
(2)	The Society's House in Poona	Rs. 20, 000
(3)	The maintenance of five additional missionaries for at least five years	Rs. 25, 000
	Total	Rs. 85, 000

Consequently a strong appeal for this amount was issued over the signatures of the following gentlemen :—

Sir R. G. Bhandarkar, Sir N. G. Chandavarkar, Sir Chinubhai Madhavlal, Mr. Ratan J. Tata, Hon'ble Mr. Fazulbhoy Currimbhoy, Mr. H. A. Wadia, Mr. Narottam Morarji Gokuldas, Mr. Damodardas G. Sukhadwalla, Mr. S. N. Pandit, Dr. Harold H. Mann and Mr. V. R. Shinde. In response to this appeal His Highness Maharaja Tukojirao Holkar of Indore donated at the close of the year Rs. 20, 000 towards a Home in Poona' to be called after his illustrious ancestor Maharani Ahilyabai Holkar. In honour of this gift which is the biggest the Society has ever received, the D.C.M. Schools in Bombay and Poona were closed for a day and the Boarders at Parel were given a dinner. These gifts, encouraging as they are, have added enormously to the responsibilities of the Society which might be better described in the words of the signatories to the appeal as follow :—

"In a short period of six years the Society has succeeded in extending its most useful and benevolent work in Western, Southern and Central parts of this vast country, parts where the problem of the 'untouchable' classes is at its worst. It has now to spend on the whole Rs. 25, 000 every year and has for some reason or other to find its support mainly from the middle classes of this country, who are not as a rule in a position to make any substantial contribution to its funds. The natural consequence has all along been, that the workers of the Mission, few as they are, have had to devote a larger part of their time and energy in collecting subscriptions for the current expenses, which are increasing year after year and yet have very little permanent fund at their disposal. Our earnest appeal is therefore directed especially to the wealthy communities and individuals that they may contribute substantially to the funds which are so urgently required and thus enable the workers of the Mission to find more time to do direct work among the Depressed Classes, and to cope more effectively with the already innumerable difficulties in their way."

Rs. 60, 000 have still to be raised. The grant of the N. M. Wadia Trustees will cease after the year 1914. The work of the Society is rapidly and widely branching in and out of the Presidency. The several Hostels, Technical Schools and other institutions have yet to develop their efficiency largely. It is therefore earnestly hoped that the Princes of other Native States and other wealthy gentlemen in the country will follow the splendid example of H. H. Maharajah Holkar and come to the aid of the Society in its arduous task.

The Executive Committee before concluding offer their heartiest thanks to all the Secretaries and members of the Local Committees and to all other co-workers, volunteers, supporters and sympthisers of this unique national cause of the depressed brethren in India.

Depressed Classes Mission
Office, Parel, Bombay.
17th April 1913.

V. R. Shinde,
(General Secretary)

❑❑❑

The Depressed Classes

Statistics of the Schools and Hostels at the

Description of centre	Name of Center	Serial No. of Institutions	Name of Institution	No. of Municipal Schools for low castes in the centre	No. of Teachers	No. of Standards in languages taught	Total No. of pupils on the roll	Average attendance	Total No. of admissions during the year
Incorporated Branches	Bombay	1	Parel A. V. School	0	6	4 English	60	44	32
		2	Parel Vernacular School	0	6	4 Marathi	167	121	155
		3	Chembur Primary School	0	1	3 Marathi	38	28	22
		4	Madanpura Primary School	0	3	4 Marathi	84	54	123
		5	Babultank Primary School	0	2	4 Gujrathi	56	37	33
		6	Ram-Mohan Rai Day School	0	2	4 Gujrathi	42	33	60
		7	Ram-Mohan Rai Night School	0	2	4 Gujrathi	41	24	57
		8	The Parel Technical School and Work-Shop		4	2 Carpentry 2 Tailoring	61	30	70
			Total...	6	26		549	371	552
		9	Parel Boarding House	0	0		40	30	29
		10	Camp Free Day School }	3	12	5 Marathi	175	130	150
		11	Technical School }						
	Hubli	12	Yellapur Day School	0	1	4 Canarese	35	20	37
		13	Gardenpeth Night School	0	2	4 Canarese &	36	20	64
		14	Boarding House		0	3 English	4	3	8
				2	3		75	43	109
Affiliated Centres	Bhavnagar	15	D. C. M. Day School	0	1	2 Gujrathi	44	30	0
	§ Amraoti * Akola	* 16	Janoji Boarding House	In the whole of Berars Got. schools are open to the L. castes.		5 Marathi	13	0	0
		§ 17	Mahajan Pura Night School				31	15·56	0
							44	15·56	0
	Manglore	18	Court Hill Pancham School	0	2	5 Canarese	93	50	41
		19	Boarding House	0	0		10	0	5
		20	Industrial Institute	0	0		0	0	0
				0	3		103	50	46
	Madras	21	Day School Vyasarpady	0	3	5 Tamil &	80	55	46

						English			
		22	Day School Pulyantope	0	1	4 Tamil & Telagu	35	30	20
		23	Night School Vyasarpady	0	2	4 Tamil & English	34	27	25
		24	Night School Pulyantope	0	1	4 Tamil & Telagu	20	15	5
		25	Night School Kumathammaliar Choolia	0	1	1 Telagu	20	17	20
		26	Night School Vepery	0	1	2 Telagu & Tamil	14	10	0
				0	9		203	154	116
	Satara	27	Prarthana Samaj Night School	1	1	4 Marathi	38	20	0
		27	Grand Total for 1912	12	57		1231	823	973
		22	Grand Total for 1911	9	46		1084	675·8	683

Mission Society of India

Several centres of the Society for the year 1912

Mahars, Holias or Dheds	Mangs or Madigs	Chambhars or Shoemakers	Dhors or Tanners	Bhangis or Scavengers	"Touchables"	Depressed Classes Only: Below 14 years	Depressed Classes Only: Above 14 years	Total Expenditure for the year 1912			Government Grant-in-aid for the year 1912			Remarks
								Rs.	A.	P.	Rs.	A.	P.	From April to Dec. Municipal grant (500) Not at all proportionate to the expenditure.
34	2	3	0	0	21	8	31	1229	5	9				
81	7	24	0	0	55	80	32	2312	3	3	500	0	0	
37	1	0	0	0	0	31	7	183	15	6				
39	9	32	0	0	4	70	10	778	10	5	266	0	0	
48	0	0	0	8	0	56	0	567	13	9				From Oct. to Dec.
36	0	0	0	6	0	42	0	79	4	6				
37	0	0	0	4	0	5	36	22	13	0				do. do.
34	2	2	0	0	23	0	38	3213	2	6				From April to Dec.
346	21	61	0	18	103	292	154	8387	4	8				These numbers are included in those of the Parel School.
36	2	1	0	0	1	9	30	2759	0	9				
							Total	11146	5	5	766	0	0	
116	0	16	0	2	41	0	0	5882	2	11	1973	0	0	Expenses 5882-2-11 from July 1911 to December 1912.
											for 2 years			
0	0	0	0	24	11	35	0	48	12	0				From 5 Months from August to December 1912.
1	2	3	4	18	8	0	0	69	15	3				
2	2	0	0	0	0	0	4	204	12	6				
3	4	3	4	42	19	35	4	323	7	9				
40	0	0	4	0	0	42	2	1384	9	8				The expenditure includes Rs. 1167-6-4 as

														the cost of the building.
13	0	0	0	0	0	0	0	500	0	0				
2	2	0	14	0	13	0	0	224	12	3				
15	2	0	14	0	18	0	0	724	12	3				
93	0	0	0	0	0	63	30	460	8	0	140	0	0	86 boys and 7 girls.
10	0	0	0	0	0	0	10	184	5	5				All boys.
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0				
103	0	0	0	0	0	63	40	644	13	5	140	0	0	
78	0	0	0	0	2	78	0							
5	0	30	0	0	0	35	0							
33	0	0	0	0	1	0	33							
20	0	0	0	0	0	12	8							
0	0	20	0	0	0	10	10							
0	0	0	0	14	0	5	9							
136	0	50	0	14	3	140	60							
12	23	3	0	0	0	4	34	198	8	0	72	0	0	
771	50	133	22	76	179	576	294	20304	11	5	2951	0	0	
596	30	134	30	5	148	767	159	11435	2	10	1690	0	0	

The Depressed Classes Mission Society of India

(Balance Sheet for the year ending 31st December 1912)

Revenue Account							Investment Account						
	Rs.	A.	P.	Rs.	A.	P.		Rs.	A.	P.	Rs.	A.	P.
Balance on 31st December 1911	3873	2	3½				Government Promissory Notes @ 3½%	3000	0	0			
Balance of Income over Expenditure for 1912	1781	12	8	5654	14	11½	Port Trust Bonds at 4%	12500	0	0			
D. C. M. Capital Fund				5000	0	0	Orient Club Debenture @ 4%	500	0	0	16000	0	0
Miss Clarke Memorial Fund				5000	0	0							
							Loan and advance account				203	4	0
Damaji Gaikwad Fund				2000	0	0							
							Cash account-In the Savings Bank (Bank of Bombay)				1254	4	0
Mrs. Rukhminibai Tilak Fund				450	0	0							
							Cash account-In hand				647	6	11½
Grand Total				18104	14	11½	Grand Total				18104	14	11½

Bombay — Examined and found correct. — P. B. Gothoskar

23rd March 1913 — Narhar Atmaram Rege (Auditor) — (Hon. Treasurer, D. C. M. Society of India)

The Depressed Classes Mission Society of India

(Income and Expenditure account for the year ending 31st December 1912)

Expenditure							Income						
	Rs.	A.	P.	Rs.	A.	P.		Rs.	A.	P.	Rs.	A.	P.
Parel Vernacular School	2312	3	3				N. M. Wadia Trust Contribution	6000	0	0			
Parel Middle	1229	5	9				Subscriptions	1951	0	0			

School													
Deonar Day School	183	15	6				Donations	3092	11	9			
Madanpura Day School	778	10	5				Rupee Fund Collection	754	0	6			
Babula Tank Gujarathi School	567	13	9				Interest (from the Bombay Bank less Bank's Commission)	502	13	10			
Ram Mohan Rai Day School	79	4	6				Grants-in-aid	766	0	0			
Ram Mohan Rai Night School	22	13	0				Fees and Fines	795	9	0			
Parel Technical School	2208	6	11				Parel Work Shop proceeds	748	11	3			
Parel Work shop	1008	11	7				Scholarship Fund	280	0	0			
Parel Boarding House	2159	0	9				Charity box collection	9	8	9	14900	7	1
General Mission	1620	11	6										
Karnatak Branch	947	9	6	13118	10	5							
Balance carried to Revenue Account of the D.C.M. Society of India				1781	12	8							
				14900	7	1					14900	7	1

Bombay

23rd March 1913

Examined and found correct.

Narhar Atmaram Rege

(Auditor)

P. B. Gothoskar

(Hon. Treasurer,

D. C. M. Society of India)

DEPRESSED CLASSES MISSION SOCIETY OF INDIA

THE SIXTH ANNUAL REPORT

OF THE

Bombay Branch

(Opened on 18th October 1906)

1. The Depressed Classes Mission Society of India was started on the 18th of October 1906 in Bombay where its first school was opened on the same day. The following institutions are under the control of this Branch.

1.	Parel Primary Marathi School	Opened on	18th Oct.	1906
2.	Deonar (Chembur) Primary Marathi School	Opened on	1st Nov.	1907
3.	Parel Anglo-Vernacular Middle School	Opened on	1st June	1908
4.	Madanpura Primary Marathi School	Opened on	1st June	1908
5.	Babula Tank Gujarathi Primary School	Opened on	1st June	1909
6.	The Parel Technical School and Workshop	Opened on	1st April	1912
7.	The Raja Ram Mohan Roy Gujarathi Day School	Opened on	27th Sept.	1912
8.	The Raja Ram Mohan Roy Gujarathi Night School	Opened on	27th Sept.	1912
9.	The Students' Hostel	Opened on	1st Feb.	1909
10.	The Bhajan Samaj, Byculla	Opened on	24th March	1907
11.	The Bhajan Samaj, Parel	Opened on	19th Jan.	1908

A short account of these institutions for the past year is given separately.

2. From the list of institutions given above, it will be apparent that the work of the Bombay Branch of the Mission is of a two fold character, *viz.* Educational (Literary and Technical) and Religious. The Samaj and the Missionaries of the Society do a good deal of social work also but there is no separate institution it in whatever way they could. That hundreds of persons attended the cinema performances in our aid, that our schools were visited by a large number of educated men — all this is indicative of the splendid attitude of the higher classes towards this Mission.

7. One of the many things which call for immediate action on the part of the Executive Committee is the erection of a Home in Bombay. Our landlord of the Parel School house has already intimated his desire to increase the rent by nearly 50 P.C. Our institutions have so grown in this centre that we must either make up our mind to pay the increased rent or split them up at the risk of inefficient management. A home which can accommodate the schools, the boarding, the office, the resident missionary & c. is an urgent necessity.

I. The Middle and Primary Schools

The following is a short account for the year 1912 of the seven educational institutions, *viz.* 1. The Parel Middle School, 2. Parel Primary School, 3. Chembur Kachrapatty Primary Marathi School, 4. Madanpura Primary Marathi School, 5. The Babula Tank Gujarathi Primary School, 6. The Raja Ram Mohan Gujarathi Day School, and 7. The Raja Ram Mohan Gujarathi Night School which are under the management of the Bombay Branch of the Mission.

1. The Schools as will be seen from the table included in the General Secretary's statistics succeeded last year not only in maintaining their former position satisfactorily but actually were able to make distinct progress in point of increase in number on roll and the daily attendance of pupils. Of the seven schools the two called after the founder of the Brahma Samaj — Raja Ram Mohan Roy, were opened by Sir N. G. Chandavarkar, President of the Society, on the 27th September last — the 79th death anniversary of the Raja. They were opened specially for the benefit of the Gujarathi Dheds (Bhangis) who live and work at Mahalaxmi Kachrapatty. The School at Madanpura which was showing signs of going down last year has turned round and is now able to maintain its usual strength. The English side of the Parel School was considerably strengthened last year and had sixty pupils on roll at the end of December.

3. **The range of education** in all the Schools stated above continues to be the same as in the preceding year. It was intended, after the Transference Examination in last October, to add the fifth Standard Class to the Parel Middle School but the idea has been for the present, given up. Owing to the opening of the Technical and Industrial School, we have been able to make some sort of manual training a special and a necessary feature of this School. Every boy and girl who attends the English classes has to learn either of the four branches, *viz.* carpentry, sewing, signboard painting and book binding taught in the Technical School. Though we had some misgivings at the commencement as to the way in which this innovation would be received by the pupils and their parents, we are glad to note that it has had an excellent reception. This has greatly encouraged us and we are at present devising means to enable all the pupils of the Anglo-Vernacular department to go in for a two hours' study in the Technical School every day.

Classification of Pupils in the Several Schools according to Castes

No.	Name of School	Mahars or Dheds	Mangs	Chambhars	Bhangis	Touchables	Total No. of Students	Remarks
1.	Parel Primary Marathi School	81	7	24	...	55	167	
2.	Deonar (Chembur) Primary Marathi School	37	1	...	...	...	38	
3.	Parel Anglo-Vernacular (Middle) School	34	2	3	...	21	60	
4.	Madanpura Primary Marathi School	39	9	32	...	4	84	
5.	Babula Tank Gujarathi Primary School	(Dheds) 48	...	...	8	...	56	All these pupils of the D. C. M. Gujarathi Schools originally belong to the Dhed community which corresponds to the Mahars of Maharashtra but their parents do the work of Bhangis in the Bombay Municipality.
6.	The Raja Ram Mohan Roy Gujarathi Day School	(Dheds) 36	...	...	6	...	42	
7.	The Raja Ram Mohan Roy Gujarathi Night School	(Dheds) 37	...	...	4	...	41	
8.	The Parel Technical School and Workshop	(Mahars) 34	2	2	...	23	61	These pupils also attend the Parel Middle and Primary School.
	Total	346	21	61	18	103	549	
9.	The Student's Hostel	36	2	1	...	1	40	These are included in the Parel Middle and Primary School.

4. General Examinations : Drawing as usual continues to be a special feature of the Parel School. During the year under report the Drawing Class was registered for grant-in-aid by the Educational Department and it received Rs. 122-8-0 as grant on the results of the Drawing Examinations of the J. J. School of Arts. This class had 80 pupils on roll at the end of December. Last year we sent 14, 5 and 2 pupils for the 1st, 2nd and 3rd grades respectively of whom 6, 5 and 2 were declared successful in it. The result of the Fourth Standard General Examination was not however so good; only 6 out of 15 being declared successful. From the Madanpura School four were sent up of whom only one passed.

5. Annual Inspection and Transference Examinations : The Annual Examinations of the Parel Middle and Primary and Madanpura Schools were held immediately before the Divali holidays in October. The results of the Examinations were quite satisfactory. The annual inspection of the same schools was conducted by Mr. S. R. Vanavle, Dy. Educational

Inspector, Bombay, in August and that of the Chembur Kachrapatty and Babula Tank Schools in January 1913. The reports of none of these are yet to hand and we are not therefore able to quote the Inspectors' remarks on their working.

6. **Drill** is taught compulsorily to all the boys of the English side of the Parel School and a specially qualified teacher is engaged for that purpose. Music is taught to boys and girls who have an aptitude for it. The school meets in all for six hours daily with a break for recess for 45 minutes. Of the 5 hours and 15 minutes left for instruction 3½ hours are devoted to the usual School subjects and the rest to music, manual training & c. This has had a markedly wholesome effect on the general tone of the School. It has succeeded in relieving the monotony of the routine School time-table. The present time-table is designed with a view not only to train the intellect of the pupils but to train their hand and eye as well. The boys are seen to cheerfully look forward to the manual training hour which naturally takes away from their study of the other subjects, the dullness which was so very noticeable before the present time-table came into force. The Drawing, Drill and Music hours are not, of course, less responsible for this desirable result.

7. **Religious and Moral Instruction** of the boys was as much carefully looked after during the year under report as in the preceding ones. The School opened daily with the singing of a hymn from the Prarthana Sangit and a prayer, followed by a short discourse on some moral subject. The Sunday classes at Madanpura and Parel were held regularly during the school terms. They were conducted by Messrs. Shinde, Korgaonkar, Velankar, Keskar, Sayyad, Govande, Sohoni & Sister Janabai. A prize distribution of these, on the results of an examination was held in the course of the Utsav celebrations of the Prarthana Samaj at the end of September when Dr. Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar presided and Sir Narayan Chandavarkar gave away the prizes. The work of imparting moral instruction to the children of the Babula Tank School was done by Mr. Muljibhai Javeri to whom the Committee is much obliged for it.

8. **Drawbacks and Difficulties :** There are, however, many very serious drawbacks with which all schools for the depressed and backward classes have to contend and our schools are no exceptions. Irregularity of attendance is the outstanding evil and in this, we much regret to observe, we have been unable to secure the co-operation of the parents and guardians of our pupils. Any trifle is a sufficient excuse for the parents to detain their children at home. The day succeeding a holiday is another holiday sanctioned by the parents without any permission of the school authorities, The arrival and departure of a person belonging to the village adjoining that of the boy's father, holidays for mills and workshops, are reasons enough to keep a child away from school. Superstition and absurd fears created by still more absurd rumours such as the sacrifice of children at the foot of a bridge (now being built near

our school) to make it stable obstruct the boy's way to school. There are, however, some very serious and painful causes of little children staying at home. On some holidays boys are not infrequently given strong drinks and the next day the poor fellows find themselves too depressed to attend school. The ignorant fears of the parents may be seen from the fact that they consider daily bathing on the part of children as a source of fever and illness and because we make it a point to give baths to their little ones when they are unclean, they are told not to go to school at all! The teacher's attempt to enforce in the mildest and kindest possible manner, regularity of attendance, neatness in dress, personal cleanliness is considered to be tyranny and is vehemently resented! These are some of the obstacles with which we have to contend in the conduct of our schools! Still more disheartening is the spectacle of very promising boys being removed from school altogether and put to work. A child on whom we have spent our best attention and energy and about whom we have learnt to entertain hopes, ceases all of a sudden from attending, and on enquiry we are clamly informed that he has been sent to the mill, in spite of its tender age. The cause which contributes most, however, to the unhinging of our School machinery is the constant springing up of upstart schools. With the full knowledge that no primary schools in Bombay can be opened and decently maintained on the income derived from fees from the pupils and that a successfully managed school must have an unfailing supply of funds behind it, schools are started in rooms on the brink of open gutters, places in which many people will not willingly stable their horses; and boys attending established schools in which discipline forms the ruling feature are tempted away to join them! All our schools which we do our utmost to make exemplary, have more or less suffered from the above grievances. We hope some remedy will, erelong, be found to put an end to some of the difficulties noted above.

II. The Technical School

(Opened on 1st April 1912)

1. From the very opening of the Parel School of the Mission, arrangements were made to impart instruction in bookbinding and sewing to the boys and girls attending the School. This was done because the promoters were from the beginning convinced that no education of the depressed classes who had always earned their livelihood by following one craft or another, could be completed without due provision for some kind of technical education for them. Want of funds adequate to meet the demand was, however, the only stumbling block in the way of their carrying out their object. An application was made to the Trustees of the property of the late Mr. N. M. Wadia for an annual grant to enable the Mission to impart technical instruction to their pupils on a decent scale, and Sir Jamshetji Jijibhai and Mr. H. A. Wadia were invited to see the Missions School at Parel with a view to convince them that if a grant were given it would be most usefully spent. Both these gentlemen very kindly visited the School and minutely examined the whole working of the institution. They were satisfied that

the Mission deserved help; and in March the Trustees decided to give a generous monthly grant of Rs. 500 for the opening of a Technical School and Workshop and towards the boarding and lodging expenses of 20 depressed class boys learning in it. The Technical School and Workshop were accordingly opened on 1st April 1912.

2. Scope of Instruction : The main idea of the instruction imparted in the Technical School is to give a training to the hand and eye of the pupils with a view to facilitate their easily taking to some profession to enable them to earn their living as tailors, oarpenters, book-binders & c. It is also intended to make practical workmen of them in these professions. These professions are specially selected for them as it is hoped that by following them much of the social stigma that attaches to the depressed classes will be removed. For the present, arrangements have been made to teach carpentry, sewing, book-binding and sign-board painting. The curriculum of studies in the carpentry class which is under the supervision of an able and experienced maistry is the same as followed in Government Technical Schools. The tailoring class is conducted by a professional tailor and out-fitter and the painting class by a qualified painter who has passed the 3rd grade Examination in Drawing. The book-binding class is in charge of a former pupil of our School who was taught the art while under instruction in our A. V. Department.

3. Attendance and Progress : There were in all 31 whole day scholars in the four departments of the school. 15 of them were in the carpentry class, 11 in the sewing, 2 in the book-binding and 3 in the painting department. Manual instruction in one department or other is compulsory for all the boys and girls attending our Middle School. The total number of pupils under instruction in the Technical School at the end of the year was 60. The progress of the students, considering the fact that they are strangers to the arts they are learning, must be considered satisfactory. The work-shop attached to the School gives ample opportunities to the boys to observe actual work and practically to do it so far as they can, themselves. The boys prepared, last year, many handy articles such as paper-cutters, rulers, children's cricket bats, walking sticks & c some of which were sent to the Seva Sadan Fancy Bazaar at Poona in last September where they were much appreciated. The effect of the hand training which the boys get here is observable in their work in the Day School also. A visitor who himself is a Carpentry Master gave his opinion on the progress of our Technical School as satisfactory. An application has been made to the Educational Department for registration of the Technical School which it is hoped will be shortly registered for grant-in-aid.

III. The Students' Hostel

(Opened on the 1st of February 1909)

1. The Students' Hostel which on 31st December 1912 had 40 students on roll had a very small beginning and slow growth. Ever since the opening of the first School of the Mission in 1906 it was found urgently necessary to have the students under the direct supervision of a teacher, to enable him to keep an eye over their conduct and studies. With this object in view promising boys of the Depressed Classes who attended the Day School and who lived in the vicinity of the School were asked with the consent of their parents to study and lodge on the School premises and were allowed to go home only for their meals. This showed, as anticipated, very good results and it was therefore decided to start a regular boarding hostel for local as well as mofussil students. The hostel was formally opened in February 1909. The depressed class parents who sent their children to it were poor and arrangements had therefore to be made to board and lodge all of them free of charge. The number of students in the hostel in 1909 was 6 in 1910, it reached the figure of 21; in 1911 it was almost stationary, but in 1912 it became 40. This has been at present decided to be the limit of admissions to the Hostel.

2. The following is a classification of the students according to their castes and the provinces from which they come. Three of them are girls and 37 boys.

(a) Classification according to castes :—

1.	Mahars	35
2.	Mangs	2
3.	Dhed	1
4.	Chambhar	1
5.	"Touchable	1
	Total	40

(b) Classification according to provinces :—

1.	Berars and Central Provinces	18
2.	Kolhapur (State)	7
3.	Nasik (District)	3
4.	Satara (District)	2
5.	Malwa (District)	2
6.	Bombay Island	2
7.	Sholapur (District)	2

8.	Ratnagiri (District)	1
9.	Poona (District)	1
10.	Jamkhindi	1
11.	Gujarath	1
	Total	40

(c) Classification according to Educational Standards :—

Eng.	St. VI	Sr.	1	Vernacular	St. IV	12
Eng.	St. VI		1	Vernacular	St. III	2
Eng.	St. V		1	Vernacular	St. II	2
Eng.	St. IV		2	Vernacular	St. I	1
Eng.	St. III		6			
Eng.	St. II		6			
Eng.	St. I		6			
					Total	40

All the boarders except the very young ones attend the Technical School. 15 learn carpentry, 11 sewing, 2 book-binding and 3 sign-board painting.

3. The progress of the boarders during the year under report was quite good. All of them passed the Transference Examinations and were promoted to the higher standards. The results of the General Examinations for which they were sent up were as under :-

Examination	No. sent up	No. successful
1. Vernacular IV	4	2
2. Drawing 1st grade	6	4
3. Drawing 2nd grade	3	3

The girl Godubai J. Aidale who was sent up for the Middle School Competitive Scholarships Examination was successful and has been awarded a scholarship of Rs. 3 per month, tenable for three years.

4. The daily time-table of the Hostel is given below. We make it a point to go through it with rigid discipline. All the work in the Hostel is done by the pupils themselves, as we make it a practical rule to employ no servants whatever. Sweeping the rooms and the premises, washing and cleaning clothes and pots, lighting lamps, and even cooking are very cheerfully done by them. The food is invariably vegetarian and simple. The boys have their turns for the different works to be done and they are so arranged as to give work to five of them only, once in every week. In the course of the whole year there was not a single case of breach of discipline of the Hostel rules. Even the big boys who come newly to us and who are ignorant of the very word "discipline" fall in at once with the ways of the Hostel and the whole work of the institution goes on from day to day, as it were in the most automatic manner. Last year the Boarders' amenability to discipline was admirable, and the behavior of every one of them praiseworthy. The following is the daily time-table. The boys rise at 5·30 in the morning and retire at 10 at night.

Time :—

05·30 a.m. to 06·15	Morning ablutions
06·15 to 06·30	Bhajan and prayer
06·30 to 08·00	Bathing, washing and study
08·00 to 08·30	Breakfast
08·30 to10·30	Attendance at Technical School
11·00 to 01·15	Attendance at Day School
01·15 to 02·30	Lunch and rest
02·30 to 05·30	Attendance at workshop
05·30 to 06·30	Outdoor physical exercise
06·30 to 08·00	Study
08·00 to 08·45	Supper
08·45 to 10·00 p.m.	Study

The above time-table is so framed as to give ample time to the boys for study, work, play and rest, due attention being paid to their mental and physical culture. On Saturday nights from 9 to 10 the boys hold their Debating Club meetings, all affairs in connection with which are managed by themselves with the advice of the Superintendent of the Hostel.

5. The Rice Fund : Special efforts were made this year to develop the Rice Fund. The number of families who keep rice bags and put daily into them a handful of rice has greatly increased and stands now at 80. Our rice collection is carried on in Bandra, Dadar, Grant

Road, Chikhalwadi and Girgaon, with the help of kind friends who prefer to be anonymous. During the year 1912, we collected 34 pharas of rice, 2½ pharas of wheat and 1 phara and 3 payalis of pulse. Our best thanks are due to all the bag-holders through whose kindness we were saved the expense of buying a large quantity of grain for the Hostel.

6. **Gifts to the Hostel :** The students of the Hostel were kindly remembered by many donors. Dr. D. R. Desai, L.M. & S. treated those who suffered from illness free of charge. Sometimes we had to requisition his help in the dead of the night. But night or day, he did not hesitate to come and gave his services most ungrudgingly. Dr. Desai is also conducting a First Aid Class for the benefit of the grown up boys of the Hostel. Mr. B. R. Madgaonkar gave us a large quantity of cloth himself and induced his friends to do the same. Old but very useful clothes were received from Mrs. Gulabbai Vaidya, Mrs. Manjulabai Lad, Miss Trivenibai Bhatodikar, Mr. L. B. Nayak, Mr. G. V. Panandikar, and others. Books were received from Mr. V. B. Velankar, while sweets, fruit, crackers & c. were received from Messrs. A. V. Thakkar, V. R. Shinde, K. R. Bhosle, Rao, B. A. R. Talcherkar, and Mr. G. B. Trivedi.

7. It is now nearly four years since the Hostel was opened. The results of its work so far have been enough to convince us that of the variety of efforts, the Mission is making to better the condition of the depressed classes none is fraught with such great possibilities for good as the opening and efficiently conducting of hostels for students. To improve the children of the depressed classes it is first of all necessary to all practical purposes to segregate them from their unhealthy surroundings both moral and physical, and to put them into an institution in which they can breathe a pure, healthy, and religious atmosphere. They require no more *instruction* but *training* and that can be had in a properly conducted hostel only. Herein will lie their own salvation and the regeneration of the people to whom they belong. We are glad to see that the depressed classes themselves have begun to understand the blessings of a hostel-life for their children as is shown by the fact that we have had to refuse a number of applications for admission into the Hostel during the past year for want of accommodation. How much the habits, manners and even the bearing of the boarders are changed after they have stayed in the Hostel for some time has more to be seen than told. A gentleman who lived with the Superintendent for a few months and saw the boys daily at their work and play, remarked that, had he not been aware of the fact that the Hostel was meant for the boys of the depressed classes he would never have been able to make out that they belonged to those classes. 'Most of the boarders, ' he said, 'had become Brahmans.' We extend a cordial welcome to those who wish to see this improvement for themselves to pay a surprise visit to the Hostel. We firmly trust their trouble will not go unrewarded.

IV. The Soma-Wanshiya Mitra Samaj, Byculla

(Established on 24th March 1907)

1. This Samaj was opened in the Dagdi Chawl, Morland Road, Byculla on 24th March, 1907. At the beginning it used to hold its meetings in the above Chawl, but has for the last three years been meeting in a rented room in the Improvement Trust Chawl C, Agripada.

2. The objects of the Samaj are to bring about religious reform among the depressed classes and to spread education among them.

3. The Samaj which is solely conducted by members of the Depressed Classes themselves held its weekly divine services throughout the year on Sunday forenoos. At these services discourses were delivered bearing on the subject of religious and social reform, Temperance & c.

4. There were held six general meetings of the Samaj under the presidency of Mr. Kondiba Ramji and Mr. V. S. Varadkar when the questions regarding education of the depressed classes were discussed.

5. Owing to the persistent agitation carried on by this Samaj the practice of drinking and performing *tamasha* so much indulged in by the members of the D. Classes on the fifth day after the birth of a child among them, was discontinued. Instead, 25 families performed Bhajan and Katha on that day and had recourse to the cup that cheers but not inebriates.

6. The subscription charged to each member per month is annas four. The number of paying members at the end of 1912 was 25.

Receipts	**Rs.**	**As.**	**Ps.**	**Expenses**	**Rs.**	**As.**	**Ps.**
Opening Balance	4	8	0	Room-rent at Rs. 3 and 8 as. Per month from Feb. to Dec.	38	8	0
Subscription and Arati Collection	74	8	0	Fifth Anniversary expenses	14	6	0
				Contingencies	20	3	0
				Total	73	1	0
				Balance for 1913	5	15	0
	79	0	0	Grand Total	79	0	0

Nesbit Road, Khadda, Kondaji Ramji — President

Mazgaon No. 10, Bombay Maruti S Gaikwad — Secretary

V. Parel Bhajan Samaj

(Established on 19th January 1909)

1. The object of the Samaj is to bring about religious reform among the depressed classes on the lines of the Theistic Church of India.

2. The congregation consists of the grown-up boarders belonging to the Students' Hostel and the Prarthana Samaj Night School at Parel, and other young men of the depressed classes in the neighbourhood. The average attendance at the weekly services was 40.

3. Weekly divine services were conducted every week, in the hall of the Parel School. They were first held on Tuesday nights but now they are held on Sunday mornings. Last year the services were conducted by Messrs. V. R. Shinde, V. S. Sohoni, B. B. Keskar, G. B. Sirkar, D. G. Vaidya, Babu A. C. Muzumdar, Dr. V. A. Sukhtankar and Mr. A. M. Sayyad.

4. Last year the Samaj organised a party of singers and preachers who went about at the Shimga time delivering speeches against the obscenities of the Holi !

5. The possibilities of improving the Bhajan Samaj and making it a useful and strong institution are very great. We hope that those who are keenly interested in the spread of pure and liberal religion among the depressed classes will make it a point to help this Samaj when their assistance is sought by it.

VI. The Nirashrit Sewa Sadan

As stated in the 2nd Annual Report of this Society for the year 1908, Page 17, This institution was originally started under this name on the 22nd May 1907 with the object of (1) training young men for work among the Depressed Classes by actually putting them to such work and (2) of sheltering helpless children of these classes. (The latter object was added later on.)

As I have observed at the outset all the Missionaries except one are now scattered among the different centres of the Society outside Bombay and the work of this particular institution might be said to have ceased from the year under report. Two of the five present

missionaries of this Society were trained in this institution and the 2nd object is now served by the several Boarding Houses already existing or now being started by the Society at different centres, *viz.* Bombay, Poona, Hubli, Mangalore and Yeotmal.

The accounts of this institution were independently kept and published in the report of the year 1910. The balance as shown in that year's account, Rs. 701-14-11, together with the interest on it was paid to two members of this Sadan during the years 1911 and 1912 and the account is now closed.

Before concluding I beg to heartily thank all the Subscribers, Donors and Volunteers for their kind sympathy and services rendered to this Branch of the D.C.M. Society of India.

Elphinstone Road,
Parel, Bombay.
21st Feb. 1913.

V. S. SOHONI
(Secretary,
D.C.M. Bombay Branch)

D.C.M. Society of India

Receipts	Amount			Total		
	Rs.	A.	P.	Rs.	A.	P.
Wadia Trust Contribution	6000	0	0			
⋆ Subscriptions	1951	0	0			
# Donations	3092	11	9			
Rupee Fund collection	754	0	6			
Interest (from the Bombay Bank less Bank commission)	502	13	10			
Grants-in-aid	766	0	0			
+ Fees and Fines	795	9	0			
Workshop-proceeds	748	11	3			
Scholarship Fund	280	0	0			
~ Charity box collection	9	8	9	14900	7	1
⋆ Includes Subscription for the Karnatak Branch 66-0-0 # Includes donations for the Karnatak Branch 1487-6-0 + Includes Karnatak Branch Fees 18-2-6 ~ Includes Karnatak Branch collection 1-10-9						
				14900	7	1

Parel, Bombay.
23rd March 1913.

P. B. Gothoskar
(Treasurer, D.C.M. Society of India)

Expenditure	Amount			Total		
	Rs.	A.	P.	Rs.	A.	P.
Parel Vernacular School						
Pay of Teachers	1650	6	3			
Pay of Peon	45	0	0			
Rent	480	0	0			
Furniture and Repairs	65	11	0			
Books and Prizes	39	3	0			
Stationery and Postage	21	1	0			
Contingencies	10	14	0	2312	3	3
Parel Middle School						
(Working for 9 Months)						
Pay of Teachers	887	6	3			
Pay of Peon	27	0	0			
Rent	180	0	0			
Furniture and Repairs	16	8	0			
Books and Prizes	97	3	9			
Stationery and Postage	14	15	3			
Contingencies	6	4	6	1229	5	9
Chembur Deonar Day School						
Pay of Teacher	152	0	0			
Pay of Peon	6	0	0			
Furniture and Repairs	10	0	0			
Books and Prizes	4	4	6			
Stationery and Postage	2	15	0			
Contingencies	8	12	0	183	15	6
Madanpura Day School						

Pay of Teachers	480	6	11			
Pay of Peon	39	0	0			
Rent	216	0	0			
Furniture and Repairs	9	14	0			
Books and Prizes	17	0	6			
Stationery and Postage	6	1	0			
Contingencies	10	4	0	778	10	5
(Babula Tank) Mazgaum Gujrathi School						
Pay of Teachers	297	0	0			
Pay of Peon	6	0	0			
Rent	240	0	0			
Furniture and Repairs	6	2	6			
Books and Prizes	17	10	0			
Stationery and Postage	1	1	3	567	13	9
Ram Mohan Rai Day School						
(Working for 3 months)						
Pay of Teacher	30	0	0			
Pay of Peon	1	8	0			
Furniture and Repairs	43	0	0			
Books and Prizes	3	14	6			
Stationery and Postage	0	14	0	79	4	6
Ram Mohan Rai Night School						
(Working for 3 months)						
Pay of Teacher	15	0	0			
Pay of Peon	3	0	0			
Contingencies	4	13	0	22	13	0
Parel Technical School						
(Working for 9 months except Book-binding and						

Sewing Departments which were working for the whole year)						
Pay of Teachers	1035	0	0			
Pay of Peon	26	0	0			
Rent	405	0	0			
Wood and other Materials	62	14	3			
Furniture and Repairs	636	6	3			
Stationery and Postage	15	5	8			
Contingencies	27	12	9	2208	6	11
Parel Work-Shop						
(Working for 9 months except Book-binding and Sewing Departments which were working for the whole year).						
Pay of Clerk	2	8	0			
Pay of Peon	8	6	0			
Tools and Implements	101	12	6			
Wood and other Materials	456	3	0			
Wages	270	0	4			
Book-Binding Materials	103	9	6			
Sewing-materials	15	6	3			
Painting-materials	9	5	9			
Stationery	3	2	3			
Contingencies	38	6	0	1008	11	7
Boarding						
Salaries	271	8	0			
Provisions	1069	1	2			
Pots and Furniture	108	12	6			
Medicines	79	5	6			
Clothing	20	8	6			
Conveyance	84	12	3			
Books, Prizes and Scholarships	368	4	6			

Fees	38	12	6			
Printing	7	0	0			
Postage	18	11	9			
Contingencies	92	4	1	2159	0	9
General Mission						
Pay of Clerk	34	11	8			
Pay of Peon	134	6	4			
Conveyance	243	5	9			
Printing	275	9	9			
Grants to other institutions	411	0	0			
Books and Prizes	27	2	0			
Stationery	32	8	3			
Postage	61	9	3			
Furniture and Repairs	0	15	0			
Bad-debts	215	6	11			
Contingencies	184	0	7	1620	11	6
Karnatak Branch				947	9	6
(Details shown in the report of the Karnatak Branch)						
Total				13118	10	5
Balance carried to the revenue account of the D.C.M. Society of India, which includes Rs. 625-9-3 balance of the Karnatak Branch.				1781	12	8
Grand Total				14900	7	1

Examined and found correct.

Parel.
23rd March, 1913. }

NARHAR ATMARAM REGE
(Auditor)

DONATIONS

(Received by D.C.M. Society of India in 1912)

Name	Place	Amount	
Bombay Donations		Rs.	A.
Coronation Cinematograph Performance	Bombay	461	
Alexandra	Bombay	203	11-9
Secretary, Theistic Conference	Bombay	200	
Mr. Goalraj Singhan	Bombay	150	
Dr. J. E. Abbott	Bombay	50	4
Shet Ranchoddas Bhuvan	Bombay	50	
Dr. Carpenter London	Bombay	31	
Hon. Mr. R. P. Karandikar	Bombay	25	
In Memory of Mrs. Dalpatrai	Bombay	15	
Mr. Somadev Sakharam Bhandar	Bombay	10	
Prof. Deval's Circus balance	Bombay	10	
Mr. Mohaniraj Dhaneshwar	Bombay	10	
Miss M. Ferreira	Bombay	10	
Messrs. Patvardhan Bros.	Bombay	10	
In memory of Mrs. Muktabai Shirgavkar	Bombay	5	
Mr. Deoram Keshavji Contractor	Bombay	5	
In Memorium Mrs. Rangubai Bagde	Bombay	5	
Messrs. Deccan Stores and Co.	Bombay	5	
Mr. V. B. Sankhalkar	Bombay	5	
Mr. Rao Kalyanpurkar	Bombay	5	
Mr. J. A. Madan	Bombay	5	
Figures less than Rs. 5	Bombay	13	10
Matheran Collections		1284	9-9
Mr. Tricumlal R. Desai, B.A., LL.B.	Matheran	10	
Mr. D. R. Patvardhan, B.A. LL.B.	Matheran	10	
Messrs Jeysinglal and Swarupchand	Matheran	10	
Shets Virjee Piraj and Virji Tejoo	Matheran	10	

Mr. Manilal Keshavlal Thokare, B.A., LL.B.	Matheran	5	

⋆ [Includes a personal donation of Rs. 75 from the Manager Mr. Chitre.]

Name	Place	Amount	
		Rs.	A.
Mr. Jivanlal Chimanlal Setalwad	Matheran	5	
Dr. C. S. Thakkar	Matheran	5	
Mr. B. R. Soman	Matheran	5	
Mr. Dharsey Hemraj	Matheran	5	
Mr. Chhotubhai A. Vakil, Solicitor	Matheran	5	
Mr. T. M. Padye	Matheran	5	
A.B.C.	Matheran	5	
Mr. Chaganlal Jamnadas	Matheran	5	
Figure less than Rs. 5	Matheran	22	
		107	
Donations from Berars			
Mrs. Pendse	Khamgaon	11	
Mr. V. S. Arekar	Khamgaon	10	
Mr. S. K. Kolatkar	Khamgaon	10	
Mr. M. K. Apte	Dhulia	10	
Mr. K. G. Deshmukh	Khamgaon	7	
Mr. Bhat	Yeotmal	5	
Mr. N. M. Bedarkar	Amraoti	5	
Mr. N. M. Joshi	Khamgaon	5	
Mr. M. G. Tipnis	Khamgaon	5	
Mr. V. V. Karve	Khamgaon	5	
Mr. Keshav Sitaram Bhadang	Khamgaon	5	
Mr. V. N. Savji	Khamgaon	5	
Mr. Kothare	Khamgaon	5	
Mr. Subhedar	Khamgaon	5	
Mr. Y. N. Paranjpe	Dhulia	5	
Mr. B. K. Kotwal	Dhulia	5	

Figures less than Rs. 5		110	12
		213	12

❑❑❑

Annual Subscriptions

(Received by D.C.M. Society of India in 1912)

	Rs.	A.
Messrs. A. V. & P. O. Thakkar	231	
Sir. N. G. Chandavarkar	100	
Mr. R. J. Tata	100	
Mr. M. R. Jayakar	100	
Sir. S. B. Broacha	100	
Mr. S. N. Pandit	100	
Mr. S. N. Dabholkar	100	
Prof. N. G. Welinkar	60	
Dr. A. L. Nair	60	
Miss Kashibai Nowrange	60	
Hon. Mr. Lalubhai Samaldas	50	
Mr. Krishnarao Walvekar	50	
Mr. S. G. Kamalakar	50	
Mr. L. B. Nayak	50	
Mr. D. N. Bahadurji	36	
R.B.S.T. Bhandare	30	
Mr. M. L. Pednekar	30	
Mr. Prabhudas H. Desai	26	
Mr. G. B. Trivedi	25	
Mr. Bholabhai Desai	25	
Mrs. Laxmibai Ranade	25	
Mr. Shankarlal G. Bankar	25	
Mrs. Laxmibai Sukhatankar	25	
Rao Saheb Kashinath D. Dhuru	25	
Shrimant Appasaheb Desai	25	
Mr. Veerbhadrappa Gangappa	25	
Hon'ble Mr. D. V. Belvi	25	
Prof. S. R. Bhandarkar	25	

In Memorium K. T. Telang	24	
Shet Mavjee Govindjee	18	
Rao B. Anandrao R. Talcherkar	18	
Mr. Appaji Sadashiv Dongre	16	
Mr. J. B. Rege	15	
Mr. H. S. Dixit	14	
Mrs. Prabhavatibai Welinkar	12	
Mr. V. K. Jaya	12	
Mr. N. B. Pandit	12	
Mr. P. B. Gothoskar	12	
Mrs. Gangabai Ranade	12	
Mr. Chinappa Krishnarao	12	
Dr. M. G. Deshmukh	10	
Mr. D. A. Talang	10	
Mrs. Laxmibai Annaji	10	
Mr. A. P. Sabnis	7	8
Mr. J. K. Parulkar	6	
Dr. V. K. Parulkar	6	
Mrs. Jamnabai Nagindas Sakai	6	
Mr. Laxmikant S. Dabholkar	6	
Dr. J. S. Nerurkar	6	
Dr. V. G. Rele	6	
Mr. G. R. Mogre	6	
Mr. M. R. Sabnis	6	
Mr. A. P. Sabnis	6	
Mr. G. G. Sabnis	5	8
Mr. J. S. Sanzgiri	4	
Mrs. Banubai Deshpande	4	
Mrs. R. D. Joseph	4	
Mr. V. J. Nadkarni	3	8
Mrs. Sitabai Marathe	3	
Mr. Shridhar Hari Kher	2	

Mr. S. W. Kamat	2	
Mr. Baleshwari	2	
Mr. Krishnarao M. Oka	2	
Mr. Kulkarni of Adivra	1	
Mr. K. R. Mitra	0	8
	1885	
Received for Karnatak Branch	66	
Total	1951	

THE DEPRESSED CLASSES MISSION SOCIETY OF INDIA

THE FOURTH ANNUAL REPORT

OF THE

Poona Branch

(Opened on the 22nd of June 1908)

Management — This centre of the D.C.M. is a Branch of the D.C.M. Society of India incorporated under rule 13 of the registered constitution of the Society. From the beginning till July 1912 Mr. A. K. Mudliar, B.A., volunteered his services as Hon. Secretary and conducted the affairs of this Branch with a very commendable zeal and exemplary energy and skill under the guidance of a local Committee, appointed by the Executive Committee of the General Society, consisting of Dr. Harold H. Mann (President), Principal R. P. Paranjpye (Vice President), Hon'ble Mr. B. S. Kamat, Mr. S. Y. Javeri, and Mr. M. H. Ghorparay to all of whom the Society's best thanks are due for their self-imposed and praiseworthy efforts in the cause. In July last however Mr. Mudliar lost his wife, who used to help him very much in his charitable work. The blow was too much for Mr. Mudliar who had already been labouring under many domestic difficulties and had consequently to give up the work of this Branch altogether. At the requisition of the local Committee, I was desired by the Executive Committee to myself take charge of the Branch until better arrangement could be made, which I did in the beginning of August 1912. The Annual Report of this Branch had been even then due as usual, but I had, under the circumstance to postpone it that it may be presented and published along with the General Report of the Society. The present report is therefore for the eighteen months ending on the 31st of December from the date of the last (3rd) annual report of this Branch published in 1911.

Educational Work — of this Branch is now practically confined to (1) The Free Primary Day School located in No. 2008 near the Connought Market, Cantonment, Poona, and (2) The Carpentry and (3) Tailoring Classes attached to this school. The Branch in the beginning conducted for two years two night schools in different parts of the City but their failure only proves the fact that the working classes here have not yet developed any taste for any sort of systematic instruction that is likely to entail upon them mental strain in addition to their hard day's labour.

The work of the Primary School and its accessaries might be best reported in the words of Her Excellency Lady Sydenham and Lady Barrett who were kind enough to visit this institution and of the several Government Educational authorities.

"I visited this school to-day and was much struck with the bright intelligent faces of the children. I noticed that there were very few girls and I hope the parents will be encouraged to send their daughters also to be educated, as apart from the knowledge they acquire, cleanliness and orderly discipline are quite as necessary and beneficial for girls as for boys. I was impressed by the way the boys responded to the masters' questions which seemed to show that happy relations existed between them. The recitations and action songs were well performed. I was much interested in the class for grown women. The carpentering class lately started is a useful addition and though the boys have been learning for a short time the work shown to me seemed very well done. This and the drawing and painting taught at this school will help to impart accuracy which is a quality essential to success in life. Great credit is due to the Head-master and his colleagues for the way the school is conducted and I heartily wish it every success in extension of what it has already accomplished."

25th July 1911. (Sd.) LADY SYDENHAM CLARKE

"I was much interested this morning in seeing the children and some of the results of the good work which is being done in this school. The little ones look so happy and the older ones so busy with their carpentering, cutting out, sewing & c. and it is a great pity there is not more accommodation for the many who attend daily. I hope it will get all the support it deserves."

16th July 1912. (Sd.) LADY BARRETT

"The school is much improved in quantity as it enrolled 185 this year against 119 of last year. The figures of average number on roll and average daily attendance are also encouraging.

This commendable institution continues to do its work in a fairly satisfactory manner. Local Indian music which made a tolerably good progress had to be abandoned by the manager for want of a suitable music-teacher. However, the last year's institution in music has left a distinct mark on the recitation of poems which was good and deserves special mention. Drawing is taught with a fair amount of success."

The progress of the only boy in Standard V was poor in almost all subjects. Instruction in other standards however, seemed to have been generally very carefully imparted and the

progress shown in them was fairly satisfactory in spite of the disturbance of Plague during the year. Extreme care is taken to bring up these proverbially dirty boys in the habit of cleanliness and tidiness and one is confessedly surprised to see the low caste children in such a good demeanour, dress, cleanliness & c. and the managers have certainly to be congratulated upon their pious endeavours of elavating a class of persons so long totally neglected."

July 12th 1912. (Sd.). V. N. Ghate

(Asstt. Dy. Educational Inspector,

Poona)

"Paid a second visit of Inspection to the manual training class attached to the Primary School of the Mission. During the last 14 months of the existence of this class much useful work has been done. There are at present 17 boys learning Carpentry and Carpentry-drawing of whom 11 have been completely under instruction for 11 months. These have made good progress. The Institution is expected to show to the poor children who attend it, an honourable way to maintenance. The Mission is fortunate in securing the services of Mr. K. B. Padhye, who is very well qualified to conduct the class : he is doing his work energetically."

9th September 1912. (Sd.) V. N. Ghate

(Asstt. Dy. Educational Inspector)

"Visited the school to inspect the Tailoring-class. Out of 26 on roll 24 pupils were present. The progress appeared to be good. Cutting is attempted on the scientific basis, which may inspire originality in the pupils and make them nice cutters. Pupils are taught embroidery also."

9th September 1912. (Sd.) M. N. SABNIS

(Asstt. Dy. Educational Inspector)

The following persons also visited the school :—

Countess Aurelia Bethlen, Capt. and Mrs. A. E. Powell; Mrs. Yeshodabai Vishnoo, Superintendent, Shravikashram, Bombay; Mrs. Lilabai Bhate and Venubai Ajrekar; Mrs. Turnbull, and Sardar and Mrs. Nowrojee Pudumjee.

Mr. D. N. Patwardhan, the Head Master reports :—

"For the benefit of the students of our school we conduct (1) a Debating Club, (2) Boys and Teachers' Library and (3) Boys' Cricket Club. And for the benefit of the grown-up members of the Depressed Classes, (4) a free Reading Room and Library and (5) a Bhajan Samaj is also conducted by us.

"The library was temporarily closed for a few days but has now been revived from the month of September and receives the following newspapers and magazines gratis :— (1) The Daily Dnyan Prakash, (2) Subodha Patrika, (3) Maratha Mitra, (4) Shetkee and Shetkaree.

"To the proprietors of these we are very much thankful for their enabling me to do some work in this direction."

"There are now ten teachers for the Primary School and two for the Industrial Classes and the staff now seems to be adequate to the wants."

"The special feature of the institution is that instruction is as far possible imparted on modern approved lines and special care is taken to induce cleanliness of dress and correctness and general decency of behaviour. Much of our progress however, is continuously hampered by the irregular attendance of students. To remove this habitual irregularity myself and my staff take every opportunity of calling and advising the parents and guardians on this subject. The result of this seems to be much hopeful for the number of daily average attendance for the year 1911-12 is 130. This shows an increase of 28 over the number of the last year which was 102."

Statistical Inform

Total No. of Admissions	...	...	150
Average No. of pupils on the rolls	...	...	190
Average daily attendance	...	...	130
On roll on 31st December 1912	...	...	175

Classification of pupils according to Standards

Standard			Boys	Girls	Total
V	..	..	6	..	6
IV	..	..	14	..	14
III	..	..	17	..	17
II	..	..	31	1	32
I	..	..	17	..	17
Infant	..	..	22	1	23
Alphabet Class	..	..	62	4	66
		Total	169	6	175

Classification of pupils according to Castes

Untouchables					
(A) Mahars	...	...	...	...	116
(B) Chambhars	...	...	...	...	16
(C) Mehetars	...	...	...	...	2
Touchables	...	...	...	...	41
				Total	175

Social Work — As usual a special campaign was vigorously conducted by the volunteers and staff of the school against the indecencies of the Shimaga holidays. Songs specially composed by the Head-master and Miss Dongre were printed and widely distributed. There were three meetings held, one in our own school, another in the Camp Educational Society's School and the third at Bhamburda. The Hon'ble Mr. B. S. Kamat presided at the 2nd and 3rd and Mr. Deshmukh of Gulburga at the 1 st. Although a week's holiday is prescribed by the Educational Department our school was kept open throughout the festival, with a purpose to keep the children away from the undesirable influences in the streets. Besides there were drawn up attractive programmes of games, races and social gatherings in the evenings.

Spiritual Work — The Bhajan Samaj and the Reading-room which were discontinued for some time were revived for the benefit of grown people on the 27th August 1912. Devine Service is since being conducted every Saturday at 5·30 p.m. in the School-hall. Among those who preached were, Sir Dr. R. G. Bhandarkar, Rao Bahadur K. B. Marathe, Messrs. S. Y. Javere, G. R. Anjerlekar, H. R. Dhowle, and V. R. Shinde. In connection with the

anniversary of the local Prarthana Samaj, Babu A. C. Muzumdar of Lahore delivered a lecture in Hindi on the "Message of Universal Love" which was largely attended. Special public services were held in connection with the Maharashtra Conference, one in the school, another in the local Prarthana Samaj Mandir both being attended by large numbers including the guests of the Conference.

The Maharashtra Conference — The most important event of a very unique interest was the holding of the first Provincial Conference under the auspices of the D.C.M. Society of India in the amphitheatre of the Fergusson College on the 5th and 6th of October 1912 under the presidentship of Sir R. G. Bhandarkar. More than 300 guests belonging to the various "untouchable" castes came to attend this Conference at their own cost from distant villages and towns of the Maharashtra, and not only lodged and boarded in the school without the least distinction of castes being observed by them, but took a lively and active interests in the deliberations affecting their welfare. The crowning feature was the principal memorable dinner on the 6th October in which about 400 guests most cheerfully partook, among whom not less than 50 were from the higher educated castes from the City of Poona. Dr. Mann who, as president of the Branch received and cheered the guests and himself joined the dinner, declared enthusiastically and no less truly that it was a historical event in the orthodox capital of the Marathas. A still more commendable feature however was the women's meeting on the 7th instant presided by Mrs. Ramabai Ranaday and attended by about 200 women of the Depressed Classes among whom not less than a hundred ladies of the higher classes from the City mixed freely and made sympathetic speeches. A complete report of the proceedings is separately published in Marathi in a book-form and can be had for only two annas at the school.

[This house is now opened (on the 1st of February 1913) and has on its list 14 free boarders.] **Proposed Boarding House**

One of the most important topics discussed in the Conference was the desirability of opening a Boarding House in Poona to which most promising but poor boys might be admitted free. The guests of the Conference readily contributed their mites for this purpose. An appeal is sent out for Rs. 2000 as the minimum expenses for two years of maintaining at least 15 boarders. [This house is now opened (on the 1st of February 1913) and has on its list 14 free boarders.] Friends are requested to support this new idea.

A Handsome Gift — In response to an appeal made on behalf of the D.C.M. Society for, among other items of the Society a home of the Mission in Poona, His Highness Sawai Tukojirao Maharaja Holkar of Indore was gracious enough to donate twenty thousand rupees for a building in Poona to be called after His Highness's illustrious ancestor Maharani Ahilyabai

Holkar. Negotiations for a plot of ground in the gift of Poona City Municipality are going on with that body.

On behalf of the Society I have to express my deep sense of regret at the loss caused to the Society by the death of Mrs. Sitabai Mudliar referred to above and that of Mrs. Sarojinibai Sahasrabuddhe and of thankful appreciation of the work they did in connection with this Branch. Before concluding I must record the warmest gratitude of the Society to the President Dr. H. H. Mann and his colleagues on the local Committee but for whose exertions the Society would not have been able to keep this Branch going, and also to the several volunteers, and lastly to all the donors and subscribers of this Branch.

No. 2008
Cantonment-Poona. }

V. R. Shinde
(General Secretary, D.C.M)

D. C. Mission - Poona Branch

Receipts

(1st July 1911 to 31st December 1912)

No.	Details of Receipts	Amount			Total		
	Opening Balance :	Rs.	As.	Ps.	Rs.	As.	Ps.
	Fixed Deposit in the Deccan Bank	546	0	0			
	Government Promissory Note	100	0	0			
	Temporary Deposit in the Bombay Banking Coy.	421	13	3			
	Cash with the Secretary	128	7	7	1196	4	10
I	*Subscriptions*	1639	2	0	1639	2	0
II	*Donations*	1199	13	0	1199	13	0
III	*Other Sources*						
	(a) Government Grant-in-aid of the Camp Free Day School	1973	0	0			
	(b) Furniture-grant	32	0	0			
	(c) Interest	80	4	5			
	(d) Bombay Telugu Education Fund	85	0	0			
	(e) Major Steen's "Small aid for a small scholar."	30	0	0			
	(f) H. H. The Gaikwad's Scholarship	36	0	0			
	(g) Charity box collection	55	6	6			
	(h) By sale of old papers & c.	2	15	0			
	(i) Collection card	31	5	0			
	(j) Boarding-collections	106	15	10			
	(k) By sale of Tickets at "Lectures to students"	16	8	0	2449	6	9
IV.	*C.D.S. Industrial Classes*						
	(a) Poona Cantonment Committee Grant	200	0	0			
	(b) Sewing Class	94	8	0			
	(c) Carpentry Class	153	15	0	448	7	0
					6933	1	7

D. C. Mission - Poona Branch

Expenses

(1st July 1911 to 31st December 1912)

No.	Details of Expenditure	Amount			Total		
I	*Camp Day School*	Rs.	As.	Ps.	Rs.	As.	Ps.
	Supervision Charges	300	0	0			
	Teachers	2298	4	9			
	Servants	341	0	0			
	Rent		1001	6	11		
	Contingencies (including Stamps, stationery, carriagehire and printing charge & c.)	262	15	6			
	Books and prizes	48	11	0			
	Repairs	51	5	6			
	Furniture	93	11	0			
	Miscellaneous	51	15	3	4449	5	11
II	*Camp Reading Room*	1	0	9	1	0	9
III	*General Mission*						
	Gaikwar Scholarship	51	0	0			
	Contingencies	13	2	9	64	2	9
IV	*C.D.S. Industrial Classes*						
	(Sewing-class)						
	Teacher	282	0	0			
	Raw-materials	82	2	6			
	Scholarships	5	3	0	369	5	6
	(Carpentry-class)						
	Teachers	595	0	0			
	Tools	185	8	9			
	Raw-materials	225	13	9			
	Miscellaneous	20	2	0			
	Scholarships	21	15	0			
	Furniture	15	0	0	1063	7	6

					5947	6	5
	Closing Balance						
	Fixed Deposit in the Deccan Bank	500	0	0			
	Government Promissory Note	100	0	0			
	Temporary Deposit in the Bombay Banking Coy	345	11	6			
	Cash with the Secretary	39	15	8	985	11	2
					6933	1	7

Audited and found correct. }
Poona,
26-1-1913.

KASHAV DHARMSHET
Auditor

D. C. MISSION, POONA BRANCH

List of monthly Subscribers

The following gentlemen were also subscribers for some months :—

Mr. L. M. Deshpande, Mr. R. L. Badot, Mr. T. H. E. Gonde, Mr. S. Dorabji, Mr. K. P. Gadgil, Mr. M. B. Pandit, Dr. N. V. Modak, Mr. A. M. Jadhav, Mr. R. K. Irani.

	Rs.	a.	p.
H. A. Wadya Esq.	10	0	0
Major H. C. Steen	10	0	0
The Hon'ble Mr. R. D. Prior	10	0	0
The Nabab of Wai	5	0	0
Dr. H. H. Mann	5	0	0
Dew. Bah. V. M. Samarth	5	0	0
National India Association (Poona Branch)	5	0	0
Sardar Nowrojee Padamjee	5	0	0
Mr. K. B. Padhye	5	0	0
The Hon'ble Mr. B. S. Kamat	3	0	0
The Hon'ble Mr. G. K. Gokhale	1	0	0
The Hon'ble Mr. R. P. Paranjpye	1	0	0
Mrs. Ramabai Ranade	1	0	0
Rao Bah. D. G. Gharpure	1	0	0
Dr. V. C. Gokhale	1	0	0
Dr. P. V. Shikhare	1	0	0
Dr. S. H. Mody	1	0	0
Mr. L. M. Satoor	1	0	0
Mr. S. V. Shavade	1	0	0
Mr. Ramdas Krishna	1	0	0
Mr. A. V. Thakkar	1	0	0
Mr. S. C. Chitnis	1	0	0
Mr. Vengu Iyer	1	0	0
Mr. M. H. Ghorparay	1	0	0

अनुक्रमणिका

Mr. D.R.B. Ghorparay	1	0	0
Mr. Turnbull	1	0	0
Rao Bah. K. B. Marathe	1	0	0
Lady Barret	1	4	0
Mr. K. B. Mansaram	0	8	0
Mr. P. R. Bari	0	8	0
Mr. H. N. Apte	0	8	0
Mr. A. K. Mudliar	0	8	0
Mr. Ramayya Pullayya	0	8	0
Dr. N. M. Paranjpye	0	8	0
Dr. R. K. Naidoo	0	8	0
Mr. G. M. Dukle	0	8	0
Messrs. Kuckreja & Co.	0	8	0
Mr. B. V. Karmarkar	0	8	0
Mr. H. S. Ubhale	0	8	0
Mercy (D.B.C.)	0	8	0
Brahmo Sympathiser	0	8	0
Mr. M. R. Sabale	0	8	0
Mr. Shaik Gidoo	0	8	0
Mr. Ananta Amrita	0	8	0
Mr. V. G. Anjarlekar	0	8	0
Mr. N. Rammanna	0	8	0
Mr. Abraham Issac	0	4	0
Prof. G. C. Bhate	0	4	0
Prof. H. G. Limaye	0	4	0
Prof. K. R. Kanitkar	0	4	0
Prof. V. K. Rajavade	0	4	0
Prof. D. L. Dixit	0	4	0
Mr. G. V. Lele	0	4	0
Prof. K. N. Dravid	0	4	0
Prof. C. G. Bhanu	0	4	0
Dr. G. S. Sahasrabuddhe	0	4	0

Dr. H. K. Ranade	0	4	0
Miss. Premalabai Kotkar	0	4	0
Mr. R. B. Joshi	0	4	0
Mr. D. L. Sahasrabuddhe	0	4	0
Mr. N. C. Kelkar	0	4	0
Mr. T. D. Dhume	0	4	0
Mr. L. R. Gokhale	0	4	0
Mr. S. R. Thorat	0	4	0
Mr. J. R. Bhalerao	0	4	0
Mr. S. N. Mengle	0	4	0
Mr. D. N. Patwardhan	0	4	0
Mr. V. R. Mudliar	0	4	0
Mr. Govindrao Kalekar	0	4	0
Mr. Aaron Danial	0	4	0
Mr. J. R. Savant	0	4	0
Mr. B. M. Ambekar	0	4	0
Mr. S. J. Kamble	0	4	0
Mr. S. G. Narvavne	0	4	0
Rao Bah. R. P. Godbole	0	4	0
Mr. S. G. Sathe	0	4	0
Mr. Jambulingam Mudliar	0	4	0
Mr. M. D. Lotlikar	0	4	0
Mr. K. N. Sadaphale	0	4	0
Mr. B. A. Jadhav	0	4	0
Mr. H. R. Dhawley	0	4	0
Mr. Marutirao Urankar	0	4	0
Mr. K. G. Tokekar	0	4	0
Mr. R. D. Phatke	0	4	0
Mr. Chinnaswamy Iyer	0	4	0
Mr. G. Fule	0	4	0
Mr. G. N. Sahasrabuddhe	0	4	0
Mr. V. V. Natekar	0	4	0

Mr. G. N. Bahulikar	0	4	0
Mr. P. N. Bhatkar	0	4	0
Mr. S. Y. Javeri	0	4	0
Mr. A. D. Akut	0	4	0
Mr. V. A. Desai	0	4	0
Dr. K. G. Garde	0	4	0
Mr. V. M. Fulmamdikar	0	2	0
Mr. V. L. Wadekar	0	2	0

List of Donors

1)	H. E. The Lord Sydenham, Governor of Bombay	250	0	0
2)	From "The Friends in England" through Dr. Mann	150	0	0
3)	Dr. H. H. Mann	100	0	0
4)	Anonymous	100	0	0
5)	Part of the Supervision Charges handed over by the Secretary Mr. A. K. Mudliar	100	0	0
6)	Prabhushankar D. Pattani Esq., C.I.E.	75	0	0
7)	Through Mr. Satoor	65	0	0
8)	The Hon'ble Mr. W. T. Morrison	50	0	0
9)	Mr. K. B. Padhye	40	0	0
10)	Mr. G. Laird Mac Gregor	30	0	0
11)	Mr. T. V. Gupte	25	0	0
12)	Mr. Nasarwanjee Boyce	25	0	0
13)	Mr. R. G. Singhani	25	0	0
14)	The Hon'ble Mr. R. A. Lamb	15	0	0
15)	Col. R. N. Gamble	15	0	0
16)	Mr. P. Wren	12	0	0
17)	Mr. B. B. Bhopatkar	10	0	0
18)	Mr. Ashanna Havildar	10	0	0
19)	Mrs. Ramabai Thakur	8	5	0
20)	Miss Chaudhari	8	0	0
21)	Mr. G. P. Sen Esq. (Lahore)	7	0	0

22)	Mr. Mahamad Suleman	7	0	0
23)	Army Veterinary class (Native)	5	12	0
24)	Capt. A. E. Powell	5	0	0
25)	Dew. Bah. V. M. Samarth	5	0	0
26)	The Hon'ble Mr. B. S. Kamat	5	0	0
27)	Mr. Dinshaw Cowasjee	5	0	0
28)	Mr. S. R. Thorat	5	0	0
29)	Mr. H. S. Ubhale	5	0	0
Donations Below Rs. 5		35	4	3
	Total	1199	13	0

❑❑❑

THE DEPRESSED CLASSES MISSION SOCIETY OF INDIA

Karnatak Branch, Hubli

(Opened on the 10th of August 1912)

Mr. V. R. Shinde, General Secretary of this Society, on a preliminary tour in August and September 1911 visited Belgaum, Dharwar, Hubli and other places in the S. M. Country, explained to the public the aims and work of this Society by means of lectures and other meetings and organized several local committees. With the help of Mr. Krishnarao Walvekar, Mr. Narayanrao Sirur, Mr. K. Anandrao and others, Mr. Shinde was able to create some special sympathy for the cause in Hubli which is a commercial centre and has a large number of low caste population employed in various trades. The place was therefore selected for the opening of a branch of the Society for the Kanarese speaking people of the districts around, and the Society decided that I should reside permanently and work in this part.

Before actually opening however this Branch, Mr. Shinde and I went on a second tour in May 1912 in this part with a view to raise a part of the funds required for the first two years. We visited this time Kolhapur, Kurundvad, Belgaum, Shahapur, Dharwad, Hubli, Gudag-Betigiri, Kurtkoti, Hombal and Bijapur. Mr. Brown, Collector of Belgaum, Mr. Kabraji, Collector of Bijapur and Mr. Namjoshi, Deputy Collector of Gudag, presided at our meetings and several other Government officers, merchants and pleaders extended their sympathy so that we could collect during this tour Rs. 1, 400 in cash. Mrs. Sayyad and myself came in August 1912 to Hubli, rented a house near the old Post Office and opened this Branch on the 10th of that month.

The Local Advisory Committee :

Mr. K. R. Valvekar, President
Mr. S. T. Kambli, B.A., LL.B., Vice-President
Dr. S. R. Gore, L M. and S.
Dr. C. H. Deshpande
Mr. R. G. Barpute, B.A.
Mr. V. P. Wagle, Secretary
Mr. T. T. Mudraddi, Secretary

The population of the Depressed Classes in the three districts, Belgaum, Dharwar and Bijapur numbers about 2, 00, 000. The spread of education and the consequent progress being comparatively very slow in Karnatak, the condition of the depressed classes is more miserable here than in Maharashtra. The vice of drinking, the practice of dedicating young

girls to gods and goddesses, unclean living and unclean food, superstitious beliefs and dense ignorance are among the various causes that have kept these people at a very low stage of life. Government and Municipalities have opened several schools but they do not prosper for the lack of good teachers. The work of the various institutions started for their betterment, is as follows :—

1. D.C.M. Boarding House

This boarding house was opened on the 10th August 1912 in Garden Peth. During the five months under report there were 8 admissions and 4 withdrawals. The number of boarders on the roll on 31st December 1912 was 4.

The following is the classification of boarders according to (a) caste and (b) progress in studies.

(a) Classification according to caste :—

Chalwadi	2
Madigar	2
Total	4

(b) Classification according to studies :—

English Std.	I	3
Canarese Std.	VII	1
	Total	4

Three students attend the New English School where they have been admitted free and one attends a municipal vernacular school. Special attention is paid to habits, manners and cleanliness of the boarders. They are given simple vegetarian food. In Karnatak there are very few boys who have completed the vernacular fourth standard. Those few also who join the boarding do not remain long owing to their home sickness. Very many difficulties are therefore felt in conducting this institution in this part.

The daily programme of the boarders is as under :—

A.M.		P.M.	
5-0	Rise regularly	12-0	Dayschool
5·30	Bhajan	2-0	Lunch

6-0	Cleaning premises	5-0	Exercise
6·30	School-lessons	7-0	Lessons or Night School
9·0	Breakfast	9-0	Supper
9·30	Domestic Work	9-30	Retire
10-0	School-lessons		
11-0	Bath and Washing		

2. **Yallapur Day School**

There are two municipal separate schools for the boys of the depressed classes here. But there were no arrangements made for the education of the children of the Bhangees at Yallapur. As it was formed that it was not possible for the Municipality to make any immediate arrangement for their education, a Day School was opened in the temple of the Bhangees at Yallapur on 22nd August 1912. The school was removed to the premises of the boarding on the 15th December 1912. There were 37 admissions and 2 withdrawals (deaths). Thus the number of students on the roll on 21st December was 35.

(a) Classification according to caste :—

	Boys	Girls	Total
Bhangees	14	10	24
Waddars	3	8	11
	17	18	35

(b) Classification according to studies :—

	Boys	Girls	Total
Ver. Std. I	6	0	6
Ver. Std. Infant	11	18	29
	17	18	35

The Bhangee children are very regular and punctual in the school. Intellectually also they are not in any way inferior to other depressed classes. A cripple young Bhangee man is employed as a teacher in the school. He himself learns in the Night School. It is hoped that the number of children in this school will be increased shortly.

3. **Garden Peth Night School**

This Night School for workmen was started in the Boarding House on 21st August 1912. During the period under report the school worked satisfactorily. Arrangements are made to teach both English and Canarese. During five months under report 64 admissions were made. The number of students on the roll on 31st December 1912 was 36.

(a) Classification according to castes :—

Bhangee	18	Samgar	3
Madigar	2	Dhor	4
Chalwadi	1	Mahomedan	2
Waddar	6	Total	36

(b) Classification according to study :—

English Std. I	2	Canarese Std. III	3
English Std. Infant	8	Canarese Std. II	2
		Canarese Std. I	2
		Canarese Std. Infant	29
Total	10		36

4. **Sunday Classes**

These classes have been started in the Boarding House and the Yallapur school with the object of giving moral and religious instructions to students. About 60 boys in municipal schools and the Society's school attend these classes. Messrs. V. P. Wagle, Umajee Ghodke and Basappa Hirebendigiri conducted the classes during the period under report. Moral instruction was given with the help of "Neeti Manjari" and "Someshwar-Shataka."

5. **Spiritual Work**

There are 2 Bhajan Samajas — one in old Hubli and the other in New Hubli. They are organised by the depressed classes themselves under the auspices of the Branch. Every Sunday and Monday Night Bhajan is performed and sermons are given. Members of these Samajas have given up drinking. They have also stopped the use of liquor on occasions of marriage, funeral etc. Meetings are held in their own localities. Private quarrels among the

people are settled amicably by these Samajas. If any one from the members of their Samajas is found drunk he is fined 5 annas and 4 pies by the committee of the Samajas.

6. D.C.M. Reading Room

This Reading Room was opened in the month of November. The proprietors of Subodh Patrika, Dnyan Prakash, Kshem Samachar and Karnatak Vritta have given their papers free. Mr. T. T. Mudraddi gives a copy of Vakkalgar Patrika free to the Reading Room. Students of the Night School and other depressed class people avail themselves of the Reading Room.

7. General Work

Tours : Workers of the Mission visited Dharwar, Halial, Alnavar, Laxmeshwar, Annigeri, Ron, Halkeri, Sudi & c. They arranged meetings in the above place and explained to the public the object of the Mission. 18 men's meetings and 7 women's meetings were held in different places. In connection with the 6th anniversary of the parent society a public special meeting was held in the Nipanikar's theatre at Hubli under the presidentship of Mr. S. S. Phadnis, Sub-Judge of Hubli. The theatre was densely crowded both by the high class and depressed class people. Messrs. K. R. Walvekar, Subrao Behatti, T. T. Mudraddi and V. P. Wagle spoke on the problem of the depressed classes.

Medical help : Ordinary family medicines were given to poor patients of the depressed classes. In serious cases the patients were sent to Dr. Kumbhakonam and Dr. Deshpande who were kind enough to treat the patients free. Plague having broken out in the localities of the depressed classes the Branch got 414 persons inoculated by Dr. Kumbhakonam in the Boarding House. There was not a single attack of plague among the persons inoculated even in the most dirty locality of the depressed classes.

Temperance Work : As the result of the temperance work many people have lessened drinking. Some of them have given it up altogether. Attempts have been made to stop the use of liquor on the occasions of marriage, funeral and holidays.

Other Work : Ten private quarrels among the depressed classes were settled amicably. These quarrels would have caused at least Rs. 500/- had the parties been to the court.

At the request of the Chairman of the Hubli Municipal School Board the two Municipal Dhed Schools were supervised by the agent of the Mission. Necessary and important

suggestions were made to the Chairman of the School Board, who paid immediate attention to them. The boys in these 2 Schools are improving in cleanliness, descipline and daily attendance in the schools. Scholarships were given to two students, one learning in the English 1st Standard at Bagalkot and the other learning in the 4th Standard in the Lamington High School, Hubli.

The Branch is thankful to Messrs. K. R. Walvekar, T. T. Mudraddi, V. P. Wagh, R. S. Sali, Dr. Kumbhakonam, Dr. Deshpande, Head Master of the New English School, and the local committee of the D. C. Mission for their most valuable help in the work of the Branch. It is also thankful to all the subscribers and donors on whose generous support the Branch is dependant.

8. Appeal

The Branch is spending hundred rupees a year for the rent of the house occupied for the work of the Mission. Even at such high rent the present house is not suitable for the work of the Branch. It is the most urgent need felt by the Branch to have a building of its own near the old Dispensary which is the central place for all the localities of the depressed classes at Hubli. It is hoped that the Hubli Municipality will help the Branch by giving a plot for building free.

Names of Subscribers		Annual Subscription		
		Rs.	As.	P.
The Hon. Mr. D. V. Belvi	Belgaum	25	0	0
Shri Mahabhagwat	Kurtkoti	25	0	0
Mr. Mallappa D. Ghodke	Hubli	12	0	0
Mr. D. N. Dhawale	Hubli	12	0	0
Mr. K. R. Walvekar	Hubli	4	0	0
Mr. Subrao Behatti	Hubli	4	0	0
Mr. T. T. Mudraddi	Hubli	4	0	0
Mr. S. T. Kambli	Hubli	4	0	0
Dr. S. R. Gore	Hubli	4	0	0
Dr. C. H. Deshpande	Hubli	4	0	0
Mr. R. G. Barpute	Hubli	4	0	0
Mr. V. P. Wagle	Hubli	4	0	0
Mr. N. S. Chitguppe	Hubli	4	0	0

Dr. Kumbhakonam	Hubli	4	0	0
Dr. Quadroos, Asstt. Surgeon	Hubli	4	0	0
Mr. V. A. Vaikar	Hubli	4	0	0
Mr. R. R. Apte	Hubli	4	0	0
Mr. P. F. Malgi	Hubli	4	0	0
Mr. Chanbasappa Anna Nili	Hubli	4	0	0
Mr. G. V. Anigundi	Hubli	4	0	0
Mr. N. R. Walvekar	Hubli	4	0	0
Mr. Gurappa Cobbanawaru	Hubli	4	0	0
Mr. V. B. Halbhavi	Hubli	4	0	0
Mr. Gopalrao Sule	Hubli	4	0	0
Mr. Veerbhadrappa Karajgi	Hubli	4	0	0
Mr. Shankarrao Apte	Hubli	4	0	0
Mr. Bhagwantrao Apte	Hubli	4	0	0
Mr. Ramrao Deshpande	Hubli	4	0	0
Mr. Shivappa C. Shetti	Hubli	4	0	0
Mr. Mangeshrao Kumta	Hubli	4	0	0
Mr. Tejappa Hublikar	Hubli	4	0	0
Mr. K. P. Joshi	Hubli	4	0	0
Mr. S. S. Phadnis	Hubli	3	0	0
Mr. V. B. Bhate	Hubli	3	0	0
Mr. H. Y. Shimikiri	Hubli	2	0	0
Mr. J. R. Joshi	Hubli	2	0	0
Mr. M. K. Halayya	Hubli	2	0	0
Mr. Wamanrao Anant Desai	Hubli	2	0	0
Mr. V. S. Kulkarni	Hubli	1	0	0
Mr. F. V. Wagle	Hubli	1	0	0
Mr. V. V. Joshi	Hubli	1	0	0
Mr. K. B. Argikar	Hubli	1	0	0
Mr. M. V. Katti	Hubli	0	0	0
Mr. K. R. Pujari	Hubli	0	8	0
Mr. R. W. Huddur	Hubli			

Hubli, 12th January 1913.	}	A. M. SAYAD (Agent)

❑❑❑

अनुक्रमणिका

D. C. Mission

Cash accounts for the year 1912

Income	Rs.	As.	Ps.	Rs.	As.	Ps.
Subscriptions	66	0	0			
Donations	1487	0	6			
Charity box Collections	1	10	9			
Night School fees	11	3	6			
Boarding House fees	6	15	0			
Total	1573	3	3			
Expenses in the Karnatak tour by Messrs. Shinde and Sayad included in the above General Mission expenses.						
Conveyance	66	8	3			
Postage and Telegram	11	1	3			
Printing	7	12	0			
Prizes	11	10	3			
Contingencies – attendance boarding & c.	58	1	6			
Total	155	1	3			

Bombay, }
April 1913.

P. B. Gothoskar
(Hon. Treasurer,
D.C.M. Society of India)

Karnatak Branch

(from August to December 1912)

Expenditure	Rs.	As.	Ps.	Rs.	As.	Ps.
Boarding House :—						
Pay of the Superintendent	30	0	0			
Pay of the Cook	9	0	0			
Provisions	78	4	0			
Rent			32	8	0	
Pots and furniture	23	2	0			
Books and Stationery	10	13	6			
Medicines	3	7	0			
Conveyance	5	3	0			
Contingencies	12	7	0	204	12	6
Garden Peth Night School :—						
Pay of the Superintendent	30	0	0			
Pay of the Teachers	31	6	0			
Lighting Charges	7	15	6			
Contingencies	0	9	9	69	15	3
Yallapur Day School :—						
Pay of the Superintendent	30	0	0			
Pay of the Teachers	16	15	6			
Furniture	1	10	0			
Books and Stationery	0	2	6	48	12	0
General Mission :—						
Pay of the agent	270	0	0			
Pay of the Assistant	60	0	0			
Conveyance	111	14	9			
Stationery	23	11	3			
Postage and Telegram	22	6	0			
Furniture	12	10	0			
Printing		29	12	0		

Scholarships and Prizes	19	0	3			
Contingencies	74	12	6	624	1	9
Total				947	9	6
Balance on hand				625	9	9
Grand Total				1573	3	3

Examined and found correct.

Bombay, April 1913.

NARHAR ATMARAM REGE

(Auditor)

D.C.M. Karnatak Branch

(Cash Subscriptions received in 1912)

			Rs.	A.
Mr. Mallappa Ghodke	...	...	12	
Dr. S. R. Gore	...	...	4	
Mr. K. R. Walvekar	...	...	4	
Mr. Subrao Behatti	...	...	4	
Mr. P. T. Mundratti	...	...	4	
Dr. C. H. Deshpande	...	...	4	
Mr. R. G. Barpute	...	...	4	
Mr. V. P. Wagle	...	...	4	
Mr. Kumbhakonam	...	...	4	
Mr. Chanbasappa Anna Nili	...	...	4	
Rao Saheb V. B. Halbhari	...	...	4	
Mr. Gopalrao Sule	...	...	4	
Mr. Veerbhadrappa Karajgi	...	...	4	
Mr. Shankarrao Apte	...	...	4	
Mr. M. R. Halayya	...	...	2	
		Total ...	66	

❑❑❑

D.C.M. Karnatak Branch

(Cash Donations received in 1912)

Name	Place	Amount	
		Rs.	A.
Rao Saheb Veerpakshappa Manvi	Gadag	50	
Rao Saheb Malleshappa Manvi	Gadag	50	
Mr. Hari Nana Kalkundri	Belgaum	50	
Mr. Papauna Jalaya	Belgaum	50	
Mr. S. N. Vinekar	Gadag	25	
Rao Bahadur V. K. Namjoshi	Dharwad	25	

Mr. Chhayeppa Anna Santappa Anna Hulgol	Belgaum	25	
Rao Saheb Raghavendrarao Vakil	Bijapur	25	
Collection through Mr. B. D. Manjrekar	Belgaum	23	14
Mr. Keshavdas Devidas	Gadag	20	
Mr. A. R. Dalal, I.C.S.	Dharwad	20	
Mr. J. K. N. Kabraji, Collector Bijapur	Bijapur	20	
Rao Saheb Shivalingrao Deshmukh of Almel	Bijapur	20	
Rao Saheb S. N. Sathe	Gadag	15	
Mr. Annappa Bharmappa Chivte	Kurundwad	15	
Mr. K. G. Ajrekar	Belgaum	15	
Rao Bahadur A. B. Desai	Belgaum	15	
Mr. G. C. Shannon, I.C.S.	Dharwad	15	
Mr. E. H. Leggat, I.C.S.	Dharwad	15	
Mr. Govindrao Photographer	Belgaum	15	
Mr. Sayyad Abdul Rasul Kaji Khatib	Gadag	10	
Mr. Bhavdussa Sawkar	Betgiri	10	
Mr. S. V. Rajadhyaksha	Gadag	10	
Mr. Mariappa Manvi	Gadag	10	
Mr. N. K. Hiremath	Gadag	10	
Mr. Valiappa Bulla	Gadag	10	
Mr. Boman Gavda Patil	Hombal	10	
Mr. Krishnarao Madhavrao Hulgol	Gadag	10	
Mr. Nemsha Bhas Nitwe	Kurundwad	10	
Rao Saheb V. G. Sovani	Kurundwad	10	
Mr. R. G. Naik	Belgaum	10	
Mr. M. N. Jogalekar	Belgaum	10	
Mr. Manaji Lingade	Shahapur	10	
Dr. V. J. Shirgaokar	Belgaum	10	
Mr. W. G. Bhanap	Belgaum	10	
Mr. R. G. Khot	Belgaum	10	
Mr. A. P. Bogee	Belgaum	10	
Mr. Tatyarao Mane	Belgaum	10	

Mr. S. A. Chhatre	Belgaum	10
Mr. G. B. Deshpande	Belgaum	10
Mr. Gundappa Lingade	Shahapur	10
Mr. N. V. Gunaji	Belagaum	10
Mr. Kelkar	Belgaum	10
Mr. V. R. Vartak, M.A., L.C.E.	Dharwad	10
Mr. R. B. Karandikar, B.A.	Dharwad	10
Mr. R. S. Hiremath, B.A.B.	Dharwad	10
Mr. B. A. Palekar	Belgaum	10
Mr. S. T. Meshinkai	Belgaum	10
Mr. V. N. Jog	Belgaum	10
Mr. Ramrao Bellari	Belgaum	10
Mr. N. R. Deshpande, B. A., LL.B.	Dharwad	10
Mr. Smith	Dharwad	10
Mr. Shivrao Arur	Dharwad	10
Mr. Laljee Laddhe	Gadag	10
Mr. D. T. Chivate	Kurundwad	10
Mr. Ganpatrao Mane	Belgaum	10
Mr. Mudi Gavada Patil	Bijapur	10
Mr. G. A. Hiremath	Bijapur	10
Mr. S. V. Kawajalgi, B.A., LL.B.	Bijapur	10
Mr. G. G. Desai, M.A.	Bijapur	10
Mr. Pandurangrao Desai, B.A. LL.B.	Bijapur	10
Mr. V. N. Sathye, B.A.	Bijapur	10
Mr. K. G. Ajrekar	Bijapur	10
Mr. G. V. Patwardhan	Dharwad	10
Mr. Gould, I.C.S.	Hubli	10
Mr. K. B. Bindigiri	Hubli	10
Rao Bahadur S. K. Rodda	Hubli	10
Mr. V. P. Chavdi	Gadag	8
Mr. Yellappa Shankhappa Mailor	Hombal	8
Mr. Balekundri	Dharwad	8

Mr. R. B. Padabhidri	Gadag	8
Mr. S. P. Limaye	Bijapur	7
Mr. B. G. Gadguli	Gadag	5
Mr. Kammappa Hubli	Betgiri	5
Mr. Shantappa Koti	Gadag	5
Mr. Sheenappa Harlapur	Gadag	5
Mr. G. B. Morab	Gadag	5
Mr. Keshavrao Vrajeshwar	Betgiri	5
Mr. Yamossa	Betgiri	5
Mr. Garappa Alur	Gadag	5
Mr. B. V. Potdar	Gadag	5
Mr. S. V. Pinge	Gadag	5
Mr. S. D. Padamji	Gadag	5
Mr. Fakirappa Hulgol	Gadag	5
Dr. Umachigi	Gadag	5
Mr. Ganpatrao Hindurao Ghorpade	Kurundwad	5
Mr. Nemchand Amichand Gujar	Kurundwad	5
Mr. Mahamad Amunbhai Athanikar	Kurundwad	5
Dr. Y. V. Modak	Kurundwad	5
Mr. Ganesh Gopal Herekar	Shahapur	5
Mr. Chanbasappa Sidramappa	Shahapur	5
Mr. Savantappa Patiavali	Shahapur	5
Mr. G. V. Yalgi	Belgaum	5
Mr. Narsingrao Mane	Belgaum	5
Mr. Narayen Ramappa Kalghatkar	Belgaum	5
Mr. G. N. Thanedar	Belgaum	5
Mr. Baburao Nargundkar	Belgaum	5
Mr. V. V. Nattra	Belgaum	5
Mr. Rangarao Sukhatankar	Belgaum	5
Mr. Mahamadshaha Khatib	Belgaum	5
Mr. B. D. Manerikar	Belgaum	5
Mr. Chimmalappa Kithur	Shahapur	5

Mr. V. V. Joshi	Dharwad	5	
Mr. Nerurkar	Dharwad	5	
Mr. Shriniwasrao Desai	Dharwad	5	
Rao Bahadur Ramrao Mallapur	Dharwad	5	
Mr. Venkatrao Ghanekar	Dharwad	5	
Mr. V. M. Herlekar	Dharwad	5	
Mr. K. A. Dixit	Dharwad	5	
Mr. Nalawadi	Dharwad	5	
Mr. Dhume, L.C.E., Huzur Deputy Coll.	Dharwad	5	
Mr. Harischandra Rao	Dharwad	5	
Mr. V. S. Kallolgi	Dharwad	5	
Mr. Trilochanlal	Dharwad	5	
Mr. Gaitonde, L.C.E.	Dharwad	5	
Mr. Kargudri	Dharwad	5	
Mr. Kanji Padiar	Gadag	5	
Mr. V. L. Dadikar	Kurundwad	5	
Mr. Bali Kundri Pleader	Belgaum	5	
Mr. Changula Pleader	Belgaum	5	
Mr. Ghalli Mamledar	Bijapur	5	
Mr. Veerappa Mamadpath	Bijapur	5	
Mr. P. G. Halkatti	Bijapur	5	
Mr. L. V. Naik, B.A. LL.B.	Bijapur	5	
Mr. Malharrao Kulkarni	Hubli	5	
Mr. N. G. Kurgudri	Hubli	5	
Mr. S. Kamalapurkar	Hubli	5	
Mr. V. V. Wagle	Hubli	5	
Mr. Shaloam Eli Jalo	Hubli	5	
Mr. Gadgayya Harpurmath	Dharwad	5	
Mr. Fakirji Kaka	Hubli	5	
Figures less than Rs. 5		174	8
Total		1487	6

THE DEPRESSED CLASSES MISSION, MANGALORE

(Affiliated to the D.C.M. Society of India in 1907)

REPORT FOR THE YEAR ENDING 31st DECEMBER 1912

The Managing Committee

The following gentlemen constituted the managing committee during the year :— Messrs. U. Raghunathaya, Pensioner and Landholder, President; A. Shrinivas Pai, B.A., B.L., High Court Vakil. Shesha Bhat Bhide, B.A., B.L. Pleader, A. Balakrishna Shetty, Landholder, Dr. M.S. Rao, L.R.C.P. and S., L.F.P. and S. and L.M.; M. Narasappa Rai Sahib, M. Gopal Rao, B.A., B.L. Pensioner, U. Narsinga Rao, B.A., Head Clerk, District Court Mangalore; G. Krishna Rao, B.A., L.L.B. Pleader, Treasurer, and K. Ranga Rao, Secretary. Rai Saheb M. Gopal Rao and Mr. U. Narsinga Rao were added as members of the Committee during the year under report.

The Mission maintains the following institutions :—

I. A Day School under the name of the Court Hill Panchama School.

II. A Boarding House for Panchama Students.

III. An Industrial Institute.

IV. A colony of Panchma families.

The Court Hill Panchama School

The year commenced with 78 pupils on the roll. There were 41 new admissions and 26 dismissals during the year. The year thus closes with 93 on the roll - 86 boys and 7 girls. The School is manned by three teachers, of whom one is a Panchama, and it is divided into 5 classes. The strength of the classes at the end of the year is as follows :—

Class	Pupils 1912	Pupils 1911
Infant Standard	59	44
I Standard	13	14
II Standard	8	8
III Standard	7	8

IV Standard	6	4
Total pupils	93	78

The IV Standard presented 4 boys for the Primary Examination and 3 passed. The large number of pupils attending the infant class and the extremely small number in the higher classes will undoubtedly attract notice. This undesirable state of things is only explained by the fact of the extreme poverty of the parents who are compelled to withdraw their children when they have grown up sufficiently to help them in their household work or to send them to the Coffee and Rubber plantations.

Four of the old students of the School have become stipendiary students in the Local Government Training School and are undergoing training for the profession of teachers.

The School was visited by Mr. C. Ransford, Inspector of Schools, Rai Bahadur M. Raghunath Rao, Assistant Inspector, and Mr. N. Krishna Rao, B.A., Sub-Assistant Inspector.

The Inspector recorded the following remarks :— "Class IV write decently, III are slow in mental arithmetic. The II class should read with more attention to stories but they can answer questions on the subject matter. All the children in I class got both their sums right.

A stick-laying chart is required for the Infants. There are proper articles for the beginning of Kindergarten.

The Verandha is hot and crowded but the new building should prove quite suitable. A Government grant has been promised for slates and books which are badly needed. A small hostel also being erected. None of the teachers is trained but one is now under training.

The School fulfils a very urgent requirement."

(Sd.) C. Ransford,
(I.S.)
7-9-1912

The Annual Inspection was made by the Sub-Assistant inspector, who made the following remarks :—

"The instruction imparted in this School is generally efficient Weights, measures, coins and simple geometrical forms prescribed in a circular must be taught in the Infant Class

also. They should not be neglected in this lowest class, which on the other hand should be well drilled in them. More attention should be paid to the meanings of school mottos. On the whole however, useful work is done here on behalf of a most backward class of people and I shall be glad to propose as much grant as possible."

(Sd.) N. Krishna Rao
(Sub-Assistant Inspector of School)
30-11-1912

The Inspector's remark about the veranda refers to the old building where the school is at present held. A commodious new building is being built now. Government grant for this building as well as for a building for hostel or boarding house has been applied for.

The committee is thankful for the grant of Rs. 185 sanctioned by the Director of Public Instruction for a moiety of the value of furniture, books, slates & c., required for the school.

The instruction in the school is free and the pupils being the children of the miserables are supplied with books, slates and stationery as well as dress and umbrellas free of cost. As the children come from distant places a *daily midday meal* is given them in the school premises.

The school was awarded a grant of Rs. 140 from the Municipal Funds. The total Cash expenditure of the school amounted to Rs. 644-13-5 as shown in the annexed statement of cash account. This item does not include the value of cloth supplied to the pupils and of rice collected weekly from donors both of which may be approximately fixed at Rs. 117-8-3. The total quantity of rice consumed was 36 mooras and 32 seers of which 9 mooras and 39 seers came from the weekly donors and 26 mooras and 35 seers were purchased.

The Committee gratefully acknowledges the kind help rendered to the school by Rao Bahadur Hem Raj of the Meteorological Department, Simla, Mr. M. Bhavani Shanker Rao, Land Holder Manjeshwar, Mr. Pandit Ananda Rao of Bolar Tile Factory, Khan Bahadur Sayed Rustom Ali Saheb, Judge, Aden, the Hon'ble Rao Bahadur P. Somasundaram Chettiar of Calicut, Dr. L. P. Fernandez of St. Mary's Pharmacy, Mangalore, who gives gratitious medical help to our school children and staff, Mr. K. Shrinivas Shanbogue, Merchant, Mangalore, and the Students of the Sri Ramakrishna Hostel of Mangalore — all of whom contributed for dinner to the School Children. Mr. K. B. Thimmappa Shetty besides giving a sumptuous dinner distributed cloth to all the school children and the boarders. Mr. U. C. Krishna Bhat, High Court Vakil, Mangalore, supplied a load of plantains for distribution to these children. The Coorg Students of the Kodialbail Lodge supplied some clothes. An

anonymous donor sent 11 yds. of check and Re. 1-8 in cash, Mr. M. Janardhan, Mangalore, made a present of five benches for the Infant Class and Messrs. Kavi and Sons presented 6 Umbrellas and 12 slates. The Students of the Sri Rama Krishna Hostel besides contributing for a dinner supplied the local weekly Swadeshabhimani free of charges to the boarders.

It is needless on our part to say that the Panchamas of our District are one of the most miserable classes in our Presidency. A reference to the Government Administration Report for the year ending 31st March 1910, pages 90 and 91 proves that in point of Panchama education, South canara is deplorably behind the other Districts in the Presidency. The Government observe, "The percentage of male pupils under instruction to the male population of school age was the largest viz. 91-5 in Tinnevelly, and Madras comes next with 68 p.c. while the South Canara held the last place with 1-5 p.c. thus maintaining the place they held last year." The general average of the Presidency it must be observed in 11-12.

In consideration of the deplorable condition of the Panchama Classes in this District, the committee at a meeting held on 26th September 1912 passed a resolution, that branch institutions should be started in as many villages as possible and small monthly or annual subscriptions should be collected from sympathising Canara gentlemen in the District as well as abroad. An appeal was accordingly published in the Swadeshabhimani, a local vernacular weekly soliciting monthly subscriptions ranging from a Rupee down to four annas or an annual subscription of a Rupee or two. 5000 copies of the appeal were printed for wide distribution in the District and amongst our Canara brethren abroad. Several gentlemen responded to our request but a great many have yet to do so. How far we shall succeed in extending our work to the outstations in the District depends upon the amount of co-operation we get.

We cannot refrain from chronicling here some touching instances of sympathy shown to the cause of our miserables by some gentlemen who are themselves poor in the possession of the worlds' goods. A sickly young man unable to pay any monthly contribution from the pittance of his pay sent Rs. 1-4 which he had set apart for purchasing shoes and made a vow that he would walk bare footed for a year. Another, a school-master in the Udipi Taluka on a pay of Rs. 12 a month offered us Rs. 2-15-5, the accumulated sale proceeds of the baskets and other products of the industry of the pupils of his school and fines levied from the children of well-to-do parents. One young man has kept a charity box in his shop for collection of aid from his constituents. The four old students of our school (Panchamas) who get a stipend of Rs. 8 each from the Government Training School, proposed each to pay monthly a pie in the Rupee of their income and are dropping the same regularly into the charity box kept in our premises. Five gentlemen sent small donations for treats to School children on the occasion of the death anniversary of their parents and other relations. A few Canara gentlemen residing in distant places have become our subscribers despite their own

hardships. These pious contributions have touched us deeply and encourage us considerably in our up hill struggle.

The Boarding House

This institution which was started in 1908 admits select grown up students who are maintained free of charge until their course of training is finished. They are not allowed to go home, without permission. Out of school hours they receive training in some industry such as weaving, eri-silk culture and gardening and serve as watchmen in the premises at night. Special attention is also paid for their moral and spiritual culture and for instruction in good manners and habits of sobriety and cleanliness. This institution was started in the hope, that these youths after their discharge and return home might exercise a leavening influence amidst their community. We are glad that the experiment has achieved a success. This institution had ten inmates in the year including 5 of the previous year. Five out of these were discharged. The total number hitherto admitted and maintained in the institution was 34 of whom 21 were discharged and 8 were dismissed for misconduct. The year thus closes with 5.

The Industrial Institute

The Institute manufactured 2760 yards of cloth and sold 3094¼ yards against 2733½ yards made and 3051 yards sold in the previous year. The total receipts and expenditure in the year were Rs. 853-8-7 and Rs. 876-13-10 respectively. Outstanding to the extent of Rs. 210-0-8 were struck off by the committee. Exclusive of this amount the outstandings in favour of the institute on 31st December last was Rs. 698-9-5.

Weaving was done with fly shuttle handlooms. This work as well as the reeling was done mostly by Panchama boys under the supervision of a native Christian expert. The cloth manufactured is generally of good quality and our checks and bedsheets won merit certificates and money prizes from the Mysore and Lahore Exhibitions. Owing, however to the competition of power looms whose products though of much less durability sell comparatively cheaper, the hand loom industry, so far as our experience goes, does not seem to be encouraging. We are further handicapped for want of funds to extend this industry on a more extensive scale and make it yield any appreciable profit.

The Eri-Silk Culture — As stated in our last year's report, our experiments in rearing Eri-Silk worms having proved successful and expert opinions obtained about the suitability of the climate of this district for the purpose having been all favourable the local District Board had been moved for a money grant to popularize this industry. The District Board generously paid a sum of Rs. 500 the previous year and a portion of this amount was utilized for sending

a man to the Government Agricultural Research Institute, Pusa, who returned during the year under report after finishing his course of training and obtaining a diploma of efficiency from the authorities of that institution. This gentleman was an employee of the Basel German Mission and his services had been kindly lent for the purpose by that Mission. On his return from Pusa, the Basel German Mission proposed to do the needful themselves to popularize the Industry in the District and have opened a farm near the Pallikere Railway Station in the Kasargod Taluka.

We also maintain a small farm for the instruction of the school children. Looms have been already secured and other necessary machines for cocoon reversing and spinning have been brought from Calcutta. The manufacture of Eri-Silk Cloth will be attempted in the current year and a good quantity of cocoons have been already collected for the purpose. A more extensive farm will be opened and maintained in our colony lands in the current year for production of cocoons.

The Panchama Colony

The progress in this department of work was rather slow and was retarded for nearly 3 months during the important working season owing to want of funds. Seven homeless families were provided with temporary dwellings and one well is being sunk in the Azizuddin garden — one of the biggest blocks named after our former Collector, Khan Bahadur M. Azizuddin Saheb Bahadur whose sympathy for the Panchamas helped the progress of their cause very much in previous years. The occupants of this block at present use the well constructed by the district board close to it. Two wells were sunk in the Hubli Block, so named to commemorate the charity of our Hubli friends and 8 houses of a permanent nature are being built on the same block which we hope will be completed during the present working season. No appreciable work was done either on the block set apart for dedication to Mrs. Annie Besant or on other blocks for want of funds. The two wells one named after Rai Bahadur N. Sadasiva Pillay of Port Blair, one of the benefactors of our movement and another named after our late lamented benefactor Mr. Amembal Subba Rao have been half constructed with laterite. We hope the admirers of the late Mr. Subba Rao will help us with contributions to enable us to complete the well, named after him. A large size oil painting of the said Mr. Subba Rao, has been ordered, and will be hung up in the main hall of our school building. There are at present 22 families consisting of 105 souls, men, women and children all told who live in our colony lands. Out of these 33 live in the Urmila Gardens the first block consecrated for our colony scheme and named after Shrimati Urmila Devi, a saintly lady of the Bombay Presidency. The big well, known as the Andaman well, so named to commemorate the sympathy of our Indian brethren in Port Blair and its suburbs who sent us large money help in the previous years lies in this block. This block is capable of further improvement. 34

persons live in the Azizuddin gardens and 22 on the Hubli Block and the rest live scattered on other blocks. All these, it must be observed, were houseless and helpless people without the protection of any landlords for them. Every new family coming to dwell on our lands is supplied not only with a dwelling but also with hoes and pickaxes and occasional cash presents for other implements to enable them to their living.

Sirdar Kripal Singh, B.A. of Beluchistan and another gentleman of the Bombay Presidency under the name of "a brother of the miserables" contributed Rs. 36 and Rs. 50 respectively for two homesteads. Mr. Glatfelder of the Basel Mission Jeppu Tile Works gave us 3000 good roofing tiles. Rev. Mr. Shinde, General Secretary of the D. C. M. Society of India besides making a money gift of Rs. 100 on behalf of the Hubli Donors and advancing a loan of Rs. 200 when the Mission was badly in need of funds, sent a present of 20 copies of Prof. Dharmananda Kosambi's Buddha Dharma with instructions to apply the sale proceeds for the Mission purposes. Mr. C. V. Murthi Iyengar gave a Musical entertainment in aid of the Mission in the local Government College kindly lent for the purpose by the Principal. This entertainment brought us Rs. 165-12-0, one-third of which as desired by Mr. Iyengar was sent to the Honourable Mr. Gokhale for the Guzarat Famine Relief fund. Mr. Shesha Bhat Bhide of Mangalore presented three good windows. Mr. C. Sankara Menon of the Loco Office, Insein, Burma sent us Rs. 20 as a donation from himself and his friends in that station. Mr. Saint Nihal Singh, the well known traveller and journalist popularized our movement by noticing it in his writings. The late Dr. R. S. Karnad, Chief Medical Officer of Baroda who belonged to Mangalore left by his will a legacy of Rs. 5700-0-0 which will benefit the cause of the Panchamas considerably. To all these gentlemen as well as to those ladies and gentlemen who gave us money help in the shape of donations and subscriptions and weekly doles of rice as shown in the appendix and to all who otherwise rendered help to us we tender our hearty thanks.

The cause of the local Panchamas suffered much by the lamented death of Mr. B. M. Malabari the eminent journalist and philanthrophist of Bombay and the Hon'ble Mr. V. Krishna Swamy Iyer member of the Madras Executive Council, both of whom were helpers of our Mission. It suffered also by the transfer of Mr. R. A. Graham, I.C.S. and Mr. B. Krishna Rao, B.A. B.L. both of whom left the district, the former as the British Resident at Travancore and the latter as Sub-Judge at Nellore.

The total receipts and disbursements during the year amounted to Rs. 3543-11-6 and Rs. 2881-14-1 respectively thus leaving a balance of Rs. 661-13-5 for the current year. The expenditure of Rs. 214-12-4 shown in the annexed statement of the Auditor under the head Miscellaneous includes the sum of Rs. 55-4-0 sent to the Hon'ble Mr. Gokhale as stated above, Rs. 30 paid to the vendor of a portion of the colony land as interest on Rs. 500, the

unpaid portion of the price, Rs. 22-3-0 spent for photoes and Rs. 13-4-4 for assessment and the balance includes the expenditure incurred for occasional entertainments, for the reception of distinguished visitors and for other minor expenses of the Mission.

The Mission has outstandings of the value of Rs. 698-9-5 and debts to the extent of Rs. 1100-0-0 being 500 unpaid portion of the price of the land purchased as aforesaid, Rs. 200 borrowed during the year and the balance borrowed on previous occasions as shown in the report for 1910.

During the year under report the Hon'ble Mr. P. S. Sivswamy Iyer, member of the Executive Council, Madras, Mr. Tahil Ram Gangaram, Zamindar of Dera Ismail Khan, Prof. Rama Murthy of the athletic fame, Rao Bahadur Hem Raj of Simla were some of the distinguished visitors who honoured our institutions with their visits.

10th February 1913.

K. RANGA RAO
(Secretary)

❑❑❑

Statement of Cash Account of the

(for the year ending

Income	Rs.	As.	Ps.	Rs.	As.	Ps.
Balance of the last year	826	14	5			
Sale proceeds of cloth	853	8	7			
Grant received from the Municipal Council for the School	140	0	0			
Charity Box proceeds	6	12	0			
[This amount does not include the value of donations in kind such as rice collected from bag holding families and books etc. presented to the Mission.]						
Donations and monthly Subscriptions collected in 1912	1509	12	6			
Rent collected from tenants	5	8	0			
Loan borrowed	200	0	0			
Miscellaneous	1	4	0	3543	11	6
Total				3543	11	6

Court Hill,
Mangalore, 10th February 1913.

Depressed Classes Mission, Mangalore

31st December 1912)

Expenditure	Rs.	As.	Ps.	Rs.	As.	Ps.
Industrial Institute						
Yarn purchased	461	6	1			
Weaving charges	185	1	6			
Stationery	18	11	9			
Postage	6	6	0			
Warping and Reeling charges	72	0	0			
Commission paid on cash sale	40	14	0			
Pay of the Establishment	63	6	0			
Miscellaneous	29	0	6	876	13	10
Boarding House and School						
Cost of dinners to Pupils and boarders	275	12	7			
Salary to teachers	272	0	0			
Stationery	4	0	1			
Furniture, Books & Slates	71	5	3			
[This amount does not include the value of 262⅔ yards of cloth worth of Rs. 96-9-0 as annual presents to the Staff and School Pupils.] Dress and Umbrellas	21	11	6			
				644	13	5
General						
Construction of Buildings, Wells, planting and other improvements	880	0	1			
Postage and Telegram	48	6	6			
Printing charges	61	14	3			
Eri-Silk Industry	140	1	8			
Rent paid to the Proprietor of Bejjai Land	15	0	0			
Miscellaneous	214	12	4			
				1360	2	10
Balance in hand				661	13	5
				3543	11	6

(Sd.) M. MADHAVA RAO

(Auditor)

THE DEPRESSED CLASSES MISSION
MANGALORE

(List of Donations and Subscriptions, received in 1912)

	Rs.	A.	P.
The Zamindar of Kumaramangalam	275	0	0
The Mangalore Municipal Council (grant to school)	140	0	0
M. R. Ry. C. V. Murthi Iyengar Avl. (Proceeds of the Musical Concert)	135	12	**0
Revd. V. R. Shinde, B.A. (on behalf of the Hubli Donors)	100	0	0
Dr. A. L. Nair, Bombay	65	0	*0
C. H. Morgan Esquire, Mangalore	60	0	*0
V. Venugopal Chetty, Esquire I.C.S.	55	0	*0
A Brother of the Miserables, Sangli	50	0	0
G. C. Whitworth, Esquire, London	50	0	0
Rajah Sri N. Venkata Ranga Rao Bahadur of Mungaala	50	0	0
Sirdar Kirpal Singh, B.A., Beluchistan	36	0	0
H. Malin, Esquire, M.A., Mangalore	36	0	*0
Lala Tahal Ram Gangaram, Dera Ismail Khan	30	0	0
H. R. Morgan, Esquire, Mangalore	25	0	**0
The Hon'ble Mr. P. S. Swiswamy Iyer, B.A., B.L. C.I.E., C.S.I. Madras	25	0	0
Henry Hart, Esquire, Mangalore	24	0	*0
M. R. Ry. K. Krishna Nair Avl., B.A., B.C.E. Mangalore	24	0	*0
M. R. Ry. A. Subba Rao Avl., B.A., Mangalore	24	0	*0
Rao Bahadur Hem Raj, B.A., Simla	15	0	0
Rao Bahadur C. K. Kouramal, Sindh	15	0	0
Rao Saheb A. K. Pai and Bros., Bombay	15	0	0
M. R. Ry. K. B. Timmappa Shetty Avl., Mangalore	15	0	0
Hon'ble Mr. P. Somasundram Chetty, Calicut	15	0	0
Khan Bahadur Rustom Ali Saheb, Aden	15	0	0
Dr. V. Vurghese, L.M. & S., Mangalore	14	0	*0
Rao Saheb M. Gopal Rao, B.A., B.L., Mangalore	12	0	*0
M. R. Ry. M. Mukoonda Rao, Avl., B.A., Mangalore	12	0	*0

Dr. L. P. Fernandes of St. Mary's Pharmacy	12	0	0
M. R. Ry. H. Koragappa Avl., Mangalore	11	0	*0
M. R. Ry. H. Rama Unui Mnpail Nair, Avl., Mannarghat	11	0	**0
M. R. Ry. H. M. Deva Rao, B.A., B.L., Coconada	10	0	0
R. A. Graham, Esquire, I.C.S., Mangalore	10	0	*0
Anonymous, Mangalore	10	0	0
M. R. Ry. D. V. Madgavkar Avl., Calcutta	10	0	0
M. R. Ry. M. Bhavani Sankar Rao Avl., Manjeshwar	10	0	0
Rao Bahadur M. Raghunath Rao, Mangalore	8	0	*0
M. R. Ry. Mukood Ramarao Avl., Mangalore	6	0	*0
M. R. Tekkunje Krishna Bhatt, Avl., Mangalore	5	0	0
Sri Rama Krishna Hostel Students, Mangalore	5	0	0
M. R. Ry. V. S. Kamath, Avl., Mangalore	5	0	**0
M. R. Ry. U. Rama Rao, Avl., B.A., B.L., Mangalore	5	0	0
R. M. Roy, Esquire, Bar-at-Law, Mangalore	5	0	0
J. P. Kotelingam, Esquire, M.A., Bellary	5	0	0
F. Kendal, Esquire, Mangalore	5	0	0
O. Wuthrich, Esquire	5	0	0
M. R. Ry. Venkataramanujam Chetty, Avl., Tinnevelly	5	0	0
M. R. Ry. M. Dharmalingam Pillay, Madanpalle	5	0	0
M. R. Ry. K. N. Dewal, Avl., Sholapur	5	0	0
Rao Bahadur V. L. Mahajani, Akola	5	0	0
Ebrahim Elias Saheb, Mangalore	5	0	0
M. R. Ry. Attavar Sommappa, Avl., Mangalore	5	0	0
M. R. Ry. M. Doomappa, Avl., Mangalore	4	0	*0
Rao Bahadur Janaki Nath Bose, Cuttack	4	0	0
Revd. A. Scholser, Mangalore	4	0	*0
M. R. Ry. K. Srinivasa Shanbogue Avl., Mangalore	4	0	0
Rao Bahadur A. Sundhar Shastri, Tinnevelly	3	8	0
M. R. Ry. U. Narsinga Rao, Avl., B.A., Mangalore	3	0	*0
M. R. Ry. M. Ramappa, Avl., Mangalore	3	0	0
Dr. M. Kesava Pai, M.D.C.M., Madras	3	0	*0

F. Bresch, Esquire, Mangalore	3	0	0
G. Brackle, Esquire, Mangalore	3	0	0
Rev. H. Bachle, Esquire, Mangalore	3	0	0
Dr. K. U. Rao, Rangoon	3	0	*0
Rao Saheb Vittaldas Anandji, Tirupur	3	0	0
M. R. Ry. M. S. Narain Rao, Avl., M.A.B.L., Shimoga	3	0	0
M. R. Ry. L. L. Rao, Avl., B.A., Rangoon	3	0	*0
M. R. Ry. H. N. Rao Avl., Bombay	3	0	*0
M. R. Ry. A. Devappa Punja, Avl., B.A. B.L., Kasargad	3	0	*0
M. R. Ry. C. Sankara Menon, Avl., Insein	3	0	0
M. R. Ry. V. Anjaswamy Iyer, Avl., Mangalore	2	12	*0
M. R. Ry. T. N. Rao, Mangalore	2	0	0
A. J. Lobo Esquire, Mangalore	2	0	*0
T. Roberts Esquire, Mangalore	2	0	0
Saheb Jaffer Meghji Shett, Mangalore	2	0	0
M. R. Ry. B. Krishna Rao, Avl., B.A., B.L., Mangalore	2	0	*0
M. R. Ry. M. J. Wayada, Avl., Mangalore	2	0	0
M. R. Ry. Pundit Ananda Rao, Avl. Mangaloree	2	0	0
Simon Alvares, Esquire, Mangalore	2	0	0
F. Stierlin, Esquire, Mangalore	2	0	0
Joseph Lobo, Esquire, Mangalore	2	0	0
A. Beiebach, Esquire, Mangalore	2	0	0
Joseph Alvares, Esquire, Mangalore	2	0	0
Dr. M. Peters, Mangalore	2	0	0
Babu Guru Govind Pattadar Rajbari	2	0	0
Revd. R. Bunz, Mangalore	2	0	0
A Friend, Mangalore	2	0	0
M. R. Ry. A. Laksman Rao, Avl., Mangalore	1	12	6
Anonymous, Mangalore	1	8	0
Anonymous, Insein	1	0	0
M. R. Ry. T. K. V. Rao, Avl., Insein	1	0	0
M. R. Ry. P. S. Nair, Avl., Insein	1	0	0

M. R. Ry. Gopalam Nair, Avl., Insein	1	0	0
M. R. Ry. M. K. G. Menon, Avl., Insein	1	0	0
M. R. Ry. T. Thrani Naidu, Avl., Insein	1	0	0
M. R. Ry. M. Sankuni Nair, Avl., Insein	1	0	0
The Depressed, Insein	1	0	0
M. R. Ry. M. Ganesh Pai, Avl., Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. M. Mahabala Hedge, Avl., B.A., B.L., Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. M. Pursotham Kamath, Avl., B.A., Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. U. Venkatesakini, Avl., B.A., Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. J. A. Rao Kavi, Avl., Mangalore	1	0	0
Mr. B. Nagesa Rao, Avl., B.A., B.L., Mangalore	1	0	0
Mr. N. Ganpati Rao, Avl., B.A., B.L., Mangalore	1	0	0
Mr. P. N. Bhandarkar, Avl., B.A., LL.B., Mangalore	1	0	0
Mr. M. Narain Rao, Avl., B.A., B.L., Mangalore	1	0	0
S. B. Alvares, Esquire, Mangalore	1	0	⋆0
J. S. D'Souza, Esquire, Mangalore	1	0	0
P. D'Souza, Esquire, B.A., B.L., Mangalore	1	0	0
Messers Pearl and Sons, Mangalore	1	0	0
Dr. K. Vithal Rao, Mangalore	1	0	0
Miss W. Weisser, Mangalore	1	0	0
Miss L. Jacob, Mangalore	1	0	0
Revd. A. Bleam, Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. M. Nemi Raja Avl., Mudabidry	1	0	0
M. R. Ry. J. Meloth, Avl., Mangalore	1	0	⋆0
M. R. Ry. Katav Ratansi Shett, Avl., Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. Khatri Mangesha Rao, Avl., Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. Bolar Rama Rao, Avl., Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. V. K. Desika Chariar, Avl. Palghat	1	0	0
M. R. Ry. K. Chandrasekhara Pantulu, Avl., Guntur	1	0	0
M. R. Ry. T. Balu, Avl., Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. K. Venkatarao, Avl., Kurnool	1	0	⋆0
M. R. Ry. A. Balkrishna Shetty, Avl., Mangalore	1	0	⋆0

M. R. Ry. Bijur Mangesha Rao, Avl., Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. B. Vyasarayechar Avl., B.A., B.L., Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. C. R. Kamath, Avl., Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. U. Krishna Rao, Avl., Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. K. P. Krishna Nambiar, Avl., Mangalore	0	12	*0
M. R. Ry. T. S. Rama Subbu Iyer, B.A., B.L., Periyakulam	0	12	*0
M. R. Ry. M. Narasappa, B.A., B.L., Mangalore	0	8	*0
Anoymous, B.A., B.L., Mangalore	0	8	0
M. R. Ry. Canara Menon, Avl., Insein	0	8	0
K. A. Parusaram Naiker, Avl., Insein	0	8	0
M. R. Ry. Tholasingam Mudliar, Avl., Insein	0	8	0
M. R. Ry. M. Appadurai, Avl., Insein	0	8	0
M. R. Ry. P. Devanayagam Pillay, Avl., Insein	0	8	0
M. R. Ry. Manik Mudaliar, Avl., Insein	0	8	0
Minor donations, Avl., Insein	13	12	0

** [Aggregate of monthly subscriptions received in the year.]
* [Paid in connection with the musical entertainment given in of the Mission.]

Gentlemen who paid monthly Subscriptions to the Depressed Classes Mission, Mangalore in 1910

R. A. Graham, Esq., I.C.S.,	Mangalore	5	0	0
V. Venugopal Chetty, Esq., I.C.S.	Mangalore	5	0	0
C. H. Morgan, Esq.	Mangalore	5	0	0
Dr. A. L. Nair, Esq.	Bombay	5	0	0
H. Malin Esq., M.A.,	Mangalore	3	0	0
Henry Hart, Esq.	Mangalore	2	0	0
M. R. Ry. K. Krishnan Nair, Avl., B.A., B.C.	Mangalore	2	0	0
M. R. Ry. A. Subba Rao, Avl., B.A.,	Mangalore	2	0	0
Dr. V. Verghese, L.M.S.,	Mangalore	2	0	0
Rao Saheb M. Gopal Rao, B.A. B.L.,	Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. M. Mukoond Rao, Avl., B.A.,	Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. H. Koragappa, Avl.	Mangalore	1	0	0

M. R. Ry. Raman Unni Muppil Nair, Avl.	Mamarghat	1	0	0
A. I. Lobo, Esquire,	Mangalore	1	0	0
Rao Bahadur M. Raghunatha Rao,	Mangalore	1	0	0
Ebrahim Elias Saheb,	Mangalore	1	0	0
Dr. K. U. Rao,	Rangoon	1	0	0
M. R. Ry. L. L. Rao, Avl., B.A.,		1	0	0
M. R. Ry. H. N. Rao Avl.,	Bombay	1	0	0
M. R. Ry. A. Devappa Punja, Avl.,	Kasergad	1	0	0
M. R. Ry. B. Krishna Rao, Avl., B.A., B.L.	Mangalore	1	0	0
M. R. Ry. K. Venkat Rao, Avl.,	Kurnool	0	8	0
M. R. Ry. A. Balkrishna Shetty, Avl.,	Mangalore	0	8	0
M. R. Ry. Mukud Rama Rao, Avi.,	Mangalore	0	8	0
Dr. M. Keseava Pai, M. D. C. M.,	Madras	0	8	0
M. R. Ry. M. Shankernarain Rao, Avl., M.A.B.,	Madras			
M. R. Ry. Ullal Narsinga Rao, Avl., B.A.	Mangalore	0	4	0
M. R. Ry. M. Doomappa, Avl.,	Mangalore	0	4	0
M. R. Ry. Ayaswamy Iyer, Avl.,	Mangalore	0	4	0
S. B. Alvares, Esq.,	Mangalore	0	4	0
M. R. Ry. J. Meloth, Avl.,	Mangalore	0	4	0
M. R. Ry. K. P. Krishna Numbier,	Mangalore	0	4	0
M. R. Ry. T. S. Ramasubba Iyer, Avl., B.A. B.L. Periya,	Kulam,	0	4	3
M. R. Ry. M. Narsappa Avl.,	Mangalore	0	4	0

The following Gentlemen gave weekly contribution of Rice to the Depressed Classes Mission, Mangalore, in 1912.

The Hon'ble Rao Bahadur N. Subba Rao.

Messrs. U. Manjappa.
Messrs. M. Babu, B.A. L.T.
Messrs. U. Raghunathaya.
Messrs. G. Krishna Rao, B.A., LL.B.
Messrs. P. Raghunatha Rao.

Messrs. M. Ramappa.
Messrs. B. Iddinabba Saheb.
Messrs. N. B. Babu.
Messrs. A. Srinivas Pai, B.A. B.L.
Messrs. K. P. Rama Rao, B.A., B.L.

Messrs. C. Krishna Menon. Mrs. M. Annappaya.

To,

The Members of The Committee of The Depressed Classes Mission, Mangalore

Gentlemen,

I examined the accounts of the Depressed Classes Mission, Mangalore kept for the year ending 31st December 1912. The total cash receipts are Rs. 3543-11-6 including Rs. 826-14-5 a balance of the year 1911 and the total expenditure is Rs. 2881-14-1 as particularized in my statement appended hereto leaving a balance of Rs. 661-13-5 for the current year.

The institute made 2760 yards of cloth and sold 3094¼ yards from the stock which includes cloth made in the previous year. Outstandings to the extent of Rs. 210-0-8 were struck off by the committee in their meeting held on 31st December last. The value of the outstandings exclusive of the said Rs. 210-0-8 in favour of the Mission up to 31st December 1912 is Rs. 698-9-5.

I beg to remain,

Gentlemen,

Mangalore,

Yours sincerely,

10th Feb. 1912.

(Sd.)

M. MADHAVA RAO

(Auditor)

❑❑❑

The Depressed Classes Mission,

Bhavnagar

(Affiliated to the D. C. M. Society of India)

Second Annual Report

(For the year ending on 31st December 1912)

(1) One day-school is kept here for the children of the Depressed Classes. The new building into which this School has been removed lately was specially built for the purpose during the last famine relief work. It is now situated on a fine site having quarters for one teacher. There is one central hall with a big varandah on all sides which is closed with hoop-iron work, where classes are held. It has got a spacious compound in front for drill etc.

(2) The School has one teacher and 44 pupils on the roll. The average attendance is 30. Instruction is imparted upto two Gujarati Standards only. Of the 44 pupils, 40 belong to the Dhed Community and 4 are Dhors or tanners by trade. 42 are below 14 years of age and only two are above. This only proves how these Communities are backward in the taste for education.

(3) Three meetings were held during the year :—

(a) In the 1st meeting it was resolved that the new building for the School should be opened at the hands of the acting Dewansaheb. Accordingly it was declared open by him on the 14th of August 1912. There were present a number of Nagar gentlemen and the members of the managing committee. The occasion was solemnised by performing "Harikirtan". At the request of the Dewan Saheb, Mr. Gulabrai Desai addressed the Depressed Classes showing them the necessity of such an institution and his full sympathy for them in this movement.

In connection with School a small dispensary has been opened.

(b) A wealthy gentleman of this place gave a hearty dinner to the children of the Depressed Classes in the School Compound when several gentlemen were present to witness the occasion.

This being the Dasra Holiday the School was gaily decorated. At the main entrance an arch of Ashok leaves was erected in the centre of which was beautifully exhibited the Maharaja Saheb's portrait garlanded with a wreath of flowers. When the Maharaja Saheb passed by the School for Shami Poojan to the Raoopari Temple he was highly pleased to see the mottos of "welcome" and "long live the Maharaja Saheb".

(c) The third meeting was held by the managing committee to pass the expenditure of the year under report and also the expenditure of the new building.

(4) At first the School was situated in the locality where these people live. It was thought advisable to remove it to a better place so that it might attract the attention of the public. At the suggestion of the General Secretary of D. C. M. a proposal was laid before the ex-Dewan Saheb the Hon. Mr. Pattani that the sum of Rs. 200 would be placed at our disposal which was the balance left with the Theistic Conference from the last Famine Fund, on condition that the sum would be utilised for the building in the form of relief work. The proposal was accepted. The State sanctioned Rs. 950 towards the expenditure of the building and gave us a plot of ground free of charge. The public also came forth with handsome donations. This shows that there is a growing tendency among the citizens of this place for the welfare of this backward community. This is a very healthy sign of the times. Two prominent persons visited the School during the year. Mr. M. A. Tarkhad and Mrs. Jamnabai Sakkai, who were much pleased with the progress made by the children.

The scarcity of water which was the long felt want of these people has been removed by a good supply of water in the well for which the State spent about Rs. 250. The Mission is very thankful to His Highness for the provision of water and other needs of these people.

The List of Annual Subscribers

No	Names	Rs.
1	P. D. Pattani, Esq.	25
2	Mr. A. Thaker	12
3	Dr. P. Deb	12
4	Mr. M. R. Bhatt	6
5	Mr. F. K. Coachbuilder	6
6	Mr. K. J. Sanjana	3
7	Mr. B. A. Entee	2
8	Mr. K. V. Mehta	2
9	Dr. Anantrai N.	2
10	Mr. K. K. Bhatt	1
11	Prof. J. N. Unvala	1
12	Mr. V. G. Bhatt	1
13	Mr. Chamanlalbhai B.	1

14	Mr. Pirozshah Damri	1
15	Mr. G. G. Desai	1
16	Mr. G. H. Desai	1
17	Mr. Fazalbhai M.	1
18	Mr. Gopalji Adhavji	1
19	Mr. Harakhlal G.	1
20	Mr. Harilal D.	1
21	Mr. Harilal L.	1
22	Dr. Himatlal M.	1
23	Mr. J. T. Keshani	1
24	Seth Mahamadalli A.	1
25	Mr. Maniklal M.	1
26	Mr. C. S. Mehta	1
27	Mr. B. G. Mody	1
28	Mr. D. R. Mody	1
29	Mr. Navnitrai M.	1
30	Mr. Nandlal P.	1
31	Mr. Narandas Tribhovandas	1
32	Mr. M. S. Oza	1
33	Mr. B. P. Oza	1
34	Mr. M. G. Oza	1
35	Mr. Parmanandas V.	1
36	Mr. G. M. Patel	1
37	Mr. G. P. Patel	1
38	Dr. Pirozshaw M.	1
39	Mr. Ratilal L.	1
40	Mr. N. J. Rajkotvala	1
41	Mr. C. B. Thakar	1
42	Mr. L. H. Thakar	1
43	Mr. T. K. Trivedi	1
44	Mr. R. N. Unvala	1
45	Mr. L. B. Vaidya	1

46	Seth Kunvarji Anandji	1
47	Mr. S. H. Desai	1
48	Mr. H. V. Oza	1
49	Mr. M. P. Patel	1
50	Mr. Trikamlal Lababhai	1

	Donors	
1	Mr. T. K. Trivedi	5
2	Mr. G. G. Desai	5
3	Mr. H. V. Oza	5
4	Mr. M. A. Tarkhad	10
5	A Wealthy Merchant	10

The following is the statement of Account :

(a) Annual Expenditure passed by the committee from July 1911 to 30th June 1912.

Receipts							**Expenditure**						
	Rs.	**A.**	**P.**	**Rs.**	**A.**	**P.**		**Rs.**	**A.**	**P.**	**Rs.**	**A.**	**P.**
By Subsn.	164	4	2				Teachers Pay	121	6	2			
By Donation	24	0	0				Peon Pay	9	0	0			
				188	4	2	Stationery	5	0	0			
							School rent	4	8	0			
							Contingency	27	5	5			
Dress Fund	43	4	0										
				43	4	0	Sundry	10	0	0	177	3	7
							Cloth	23	14	6			
							Tailoring	5	2	6			
							Dying	9	0	0			
							Sundry	1	14	9	39	15	9
							Balance				14	4	10
Total				231	8	2	Total...				231	8	2

b) D. C. M. Relief-Work and Famine Fund Account

Receipts	Rs.	A.	P.	Rs.	A.	P.	Expenditure	Rs.	A.	P.	Rs.	A.	P.
Theistic Conference	200	0	0				Stones	151	13	0			
Bhavnagar State	950	0	0				Bricks	130	5	9			
DR. Miss Krishnabai Kelavkar	50	0	0				Wood	400	8	0			
Calcutta Brahma Samaj	100	0	0				Labour	200	0	4			
Seth Edulji Shapurji	75	0	0				Carpenter	100	0	0			
Bhavnagar Famine Fund	50	0	0				Mud	38	10	10			
Balance left With Kuber Mistry	2	7	3				Tiles	50	8	5			
By sale of hoop-iron	2	5	0				Iron Materials	59	1	6			
							Sundry	22	5	0			
							Grain	14	1	6			
							Balance	262	5	11			
Total	1429	12	3				Total	1429	12	3			

D. C. Mission
Bhavnagar,
12th June 1913.

L. B. Vaidya
(Hon. Secy., D. C. Mission,
Bhavnagar Centre)

❑❑❑

अनुक्रमणिका

THE DEPRESSED CLASSES MISSION,

Amraoti

(Affiliated to the D. C. M. Society of India)

Report of the year 1912

At the beginning of the year under Report there were two Night Schools, one was for the Kunbis at Rajapeth a suburban place of Amraoti. This was abolished on the 1st of August 1912, on account of there being no learners in the School. The other school at Mahajanpura, another suburban place of the town of Amraoti is principally attended by Dhor boys. There are 31 boys on the roll. Their number according to castes is as follows :—

Dhors or tanners of leather	14	Kunbi	1
Mahars	2	Maratha	1
Mangs	2	Musalman	1
Kalal	1	Khatiks	4
Dhangar	1		31
Teli	1		
Mali	3		

The average attendance 15·56. Mr. Bapuna Dhor generously continues to give the use of his small house for the use of the School without charging any rent for it.

In the province of Berar, boys of all castes high or low are admitted in Government School as well as in schools conducted by private individuals. So it is clear that there does not exist any very urgent necessity for schools for special classes. What is greatly needed is the establishment of boarding houses for school going children. The depressed class children need also monetary help for payment of school fees. The Educational Department under the orders of the Government has withdrawn rules for exempting these classes from the payment of fees. The poor amongst them were formerly exempted from payment of fees. This is a very great hardship on the children of the depressed classes.

The establishment of a scholarship fund is also a desideratum in the educational advancement of the depressed classes.

At Thugaon a village at the distance of 20 miles from Amraoti the Mahar youths there have collected about Rs. 150 (one hundred and fifty) for building a prayer house for themselves based on the principles of Theistic Religion. This sum is not enough for the

completion of the building and friends of the Depressed Classes should help them in this charitable work.

In November 1912, Sister Janabai Shinde had come to Berar, and she visited some places in Berar and spoke to the women of the Mahars on various social and religious subjects. Like her brother, she is an earnest worker in the cause of the depressed classes.

List of Subscriptions for the year 1912

	Rs.	A
The Hon'ble Rao Br. Mudholkar	24	0
Dr. Bhat	23	0
Mr. B. G. Badhankar	11	0
Mr. J. K. Asnare	6	0
Mr. M. G. Damle	5	12
Mr. Y. G. Deshpande		
Mr. S. B. Tambe	6	0
Mr. R. R. Jaywant	6	0
Mr. M. V. Joshi		0
Mr. N. S. Bhangle	24	0
Mr. B. R. Anegal	12	0
Mr. K. V. Brahma	12	0
Mr. M. B. Ganorkar	12	0
Mr. S. Gokhal	4	8
Mr. R. A. Deshpande	5	0
Amounts less than Rs. 5	5	0
Total	213	4

Income	**Rs.**	**A.**	**P.**	**Expenditure**	**Rs.**	**A.**	**P.**
Opening Balance	25	2	6	Teacher's Pay	202	0	0
Subscriptions	213	4	0	Sundries	22	12	3
				Closing Balance with The Secretary	13	10	3
Total	238	6	6	**Total**	238	6	6

Amraoti,
Jan. 1913. }

G. N. Kane
N. S. Bhangle
(Hon. Secretaries)

अनुक्रमणिका

THE DEPRESSED CLASSES MISSION
Akola

(Affiliated to the D. C. M. Society of India)

Report of the year 1912

Introduction :

The constitution of the Committee remains unchanged excepting the following additions :—

R. H. Deodhar, Esqr. B.A., L.L.B. Pleader... ...Secretary.
N. B. Katti, Esqr. Asstt. Master, High School, Akola... ...Member.
P. S. Kelkar, Esqr. Weaving Master, S. R. Mills... ...Member.

Institutions :

This Mission has under its supervision the following institutions :—

(1) **The Akola Mahar Wada Night School** - This institution has been stopped towards the end of the year under report, owing to very low-attendance. The scholars, who are most of them mill-hands find it very difficult to attend school as the mills are being worked late hours.

(2) **The Janoji Free Boarding House** for Mahar Students — This is satisfactorily financed by Mrs. Bendrabai at an annual cost of about Rs. 500/- out of 13 boarders entertained, 3 attend the High School and the rest the Middle School.

(3) **The Paras Night School** was closed towards the end of the year 1911, and since then has not been revived. The young men who were in want of such a school there have taken that advantage of it which they could and there cannot be new young men so soon found to take their place.

(4) **The Akot File Night School** has similarly been closed in the beginning of the year under report, as the boys — most of whom were mill-hands-could not attend it, owing to the late working of the mills.

Meetings :

There was held only one business meeting of the committee during the year, when one secretary and two members were added to the workers.

Weekly prayer-meetings were held at the Janoji Free Boarding house on all Sundays, except during the vacation. Prayers and hymns were generally recited and Manache-Shlokas by Shree Ramdas were explained. The boys were taught to sing bhajans by Mr. P. S. Kelkar.

Progress and needs :

The Night Schools in a place like Akola must progress well; but the attendance goes very low owing to the system of late-work at the mills, where young men of the low-castes are generally employed. The Boarding House is a necessity and is going on satisfactorily. However it must be in a position to provide for more boarders than now and more direct supervision and guidance to the boys on a tutorial basis, are urgently required.

Accounts :

Income and Expenditure for the year 1912

Receipts		***Expenditure***	
	Rs. As. P.		**Rs. As. P.**
Last year's balance		*Akola Mahar & Wada School*	
Akola Mahar & Wada School	384-4-0	Head Master's Pay	80-0-0
Subscriptions		Asstt. Master's Pay	20-0-0
R. B. V. M. Mahajani	80-0-0	Oil-expenses	14-2-6
Mr. V. K. Rajwade	20-0-0	Sundry	4-3-6
Dr. D. K. Kolhatkar	14-2-6	*Akot-File-Night School* Teacher's Pay	14-0-0
Total	114-2-6	*General Purposes* Stationery and Stamps	0-5-0
Donations		Books for J. F. B. H. Library	15-7-0
Mr. Nandu Shivaji	2-12-6	Pansupari Expenses	2-4-0
Akola-Mahar-Wada Mahars	1-4-0	Fees of Boarders	99-2-0
Total	4-0-6	Total	249-8-0
General Purposes Subscriptions			

Mr. D. K. Palekar	2-0-0
Janoji Boarding House Donations	
Dr. Miss Nagutai Joshi	10-0-0
Mr. R. H. Deodhar	5-0-0
Mr. Y. K. Deshpande	5-0-0
Mr. A. S. Sathe	2-0-0
Mr. G. N. Kane	1-0-0
Total	23-0-0

Balance for the next year	377-1-0
Grand Total	626-9-0

Boarders & Fees

Mr. R. V. Mahajani	12-0-0
Mr. V. D. Bhat	6-0-0
Mr. H. B. Parchure	12-0-0
Mrs. Indirabai Parchure	4-8-0
Mr. Sanjana	3-0-0
Mr. N. K. Phadke	12-0-0
Mr. Y. G. Agarkar	9-8-0
Mr. E. G. Kilroe	8-0-0
Mr. V. R. Mudholkar	6-0-0
Mr. V. L. Chiplunkar	0-6-0
Mr. A. L. Dighe	1-0-0
Mr. Sambhu Ansu	5-0-0
Mr. N. Z. Shirsat	3-0-0
Mr. A. S. Athley	3-0-0
Mr. A. V. Khare	6-0-0
Mr. R. H. Deodhar	6-0-0
Mr. N. L. Samel	1-12-0
Total	99-2-0
Grand Total	626-9-0

Details of the Balance

Mr. R. V. Mahajani	295-5-0
Mr. H. B. Parchure	38-0-0
Mr. N. W. Harkare	23-0-0
Mr. Y. G. Agarkar	20-12-0
Total	377-1-0

Visits :—

Out of 18 visitors to the Janoji Boarding House, who have all been pleased to record their satisfaction, mention must be made of Dr.Miss Nagutai Joshi of Amraoti; Mrs. Bayabai Thakur, of Bombay Seva Sadan; Mr. Spence, Ag. Director of Public Instruction, Central Provinces; Mr. Kilroe, Inspector of Schools, Berar Circle; Mr. Sathe of Amraoti; Mr. Deshpande of Yeotmal; R. B. Khaserao Jadhav; Prof. Arte, Mr. Sardesai and Mr. Ghanekar of Baroda; and Mr. Laxman Shastri Lele of Poona. The distinguished visitors of Baroda have expressed their satisfaction regarding the Mahar-Wada Night School.

Akola, 10th January. }

Y. G. Agarkar

(Secretary,

D. C. M. Berar Branch, Akola)

❑❑❑

THE DEPRESSED CLASSES MISSION,

Dapoli

(Affiliated to the D. C. M. Society of India)

The Third Annual Report

(For the year ending 31st December 1913)

History :

Dapoli Taluka includes a considerable number of people belonging to the so-called low castes. Amongst them are some Mahars and Chamars who have served as commissioned officers in the army and have followed other occupations in the different parts of India and now live in Dapoli on the pensions and other means earned by them.

The authorities have lately directed that these low caste boys should be admitted to Government schools without any charge for tuition. The Government have also reserved as many as 10 scholarships for the boys of these classes exclusively by way of direct encouragement to them.

I am sorry however that a considerable portion of these communities have not realised the importance of these concessions and have not yet availed themselves of these facilities of providing education to their children.

Mr. H. B. Clayton, Collector of Ratnagiri gave Rs. 10 as donation to this society.

Students : This year two boys have passed in the 3rd standard examination in the English High School and are promoted to the 4th standard. Another boy aided by the Committee studying in the English High School, Dapoli felt discouraged by his failure in the 6th Standard, but the Assistant Collector of salt appointed him a clerk in the Salt Department, Manranji.

The number of students is as below :—

English	6	Standard	1	Marathi	7	Standard	1
English	4	Standard	2	do	6	do	1
				do	2	do	3
				do	2	do	5
				do	1	do	6

	Infant	8
	Technical School	1
3		25

I am glad to note that Rev. A. Gadney has opened a separate class for Depressed Classes girls and 14 girls are in the class now.

One boy has passed in 2nd grade drawing this year.

Receipts	Rs.	A.	P.	Expenditure	Rs.	A.	P.
Balance last year	324	14	10	Books, Scholarships, Stationery & Clothes & c.	64	8	3
Donations and Subscriptions	24	8	0	*Balance	295	1	8
Interest of Postal Savings Bank	10	3	1				
Total	359	9	11	Total	359	9	11
				*Postal Bank notes 200-0-0			
				Deposit in Postal Bank 89-10-0			
				With the Treasurer 5-7-5			
				295-1-5			

(Sd) R. K. Chowkar,
auditor,
Dapoli.
24th February, 1913.

(Sd) S. A. Rahaman
Kadri
(President)

❑❑❑

THE DEPRESSED CLASSES MISSION,

Malwan

(Affiliated to the D. C. M. Society of India)

Report for 1912

In the year two meetings were held. First on 15th September 1912 for sending delegates from the low castes to attend the D. C. M. Maharashtra Conference, at Poona and for discussion as to the building of a hall at Malwan for the low caste people, and the second on 22nd December 1912 for considering the request of three more students wishing to be helped.

Some members of the Society hereof visited the Malwan Government Low caste School 5 times in all. Each time the students of the School were inspected and advised as to cleanliness. The number of students is increased this year. The distribution of rice 14 sheer per present day per poor student by the Society has much contributed this year to the increase of average attendance over that of the last. Now the gentlemen of our Centre who were indifferent before are evincing a respectful tendency towards the Society and its cause. A great want is felt for a hall to be built at Malwan for the low caste people, spacious enough to accommodate at least 200 people of both the low as well as high caste for the social and spiritual uplift of the former. A meeting was held on the 15th September 1912 for the purpose in which it was resolved that the subscription should be raised and a committee was appointed of 5 persons viz., 1. Mr. Krishnarao Sitaram Desai, 2. Mr. Baburao Gopal Waradakar, B. A., 1st Asst. Master, Anant Shiwaji Desai High School, Malwan, 3. Mr. Shivram Vithoji Gaokar retired Nazir, 4. Mr. Rayaji Dattatraya Pai, Inamdar and 5. Mr. Sitaram Gundoba Keni. The Committee intends to undertake the work in the near future.

There are four more Government Marathi Low Caste Schools in the Malwan Centre viz. at Dhamapore, Achara, Masura and Hadi villages.

Income and expenditure Account
of the year ending 31st December 1912

Income	Rs.	A.	P.	Expenditure	Rs.	A.	P.
Last year's balance	3	6	0	Books	0	4	0
Subscriptions realised this year	52	0	0	Slates	0	2	3
				Postage	0	1	6
				Expense for sending delegates to the Maharashtra Conference, Poona }	7	8	0
				Rice given to the poor students in the Malwan Low Caste School }	31	2	10½
					39	2	7½
				Balance in hand for the next year }	16	3	4½
Total	55	6	0	**Total**	55	6	0

Malwan,
15th January 1913. }

Sitaram Gundoba Keni,
Rayaji Dattatraya Pai, Inamdar,
(Hon. Secretaries,
Local Committee, D.C.M.
Malwan)

❑❑❑

THE DEPRESSED CLASSES MISSION,

Satara

(Affiliated to the D. C. M. Society of India)

Report of The Year 1912

There are two schools for the Depressed Classes in Satara both teaching up to the 5th standard (Vernacular). The day school was originally started by the Local Prarthana Samaj in 1902 but has since been taken up by the town Municipality. The number of boys in the Day School was 48. The other in the night school solely managed by the Prarthana Samaj. The number of boys in this was 38 as against 28 of the year before.

This school is maintained on private subscriptions and a grant-in-aid given by Governments. The progress of the schools was satisfactory during the year under report as will be seen from the following remarks in the visit book. "The (day) School was closed for some months on account of plague. I inspected it in all the subjects that were taught and found its progress to be in a pretty good state."

14-8-12. Sd. MAHAMAD

(Assist. Dy. Ed. Inspector)

"The night school was thoroughly inspected and found to progress well."

26-8-12. G. A. JADHAV

(Assist. Dy. Ed. Inspector, Satara)

2. The Bhajan Samaj meets every Sunday in the evening in the school premises and occasional divine services are held.

3. The following is the Statement of income and expenditure during the year :—

Credit			Debit		
	Rs.	A.		Rs.	A.
Subscriptions	83	8	Pay of the Head Master	96	0
Taken from the general fund	43	0	Pay of the Asst. Master	48	0
Govt. Grant	72	0	House rent	12	0
			Oil & c.	18	0

			Books for boys	14	8
			Sweet-meats	10	0
Total	198	8	Total	198	8

The Trustees of D.C.M. Society remitted to this Committee Rs. 15-8-0 as the interest on Mrs. Rukminibai Tilak Fund for the year 1911. The amount was spent as below :—

Rs.	A.	P.	
10	6	0	Text-Books to Night School boys.
2	10	0	Books to Master Subhaji S. Kamble.
2	8	0	Books to Master Pandurang P. Bhosle.
15	8	0	

4. That the low caste communities have begun to understand the value of self reliance and self-help is obvious from the fact that several numbers attended the Depressed Classes Conference lately held in Poona. The imputs given by what they saw in Poona on that occassion has induced them to organize a District Conference for this District in the ensuing hot season and Mr. Mahadeo Nanaji Savant, the Head-Master has already started on a tour through the District for the purpose of awakening public opinion and creating interest among the numbers of the Depressed Classes by means of lecturing at meetings in various places. The committee hopes that the ensuing conference will be a success.

5. In the Shimaga holidays sports and other healthy entertainments were arranged to divert the people from indulging in obscene songs and filthy games. It is to be noted that a large number of people belonging to the Depressed Classes abstained from the usual loose and obscene practices and what is still more note-worthy, abstained from drinking, swearing which they would abandon it for ever.

6. There are some Co-operative Credit Societies formed by members of the low castes. The Bhangis Co-operative Society, which was organised some 3 or 4 years ago and whose work has already been reported in previous years reports after having been able to wipe off all their old debts and have been able to lay by a good deal. Out of the savings they are now building houses and are making other improvements. They have given up drinking as the members of the Society are able to exercise a check upon one another and this has had a very healthy effect upon their daily life. The Chambhars

and Dhors are prospering in their trade and some of the Mangs have turned out excellent tailors and by their joint capital are enabled to buy cloth and make into fine clothes ready for sale.

Satara, } R. R. KALE

Feb. 1913. (Hon. Secretary)

❑❑❑

THE DEPRESSED CLASSES MISSION,

Thana

(Affiliated to the D.C.M. Society of India)

Report for the Year 1912

1. The only one low caste Municipal school which was located in a rented house, has now been removed in a portion of the school building, which is used by the children of touchable classes. This has given to the D.C. boys more opportunity of observing the manners of the boys of superior classes.

2. Five Meetings were held during the year.

3. The system of awarding Scholarships has been continued by the Municipality. The question of Night School is still under consideration, and most probably will be settled favourably shortly. The Chokha Mella Bhajans are held in the temporary shed erected on a piece of land granted and approved by the special officer of the Revenue Department. During the year under report ready-made new clothes sent by Mrs. Advani from Surat were twice distributed to the boys and girls and sweet-meats distributed twice. The last distribution of clothes took place on the 12th December 1912, the coronation day in presence of the Members of the Mission Committee and Members of the School Board Committee of the Thana Municipality, in the School; and the poor children from the Free Church of Scottish Mission were also given clothes.

4. The population of the Depressed Classes in the vicinity of Thana is on the increase, as more Bone-Mills are springing up in the District. The prospects of the labourers in the Bone-Mills are more prosperous. There is also a great demand of the low class labour in the Railway Department, as the Railway line from Kalyan and Bombay is being quadrupled. In the Bone Mills boys above 8 years age earn fair wages, therefore the parents do not send their grown up children to school. The vice of liquor drinking among the low class population on the whole is on the increase.

5. The Bombay Centre will be good enough to send their missionaries frequently to inculcate the advantages of education, and disadvantages of the habits of liquor drinking, and observing cleanly habits, & c. It is our firm conviction that the status of the low caste people will not be improved, until and unless religious training is given to them. The step in this direction is that the Prarthana Samaj should establish its branch at Thana.

अनुक्रमणिका

Bombay Road, Thana, Feb. 1913.	}	SANTOOJI RAMJI LAD (Hon. Secretary)

❑❑❑

अनुक्रमणिका

THE DEPRESSED CLASSES SCHOLARSHIPS

Matheran

In the month of May 1912 Mr. A. V. Thakkar and Mr. V. R. Shinde visited Matheran and held a meeting of the sympathisers of the D. C. Mission at the Laxmi Hindu Hotel on the hill and collected about Rs. 107. The sum was handed over to Major Murisson, president of the Matheran Municipality, to be paid in small scholarships to the Depressed Classes students attending the Municipal Vernacular School at Matheran. The amounts of Scholarships paid and acknowledged by the Head Master of the above School are as follow :—

Scholarships at Matheran

No.	Names of Scholars	Age	Progress in Studies	Scholarship for how Many months till	Scholarship received		
	ST. IV						
1.	Tukaram Buddhan Bhangi	12	Fair	6	3	0	0
2.	Sakharam Krishna Chambhar	15	Fair	2	1	0	0
	ST. III						
3.	Sujat Raja Bhangi	13	Fair	3	1	8	0
4.	Krishna Dhoudee Chambhar	12	Fair	2	1	0	0
	ST. II						
5.	Govind Bahiav Mahar	13	Fair	7	1	12	0
6.	Bahiru Bhikanak Mahar	10	Fair	5	1	4	0
7.	Shankar Gangaram Chambhar	8	Fair	1	0	4	0
	ST. I						
8.	Vithu Laxman Mahar	8	Fair	3	0	12	0
9.	Dasharatha Sudakya Mahar	9	Fair	4	1	0	0
10.	Chokhu Tukaram Mahar	9	Fair	2	0	8	0
11.	Keru Krishna Mahar	9	Fair	1	0	4	0

12.	Shankar Bala Mahar	9	Fair	2	0	8	0
13.	Sakharam Tukaram Chambhar	9	Fair	2	0	8	0
14.	Bhiku Tukaram Chambhar	9	Fair	2	0	8	0
	INFANT & CLASS						
15.	Chokhu Tukaram Mahar	9	Fair	1	0	4	0
				Total	14	0	0

❑❑❑

REPORT OF THE OLCOTT FREE SCHOOL

Rajkot

(for the year 1912)

This institution was started by Mr. N. G. Paranjpe B.Sc., F.T.S. in April 1907. It met under the shade of a "Nim" trees till October 1909 when the Committee secured a free plot of land from His Highness the Thakore Saheb of Rajkot and erected a building at a cost of Rs. 500.

There was a Night School for elder Dheds in addition to a Day School for younger ones. The Night School had however to be closed for want of pupils.

On 31-12-12 there were 11 pupils on the register, 10 boys and 1 girl. The average attendance is 11. There are 4 Standards in Gujarati under one teacher who is a Vania (Vanik) by caste.

The School opens with the singing of a prayer and religious and moral instruction suited to the needs of the boys is also provided.

The boys are fed occasionally and the local Theosophical Lodge provides a regular feast once a year in memory of Colonel Olcott the champion of the Panchams in the Madras Presidency.

The majority of Dheds here are weavers and an industrial class for weaving is a pressing necessity.

Rajkot, } H. N. RAU
5th January 1913. } (Hon. Secretary)

Exhaustive list of Donors and Subscribers

(From April 1907 to 31-12-1912)

S. N. Pandit Esq.	255	0	0
Sheths Dharamsy and Narotam Morarjee Gokuldas of Bombay	201	0	0
Half of the Collections during the visit of Mr. Shinde, the General Secretary, D.C. Mission to Rajkot	185	0	0
Maharaja of Kolhapur	100	0	0
D. B. Shukla Esq., monthly subscription @ Rs. 2 per mensem	124	0	0

His Highness Thakore saheb of Rajkot	100	0	0
Sheth Abdool Karim Jamal of Rangoon	100	0	0
Kumars and Professors Raj Kumar College	85	0	0
The Chief of Jath	50	0	0
H. D. Rendall Esq., I.C.S.	55	0	0
Rao Bahadur Vasanji Khimjee of Bombay	50	0	0
A Maharashtriya Theosophist	50	0	0
The Thakore Saheb of Chuda	25	0	0
H. N. Rau	37	0	0
Total	**1417**	**0**	**0**

Statement of Cash Account

(for the year ending 31-12-12)

Receipts					**Expenditure**				
Balance on the 1st Jan. 1912	Rs.	614	5	4	Teachers Pay	Rs.	144	0	0
Donations	Rs.	10	0	0	Contingencies	Rs.	5	5	6
Subscriptions	Rs.	39	8	0	Cost of feeding the boys	Rs.	3	0	0
					Total	Rs.	152	5	6
					Balance on 31-12-12 Cash with Treasurer 24-3-10 Deposit in Specie Bank		511	7	10
Total	**Rs.**	663	13	4	**Total** 487-4-0	**Rs.**	663	13	4

S. M. KAUNDINYA

(Treasurer

Olcott Free School)

Rajkot,
5th January 1913.

❑❑❑

THE DEPRESSED CLASSES NIGHT SCHOOL,
Yeotmal

Origin — This school owes its origin and present existence to the practical and earnest patriotism of Rao Bahadur R. G. Mundle, B.A., LL.B., the leading pleader of Yeotmal. The condition of the Depressed Classes in Berar is in many respects less odious than what is usually the case in other provinces. Nevertheless the brand of untouchableness is there with all the moral ruin it means to them and to the nation. Mr. Mundle started this school 15 years ago single-handed and has maintained it at his own expense, to this day.

Attendance — Out of the 52 boys on the rolls at present only 5 belong to castes which are not untouchable; all the rest are Mahars, Mangs, Pradhans or from the other sections of the untouchable population. Most of these boys work during the day and supplement the poor income of their parents. The classes are held from 6 p.m. to 8 p.m. The attendance roll is generally satisfactory. The average attendance, out of 52, was 40 last month.

No. of boys in the School	May	January		
	1908	1909	1912	1913
	22	45	42	52

Standards — There are only two standards in the School. Marathi 1st and Marathi 2nd; 36 being in the 1st and 16 being in the 2nd at present; of course some boys from the 1st standard may be taken as belonging to the infant class. The object of the institution being the removal of illiteracy, further progress in the curriculum was not deemed to be quite necessary. Besides, means had to be looked to in the absence of popular support. There is only one teacher who takes both the classes.

Other particulars — The school is located in the house of a Mahar who has let it to Mr. Mundle for the purposes of the school at Rs. 4 a month. The expenses of lighting come to about a rupee a month and the teacher who has passed the Marathi 5th standard in the Government School, himself a Mahar, gets Rs. 9 every month as his pay. Amrita Anant, i.e. the teacher is earnest about his duties and has done much to popularise the institution among his people. The owner of the house, Diwaloo Kanhoo himself has passed through this school and engaged himself in petty contracts which have much improved his material condition. Slates, books &c. are provided to the boys, by Mr. Mundle.

The Remarks of visitors — The Assistant Inspector of Education says :— "Very good work is being done : reflects great credit on the manager and Head Master."

Mr. M. V. Joshi, the famous advocate of Amraoti, says :- "The uplifting of the Depressed Classes is a necessity of the times and sympathy with this movements from members of the higher classes can best be shown by an institution like this.

Messrs. Dravid and Kaikini of the Servants of India Society speak highly of the work.

Mr. Shinde of the Depressed Classes Mission Says :— "This is one of the best attended schools... was started years ago before any Depressed Classes Mission was thought of in this country."

Honorary workers — The late Mrs. Harnabai Landge was one of the most enthusiastic workers for the institution which has suffered a serious loss in her untimely death three years ago. Miss Dwarkabai Bhalchandra does a great deal for the school by frequent visits and inspection; so do Mrs. Sitabai Landge, Mrs. Mundle, Mrs. Krishnabai Mainkar and Mr. Kaikini.

Prospects — If the public extend a more cordial support to this school, it is possible that one more teacher, so badly needed, may be engaged and the number of classes increased.

Yeotmal, } L. V. KAIKINI
Feb. 1913.

❑❑❑

भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीची
महाराष्ट्रीय परिषद

(१९१२)

परिषदेत आलेली वक्त्यांची संपूर्ण भाषणे
स्वागत कमिटीचा रिपोर्ट,
निबंधांचा सारांश वगैरे

हे पुस्तक पुणे येथे आर्यभूषण छापखान्यात छापिले.

—

किंमत दोन आणे

अनुक्रमणिका

हे पुस्तक पुणे येथे आर्यभूषण छापखान्यात **नटेश अप्पाजी द्रवीड**
ह्यांनी छापिले व **विठ्ठल रामजी शिंदे**, जनरल सेक्रेटरी
डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन, यांनी पुणे येथे प्रसिद्ध केले.

अनुक्रमणिका

भा. नि. सा. महाराष्ट्रीय परिषद,
सन (१९१२)

परिषदेचे अध्यक्ष
डॉ. सर रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर

आ. भू. प्रेस, पुणे

अनुक्रमणिका

भा. नि. सा. महाराष्ट्रीय परिषद,
सन (१९१२)

परिषद स्वागत कमिटीचे अध्यक्ष,
डॉ. हॅरोल्ड एच्. मॅन, शेतकी कॉलेजचे प्रिन्सिपाल

अनुक्रमणिका

भारतीय निराश्रित साहाय्यकारी मंडळीची
महाराष्ट्र परिषद सन १९१२

परिषद कमिटीच्या कामाचा रिपोर्ट

ज्या मंगलमय प्रभूच्या कृपेने भा.नि.सा. मंडळीची महाराष्ट्र परिषद शनिवार, रविवार व सोमवार ता. ५, ६ व ७ ऑक्टोबर सन १९१२ या तिन्ही दिवशी निर्विघ्नपणे पार पडली, त्या प्रभूचे आरंभी नम्रभावाने स्तवन करून नंतर परिषदेच्या अहवालास सुरुवात करू.

कल्पनेचा उदय : नि.सा. मंडळीच्या पुणे शाखेच्या कामावर देखरेख ठेवण्याकरिता रा.वि.रा. शिंदे हे ऑगस्ट महिन्यात पुणे येथे आले. त्यानंतर त्यांच्या मनात पुणे शाखेच्याच हितचिंतकांची एक लहानशी परिषद अगदी अल्प प्रमाणात भरवावी, हे विचार घोळू लागले व यासंबंधी चर्चा करून रा. जव्हेरे, सत्तूर, सहस्रबुद्धे, पटवर्धन वगैरे मंडळींची एक लहानशी सभा भरून ज्या पद्धतीवर परिषदेचे काम चालावे असे ठरले, ती पद्धत आखली गेली. पुढे विचारांती या संकुचित परिषदेची कल्पना राहून विस्तृत प्रमाणावर भारतीय नि.सा. मंडळीच्या महाराष्ट्रातील हितचिंतकांचीच एक परिषद भरवावी असे ठरले व त्याप्रमाणे परिषदेची कार्यकारी कमिटी ठरली. या कमिटीच्या रचनेत एक विशेष आहे तो हाच की, हिच्यात सर्व अस्पृश्य जातीचे निवडक प्रतिनिधी तर घेतलेच, पण त्याखेरीज प्रो. भाटे, कानिटकर व सहस्रबुद्धे, रा. देसाई, सत्तूर व भातखंडे वगैरे मंडळी घेऊन पुण्यास जनतेकरिता खटपट करणाऱ्या संस्थांचेही त्यात प्रतिनिधी येतील, अशी व्यवस्था केली. इतकी व्यवस्था झाल्यानंतर या परिषद स्वागत कमिटीचे अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची डॉ. मॅनसाहेब यांना विनंती केली व ती त्यांनी नेहमीच्या सौजन्यास अनुसरून मान्य केली. नंतर परिषद स्वागत मंडळीची पहिली बैठक ता. ७ सप्टेंबर रोजी भरली. त्या वेळी परिषदेसंबंधी सर्व व्यवस्थेचे टाचण तयार झाले, व्यवस्थापकांत कामाची वाटणी झाली व कामास जोराने सुरुवात झाली. या परिषदेकरिता बाहेरगावाहून निराश्रितांचे प्रतिनिधी, नि.सा. मंडळीच्या शाखांचे प्रतिनिधी व इतर हितचिंतक विद्वान वक्ते यांना आमंत्रण करावयाचे ठरले व ती सर्व मंडळी येथे आल्यावर त्यांची उतरण्याची, राहण्याची, जेवण्याची वगैरे सर्व सोय करण्याचेही परिषद-कमिटीने पत्करिले. अर्थात 'मूळातरभास्तंडुलाःप्रस्थमूलाः' या न्यायाने पैशाची अडचण दत्त म्हणून पुढे उभी राहिली. पण त्या बाबतीत शक्य ती खटपट करण्याचे काम प्रो. सहस्रबुद्धे व भाटे आणि रा. देसाई व शिंदे यांनी पत्करिले व प्रो. धर्मानंद कौसंबी, प्रो. घाटे, रा. हिवरगांवकर, रा. चिटणीस वकील, रा. नीलकंठराव सहस्रबुद्धे व भारत सेवक समाजाचे रा. आपटे यांनी फार श्रम घेऊन मदत केली. त्याबद्दल या सद्‌गृहस्थांचे आम्ही फार आभारी आहोत.

परिषदेकरिता प्रथम पाचशे रुपयांपर्यंत खर्च लागेल असा अंदाज होता, पण अखेरीला सोबत जोडलेल्या हिशेबांत दाखविल्याप्रमाणे खर्च झाला.

परिषदेस येण्याकरिता बाहेरगावच्या निवडक निराश्रित बंधूंना व इतर वरिष्ठ जातींच्या बंधूंनाही परिषद-कमिटीच्या सेक्रेटरींनी आमंत्रण केले व त्यांचा पत्रव्यवहार परिषद भरेपर्यंत चालूच होता. परिषदेकरिता जवळजवळ २००० पत्रे बाहेर पाठवून त्यांची उत्तरेही आली, व हे काम अवघ्या १-१॥ महिन्याच्या आत करावे लागले. बाहेरगावांहून परिषदेसाठी येणाऱ्या मंडळींना कन्सेशन्स देण्याबद्दल निरनिराळ्या रेल्वे कंपन्या व बोटींच्या कंपन्या यांच्याशीही सेक्रेटरींनी पुनःपुनः पत्रव्यवहार केला; पण

सर्वांकडून शेवटपर्यंत नकारार्थीच जबाब आल्यामुळे बाहेरून येणाऱ्या बऱ्याचजणांची व परिषद-कमिटीचीदेखील फार निराशा झाली. या परिषदेच्या बाबतीत खाली दिलेल्या विशेष गोष्टींची योजना केली होती.

१. स्थानिक सभा : परिषदेची कल्पना समजावून देण्यासाठी स्थानिक निराश्रितांच्या मोहल्यांत जाऊन भवानी पेठेत २, गंज पेठेत १, भांबुर्डा येथे २, कसबा पेठेत १, हडपसर येथे १ व वानवडी येथे १, अशा एकंदर आठ सभा भरविण्यात आल्या. या सर्व ठिकाणी जमलेल्या मंडळींना या सभेस निमंत्रण करण्यात आले व ह्यांपैकी बरीच मंडळी परिषदेस आली होती, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे.

२. परिषदेकरिता स्वयंसेवकांची मंडळी : या मंडळीची सभा ता. ४ ऑक्टोबर रोजी भरून त्यांत रा. शिंदे यांनी परिषदेचा उद्देश समजावून दिला व त्याप्रमाणे सोबत नावे दिलेल्या मंडळींनी स्वयंसेवकांचे काम परिषदेच्या तिन्ही दिवशी उत्तम तऱ्हेने पार पाडले याबद्दल परिषद कमिटी त्यांची फार आभारी आहे. स्वयंसेवकांखेरीज सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीचे सभासद रा. वझे यांनी तर परिषदेच्या कामाला रात्रंदिवस मदत केली व त्यांच्या प्रयत्नांनी परिषदेचे बरेच काम यशस्वी झाले, हे नमूद करण्यास आम्हांस फार आनंद वाटत आहे. रा. वझे यांचे हातून अशीच देशसेवा व समाजसेवा होवो, असे आम्ही इच्छितो.

३. पाहुण्यांची सोय : परिषदेकरिता आलेल्या सर्व पाहुण्यांच्या जेवण्याची सोय नि.सा. मंडळीच्या पुणे येथील लष्करांतील शाळेच्या इमारतीत केली होती. या इमारतीच्या पिछाडीस या पाहुण्यांच्या भोजनाकरिता एक प्रशस्त मंडप घातला होता. या मंडपात शुक्रवार सायंकाळपासून सोमवार दुपारपर्यंत पाहुण्यांची भोजने झाली. पाहुणे सर्व मिळून सुमारे २५० होते. स्वयंपाक करण्यास ब्राह्मण आचारी मिळाले होते, ही विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे. अशा रीतीने सर्व जातींच्या पाहुण्यांचे एकाच मंडपात भेदभाव न बाळगिता एकत्र भोजन होत होते.

४. पाहुण्यांचे व इतर हितचिंतकांचे प्रीतिभोजन : परिषदेच्या दुसऱ्या दिवशी म्हणजे रविवारी परिषदेचे स्वयंसेवक, वरिष्ठ ज्ञातींचे हितचिंतक व इतर पाहुणे मंडळी यांचे प्रीतिभोजन झाले. भोजनप्रसंगी डॉ. मॅन यांनी स्वागतकमिटीचे अध्यक्ष म्हणून मुख्य यजमान या नात्याने पाहुणे मंडळींचा मोठ्या प्रेमाने समाचार घेतला व ते स्वतःही एतद्देशीय पद्धतीने बूट काढून सर्वांबरोबर जमिनीवर जेवावयास बसले. या वेळेचा थाट व आनंद अवर्णनीय होता. सर्व हिंदुस्थानात अशा आनंदाचे प्रसंग नेहमी केव्हा येतील ते येवोत, पण नि.सा. मंडळीच्या परिषदेच्या वेळी तरी हा प्रसंग आला याबद्दल परिषद-कमिटीला धन्यता वाटत आहे. भोजनास सुमारे ४०० मंडळी होती. त्यांपैकी निदान ५० तरी निरनिराळ्या वरिष्ठ जातींची होती.

५. परिषदेस आलेल्या प्रतिनिधींची व पाहुण्यांची विशेष माहिती : परिषदेकरिता निरनिराळ्या जिल्ह्यांतून व निरनिराळ्या गावांतून सर्व जातींचे पाहुणे आले होते. या सर्व पाहुण्यांची जातवारी व स्थलवारी दाखविणारे कोष्टक सोबत जोडलेले आहेच. या पाहुण्यांत उमरावती व अकोला वगैरेसारख्या लांबच्या पल्ल्यावरून रा. भांगले व रा. परचुरे व भावनगरहून रा. वैद्य यांनी सहकुटुंब येऊन आपल्या निराश्रित बंधूंना वर घेण्याचा जो उत्साह दाखविला त्याबद्दल; अहमदनगर, बेळगांव, सातारा, मुंबई वगैरे ठिकाणांहून आमच्या निराश्रित बंधूंनी कळकळ दाखवून त्यांच्या उन्नतीकरिता चाललेल्या या मंडळीच्या प्रयत्नांना उत्तेजन देण्याकरिता ते येथे आले त्याबद्दल; नाशिक, कोल्हापूर, पंढरपूर, मुंबई वगैरे ठिकाणांहून जी थोर थोर वरिष्ठ जातींची मंडळी येथे आली त्याबद्दल; त्या सर्वांचे परिषद-कमिटी

अंतःकरणपूर्वक आभार मानीत आहे. कित्येक ठिकाणच्या आमच्या अस्पृश्य बंधूंना रेल्वेकडून कन्सेशन न मिळाल्यामुळे, पैशाच्या अडचणीमुळे व वरिष्ठांकडून रजा न मिळाल्यामुळे निराश होऊन येता आले नाही, हे आम्ही जाणून आहोत. परंतु त्यांनी परिषदेच्या कामाबद्दल जी सहानुभूती व प्रेम दाखविले त्याबद्दल त्यांची परिषद-कमिटी ऋणीच राहील. विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही की, उमरावतीहून मिसेस भांगले, अकोल्याहून श्री. व सौ. इंदिराबाई परचुरे, श्रीमती बेंद्राबाई; मुंबईहून श्री. सौ. लक्ष्मीबाई रानडे व श्री. सौ. जनाबाई शिंदे, भावनगरहून श्री सौ. चंपूताई वैद्य व सातारा, मिरज वगैरे ठिकाणांहून इतर अस्पृश्य भगिनींनी या परिषदेकरिता येऊन जी मेहनत घेतली, त्याबद्दल त्यांचे आभार मानावे तितके थोडेच आहेत. या सर्व बाहेरगावाहून आलेल्या भगिनींनी, श्री. सौ. रुक्मिणीबाई शिंदे यांनी व मिसेस कांबळे, थोरात, सदाफळे वगैरे अस्पृश्य भगिनींनीही येऊन जी मदत केली; त्यामुळेच सर्व सामानासुमानाची नीट व्यवस्था लागली. या सर्व मदतीबद्दल वरील भगिनींचे आम्ही फार आभारी आहोत.

६. पाहुण्यांची दिनचर्या : सर्व पाहुणे मंडळी येथे आल्यावर त्यांच्या नावांची नोंद होई, नंतर त्यांची सर्व प्रातःकालची कृत्ये वगैरे आटोपल्यांनतर त्यांना चहा देण्यात येई, नंतर त्यांची व इतर मंडळींची ओळखदेख होऊन बोलणेचालणे होई व नंतर मोठ्या प्रेमाने भोजने होत. सर्व दिवसाचा कार्यक्रम ठरलेला असे, त्याप्रमाणे नियमितपणे सर्व कामे होत. दर दिवसाच्या कार्यक्रमाला भजनाने व उपासनेने सुरुवात होई. पहिल्या दिवसाची उपासना येथील वयोवृद्ध व ज्ञानवृद्ध नागरिक रा. ब. काशिनाथ बाळकृष्ण मराठे यांनी चालविली. दुसऱ्या दिवसाची उपासना, पुणे येथील प्रार्थनासमाजाच्या बुधवारातील श्रीहरिमंदिरात परिषदेचे अध्यक्ष डॉ. भांडारकर यांनी चालविली. त्या वेळी परिषदेची सुमारे २५० मंडळी समाजाच्या बुधवारांतील श्रीहरिमंदिरात जमली होती. तिसऱ्या दिवशी सकाळी रा. शिंदे ह्यांनी शाळेत उपासना चालविली. त्या वेळी परळ बोर्डिंगातील मुलांनी निरनिराळ्या व्यक्ति-प्रार्थना केल्या.

७. स्त्रियांची सभा : परिषदेच्या कामाची पुण्यातील निराश्रित वर्गातील स्त्रियांना व त्यांच्या वरिष्ठ वर्गातील हितचिंतक भगिनींना माहिती करून देण्याकरिता मंडळीच्या लष्करातील शाळेत सोमवार ता. ७ ऑक्टोबर १९१२ रोजी सायंकाळी साडेपाच वाजता स्त्रियांची सभा भरली होती. या सभेस पुण्यातील फीमेल ट्रेनिंग कॉलेजांतील विद्यार्थिनी, सेवासदनातील श्री. सौ. सीताबाई भाण्डारकर, श्री. सौ. काशीबाई कानिटकर वगैरे पुष्कळ सभासद, मुंबईच्या श्री. सौ. लक्ष्मीबाई रानडे, अकोल्याच्या श्री. सौ. इंदिराबई परचुरे व श्रीमती बेंद्राबाई, मिसेस हारकर व लष्करातील बऱ्याच अस्पृश्य भगिनी मिळून सुमारे ३०० स्त्रिया या सभेस हजर होत्या. या सभेचे अध्यक्षस्थान श्री. रमाबाईसाहेब रानडे यांनी स्वीकारले होते. प्रास्ताविक भाषणे श्री. जनाबाई शिंदे व त्यांचे बंधु रा. शिंदे यांची झाल्यानंतर, श्रीमती रमाबाईसाहेब यांचे फार मुद्देसूद भाषण झाले. त्यानंतर श्री. सौ. इंदिराबाई परचुरे, श्री. सौ. लक्ष्मीबाई रानडे, मिसेस हारकर व अस्पृश्य भगिनींपैकी सौ. पार्वतीबाई जाधव यांची भाषणे झाली. या सभेच्या प्रसंगी मुलांची स्वागतपर गाणी व ड्रिल प्रेक्षणीय झाली.

८. परिषदेत झालेली वक्त्यांची भाषणे : या परिषदेत तिन्ही दिवशी मिळून बऱ्याच वक्त्यांची भाषणे झाली. त्यात अध्यक्ष डॉ. भाण्डारकर, नामदार सरदार बाबासाहेब इचलकरंजीकर, नामदार मौलवी रफिउद्दीन अहमद, रा. देवधर, रा. नरसोपंत केळकर, धारवाडचे श्रीमत महाभागवत, रा. लक्ष्मणशास्त्री लेले, रा. जाधवराव, प्रो. भाटे, कानिटकर व लिमये व अस्पृश्यवर्गापैकी रा. गवई, कांबळे, सुभेदार, मेजर भाटणकर, डांगळे, रखमाजी कांबळे, संतूजी वाघमारे, साताऱ्याचे रा. श्रीपतराव नांदणे व पुण्याचे रा. नाथामहाराज वगैरे मंडळींची भाषणे फार मुद्देसूद व विचारणीय झाली. अध्यक्षांच्या भाषणातील विचारणीय

माहिती व अस्पृश्यांच्या प्रश्नांबद्दल त्यांची कळकळ खरोखर अवर्णनीय आहे. श्रीमंत इचलकरंजीकर यांच्यासारख्या संस्थानिकाने निराश्रित साहाय्यकारी मंडळीने चालविलेल्या शिक्षणविषयक कामाला सहानुभूती दाखवावी, मंडळीला प्रेमाच्या शब्दांनी उत्तेजन द्यावे, अस्पृश्यांना प्रथम कडू वाटणारा पण परिणामी हितकर होणारा उपदेश करावा, या गोष्टीने मंडळीच्या चालकांना आपल्या कामात जय मिळविण्याची फार उमेद वाटत आहे. श्रीमत महाभागवत, रा. लक्ष्मणशास्त्री लेले व नरसोपंत केळकर यांची भाषणे फारच उदारतादर्शक झाली. त्यांच्यासारख्या जुन्या हिंदुधर्माभिमानी गृहस्थांनी पुढाकार घेऊन नि.सा. मंडळीला आपल्याकडून शक्य ती मदत करण्याची अशीच तजवीज केली, तर मंडळीवर हे त्यांचे महदुपकार होतील. वरील सर्व वक्त्यांच्या मदतीनेच परिषद यशस्वी झाली. डॉ. भाण्डारकर यांनी उतारवयात कामाचा पुष्कळ बोजा शिरावर असता, अध्यक्षस्थान स्वीकारून परिषदेच्या कार्याला जी बिनमोल मदत केली त्याबद्दल त्यांचे आभार शब्दांनी मानणे फार कठीण आहे. इतर सर्व वक्ते, परिषदेचे प्रतिनिधी व हितचिंतक व फर्ग्युसन कॉलेजची सर्व मंडळी यांचे आभार मानणे आमच्या शक्तीबाहेर आहे. कारण त्या सर्वांनी जी मदत केली व परिषदेचे जे काम आपले म्हणून अंगावर घेतले, त्याबद्दल त्यांचे आभार किती मानावे!

९. परिषदेच्या कामाकरिता मिळालेली मदत : परिषदेच्या फंडाला रोख रक्कम रुपये मिळाली व वटखर्च रुपये .... झाला यावरून .... रुपयांची तूट आलेली आहे; ही तूट भरून काढण्यास मदत करण्यास उदार देशबंधूंना परिषद-कमिटीची विनंती आहे. परिषदेच्या कामाकरिता रोकड रक्कम ज्यांनी दिली त्यांची तर परिषद-कमिटी आभारी आहेच. त्याखेरीज वानवडीचे अस्पृश्यवर्गातलेच कॉंट्रॅक्टर रा. शिवराम कृष्णाजी कांबळे यांनी व त्यांच्या मुलांनी मांडव घालण्याच्या कामी स्वतःचे सामान पुरवून रात्रंदिवस केलेल्या अंगमेहनतीबद्दल, रा. मांडगावकर यांनी मांडवाच्या छताकरिता कापडाचे सुमारे ६० रु.चे ८ तागे पाठविल्याबद्दल, रा. गौडसाहेब यांनी खुर्च्या, तंबू वगैरे सामान मिळवून देण्याकरिता केलेल्या खटपटीबद्दल, रा. मार्गन बाळकृष्ण, मेहता कंपनी, एच. ओ. अब्दुल रहिमान, मेसर्स मेरवानजी मेस कॉंट्रॅक्टर, रा. मारुतीराव व कांबळे, मेसर्स गोखले, टोकेकर व कंपनी व श्री. सीतारामपंत जव्हेरे यांनी खुर्च्या, तंबू, ताडपत्र्या व इतर सामान दिल्याबद्दल, डॉ. रानडे, रा. शिवराम कृष्णाजी कांबळे, रा. शिवराम जानबा कांबळे, रा. थोरात, रा. ढवळे वगैरे मंडळींनी भांडी वगैरे दिल्याबद्दल त्या सर्वांचे आम्ही अत्यंत आभारी आहोत. त्याखेरीज रा. काशीनाथ विष्णु दामले यांनी टाइपरायटर देऊन व सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटीने आपला सायक्लोस्टाइल प्रेस देऊन परिषदेच्या कामाला फार मदत केली. आर्यभूषण छापखान्याच्या व्यवस्थापकांनी परिषदेची सर्व कामे फार थोड्या वेळात सुबक व सुंदर छापून दिली. या मदतीबद्दल आम्ही वरील सर्व मंडळींचे ऋणी आहोत.

१०. परिषदेत बोर्डिंगास मिळालेली मदत : परिषदेच्या प्रसंगी ता. ५ रोजी नि.सा. मंडळीच्या पुणे शाखेच्या निघणाऱ्या बोर्डिंगाकरिता मदत मागण्यासाठी जी भिक्षापात्रे सभासदांत फिरविण्यात आली; त्यात वरिष्ठ वर्गीयांच्या बरोबरीने अस्पृश्य बंधूनीही शक्त्यनुसार भिक्षा घालून मदत केली, याबद्दल त्यांचे अभिनंदन करावे तितके थोडे आहे. आपल्याचकरिता निघणाऱ्या व चालणाऱ्या संस्थांना अशीच सक्रिय सहानुभूती अस्पृश्य बंधूंनी नेहमी वाढत्या प्रमाणात दाखवावी अशी आमची त्यांस विनंती आहे. या बोर्डिंगच्या मदतीकरिता परिषदेत रोख ८० रुपये व १२५ रुपयांची वचने मिळून अंदाजे २०० रुपये जमा झाले. बोर्डिंगकरिता सुरुवातीला २००० रुपयांची जरुरी आहे हे लक्षात घेऊन नि.सा. मंडळीच्या सर्व हितचिंतकांनी या कार्याला मदत करावी अशी त्यांस आमची नम्र विनंती आहे.

११. परिषदेतील गायनाचा कार्यक्रम : या परिषदेत नि.सा. मंडळींच्या पुणे शाखेच्या शाळेतील मुलांनी स्वागतपर पाणी म्हटली व ड्रिल करून दाखविले. त्याचा प्रेक्षकांवर फार चांगला परिणाम झाला. वरील पद्ये व ड्रिल वगैरे कामे थोडक्या दिवसांच्या अवधीत मुलांना शिकण्याचे व शिकविण्याचेही फार श्रम पडले. पण मुलांनी हुरूपाने जी आपली कामगिरी बजाविली त्याबद्दल त्यांचे अभिनंदनच केले पाहिजे. त्याचप्रमाणे पुणे शाखेच्या शिक्षकमंडळींनी परिषदेकरिता स्वयंसेवकांप्रमाणे उत्साहाने व प्रेमाने जी कामे बजाविली व परिषदेच्या कार्याला मदत केली त्याबद्दल त्या सर्वांचे परिषद-कमिटीतर्फे आम्ही आभार मानितो.

१२. मुंबईच्या बोर्डिंगचे विद्यार्थी : मुंबईच्या निराश्रित सा. मंडळीच्या परळ येथील बोर्डिंगातील वीस विद्यार्थी बरोबर घेऊन परिषदेत स्वयंसेवकांचे कामाकरिता बोर्डिंगचे सुपरिंटेंडंट स्वतः आले होते. त्या विद्यार्थ्यांच्या आचार, विचार व राहणीवर बोर्डिंगात राहून किती सुपरिणाम झाला आहे; हेही येथे परिषदेकरिता जमलेल्या अस्पृश्यवर्गातील व वरिष्ठ वर्गातील पाहुण्यांना पहावयास सापडले. या मुलांनीही परिषदेच्या कामास फार व्यवस्थितपणे मदत केली. या मदतीबद्दल परळ बोर्डिंगचे सुपरिंटेंडंट रा. वामनराव सोहोनी व त्यांचे विद्यार्थी यांचे आम्ही फार आभारी आहोत.

शेवटी ज्या जगन्नियंत्याच्या कृपेने ही परिषद यशस्वी होऊन पार पडली, त्याची अशीच कृपादृष्टी सदैव निराश्रित साह्यकारी मंडळीवर राहो व मंडळीच्या हातून नेहमी त्याला आवडतील अशीच सत्कृत्ये घडोत, अशी त्याची नम्र प्रार्थना करून हा लांबलेला रिपोर्ट पुरा करितो.

नि.सा. मंडळीची शाळा,	**वि. रा. शिंदे**
लष्कर-पुणे	**दा. ना. पटवर्धन,**
ता. २५ नोव्हेंबर सन १९१२	सेक्रेटरीज्

भारतीय नि. सा. मंडळीची महाराष्ट्रीय परिषद

दिवस पहिला

या परिषदेस ठरल्याप्रमाणे ऑक्टोबर ता. ५ शनिवार रोजी फर्ग्युसन कॉलेजवर सुरुवात झाली. सुरुवातीच्या अगोदरच परिषदेकरिता आलेल्या प्रतिनिधींनी व प्रेक्षकांनी ॲम्फिथिएटर भरून गेले होते. येणाऱ्या पाहुण्यांचे स्वागत करण्याकरिता जनरल सेक्रेटरी रा. रा. शिंदे व परिषद-कमिटीचे सभासद तयार होते. पाहुण्यांना ठरलेल्या जागी बसविण्याची व्यवस्था स्वयंसेवक मंडळी फार तत्परतेने व मेहनतीने करीत होती. परिषदेतील वक्त्यांना व थोर थोर पाहुण्यांना उच्चासनावर बसविण्याची व्यवस्था केली होती. जमलेल्या थोर मंडळींत अध्यक्ष डॉ. भांडारकर, नि.सा. मंडळीचे अध्यक्ष सर चंदावरकर, डॉ. मॅनसाहेब, भावनगरचे दिवाण श्री. पट्टणीसाहेब, नामदार मौलवी रफिउद्दिन, रा.ब.सी. वि. पटवर्धन, कोल्हापूरचे श्री. जाधवराव, मुंबईच्या श्री. लक्ष्मीबाई रानडे, रा. लक्ष्मणराव नायक, रा. रा. गोपाळराव देवधर, रा.रा.बी. एस. कामत, प्रो. कर्वे, रे. रॉबर्टसन, मिसेस हारकर, तेलगू समाजाचे एक पुढारी डॉ. पोरेडा वगैरे मंडळी व अस्पृश्यांपैकी सुभेदार मेजर भाटणकर, रा. डांगळे, रा. कांबळे, रा. शिवरामजी कांबळे, रा. श्रीपतराव नांदणे, रा. नाथमहाराज वगैरे मंडळी हजर होती. प्रारंभी मुलांचे ईशस्तवनपर गीत झाल्यावर रा. शिंदे यांचे प्रास्ताविक भाषण झाले. ते म्हणाले :

रा. शिंदे ह्यांचे भाषण

सभ्य गृहस्थहो आणि सद्भगिनींनो!

आजचा दिवस महत्त्वाचा आहे. येथे जमलेल्या जनसमूहाकडे नुसते निरखून पाहिले तरी सहृदय माणसाला आनंद होण्यासारखा आहे. आमच्या पुढे विश्वबंधुत्वाचे ध्येय-शिखर स्पष्ट दिसत आहे. त्याच्या चढणीची एक महत्त्वाची पायरी आम्ही आज चढणार आहोत. जातिभेदामुळे आमच्या देशाचे असंख्य तुकडे झाले आहेत. याजबद्दल आम्ही पुष्कळ वेळा दुःख मानले आहे. परंतु आज त्यापैकी बहुतेक तुकडे एकत्र आणि एकोप्याने जुळून आलेले दाखविणारा सुखाचा दिवस आम्हांला आला आहे. याबद्दल प्रथम आपण आपल्या विश्वजनकाचे आभार मानू या.

ह्या चळवळीचा इतिहास

अस्पृश्यवर्गाच्या हीन स्थितीचा प्रश्न आज जवळजवळ दोन हजार वर्षांचा जुनाट आहे. ह्या प्रश्नाविषयीची आधुनिक पद्धतीची जाणीव आणि ह्या वर्गा विषयी उच्च वर्गामध्ये सहानुभूती ह्यांचा उदय व्हावयाला लागूनही आज जवळजवळ पन्नास वर्षे होत आली आहेत. दोन-चार शतकांमागे काही उदार संतांच्या अंतःकरणामध्ये ह्यांच्याविषयी सहानुभूती उदय पावली होती, पण ती आधुनिक पद्धतीची नव्हती. तसेच अलीकडे पन्नास वर्षांत जरी यांच्याविषयीची सहानुभूती काही व्यक्तींच्या आणि लहानसहान संस्थांच्या प्रयत्नांनी उदयास येत होती तरी तिला हल्लीचे संघटित स्वरूप आले नव्हते.

हल्लीची स्थिती

आता या पाच वर्षांत या प्रश्नाची जागृती सर्व देशभर होऊन निरनिराळ्या भागांमध्ये व्यवस्थित कार्य होऊ लागले आहे. इतकेच नव्हे, तर प्रत्यक्ष अस्पृश्यवर्गांमध्येही स्वतःची जाणीव उत्पन्न होऊन त्याचे अल्पस्वल्प प्रयत्न सुरू होऊ लागले आहेत. कोठे एखाद्याने काढलेली शाळा, कोठे एखादे बोर्डिंग, कोठे एखादा समाज किंवा एखादे लहानसे वृत्तपत्र अशी ही दहा-बारा वर्षांपूर्वीची तुटकतुटक स्थिती जाऊन आता सदरील मंडळीच्या नावाखाली पश्चिम आणि दक्षिण हिंदुस्थानातील ह्या विशिष्ट कार्याची संघटना बनत चालली आहे. आणि ह्याच वळणावर किंबहुना **डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन** हे नाव घेऊनही बंगाल आणि पंजाब ह्या दूरदूरच्या प्रांतीही अगदी स्वतंत्र पण जोमाचे काम चालले आहे.

पण सर्वत्र चाललेल्या कामामध्ये सहानुभूती, सहकार्य आणि संघटना ह्यांचे अंकुर दिवसेंदिवस अधिकाधिक बळावत आहेत, ही ह्या कार्याची आशाजनक सुचिन्हे आहेत. सर्व देशांत ह्या कार्यासंबंधी चळवळीचे एकवटलेले स्वरूप कधी दिसून येईल तेव्हा येवो; तूर्त यांच्यामध्ये विरोध नसून मोठमोठ्या भागांमध्ये ह्यांची घटना बळावत चाललेली आहे, हीदेखील मोठी समाधानाची गोष्ट आहे.

भा. नि. सा. मंडळीचा इतिहास

ज्या मंडळीच्या आश्रयाखाली आजची ही परिषद भरत आहे ती मंडळी १९०६ ऑक्टोबर तारीख १८ रोजी स्थापित झाली; म्हणजे आणखी तो दिवसांनी तिचे सहावे वर्ष संपेल. पहिल्या दोन वर्षांत मंडळीच्या मुंबई आणि पुणे येथे शाखा सुरू झाल्या. दुसऱ्या दोन वर्षांमध्ये मुंबई इलाख्यात निरनिराळ्या दहा ठिकाणी आणि मद्रास इलाख्यात दोन ठिकाणी शाखा उघडण्यात आल्या. शिवाय तिसऱ्या व चौथ्या वर्षी निरनिराळ्या वीस मुख्य मुख्य शहरी मंडळीच्या वाढदिवसानिमित्त अस्पृश्यवर्गाच्या उन्नतीसंबंधी सभा झाल्या. या प्रकारे या नवीन प्रश्नासंबंधी चोहोकडे जोराची चळवळ ह्या चार वर्षांत चालू राहिल्यावर तिला दृढता आणण्यासाठी पाचव्या वर्षी मंडळीचे प्रचारक ह्या इलाख्याच्या निरनिराळ्या भागांतून संचार करून आले. त्यामुळे पूर्वेकडे वऱ्हाड, उत्तरेकडे गुजराथ, पश्चिमेकडे कोकण व दक्षिणेकडे कर्नाटक ह्या चारी भागांतील शाखांना किंचित दृढता आली. सहाव्या वर्षाच्या आरंभी कर्नाटकामध्ये मंडळीच्या एका कायमच्या प्रतिनिधीची स्थापना होऊन बेळगाव, धारवाड व विजापूर ह्या तीन जिल्ह्यांसाठी मंडळीच्या प्रत्यक्ष सत्तेखाली एक शाखा सुरू झाली. येथपर्यंत झालेल्या प्रयत्नांचे आजची परिषद हे फळ आहे. प्रथम मुंबईसारख्या ठिकाणी संस्थापना, नंतर निरनिराळ्या मुख्य शहरी सहानुभूतीचा उद्भव, ह्यानंतर मंडळीच्या प्रचारकांचा संचार ह्या प्रकारे या कार्याच्या तीन अवस्था झाल्यानंतर त्याला ओघानेच जी चौथी अवस्था आज प्राप्त झाली आहे, ती ही की, ह्या प्रांतांतील निरनिराळ्या ठिकाणांहून अस्पृश्यवर्गाचे लोक आणि त्यांचे हितचिंतक या सर्वांनी मिळून या प्रांताची खरी राजधानी जे पुणे शहर ह्या ठिकाणी एकत्र जमावे.

भा.नि.सा. मंडळीचा हल्लीचा विस्तार व तिच्या कार्याचे क्षेत्र याची माहिती खाली आहे :

कार्याचे क्षेत्र

नं.	ठिकाणे	संस्था	प्रचारक	वार्षिक खर्च
१.	मुंबई	५ दिवसाच्या शाळा, १ रात्रीची शाळा, ५०० विद्यार्थी, १ वसतिगृह व त्यांतील २६ मुले, २ भजनसमाज, १ धंदेशिक्षणाची शाळा.	२	१२, ०००
२.	पुणे	१ २०० मुलांची शाळा, १ भजनसमाज, १ धंदेशिक्षणाचा वर्ग, वाचनालय, क्रिकेटक्लब वगैरे	१	४, ०००
३.	हुबळी	१ दिवसाची शाळा, १ रात्रीची शाळा, १ वसतिगृह.	१	१, ५००
४.	सातारा	१ रात्रीची शाळा, १ भजनसमाज.	०	१५०
५.	ठाणे	गरीब विद्यार्थ्यांना मदत करणारी स्थानिक मंडळी	०	५०
६.	दापोली	—सदर—	०	१३०
७.	मालवण	—सदर—	०	१५०
८.	मंगलोर	१ दिवसाची शाळा, १ रात्रीची शाळा, १ वसतिगृह, १ हातमागाचा वर्ग, १ वसाहत	१	३, ०००
९.	मद्रास	२ दिवसाच्या व २ रात्रीच्या शाळा, एकंदर मुले १३०	०	१, २००
१०.	अकोला	३ रात्रीच्या शाळा, १ वसतिगृह	०	५००
११.	उमरावती	२ रात्रीच्या शाळा	०	२३०
१२.	इंदूर	१ रात्रीची शाळा	०	१२५
१३.	भावनगर	१ दिवसाची शाळा	०	५००
१४.	कोल्हापूर	१ वसतिगृह	०	९५०
४४		**एकूण**	**५**	२४, ४८५

सध्या एकंदर १४ ठिकाणी २३ शाळा, ५५ शिक्षक, ११०० मुले, ५ वसतिगृहे, इतर १२ संस्था व ५ प्रचारक असून खर्च एकंदर २४, ४८५ रुपये आहे. संस्थेच्या कामाचा विस्तार खाली दिलेल्या कोष्टकात दिसून येईल.

नं.	भाग	भागाचे मुख्य ठाणे	कामाची ठिकाणे	संस्थेची मालकीची गृहे	काम करीत असलेले प्रचारक	अधिक प्रचारकांची जरुरी
१.	मध्य	मुंबई	परळ, मदनपुरा, माजगांव, महालक्ष्मी, चेंबूर	०	२	०
२.	महाराष्ट्र	पुणे	पुणे, सातारा, कोल्हापूर	०	१	०

३.	कर्नाटक	हुबळी	बेळगांव, धारवाड व विजापूर	०	१	०
४.	गुजराथ	भावनगर		१	०	१
५.	खानदेश	अकोला	अकोला, उमरावती व इंदूर	१	०	१
६.	कोकण	मालवण	ठाणे, दापोली, मालवण व वेंगुर्ले	०	०	१
७.	कानडा	मंगलोर		३	१	०
८.	मद्रास	मद्रास		१	०	१
८				६	५	४

परिषदेची आवश्यकता

वरील विस्ताराचे निरीक्षण केल्यावर असे दिसून येईल की, निरनिराळ्या चार भाषा चालू असलेल्या सात प्रांतांमध्ये मंडळीला आपले प्रयत्न करावयाचे आहेत, आणि म्हणून तिला हल्ली भरलेल्या परिषदेसारख्या निरनिराळ्या ठिकाणी प्रांतिक परिषदा भरविण्याची अगदी जरुरी आहे. अशा परिषदेशिवाय मंडळीला आपल्या कार्याचा विस्तार आणि दृढीकरण करण्याचा दुसरा मार्ग नाही.

परिषदेचे स्वरूप

या परिषदेचे विशेष स्वरूपही ध्यानात घेण्यासारखे आहे. आजकाल आमच्या देशात विवक्षित जातीच्या अनेक परिषदा भरत आहेत. त्या बऱ्या आहेत किंवा वाईट आहेत याची चर्चा करण्याचे हे स्थळ नव्हे. पण त्या सर्व परिषदांहून ही परिषद अगदी भिन्न स्वरूपाची आहे. त्या परिषदांचे कारण जाती व ह्याही परिषदेचे कारण जाती हेच होय. पण त्या परिषदांचे कार्य एकेक जाती निरनिराळ्या बसूनच व्हावयाचे असून हिचे कार्य सर्व जातींनी एकत्र बसल्याशिवाय साधण्यासारखे नाही. पण यावरून हिचा हेतू हिंदुस्थानातील ज्ञातिभेद मोडून टाकून नुसता सबगोलंकारच करावयाचा आहे, असेही नाही. जातिभेद राहो वा जावो, सर्व ज्ञातींनी मिळून आपल्या सहानुभूतीच्या जोराने ह्या दीन जातींना वर ओढल्याखेरीज प्रस्तुत कार्यभाग साध्य होणार नाही. ह्या दृष्टीने पाहता ही परिषद इंग्लंडमध्ये गेल्या वर्षी भरलेल्या सर्वजातीय परिषदेची एक लहानशी प्रतिमाच आहे असे म्हटले तरी चालेल.

परिषदेचे कार्य

ह्या परिषदेला जितक्या निरनिराळ्या दिशांनी आणि निरनिराळ्या प्रमाणांनी सहानुभूतीची आणि सहकार्याची जोड मिळेल तितकी थोडीच आहे. हे परिषदेपुढे आलेल्या विषयांचे व परिषदेला आलेल्या वक्त्यांचे अवलोकन केले असता उघड दिसून येणार आहे. अस्पृश्यवर्गाचे कल्याण व्हावे; हा ह्या सर्व वक्त्यांचा मनःपूर्वक सामान्य हेतू आहे, परंतु त्यांची विचाराची दृष्टी, सहानुभूतीचे प्रमाण आणि कार्याची पद्धती ही परस्परांहून अगदी भिन्न आहेत. असे असूनही ज्या अर्थी ते एकत्र आले आहेत त्या अर्थी कल्याणचिंतनाचा त्यांचा सर्वसामान्य हेतू खरा आणि बळकट आहे, हे उघड आहे

सहानुभूतीचा आणि सहकार्याचा हाच क्रम कायम ठेवून त्यांच्या मार्गातील अडथळे हळूहळू काढून टाकून त्यांना अमर्याद केल्याशिवाय ह्या फार दिवस मागे पडलेल्या महत्कार्याला खरे यश येणार नाही.

सरकार आणि संस्थानिक, म्युनिसिपालिट्या आणि परोपकारी संस्था, सर्व जाती आणि सर्व धर्म— एकूण ह्या प्रचंड देशातील सर्व शुभशक्ती ह्यांचे केंद्र ह्या कार्यात जितक्या अंशाने जास्त साधेल; तितक्या अंशाने अधिक यश येईल, हे ध्यानात वागवून आजच्या परिषदेचे सर्व सभासद शांतपणे व सात्त्विक वृत्तीने विचार करतील, अशी उमेद आहे.

रा. शिंदे यांचे वरील भाषण झाल्यानंतर स्वागत कमिटीचे अध्यक्ष **डॉ. मॅनसाहेब** यांनी योग्य शब्दांनी **डॉ. सर भांडारकर** यांची श्रोतृजनांना माहिती करून देऊन त्यांनी अध्यक्षस्थान स्वीकारावे अशी सूचना केली व तिला रा. रखमाजीराव कांबळे व रा. पांडुरंगराव डांगळे यांचे अनुमोदन व पुष्टी मिळाल्यावर ते स्थानापन्न झाले. नंतर त्यांनी भाषणास सुरुवात केली. ते म्हणाले :

अध्यक्ष सर रामकृष्णपंत भांडारकर ह्यांचे भाषण

प्राचीनकाळी वैदिक भाषा बोलणारे आर्य जेव्हा भरतखंडांत प्रविष्ट झाले, तेव्हा त्या राष्ट्रांत मूळचे अनेक जातींचे लोक राहत असत. त्यांचा आणि आर्यांचा संबंध बहुतकरून विरोधाचाच असे. ठिकठिकाणी युद्धे होऊन आर्यांनी त्यांच्या गावांत आपली वस्ती केली. त्या सर्व मूळच्या लोकांसस 'दस्यू' किंवा 'दास' ही संज्ञा आर्यांनी दिली होती. काही काळाने या दस्यूंपैकी काही लोक आर्यसमाजात जाऊन मिळाले, परंतु त्यांचा एक स्वतंत्र वर्ग करण्यात आला. आर्यांमध्ये ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य असे तीन वर्ग होते, आणि हा जो नवीन चवथा वर्ग त्यांस मिळाला त्यांस 'शूद्र' अशी संज्ञा प्राप्त झाली. 'शूद्र' ह्याची व्युत्पत्ती काय याचा निर्णय करणे कठीण आहे; परंतु मूळ रहिवाशांमधील जी जात आर्यांस मिळाली तिचे नाम शूद्र असे असावे; आणि नंतर काही काळाने जसजसा आर्यांचा प्रसार पूर्वेस व दक्षिणेस होऊ लागला, तेव्हा त्या ठिकाणी जे मूळचे नवीन लोक त्यांना आढळले त्यांसही, शूद्र या संज्ञेचा उत्तरोत्तर व्यापक अर्थ करून, ती संज्ञा ते देते झाले. प्रथमतः जी मूळ रहिवाशांची जात त्यांत मिळाली. त्या जातीने आर्यांची संस्कृत भाषा घेतली. परंतु संस्कृत उच्चार यथायोग्य करण्याचा अभ्यास त्यांच्या जिव्हेस नसल्यामुळे संस्कृत शब्दांचा अपभ्रंश होऊन पाली भाषा सिद्ध झाली, आणि हा संयुक्त समाज भरतखंडाच्या दुसऱ्या भागात पसरला; तेव्हा त्या अपभ्रष्ट भाषेत आणखी काही अपभ्रंश होऊन शौरसेनी, मागधी, महाराष्ट्री अशा नवीन भाषा सिद्ध झाल्या. ह्या दुसऱ्या भागांतही ज्या लोकांचा उद्योग निंद्य प्रकारचा नव्हता, त्यांचा समावेश पूर्वीच्या शूद्रात होऊन त्यांची सामाजिक स्थिती काही नीच प्रकारची झाली नाही. परंतु ज्यांचा उद्योग नीच प्रकारचा होता, त्यांची स्थितीही नीच अशा प्रकारची झाली. अशा नीच जातींची नावे चांडाल, पुक्कस अथवा पुल्कस, निषाद, वेण, वेळुकार, श्वपच, क्षत्तृ, उग्र, धिग्वण, मग्दु इत्यादी होती. निषादांचा धंदा मासे मारणे हा होता; मग्दु व दुसऱ्या काही जातींचा उद्योग पारध करून अरण्यातील श्वापदे मारणे हा होता; पुक्कस वगैरेंचा धंदा बिळांत रहाणाऱ्या प्राण्यांचा वध करणे हा असे; धिग्वण म्हणून जात होती तिचा धंदा चर्मकार्य; दुसऱ्या कित्येकांचा उद्योग राजाच्या आज्ञेवरून वध्य जे त्यांचा वध करावा आणि ज्यांचा वध झाला त्यांची वस्त्रे, त्यांची शय्या आणि त्यांचे अलंकार ही त्याने घ्यावी हा होता; आणि ज्यांना कोणी संबंधी नाही अशांचे प्रेत गावाबाहेर नेणे हाही काही जातींचा धंदा होता; गावामध्ये किंवा शहरामध्ये मेलेल्या कोणत्या तरी जातीच्या प्राण्याचे शरीर गावाबाहेर टाकण्याचे कामही कित्येकांचे असे. (मनु, अध्याय १०, श्लोक ४७-५६.) चांडाल, श्वपच इत्यादी

जातींनी शहर किंवा गावाबाहेर वस्ती करावी; त्यांचे धन म्हणजे कुत्रे आणि गाढवे; दुसऱ्या उच्च जातींच्या पात्रांमध्ये त्यांनी भोजन करू नये; शवावरील वस्त्रे त्यांनी वापरावी; त्यांचे अलंकार नेहमी लोखंडाचे असावे; इतर जातींचा त्यांच्याशी संबंध नसावा; उच्च जातीच्या मनुष्यांनी त्यांना प्रत्यक्ष अन्न देऊ नये, परंतु आपले चाकरनोकर असतील त्यांच्याद्वारा ते द्यावे. चांडालांनी ब्राह्मण जेवीत असता त्यांच्याकडे आपली दृष्टी लावू नये. (मनु, अध्याय ३, श्लोक २३९) दीर्घ आयुष्य ज्यांना पाहिजे आहे, त्यांनी चांडालांच्या किंवा पुल्कसांच्या बरोबर बसू नये. (मनु, अध्याय ४, श्लोक ७९) चांडालाचा किंवा मृतहाराचा स्पर्श झाला असताना स्नान करून शुद्ध व्हावे. (मार्कंडेय पुराण, अध्याय ५६, श्लोक ३७) ह्या मार्कंडेय पुराणामध्ये मृतहार किंवा मृतहारिन् ह्या नावाची एक जात सांगितली आहे. मृतहार ह्यांचा अपभ्रंश 'म-अहार' असा आहे, आणि त्यांचेच पुढे 'महार' असे रूप झाले. तेव्हा शहरातील किंवा गावातील मेलेल्या प्राण्यांची मढी बाहेर टाकावी हा महारांचा मुख्य उद्योग होता असे दिसते.

ह्यावरून असे स्पष्ट होते की, ह्या ज्या अत्यंत नीच जाती त्यांना मढी टाकणे, वध्य मनुष्याचा वध करणे, स्मशानाच्या ठायी राहणे, आणि प्रेतांची वस्त्रे घेणे इत्यादिक धंद्यांवरून नीचता प्राप्त झाली, परंतु जेव्हा कालेकरून अशा प्रकारच्या एखाद्या जातीची वृद्धी होते तेव्हा हे धंदे त्यांस पुरत नाहीत असे होते, तेव्हा काही तरी दुसरा धंदा त्यास करावा लागतोच. परंतु त्यांची नीचता ही या कामी त्यांस बाधक होते, तथापि या नीच जातींनी उत्तरोत्तर दुसरेही धंदे मिळविले हे सिद्ध आहे. आमच्याच महाराष्ट्र राज्यामध्ये हे पूर्वी मृतहार जरी होते तथापि काही कालेंकरून खेड्यातील वसूल ग्रामांतरी सरकार-खजिन्यामध्ये जाऊन भरावा हा उद्योग त्यांस प्राप्त झाला आणि केवळ पुष्कळ द्रव्य अशा प्रकारे एकटेच महार खजिन्यात पोचवीत असत. गावात एखादा पाहुणा आला तर त्याची व्यवस्था करणे हे महारांचे काम समजले जाते, आणि त्याप्रमाणे वहिवाट अजून आहे; आणि अशा प्रकारची कामे महारांच्या स्वाधीन केली होती म्हणूनच काही जमिनी महारांस लावून दिल्या आहेत. त्यांस 'महारकीच्या जमिनी' म्हणतात आणि इतर शेतांच्या संबंधाने जे बलुते आहेत त्यांपैकी मुख्य बलुते महार आहेत. तेव्हा आमच्या महाराष्ट्रात तरी या जातीस जनसमाजामध्ये नियत स्थान प्राप्त झाले आहे.

आता विद्या व विशेष विज्ञान यासंबंधाने ह्या वर्गाची स्थिती फारच शोचनीय आहे. त्याचप्रमाणे अस्पृश्यतेचा डाग जो त्यांस लागला आहे तो अजून निघाला नाही, तथापि याही संबंधाने आजपर्यंत काहीएक यत्न झाले नाहीत असे नाही. भगवान बुद्ध यांनी ह्या नीच जातीतील मनुष्यांस आपल्या भिक्षुवर्गात स्थळ दिले. 'स्थविर' (ज्याचे रूप पाली भाषेत 'थेर' असे होते व ज्या शब्दांचा अर्थ 'वृद्ध पुरुष' असा होतो, त्या) नावाच्या साधूंचे लेख पाली वाङ्मयामध्ये आहेत, त्यामध्ये 'सुनीतो थेरो' या नावाच्या एका 'थेरा'चा लेख आहे, त्यातील काही श्लोक असे आहेत :

नीचे कुलम्हि जातोऽह दळिद्दो अप्पभोजनो ।
हीनं कम्मं ममं आसि अहोसिं पुप्फछड्डको ॥
जिगुच्छितो मनुस्सातनं परिमूतो च वम्भितो ।
नीचं मनं करित्वानं वन्दिस्सं बहुकं जनम् ॥

अर्थ : नीच कुळामध्ये माझा जन्म झाला; मी दरिद्री होतो; पुरेल इतके खायला मला मिळत नसे; माझें कर्म अत्यंत हीन म्हणजे नीच असे; मी शौचकूप झाडणारा होतो, सर्व मनुष्ये माझा किळस करीत

असत; सर्व मला तुच्छ मानीत असत आणि माझा धिक्कार करीत असत; आणि पुष्कळ जनांस मी अत्यंत नम्र मन करून वंदन करीत असे.

अथद्दसासि संबुद्ध भिक्खुसंघपुरक्खतम् ।
पविसन्तं महावीरं मगधानं पुरुत्तमम् ॥
निक्खिपित्वान व्याभंगिं वंदितुं उपसंकमिं ।
ममेव अनुकम्पाय अट्ठासि पुरिसत्तमो ॥

अर्थ : नंतर संबुद्ध (उत्तम ज्ञानी) व भिक्षूंच्या संघाने परिवेष्टित असे जे महावीर त्यांस मगध देशाच्या राजधानीत प्रवेश करताना मी पाहिले. माझी टोपली एकीकडेच टाकून त्यांचे वंदन करण्याकरिता मी पुढे उपस्थित झालो, आणि मजवरती दया करून तो पुरुषोत्तम उभा राहिला.

वन्दित्वया सत्थुनो पादे एकमन्तं ठितो तदा ।
पब्बज्जं अहं आयाचिं सब्बसत्तानं उत्तमम् ॥
ततो कारुणिको सत्था सब्बलोकानुकम्पको ।
एहि भिक्खुति मं आह; सा मे आसुपसम्पदा ॥

अर्थ : ते जे बुद्ध भगवान शास्ते त्यांच्या पायांचे वंदन करून मी एकीकडे बसलो आणि सर्व प्राण्यांना उत्तम अशी जी प्रवज्येची (संन्यासाची) स्थिती; ती मी मागितली. मग परमदयाळ शास्ता—सर्व लोकांवर दया करणारा—असा तो मजला उद्देशून म्हणाला, 'हे भिक्षू, इकडे ये, ' आणि हीच माझी उपसंपदा झाली, म्हणजे भिक्षुवर्गामध्ये माझा प्रवेशसंस्कार झाला.

ह्याचप्रमाणे 'सोपाक थेरी' या नावाच्या श्वपाकाला—चांडालाला—आपल्या भिक्षुवर्गात भगवान बुद्ध यांनी घेतल्याची कथा आहे. अशाप्रमाणे ह्या नीच जातीतील मनुष्यांचा भिक्षुसंघामध्ये प्रवेश होऊन त्यांना शाश्वत सुखाच्या मार्गास बुद्धांनी लाविले. आणि असाच प्रकार बौद्ध भिक्षूंमध्ये होत असे. म्हणून एका समयी अशोक म्हणून इसवी सनाच्या पूर्वी २५० वर्षे मौर्यकुलांत उत्पन्न झालेला पाटलीपुत्रामध्ये भरतखंडाचा राजा राज्य करीत होता. त्याच्याविषयी गोष्ट सांगतात, ती ही की, बौद्ध भिक्षु आढळला की, त्याच्या पायाचे वंदन राजाने करावे. हा प्रकार त्याच्या यश नामक एका अमात्यास रुचला नाही. तो म्हणाला, बौद्ध भिक्षू हे सर्व वर्णांतून—अत्यंत नीच जातीतूनही—आलेले असतात; तेव्हा अशांचे राजाने वंदन करावे हे काही ठीक नाही. मग राजाने त्या अमात्यास काहीएक प्रसंग बनवून आणून निरुत्तर केले. ही गोष्ट अलीकडेच आम्ही सांगितली आहे. म्हणून त्याची पुनरुक्ती करण्याची आवश्यकता नाही. तसेच भगवान बुद्ध यांनी 'अस्सलायन सुत्त' नामक एक लहानसा लेख लिहिला आहे, त्यामध्ये अस्सलायन (म्हणजे आश्वलायन) याच्याशी वादविवाद करताना जातीविषयी कल्पना आणि भिन्नभिन्न जातींचा उत्तराधरी भाव ही सर्वथा निराधार आहेत, हा मनुष्याची प्रकृती अथवा स्वभाव यांच्यावर अवलंबून नाहीत, असे उपपादित केले आहे. आणि त्यात एक प्रकार सांगितला आहे तो असा : ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य यांनी उत्तम झाडांच्या काष्ठांच्या अरणी करून त्या परस्परांवर घासल्या तर अग्नी उत्पन्न होतो, आणि चांडाळ, निषाद आणि पुक्कस यांनी एखाद्या जुन्या डोणीच्या नीच काष्ठांच्या अरणी करून त्या परस्परावर घासल्या असता अग्नी उत्पन्न होत नाही असे आहे की काय? म्हणून भगवान बुद्ध यांनी आश्वलायन यांस प्रश्न विचारला. आश्वलायन याने उत्तर दिले की, "नाही, नीच जातीने घर्षित केलेल्या काष्ठांपासूनही अग्नी उत्पन्न होईल."

या प्रश्नाचे तात्पर्य असे दिसते की, ब्राह्मणादिक जे तीन वर्ण आहेत, ते अरणीघर्षणाच्या योगे अग्नी उत्पन्न करतात, आणि त्या अग्नीच्या द्वारा भिन्न भिन्न प्रकारचे यज्ञ करितात. तर चांडालादिकांनीही कोणत्या तरी लाकडाच्या अरणी करून त्या परस्परांवर घासल्या असता जर अग्नी उत्पन्न होतो तर वरील तीन वर्णांसच त्या अग्नीवर यज्ञयाग करण्याचा अधिकार असावा आणि चांडालदिकांस नसावा, हे का? म्हणजे आपण (बुद्ध भगवानाने) जसा त्या नीच जातीचा आपल्या धर्मात प्रवेश केला तसा ब्राह्मणांनी आपल्या यज्ञागादिक कर्मांमध्ये त्याचा प्रवेश करण्याला काहीएक वस्तुगत्या कारण नाही.

(अरणी म्हणजे जी काष्ठे घासून यज्ञार्थ अग्नी उत्पन्न करितात, ती काष्ठे.)

पुढे पुढेही जे दयाशील साधू उत्पन्न झाले, त्यांनी या नीच जातींची उपेक्षा केली असे नाही. भागवतामध्ये तर म्हटले आहे, **"भक्तिः पुनाति मत्संस्था श्वपाकानपि संभवात्."** (मजविषयीची भक्ती ही श्वपाक जे चांडाल त्यास पवित्र करते. आणि त्यांचा जन्मदोष घालविते.) **"तुका म्हणे मी न वजें यातिवरीं । पूज्य मान करीं वैष्णवाशी ।"** (तुकारामबोवा म्हणतात, मी जातीला धरून चालत नाही, वैष्णव झाला की त्यांचे वंदन करितो, मग तो कोणत्याही जातीचा असो.) दुसऱ्या ठिकाणी तुकोबा म्हणतात : **"ब्राह्मण तरी एक सगन कसाई । चक्रधारी गृहीं मांस विकी ॥ तुका म्हणे बह्म जाणे तो ब्राह्मण । येरा तें नमन करा परतें ॥"** मरू प्रदेशामध्ये बळदे म्हणून एक नगरी होती; तिच्यामध्ये देवमुरारी म्हणून एक हरिभक्त झाले. त्या नगरीमध्ये रोहिदास चांभाराचा एक शिष्य होता. तो प्रातःसमयी नित्य देवपूजा करून तीर्थ हातामध्ये घेऊन बाहेर येऊन ते तीर्थ घ्यावयास उच्च स्वराने लोकांस बोलावीत असे. देवमुरारी स्नानाकरिता नदीवरती गेले होते, तेथून परत येताना तो चांभार-भक्ताने केलेला घोष त्यांच्या कानी पडला, तेव्हा तीर्थ घ्यावयास ते त्याच्या घरी गेले आणि तीर्थ मागावयास लागले. 'हे ब्राह्मण आणि यांस मी चांभाराने तीर्थ द्यावे कसे?' अशी त्याच्या मनात शंका उत्पन्न होऊन तो तीर्थ देईना. तेव्हा देवमुरारी त्यांना म्हणतात, **"तुझा सद्‌गुरू रोहिदास । त्याची आज्ञा ऐसी अस । उदक न म्हणावें तीर्थास । याति संतांशीं असेना ॥"** (तीर्थ हे काही सामान्य उदक नव्हे, आणि संतांच्यामध्ये हा महार, हा चांभार, अशा काही याती नाहीत.) आणि एकनाथ स्वामींचे तर मोठेच उदाहरण आमच्या डोळ्यांपुढे आहे. श्राद्धाचे प्रसंगी ब्राह्मणसंतर्पणासाठी त्यांच्या घरी अन्न तयार होत असताना त्याचा वास एक महार व त्याची स्त्री गल्ली झाडीत होती, त्यांस आला, आणि 'या प्रकारचे उत्तम अन्न आम्हांस कोठून प्राप्त होणार!' अशा प्रकारे आपल्या दैवाची गोष्ट बोलत असताना एकनाथस्वामींनी ऐकिले आणि त्यांस बोलावून "हे शिजत आहे अन्न ते तुम्हास घालितो, ' असे सांगितले, आणि त्यांनी ती गोष्ट आपल्या स्त्रियेस निवेदन केली. त्या वेळेस ती म्हणाली, "दोनच महारांस हे अन्न घातले तर इतरांस चुटपूट लागेल. तेव्हा गावातील सर्व महारांस बोलवा आणि हे अन्न त्यांस घाला." त्यावरून सर्व महारांस बोलावून, पाने ठेवून, त्यांवर ती सर्व पक्वान्ने वाढिली आणि त्यांस भोजनास बसविले आणि **"जनीं जनार्दन आहे निश्चित । ऐसा भाव आणोनि चित्तांत । संकल्प सोडी एकनाथ । भोक्ता कृष्णनाथ म्हणोनि ॥"** म्हणजे सर्व मनुष्यांच्या अंतःकरणात परमात्म्याचा वास आहे. परमात्म्यास राहण्यास अमंगळ असे कोणाही मनुष्याचे अंतःकरण नाही; तेव्हा सर्व मनुष्यांवरती दया करणे याच्यायोगे देवच पूजिला जातो, देवाचीच आराधना केल्यासारखी होते आणि कोणाही मनुष्याचा अव्हेर केला असता त्याच्यायोगे देवाचीच निंदा होते, हा भाव मनात आणून एकनाथस्वामींनीं संकल्प सोडिला, आणि महारांचे तर म्हणणे आहे की, एकनाथस्वामी हे आपल्या (महारांच्या) घरी जेवीत असत. असो.

याप्रमाणे निकृष्ट जातींस उन्नत करण्याविषयी ह्या आमच्या मोठ्या राष्ट्रात आजपर्यंत काहीच यत्न झाला नाही असे म्हणता येत नाही. यासंबंधी खरे विचार जे; ते बुद्धांनी आणि इतर साधूंनी प्रकाशित केले,

परंतु आमचे लोक हे जातिनिर्बंधाने इतके आखडून गेले आहेत की, अशा विचारांचा फैलाव होऊन ते आचरणात यावे असा त्यांचा योग्य परिणाम झाला नाही, परंतु आताचा मनू बदलला आहे, आणखी किती दिवसपर्यंत या जातीस अस्पृश्य म्हणून आपण एकीकडे ठेवणार आहोत? सर्व जातींचा व सर्व प्रदेशांतील लोकांचा आम्हास समागम झाला आहे; त्यांतील कोणाच्या ठायी अस्पृश्यता हा दोष आहे, असे आम्ही मानीत नाही. मग आमच्याच राष्ट्रातील ज्या लोकांचा आणि आमचा तीन हजार वर्षांपर्यंत समागम आहे; ज्यांचा आणि आमचा संबंध कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रकारे होतच आहे, त्यांस अस्पृश्य मानून त्यांच्यावरती डाग द्यावा हे उचित आहे काय? असो. अस्पृश्यता नाहीशी करणे हेच एक आमचे काम—दुसरे काही नाही—असे नव्हे. मुख्य काम हे आहे की, या जातीत विद्येची अभिरुची उत्पन्न करावी. काहीकांनी बी.ए., एम्.ए.पर्यंत अभ्यास करून मोठमोठ्या वशिल्याची स्थळे संपादन करावी. आम्हांमधील जे सुशिक्षित आहेत त्यांच्याशी मानसिक संबंधाने बरोबरीच्या नात्याने वागावे, असा परिणाम घडवून आणणे हे आमचे कर्तव्य आहे. असे झाले असताना एखाद्या महार जातीच्या एम. ए. पदवीधर डेप्युटी कलेक्टरास "शिवू नको. तू दूर रहा, " असे म्हणण्याचे धाडस कोणाला होणार आहे? तेव्हा अस्पृश्यतेचा दोष विद्यावृद्धीच्यायोगे आपोआप नष्ट होईल असे वाटते, आणि हल्लीच्या स्थितीत या दोषाचे बंधन थोडेबहुत तरी शिथिल झाले आहे, आता सर्वांनीच बी.ए., एम.ए.पर्यंत अभ्यास करावा असे कोणाचेही म्हणणे नाही. ह्या नीच मानिलेल्या जातीस दुसरेही धंदे शिकण्याचा मार्ग सुलभ केला पाहिजे. महार इत्यादिकांनी गवंडी व्हावे, सुतार व्हावे, पाथरवट व्हावे आणि शिंपी व्हावे, अशा रीतीने आपला चरितार्थ करावा आणि तसा करण्याविषयी त्यांस सोयीची अशी व्यवस्था करावी, हे आमचे कर्तव्य आहे. आणि स्वभावसिद्ध असे जे ईश्वराच्या जगामध्ये नियम चालू आहेत, त्या नियमांनी हा फेरफार बरीच वर्षेपर्यंत चालत आला आहे. अध्ययन-अध्यापन, यजन-याजन, दान-प्रतिग्रह, असे जे ब्राह्मणांचे धर्म सांगितले आहेत, त्यांच्यायोगे ब्राह्मणकुळ वाढल्यामुळे सर्वांचा चरितार्थ चालणे कठीण; म्हणूनच फार प्राचीन काळापासून ब्राह्मणांनी मूळ कर्मे सोडून इतर धंद्यांचा आश्रय केला. इसवी सनाच्यापूर्वी सरासरी १०० वर्षे काल्वायन ब्राह्मणकुळाने पाटलीपुत्राचे राज्य संपादन केले आणि तें चालविले. अर्वाचीन काळी ब्राह्मण पेशव्यांनी महाराष्ट्र देशाचे राज्य संपादन करून तेही चालविले. याप्रमाणे ब्राह्मणांनी क्षत्रियधर्माचे अवलंबन केले; आणि वैश्यधर्माचे अवलंबन करून तर सावकारी आणि शेतकी किती वर्षेपर्यंत ब्राह्मण करीत आले आहेत! त्याचप्रमाणे दुसऱ्या निंद्य कर्मांचेही अवलंबन त्यांनी यथासंभव केलें. क्षत्रियांनी आपला धर्म सोडून इतर धर्माचे अवलंबन केले. असे जर आहे; तर नीच जातींनी मनूने सांगितलेल्या धर्मास अनुसरूनच चालले पाहिजे, हा आग्रह न्यायाचा होईल काय? म्हणून त्यांसही दुसरे उद्योग करण्याची सवड दिली पाहिजे. परंतु आजपर्यंत या नीच जातींच्या उन्नतीचे असले उद्योग नेटाने कोणी केलेच नाहीत आणि पुढेही आम्ही त्यांची उपेक्षा केली, तर आमच्या राष्ट्राची खरी सुधारणा होणे नाही. राष्ट्राची आबादानी म्हणजे त्यांतील सर्व वर्गांची आबादानी असे आहे. एखाद्या वर्गास दुर्दशेत ठेवून दुसरे वर्ग आपला उत्कर्ष करू असे म्हणाले तर तो उत्कर्ष खऱ्या प्रकारे व्हावयाचा नाही. म्हणून दुर्दशेत जे आपले बंधुवर्ग आहेत त्यांस उन्नतीस नेण्याविषयीचे प्रयत्न नेटाने झाले पाहिजेत. आता या कामास द्रव्याचे साहाय्य पाहिजे तसे अजून मिळाले नाही, आणि हा उद्योग जितक्या जोराने चालावा, तितक्या जोराने चालत नाही. राजकीय संबंधी सुधारणा कर्तव्य असली तर पाहिजे तितके द्रव्य मिळते; परंतु आपल्या लोकांमध्ये धर्माची अभिवृद्धी करावयाची म्हटल्यास किंवा दुर्दशेत असलेल्या लोकांस वर चढवावयाचे म्हटल्यास त्याला काही द्रव्यसाहाय्य मिळत नाही. ही आमची स्थिती आहे. अशी स्थिती असताना आता आमच्या राष्ट्राचे पाऊल खरोखरी पुढे पडत आहे असे ज्यांस वाटत असेल त्यांस ते वाटो; परंतु मला तर वाटते, सामाजिक उन्नती आणि धर्मोन्नती साधण्याविषयी आम्ही जर तत्पर नसलो तर कोणत्याच प्रकारची खरी उन्नती आमची व्हावयाची नाही, असे सांगून मी आपले भाषण पुरे करतो.

याप्रमाणे अध्यक्षांचे भाषण झाल्यानंतर मुलांची संगीत कवाईत व खालील स्वागतपर गीत झाले.

॥ स्वागत ॥

राग – (यमन कल्याण. ताल त्रिवट.)

स्वागत सुखकर होवो । घडवुनिया प्रिय संतत मस्तकिं ।
वरद ईशकर ठेवो ॥ ध्रु० ॥
विनतिसि मानुनि येथ येउनी । केली उपकृति हो ॥
ज्ञाति श्रेष्ठ तुम्हि दीनजन आम्ही इच्छा धरुनी आहो ।
कीं लोभ आपुला राहो ॥ ध्रु० ॥
विनतिसि मानुनि येथ येउनी –
दशा आमुची पाहुनिया तर । दुस्थितिमग्ना आम्हांसी वर ।
येण्यासाठी पुढती सत्वर । सज्जन द्यावा थोर मने कर ॥ विन० ॥

नंतर चर्चेचा पहिला विषय 'मंडळीला वाहिलेल्या माणसांची जरुरी' या विषयावर रा. शिंदे यांचे व नामदार मौलवी रफिउद्दिन यांचे भाषण झाल्यानंतर अस्पृश्यवर्गातलेच एक सुशिक्षित गृहस्थ रा. गणेश अक्काजी गवई यांचे या विषयावर भाषण झाले. रा. गवई हे वऱ्हाडात अमरावती जिल्ह्यात थुगावचे राहणारे आहेत. या तरुण महार गृहस्थांस काही दिवस नि. सा. मंडळीच्या परळ येथील बोर्डिंगात शिक्षण मिळालेले असून ते हल्ली वऱ्हाडांत आपल्या जातिबांधवांकरिता प्रयत्न करीत आहेत. त्यांच्या श्रमाने थुगाव येथे एक प्रार्थनासमाज व भजनमंदिर स्थापन झाले आहे. रा. गवई यांचे भाषण खाली दिले आहे.

रा. गवई ह्यांचे भाषण

भारतीय निराश्रित साहाय्यकारक मंडळीने स्थापन केलेल्या शाळांचा खर्च व त्यांचा लाभ घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या ह्यांची हिंदुस्थानातील एकंदर ५/६ कोटी अस्पृश्य लोकांच्या संख्येशी तुलना केली तर हा सर्व प्रकार 'दर्यामें खसखस' असाच दिसून येणार आहे. आमच्या वऱ्हाडात Roman Catholic Mission ची एक शाखा आहे. त्या शाखेच्या एलिचपूर, दर्यापूर व आकोट ह्या तालुक्यांतच फक्त महार लोकांकरिता ५० पेक्षा जास्त शाळा असून यांत सरासरी १५०० तरी विद्यार्थी शिकत असावे. परक्या धर्माच्या लोकांनी धर्मप्रसारार्थ चालविलेले अशा प्रकारचे प्रयत्न कोणीकडे आणि आपल्या भारतीय निराश्रित साहाय्यकारी मंडळीचे प्रयत्न कोणीकडे? मी हे तुलनात्मक दृष्टीने पाहत आहे म्हणून आपण असे समजू नये की, आपल्या निराश्रित साहाय्यकारी मंडळीने जे प्रयत्न चालविले आहेत, त्यांची मला किंमत वाटली नाही म्हणून स्वार्थावर लाथ मारून गळ्यात झोळी अडकवून संस्थेकरिता अर्थात आमच्या लोकांकरिता संस्थेचे जे चालक भिक्षांदेही करीत दारोदार बाहेर फिरतात व त्यांना यांत कितीही अल्प यश आले तरी त्याची पर्वा न करता जे चंदनाच्यासारखे स्वतः झिजून दुसऱ्यांना—आम्हाला—सुख देण्याकरिता, आमची स्थिती सुधारण्याकरिता आपला प्रयत्न चालू ठेवतात, त्या संतांची किंमत आजपर्यंत झालेल्या कोणत्याही संतांपेक्षा आम्हाला यत्किंचितही कमी वाटत नाहीं. कित्येकांना ती जास्तच वाटेल. माझ्या सांगण्याचे तात्पर्य हेच की, हा आमच्या उद्धाराचा प्रश्न हिंदी राष्ट्राने नव्हे— आमच्या स्वधर्मीय हिंदू लोकांनीसुद्धा— अजून सोडविला नाही. त्याचे त्यांना महत्त्व वाटत नाही. कित्येक तर उघड उघड विरुद्ध जातात. हिंदू युनिव्हर्सिटीकरिता ज्या हिंदू लोकांनी कित्येक लाख रुपये एक-दोन वर्षांत जमा केले, त्याच हिंदू

लोकांनी, त्यांच्याच धर्मांतील ५/६ कोटी अस्पृश्य मानलेले लोक; ज्यांना कोणती कला अवगत नसल्यामुळे जे विकल झालेले आहेत, ज्यांना विद्या नसल्यामुळे अविद्येने-अवदशेने घेरलेले आहे, ज्यांची आर्थिक स्थिती अत्यंत खालावल्यामुळे ज्यांपैकी कित्येक धर्मांतर करून आपल्या जीविताचे रक्षण करितात, तर कित्येक खऱ्या धर्मशास्त्राच्या ज्ञानाभावामुळे आसुरी वृत्तीचे बनून एकंदर समाजाच्या स्वास्थ्यास बिघाड करितात. त्या लोकांना सुधारण्याकरिता चालविलेल्या संस्थेस लाखांचा—नव्हे काही हजारांचा तरी कायमचा फंड उभारून देऊ नये काय? उच्चप्रतीचे शिक्षणरूपी पौष्टिक अन्न आपण अजीर्ण होईपर्यंत खाण्याचा प्रयत्न करावा व दुसऱ्याला भाकरभाजीसुद्धा न देता तसेच उपाशी रडत ठेवावे हा अन्याय आहे. ईश्वराला हे कधींही रुचावयाचे नाही. ह्या पक्षपातीपणाचा परिणाम आपणास भोगावा लागेल.

असो. ही स्थिती दिवसेंदिवस सुधारत जाईल अशी तजवीज नि. सा. मंडळीने व शक्य तितकी आम्हीही केली पाहिजे. उभयतांच्या एकवाक्यतेशिवाय हा प्रयत्न सिद्धीस जाणार नाही ही गोष्ट नि. सा. मंडळी जाणून आहे; तसे आमचे लोक जाणून नाहीत, ही त्यांची चूक आहे. म्हणून आम्हा निराश्रित लोकांमध्ये नि. सा. मंडळीच्या प्रयत्नाबद्दल आस्था उत्पन्न होऊन व त्यायोगे आम्हाला स्वतःची ओळख पडून—आपली स्थिती लक्षात येऊन—ती सुधारण्याचा आम्हांकडून हरतऱ्हेने प्रयत्न व्हावा म्हणून प्रचारकांची अत्यंत जरुरी आहे; सर्व भारतातील निराश्रितांना साहाय्य करणे असा ह्या मंडळीच्या नावावरून अर्थबोध होत असला, तरी एकंदर भारतदेशातील लोकांपैकी फारच थोड्या लोकांस—मग ते सुशिक्षित असोत किंवा अशिक्षित असोत—भारतीय नि. सा. मंडळीविषयी खरी माहिती, तिचा खरा हेतू ठाऊक असला पाहिजे. नाही तर पुण्यासारख्या शहरातील ज्या ठिकाणीं मंडळी प्रत्यक्ष काम करिते; त्या ठिकाणातील एका सुशिक्षित माणसाने मंडळीविषयी खरी माहिती न मिळविता ही मंडळी वरच्या लोकांस खाली लोटून खालच्या लोकांस वर ओढण्याचा व त्यांच्यामध्ये वरच्या लोकांविषयी द्वेष उत्पन्न करण्याचा फक्त प्रयत्न करते, अशा प्रकारचे कर्णकठोर बदसूर काढून आपल्या मूर्खपणाचे—नव्हे आपल्या अत्यंत दुष्टपणाचे प्रदर्शन केले नसते. मानवी स्वास्थ्याला आवश्यक, समाजोन्नतीला पोषक व म्हणून ईश्वराला प्रिय असे जे प्रेम, भक्ती, सात्त्विक वृत्ती इत्यादी सद्‌गुण ज्या प्रार्थनासमाजाचे केवळ जीवन म्हणून आधारस्तंभ, त्या प्रार्थनासमाजाच्या अध्वर्यूंनी मुख्यतः चालविलेली ही चळवळ कधीही द्वेषी होणार नाही. द्वेषाचासुद्धा द्वेष करू नये तिचे ब्रीद आहे, हे सर्वांनी लक्षात ठेवावे. असो. तेव्हा संस्थेविषयी लोकांचा गैरसमज (जर असेल तर) दूर करणे व तिच्याविषयी सार्वत्रिक सहानुभूती मिळविणे हे प्रचारकांचे मुख्य काम आहे. ह्या कार्याला लोकांची सहानुभूती मिळविली म्हणजे अर्थात मंडळीला द्रव्यसाहाय्य चांगले होईल व मग तिला आपले काम अधिक नेटाने करिता येईल, नव्या शाखा काढता येतील; व द्रव्याच्या व कामकारी माणसांच्या अडचणीमुळे मंडळीच्या काही शाखा मोडल्या, त्यामुळे ख्रिस्ती मिशनऱ्यांना उपहासाचा एक विषय झाला व मंडळीचे जे अभिमानी आहेत त्यांना त्यामुळे खाली माना घालाव्या लागल्या, तसा प्रकार होणार नाही.

दुसरे, आम्हा अस्पृश्य लोकांमधील वाईट आचारविचार, गलिच्छपणाची राहणी व आमच्या वेडगळ धर्मसमजुती घालविण्याकरिताही प्रचारकांची जरुरी आहे. आमच्या लोकांना चांगल्या रीतीभातीची, आचारविचारांची ओळख पटवून दिल्याशिवाय त्यांना कळणार नाही व कळले तर ते वळणारही नाहीत. तमाशातील बीभत्स गाणी ऐकून जर लोकांची मने बिघडण्याचा संभव असतो तर उपदेशकाचा उत्तम उपदेश ऐकल्यानेही ती सुधारण्याचा अंशतः तरी संभव का असू शकणार नाही? अलबत असू शकेल. शिवाय एका पाश्चात्त्य विद्वानाचा असा सिद्धांत आहे की, मनुष्याचा स्वभाव सृष्टी म्हणजे आनुवंशिक संस्कार, शिक्षण व सवय ह्या तीन कारणांनी बनतो. हे जर खरे असेल—आणि हे खरे आहे असे मला वाटते—व

उपदेशकाच्या कामाचा शिक्षणामध्ये जर समावेश होत असला, तर उपदेशकापासून फारच फायदा होणार आहे हे निराळे सांगावयास नकोच. ख्रिस्ती मिशने व आर्यसमाज यांना जोर येण्याचे कारण त्यांच्यातील उपदेशकच होत. सुधारणेच्या गोष्टी वारंवार आमच्या लोकांच्या कानांवर पडावयाला लागल्या तर त्यासंबंधाने आमचे काही तरी लोक केव्हा तरी विचार करावयास लागतीलच व त्या गोष्टी आपल्या कल्याणाच्या आहेत असे त्यांना वाटावयास लागल्यावर त्या दिशेने वागावयाचा ते प्रयत्न करतीलही. तेव्हा एकंदरीत मंडळीच्या कार्याची सिद्धी प्रचारकाच्या कामावर फार अवलंबून आहे.

आता उपदेशक जन्मलेच पाहिजेत. जन्मलेल्या उपदेशकाच्या अर्थात कळकळीच्या माणसाच्या मुग्धतेचा जसा परिणाम होईल, तसा परिणाम वरपांगी माणसाच्या कर्तृत्वाचाही होणार नाही. उपदेशक तयार करून त्यांना त्या कामावर लावणे म्हणजे दुधाची तहान ताकावर भागविण्यासारखेच होय. पण दूध मिळत नाही म्हणून ताक पिणेच रास्त आहे, त्याचप्रमाणे जन्मलेले उपदेशक मिळाले नाहीत. तरी कृत्रिम उपदेशक तयार करणे आवश्यक आहे. आता 'सर्वारंभास्तंडुलाः प्रस्थमूलाः' ह्या न्यायाने ह्या कार्याला पैशाची अत्यंत जरुरी आहे. पोट सर्वांनाच लागलेले आहे. त्यामुळे उपदेशक जर नसले तर त्यांच्या पोटापाण्याची सोय अगोदर झाली पाहिजे; व त्या कार्याकरिता काही तरी कायमचा फंड उभारणे अत्यंत जरुरीचे आहे. कित्येक म्हणतील की, उपदेशकांना आपल्या पोटापाण्याची सोय ते ज्या ठिकाणी जातील त्या ठिकाणच्या लोकांकडून लावता येईल. पण मला जो ह्या कामी अल्पसा अनुभव आलेला आहे त्यावरून असे वाटतें की, उपदेशकांना जर आपल्या पोटाचीही काळजी घ्यावयास लावले, तर पुष्कळ वेळ त्यांस आपल्या इष्टकार्याच्या सिद्धीकडे दुर्लक्ष करून पोटासाठी पैसे मिळविण्याच्याच व्यामोहात पडावे लागते व म्हणून 'काही न मागे कोणाशी, तोचि आवडे देवासी, ' ह्या न्यायाने लोकांवर त्याच्या उपदेशाचा व्हावा तसा परिणाम होत नाही. शिवाय निराश्रित लोकांच्या उद्धाराचा प्रश्न सर्वसाधारण लोकांना अप्रिय असल्यामुळे त्यांच्याकडून त्या उपदेशकांना मदत मिळेल असाही पण संभव नाही. ख्रिस्ती वगैरे इतर धार्मिक संस्थांच्या उपदेशकांनाही पोटाची सोय पाहावी लागत नाही. त्यांच्या आश्रयदात्यांनी त्यांच्याकरिता कायमचा फंड जमवून त्यांची व्यवस्था अगोदर लावून ठेविलेली असते. असो, तेव्हा हिंदुस्थानातील सर्व धर्मांच्या सर्व धर्मपंथांच्या, हिंदू, जैन, मुसलमान, ख्रिस्ती, पारशी वगैरे लोकांना, कोणाला भूतदयेच्या दृष्टीने, कोणाला हे देशकार्य आहे असे वाटून तर कोणाला धर्मरक्षणाच्या दृष्टीने एकंदरीत ह्या कार्याला—आमच्या उद्धाराच्या प्रश्नाला—सर्वांना कोणत्या तरी हेतूने मदत करिता येईल, तेव्हा सर्व लोकांनी व विशेषतः आमच्या हिंदुधर्मातील उच्च मानलेल्या सुशिक्षित लोकांनी—ज्यांचे पूर्वज आम्हा लोकांच्या अधःपातास अंशतः तरी कारणीभूत झालेले आहेत त्यांनी—ह्या कार्याला मदत करून हिंदुधर्माला व पर्यायाने त्यांना स्वतःला आम्हाला ढकलण्याबद्दल लागलेला कलंक धुवून टाकावा अशी त्यास माझी विनंती आहे. नि. सा. मंडळीला मदत करणे म्हणजे आम्हालाच मदत करणे होय. अध्यक्षसाहेब व सभ्यगृहस्थहो! ह्या निराश्रित सा. मंडळीला ज्या ज्या लोकांनी मदत केलेली आहे ती आमच्या पदरात तिने घातली आहे व त्या मदतीबद्दल आम्ही कृतज्ञ आहोत. आणखी मंडळीच्या कायमच्या फंडाला मदत करून आपण तिच्या कार्याला स्थयिकपणा आणावा व आम्हांला कायमचे ऋणी करून ठेवावे. निराश्रित सा. मंडळी ही आमच्याकरिता आहे. तिच्याविषयी आमच्या मनात प्रेम वाटते आहे. अर्थात ज्या लोकांच्या सहानुभूतीने ही संस्था चाललेली आहे, त्यांच्याबद्दलही आम्हांला प्रेम वाटत आहे. आमच्यामध्ये एकंदर बहुजनसमाजाबद्दल द्वेष उत्पन्न करणे हा मंडळीचा हेतू नाही. उलट, हल्लीचे शास्त्री आमच्याविषयी भलभलते सिद्धांत ठोकून देत असल्यामुळे त्यांच्याविषयी आमच्या समाजात साहजिकपणे जो द्वेषाग्नी किंवा त्वेषाग्नी उत्पन्न होण्याचा संभव असतो त्याला, आपल्या सदुपदेशरूपी जलसिंचनाने कोणी शांत करीत असेल, तर ती नि. सा.

मंडळी किंवा तिचे हल्लीचे चालकच होत, हेही आपण लक्षात ठेवावे. तेव्हा अशा ह्या परोपकारी, देशहितवर्धक व प्रगतिपर संस्थेच्या फंडास सर्व लोकांनी मदत करावी, अशी आमची पुनः विनंती आहे.

रा. गवई यांचे वरील भाषण झाल्यानंतर चर्चेचा दुसरा विषय 'पुणे शाखेसाठी बोर्डिंगची आवश्यकता' यावर रा. बी. एस. कामत यांचे भाषण झाले. गुरुकुलात राहून शिक्षण संपादल्याने विद्यार्थ्यांचे शील बनण्यास मदत होते. त्यामुळे त्यास चांगली शिस्तही लागते. अशा प्रकारचे अनेक फायदे बोर्डिंगपासून होत असल्यामुळे पुण्यासारख्या सर्व प्रकारच्या चळवळीच्या केंद्रस्थानी निराश्रितांचे एक बोर्डिंग असणे फार अवश्य आहे, असे ते म्हणाले. सौ. लक्ष्मीबाई रानडे यांचे या विषयावर भाषण झाल्यानंतर रा. गोपाळराव देवधर यांचे भाषण झाले. 'निराश्रितांची सुधारणा करण्यास उपदेशकांची जरूर आहे; आणि तशी माणसे तयार होण्यास बोर्डिंगासारखे साधन नाही' असे ते म्हणाले. अलीगड कॉलेजातील विद्यार्थी आपल्या जातीच्या सुधारणेप्रीत्यर्थ खटपट करतात, त्याप्रमाणे आपल्या वर्गाच्या उन्नतीसाठी खटपट करण्याची त्यांनी निराश्रितवर्गाच्या मंडळीस विनंती केली.

नंतर सभासदांमध्ये बोर्डिंगच्या फंडासाठी भिक्षापात्रं फिरविण्यात आली. यावेळी मुलांचे खालील आभारप्रदर्शक गीत चालू होते.

॥ आभार ॥

पद—(चालो साहेली)

प्रेम धरुनी । येथ येउनी । उपकृति केली बहु सुजनांनी ॥ ध्रु०॥
आदरिले जे । वचन ऐकिले । दीन जनांचे । अपुल्या श्रवणी ।
दिन दिन वाढत । स्मृत प्रेमयुत । जन हा संतत । होवो सुमनी ।
सुशांत प्रेमळ । अतिशय निर्मळ । मानस सोज्वळ । या भुवनी ।
हेतू करुनि । परिपूर्ण सदाशिव । राखु कुशल ह्या । दिनरजनी ॥
प्रेम धरुनी । येथ येउनी । उपकृति केली बहु सुजनांनी ॥ ध्रु०॥

भिक्षापात्रांतून रोख व वचनांची मिळून सरासरी दोनशे रुपयांची मदत या बोर्डिंगफंडाला मिळाली. नंतर 'निराश्रितांच्या औद्योगिक शिक्षणाची दिशा' यावर **प्रो. केशवराव कानिटकर** यांचे भाषण झाले. हिंदुस्थानातील धंदे खालावले असून त्यांची सुधारणा या नव्या काळात नव्याच उपायांनी केली पाहिजे, असे ते म्हणाले. या कामी शास्त्रीय ज्ञानाचा उपयोग केला पाहिजे; यासाठी निराश्रितांनी उद्योगधंद्यांचे शिक्षण मिळविताना शास्त्रीय ज्ञानही मिळवावे. याच्या साहाय्याने धंदेशिक्षण प्राप्त केल्यानंतर निराश्रित लोकांनी कारखाने वगैरे काढले तर आपल्या पदरी वाटेल तितके पांढरपेशे कारकून ठेवण्याची त्यांस ऐपत येईल; मात्र त्यांनी आपला धंदा सोडून 'कारकून' होण्याची हाव धरू नये. तसे त्यांनी केल्यास ब्राह्मण लोक त्यांचे धंदे करू लागतील. त्यांनी आपल्या धंद्यांची पद्धती वगैरे सुधारली पाहिजे व या कामी त्यांस धनिकांनी साहाय्य केले पाहिजे असे सांगून प्रो. कानिटकर यांनी आपले भाषण संपविले.

त्यांचेमागून याच विषयावर कोल्हापूरचे रा. सा. जाधव यांचे भाषण झाले. निराश्रितांस शिकवावे अशी प्रवृत्ती दिसून येत असल्याबद्दल समाधान व्यक्त करून त्यांचा अस्पृश्यपणा ही मोठी अडचण होत आहे, असे ते म्हणाले. या संबंधाने सुधारणा होणे अवश्य आहे. गाव निराळा व म्हारवडा निराळा असे होणे

बरोबर नाही. निराश्रितांस आपली सुधारणा खरोखरच करून घ्यावयाची असेल तर त्यांनी ज्ञानार्जन करावे व आपले उद्योगधंदे सुधारावेत. निराश्रितांच्या शाळांत धंदेशिक्षणास अग्रस्थान दिले पाहिजे. त्यांना लिहिता-वाचताही आले पाहिजे; कारण धंदा यशस्वी होण्यास शिक्षण अत्यावश्यक आहे.

याप्रमाणे रा. सा. **जाधव** यांचे भाषण झाल्यावर रा. **नाथाजी** पुणे येथील मेहतरांचे प्रतिनिधी यांचे भाषण झाले.

यानंतर परिषदेच्या उद्देशाबद्दल **ना. गव्हर्नरसाहेब सर जॉर्ज क्लार्क** यांच्याकडून आलेले सहानुभूतिप्रदर्शक पत्र रा. शिंदे यांनी वाचून दाखविले.

याप्रमाणें भाषणे झाल्यानंतर पहिल्या दिवसाचे काम संपले.

भारतीय नि. सा. मंडळीची महाराष्ट्र परिषद

दिवस दुसरा

परिषदेची बैठक रविवार ता. ६ रोजी दुपारी ३॥ वाजता सुरू झाली. या वेळी वेळेपूर्वी अगोदर सुमारे तासभर जोराचा पाऊस सुरू झाल्यामुळे मंडळी जशी जमावी तशी जमली नाहीत. जमलेल्या मंडळींत उच्चासनावर आदल्या दिवशी आलेल्या मंडळींखेरीज रा. ब. मराठे, कुर्तकोटीचे विद्याभूषण श्रीमन्महाभागवत, श्री. सरदार बाबासाहेब इचलकरंजीकर व त्यांचे प्रायव्हेट सेक्रेटरी रा. जोग, श्रीमंत सरदार पोतनीस, रा. रा. लक्ष्मणशास्त्री लेले, रा. रा. आर. जी. प्रधान, रा. रा. नरसोपंत केळकर, प्रो. लिमये, प्रो. भाटे वगैरे मंडळी दिसत होती. याशिवाय दोन्ही दिवशी खालील सभागृहात वरिष्ठ वर्गांतील बऱ्याच बंधुभगिनी हजर होत्या. दोन्ही दिवशी श्रोतृसमाज एक हजारावर होता. अध्यक्ष सभास्थानी येऊन स्थानापन्न झाल्यावर 'निराश्रितवर्गांच्या अडचणी' या विषयावर निराश्रितवर्गांतलेच रा. **शिवरामजी कांबळे** व **सुभेदार मेजर भाटणकर** या महार गृहस्थांची व **सातार**चे **श्रीपतराव नांदणे** या मांग गृहस्थांचे, अशी भाषणे झाली व त्यावर मिसेस हारकर याचे हिंदीत भाषण झाले.

नंतर 'निराश्रित वर्गाच्या वाङ्मयात्मक शिक्षणाची दिशा' या विषयावर **नामदार श्री. बाबासाहेब इचलकरंजीकर** यांचे भाषण झाले. ते म्हणाले, 'जातिभेद नसावा असे येथे जमलेल्या सर्व मंडळींस वाटत असावेसे दिसते. जातिभेद समूळ नष्ट होणे शक्य किंवा सर्वथा श्रेयस्कर आहे, असे मला वाटत नाही. परंतु ते हल्ली अतोनात झाले असून त्यांची संख्या कमी झाली पाहिजे. तसेच स्पृश्यास्पृश्यत्वासंबंधाचे हल्लीचे कडक निर्बंध बरेच शिथिल झाले पाहिजेत, असे मला वाटते. शीख, लिंगायत वगैरे लोकांनी जातिभेद मोडण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्यांस पूर्णपणे यश आले नाही. मुसलमान व पोर्तुगीज राजांनी हिंदी लोकांस धर्मांतर करण्यास लावले, परंतु जातिभेद नाहीसा होण्यास हल्लीसारखी अनुकूल परिस्थिती केव्हाही नव्हती. इंग्रजांचा हिंदुस्थानाशी ईश्वरी संकेताने संबंध जोडला आहे, असे **न्या. मू. रानडे** म्हणत, त्याची सत्यता यावरून पटण्यासारखी आहे.'

याप्रमाणे भाषणाची प्रस्तावना केल्यानंतर निराश्रितवर्गाच्या शिक्षणासंबंधाच्या मुख्य विषयाकडे वळून श्री. बाबासाहेब म्हणाले की, प्राथमिक, मध्यम, उच्च व धंद्यांचे शिक्षण असे शिक्षणाचे चार भाग पडतात. पैकी प्राथमिक शिक्षण सर्वांस असावे याबद्दल मतभेद नाही. स्त्री काय किंवा निकृष्ट वर्गाची मुले काय सर्वांस साधारण लिहिता वाचता येणे व हिशेब वगैरे करता येणे हे अत्यंत अवश्य आहे. या दृष्टीने पाहता **ना. गोखले** यांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व तद्द्वारा सार्वत्रिक करण्यासंबंधीचे बिल सरकारात विचाराकरिता उपस्थित करून सर्व देशांत, विशेषतः मागासलेल्या जातींना, अत्यंत ऋणी करून ठेविले आहे. परंतु मागासलेल्या लोकांस देण्यात येणारे शिक्षण असे असावे की, त्यामुळे त्यांस दोन पैसे मिळविता येऊन पुढे येता येईल. उच्च प्रतीच्या शिक्षणार्थही त्यांचा प्रयत्न असावा, पण ते पदरात न पडल्यास त्यांनी धंदेशिक्षण प्राप्त करून घ्यावे. उच्च शिक्षण प्राप्त करून घेतल्याने मागासलेल्या जातींतही बुद्धिवान माणसे आहेत, हे स्पष्ट होईल.

जातीतील एका माणसाने नशीब काढले तरी सर्व जातींचा उदय होण्याचा मार्ग सुलभ होतो. उदाहरणार्थ, धनगर जातीचे होळकर राजे होताच आपण धनगर असल्याबद्दल त्या जातीच्या लोकांस

अभिमान वाटू लागला. जव्हार हे राज्य कोळ्यांचे आहे. पेशवाईत एका ब्राह्मणाने नशीब काढले. म्हणूनच ब्राह्मण पुढे आले. यासाठी निराश्रितांतील निदान एखाद्या माणसाने तरी नशीब काढणे अवश्य आहे.

दुय्यम शिक्षणासंबंधाने बोलताना ना. बाबासाहेब म्हणाले, "उच्च प्रतीच्या शिक्षणाचा ज्यांस लाभ झाला आहे, त्यांनीच दुय्यम प्रतीचे शिक्षण द्यावे व ज्याने त्याने आपल्या परिस्थितीप्रमाणे ते प्राप्तही करून घ्यावे."

पुढे येण्यास सरकारी नोकरी हा प्रस्तुत परिस्थितीत एकच मार्ग असल्यामुळे सरकारी नोकरीवरच भिस्त ठेवण्याचा ना. बाबासाहेबांनी निराश्रितांस उपदेश केला. मागासलेल्या लोकांस शिक्षण देणारे शिक्षक प्रथम प्रथम तरी उच्च दर्जाचे असावेत; कारण या शिक्षकांच्या शीलाचा, आचरणाचा व रीतिरिवाजाचा विद्यार्थ्यांच्या मनावर ठसा उमटेल. निराश्रितवर्गाच्या विद्यार्थ्यांची बरीच संख्या असेल तेथे त्यांच्यासाठी वेगळ्या शाळा असाव्यात. परंतु अशा निराळ्या शाळा न करता उच्च वर्णांच्या मुलांबरोबर त्याच शाळेत निकृष्ट वर्गांच्या मुलांचा समावेश करता आला तर ते अधिक श्रेयस्कर आहे. कारण नीच वर्णांच्या मुलांवर सदाचाराचे वगैरे जे संस्कार व्हावयाचे ते मुख्यतः उच्च वर्णांच्या मुलांशी संघटन झाल्यानेच होतात व वेगवेगळ्या वर्णांच्या लोकांकरिता वेगवेगळ्या शाळा काढल्याने असे परस्पर संघटन होण्यास अवकाश राहत नाही.

आपल्या भाषणाच्या अखेरीस ना. बाबासाहेबांनी उच्च वर्ग व निराश्रितवर्ग या दोन्ही वर्गांच्या लोकांस उपदेशाच्या दोन गोष्टी सांगितल्या. उच्च वर्गास उद्देशून ते म्हणाले, "तुम्हाला जर एकराष्ट्रीयत्व मिळवावयाचे असेल तर तुम्ही निराश्रितांची उन्नती करण्याचे कामी मदत केली पाहिजे. तुम्ही त्यांस सहाय्य केले नाही; तर एका जातीने दुसऱ्या जातीस बळजबरीने दाबून टाकल्याने सर्व देशांत जे दुष्परिणाम झाले असल्याचे आपणास इतिहासावरून दिसून येते; ते परिणाम तुमच्या अनुभवास आल्यावाचून रहाणार नाहीत. निराश्रितांच्या जागी तुम्ही असता तर तुम्हांला काय वाटले असते, हे लक्षात बाळगलेच पाहिजे."

निराश्रितवर्गास उद्देशून बोलताना ते म्हणाले, "आपली उन्नती व्हावी अशी तुमची इच्छा असेल तर ती तुम्ही पडून घेतल्यानेच होणार आहे. उच्च वर्गाशी फटकून वागल्याने ती होणे शक्य नाही. तुम्ही नम्रपणाने वागून पांढरपेशा लोकांची सहानुभूती मिळवावी. सरकारने कायदा केला असे समजा, परंतु त्याची अंमलबजावणी होण्यावर सर्व काही अवलंबून आहे व ही अंमलबजावणी सामान्य लोकमत विरुद्ध असता सरकारासही करता येणार नाही, हे ध्यानात बाळगा. माझ्या घरी एखाद्या निराश्रितवर्गाचा माणूस आला तर त्यास मी आपल्या घरात घेतलेच पाहिजे, असे सरकारला मला सांगता येणार नाही. झाल्या त्या गोष्टी झाल्या. त्याच हरहमेश उगाळीत बसू नका. यासंबंधाने समाजात जे दोष दिसून येतात ते चालू पिढीचे नसून मागील पिढ्यांचे आहेत, हे लक्षात बाळगा. आम्हालाही तुमच्या सहानुभूतीची गरज आहे. तर निष्कारण दुही माजवून नसत्या अडचणी उत्पन्न करण्याच्या भरीस न पडता सध्याच्या अडचणीतून युक्तीने वाट काढण्यावरच सदैव दृष्टी ठेविली पाहिजे.

याप्रमाणे श्री. बाबासाहेबांचे भाषण झाल्यावर त्यांनी निराश्रित साहाय्यक मंडळीच्या परिषदेच्या खर्चासाठी **५० रुपये** दिल्याचे जाहीर करण्यात आले.

अनुक्रमणिका

यानंतर **प्रो. भाटे** यांचे भाषण झाले. शिक्षणाने मनुष्याच्या निरनिराळ्या गोष्टींचा विकास होत असल्यामुळे सर्वांस शिक्षण अवश्यमेव प्राप्त झाले पाहिजे, असे त्यांनी प्रतिपादिले. असे झाल्याने मानवजातीची पूर्ण वाढ व्हावी हा ईश्वराचा संकल्प सिद्धीस जाईल, असे ते म्हणाले.

यानंतर म्युनिसिपालिट्या, परोपकारी संस्था व खाजगी शिक्षणविषयक संस्था यांच्याशी मंडळीची सहकारिता असण्यासंबंधाच्या विषयावर, **रा. नरसोपंत केळकर** यांचे भाषण झाले. म्युनिसिपालिट्यांच्या लोकनियुक्त सभासदांचे प्रमाण दोनतृतीयांश केले, या गोष्टीचा निर्देश करून लोकलबोर्डासही लवकरच तशी सवलत मिळेल अशी आशा त्यांनी प्रदर्शित केली. प्राथमिक शिक्षणाचे बहुतेक सर्व काम स्थानिक संस्थांकडेच असते. म्युनिसिपालिट्यांच्या प्राथमिक शाळांत शिकत असलेल्या सात लक्ष विद्यार्थ्यांपैकी फक्त २५ हजार निराश्रित आहेत, म्हणजे एकंदर मुलांच्या संख्येच्या मानाने हे प्रमाण शेकडा ४ पडते. ही स्थिती चांगली नाही. म्युनिसिपालिट्या व लोकलबोर्डे यांत निराश्रितवर्गाचा प्रतिनिधी असावा व म्युनिसिपालिट्या, लोकलबोर्डे व खाजगी शिक्षणसंस्था यांच्याशी सहकारिता करण्यासाठी म्हणून निराश्रित मंडळीची एक स्वतंत्र संस्था असावी, असे ते म्हणाले.

प्रागतिक मताची माणसे म्युनिसिपालिट्यांत येणे इष्ट असल्याचे सांगून रा. प्रधान म्हणाले की, "महारमांगांनी म्युनिसिपालिट्यांत जाण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. निराश्रितांनी शक्य असेल तेथे म्युनिसिपालिट्यांचे सहकार्य मिळवावे."

याच विषयावर बोलताना **प्रो. हरिभाऊ लिमये** म्हणाले, "म्युनिसिपालिट्यांत निराश्रितांचे प्रतिनिधी येतील तो सुदिन समजला पाहिजे. परंतु म्युनिसिपालिट्यांत त्यांचे प्रतिनिधी नाहीत म्हणून त्यांच्या उन्नतीच्या कामात अडथळा येता कामा नये. ते काम हल्ली म्युनिसिपालिट्यांत असलेल्या त्यांच्या हितचिंतक सभासदांनी करावे. पार्लमेंटांत हिंदुस्थानचा एकही प्रतिनिधी नाही; म्हणून हिंदुस्थानाच्या हितसंबंधाचे संरक्षण होत नाही असे नाही.

निराश्रितवर्गासंबंधाने खाजगी शिक्षणसंस्थांस म्युनिसिपालिट्यांपेक्षाही अधिक काम करता येईल. विद्यादेवीच्या मंदिरात भेदभाव असता कामा नये. तसा भेदभाव राहिल्यास विद्यादेवीचे मंदिर भ्रष्ट झाले असे समजावे. भेदभाव काढून टाकण्याबद्दल खाजगी संस्थांनी तर प्रयत्न अवश्य करावेत. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीच्या शिक्षणसंस्थांत हा भेदभाव मुळीच मानण्यात येत नसून निराश्रित व उच्च दर्जाच्या मुलांचे शिक्षण त्या संस्थांतून एकत्र होते. निराश्रितवर्गाची मुले या संस्थांत आली तर त्यांस गरिबीसंबंधाने मुळीच अडचण पडणार नाही. त्यांस सोसायटीकडून मोठ्या आनंदाने मोफत शिक्षण देण्यात येईल, असे म्हणून प्रो. लिमये यांनी आपले भाषण संपविले.

शिक्षणप्रसार व अस्पृश्यता नाहीशी करणे या दोन गोष्टींनी निराश्रितवर्गाची उन्नती होणार असल्याचे सांगून कोल्हापूरचे **रावसाहेब जाधवराव** यांनी निराश्रितांची सरकारी नोकरीत शिरकाव होण्याची आवश्यकता प्रतिपादिली. इंग्रजसरकारला जी गोष्ट करण्यास अडचण पडते, ती नेटिव्ह संस्थानिकांस कशी सहज करता येईल हे रावसाहेब जाधवराव यांनी कोल्हापूर संस्थानात **महाराजांनी** पिढीजाद महातांच्या गडबडीस न जुमानता **हत्तीवर महार महात नेमल्याचे** उदाहरण देऊन, स्पष्ट करून सांगितले. महाराजांच्या खास घोड्याचे मोतद्दार महार असून त्यांचे कामही उत्कृष्ट असते. यावरून निराश्रितांच्या अंगी कर्तबगारी आहे हे उघड होते, असे ते म्हणाले. एवढेच की, त्यांस संधी मिळाली पाहिजे. निराश्रितांसाठी

वेगळ्या शाळा असणे अहितकारक आहे; उच्च व नीच वर्गांची मुले एके ठिकाणी बसली असता नीच वर्गाच्या मुलांस उच्च वर्गाच्या मुलांचे रीतिरिवाज, चालचलणूक वगैरे उचलता येईल. महारमांगांच्या मुलांस इतर मुलांबरोबरच शिक्षण देण्याची व्यवस्था कोल्हापूर सरकारकडून लवकर होणार असल्याचे त्यांनी जाहीर केले.

निराश्रितांसंबंधाने इचलकरंजी संस्थानात काय व्यवस्था आहे, यासंबंधाची माहिती सांगताना **रावसाहेब जोग** म्हणाले, “इचलकरंजी तालुक्यात निराश्रितांची वस्ती फार आहे. या तालुक्यात गावे ८ असून अस्पृश्य जातींच्या मुलांसाठी पाच गावांत प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा आहेत. मास्तर मिळताच शिरढोण व शिरदवाड या गावीही अशा शाळा निघतील. बाकी राहिलेल्या आठव्या जंगमवाडी गावी निराश्रितांची वस्ती नाही. या पाच शाळांत १६१ मुले शिकत असून त्यांपैकी २३ मुली आहेत. इचलकरंजी येथे सदर शाळेशिवाय एक रात्रीची शाळा असून तीत २२ मुले शिकत आहेत. लाठ येथे लवकरच एक रात्रीची शाळा निघणार आहे. इचलकरंजी तालुक्यातील निराश्रितांच्या दोन हजार लोकवस्तीच्या मानाने शेकडा ८ असे शिकणाऱ्या मुलांचे प्रमाण पडते. या लोकांत आपल्या मुलांच्या शिक्षणाबद्दल इतकी तळमळ असते की, शाळा तपासण्याच्या दिवशी कित्येक आई-बाप आपल्या मुलासंबंधाने चवकशी करण्यास शाळेत जातात. इतर जातीच्या मुलांप्रमाणे या मुलांची बुद्धिमत्ता असून रीतीरिवाजही त्यांच्याप्रमाणेच आहेत. स्वच्छतेने राहण्याची त्यांना हौस वाटत असून त्यांच्या मनात विद्येची अभिरुची उत्पन्न झाली आहे असे दिसून येते. मराठी सहाव्या व सातव्या इयत्तेच्या अभ्यास करणारांस दरमहा ३ रुपयेप्रमाणे दोन वर्षे मुदतीची एक व मराठी चौथ्या इयत्तेच्या परीक्षेत पहिला आलेल्या विद्यार्थ्यास दरमहा ३ रुपयेपर्यंत तीन वर्षे मुदतीची दुसरी, अशा दोन छात्रवृत्ती या विद्यार्थ्यांस उत्तेजन म्हणून इचलकरंजी येथील संस्थानाने ठेविल्या आहेत. इचलकरंजीस मराठी शाळेत येणाऱ्या प्रत्येक मुलामागे मास्तरास अलावन्स देण्यात येत असून पास झालेल्या प्रत्येक मुलीमागे त्यांस एकेक रुपया बक्षीस दिले जाते. या तालुक्यातील सदरहू शाळेवर २ मुसलमान, १ ढोर व २ चांभार असे शिक्षक आहेत. शिक्षण देणे व मुलांची स्वच्छता राखणे यासंबंधात हे मास्तर फार मेहनत व काळजी घेत असतात. ही मंडळी रात्री देवळात भजन करीत असल्यामुळे ते मद्यपानापासून परावृत्त होत चालले असूनही त्यांची इच्छा कृतीत उतरल्याचे दिसून येते. ही मंडळी हरएक प्रकारच्या व्यसनापासून अलिप्त राहण्याबद्दल आपल्या जातीच्या लोकांस उपदेश करतात.

यानंतर मुंबई व पुणे येथे मंडळीस स्वतःची इमारत असणे कसे अवश्य आहे हे **रा. रा. शिंदे** यांनी सांगितले व त्यांचे मागून त्याच विषयावर **रा. नायक** यांचे भाषण झाले.

आध्यात्मिक व सामाजिक बाबतीत निरनिराळ्या धर्मपंथांतील अनुयायांशी मंडळीचे साहचर्य या विषयावर कुर्तकोटीचे **श्री. महाभागवत विद्याभूषण** यांचे संस्कृतामध्ये भाषण झाले. ते म्हणाले, मनुष्यप्राणी पूर्ण सुखप्राप्ती करून घेण्यासाठी जन्मास आलेला आहे व ती साधण्याचा उपाय आध्यात्मिक ज्ञानप्राप्ती करून घेणे हाच आहे. मनुष्यकोटीची इतर प्राणिमात्रापेक्षा श्रेष्ठता याच गोष्टीने सिद्ध होते. जरी आध्यात्मिक ज्ञानप्राप्तीचे निरनिराळे मार्ग निरनिराळ्या धर्मांनी व निरनिराळ्या पंथांनी सांगितलेले आहेत तरी आध्यात्मिक ज्ञानभांडाराच्या इमारतीचा पाया नीती व ईश्वरविषयक भक्ती याच गोष्टींचा असावा याबद्दल सर्वांचे एकमतच आहे.

अशा रीतीने नीती व भक्तीच्या पायावर आध्यात्मिक बाबतीत उच्च पदवीला पोचलेली माणसे ज्या समाजाकरिता नि. सा. मंडळी काम करीत आहे, त्या अस्पृश्य समाजांतही निर्माण झालेली आहेत.

भगवद्भक्त चोखामेळा, रोहिदास वगैरे अस्पृश्य संतांबद्दल उच्चवर्गीय मंडळीच्या मनामध्ये आदर व प्रेम दिसून येत होते. अशा दृष्टीने पाहिले तर माणसाचे उच्चत्व किंवा नीचत्व, त्याच्या उच्च किंवा नीच कुलांतील जन्मावर नसून त्याच्या आध्यात्मिक उन्नतीवरच अवलंबून आहे हे स्पष्ट होईल. **नि. सा. मंडळीच्या अंत्यजोद्धाराच्या कार्यक्रमात भजनालाच मंडळीने प्रामुख्य दिलेले पाहून मला फार समाधान होत आहे.** नि. सा. मंडळीच्या या कार्याला तरी पुष्कळ सहानुभूती मिळाली पाहिजे. कारण सर्व चांगल्या कामांना सहानुभूतिपूर्वक मदत करणे प्रत्येकाचे कर्तव्यच आहे. नि. सा. मंडळीच्यातर्फे मी प्रत्यक्ष काम करणारा नसलो, तरी मंडळीच्या निराश्रितांच्या आध्यात्मिक उन्नतीच्या कार्याला माझी पूर्ण सहानुभूती आहे म्हणून मंडळीला एक सूचना करावयाची आहे.

उच्चवर्णीय हिंदू व इतर मागासलेले अस्पृश्य वगैरे हिंदू यांच्या हिताहितसंबंधाचा निरनिराळ्या दृष्टीने विचार करण्याची जरुरी नाही. कारण ते एकाच समाजाचे घटक आहेत. या सर्व वर्गांचे जेव्हा एकमेकांशी सलोख्याने सहकार्य होऊ लागेल तेव्हाच सर्वांच्या कल्याणाचा मार्ग दृश्य होईल. म्हणून निराश्रितांच्या उन्नतीच्या प्रयत्नाबरोबरच अस्पृश्यबंधूंबद्दल उच्चवर्गीयांमध्ये सहानुभूती उत्पन्न करण्याचे प्रयत्नही झाले पाहिजेत. उच्चवर्गीयांभोवतालचे पिढ्यान्‌पिढ्या रुळलेल्या चालीरीतींचे व धर्मसमजुतींचे बळकट वेढे, एवढ्या कार्यानेच सैल होऊन त्यांच्याकडून पुष्कळ मदत मिळू लागेल अशीही खात्री बाळगता कामा नये. या बाबतीत चाललेल्या प्रयत्नांना यश क्रमाक्रमानेच येईल. तथापि, असे प्रयत्न ताबडतोब फलद्रूप झाले नाहीत व उच्चवर्गीयांकडून सहानुभूतिपूर्वक मदत झाली नाही याबद्दल, उच्चवर्गीयांबद्दल निराश्रितबंधूच्या मनात द्वेषभाव उत्पन्न न व्हावा, याबद्दलही फार काळजी घ्यावयास पाहिजे.

त्यांचे नंतर **रा. लक्ष्मणशास्त्री लेले** यांचे भाषण झाले.

व्याख्याते म्हणाले, “तीस कोटी हिंदी लोकांपैकी सहा कोटी हिंदू लोकांवर धार्मिक-सामाजिक बहिष्कार असावा, ही गोष्ट मोठी खेदाची आहे. आज हजारो वर्षे आपल्यापैकी एकषष्ठांश लोकांपासून आपण अलग राहिलो व हल्लीही राहत आहो, ही गोष्ट समंजस व उदार बुद्धीच्या माणसाला मोठी कठोरपणाची वाटल्यास नवल नाही. अनेक कारणांनी हिंदू समाज आज विस्कळीत झालेला आहे. त्याच्या ठिकाणी स्थैर्य व संघशक्ती आणावयाची असल्यास सर्व हिंदू समाज मनाने एक झाला पाहिजे. कोणत्याही समाजातील एका वर्गाने आपले हित साधून अन्य वर्गांची उपेक्षा केली, तर एकंदरीने सगळ्या समाजाची प्रगती होणे नाही. समाजाची सर्व अंगे सदृढ होऊन ती एकदम प्रगतीच्या मार्गाला लागणे ही गोष्ट समाजाच्या हिताची म्हणूनच अत्यंत श्रेयस्कर आहे. आपल्यातील अस्पृश्य मानलेल्या जातींशीं आध्यात्मिक व सामाजिक बाबतींत सहकार्य कसे करता येईल या विषयांवर मला बोलण्याची सूचना झाली आहे. तथापि, या मुद्द्याकडे वळण्यापूर्वी रूढ असलेल्या अस्पृश्यपणाला शास्त्राची संमती किती व कशा प्रकारची आहे याविषयी मला थोडेसे बोलावयाचे आहे. हिंदू धर्म म्हणजे वेदप्रतिपादित ईश्वरज्ञान व आचार एकद्रूप धर्म आहे. या धर्माचे आचरण करणाऱ्या चातुर्वर्ण्यातील व्यक्तीला हिंदू असे समजतात. चातुर्वर्ण्य म्हणजे ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार वर्णांचा समुदाय. वेदांत चातुर्वर्ण्य आहे ही गोष्ट ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादी श्रुतींवरून सिद्ध आहे. तथापि, स्पर्शास्पर्शाची कल्पना वेदकाली असल्याचे दिसत नाही. चांडाल, शौष्कल, निषाद, गोघात, पोल्कस, श्वच, यातुधान इत्यादी हीन कर्म करणाऱ्या शूद्र जाती वेदग्रंथांत आहेत. यजुर्वेदामध्ये नाना प्रकारचे धंदे करणाऱ्या शूद्राची भली मोठी यादी दिली आहे. त्या काळी ब्राह्मणादी वर्णत्रयाची परिचर्या करणे हाच केवळ शूद्रांचा धंदा नसे. अमरकोशामध्ये चांडाळ व अंबष्ठकरणादी संकीर्ण जाती दिल्या असून टीकाकाराने त्या त्या जातीचे वेगळे वेगळे धंदे सांगितले आहेत.

यावरून वेदकाली शूद्र व संकीर्ण जाती ब्राह्मणादिकांच्या परिचर्येशिवाय इतर उद्योगधंदे करीत व ते समाजाचे एक मोठे उपयुक्त अंग होते ही गोष्ट दिसून येते. वेदांतली चातुर्वर्ण्याची कल्पना 'चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः' या व्यासवचनात अवतीर्ण झाली. मनुस्मृतिकारांनीही चातुर्वर्ण्य व्यवस्था सांगितली आहे व चांडालादिकांची उत्पत्ती कशी झाली हे सांगून त्यांच्याविषयी बहिष्काराचे फार कठोर निर्बंध घालून दिले आहेत. चार वर्ण परमेश्वराने निर्माण करून त्यांना गुणकर्मे लावून दिली आहेत. गुणकर्मांच्या योगाने वर्णांतर एकाच जन्मात होत नाही असा मनुस्मृतिकारांचा स्पष्ट अभिप्राय आहे. सूतसंहितादी ग्रंथांत याच तत्त्वांचा अनुवाद आढळतो. तथापि भारतांतील कित्येक प्रसंगांकडे आपण नजर दिली तर गुणकर्मांच्या योगे अधमवर्णाचा माणूस, उत्तम वर्णाचा होऊ शकतो असे व्यासांचे मत असल्याचे दिसून येते. श्रीमद्भागवतात व भारतांतही मूळचा वर्ण एकच असून गुणकर्मांच्या योगानें त्याला विविधता आल्याचा उल्लेख आहे. भागवतात असे वचन आहे :

एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्व वाङ्मयः ।
देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एवच ॥

स्कंद : ९-१४.

महाभारतात वनपर्वात —

एकवर्णमिदं पूर्वं विश्वमासीद्युधिष्ठिर ।
कर्मक्रियाविभेदेन चातुर्वर्ण्यं प्रतिष्ठितम् ॥
सर्वे वै योनिजा मर्त्याः सर्वे मूत्रपुरीषजाः ।
एकेन्द्रियेन्द्रियार्थाश्च तस्माच्छीलगुणैर्द्विजः ॥

शूद्रोऽपि शीलसंपन्नो गुणवान् ब्राह्मणो भवेत् ।
ब्राह्मणोऽपि क्रियाहीनः शूद्रात्प्रत्यवरो भवेत् ॥

अशी वचने आहेत. यावरून गुणकर्मांच्या अनुरोधाने वर्णांतर संभवते, ही कल्पना दृढ होते. याप्रमाणे स्मृतिकार मन्वादी व इतिहासकार व्यासादी यांच्यामध्ये वर्णव्यवस्थेच्या उत्पत्तीविषयी व हेतूविषयी विरोध दृग्गोचर होतो. मनु व व्यास हे दोघेही हिंदू समाजात मान्य आहेत, मग यांच्यापैकी कोणाचे वचन अधिक प्रमाणभूत मानावयाचे, याचा उलगडा एका गोष्टीने सहज करता येण्यासारखा आहे. खुद्द भगवंतांनी गीतेत 'मुनीनामप्यहं व्यासः' असे स्पष्ट म्हटले आहे. तेव्हा श्रुतिगत वर्णव्यवस्थेचे मर्म व्यासमुखाने योग्य रीतीने प्रकट झाले आहे असे मानावयाला काय हरकत आहे? भारतामध्ये पूर्वोक्त वचनांशिवाय दुसरेही अनेक प्रसंग आहेत. भारद्वाज व भृगु यांचा संवाद, यक्षयुधिष्ठिरसंवाद, नहुषयुधिष्ठिरसंवाद, सर्पयुधिष्ठिरसंवाद, विदुरनीति इत्यादी स्थले जातिभेद गुणकर्मनिष्ठ आहे अशाची सूचक आहेत. महाभारतात शांतिपर्वामध्ये जनक-पराशर-संवाद आहे. त्यात तर अनेक नीच कुलोत्पन्न माणसे तपाच्या योगाने उच्चवर्णाप्रत गेल्याचा स्पष्ट उल्लेख आहे. ऋष्यशृंग, द्रोण, कृप, मातंग, कश्यप इत्यादी नीच कुलांत उत्पन्न झाले असताही तप व वेदाध्ययन यांच्या सामर्थ्याने उत्तम वर्णाला गेले असल्याचा इतिहास या संवादात आहे. बृहदारण्यकोपनिषदात 'पौल्कसो अपौल्कसो भवति' हे वचन आहे. तसेच वज्रसूचिकोपनिषदात "जातिर्ब्राह्मण इति चेत् तत्र" अशा प्रकारची वचने आहेत. त्यावरूनही गुणकर्मांच्या प्रभावामुळे वर्णांतर होत

असे, असे ध्वनित होत आहे. अशा प्रकारे वर्णव्यवस्थेसंबंधाने प्राचीन विचार आहेत. व्यासांनी या प्रश्नांचा उलगडा उदारबुद्धीने केला आहे. मनूची यासंबंधाने वेगळी दृष्टी आहे. योगमार्गाचा व कर्ममार्गाचा अवलंब करणारांच्या ठायी अत्यंत शुचिता लागते. मांसाहारादी क्रिया व अमंगल आचार, यांपासून योगमार्गानुयायी लोकांना अगदी अलिप्त राहावे लागे, या कारणामुळे अशुचि आचार करणारांना इतरांपासून अगदी दूर ठेवण्याचा मनूचा कटाक्ष दिसतो. यावरून अस्पृश्य जातीविषयी द्वेषभावाने त्यांनी कडक निर्बंध केले असे म्हणवत नाही. पण त्याच्या हेतूचे आकलन समाजातील सामान्य लोकांना नीटसे झाले नाही व अज्ञानामुळे अस्पृश्य मानलेल्यांविषयी उत्तरोत्तर द्वेषभाव वाढत गेला. उच्च जातीतील स्पृश्यास्पृश्याचा विचार केला तर माझे हे म्हणणे आपणास मान्य होईल. रजस्वला व अशौचात असलेली माणसे यांना अस्पृश्य समजण्याचा अद्यापि उच्च जातीत निर्बंध आहे व तो अबाधित आहे. यावरून व आजसुद्धा अमंगळ, निंद्य व गलिच्छ व्यवहार करणाराशी आपण मोकळ्या मनाने व्यवहार करण्याला तयार होत नाही; या मानवी स्वभावावरून स्पृश्यास्पृश्य विचार केवळ ऐच्छिक व द्वेषमूलक नसून, काही विशेष उदात्त तत्त्वावर झालेला आहे असे दिसून येते व इतर समाजातून ज्यांच्यात जातिभेद नाही अशा युरोपियन राष्ट्रांतूनसुद्धा असल्या कल्पनांचा प्रभाव थोड्याबहुत अंशाने दिसून येतो. मूळची वर्णव्यवस्था आज पुष्कळ शिथिल झाली आहे. तथापि अस्पृश्यासंबंधाने रूढ झालेल्या कल्पनांची मुळे अद्यापि बहुजनसमाजाच्या अंतःकरणात जीव धरून आहेत. हा रूढीचा व अज्ञानाचा प्रभाव आहे. मी स्वतः काश्यपगोत्री ब्राह्मण आहे व या नात्याने समाजात उच्च वर्णात माझी गणना होते आहे. वस्तुतः विद्येच्या, तपाच्या, सदाचरणाच्या व इतर उदात्त विचारांच्या बाबतीत माझे व काश्यप मुनीचे कितपत सादृश्य आहे? तथापि, मी जन्माचा ब्राह्मण म्हणून माझ्यापेक्षा विद्यादिकांनी अधिक संपन्न असणाऱ्या अन्य वर्णांतील माणसापेक्षा मला अधिक योग्यतेचा समजतात! हा रूढीचा प्रभाव आहे व अज्ञानाने ही रूढी अद्यापि बलवती आहे, ही शोचनीय गोष्ट आहे. शास्त्रदृष्टीने अस्पृश्यपणाची कल्पना काय आहे. याविषयीची माझी समजूत मी आता सांगितली. या वादाचा निकाल देण्याचे काम व अधिकार माझ्याकडे नाही. केवळ विचार करण्याकरिता माझ्या समजुती मी येथे मोकळ्या मनाने, प्राचीन व अर्वाचीन विद्वानांविषयी आदरबुद्धी ठेवून व्यक्त केल्या आहेत. माझे बोलणे सिद्धांतरूपाचे नाही. आजच्या प्रसंगी मिळालेल्या वेदशास्त्रार्थसंपन्न पंडित अध्यक्षांनी याविषयी आपला अभिप्राय प्रकट करावा या हेतूने अस्पृश्यपणासंबंधाने येथे मी उल्लेख केला आहे.

आतापर्यंत मी भाषण केले यावरून स्पर्शास्पर्शविचार वेदांत नाही. चातुर्वर्ण्याविषयी मनूची व व्यासांची कल्पना भिन्न आहे. मनूने चांडालादिकांविषयी केलेले कठोर निर्बंध द्वेषमूलक नसून योगकर्म आचरावयाला लागणाऱ्या शुचित्वाकरिता केलेले आहेत. मनूच्या चातुर्वर्ण्य कल्पनेपेक्षा व्यासांची त्याविषयीची कल्पना अधिक ग्राह्य आहे; हे माझे मुद्दे आपल्या लक्षात आले असतील. शास्त्रे काही निकाल देवोत. जाती राहोत अथवा जावोत; सामाजिक, धार्मिक बहिष्कार चालो अथवा बंद होवो. आपणाला दुसऱ्या एका भूमिकेवर हा वाद टाळून, एके ठिकाणी येता येते. ती भूमिका शाश्वत अथवा सनातन धर्माची होय. **कोणत्याही काली, कोणत्याही स्थली, कोणत्याही व्यक्तीला अबाधितपणे जो धर्म आचरिता येतो, त्याला सनातन धर्म म्हणतात.** उपनिषत्कालामध्ये याचे शुचितम स्वरूप व्यक्त झाले आहे. ईश्वर एकच असून तो सर्वांचा नियंता आहे. तो परम मंगल दयाळू व सर्व व्यापक आहे. तो सर्वांच्या हृदयात वास करितो. 'ईश्वरःसर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति' हे गीतावचन आपणांस ठाऊक आहे. त्या परमेश्वराची आपण लेकरे आहो, या दृष्टीने आपणांमध्ये भावंडांचे नाते येते. **या नात्याच्या दृष्टीने आपण सगळे सारखे आहो, यात उच्चनीच भाव व जातिभेद नाही. देवाच्या ठिकाणी अव्यभिचारिणी भक्ती, सर्व भूतांविषयी प्रेम, समदृष्टी व सदाचार ही या सनातन धर्माची प्रमुख अंगे आहेत**. यांत सर्व उदात्त धर्मतत्त्वांचा अंतर्भाव होतो. मन हे देवाचे अधिष्ठान असल्यामुळे त्याला चांगले वाईट कळण्याचे सामर्थ्य स्वभावसिद्ध आहे. त्याला सन्मार्गाकडे

लावून परमार्थ साधणे हे प्रत्येकाचे काम आहे. परमेश्वराला प्रेम फार आवडते. श्रीमद्भागवतात भगवंताने उद्धवाला सांगितले आहे की, बाबा माझे भक्त माझे चरणकमल प्रणयरशनेने दृढ बद्ध करून मला आपल्या अंतःकरणातून बाहेर जाऊ देत नाहीत. एका मराठी संतकवीने हेच तत्त्व "प्रेमसूत्र दोरी, नेतो तिकडे जातो हरी" असें प्रतिपादिले आहे. तेव्हा प्रेमाने परमेश्वराला वश करणे हे परमार्थात अवश्य असून आध्यात्मिक उन्नतीचे मुख्य साधन आहे. आपल्यामध्ये भजनाचा प्रसार होत आहे ही आनंदाची गोष्ट आहे. मनुष्य परमेश्वरावर भरवसा ठेवून सदाचरणाने व नेकीने वागू लागला, म्हणजे त्याच्या मनाला परमानंदाचा लाभ झालाच पाहिजे.

व्यवहारात तरी हाच न्याय आहे. पुष्कळांची समजूत अशी असते की, व्यवहारात केवळ सत्य चालत नाही. म्हणून ते न आचरिले तरी चालेल; पण ही मोठी चूक आहे. परमार्थाइतकेच सत्य व्यवहारातही पाहिजे. प्रेमासारखे दुसऱ्याला वश करून घेण्याचे साधन दुसरे नाही. पराक्रमानेही न होणारी कार्ये केव्हा केव्हा प्रेमाने घडून येतात. विश्वबंधुत्व मनात बाणण्याइतके प्रेम अंतःकरणातून उदित व्हावयाला मनावर मोठा संस्कार झाला पाहिजे. असा संस्कार व्हावयाला थोरांचा समागम व ज्ञानप्राप्ती ही दोनच साधने आहेत. म्हणून ज्ञानार्जन करून उन्नती करून घेणे या मार्गाचे आपण अवलंबन केले पाहिजे. आज अज्ञानामुळे आपणास मागे पडावे लागते आहे. आत्मोद्धरणाचा उपाय आपल्या हातांतला आहे. उद्धरेदात्मनात्मानं या तत्त्वाचे अवलंबन आपण केले पाहिजे. अज्ञानमूलक रूढीच्या जोरावर शेकडो वर्षे अस्पृश्यपणाच्या बाबतीत तुम्हाला कठोरपणाने वागविण्यात आले असले तरी आज तुम्हाला निराश होण्याचे कारण नाही. **परिस्थिति बदलत चालली आहे. साधुसंतांनी तुमचा कैवार घेतला आहे, भगवान बुद्धाने तुमचा अंगीकार केला आहे, इंग्रज सरकाराने तुमच्याविषयी दयार्द्रदृष्टी ठेविली आहे. समंजस व दयाळू बांधवजन तुमचा परामर्श घेण्यास तयार होत आहेत. अशी सुचिन्हे दिसत असता तुमच्या अंतःकरणात निराशा का उत्पन्न व्हावी? आशावादी व्हा. प्रयत्न करा. निर्मत्सर बुद्धीने व प्रेमाने सर्वांस आपलेसे करून घ्या म्हणजे तुमचे कार्य हटकून सिद्धीस जाईल.**

आम्ही तुमच्याशी प्रेमाने व सलोख्याने वागण्यास तयार आहो. हिंदू लोकांचे औदार्य वाखाणण्यासारखे आहे. ते तुमच्या मदतीला येणार नाहीत, असे होणे नाही. विपद्ग्रस्तांना मदत करणे हेच संपत्तीचे खरे फल आहे. 'आपन्नार्तिशमनफलाः संपदोह्युत्तमानाम्' ही महाकव्युक्ती सुप्रसिद्ध आहे. ज्यांच्यापाशी जी संपत्ती असेल त्यांनी तिचा ओघ तुमच्याकडे वळवावा, अशी मी त्यांस विनंती करितो. द्रव्यवानांनी द्रव्याने, विद्वानांनी विद्यादानाने, इतरांनी प्रेमदृष्टीने तुमचा परामर्श घ्यावा व एकंदर समाजांत प्रेम व सुख ह्यांची वृद्धी करून त्याला दृढता व सामर्थ्य आणावे अशी माझी प्रार्थना आहे. तुमच्यांतील जे कोणी विपन्नदशेमुळे धर्मांतर करतील, त्यांना धर्मात पुनः परत घेण्याची योजना समाजाने करावी असे मला वाटते. तुमच्या शाळांतून धार्मिक व नैतिक शिक्षणाची सोय करणे अशक्य नाही, व्याख्याने, पुराणे, पुस्तके, वर्तमानपत्रे इत्यादिकांच्या द्वारे तुम्हांला धार्मिक व नैतिक सर्वसामान्य शिक्षण समाजाने द्यावे व तुमच्या उद्धरणाला मदत करावी हे उचित आहे. परमेश्वर करो आणि सर्व हिंदुसमाज सर्वांगांनी दृढ व कार्यक्षम होऊन समृद्ध, संपन्न व सुखी होवो. ऋग्वेदात एक मंत्र आहे. तो असा : "समानो मंत्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।" याचा अर्थ असा आहे : यांचा मंत्र एक असो, यांची सभा एक असो, यांचे मन एक असो, यांची प्रवृत्ती एक असो. मीही तुमच्याआमच्यासंबंधाने हेच म्हणतो. वारंवार असले प्रेमवर्धनाचे प्रसंग येवोत, अशी इच्छा आहे व ती सफल करणे परमकारुणिक जगन्नियंत्या परमेश्वराकडे आहे.

अनुक्रमणिका

रा. लेले शास्त्री यांचे वरील भाषण झाल्यावर **रा. ब. मराठे** यांनी अध्यक्षांचे आभार मानण्याची सूचना पुढे मांडली व तीस रा. **शिंदे** यांचें अनुमोदन मिळाल्यावर ती पास झाली.

अध्यक्षांचे समयोचित भाषण झाल्यावर मुलांची लष्करी कवाईत झाली. मग स्वतः अध्यक्षांनी रा. शिंदे ह्यांचे ही परिषद भरविल्याबद्दल मोठ्या कळकळीने आभार मानिले. मुलांच्या मेळ्याने पंचम जॉर्ज बादशहांच्या अभीष्टचिंतनपर पुढील पद म्हणून दाखविल्यावर परिषद बरखास्त झाली.

॥ अभीष्टचिंतन ॥

पद – *(वारी जाऊरे सावरिया०)*

रक्षी ईशा तूची आमुच्या जॉर्ज भूपाते । आमुच्या जॉर्ज भूपाते ॥ धृ ॥
रिपुगणद्वेषाते निर्दाळी । सहाय होई संकटकाळी ॥
त्रिभुवनि भर यश । होवो जनवश । जॉर्ज भूपाते ॥ १ ॥
आंग्ल-हिंदभूमीचा हा नृप । सत्यनिष्ठ तो वारो ताप ॥
होवो सुखकर । सकला प्रियकर । जॉर्ज भूपाते ॥ २ ॥
संतति, संपत्ति, विजया । आयुर्बल बहु देइ तया ॥
भो परमेश्वर । करुणासागर । जॉर्ज भूपाते ॥ ३ ॥

अनुक्रमणिका

भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीची
महाराष्ट्र परिषद

दिवस तिसरा

स्त्रियांची सभा

भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीच्या महाराष्ट्र परिषदेला जोडून स्त्रियांची एक सभा मंडळीच्या लष्करातील शाळेच्या भव्य दिवाणखान्यात भरली होती. या सभेची निमंत्रणपत्रिका **श्री. सौ. लक्ष्मीबाई रानडे** व **श्री. सौ. सीताबाई भांडारकर** यांच्या नावची होती. या सभेस पुण्याचे सेवासदन, फीमेल ट्रेनिंग कॉलेज व हायस्कूल यांमधील आणि लष्करातील उच्च वर्णांतील सुमारे ५० व अस्पृश्यवर्गातील २५० पर्यंत स्त्रिया हजर होत्या. सभेचे अध्यक्षस्थान **श्री. रमाबाईसाहेब रानडे** यांनी सुशोभित केले होते. जमलेल्या स्त्रियांत मिसेस हारकर, श्री. सौ. लक्ष्मीबाई रानडे, श्री. सौ. सीताबाई भांडारकर, श्री. सौ. काशीबाई कानिटकर, श्री. सौ. जनाबाई शिंदे व श्री. सौ. रुक्मिणीबाई शिंदे वगैरे मंडळी होती. आरंभीं श्री. सौ. जनाबाई शिंदे यांनी जमलेल्या स्त्रियांचे स्वागत करून त्यांना नि. सा. मं.ची माहिती करून दिली. नंतर त्यांचे बंधु रा. विठ्ठलराव शिंदे यांनीं अध्यक्ष श्री. रमाबाईसाहेब रानडे व श्री. सौ. काशीबाई कानिटकर यांची श्रोतृवर्गास ओळख करून दिली. नंतर अध्यक्ष श्री. रमाबाईसाहेब यांचे भाषण झाले. त्या म्हणाल्या : रा. शिंदे यांनी सन्मानपर विशेषणांचा पाऊस पाडून माझा जो गौरव केला आहे, तो सर्वथा अवास्तव असला तरी त्यायोगे त्यांच्या अंतःकरणाचा थोरपणा व्यक्त होत आहे. अशी प्रस्तावना करून त्या म्हणाल्या : निकृष्ट वर्गातील स्त्रियांची सभा भरवून त्यापासून निष्पन्न ते काय होणार? सभा भरविण्यास श्रोतृवर्ग सुबुद्ध व विचारक्षम असला पाहिजे. हीन जातींतील अडाणी बायकांना असे एकत्र आणण्यापासून फायदा काय? अशी कोणास या सभेच्या उपयुक्ततेसंबंधाने शंका येईल, परंतु अशांनी सभेत होणाऱ्या सर्व गोष्टींची चर्चा प्रथम सर्वांना समजू लागेल हे ध्यानात आणले पाहिजे. पुराणांतील कथाभाग पहिल्या वाचनानेच नीट आपल्या मनात उतरला नाही तरी तसेच वाचीत राहिल्याने निव्वळ पाठांतरानेच पुढे त्याचा सर्व उलगडा होतो व आपल्या अंतःकरणात दिव्य ज्ञान उत्पन्न होते, अशी आपणामध्ये समजूत आहे. तसाच प्रकार या सभेचा आहे. सभा भरविणे हे आपल्या बायकांना अपरिचित असल्याने आरंभी त्यांपासून तितका फायदा झाल्याचे दिसून येत नाही. परंतु तेच त्यांच्या अंगवळणी पडल्यानंतर या सभांपासून त्यांस पुरतेपणी फायदा होऊ लागेल.

आपण अज्ञानी आहोत व ज्ञानसंपादनाच्या मार्गास आपणास लागले पाहिजे अशी इच्छा आम्हा स्त्रियांमध्ये अद्याप उत्पन्न झालेली नाही, व म्हणून आम्हांमध्ये त्या दिशेने काही हालचालही सुरू झालेली नाही. स्त्रियांना हल्लीच्या अज्ञानावस्थेत इतउत्तर ठेवता कामा नये, त्यांना विद्यादान करावे यासंबंधाने जी काही आस्था दिसत आहे ती पुरुषवर्गामध्ये दिसत आहे. बायकांना पुरुष एवढी चिंता व एवढी उठाठेव का करतात, हेच समजत नाही. कारण हल्लीची आपली स्थिती कोणत्याही प्रकारे अनिष्ट व आपणास कमीपणा आणणारी आहे असे त्यांस वाटतच नाही आणि म्हणून त्याने त्या असुखीही होत नाहीत. आपल्या वास्तविक दुर्दशेची ज्याला जाणीव होईल तो प्रयत्न करून स्वतःस उन्नतीप्रत नेईल, किंवा ते न साधले तर आपल्या दुरवस्थेबद्दल तळमळ लागून तो असुखी तरी होईल. परंतु आम्हांमध्ये ही जाणीव नाही म्हणून ती तळमळही नाही. आम्ही आमच्या सध्यांच्या हीन परिस्थितीतही इतक्या रंगून गेलो आहो की, तिजमध्ये काही सुधारणा

केली पाहिजे असे आम्हांस वाटतच नाही. उलट दुसऱ्या कोणी सुधारणेचा यत्न केल्यास ती आम्हांस रिकामी पंचाईतशी वाटते. वाईट परिस्थितीही अभ्यासाने बरी वाटू लागते, एवढेच नव्हे तर तिचाच अधिक हव्यास उत्पन्न होतो. ही गोष्ट आपणा सर्वांच्या अनुभवातील आहे. पुराणात अशी एक कथा सांगितली आहे की, एका योग्याला काही दोषामुळे 'पुढील जन्मी तू डुकराच्या जन्मास जाशील' असा शाप झाला. आणि त्यायोगे तो चिंतामग्न झाला, आणि त्याने आपल्या शिष्यास सांगून ठेविले की, 'पुढील जन्मी मी डुकराच्या योनीत जन्मेन, तेव्हा माझ्या कपाळावर एक पांढरा टिळा असेल. तो पहाताच तो माझा अवतार असे समजून तू मला मारून टाक म्हणजे त्या हीन स्थितीत राहून दुष्कर्मे आचरण्याचा प्रसंग मजवर न येता मला एकदम मुक्ती मिळेल.' शिष्याला त्या वर्णनाचा एक डुक्कर आढळला, तेव्हा तो त्यास मारू लागला तेव्हा त्या डुकराने त्याचा निषेध केला. त्यावर त्या शिष्याने विचारले, 'गुरुजी, तुम्हीच मला मारण्याची आज्ञा केली होती, मग आता असे का?' तेव्हा गुरुजी म्हणाले, 'त्या वेळी ही डुकराची अवस्था मला हीन असे वाटत असे, म्हणून मी तुला तसे सांगितले, परंतु आता हीच स्थिति मला आवडू लागली आहे, ती नष्ट होईल तरच मला दुःख होईल.' तशीच स्थिति आमची झाली आहे. आपली स्थिति वाईट असे वाटते कोणास? जे स्वतः उच्च स्थितीत; जातीने नव्हे, तर ज्ञानाने आहेत त्यांना. पुरुषवर्गाला हे ज्ञान आहे म्हणूनच आमच्या अज्ञानाची त्यांना कीव येते व ते दूर करण्याचा ते यत्न करतात. निराश्रितवर्गातील स्त्रियांची सुधारणा करण्यासंबंधाने पुणे, मुंबई, यवतमाळ, अकोले, अमरावती वगैरे ठिकाणी जे प्रयत्न होत आहेत ते मी सर्व पाहिले आहेत. श्रीमती **बेंद्राबाई** यांनी आपल्या जातीतील १४-१५ मुलांचे एक स्वतंत्र बोर्डिंग चालविले आहे, त्याचा विशेष निर्देश करावयास हवा. या बोर्डिंगात इतकी स्वच्छता, टापटीप वगैरे दिसून येते की, त्यांत राहणारी मुले निकृष्ट जातीची आहेत असे कोणासही सहज ओळखता येत नाही.

शिक्षणाप्रमाणेच स्वच्छतेकडे आमच्या निराश्रितवर्गाच्या लोकांनी लक्ष पुरविले पाहिजे. या लोकांच्या मार्गात अस्पृश्यतेची जी मुख्य अडचण आहे, ती माझ्या मते स्वच्छपणाच्या सवयीमुळे दूर होईल. कारण स्पर्श केल्याने विटाळ होतो ही जी समजूत आहे, ती या वर्गाची रहाणी अस्वच्छतेची, त्याचा धंदा अस्वच्छतेचा, त्यांचे राहणे गावाबाहेर या गोष्टीवरून झाली असावी. पुढे स्वच्छतेला अधिकाधिक किंमत मिळून स्वच्छता म्हणजे सोवळेपणा-शुचिर्भूतपणा असे समजून सामान्य जनसमूहाने अशा अस्वच्छ मनुष्यांना व्यवहारापासून बहिष्कृत केले असावे. हे जर खरे असेल तर अस्पृश्यतेचा दोष काढून टाकण्याचा उपाय ज्या मार्गाने ही अस्पृश्यता आली त्याच मार्गाने तिला घालविली पाहिजे हा होय, हे उघड आहे. अस्वच्छ म्हणजे अमंगळ असे ज्या न्यायाने लोक समजतात, त्याच न्यायाने स्वच्छ म्हणजे शुचिर्भूत असे ते समजू लागतील व त्यांना व्यवहार्य लेखतील अशी माझी समजूत आहे. अस्पृश्यतेची वरील मीमासा खरी असो वा नसो, स्वच्छतेच्या सवयी आपणास लावून घेण्याबद्दल निराश्रित लोकांची खटपट पाहिजे व तसे झाल्यास उच्च जातींच्या वर्गात ते सहज मिसळू शकतील यात मला किंचितही शंका वाटत नाही. शेवटी उच्च वर्गाच्या लोकांना निराश्रितांस अंतःकरणपूर्वक साहाय्य करण्याचा उपदेश करून अध्यक्षांनी आपले भाषण संपविले.

यानंतर **सौ. पार्वतीबाई जाधव** यांचे भाषण झाले. या बाई महार जातीच्या असून मिरज येथील राहणाऱ्या आहेत. बाईंचे माहेर पुणे जिल्ह्यात सासवड येथे आहे. परिषदेत भाषण करताना त्या म्हणाल्या :

प्रिय भगिनींनो, आज आपल्या भेटीचा जो प्रसंग आला आहे तो मला तरी खरोखर अपूर्व असा वाटतो. या कॉन्फरन्सला येण्याबद्दल जेव्हा मला परवानगी मिळाली तेव्हा मला जो हर्ष झाला तो मीच जाणे. पहिल्याने आपण कोठे उतरावे, वगैरेसंबंधी बरीच चिंता वाटत होती. परंतु येथे पाहुण्यांकरिता सध्याचा जो कँप आहे तेथे गेल्यावर आमची ही काळजी अजीबात दूर झाली. कँपमध्ये पोहचल्यावर

पाचसहा मिनिटांतच तिघी-चौघी बाया मजजवळ आल्या आणि जेथे बसणे, उठणे मला सोईचे वाटले अशाच जागी माझी उतरण्याची सोय झाली. माझ्यासारख्या ज्या थोड्या बाया येथे आल्या होत्या, त्यांना येथील बायांनी कोणत्याच प्रकारची अडचण पडू दिली नाही. उलट त्या आमच्याशी जरा मनमोकळेपणाने आणि प्रेमाने वागल्या त्याची फेड लाजून लाजूनच पुरे होण्यापलीकडे आमच्या हातून काही झाली नाही. त्यांच्या त्या प्रेमळ स्वभावाचे मला वारंवार स्मरण होऊन या कॉन्फरन्सचा प्रसंग मी कधी विसरणार नाही. बरे, असो. गेल्या दोन दिवसांत जे काम झाले त्यासंबंधी मला विशेष ते काय समजणार? परंतु आमच्या उतरण्याच्या कँपमध्ये जो प्रकार दृष्टीस पडला तो पाहून माझी मती अगदी गुंग होऊन गेली. तेथे बहुतेक सर्वच जातींचे लोक जमले होते. त्यांमध्ये, महार, मांग, चांभार, ब्राह्मण यांपैकीच बहुतेक सर्वजण होते. पुणे शहर पाहून त्या सर्वांना फार आनंद झालेला दिसत होता. परंतु कोठे कोठे काही वादही होत असलेले आढळून आले. कित्येक अशी शंका काढू लागले की, आता आपल्या सर्व जातींचे जेवण एका ठिकाणीच होणार की काय? त्यावर त्यांना अशी समज मिळाली की जातिवार पंक्ती बसविण्यात येतील आणि ज्यांची खुषी असेल त्यांनी सर्व जातींची एक पंगत होईल तीमध्ये जावे. आलेल्या पाहुण्यांपैकीं काहीजण एका पंक्तीस बसण्यास तयार नव्हते. यावर 'तुम्हांस ब्राह्मणांच्या पंक्तीत बसण्याची हौस वाटते, आणि मांगास पंक्तीत येऊ देण्यासंबंधाने तुम्ही नाराज होता' वगैरे वगैरे कांही वाद होऊन शेवटी सर्वजण काहीएक संकोच न बाळगिता एकाच पंक्तीत बसले. ही गोष्ट मोठी आश्चर्यकारक झाली असे मला तरी निदान वाटते. त्यांना तसे करण्यास कोणी आग्रह किंवा जुलूम केला नव्हता. परंतु ब्राह्मण महारास जितके अस्पृश्य मानतात, तितकेच महार लोक मांगास अस्पृश्य मानीत असूनही आज निरनिराळ्या ठिकाणचे निदान तीनशे बहुतेक महार आणि मांग, एका ठिकाणी जेवलेले पाहून मला वाटते कोणासही आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहणार नाही. या सभेत मला जे काही विशेष समजले, ते हेच स्पष्ट रीतीने समजले, आणि मला वाटू लागले की, आमचे महार आणि मांग यापुढे जर असेच निश्चय करून धैर्याने वागतील तर आमच्या पंक्तीमध्ये वरिष्ठ वर्गाचा जो कमी भरणा दिसतो, तोही खरोखर वाढल्याशिवाय राहणार नाही. आमच्या लोकांस ज्ञान देऊन त्यांच्यावर होत असलेला जुलूम नाहीसा करावा म्हणून जी ही खटपट होत आहे तिला ईश्वर यश देवो, अशी माझी त्याच्याजवळ फार फार प्रार्थना आहे.

यानंतर जमलेल्या स्त्रियांना उद्देशून मिसेस हारकर यांनी हिंदीत उपदेशपर दोन शब्द सांगितले.

नंतर मिस् शिंगणे व अस्पृश्यवर्गाचे पुणे येथील पुढारी रा. श्रीपतराव थोरात यांची कन्या सौ. लक्ष्मीबाई यांचे निबंधवाचन झाले. नंतर सौ. इंदिराबाई परचुरे यांचे भाषण झाल्यावर मुंबईच्या श्री. सौ. लक्ष्मीबाई रानडे यांनी अध्यक्षांचे आभार मानिल्यावर परिषदेचे काम संपले. या सभेच्या प्रसंगी नि. सा. मंडळीच्या पुणे येथील शाळेतील मुलांची स्वागतपर गीते व संगीत कवाईत प्रेक्षणीय झाली.

भा. नि. साहाय्यकारी मंडळीची महाराष्ट्रीय परिषद

परिषद-फंडाकरिता मदत देणाऱ्यांची नावे

दि. सेक्रेटरी सोमवंशीय समाज	१०	रा. रा. एल. जे. आपटे	१०
रा. रा. एम्. आर. तारकुंडे	५	रा. ब. डी. जी. घारपुरे	२
प्रो. जी. सी. भाटे	१०	रा. रा. आर. एन. राझाझा	५
ए. सिंपथायझर	५	रा. रा. टी. डी. वर्मा	५
रा. ब. के. बी. मराठे	५	रा. रा. एन. पी. पाटणकर	१०
डॉ. व्ही. सी. गोखले	५	सरदार के. सी. मेहेंदळे	५
डॉ. पी. व्ही. शिखरे	५	प्रो. घाटे (डेक्कन कॉलेज)	५
रावसाहेब ए. व्ही. पटवर्धन	३	रा. रा. डी. एल. सहस्रबुद्धे	१
रा. रा. बी. एस. कामत	१०	रा. रा. जी. एन. सहस्रबुद्धे	१
रा. रा. के. टी. गुप्ते	५	प्रो. अजरेकर (शेतकी कॉलेज)	१
रा. ब. के. आर. गोडबोले	३	प्रो. एस. वाय. रोकडे, कॉन्ट्रॅक्टर	२५
डॉ. व्ही. बी. गोखले	५	प्रो. पी. एन. भटकर	८१२
रा. ब. एस. व्ही. पटवर्धन	१५	प्रो. बी. टी. माने	१
रा. रा. टी. आर. कोतवाल	५	प्रो. राघवेंद्र शर्मा	५
रा. रा. एम. आर. चौबळ	२	प्रो. एम. व्ही. जोशी (अमरावती)	५०
रा. रा. राजन्ना लिंगू वकील	२	प्रो. धर्मानंद कौसांबी	
रा. रा. जे. डी. घासवाला	५	(पुस्तक विक्रीतून)	१९८४
मेसर्स बोमनजी पेस्तनजी व ब्रदर्स	५	रा. रा. व्ही. ए. देसाई व	
रा. रा. एन. आर. सुबंध	३	रा. रा. एस. जी. आपटे यांचेमार्फत	१३१८६
रा. रा. बी. बी. भोपटकर	५	प्रो. रा. रा. जी. सी. भाटे यांचे	
श्रीमंत बाबासाहेब इचलकरंजीकर	५०	मार्फत जमा केलेले	१६
		एकूण रु.	४५६८६

जमाखर्चाचा तक्ता

जमा	**रु.**	**आ.**	**पै.**	**खर्च**	**रु.**	**आ.**	**पै.**
वर्गणी	४५६	६	०	स्टेशनरी	२१	१२	३
पुस्तकविक्री	१४	३	०	गाडीभाडे	५४	१०	९
किरकोळ	०	११	०	मजुरी	५२	१०	०
एकूण जमा	४७१	४	०	रेल्वे खर्च	७०	७	०
जमा रक्कम				कारकून व शिपाई			
वजा जाता				वगैरेंचा पगार	३५	०	०
खर्चात येणारी तूट	२५९	१४	३				
एकूण	७३१	२	३	भोजनखर्च	२४८	१४	६
				छपाई	२००	०	०
				किरकोळ	२५	०	३
				पोस्टखर्च	२२	११	६
	७३१	२	३		७३१	२	३

भा. नि. साह्यकारी मंडळीची महाराष्ट्रीय परिषद

परिषदेला आलेल्या पाहुण्यांची नावे

सातारा

श्रीपती लिंबाजी चांदणे (महार)
धर्मा शिदोजी सावंत (महार)
बाबू राघू मोहिते (महार)
महादेव नानाजी सावंत (महार)
दशरथ नाना पोळ (महार)
परशराम काळू जाधव (महार)
दादू मल्लू कांबळे (महार)
जगन्नाथ बाबाजी कांबळे (महार)
कृष्णाबाई महादेव सावंत (महार)
लक्ष्मीबाई मार्तंड चव्हाण (महार)
रामू केरू (महार)
बंडू दशरथ (महार)
शंकर गोविंद भादेकर (महार)
पांडुरंग गोंदू भादेकर (महार)
कृष्णाजी शिवराम बाबर (मांग)
शिवराम विठोबा बाबर (मांग)
शंकर रामा भटकर (मांग)
बाबुलजी अप्पू कांबळे (मांग)
शिवाजी हरिबा खुडे (मांग)
केदारी सादू (मांग)
गोविंद सटवा (महार)
गिरजाप्पा मारुती शिवदास (चांभार)
गिरजाप्पा कृष्णा (चांभार)
अर्जुना ईश्वर ढोर (ढोर)

आयतवंडे (जि. सातारा)

अनुक्रमणिका

भोंडू दशरथ (महार)
केशव गणपत भादेकर (महार)
रामा मातरबा (महार)
नामा म्हसू (महार)

ता. वाई (जि. सातारा)

उमाजी सदाशिव (मांग)
बाबाजी महादू ढोर (ढोर)

खटाव (जि. सातारा)

सखाराम केदारी (मांग)
बापू केदारी (मांग)

आंबवडे

भिवा नागू केदारी (मांग)
संभू चांग (मांग)
बापू पांडू (मांग)
मल्हारी (मांग)
भिवा साळू (मांग)
महादेव हरी (मांग)
रामा ठकू (मांग)
कृष्णा नुगजी (मांग)
सखाराम कान्हू (मांग)
तात्याबा सादू (मांग)

घोडवळे

पांडुरंग सुभाजी (मांग)
रामा सादू (मांग)

वाघोली

निर्मळ निंबाजी (महार)
अर्जुना लाडू (महार)
पिलाजी भाऊ वाघमारे (महार)
रामा गंगाराम वाघमारे (महार)

रा.रा. राजाराम नारायण राजाझे (ब्राह्मण)
येसू सटवा (महार)

फलटण

नाना खंडू (मांग)
नारायण काळू (मांग)

सिन्नर (जि. नाशिक)

अबाजी खंडू जाधव (महार)
पांडू महादेव जाधव (महार)
रामा गंगा जाधव (महार)
झाकणाजी दामू (महार)
गोविंदरावजी जाधव (महार)

ओझर

तुळशीदास मानदास (महार)

इगतपुरी

केशव गंगाराम जाधव (महार)
पंढरीनाथ कांबळे (महार)
किसन सटवा घटकांबळे (महार)
बाळू रावजी जाधव (महार)

अहमदनगर

पांडुरंग लक्ष्मण डांगळे (महार)
गंगाराम भागोजी सासवडकर (महार)
गणपत कृष्णाजी भाटणकर (महार)
नरसोबा शिदोबा सूर्यवंशी (महार)
गेनोबा संभाजी सोनकांबळे (महार)
रावजी सदोबा गायकवाड (महार)
सदाशिव दामाजी कांबळे (महार)
शंकर भागोबा भिंगारदिवे (महार)
साधुराम कानोबा नितबरे (महार)
बापूराम सयाजी घोटशाई (महार)
शंकरदास बहिरोजी भुसे कदम (महार)

सदू सांवळा वाघमारे (महार)
विठ्ठल तुळशीराम वाघमारे (महार)

कोरेगांव

सगन रामभाऊ (मांग)
राणोबा लक्ष्मण भिंगारदिवे (महार)
गणपत गोविंद चाबुकस्वार (चांभार)
नारायण केवल (चांभार)

शेवगाव

उना लिलाजी शेवगांवकर (महार)
झबू परशराम इंगळे (महार)

सोलापूर

अमृता येसू (मांग)
संभू भागूजी (मांग)
विठु कुंडालिक (मांग)

पंढरपूर

रा.रा. के. आर. भोंसले (मराठा)
रा.रा. शिवराम श्रीपत (मराठा)

पळसदेव

सुबाना जयराम (मांग)
तात्याबा जयराम (मांग)

मालवण (जि. रत्नागिरी)

सखाराम ए. मोची (चांभार)
बाबाजी बी. (चांभार)
रामा बी. (चांभार)

दापोली

रामजी हिरू एलमकर (महार)
लक्ष्मण पामजी खोपकर (चांभार)

वासुदेव बाळू कोडंकर (महार)
किसन भिमाजी चाबुकस्वार (महार)
सदोबा अंबाजी कांबळे (महार)
रामा पांडू पालिलकर (महार)
माहुकदास एकनाथ (महार)
रंभा लिंबा चव्हाण (महार)
सयन येसू चव्हाण (महार)

घोडे (जि. पुणे)

संभाजी सटवाजी वाघमारे (महार)
सयाजी संभाजी वाघमारे (महार)

सासवड (जि. पुणे)

सावळाराम रंभाजी (महार)
रामचंद्र गोविंद (महार)
गोविंदराव विठ्ठल सांवळे (महार)
बाबाजी चोखू सावळे (महार)
सीताराम रामजी रणपिसे (महार)
देवजी अंबाजी रणपिसे (महार)
रामा नाना चावरे (महार)
गोपाळ रंभाजी रणपिसे (महार)
भोलु दादू रणपिसे (महार)
गजु रखमा रणपिसे (महार)
दौलतराव जोगू रणपिसे (महार)
रामा सखाराम भोंडे (मांग)
बाबू राघू भोंडे (मांग)
सीताराम दगडू साकत (मांग)
दामू दगडू साकत (मांग)
पिराजी बाबाजी गायकवाड (मांग)

बारामती (ता. भीमथडी, जि. पुणे)

जनू सगू सोनवळे (महार)
गोपाळा चतुराम सोनवळे (महार)

पनवेल

अंबू नामा महाडकर (चांभार)

मारुती धर्मा कल्याणकर (चांभार)

कुर्ला (जि. ठाणे)

लक्ष्मण चोखू चव्हाण (महार)

सोपाना भिवा चव्हाण (महार)

यदु भिवा चव्हाण (महार)

शेटी धोंडू चव्हाण (महार)

भागू लिंबा साळवी (महार)

लोणी

बंडोबा अबाजी मोरे (महार)

तळेगांव

तुळशीराम के. (महार)

लक्ष्मण धर्माजी (महार)

आळंदी

धर्मा (महार)

भांबुर्डे

धोंडी गोविंद कांबळे (महार)

पुरंदर

गोकुळनाथ चैतन्यनाथ (महार)

दगडोबा सटवाजी (मांग)

डोणजे

सोपाना महादू (महार)

भीमथडी

कोंडिबा बाबाजी (मांग)

मोरगांव (खानदेश)

जिजा अण्णाजी सोनवळे (महार)

कऱ्होळे बुद्रक (जि. पुणे)

नारायण कृष्णा चव्हाण (महार)

वडगांव

तुकाराम चोखोबा साळवी (महार)

धोंडी लिंबा साळवी (महार)

म्हसू जोधू साळवी (महार)

कानू सबा साळवी (महार)

बेळगांव

बी. एस. सावंत (महार)

यादवदास रामा (महार)

सटवाप्पा बारमाप्पा (महार)

पी. जे. थाडये (महार)

लिंगय्या नायडू (मद्रासी)

ए. एल. थिओफिटन (ख्रिश्चन)

उमरावती

रा. रा. भांगळे, एडिटर भारत

मिसेस भांगळे

संपत गणपती नाईक (महार)

अकोला

झबू शाहू सितशट (महार)

शामा बक्सी (महार)

के. जी. केदारी (महार)

मि. एच्. बी. परचुरे (ब्राह्मण)

मिसेस इंदिराबाई परचुरे (ब्राह्मण)

परस

संभू अनसू खांडेरे (महार)

धर्मदास जानकीदास कंदारे (महार)

दौलाजी झेंडुजी खातरे (महार)

जानू (महार)

लक्ष्मण यादव डोंगरदेवी (महार)

चिन्नाका बाबुल जानजीव (महार)

शिवणी

गणपतराव तुकाराम सोनवणे (महार)

सुलाबाई मुकुंद शेडगे (महार)

धारवाड

सदाशिव रामजी (महार)

हुबळी

मल्लाप्पा देवेंद्राप्पा (ढोर)

मनाजी तिपान्ना (ढोर)

मिरज

सखाराम जाधव (महार)

मिसेस पार्वतीबाई जाधव (महार)

भावनगर

मि. एल. बी. वैद्य (ब्रह्मो)

मिसेस चंपुताई वैद्य (ब्रह्मो)

मिस वैद्य (ब्रह्मो)

निमकार्डी

सुपा अंबू इंगळे (महार)

ओंकार गंगा इंगळे (महार)

भिका माना धोपणे (महार)

सी. एम. इंगळे (महार)

मराडी

रामा विठू पाटोळे (मांग)

मारुती विठू पाटोळे (मांग)

पिसोळी

अर्जुन गेनू कांबळे (महार)

सदाशिव मयाजी तायडे (महार)

शिरसट

नथू झगाजी शिरसट (महार)

कोल्हापूर

एन. एस. ऐदाळे (महार)

इचलकरंजी

चंद्रा रामा (महार)

यल्ला पासातू (महार)

कोडोली

सॅम्युएल भिवा (ख्रिश्चन)

दगडू रावजी (मुले)

नभा तान्हा (मुले)

अण्णा गणाजी (मुले)

मोतीराम जिनसू (मुले)

शंकर चोरवू (मुले)

विष्णु सावळा (मुले)

दुद्रभाऊ फतूजी (मुले)

अमृत गंगाजी (मुले)

गणपत जयाजी (मुले)

रघुनाथ बाळाजी (मुले)

महादेव अबा (मुले)

गंगाराम (मुले)

अंबादास (मुले)

पांडुरंग (मुले)

ज्ञानदेव ध्रुवनाथ (मुले)

एकनाथ रामजी शिंदे (टीचर)

मिसेस सीताबाई (टीचर)

दगडू दामाजी ढोर (ढोर)

रामचंद्र मुकुंदा ढोर (ढोर)

सामंत नानाजी मारवाडी (मेहतर)

पिरोळी

अर्जुना गानू (महार)

सांगवी

निवृत्ति सांवळा सोनवळे (महार)

तुपगांव

गोविंद बहिरू इनामदेवघर (महार)

मुंबई (डी.सी.एम. बोर्डिंगमधील मुले)

नामदेव गंगाराम (मुले)

यशवंत बापू (मुले)

लक्ष्मण श्रावण (मुले)

धनाजी (मुले)

रायभाऊ जानू (मुले)

दादू तुकाराम (मुले)

शुकशहा पारमर (मेहतर)

नारायण भिका (मेहतर)

जिवनजी मुळजी (मेहतर)

बेचर कामा (मेहतर)

मावादेसा राथोड (मेहतर)

शिवराम नारायण राथोड (मेहतर)

नूर महंमद अव्हेर (मेहतर)

सुथा नाथा पारमर (मेहतर)

जिवाजी मुळजी (मेहतर)

मावाजी देस (मेहतर)

नारायण भिका (मेहतर)

बेचर कामा (मेहतर)

सामंत नानाजी (मेहतर)

शिवराम नारायण (मेहतर)

नूर महमद जव्हेर (खोजा)

भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीच्या महाराष्ट्र परिषदेस आलेल्या पाहुण्यांची जिल्हावार, स्थळवार व जातवार यादी

			१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	
नं.		गावांची नावे	महार	मांग	चांभार	मेहतर	ढोर	ब्राह्मण	मद्रासी	ब्राह्मो	ख्रिश्चन	मुसलमान	एकूण
१	(१)	सातारा	१७	७	२	...	१	...	...	...	...	...	२७
२		आयतवडे	३	...	...	...	...	१	...	...	...	...	४
३		वाई	...	१	...	...	१	...	...	...	...	...	२
४		खटाव	...	२	...	...	...	...	...	...	...	...	२
५		आंबवडे	...	१०	...	...	...	...	...	...	...	...	१०
६		घोडवळे	...	२	...	...	...	...	...	...	...	...	२
७		वाघोली	६	...	...	...	...	...	...	...	...	...	६
८		कोरेगांव	...	१	...	...	...	...	...	...	...	...	१
९		फलटण	...	२	...	...	...	...	...	...	...	...	२
१०	(२)	नाशिक (सिन्नर)	५	...	...	...	...	...	...	...	...	...	५
११		ओझर	१	...	...	...	...	...	...	...	...	...	१
१२		इगतपुरी	४	...	...	...	...	...	...	...	...	...	४
१३	(३)	अहमदनगर	१७	...	२	...	...	...	...	...	...	...	१९
१४		शेवगांव	२.	...	...	...	...	...	...	...	...	...	२

अनुक्रमणिका

१५	(४)	सोलापूर	...	३	...	...	...	...	...	...	...	...	३
१६		पंढरपूर	...	...	...	...	...	...	...	२	...	...	२
१७		पळसदेव	...	२	...	...	...	...	...	...	...	...	२
१८	(५)	रत्नागिरी											
		(मालवण)	...		३	...	...	...	...	...	...	...	३
१९		दापोली	१	...	१	...	...	...	...	...	...	...	२
२०	(६)	कुलाबा											
		(पनवेल)	...	...	२	...	...	...	...	...	...	...	२
२१	(७)	ठाणे (कुर्ला)	६	...	...	...	...	...	...	...	...	...	६
२२	(८)	पुणे (घोडे)	२	...	...	...	...	...	...	...	...	...	२
२३		सासवड	११	५	...	...	...	...	...	...	...	...	१६
२४		बारामती	३	...	...	...	...	...	...	...	...	...	३
२५		कऱ्होळेबुद्रुक	१	...	...	...	...	...	...	...	...	...	१
२६		वडगांव	५	...	...	...	...	...	...	...	...	...	५
२७		लोणी	१	...	...	...	...	...	...	...	...	...	१
२८		तळेगांव	२	...	...	...	...	...	...	...	...	...	२
२९		आळंदी	१	...	...	...	...	...	...	...	...	...	१
३०		भांबुर्डे	१	...	...	...	...	...	...	...	...	...	१
३१		पुरंदर	१	१	...	...	...	...	...	...	...	...	२
३२		डोणजे	१	...	...	...	...	...	...	...	...	...	१
३३		भीमथडी	...	१	...	...	...	...	...	...	...	...	१
३४	(९)	खानदेश											
		(मोरगांव)	३	...	...	...	...	...	...	...	...	...	३
३५		शिवणी	२	...	...	...	...	...	...	...	...	...	२
३६	(१०)	धारवाड	१	...	...	...	...	...	...	...	...	...	१
३७		हुबळी	...	...	...	...	२	...	...	...	...	...	२
३८	(११)	बेळगांव	४	...	...	...	...	...	१	...	१	...	६
३९	(१२)	उमरावती	१	...	...	...	...	२	...	...	...	...	३
४०	(१३)	अकोला	३	...	...	...	...	२	...	...	...	...	५
४१		परस	४	...	...	...	...	...	...	...	...	...	४
४२		शिरसट	१	...	...	...	...	...	...	...	...	...	१
४३	(१४)	कोल्हापूर	१	...	...	...	...	...	...	...	...	...	१
४४		इचलकरंजी	१	...	...	...	१	...	...	...	...	...	२
४५		कोडोली	...	...	...	...	...	...	...	...	१	...	१
४६		मिरज	२	...	...	...	...	...	...	...	...	...	२
४७	(१५)	भावनगर	...	...	...	...	...	...	...	३	...	...	३
४८	(१६)	निमकार्डी	४	...	...	...	...	...	...	...	...	...	४
४९		मराडी	...	२	...	...	...	...	...	...	...	...	२

५०		पिशोळी	१	...	...	...	...	...	...	...	...	...	१
५१		पिरोळी	१	...	...	...	...	...	...	...	...	...	१
५२		तुपगांव	१	...	...	...	...	...	...	...	...	...	१
५३	(१७)	मुंबई	२३	...	...	१५	२	...	...	...	...	१	४१
५४		सांगवी	१	...	...	...	...	...	...	...	...	...	१
		एकूण	१४५	३९	१०	१५	७	५	१	५	२	१	२३०

एकूण १७ जिल्ह्यांतील ५४ गावच्या निरनिराळ्या १० जातींच्या २३० पाहुण्यांची सर्व तऱ्हेची सोय परिषद कमिटीमार्फत करण्यात आली होती.

अनुक्रमणिका

भारतीय निराश्रित साहाय्यकारी मंडळीच्या महाराष्ट्रीय परिषदेचे हेतू वगैरे

हेतू

महाराष्ट्रीय निराश्रितवर्गाच्या उन्नतीसंबंधी व्यावहारिक विषयांची त्यांच्या हितचिंतकांमध्ये व्यवस्थित रीतीने चर्चा व्हावी, वरील मंडळीने याच दिशेने चालविलेल्या कार्याची इतर शिक्षणविषयक व परोपकारी संस्थांच्या चालकांना माहिती मिळून, त्यांच्याशी मंडळीने सहकार्य साधावे व सर्वसाधारण लोकसमूहामध्ये या कार्याविषयी सहानुभूती वाढवावी या हेतूने वरील मंडळीच्या विद्यमाने ही परिषद ऑक्टोबर तारीख ५/६/७ शनिवार, रविवार व सोमवार या तिन्ही दिवशी भरविण्यात आली.

चर्चेचे विषय

१. मंडळीला वाहिलेल्या माणसांची जरुरी.

२. येथील शाखेसाठी बोर्डिंगची आवश्यकता.

३. निराश्रितवर्गाच्या औद्योगिक शिक्षणाची दिशा.

४. निराश्रितवर्गाच्या विशेष अडचणी.

५. निराश्रितवर्गाच्या वाङ्मयात्मक शिक्षणाची दिशा.

६. मुंबई व पुणे येथे मंडळीच्या स्वतःच्या इमारतीची आवश्यकता.

७. म्युनिसिपालिट्या, खासगी शिक्षणविषयक संस्था आणि परोपकारी संस्था यांच्याशी मंडळीचे सहकार्य.

८. सरकारी विद्याखाते व देशी संस्थानिक यांच्याशी शिक्षणविषक बाबतीत मंडळीचे सहकार्य.

९. आध्यात्मिक व सामाजिक बाबतीत निरनिराळ्या धर्मपंथातील अनुयायांशी मंडळीचे सहकार्य.

वरील सर्व विषयांवर चर्चा शनिवार व रविवार या दोन्ही दिवशी फर्ग्युसन कॉलेजच्या अँफिथिएटरमध्ये **डॉ. सर भांडारकर** यांच्या अध्यक्षतेखाली झाली. सोमवार तारीख ७ रोजी मंडळीच्या लष्करातील शाळेत **श्रीमती रमाबाईसाहेब रानडे** यांच्या अध्यक्षतेखाली वरिष्ठ वर्गातील हितचिंतक भगिनी व निराश्रित भगिनी यांची सभा भरून परिषदेचे काम संपले.

वरील दोन्ही प्रसंगी पुरुषवर्गाप्रमाणेच स्त्रीवर्गाकडून मंडळीच्या कार्याला सहानुभूती दाखविण्यात आली आहे, ही गोष्ट मंडळीच्या इतिहासात संस्मरणीय होऊन राहील.

अनुक्रमणिका

परिषद स्वागत कमिटीचे सभासद : डॉ. हॅरोल्ड एच. मॅन (अध्यक्ष), श्रीयुत वामन अच्युत देसाई, श्रीयुत प्रो. केशव रामचंद्र कानिटकर, श्री. प्रो. गोविंद चिमणाजी भाटे, श्री. प्रो. दत्तात्रय लक्ष्मण सहस्त्रबुद्धे, श्री. वासुदेव गोपाळ भातखंडे, श्री. जी. एन. सहस्त्रबुद्धे, श्री. एल. एम. सत्तूर, श्री. सीताराम यादवराव जव्हेरे, श्री. माधवराव हणमंतराव घोरपडे, श्री. ए. के. मुदलियार.

स्थानिक निराश्रितवर्गाचे प्रतिनिधी : श्री. शिवराम जानबा कांबळे, श्री. श्रीपत रामजी थोरात, श्री. रखमाजी शिवराम कांबळे, अनंता अमृता भादेकर, दगडू बाबाजी माने, श्री. येसू खंडूजी कांबळे, विश्वनाथ विष्णू साळवे, श्री. नथू रामजी चव्हाण, श्री. मारुती लक्ष्मण जाधव, श्री. नूरासिंग पिरू मेहतर, श्री. वजीर मन्नू.

सेक्रेटरी : श्री. वि. रा. शिंदे आणि श्री. दा. ना. पटवर्धन

स्वयंसेवक मंडळी : श्री. व्ही. आर. मुदलियार, श्री. ए. एच. ढवळे, श्री. रा. ना. राजाज्ञा, ॲग्रिकल्चर कॉलेजमधील स्टुडंट्स मेसर्स बसानी, जडेज्या, भाटरकर, बेंडिगिरी, खोले, आगाशे, साने, सुळे, तानवडे, भांबुरा आणि मिठुजी.

शेवटची विनंती

परिषदेचे हेतू तडीस नेण्याकरिता परिषदकमिटीने शक्य तितकी खटपट केलेली आहे. परिषदेत ज्या विषयासंबंधी एकमत दिसून आले त्या प्रकारच्या कामात तरी समाजाकडून मंडळीला मदत मिळावी व मंडळीने दर्शविलेल्या मार्गांनी इतर संस्थांनी, मंडळीशी सहकार्य साधावे आणि मंडळीच्या कार्यक्षेत्राची व्याप्ती वाढून, मंडळीच्या या परिषदेत चर्चा झालेल्या विषयांच्या संबंधात महाराष्ट्राने मंडळीला वाढत्या प्रमाणात मदत केलेली आहे अशी स्थिती मंडळीच्या पुढील परिषदेच्या वेळी दिसून यावी, एवढीच परिषद कमिटीची सर्वांस विनंती आहे.

अनुक्रमणिका

भा. नि. सा. मंडळीच्या महाराष्ट्र परिषदेत वाचावयास आलेल्या निबंधांचा त्रोटक सारांश

(परिषदेत वाचावयाकरिता पुष्कळ गृहस्थांचे निबंध आले होते. पण परिषदेत वेळेच्या अभावामुळे निबंध वाचावयास सवड झाली नाही व कित्येक वक्त्यांनाही बोलावयास सापडले नाही. मुंबईचे रा. संतूजी वाघमारे, नगरचे कै. वा. रा. डांगळे वगैरेंसारख्या सुशिक्षित अस्पृश्य बंधूंना बोलावयास अवसर द्यावयास सापडला नाही, याबद्दल आम्ही फार दिलगीर आहोत. याबद्दल वरील बंधू राग मानणार नाहीत, अशी आशा आहे. ***सेक्रेटरी प. क.****)*

खेडेगावांतील शाळांत निराश्रित मुलांना घेत नाहीत ही अडचण कशी दूर व्हावी?

(लेखक : राजाराम नारायण राजाज्ञे, स्कूलपंच मु. ऐतवडे, जि. सातारा)

१. **स्कूलपंचांची निवडणूक** : दरसाल शाळेची व्यवस्था पाहणारे स्कूलपंच निवडताना शाळेत अस्पृश्य मुलांना घ्यावयास काही हरकत नाही अशा मताचे पंच निवडावे व पंचांची पुन्हा निवडणूक करतेवेळी इतर गोष्टींबरोबर त्यांनी अस्पृश्य मुलांना शाळेत घेण्याच्या बाबतीत काय केले, याचाही विचार व्हावा. गावातील सर्व जातींच्या लोकसंख्येच्या मानाने त्यांचे प्रतिनिधीही स्कूलपंचांत असावेत.

२. नवीन शाळा देताना त्या शाळेत अस्पृश्य मुलांना घेण्यास आमची काही हरकत नाही अशी गावकऱ्यांची लेखी कबुली घ्यावी व याविरुद्ध कोणाचे वर्तन जाहल्यास त्या गावातील शाळा उठवावी किंवा अस्पृश्यांकरिता मुलांच्या संख्येकडे न पाहता निराळी शाळा द्यावी व त्याचा खर्च लोकलबोर्डातर्फे किंवा गावकऱ्यांपासून घ्यावा.

३. स्कूलपंचांचे काम नीट होते की नाही, या बाबतीत सरकारी कामगारांनी शाळेची स्थिती व गावातील इतर जातीच्या लोकमताबरोबर निराश्रितांचे लोकमत याचा विचार करून योग्य वेळी किंवा जरूर वाटल्यास मध्यंतरीही स्कूलपंचांची पुन्हा निवडणूक करून घ्यावी.

खेडेगावांतील महार बलुतेदारांच्या अडचणी

१. महार बलुतेदारांना सरकारने इनाम जमिनी दिलेल्या आहेत. पण त्याबद्दल त्यांना सरकारचावडीवरील काम करावे लागते.

२. पूर्वीच्या इनामी पद्धतीवरून पाहता त्यांच्या कामाच्या आकाराइतका साऱ्याचा आकार माफ करून महारांना इनाम जमिनी दिल्या असाव्यात. पण आता त्यांना ज्या जमिनी इनाम आहेत, त्यांच्या साऱ्यांच्या आकारापेक्षा त्यांच्या कामाच्या मुशाहिऱ्याची रक्कम पुष्कळ जास्त दिसून येते.

३. पूर्वी पाटील-कुळकर्ण्यांनाही अशा इनाम जमिनी व बैते बलुते वगैरे देऊन त्यांजपासून काम करून घेतले जात असे. पण आता सरकारने त्यांच्या जमिनी त्यांस इनाम देऊन त्यांच्या कामाच्या मानाने त्यांस नक्त नेमणूक करून दिली आहे व या नेमणुकीत वाढ होण्यासंबंधी सरकारी कायदेकौन्सिलात प्रश्न विचारले जात आहेत.

४. महारांना बलुते मिळते ते गावकऱ्यांच्या नोकरीबद्दल, परीट, न्हावी वगैरेंना मिळते; त्याप्रमाणे मिळते व जमिनीचा सारा माफ आहे तो सरकारी नोकरीबद्दल आहे. हा माफ असलेला सारा सरकारी नोकरीबद्दल मिळू शकणाऱ्या मुशाहिऱ्यापेक्षा पुष्कळ कमी आहे ही गोष्ट शिक्षण नसल्याने बिचाऱ्या महारांना कळत नाही, व कळली तरी आपण तक्रार केल्यास आपल्या इनाम जमिनी जातील अशी त्यांस भीती वाटते.

५. तरी दयाळू सरकारांनी त्यांच्या इनाम जमिनी पाटील-कुलकर्ण्यांप्रमाणे त्यांनी आजपर्यंत इमानेइतबारे अल्प मुशाहिऱ्यावर केलेल्या नोकरीबद्दल, त्यांस तशाच पुढे इनाम चालू ठेवाव्या व त्यांस पडणाऱ्या सरकारी कामाबद्दल त्यांस अल्प मुशाहिरा नेमून द्यावा व अशा रीतीने कामाच्या मानाने कमी तैनात मिळत राहू नये.

६. या बाबतीत ठिकठिकाणच्या सुशिक्षित व समंजस निराश्रितांनी व इतर सुशिक्षित वरिष्ठ जातींच्या देशबंधूंनी पुढे येऊन या अडचणींची माहिती आमच्या अज्ञानी महारांस करून द्यावी. नामदार सभासदांनी व पुढारी वर्तमानपत्रांनी ही गोष्ट सरकारच्या निदर्शनास आणून व हिंदी साम्राज्याच्या एका अज्ञानी व दरिद्री भागाला जास्त दोन घास मिळवून दिल्याचे श्रेय द्यावे अशी त्यास विनंती आहे.

अस्पृश्यवर्गाच्या उन्नतीचे कार्य संघटित व सुव्यवस्थित कसे होईल?

(लेखक : या. शं. वावीकर, मेकॅनिकल इंजिनिअर, मुंबई.)

१. नि. सा. मं. चे काम सुव्यवस्थित चालण्याकरिता त्याच कामास वाहिलेले, कळकळीने झटणारे लोक पाहिजेत. मिशनरी मंडळीप्रमाणे स्वार्थत्यागपूर्वक या कामास लागले पाहिजे. गावोगाव हिंडून, व्याख्याने देऊन, जागृती उत्पन्न करून, फंड जमा करून, सहकार्य करणारी मंडळी मिळवून ठिकठिकाणी काम सुरू केले पाहिजे.

२. ब्रिटिश मुलुखात व देशी संस्थानांत काम करण्याची पद्धती एकच असणार नाही. ठिकठिकाणच्या परिस्थितीच्या मानाने ध्येयाकडे लक्ष देऊन भिन्न साधने योजली तरी हरकत नाही.

३. या अस्पृश्य लोकांची राहण्याची घरे, दिवाबत्ती, रस्ते, पिण्याचे पाणी वगैरे बाबतीत स्वच्छता राखण्यास त्यास उपदेश करून त्यांचे रस्ते, पाणी वगैरे बाबतीत सुधारणा करण्यासाठी त्या गोष्टी म्युनिसिपालिट्या व सरकार यांच्या नजरेस आणाव्या.

४. नि. सा. मं. ची एक मुख्य मध्यवर्ती महासभा असून त्या सभेच्या नियंत्रणाखाली इतर शाखा चालल्या पाहिजेत व या सभेचे एक मासिक अगर त्रैमासिक असावे.

५. स्पर्शास्पर्शाच्या बाबतीत व्याख्यानांच्या द्वारे लोकमत तयार करून लोकांच्याकडून सहानुभूतिपूर्वक या प्रश्नाचा विचार होईल असे केले पाहिजे. सरकारी कायद्याच्या सक्तीने हे व्हावयाचे नाही. सर सयाजीराव म्हणतात की, माझ्या कार्यात मला लोकांची सहानुभूतीच पाहिजे.

अनुक्रमणिका

६. लोकांनी या वर्गास दूर ठेविले; तसेच हे आपण होऊन दूर राहिले आहेत. म्हणून यांनी आत्मस्थिती सुधारण्याचे उपाय योजिले पाहिजेत. आत्मस्थिती सुधारण्याचे प्रयत्न करणे हे मनुष्यमात्राचे आद्य कर्तव्य आहे. प्रोटेस्टंट लोकांनी चळवळ करून, छळ सोसून आपणावरील जुलूम नाहीसा केला. इंग्लंडात मजूरवर्गाने संघशक्तीने चळवळ करून आपल्या गरजांकडे प्रधानमंडळांचेही लक्ष वेधून घेतले आहे. पारशी लोक धर्मप्रीतीने स्वदेश सोडून हिंदुस्थानात येऊन राहिले, पण स्वतःच्या पराक्रमावरच आज ते प्रत्येक बाबतीत पुढारी होऊन बसले आहेत. ब्राह्मणाचे मुख्य काम अध्ययन व अध्यापन, पण ते ब्राह्मणदेखील आज अनेक इतर धंदे करीत आहेत. मुसलमान बंधूंनी स्वतःच्या हिमतीवर आपल्या हिताचा प्रश्न लाटसाहेबांच्या कौन्सिलापर्यंत नेऊन भिडविला आहे. ही उदाहरणे पुढे ठेवून अस्पृश्य बंधूंनीही पुढे येऊन चळवळ सुरू करावी व सर्व प्रकारच्या धंद्यांत आपला प्रवेश करून द्यावा म्हणजे स्पर्शास्पर्शाचा प्रश्न आपोआप सुटेल.

७. नि. सा. मं.ने या लोकांकरिता **१. परस्पर साहाय्यकारी मंडळ्या, २. प्रॅक्टिकल मॅन्युअल ट्रेनिंगचे वर्ग, ३. वीव्हिंग स्कूल्स** वगैरेंसारख्या संस्थाही काढाव्या व त्यांना निरनिराळे धंदे शिकवावे. **सुशिक्षितांचा ऑफिसांतून प्रवेश व अशिक्षितांच्या शालागृहांत प्रवेश करवून देण्याच्या बाबतीत नि. सा. मंडळीने खटपट करावी.**

अंत्यजोद्धाराच्या कार्यातील अडचणी

(लेखक : महंत ज्ञानगिरी गोसावी, उपदेशक सोनई, सत्यसमाज, जि. अहमदनगर.)

१. आमच्यातील पुष्कळ शहाणी मंडळी उपदेशांत व व्याख्यानांत ओतप्रोत सहानुभूती दाखवितात पण कृतीत ती उतरत नाही.

२. कदाचित कोणी उदार मनुष्य बोलल्याप्रमाणे करू लागला तर हिंदू समाजातील वरिष्ठ म्हणविणाऱ्या जातीकडून त्यास छळ, उपहास, त्रास, कष्ट, दुःखे, शिव्याशाप वगैरेंची लेखी व तोंडी लाखोली मिळते. व या अडचणी त्याला पदोपदी भंडावून सोडतात. यामुळे अंत्यजोद्धाराच्या बिकट कामात फार विघ्ने येतात.

३. माझ्या वरील विधानाची सत्यता पाहावयाची असल्यास सूक्ष्मबुद्धीने खेड्यांतील व कित्येक प्रसंगी शहरांतीलसुद्धा स्थितीचे निरीक्षण करावे म्हणजे त्यातील सत्यता प्रत्यक्ष दिसून येईल.

४. निराश्रितांचे स्पर्शास्पर्शाबद्दल माझे स्वतःचे मत खालील अभंगात दिले आहे :

अस्पृश्य म्हणोनी मानितां जयासी । अस्पृश्यता त्यासी केवीं सांगा ॥ १ ॥
तनु मानवाची समान सर्वांची । काय अस्पृश्याची खूण आहे ॥ २ ॥
सम हस्त-पाद कर्ण-चक्षु-घ्राण । मन-बुद्धि-प्राण सारिखेची ॥ ३ ॥
अस्थि-मांस-रक्त-चर्माचे वेष्टण । सर्वांसी समान एकरूप ॥ ४ ॥
क्षुधातृषानिद्रा शरीराचे धर्म । अवघे हे कर्म सारिखेची ॥ ५ ॥
क्रोधमत्सरादी षड्रिपु वऱ्हाड । समान बिऱ्हाड वासनेचे ॥ ६ ॥
सर्व भूतांतरी एकचि श्रीहरी । अस्पृश्यां अंतरी कोण दूजा? ॥ ७ ॥
ऐसीया विवेके पाहता मानसी । स्पृश्यास्पृश्यतेसी थारा नाही ॥ ८ ॥

ज्ञानगिरी विश्वी सर्वा बंधू मानी । अस्पृश्य त्या कोणी दिसेनाची ॥ ९ ॥

मराठी भाषा बोलणाऱ्या चांभारांची स्थिती

(लेखक : सी. ना. शिवतरकर, मुंबई रोहिदास हितवर्धक समाजाचे माजी चिटणीस.)

१. जसे महाराष्ट्रात ब्राह्मणादी उच्च जातींमध्ये पोटभेद आहेत, त्याप्रमाणे अस्पृश्य मानिलेल्या जातींमध्येही पुष्कळ पोटभेद आहेत व या पोटभेदात रोटी व बेटीव्यवहार होऊ शकत नाही. काहींमध्ये रोटीव्यवहार होतो पण बेटीव्यवहार होत नाही.

२. मराठी बोलणाऱ्या चांभारांमध्ये देशस्थ व कोकणस्थ असे मुख्य दोन भेद आहेत व हा प्रत्येक पोटभेद स्वतःला दुसऱ्यापेक्षा वरिष्ठ म्हणवीत असतो.

३. देशी चांभार—अर्थात देशावर राहणारे चांभार—यांची वस्तीही देशस्थ ब्राह्मणांप्रमाणे देशावरच आहे. यांच्यात निव्वळ व्यापार करण्याकडे दृष्टी असल्यामुळे विद्येकडे फार थोड्यांची दृष्टी असते. शहरांतील काही चांभार मंडळी आपली मुले खिश्चन अगर म्युनिसिपल शाळांत घालितात. पण मुलांच्या शिक्षणाची मजल ३-४ इयत्तांच्या पुढे जात नाही. लगेच त्याला दुकान सुधारावे लागते. मुलांच्या शिक्षणाची ही स्थिती, मग मुलींच्या शिक्षणाची गोष्ट काढावयास नको. माझ्या ऐकण्यात फक्त ४-५ मुली मराठी पाचवीपर्यंत शिकलेल्या आहेत, असे आहे. इंग्रजी शिकलेले लोक देशी चांभारांमध्ये सर्व देशावर मिळून ५-१० सापडतील की नाही शंकाच आहे. देशावर शहरांतले चांभार लोक चांभार धंद्याखेरीज इतर धंदेही करतात. कोणी गवंडी, कोणी सुतार, कोणी टांगेवाले, कोणी इंजिनड्रायव्हर व कोणी गार्डही आहेत. **पुण्यानजीक वानवडीचे रा. शिवराम कृष्णाजी कांबळे व दौंडचे दादा मिस्त्री यांनी कंत्राटासारख्या स्वतंत्र धंद्यातही नाव मिळविले आहे.** देशी चांभार आचाराने, राहणीने व स्वच्छतेने कुणबी लोकांच्या खालोखाल आहेत. पण त्यांच्यातही शिक्षणाचा पुष्कळ प्रसार होऊन पुढारी माणसांनी पुढाकार घेऊन उपदेश करून मद्यपान वगैरे बाबतीत यातिनिर्बंध करून त्यांची कडक अंमलबजावणी केली पाहिजे. व यातीचे पैसे जमतात ते निव्वळ मठ व देवळे बांधण्याकडे खर्च न करता त्या पैशाने आपणाकरिताच का होईना, विद्यादेवीचे जंगी मठ व मंदिरे बांधून ती चालविली पाहिजेत.

४. कोकणस्थ चांभार हे अर्थात कोकणातले. यांचीही राहणी वर सांगितल्याप्रमाणे आहे. यांची वस्ती मुंबईत हल्ली सुमारे सात हजार आहे. या लोकांचा पूर्वी फलटणीमध्ये प्रवेश होऊन त्यापैकी काही सुभेदार मेजरच्या हुद्द्यांपर्यंत चढलेले होते. पण सध्या यांची लष्करात विशेष भरती नाही. मुंबईत या कोकणी चांभार मंडळीपैकी बरेच लोक इंग्रजीही शिकलेले आहेत व ते गिरण्या, रेल्वे व खाजगी कंपन्या यांमध्ये क्लार्क आहेत. व इतर यांत्रिक कामे—टर्नर, पेंटर, सुतार, लोहार, बॉयलर मेकिंग वगैरेही—करीत आहेत. सारांश, कोकणी चांभारांनी आपला धंदाच न सांभाळता इतर धंद्यांतही ते पुढे येत आहेत. पण ही गोष्ट फक्त मुंबईपुरतीच आहे; इतरत्र नाही. सर्वात सांगण्यासारखी अभिमानाची गोष्ट ही आहे की, विलायतेतदेखील नाव मिळविलेले प्रसिद्ध क्रिकेटपटू **रा. बाळू बाबाजी पालवणकर** व **त्यांचे तिघे बंधू** हेही या कोकणी चांभारांपैकीच आहेत, याबद्दल या ज्ञातीला पराकाष्ठेचा अभिमान वाटत आहे. **रा. बाळू**सारखी पुष्कळ गुणी माणसे जर जातीत निपजतील तर चांभारांचाच काय, पण कोणत्याही अस्पृश्य जातीचा अस्पृश्यपणा जाण्यास फारच मदत होईल.

अनुक्रमणिका

५. चांभारांच्या शिक्षणाच्या बाबतीत अडचणीही पुष्कळ आहेत. देशावर पुष्कळ शाळांतून आमच्या मुलांना शाळेत घेत नाहीत. बाहेर बसवितात. त्यामुळे उन्हात वगैरे बसावे लागते. सरकारच्या कृपाळूपणाच्या हुकुमाने मास्तरांची आडकाठी नसली तरी गाववाल्यांची जबर आडकाठी असते. त्यामुळे खेड्यापाड्यांतून शिक्षणाची हेळसांड होते. बरे, शहरात तरी चांभारांनी सर्व सवलतीचा फायदा घ्यावा, तर मुलगा ७/८ वर्षांचा झाला नाही तोच ते त्याला द्रव्यलोभामुळे आपला धंदा शिकविण्याकरिता घरी ठेवतात. त्याचे लग्नही घरी पैसे नसले तरी कर्ज काढून करितात. यामुळे बालपणातच बिचाऱ्याच्या पायात बायकोची, कर्जाची व संसाराची अशा तिन्ही बेड्या पडतात. कोकणस्थ चांभारांची पुष्कळ वस्ती मुंबईत आहे पण मुंबईतील राहणी बिकट, खर्च जास्त व त्या मानाने पगार थोडा. शिवाय लग्ने व इतर कामासाठी काढलेले कर्ज यामुळे त्यांनाही आपल्या मुलांच्या शिक्षणाकडे नीट लक्ष देता येत नाही. मुलगा ७/८ वर्षांचा झाल्याबरोबर ते त्याला गिरणीत ३॥ रुपयांवर लावतात व त्या पैशाचा उपयोग लग्नाच्या कर्जाची फेड व मदिरामंदिराच्या कर्जाची फेड याकडे करितात.

६. **आमच्या ज्ञातीत शिक्षणप्रसारासंबंधाने चाललेल्या प्रयत्नांची थोडक्यात माहिती :** आमच्यातील मुंबईच्या कॉलेजात १, पुण्याच्या मेलट्रेनिंग कॉलेजात १, मुंबई येथील हायस्कुलांत १० व म्युनिसिपालिटीच्या व नि. सा. मंडळीच्या शाळेत मिळून सरासरी ३०० इतके विद्यार्थी सध्या शिकत आहेत. मुंबईस **रोहिदास हितवर्धक समाज** नावाची एक संस्था निघालेली असून ह्या संस्थेमार्फत शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांना थोडीशी मदत होत असते. शिवाय जातीत असलेल्या वाईट चाली काढून टाकण्यासाठी ही संस्था झटत असते. गणपती-उत्सवात व स्मशानयात्रेच्या प्रसंगी दारू पिण्याच्या चालीला या संस्थेच्या प्रयत्नाने पुष्कळ आळा पडला आहे. गिरणीतील मजुरांस फुकट शिकविण्याकरिता या संस्थेने एक नाईट स्कूलही काढले आहे.

७. **चांभार ज्ञातीच्या गरजा :** १. या ज्ञातींत विद्येची आवड उत्पन्न होण्याकरिता व्याख्याने, पुराणे, भजने यांसारख्या प्रसंगी वरिष्ठ जातींच्या मंडळींनी यांना उपदेश केला पाहिजे. २. देशावरील शाळांतून सरकारने ज्या स्कॉलरशिपा ठेविल्या आहेत, त्या, प्रत्येक अस्पृश्य जातीला एक याप्रमाणे प्रत्येक जिल्ह्यात ठेवाव्या व मुंबईसही अशाच स्कॉलरशिपा म्युनिसिपालिटी किंवा सरकार यांनी किंवा दोघांनी मिळून ठेवाव्या. ३. उच्च प्रतीच्या शिक्षणासाठी स्कॉलरशिपा असाव्या. ४. या जातीच्या मंडळींना निरनिराळ्या सरकारी खात्यांतून इतर ज्ञातीच्या लोकांप्रमाणे नोकऱ्या मिळाव्या. ५. ठिकठिकाणच्या चांभार पुढाऱ्यांनी आपली उन्नती करून घेण्याकरिता प्रयत्न सुरू करावे.

निराश्रितांच्या उन्नतीच्या मार्गातील मुख्य अडचण

(लेखक : शिवराम जानबा कांबळे, पुणे येथील महार समाजाचे एक पुढारी.)

१. निराश्रितांच्या उन्नतीच्या मार्गातील अडथळा म्हटला म्हणजे त्यांजवरील अस्पृश्यपणा होय. हा त्यांजवर लादलेला दोष दूर करण्याचे काम सरकारचे नाही. हे आमच्या हिंदू समाजाचे आहे व हे जर हिंदू समाजाने केले तर आमच्या सुधारणेचा मार्ग बराच मोकळा होईल.

२. अस्पृश्यपणा घालविण्याचे काम रेल्वे, आगबोटी, इराणी दुकाने वगैरे करीतच आहेत. पण वरिष्ठ हिंदूंनी बुद्धिपुरःसर आम्हांस शिवण्याचा प्रघात पाडला पाहिजे.

३. **धर्माभिमानी व कर्मठ हिंदूंना आमची हीच विनंती आहे की,** आम्ही अज्ञानी असून अद्याप हिंदुधर्माला चिकटून राहिलो आहोत. इतकेच नव्हे, तर वरिष्ठ जातीत ज्याप्रमाणे हल्ली धर्मावरील श्रद्धा शिथिल होत चालली आहे त्याप्रमाणे आमची गोष्ट नाही. **आम्हांला हिंदुधर्माचा पूर्ण अभिमान असल्यामुळे आम्ही धर्मांतराचा आश्रय केला नाही. हे लक्षात घेऊन आमच्याशी न्यायाचे वर्तन सुरू करा. आपले परमपूज्य बादशहा पंचम जॉर्जमहाराज यांचा Sympathy म्हणजे सहानुभूती हा फार प्रिय व मार्गदर्शक शब्द आहे. आम्हांलादेखील तुमची सहानुभूती पाहिजे आहे.** एका धर्माच्या अनुयायांत परस्पर बंधुप्रेम नसणे ही मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे. आम्ही तुमच्या हिंदुधर्माचेच आहो. त्या हिंदुधर्माचा अभिमान जर तुम्हाला असेल, तर विचार करून दयाळूपणाने आमच्यावरील अस्पृश्यपणा दूर करा.

४. हिंदुधर्मातल्या लोकांना परधर्मी व परदेशी लोकांनी न्यायाने वागवावे असे वाटत असेल तर त्यांनी प्रथम स्वधर्मीयांना जवळ करावे व मग सर्वांच्या संघशक्तीने वादविवाद चालू द्यावा. तोवर इतरांना नावे ठेवण्याची पात्रता त्यांच्या अंगी नाही हे पक्के ध्यानात असावे.

५. उदारपणाने या प्रश्नाचा विचार करून चाकरी मिळवून देण्याच्या बाबतीत, शिक्षणाच्या बाबतीत, धार्मिक व सामाजिक बाबतीत जर वरिष्ठ हिंदू आम्हांस मदत करतील; दुःस्थितिगर्तेत बुडालेल्या आम्हांला वर येण्यासाठी जर पुढे हात करतील; तर त्यांचा आश्रय घेऊन आम्ही आपली स्थिती सुधारून या मदतीबद्दल सदैव ऋणी राहू.

अस्पृश्य जातींच्या लोकांकरिता सक्तीच्या शिक्षणाची आवश्यकता

(लेखक : पांडुरंगराव डांगळे, अहमदनगर येथील निराश्रितांच्या शाळेचे अनुभवी हेडमास्तर.)

१. अस्पृश्य लोक आज अनेक शतके अस्पृश्य राहिल्याने त्यांना स्वतःच्या वाईट स्थितींबद्दल कल्पनाही नसते. यांच्या मनात त्यांच्या उन्नतीबद्दल कोणी वरिष्ठ जातीचा माणूस उदारपणाने व भूतदयेने प्रेरित होऊन चांगल्या कल्पना भरवून देऊ लागला, तर त्याला स्वजातीयांकडून फार छळ करून घ्यावा लागतो. यामुळे वरिष्ठ जातींचे लोक या कामी यावे तसे पुढे येत नाहीत. अस्पृश्यांपैकी कोणी त्यांना स्वतःची राहणी सोडण्याविषयी उपदेश करू लागला तर शतकानुशतके त्या सर्व सवयी अंगवळणी पडल्या असल्यामुळे त्यांना त्यांचा तो उपदेश रुचत नाही व अज्ञानामुळे आपणाभोवती जगात चाललेल्या व्यवहाराकडे कोणत्या दृष्टीने पहावे व आपण त्यातले काय ग्रहण करून त्याप्रमाणे वागावे, हेही समजत नाही.

२. हिंदुस्थानातील अस्पृश्यांच्या लोकसंख्येच्या मानाने पाहता त्यांच्याकरिता काम करणाऱ्या लोकांची संख्या पुष्कळ वाढली पाहिजे. नि. सा. मंडळी व सर्वण्ट्स ऑफ इंडिया सोसायटी या संस्थांच्या सभासदांची संख्या वाढून त्यांच्यात या कामाची वाटणी व्हावयास पाहिजे.

३. **दयाळू इंग्रज सरकारने नामदार गोखले यांनी वरिष्ठ सरकारी कौन्सिलात ठेविलेल्या सक्तीच्या शिक्षणाच्या कायद्याची अंमलबजावणी निदान अस्पृश्य जातीत तरी करावी.** कारण सक्तीखेरीज सरकारने दयाळूपणाने जरी आमच्याकरिता निराळ्या शाळा दिल्या, तरी त्या शाळातून अस्पृश्य लोक आपली मुले नियमितपणे पाठवीत नाहीत. याचे कारण त्यांना ज्ञानाची किंमत समजत नाही.

४. म्हणून सरकारने निदान ४ ते १४ वर्षांच्या मुलांना सक्तीचे शिक्षण देण्याचा कायदा करावा व 'ज्यांसि आपंगिता नाही', असे जे आम्ही त्या आम्हांस हृदयी धरून आमची सुस्थिती होण्याच्या उपायांची योजना करावी. असे केल्यास सरकारने आम्हांस अग्निकुंडातून बाहेर काढून आम्हावर अमृतवृष्टी केली असे होईल.

५. आमच्या हिंदी समाजातील सुशिक्षित बंधूंना आमची ही विनंती आहे की, त्यांनी सक्तीच्या शिक्षणाबद्दल म्युनिसिपालिट्या, संस्थाने व इतर सार्वजनिक संस्थांतून सारखी चर्चा चालू ठेवावी व अशा रीतीने लोकमत जागृत ठेवून पुनःपुनः ही गोष्ट दयाळू सरकारचे नजरेस आणीत जावी.

प्रत्येक जिल्ह्याच्या गावी निराश्रितांकरिता फ्री बोर्डिंगची आवश्यकता

(लेखक : नरसू शिदू सूर्यवंशी, असिस्टंट मास्तर, अहमदनगर.)

दयाळू इंग्रज सरकारने जरी निराश्रितांकरिता शाळा काढिल्या, तरी ह्या शाळांत येऊन शिक्षण घेणारी मुले त्या शाळांत साधारण १० वर्षांची होईपर्यंत टिकतात. पुढे त्यांचे आईबाप, पालक पंतोजींकडे येऊन 'गरिबीमुळे मुलांस शाळेतून काढावे लागत आहे', 'मुलाचे शिक्षण पुढे चालावे अशी इच्छा आहे, पण पैशाची सवड नाही' या सबबी सांगून त्यांस शाळेतून काढतात व या रीतीने अर्धवट शिकलेली मुले लवकरच विसरतात. तरी अशा मुलांपैकी निदान होतकरू व हुशार मुलांची पुढे विद्या चालावी म्हणून त्यांच्याकरिता प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी एक **फ्री बोर्डिंग सुरू करावे,** अशी निराश्रित साहाय्यकारी मंडळीस सर्व निराश्रितांतर्फे माझी नम्र विनंती आहे.

खेडेगावांतील अस्पृश्य मुलांच्या शिक्षणाच्या मार्गातील अडचणी

(लेखक : जनक साधू शेलार (महार), कॅबिनमन, लोणावळे.)

१. शहरांतून ज्याप्रमाणे निराश्रितांकरिता निराळ्या शाळा, भजन समाज व लायब्ऱ्या आहेत, त्याप्रमाणे खेड्यापाड्यांतून काहीच सोयी नाहीत. त्याचप्रमाणे शहरांतल्याप्रमाणे खेड्यांतून नोकऱ्याही मिळत नाहीत. यामुळे खेड्यांतील अस्पृश्य अत्यंत गरीब असतात, त्यांच्यासाठी शाळांची व्यवस्था व्हावी. ज्या ठिकाणी सरकारी शाळांत अशा मुलांना घेत असतील, या ठिकाणची गोष्ट अलाहिदा. पण ज्या ठिकाणी गावकरी अस्पृश्यांना शाळेत बसू देत नाहीत, त्या ठिकाणी त्यांच्याकरिता निराळी तजवीज रात्रशाळा काढून करावी.

२. खेडेगावांतील शाळांतून जरी अस्पृश्य मुलांना घेतले तरी निराळे बसावे लागते व मुलांच्या अभ्यासाकडे काळजीपूर्वक लक्ष पुरविले जात नाही; त्यामुळे मुलाला शाळा सोडावी लागते किंवा त्याची 'वर्तणूक वाईट' असा शेरा मारून पंतोजीही त्यांचे नाव काढून टाकितात.

३. अस्पृश्य लोकांना शिकून कोठे सरकारी नोकऱ्या मिळाल्या आहेत काय? असा प्रश्न आमचेच लोक आम्हांस विचारतात. याचे उत्तर काय द्यावे हे आम्हांस समजत नाही. कारण नोकरी मिळण्यास कायद्याने कोणतीही हरकत नाही. पण मिळत मात्र नाही. मला स्वतःला एका दयाळू इंग्रज गृहस्थांनी म्युनिसिपालिटीत नोकरी दिली, पण त्यांच्या जागी एक ब्राह्मण गृहस्थ आल्याबरोबर त्यांनी एक महिन्याच्या आत मला कमी केले. यावर अर्थातच मला आमच्या जातीच्या लोकांनी, तुम्ही शिकून काय

केलेत? असा प्रश्न केला. त्याचे उत्तर मी तरी काय देणार? **त्या वेळी मी धर्मांतर करण्याइतका निराश झालो होतो पण माझ्या परमपूज्य तीर्थरूपांनी उपदेश करून माझे मन थाऱ्यावर आणिले.**

४. अस्पृश्य जातीच्या लोणावळे येथील मुलांना त्यांचे पालक मुलगे ८-९ वर्षांचे झाल्याबरोबर कोणा तरी साहेबाकडे अगर रेल्वेच्या वर्कशॉपमध्ये क्लीनरची नोकरी लावतात व त्या मुलांना अज्ञानामुळे व वाईट संगतीमुळे जुगार, चोऱ्या करणे व दारू पिणे या सवयीही बालपणापासूनच लागतात. तरी या मुलांकरिता रेल्वेच्या अधिकाऱ्यांनी व नि. सा. मंडळीने मिळून रात्रीची शाळा व भजन समाज काढून त्यांची सुधारणा करावी.

मांग लोकांच्या गरजा

(लेखक : श्रीपतराव नांदणे, मांग, मु. सातारा.)

१. आमची मांग लोकांची संख्या सुमारे वीस लक्ष आहे. परंतु इतर जातींस म्हणजे महार, रामोशी चांभार, कुंभार वगैरेंना मूळच्या जमिनी व इनाम जमिनी आहेत; परंतु मांग लोकांस मुळीच नाहीत. जंगलखात्यातून मुलकी खात्याकडे ज्या जमिनी गेल्या आहेत व मुलकी जमिनी व खालसा झालेल्या जमिनी ज्या ठिकाणी शिल्लक आहेत, त्या ठिकाणी त्या मांग लोकांना देण्याची दयाळू इंग्रज सरकारने तजवीज करावी.

२. **मांग लोकांना ते कोठेही असले तरी चौकीवर हजिरी देण्याची तसदी आहे. तरी ती जातीवर न ठेवता सरकारने माणसांवर ठेवून निदान चांगल्या माणसांवरील तरी माफ करावी, नाही तर त्यामुळे थोडक्या मंडळींकरिता सर्व जातीला त्रास सोसावा लागतो.**

३. मांग लोकांचे धंदे दोऱ्या वळणे वगैरे नीट चालावे म्हणून सरकारने त्यांना वाकाची लागवड कशी करावी हे शिकवावे व वाकाच्या दोऱ्या करण्याची यंत्रे देऊन त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी काही तरी उपाय योजावे, अशी सरकारास विनंती आहे.

मांग लोकांच्या अडचणी व गरजा

(लेखक : विश्वनाथ विष्णू साळवे, मांग, गंज पेठ, पुणे.)

१. आमच्या मुलांकरिता बोर्डिंगशाळा काढाव्या व मोफत शिक्षण द्यावे.

२. आमच्यासाठी निरनिराळे धंदे काढावे व आम्हास स्वसंरक्षणाचे निरनिराळे मार्ग दाखवून द्यावे.

३. जी माणसे दिवसा काम करतात, त्यांसाठी रात्रीच्या शाळा काढाव्या.

(लेखक : सीताराम लांडगे, म्यु. स्कूल मास्तर, गंज पेठ, पुणे.)

अनुक्रमणिका

१. अस्पृश्य लोकांच्या अंगी गलिच्छपणाने राहणे, पड खाणे, उच्छिष्ट अन्न खाणे, मद्यपान करणे, जुगार खेळणे, नाच, तमाशाची आवड वगैरे गलिच्छ सवयी आहेत. त्यामुळे या लोकांबद्दल तिरस्कार उत्पन्न होतो.

२. तरी अस्पृश्य बांधवांनी वरील सर्व व्यसने टाकून, शिक्षणाचा लाभ घेऊन आपली उन्नती करून घ्यावी.

पुण्यातील मेहेतर लोकांच्या अडचणी

(लेखक : नाथा महाराज मेहेतर, भवानी पेठ, पुणे.)

१. पेशव्यांनी पुणे शहर वसविल्यावर आम्हांला येथे आणले. तेव्हापासून पेशवाई संपेपर्यंत आम्ही आनंदात होतो. आम्हांला चांगली मिळकत होती. त्यामुळे मुलामाणसांचा गुजारा होत होता व आमचा धंदा दुसरा कोणी करणार नाही अशी खात्री होती. त्या वेळी आम्हांला चांगला पगार मिळून शिवाय सणासुदीच्या दिवशी बक्षिसेही मिळत. शिवाय पुणे शहरातले सोनखत आम्हीच विकत होतो. त्यावर दुसऱ्या कोणाचा हक्क नव्हता.

२. आता आमच्या कामाची सर्व व्यवस्था म्युनिसिपल कमिटीकडे आहे व आमचे पहिले सर्व हक्क बुडवून ६/७/८/९ प्रमाणे आम्हांला पगार मिळत आहे. पण एवढ्यात आमची गुजराण होत नाही.

३. महार, मांग वगैरे लोक इतर धंदे करून निदान आठ आणे तरी रोजी मिळवतात, पण आम्हाला जास्तीतजास्त पगार म्हणजे रोजी ४॥ आणे. तरी आमची अशी इच्छा आहे की, आम्हांला रोजी ८ आणे तरी मिळावे. एवढे उपकार आमच्यावर म्यु. कमिटीने केल्यास आम्हांस पोटभर भाकरी दिल्याचे पुण्य कमिटीला लागेल.

४. आम्हाला पगार फार थोडा असल्यामुळे आम्ही कर्जबाजारी बनतो व रुपयाला वेळेनुसार ३-४ आणे व्याज देऊनही कर्ज काढतो. तरी आम्हांला कमी व्याजाने कर्ज मिळेल अशी कोणी तरी व्यवस्था करावी.

५. आमचे काम पाहण्याकरिता आमच्याच जातीचे लोक मुकादम नेमिले होते, पण त्यांपैकी ६ जणांना पुढे कमी केले. तर म्यु. कमिटीने पुन्हा त्यांना नेमावे किंवा ते लोक शिकलेले आहेत म्हणून त्यांना दुसरीकडे नोकरी द्यावी.

६. पुणे शहरांत ड्रेनेजचे काम सुरू झाले आहे. त्यामुळे आमचा धंदा बराच कमी होईल. तरी आम्हाला त्याऐवजी दुसरा धंदा द्यावयाची म्युनिसिपल कमिटीने तजवीज करावी.

७. आमची मुलेदेखील १२ वाजेपर्यंत कामधंदा करतात; तरी त्यांस शिक्षण देण्यासाठी आमच्या मोहल्ल्यात निराळी शाळा दयाळू सरकारने अगर म्युनिसिपालिटीने द्यावी. कारण इतर शाळांत आमच्या मुलांना घेत नाहीत. व आमच्या कामाच्या वेळेला इतर शाळा भरतात.

८. ड्रेनेजचे काम सुरू झाल्याने आम्हांला फार चिंता लागून राहिली आहे. कारण आमचा धंदा बुडाला तर आम्ही खावे काय? दुसरा कोणता धंदा करावा? नोकरी कोण देणार? दुकानदारी मांडली तरी गिऱ्हाइके कोण होणार? अशी अनेक संकटे आम्हांला घेरून बसलेली आहेत. याचा विचार सरकार, म्युनिसिपल कमिटी व वरिष्ठ जातीचे सर्व लोक यांनी दयाळूपणाने व उदारबुद्धीने करावा व आम्हांस मार्ग दाखवावा.

भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीच्या पुणे शाखेचे फ्री बोर्डिंग

विनंतिपत्रक

हे बोर्डिंग येत्या फेब्रुवारीपासून सुरू करण्याचे ठरविले आहे. या बोर्डिंगात प्रारंभी पंधरा विद्यार्थी घेण्यात येतील. पुणे येथील राहणी मध्यम खर्चाची असली तरी शहरची वस्ती व जिनसांच्या वाढत्या किमती यांचा विचार करून दर मुलामागे सध्या दरमहा कमीत कमी तरी पाच रुपये खर्च येईल असा अंदाज आहे. भा. नि. सा. मंडळीच्या सर्व शाळांतून विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण मिळते. व त्याचा खर्च उदार हितचिंतकांकडून मिळालेल्या वर्गण्या व देणग्यांवर चालतो ही गोष्ट मशहूरच आहे. अशा बिकट मिळकतीच्या मानाने अशाश्वत स्थितीतदेखील प्रेमळ बंधुभगिनींकडून मिळणाऱ्या मदतीवर विश्वासून व ईश्वरावर पूर्ण भरीभार घालून ठिकठिकाणच्या आपल्या शाखांना फ्री बोर्डिंगे जोडून शिक्षणाच्या सोयी वाढविण्याचा व गरजा पुरविण्याचा प्रयत्न मंडळी करीत आहे. या रीतीने पाहिले तर मंडळीच्या वाढत्या कार्यक्षेत्राच्या प्रमाणाने मंडळीला जीवनाधार असलेला लोकाश्रयाचा ओघही जास्त जोराने वाहू लागला पाहिजे, हे सुज्ञांच्या सहज लक्षात येईल. या बोर्डिंगला सुरुवात करावयास प्राथमिक खर्च व पुढील दोन वर्षांचा खर्च धरून आज दोन हजार रुपयांची जरुरी आहे. तरी दयाळू बंधुभगिनींनी खाली दर्शविलेल्या मार्गांनी या बोर्डिंगला मदत करून मंडळीबद्दल आपली सक्रिय सहानुभूती दाखवावी, अशी त्यांना मंडळीची आग्रहाची विनंती आहे.

१. **पहिल्या प्रतीचे वर्गणीदार :** दरमहा पाच रुपये म्हणजे एका विद्यार्थ्याचा खर्च देणाऱ्या सद्‌गृहस्थांना प. प्र. वर्गणीदार समजण्यात येईल. व तो विद्यार्थी त्यांचा बोर्डर म्हणून समजला जाऊन त्याला बोर्डिंगमध्ये दाखल केल्याबरोबर त्याचा फोटो त्यांजकडे पाठविला जाईल व त्याच्या विद्याभ्यासाची माहिती त्यांजकडे वरचेवर कळविली जाईल.

२. **दुसऱ्या प्रतीचे वर्गणीदार :** दरमहा अडीच रुपये देणाऱ्यांना दु. प्र. वर्गणीदार समजण्यात येईल. त्यांजकडेही त्यांच्या विद्यार्थ्याची माहिती वरचेवर कळविण्यात येईल.

३. **तिसऱ्या प्रतीचे वर्गणीदार :** दरमहा एक रुपया देणारे ति. प्र. वर्गणीदार समजण्यात येतील. त्यांजकडे व वरील सर्व वर्गणीदारांकडे बोर्डिंगचे रिपोर्ट प्रसिद्ध होतील तसतसे पाठविण्यात येतील.

४. **साहाय्यक :** या बोर्डिंगला सवडीप्रमाणे दरवर्षी ठरलेली रक्कम व धान्य, कपडे, भांडी वगैरे इतर सामान नियमितपणे देणाऱ्यांना साहाय्यक समजण्यात येईल, व त्यांजकडे बोर्डिंगचे रिपोर्ट वगैरे पाठविण्यात येतील.

या बोर्डिंगकरिता पाठवावयाची मदत पुणे येथील नि. सा. मंडळीच्या लष्करातील शाळेत नि. सा. मंडळीच्या फ्री बोर्डिंगचे सुपरिंटेंडेंट यांजकडे २००८ सेंट विन्सेंट स्ट्रीट येथे ताबडतोब पाठविण्याची विनंती आहे.

नि. मा. मंडळीची शाळा, | **विठ्ठल रामजी शिंदे**
लष्कर-पुणे | जनरल सेक्रेटरी, भा. नि. सा. मंडळी.

भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीची महाराष्ट्रीय बंधुभगिनींना विनंती

प्रिय बंधुभगिनींनो, आमची मंडळी स्थापन होऊन गेल्या दीपवाळीतील प्रतिपदेलाच सहा वर्षे पुरी होऊन सातवे वर्ष सुरू झाले आहे. वरिष्ठ हिंदू समाजाने टाकलेल्या—अस्पृश्य ठरविलेल्या—हिंदू बांधवांच्या उन्नतीकरिता हिंदूंनी चालविलेली ही एकच संस्था आहे. या संस्थेच्या बिकट कार्याची कल्पना व अस्पृश्यांच्या खऱ्या अडचणीची जाणीव हिंदूंखेरीज दुसऱ्या कोणालाही पूर्णपणे होणार नाही. अनदी कालापासून हिंदूंनी बाहेर टाकिलेल्या या अस्पृश्य समाजाला (१) शिक्षण देऊन, (२) सामाजिक व धार्मिक बाबतीत उदार मतांचा प्रसार करून, (३) वरिष्ठ हिंदूंनी या जातीवर घातलेला अस्पृश्यपणा दूर करण्याबद्दल वरिष्ठ हिंदू समाजास विनंती करून आणि (४) हिंदू समाजाचा एक घटक या नात्याने अस्पृश्यांना उत्तम नागरिकत्वाचा व राजनिष्ठेचा उपदेश करून त्याची उन्नती करण्याचा आमच्या मंडळीचा संकल्प आहे. हा आमचा संकल्प पुरा करण्याचे काम परमेश्वराच्या आशीर्वादावर व उदार हितचिंतकांकडून मिळणाऱ्या मदतीवरच अवलंबून आहे. **या मंडळींच्यामार्फत पंधरा शाखांच्या पंचवीस शाळा व पाच वसतिगृहे चालू असून त्यात अकराशे अस्पृश्य विद्यार्थी ज्ञानामृताचे सेवन करीत आहेत.** या संस्था चालविण्यास मंडळीला दरसाल **वीस हजार रुपयांवर** खर्च करावा लागत आहे. हा सर्व खर्च मंडळीच्या हितचिंतकांकडून मिळणाऱ्या वर्गण्या, देणग्या व सरकारी ग्रँट यांवरच चाललेला आहे. महाराष्ट्रातल्या अस्पृश्य समाजाच्या लोकसंख्येकडे पाहिले तर मंडळीचे चालू प्रयत्न सिंधूत बिंदूप्रमाणे आहेत. **मंडळीच्यामार्फत आणखी कित्येक ठिकाणी शाळा, वसतिगृहे, भजन समाज सुरू करावे अशी मागणी असून तसा मंडळीचा विचारही आहे**. पण उदार बंधुभगिनींकडून मंडळीला मदत मिळाल्याखेरीज वरील विचार कृतीत आणण्यास मंडळी असमर्थ आहे. **म्हणून मंडळीची प्रत्येक महाराष्ट्रीय बंधुभगिनीस आग्रहाची विनंती आहे की, प्रत्येकाने वर्षाकाठी निदान एक रुपया तरी मंडळीला देऊन मंडळीमार्फत चालणाऱ्या समाजकार्याला मदत करावी.**

भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळीची शाळा,
परळ, मुंबई.

विठ्ठल रामजी शिंदे
जनरल सेक्रेटरी

भारतीय निराश्रित साह्यकारी मंडळी

[अहवालाचे मलपृष्ठ]

ही संस्था सन १९०६ च्या ऑक्टोबरच्या १८ व्या तारखेला स्थापन झाली. ही धर्मार्थ संस्था या सदराखाली सन १८६० च्या २१ व्या कायद्याप्रमाणे नोंदलेली आहे.

या संस्थेचे सध्याचे कार्यकारी मंडळ

सर नारायण गणेश चंदावरकर – अध्यक्ष
शेट दामोदरदास गोवर्धनदास सुखडवाला, जे. पी. – उपाध्यक्ष
रा. रा. विठ्ठल रामजी शिंदे, बी.ए. – जनरल सेक्रेटरी
रा. रा. व्ही. एस. सोहोनी – ॲसिस्टंट जनरल सेक्रेटरी
रा. रा. पी. बी. गोठोस्कर. बी. ए. – ऑनररी ट्रेझरर
डॉ. कु. काशीबाई नवरंगे, बी. ए., एल. एम. ॲंड एस.
श्री. सौ. लक्ष्मीबाई रानडे
रा. रा. लक्ष्मण बाळकृष्ण नायक, बी. ए.
रा. रा. जी. बी. त्रिवेदी, बी. ए.
रा. रा. अमृतलाल व्ही. ठक्कर, एल. सी. ई.
रा. रा. एन. जी. वेलिनकर, जे. पी., एम. ए., एल. एल. बी
रा. रा. एन. बी. पंडित, बी. ए.

ट्रस्टी

शेट दामोदरदास गोवर्धनदास सुखडवाला, जे. पी.
रा. रा. हरी सीताराम दीक्षित, बी. ए., एल. एल. बी.
रा. रा. विठ्ठल रामजी शिंदे. बी. ए.

संस्थेसंबंधी सर्व माहिती, रा. रा. विठ्ठल रामजी शिंदे, बी. ए. जनरल सेक्रेटरी, डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन यांजकडे, डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन स्कूल परळ, येथे मिळेल.

अनुक्रमणिका

पुरवणी सुबोधपत्रिका ता. ६ मार्च १९१०

भारतीय निराश्रित साह्यकारक मंडळी

स्थापना

शके १८२८ कार्तिक शुद्ध प्रतिपदा, ता. १८ ऑक्टोबर सन १९०६

नामदार न्यायमूर्ती सर नारायणराव चंदावरकर - अध्यक्ष
रा. रा. विठ्ठल रामजी शिंदे - जनरल सेक्रेटरी

लोकसंख्या : हिंदुस्थानांतील एकंदर लोकवस्ती २९, ४३, ६१, ०५६ पैकी एकूण हिंदूंची संख्या २०, ७१, ४७, ०२६. पैकी अस्पृश्य मानलेल्या लोकांची संख्या ५, ३२, ०६, ६३२ सहा हिंदूंमध्ये किंवा ४ हिंदूंमध्ये एक अस्पृश्य! १९०१ सालची खानेसुमारी पहा.

हेतू : हिंदुस्थानांतील महार, मांग, चांभार, पारिया वगैरे (विशेषेकरून पश्चिम हिंदुस्थानांतील) निकृष्ट वर्गांना व इतर अशाच रीतीने निराश्रित झालेल्या लोकांना (१) शिक्षण, (२) कामधंदा, (३) ममतेची आणि समतेची वागणूक, (४) धर्म, नीति, आरोग्य आणि नागरिकता इत्यादीविषयक उदार तत्त्वांचा उपदेश व अशाच इतर साधनांच्याद्वारे आत्मोन्नती करण्याचे कामी साहाय्य करणे, हा ह्या मंडळीचा हेतू आहे. हिच्या विद्यमाने सध्या खालील संस्था काम करीत आहेत.

१. मुंबई : परळ, भायखळा, कामाठीपुरा, देवनार येथे ४ शाळांतून ४००च्या वर मुले शिकत असतात. परळ आणि भायखळा येथे रविवारी सकाळी गीतावर्ग व सायंकाळी भजन समाज भरतो. शिवाय शनिवारी कीर्तने, पुराणे, व्याख्याने इत्यादी होतात. निराश्रित सदनांस ह्या कामी वाहिलेल्या ४ स्त्रिया व ३ पुरुष गरिबांच्या घरोघर जाऊन त्यांचा समाचार घेणे, शुश्रूषा करणे वगैरे कामे करितात. परळच्या शाळेत पुस्तके बांधण्याचा व काळबादेवी रोडवरील बायबल सोसायटीजवळच्या दुकानात कातड्याचा कारखाना चालू आहे. मंडळीच्या 'प्युरिटी सर्व्हंट' नावाच्या इंग्रजी मासिक पुस्तकात ठिकठिकाणचे मासिकवृत्त प्रसिद्ध होते. वार्षिक वर्गणी २॥ रु. सेक्रेटरी : रा. वा. स. सोहनी, ग्रांटरोड

२. पुणे : १ दिवसाची, २ रात्रीच्या, १ रविवारची शाळा. २०० विद्यार्थी. १ भजन समाज. सेक्रेटरी : रा. ए. के. मुदलियार, रास्तेपेठ

३. मनमाड : १ रात्रीची शाळा. ४५ विद्यार्थी. सेक्रेटरी : रा. मोहनसिंह मोतीसिंह

४. इंदूर : १ रात्रीची शाळा. २० विद्यार्थी. सेक्रेटरी : रा. रा. गो. मिटबावकर, ब्राह्मसमाज

५. अकोला : २ रात्रीच्या शाळा. ७२ विद्यार्थी. भजनसमाज. सेक्रेटरी : एस. सी. होसळ्ळी, ब्यारिस्टर

६. उमरावती : २ रात्रीच्या शाळा. ५३ विद्यार्थी. सेक्रेटरी : रा. गोविंदराव काणे, वकील

७. दापोली : सेक्रेटरी : डॉ. वा. अ. वर्टी

८. महाबळेश्वर : १ विणण्याचा कारकाना. ५० निराश्रित माणसांचा परिवार. सेक्रेटरी : मिसेस जेम्सन.

९. नाशिक : एजंट रा. गणेश आक्काजी गवई. सेक्रेटरी : रा. पाटणकर वकील.

१०. ठाणे : सेक्रेटरी : डॉ. संतुजी रामजी लाड, बाँबे रोड.

११. मंगळूर : १ दिवसाची शाळा, १ बोर्डिंग, १ विणण्याचा कारखाना, १ वसाहत. सेक्रेटरी : रा. के. रंगराव, वकील.

१२. मद्रास : २ दिवसाच्या, २ रात्रीच्या शाळा, १३० विद्यार्थी, १ रविवारची शाळा. सेक्रेटरी : मि. व्ही. गोविंदन्. बी.ए.

ह्याशिवाय कोल्हापूर, राजकोट, कलकत्ता, रावळपिंडी, डेहराडून वगैरे ठिकाणी ह्याच धर्तीवर कामे चालली आहेत.

इ. स. १९०९ साली नुसत्या मुंबई येथील संस्थांचा ७, ३५७ रुपये ११ आणि ५॥ पै इतका खर्च झाला. मंडळीचे दरसाल वर्गणीचे उत्पन्न सुमारे ३, ००० रु. चे आहे. बाकीची तूट अकस्मात देणग्यांच्या द्वारेच कशीतरी भरून काढावी लागते. एकषष्ठांश भारताला साह्य करण्याच्या कामी किती मदत पाहिजे, हे वेगळे सांगावयाला नकोच.

राममोहन आश्रम, — **वि. रा. शिंदे**

गिरगांव - मुंबई — **जनरल सेक्रेटरी**

महिला समाज

वरील समाजाचा पहिला वार्षिक उत्सव, मदनपुरी, मोर्लेड रोडवरील इंप्रुव्हमेंट ट्रस्टच्या चार माड्यांसमोरील मंडपात गेल्या ता. २० रोजी सायंकाळी ४॥ वाजता श्री. सौ. लक्ष्मीबाई चंदावरकर यांच्या अध्यक्षतेखाली साजरा करण्यात आला. या प्रसंगी सौ. लेडी चंदावरकर, मिसेस बोवेन, मिसेस निकंबे, मिस काब्राजी, सौ. जमनाबाई सक्कई, मिसेस पंडित, मिसेस परुळकर, कु. कृष्णाबाई जव्हरे, सौ. चंद्राबाई यंदे, सौ. लक्ष्मीबाई रानडे, सौ. सुशीलाबाई वैद्य, मिसेस जयकर, मिस ताराबाई केळकर, सौ. काशीबाई भोसले, श्री. जनाबाई रोकडे इत्यादी सुमारे ५० आर्यभगिनी व निराश्रित समाजाच्या सुमारे पाचशे स्त्रिया व मुली हजर होत्या.

सौ. लेडी चंदावरकर या अध्यक्षस्थानी विराजमान झाल्यावर प्रार्थनेचे पद म्हणण्यात आले व निराश्रित साहाय्यक मंडळीच्या शाळेतील लहान मुलींनी बाहुल्यांचे खेळ व गाणी म्हणून दाखविली. नंतर सौ. सुशीलाबाई वैद्य व ताराबाई केळकर यांनी दिलरुबा वाजवून सुस्वर गाणी म्हणून दाखविल्यावर निराश्रित साहाय्यक मंडळीच्या महिला समाजाच्या सेक्रेटरी सौ. जनाबाई यांनी भायखळ्याच्या शाळेचा पुढील वार्षिक रिपोर्ट वाचून दाखविला :

वार्षिक रिपोर्ट

निराश्रित सहाय्यक मंडळीची स्थापना झाल्यावर लवकरच चालकांना असे आढळून आले की, निराश्रितवर्गातील लोकांच्या घरोघरी जाऊन त्यांच्या बायकामुलांच्या घरगुती अडचणी काय आहेत हे समजून घेऊन त्यांच्याशी अगदी मिळूनमिसळून त्यांच्या हिताची कामे सतत करीत राहिल्याशिवाय मंडळीचा हेतू, नुसत्या काही शाळा चालवून, मुळीच साधणार नाही. ह्या कामाला वाहून घेणाऱ्या काही थोड्या भगिनींची साहाय्यता मिळाल्यावर 'निराश्रित सदन' ह्या नावाची संस्था ता. २१ मे १९०७ रोजी ग्लोब मिलजवळील चाळीत उघडण्यात आली. प्रथमपासून १९१० जूनअखेर ह्या संस्थेच्या खर्चासाठी एका परोपकारी गृहस्थाकडून दरमहा नियमाने १०० रु. मिळत असत. एवढीच काय ती मदत ह्या सदनास होती. तीही आता बंद पडल्यामुळे खर्चाच्या दृष्टीने सदनाची स्थिती चिंता बाळगण्यासारखी झाली आहे. तथापि अजूनपर्यंत ईश्वरकृपेने सर्व कामे तशीच चालून, काही नवीही उत्पन्न होत आहेत.

सन १९१० जून अखेर ह्या सदनाचे काम परळ येथेच चालले होते. त्यानंतर सौ. कल्याणीबाई सैय्यद ह्यांची जोड सदनास मिळून परळप्रमाणेच भायखळा येथेही काम चालविण्यास सवड मिळाली व त्यामुळे गेल्या वर्षी एकंदर १५ सभा भरविण्यात आल्या. व या प्रसंगी स्वामी धर्मदास, रा. रा. ब. शिंदे, रा. जव्हेरे, रा. खरे, सौ. गुलाबबाई जव्हेरे, रा. नाईक, रा. नाडकर्णी, सौ. लक्ष्मीबाई गाडगीळ व रा. गोपाळ कृष्ण देवधर यांनी भजने, पुराणे व व्याख्याने देऊन सभेच्या कामाला प्रोत्साहन दिले. याशिवाय निरनिराळ्या प्रसंगी हळदीकुंकवाचे समारंभही साजरे करण्यात आले.

महिला समाज : वर सांगितल्याप्रमाणे गतसालच्या चातुर्मास्यात हळदीकुंकवाचे समारंभ निराश्रितवर्गाच्या प्रमुख बायकांनी आपल्या मोहल्ल्यात मोठ्या उत्साहाने साजरे केले व त्याचा खर्चही

आपणच सोसला. ह्या गोष्टीचा शेवटी परिणाम असा झाला की, आपला एक निराळा समाजच असावा असे ह्यांना वाटू लागले. म्हणून गेल्या हरतालिकेच्या मुहूर्ताने 'आर्यमहिलासमाजा'च्या धर्तीवर भायखळा येथे एक महिला समाज स्थापन झाला. आरंभी त्याच्या १८ स्त्रिया सभासद झाल्या पण वर्षअखेर त्यांपैकी ९च नावे पटावर राहिली आहेत. प्रत्येक बाई दरमहा निदान एक आणा तरी नियमाने वर्गणी देत असते. आपले इलाखाधिपती नामदार सर जॉर्ज क्लार्क ह्यांचा गेल्या नवंबरमध्ये विवाह झाल्यावेळी त्यांच्या अभिनंदनार्थ जी बायकांची सभा झाली, तेव्हा ह्या समाजाच्या सभासदांनी मोठी मदत केली.

शिवणकामाचा वर्ग : भायखळा येथील शाळेत हा वर्ग शनिवार-रविवार खेरीजकरून रोज भरतो. तेव्हा सरासरीने ४/५ बायका आपले घरचे शिवण येथे शिवून घेऊन जातात. ह्या वर्गासाठी एक शिवण्याचे यंत्र मुख्यतः सौ. लक्ष्मीबाई गाडगीळ ह्यांच्या श्रमामुळे मिळाले आहे. सौ. शांताबाई खरे व कुमारी सीताबाई मराठे ह्यांनीही ह्या यंत्रासाठी वर्गणी जमविली आहे.

समाचार : घरोघर भेटीला जाऊन समाचार घेण्याचे काम वर्षभर सतत चालले होते. ह्या कामाचा फायदा आमच्या निराश्रितवर्गाच्या भगिनींना कितपत मिळतो, हे आम्हांस सांगवत नाही; परंतु त्याचा आम्हां स्वतःला मात्र फारच मोठा अनुभवाचा फायदा मिळत आहे. ह्या लोकांसाठी नम्रभावाने व कराराने काम करणाऱ्या मंडळीचा संग्रह व्हावा हा एक ह्या सदनाचा जो हेतू आहे, तो सिद्ध होणार असेल तर त्याच कामामुळे होईल असे आम्हास आता कळून चुकले आहे.

सौ. जनाबाई शिंदे यांनी वरील रिपोर्ट वाचून दाखविल्यानंतर सौ. कल्याणबाई यांनी परळ येथील निराश्रित सदनाच्या कामाच्या हकीगतीचा पुढील रिपोर्ट वाचून दाखविला.

परळ येथील कामाची हकीगत

सदनाच्या परळ येथील कामाचा चार्ज मजकडे १९१० जानेवारीपासून देण्यात आला. तेव्हापासून गेल्या वर्षअखेर खालील कामे झाली :

१. घरातील वर्ग (होम क्लास) : १९०९ ऑक्टोबरपासून पत्र्याच्या चाळीत एक व ग्लोबमिलजवळील चाळीत एक असे दोन वर्ग सुरू करण्यात आले. पहिल्यात ७/८ महार-चांभाराच्या बायका आठवड्यातून दोन वेळ १॥ तास शिकत होत्या व दुसऱ्यात १० बायका होत्या. पहिला मार्चपर्यंत व दुसरा फेब्रुवारीपर्यंत चालून हे दोन्ही वर्ग बंद पडले. घरच्या कामामुळे किंवा केवळ कंटाळ्यामुळे बायका नीट जमेनाशा झाल्या. त्या पुढे ह्या दोन्ही वर्गांत येणाऱ्यांपैकी ३/४ बायका परळ येथील सदनातच शिकावयास येऊ लागल्या, एवढाच काय तो ह्या वर्गाचा परिणाम झाला.

२. प्रसूती आणि शुश्रूषा : गेल्या वर्षी एकंदर १३ बायकांची प्रसूती करण्यात आली पैकी एकीची स्थिती फारच कठीण होती. म्हणून तिला 'कामा हॉस्पिटल'मध्ये पाठविण्यात आले. तेथे तिची चांगल्या रीतीने सुटका झाली. घरोघरी आजारी बायकांची केव्हा केव्हा शुश्रूषा करण्यात आली व पुष्कळांना सेवासदनाच्या दवाखान्याचा लाभ देण्यात आला.

अनुक्रमणिका

३. सभा : महिन्यातून एक किंवा दोन बायकांच्या सभा होत असत; त्या मेपासून सप्टेंबरपर्यंत बंद होत्या. त्या वेळी पुराणातील काही भागांचे वाचन किंवा एखाद्या विषयावर सोपे व्याख्यान होत असे. ह्या कामी श्रीमती सीताबाई अनगळ, भिमाबाई ठाकूर, सौ. गोपिकाबाई लेले, रा. मोरोपंत खरे, रा. नाईक, वगैरे मंडळीची मोठी मदत झाली.

४. इतर कामे : पोलीस कमीशनरकडून बेवारशी बालके व मुली मिळून ५ आली. त्यांची निगा ठेवली. त्यांपैकी चांभाराच्या २ मुली मालाड येथील सेवासदनाच्या आश्रमात पाठविल्या. बोर्डिंगातील २ मोठ्या मुलींस घरी लिहिणे-वाचणे शिकविले व परळ येथील बोर्डिंगाची साधारण देखरेख ठेवली.

ह्या समाजास मदत करण्यासाठी मुंबईतील निरनिराळ्या वरिष्ठ वर्गातील प्रमुख स्त्रियांची एक कमेटी नेमण्यात आली आहे. सौ. **लक्ष्मीबाई रानडे** ह्या तिचे चिटणीस आहेत. शाळेतील मुलींना ह्या समाजाकडून लहान स्कॉलरशिपा देण्याचे ठरले आहे. उदार भगिनींनी ह्या सत्कार्यास हातभार लावावा अशी त्यांस सविनय विनंती आहे.

राममोहन आश्रम,
गिरगांव, मुंबई.

जनाबाई शिंदे
सेक्रेटरी

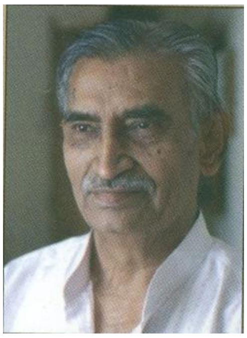

गो. मा. पवार (१९३२)

हे मराठी साहित्याचे व्यासंगी समीक्षक असून साहित्यमूल्य व अभिरुची, विनोद : तत्त्व आणि स्वरूप हे त्यांचे महत्त्वाचे समीक्षाग्रंथ आहेत. मराठी साहित्याच्या जोडीनेच महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे यांचे जीवन, कार्य व साहित्य हा डॉ. पवारांच्या दीर्घकालीन व्यासंगाचा आस्थाविषय आहे. भारतात आणि इंग्लंड-युरोपमध्ये प्रवास करून महर्षींचे जीवन व कार्य यासंबंधी मूलभूत स्वरूपाची साधनसामग्री त्यांनी मिळविली. महर्षी शिंदे यांच्यासंबंधीची त्यांची स्वतंत्र व संपादित अशी आठ पुस्तके प्रसिद्ध झालेली आहेत.महर्षी विठ्ठल रामजी शिंदे : जीवन व कार्य हा त्यांचा साधार, चिकित्सक, बृहत् चरित्रग्रंथ अलीकडेच प्रसिद्ध झाला असून या ग्रंथाला साहित्य अकादमीच्या पुरस्कारासह अन्य अकरा पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत.

अनुक्रमणिका

“स्वार्थावर लाथ मारून गळ्यात झोळी अडकवून संस्थेकरिता-अर्थात आमच्या लोकांकरिता-संस्थेचे जे चालक भिक्षांदेही करीत दारोदार फिरतात व त्यांना त्यात कितीही अल्प यश आले तरी ते पर्वा न करता चंदनासारखे स्वतः झिजून दुसऱ्यांना-आम्हांला-सुख देण्याकरिता, आमची स्थिती सुधारण्याकरिता आपला प्रयत्न चालू ठेवतात त्या संतांची किंमत आजपर्यंत झालेल्या कोणत्याही संतांपेक्षा आम्हांला यत्किंचितही कमी वाटत नाही. कित्येकांना ती जास्त वाटेल.”

गणेश आकाजी गवई
डी. सी. मिशनच्या महाराष्ट्र परिषदेत केलेले भाषण
पुणे, १९१२

“इतिहास असे सांगतो की, ज्यापासून राष्ट्राचा विकास होतो अशा सर्व प्रकारच्या चळवळींचा उगम थोड्याशा व्यक्तींच्या कार्यात सापडतो. प्रस्तुतच्या बाबतीत त्या व्यक्ती म्हणजे ज्यांची प्रथम प्रथम हेटाळणी झाली ते डिप्रेस्ड क्लासेस मिशनचे गृहस्थ होत. त्यांच्या कार्याने प्रचंड अशा हिंदू समाजाची सदसद्विवेकबुद्धी जागृत झाली.”

न्यायमूर्ती सर नारायणराव चंदावरकर
डी. सी. मिशनची अस्पृश्यतानिवारक परिषद
मुंबई, १९१८

“शिंद्यांचा जिला भरीव हातभार लागला नाही अशी लोकसेवेची व समाजोन्नतीची चळवळ दाखवून देणे कठीण आहे. राजकारण, समाजकारण, धर्मकार्य, शिक्षणकार्य इतकेच नव्हे तर वाङ्मयसेवा आणि इतिहाससंशोधन या सर्वांत शिंद्यांचा भाग आहे, आणि फार महत्त्वाचा भाग आहे. ज्या काळी विधवाविवाहासारखे साधे प्रश्न सुटणे दुरापास्त होते अशा त्या घनदाट धर्मवेडाच्या काळात अस्पृश्योद्धाराची चळवळ सुरू करणे, डिप्रेस्ड क्लासेस मिशन ही संस्था काढणे, इतकेच नव्हे तर अस्पृश्यांत जाऊन त्यांच्यापैकी एक झाल्याप्रमाणे त्यांच्यात वागणे या गोष्टींसाठी अतुल स्वमतधैर्याची, एवढेच नव्हे तर मूलमार्गी बुद्धीची व समाजाविषयी खऱ्या कळकळीचीही गरज होती. इतक्या व्यापक व सूक्ष्म दृष्टीच्या कार्यकर्त्याची दृष्टी सबंध देशाइतकी विशाल विस्तृत असावी लागते. म्हणूनच श्री. शिंदे सामाजिक चळवळीप्रमाणेच अनेक राजकीय चळवळीतही भाग घेताना दिसत.”

न्यायमूर्ती भवानीशंकर नियोगी
महाराष्ट्र साहित्य संमेलन
नागपूर, १९३३

“मला राहून राहून एका गोष्टीविषयी दुःख होते. अस्पृश्यांच्या प्रश्नाच्या सोडवणुकीला हात घातला रा. विठ्ठलरावांनी. त्या कामी कमालीचा स्वार्थत्याग करून त्यांनी व त्यांच्या कुटुंबीयांनी देशभर जागृती घडवून आणली. ह्या प्रश्नाला राष्ट्राची मान्यता मिळण्याचे श्रमही त्यांचेच. पण अलीकडे अस्पृश्यांच्या उन्नतीच्या प्रश्नाचा जेव्हा जेव्हा उल्लेख करण्याचा प्रसंग येतो तेव्हा तेव्हा ज्यांनी ह्या बाबतीत केवळ वाचिक कार्य केले आहे अशांनाच जागृतीचे श्रेय अर्पण करण्यात येते व भारतीय निराश्रित साहाय्यकारी मंडळी व

विठ्ठल रामजी शिंदे ह्यांच्यावर पद्धतशीर बहिष्कार घालून त्यांचा चुकूनही नामनिर्देश केला जात नाही. अशा संघटित बहिष्काराने सत्याचा अपलाप होतो."

वामन सदाशिव सोहोनी
आत्मनिवेदन, मुंबई, १९४०

"विठ्ठल रामजी शिंदे हे माझ्या चार गुरूंपैकी एक होते. माझ्या जन्मदात्यानंतर मी त्यांनाच मानतो. त्यांच्या पायांशीच मी सार्वजनिक कार्याचे धडे घेतले. माझ्यापेक्षा ते वयाने लहान असले तरी राष्ट्रहितासाठी करावयाच्या चळवळीबाबतच्या अभ्यासात त्यांची फार मोठी प्रगती होती. ही गोष्ट सर्वज्ञात आहे, की मुंबई प्रांताकडील अस्पृश्यवर्गाच्या सुधारणेचे ते जनक होत. पंजाब व उत्तरप्रदेश सोडला तर सर्व भारतातील या प्रकारच्या कार्याचा प्रारंभ करणारे ते पहिले पुरुष व या कार्याचे अग्रदूत होते."

अमृतलाल व्ही. ठक्कर ऊर्फ ठक्करबाप्पा
इंडियन सोशल रिफॉर्मर
६ एप्रिल १९४४

अनुक्रमणिका